GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

UREDNIK:

Dr. ĆIRO TRUHELKA.

УРЕДНИК:

Др. ЋИРО ТРУХЕЛКА.

XXX. — 1918.

Uredništvo:
Sarajevo, bos.-herc. zemaljski muzej.

Administracija:
Sarajevo, bos.-herc. zemaljski muzej.

Godišnja cijena Glasnika s poštarinom 6 K.

Dopisi i novčane pošiljke u stvari pretplate i oglasa neka se uprave na biblioteku zemaljskog muzeja kao administraciju Glasnika zemaljskog muzeja.

Уредништво:
Сарајево, бос.-херц. земаљски музеј.

Администрација:
Сарајево, бос.-херц. земаљски музеј.

Годишња цијена Гласника с поштарином 6 К.

Дописи и новчане пошиљке у ствари претплате и огласа нека се управе на библиотеку земаљског музеја као администрацију Гласника земаљског музеја.

SARAJEVO — САРАЈЕВО

ZEMALJSKA ŠTAMPARIJA — ЗЕМАЉСКА ШТАМПАРИЈА

1919.

SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povijest. — I. Археологија и повијест.

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

IV. Razno. — IV. Разно.

Imenik spisatelja. — Именик списатеља.

Strana — Страна

God. 1918. SARAJEVO, JANUAR—DECEMBAR. Svezak 1.—4.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA

U BOSNI I HERCEGOVINI.

Uredništvo: Sarajevo, b.-h. zemaljski muzej. — Administracija: Sarajevo, b.-h. zemaljski muzej. Godišnja cijena Glasnika s poštarinom 6 K. — Pojedine sveske stoje s poštarinom 2 K. Dopisi i novčane pošiljke u stvari pretplate i oglasa neka se uprave na direkciju zem. muzeja kao administraciju Glasnika zemaljskog muzeja.

Natpis Petra Crnoga.

Napisali

Msgr. **Frano Bulić** i Dr. **Petar Skok**.

U monografiji Petra Kaera, što je izašla kao suplemenat *Bull. Dalm.* XIII. (1890.) pod naslovom *„Dvije opatije sv. Petra Gumajskoga i sv. Stjepana de Pinis u staroj spljetskoj nadbiskupiji za doba narodne dinastije"*, dokazano je, da se je zadužbina Petra Zerni, o kojoj posjedujemo veoma interesantnu darovnicu, nalazila u Poljičkom Primorju »u mjestu tada zvanom Sello [1]), koje odgovara današnjoj crkvi sv. Petra na *Ratu* župe Jesenica k istoku Krila« (str. 33.)

U istoj raspravi identificirana su mnoga mjesna imena te darovnice. I ako gdjekoje od tih identifikacijâ potrebuju danas reviziju, ipak rezultat u pogledu mjesta, gdje se je nalazila crkva, što ju je Petar Zerni sagradio »ad honorem principis apostolorum omnium Petri apostoli«, ostaje još i danas na snazi.

Neznatna i zapuštena crkvica Sv. Petra na *Ratu* u Jesenicama porušena god. 1910. nije ostatak crkve, koju je sagradio Petar Zerni, već je kasnije sazdana, valjda u XIV. vijeku [2]). Ispod ove gornje crkve leži u ruševinama starija, ona Petra Zerni iz XI. vijeka. Ali je od velikog interesa to, što se je na ploči od žrtvenika (poznije crkve) našao veliki natpis. Ta je ploča od bijela kamena;

[1]) Tako u darovnici kod Račkoga str. 127. U novom Šišićevu izdanju, *Priručnik* I 276, piše se to ime *Selle* kao i kod Farlata, Illyr. sac. III. S. 154. § 1. (dva puta). Pretpostavivši, da to nije štamparska pogrješka, kojih na žalost ima u Šišićevu izdanju, moglo bi se to tumačiti kao stari lokativ od nominativa *selo*. Takovo pisanje hrvatskih imena mjesta u lok. mjesto u nom. je dosta često u spljetskim listinama: terra a Prasizo a. 1080. Rački 131 = *Prasiz* a. 1338 Smičiklas, Codex X 395; *Osici villa* a. 1078, Rački 114 (apokrif) = *Ascezes* a. 1192 Sm. II 251.; *Otaz* a. 1338 Sm. X 395 za današnje *Prosik, Osik, Otok*, gdje je u potvrdama konsonant iz starog lokativa *Prosici, Osici, Otoci*. Takovo pisanje dolazi i kod cara Konstantina, v. *Nastavni Vjesnik* XXIV str. 663. Dolazi to odatle, što dotični sastavljači nijesu bili vješti hrv. jeziku, pa nijesu umjeli od lokativa, koji su čuli, stvoriti nominativ.

[2]) Sr. *Šišić*, Priručnik izvora hrvatske historije. Zagreb 1914 str. 275. Sr. brojeve 18, 19, 20 »Bihaća« iz g. 1911; br. 10 god. 1912.

duga je 1·85 *m*, a široka 0·64 *m*. Puno je pretrpjela od slane morske vode, budući da je crkvica nedaleko morske obale. U muzejskoj zbirci društva *Bihaća* u Spljetu nosi ploča broj 36 A. (Vidi sliku). Služila je kao trpeza oltara (mensa altaris) sve do g. 1900.

U ovom je položaju kušao natpis, što je na njoj, čitati Msgr. Bulić već g. 1889., v. pri kraju gore navedene monografije na str. 39. G. 1904. i 1905. Bulić je tri puta još vidio ovaj natpis i kušao ga pročitati u društvu sa dr. Pavlom Peratom, sada odvjetnikom u Spljetu. Prvo čitanje Bulićevo nije moglo biti potpuno, jer se još nije bio našao čitav natpis. Ali se već po imenu Petrus, koje se spominje u njemu, po rečenicama, koje su se mogle razabrati, kao i po mjestu, gdje je natpis nađen, moglo zaključiti, da se odnosi na Petra Zerni i na njegovu zadužbinu. Konstatiralo se već tada, da je kamen bio na donjoj strani u sredini kasnije iskvaren. U ploči je naime izdubena rupica za svete moći. Ta je rupica četverouglasta, te ima 22 *cm* širine i 23·4 *cm* dužine. Izdubena rupica i izlizanost ostalih dijelova ploče najviše skriviše, što se na natpisu nijesu mogla odmah raspoznati dva stupca stihova, od kojih prvi ima 6 stihova, a drugi 4. To se sve jasno vidi na spomenutom čitanju u Bull. Dalmato.

Međutim g. 1905. našao se među ruševinama spomenute crkvice manji ulomak ovoga natpisa, dug 32 *cm*, širok 64 *cm*, koga donesoše u muzejsku zbirku »Bihaća«, gdje se i sada nalazi pod br. 32 A. (Vidi priloženi faksimile.)

Godine 1912. darovala je Jesenička župska crkva društvu Bihać ovu trpezu oltara br. 36 A, koja se pri prijenosu razbi u 2 komada. Ova dva komada (36 A) idu bez sumnje zajedno sa ulomkom 32 A; samo nažalost po srijedi među njima nema nekoliko, i ako ne mnogo, slova.

Treba ponajprije riješiti pitanje, što je u početku bila ta ploča. Prvi stih natpisa, koji se sasvim dobro dade pročitati, je pentametar: *Tam sordente domo, p(er)spice, q(ui)d sit omo* [1]). Ta je rečenica očito namijenjena čitatelju natpisa. Takvih sepulkralnih sentencija ima u drugom obliku mnogo na natpisima. Odatle se može zaključiti, da je to natpis sa kakvoga groba, pa da prema tome ploča potječe sa kakvoga sarkofaga. Sva je dakle prilika, da su ovu natpisnu ploču, kada su nazad koji vijek bili sagradili zadnju crkvicu sv. Petra, — ta je propala nazad kojih 20 godina —, digli sa groba Petra Zerni i da su od nje učinili trpezu oltara. No kako je ploča bila duža negoli oltar, otkinuše komad br. 32 A, koji se kasnije našao u ruševinama.

Crkvica sv. Petra propala je zadnjih decenija i ostala ruševinom. Društvo *„Bihać"* stalo je i ovdje voditi iskapanja g. 1911., 1912., 1913. skopčana s poteškoćama, jer je crkvica upala, a obližnji je potok oko nje nanio dosta šljunka. Iskapanje bi se bilo nastavilo i dalje, da nije nastupio ovaj užasni rat.

Od oba sastavljena komada bi učinjen i poseban otisak na papiru, koji je čitao dr. Skok, tako da imamo sada tri čitanja: Msgra Bulića, dra Perata i dra Skoka. Izmjeničnom kontrolom došlo se do donjega teksta.

Slova su ovoga natpisa većinom rimska kapitala ispremiješana samo sa nekojim uncijalne forme, kako se rabilo u natpisima one dobe, i kako po prilici imamo na natpisu hrvatske kraljice Jelene (sr. Šišić, Priručnik, str. 129.), ali

---

[1]) »Gledaj, što je čovjek, kad mu je grob tako nečist!« *Domus aeternalis, aeterna, perpetua* za *grob* je vrlo čest izraz i na rimskim solinskim natpisima. Sr. Bull. Dalm. 1910 str. 58.

mnogo jednostavnija i manjim brojem kraćenica negoli u ovomu zadnjemu natpisu. Natpis Petra Crnoga glede paleografije naliči dosta natpisu na sarkofagu nadbiskupa splјetskoga Martina (oko g. 970., sr. Šišić nav. dj. str. 130.—1.) Napose je opaziti, da slovo T dolazi većinom u kapitalnoj formi, ali ga ima i u uncijalnoj u trima sličnim oblicima. Sveze su slova prilično rijetke, kao što i kraćenice. Slovo P sa prerezom dolje dolazi tri puta kao kraćenica za *per*.

Kako će se malo niže vidjeti, natpis je sastavljen u stihovima, i to od 2 pentametra i 8 heksametara, ali tako, da hemistisi asoniraju. Ova nam konstatacija dozvoljava, da priličnom sigurnošću dopunimo u zadnja tri heksametra prve kolumne one riječi, što ih je zauzela gore spomenuta rupica iskopana za svete moći.

Tekst natpisa glasi:

Tam sordente domo, p(er)spice, q(ui)d sit omo:
In rebus stultis studui nichil utile multis.
Et dum viguit error, in orbe fui.
Parum aduc dicam de mei corporis v[i]t[am].
Dum vicxit in mundo, valatus munere [cuncto][1],
Ingenio lucxit Petrus. Su[a qua]m bene d[uxit]!
Omnia despecsit cor; semp(er) ad et[er]a vecxit.
Templum fundavit cum menibus e[t d]ecoravit.
Hic obdormivit; cum spiritu [ast]ra petivit.
D(omi)n(u)s, q(ui)[2] *scribit, Dabrus, hic me pe[r]fecit*[3].

[1]) Bulić dopunjava *multo*.

[2]) Dr. Perat razriješuje *diaconusque*, što ne odgovora kratici; Bulić *dominusque*. DNS je obična kršćanska kratica za *dominus*, koja se, kako Traube, Vorlesungen I str. 145 i 147 i Nomina sacra 1890 razlaže, upotrebljavala najprije za Boga, onda za knezove, a napokon za svećenike, kao što je i na ovom natpisu.

Radi konteksta svakako je bolje *q* razriješiti u *qui* negoli u *que*, a kratica *q* na starijim natpisima znači jedno i drugo. Da se ima čitati baš *qui*, a ne *que*, slijedi iz metra: –́ ⏑ ⏑ | –́ – | –́ – | –́ – | –́ – | – ⏑

[3]) Da se ima čitati *perfecit*, zahtijeva doduše metar. Ali valja istaknuti ovom prilikom neke nejasnosti. Kamen pokazuje precrtano Ꝑ, a to je kratica za *per;* suvišno je onda, što poslije toga dolazi još E. Između ꝐE i FECIT ima mjesta za najmanje dva slova onakve veličine, kao što su na natpisu. Ako se čita onako, kako zahtijeva metar, nastaju nejasnoće u stilističkom i sadržajnom pogledu. Natpis naime jednom govori o sahranjeniku u trećem licu, a drugi put sahranjenik sam govori u svoje ime. Očekivali bi dakle, da se *me* odnosi na sahranjenika, a tome se protivi *perfecit*. Značenje glagola *perfecit* opet zahtijeva, da se *me* odnosi ili na sam natpis ili na sarkofag. Takovih slučajeva, gdje bi sam natpis ili sarkofag

Kako je gore rečeno, natpis je sa pročelne strane sarkofaga. Da se doista radi o sarkofagu, vidi se, kako je gore rečeno, iz prvoga stiha, a vidi se to i po gornjem rubu.

Cjelokupna je dužina sarkofaga bila 1·85 *m* + 0·32 *cm* = 2·17 *cm*, a visina 0·64 *cm*.

Da se opet radi jedino o sarkofagu Petra Zerni, vidi se odatle, što se on izrijekom spominje pod imenom Petrus. A da taj Petrus ne može nitko drugi da bude doli on, izilazi odatle: 1. što je natpis nađen na mjestu njegove zadužbine; 2. što su na natpisu izražena ova tri biografska podatka: *a) templum fundavit cum menibus et decoravit, b) omnia despecsit cor, c) hic obdormivit,* koji posvema odgovaraju biografskim podacima, što ih čitamo u njegovoj darovnici. Tu čitamo ad *a)*: *Igitur in loco, qui dicitur Selle, circa ecclesiam sancti Stephani...*[1]) *cepimus ad honorem principis apostolorum omnium Petri apostoli ecclesiam construere, quamque deo permittente studio artificum compleuimus*[2]). Druga se tačka *b)*, koja je na natpisu u pjesničkom ruhu izražena i sama za sebe mogla bi da se i ne odnosi na kakav biografski podatak, držimo, ipak osvjetljuje ovim riječima darovnice: *„Nam post multorum annorum curricula decidi in infirmitate[m], ut nulla spes euadendi esset; ideo uotum uoui in ipsa infirmitate, ut si ego conualescerem de infirmitate, in prefata ecclesia Petri apostoli ibi me totonderem et habitum beatissimi Benedicti reciperem. Igitur . . . . surrexi de lectulo; et consilio et adiutorio Laurentii archiepiscopi ceterorum clericorum in supra nominata ecclesia domnum Gregorium, nostrum nepotem, abbatem ordinauimus; et hoc quod uoui, auxilio dei adimpleui*[3]). Odatle dakle saznajemo, da se je Petar u bolesti zavjetovao stupiti u samostan, a to je, što kaže natpis, *omnia despecsit cor*. Ad *c)*: Treći biografski podatak na natpisu dopunjuje darovnicu utoliko, što saznajemo, da je Petar u manastiru i umro *(hic obdormivit.)*

Ono *templum fundavit cum menibus et decoravit* na natpisu ilustrira se vrlo lijepo u darovnici na dva mjesta. Odmah na početku[4]), gdje se kaže, da je *Petrus ego Zerni, qui et Gumay filius, una cum domina Anna mea coniuge... diuina docente clementia ac plurimorum dei seruorum fulti consilio salubre, causa nostrorum defunctorum immo delictorum redemptionis inniuimus consilium, quatinus de nostro proprio conquestu more fidelium omnipotenti deo pro posse nostro aliquam portionem offerre possemus; quodque deo iuuante expleri diffiniuimus.* Za tim se kaže,

govorio, nije mi poznato iz sredovječne epigrafije u našim stranama, budući da Jelićevo čitanje ninskoga natpisa *(Godeslav iuppano me isto domo construxit)* nije sigurno, isp. Jelić, Dvorska kapela str. 15); znam samo iz najstarijih latinskih: *Manios med fhefhaked Numasioi* CIL I² p. 3 = XIV 4123, 1 (na fibuli iz Praeneste oko g. 600 pr. Isusa). Ne bi bilo stoga isključeno, da se PE[...]-FECIT ima i drukčije čitati, n. pr. *me* (sc. *Petrum) p(er)e[nnem] fecit*. Ali valja opet istaknuti, da se ovakovome čitanju protivi metar. Isp. ipak iz solinskih natpisa CIL III 9610: *Pro nefas! iste tuum loquitur Patronia nomen | iam titulus nono vixdum lacrimabilis anno,* gdje imamo pjesničku figuru: *iste titulus loquitur tuum nomen.* Možda je i Dominus Dabrus htio tako pjesnički govoriti, samo je nejasno stilizovao.

[1]) Crkva Sv. Stjepana, o kojoj se u ovomu dokumentu govori, jest sadašnja crkva ovoga Sveca na 300 metara od ove na sjeverozapadu, zvana Sustjepan. (Vidi Kartu arkeol. Solina i okolice.) U njoj se nalaze dva komada pluteja iz starije crkve, iz IX.—X. vijeka. Sr. Bull. Dalm. 1890 (XIII) Prilog D. P. Kaera Prinosak k spomenicima itd.

[2]) Šišić o. c. 276.

[3]) ibid. 277 sl.

[4]) Šišić o. c. 276.

da je sagradio *„domos, quas* (!) *necessaria* (!) *erant fratribus"*, da je sagradio *„vicum famulis in nominato monticellum*(!)." Dok dakle u darovnici saznajemo sve potanje, što je Petar učinio za benediktinski samostan u *Selu,* da je sagradio crkvu, da ju je dao posvetiti, da su kod te svečanosti bili nazočni mnogi *„Spalatini et Chroati"*, da je osnovao selište za samostanske kmete, kaže nam natpis lakonički *„templum fundavit cum menibus"*, gdje se pod *moenia* imaju valjda razumjeti samostanske zidine. Nema dakle sumnje, da se natpis i darovnica ne samo slažu u biografskim podacima, nego se naizmjence i potpunjuju.

Od ostalih podataka saznajemo na natpisu i za autora njegova. To je *dominus* (=svećenik[1]) *Dabrus,* koji ga je napisao.

Ostali je sadržaj natpisa panegiričko isticanje plemenita karaktera Petrova. Ističe se njegovo preziranje zemaljskih stvari. *(In rebus stultis studui nichil utile multis.)* O svome će zemaljskom životu stoga malo da kaže *(Parum aduc dicam de mei corporis vitam)*. U svome radu i mnogobrojnim službama za svoga života da je pokazao osobit duh *(Dum vicxit in mundo, valatus*[2]) *munere cuncto* ili *multo, ingenio lucxit Petrus. Sua* (sc. *munera) quam bene duxit!* Ali sve je te službe i časti prezrelo njegovo srce, koje je težilo samo za nebeskim stvarima, t. j. da se posveti bogoljubnom životu. *Omnia* (sc. *munera) despecsit cor; semper ad etera vecxit;* ili *omnia despecsit; cor semper ad (a)et(h)era vecxit*[3]).

U pogledu panegiričkog crtanja pokojnikova karaktera natpis je donekle sličan natpisu nadbiskupa Martina[4]), i ako je ovaj potonji u iznašanju biografskih podataka daleko mršaviji. Interesantno je napomenuti, da oba natpisa pokazuju donekle istu frazeologiju: *spiritus astra petit*[5]) nalazi se u oba natpisa. Ali je po metrici i po kompoziciji Petrov natpis daleko savršeniji od Martinova, što može i doba postanka protumačiti. Martinov je natpis iz druge polovine 10. sto-

---

[1]) *Domnus* je običan naslov za svećenike, koji se je sačuvao do danas u Dalmaciji, u Dubrovniku *Dum,* inače *Don,* a dolazi prečesto i u historičkim dokumentima, isp. u darovnici *Domnus Gregorius abbas* samostana, što ga je sam Petar sagradio. *Domno Paulus presulus ofert vexillu(m) ist(um).* V. *Kronotaksa solinskih biskupa* str. 170. i tab. XXXII; Šišić o. c. str. 131.

[2]) Izraz *valatus munere* odgovara n. pr. Ciceronovu: Socratis virilitatis robore vallatus animus. Riječ *munus* upotrebljavaju i rane sredovječne listine iz Dalmacije u dvostrukom značenju: *a)* = dar: qua (sc. cena) peracta eos (sc. kralja Krešimira i kraljicu) largis muneribus honoravit, cf. Rački, Doc. str. 162; alliis diversis diversa dedit munera; odatle deminutiv: *munusculum:* presbiterum cum suis munusculis Romam mittunt, Rački str. 207. Na natpisu ova riječ nije u tom značenju, nego u istom kao i u: pontificale munus, civitas quae pontificali munere constipata consistit, Rački, Doc. 195.

[3]) Ovaj stih ne mora baš da sadrži kakav stvarni biografski podatak, nego je po svoj prilici stalan izraz (locus communis) sredovječne retorike. Na našem tlu nalazimo sličan heksametar: *Caelica dilexit, cor semper ad aethera vexit* u Žiću Sv. Staša (Anastazija), mučenika solinskoga (pod Dioklecijanom g. 304.), suštitnika grada i biskupije spljetske. Ovo je Žiće bilo prepisano iz kodeksa Apoštola Zena u XVII. v. (Farlati Illyr. sacr. I. p. 723.). Tu se čita neka himna u čast Sv. Staša, a u stihovima 11.—12. stih, što ga navedosmo. Zadnji je hemistih, kako se vidi, istovjetan sa hemistihom na natpisu Petra Crnoga. Pisac himne Sv. Anastazija ili je imao pred očima natpis Petra Crnoga (a u 17. v. lako da je bio još vidljiv u crkvi Sv. Petra u Selu njegov sarkofag) ili je ovo crpio iz koga drugoga izvornika starijega, odakle je uzeo ovaj hemistih i sveć. Dabro. Ovo je posljednje vjerojatnije.

[4]) Šišić o. c. 130. *Skok, Pojave* str. 45. bilj. 2.

[5]) Ovaka dikcija dolazi i na jednom kršćanskom natpisu iz Španjolske iz g. 641, cf. *Hülsen, Inscr. hisp. christ.* p 65, zatim na natpisu pape Grgura Velikoga iz god. 604. cf. *De Rossi, Inscr. christ.* II 1 p. 52, 78. Cf. *Bull. dalm.* 1908. str. 151.

lјeća, dok je Petrov iz konca 11., kad je znanje latinskoga jezika već nešto napredovalo.

Dok smo dosada bili u stanju, da analizirajući sadržaj natpisa razlikujemo biografske podatke od panegiričkog pjesničkog kićenja, teško je kazati za stih *Et dum viguit error* [1]), *in orbe fui,* da li sadrži kakav podatak, koji se odnosi na savremene događaje ili je to samo pjesnička dikcija, koja dalje nastavlja misao predidućeg stiha *In rebus stultis studui nichil utile multis* te kaže, da je bio na svijetu, dok je *„error"* bio? Šta je ono *„error"*? Da li su to *„res stultae"*, *„nichil utile multis"*, ili se pod tom riječi sakriva, kako je Monsgr. Bulić sklon misliti, kakva aluzija na savremene događaje? Po njegovu shvaćanju *„error"* može biti u crkvenom smislu: vjerske zablude. A takve su vladale u katoličkom svijetu oko godine 1050., kada se n. pr. podiže Berengar iz Toursa († 1088.) protiv poznate dogme o transsubstancijaciji. On je doduše bio svoj *error* opozvao, ali se je opet kasnije na nj povratio. I sam Grgur VII. ustručavao se osuditi ga. Lanfranc i Anselm iz Canterburya digoše se protiv njega. Cijeli je gotovo učeni Zapad učestvovao u ovoj raspravi [2]). A opet se ne može nikako misliti, da se ovaj *error* na natpisu odnosi na sveopće mnijenje o millenariju (o g. 1000.), kada se po svijetu mislilo, da će biti *finis mundi,* te da će se pojaviti kojekakovi *errores* i Antichristus, jer smo daleko od g. 1000, budući da je Petar Zerni umro oko 1086—1100. Ne bi bilo nadalje isključeno, da se taj *error* odnosi na bune i nerede u hrvatskom narodu prigodom nasilne smrti kralja Zvonimira g. 1089. *v petih crkvah* na kninskom polju [3]).

U pogledu kompozicije pokazuje natpis miješanje prvoga i trećega lica. Čas govori sahranjenik sam u svoje ime *(studui nichil; in orbe fui; parum . . . dicam de mei corporis vitam);* a čas opet govori sastavljač natpisa, svećenik Dabrus, u njegovo ime *(Dum vicxit . . . ., ingenio lucxit; omnia despecsit; semper ad etera vecxit*; *templum fundavit . . . . decoravit; hic obdormivit, . . . astra petivit).* Ovakav način nije rijedak ni na starijim ni kasnijim natpisima.

Natpis je i u metričkom pogledu interesantan. Hemistihovi pokazuju naime asonanciju, koja se mjestimice približuje rimi: 1. *domo*|*omo;* 2. *stultis*|*multis;* 3. *viguit*|*fui;* 7. *despecsit*|*vecxit;* 8. *fundavit*|*decoravit;* 9. *obdormivit*|*petivit;* 10. *scribit*|*perfecit* [4]). Prema ovome principu dopunjeni su stihovi 4. *dicam*|*vit[am];* 5. *mundo*|*[cuncto]* ili *[multo];* 6. *lucxit*|*d[ucxit].* U ovom pogledu naliči naš natpis drugom savremenom nadgrobnom natpisu spljetskog nadbiskupa Lovre iz g. 1099., što se nalazi u spljetskoj krstionici [5]), gdje imamo ove asonancije: 1. *venis*|*habenis;* 2. *turbis*|*urbis;* 3. *rexi*|*gessi;* 4. *flagito*|*Christo;* 5. *sanctus*|*natus.* Imamo dakle dva savremena natpisa iste metričke forme, pa nije isključeno, da im je obima isti autor, naime Dominus Dabrus.

Ovaj metrički način, t. j. uvođenje rime i asonancije kao ritmičkih elemenata u klasičke metre heksametar i pentametar, nalazi se ovdje ondje već kod

---

[1]) Ispor. iz listinâ izraz: Cum...quies in regno meo vigeat, Rački, Doc. 140 (a. 1083).

[2]) *Weiss, Weltgeschichte* II. str. 256.

[3]) *Šišić, Pregled hrv. povjesti* str. 59—60. *Idem, Geschichte der Kroaten* (Zagreb 1917) str. 316.

[4]) Budući da se je ē u fēcit izgovaralo kao i (cf. Pojave str. 12, 1), asonancija je i ovdje potpuna.

[5]) *Šišić, Priručnik* I 134, 24; *Bulić*, Dva sarkofaga Ivana Ravenjanina i Lovre dalmatinca Spljetskih nadbiskupa. 1884.

Ovidija i Vergila, n. pr. kod Ovida *Quot coelum stellas tot habet tua Roma puellas*[1]); ali je izvjesno, da se ni rimom ni asonancijom ne služe klasički pjesnici u ozbiljnoj poeziji[2]). Pa je posve sigurno, da ove manire naš pjesnik Dabrus nema od čitanja spomenutih klasičkih autora. Nego se ovaka manira može potvrditi u Italiji na nadgrobnim natpisima već od IX. stoljeća; n. pr. iz g. 848. jedan takav natpis u crkvi Santa Maria Nuova u Rimu. Citiram jedan savremeni nadgrobni natpis iz Pise za Beatricu, toskansku kontesu iz g. 1076.:

Quamvis peccatrix sum donna vocata Beatrix:
In tumulo missa iaceo quae comitissa[3]).

U pogledu ortografskom i jezičnom pokazuje natpis malo osebujnosti. Vidi se inkonsekvencija u pisanju slova *h*. Nikako ga ne piše u *omo, aduc,* ali dva puta u *hic*. To se opaža i u rukopisima Tome arhiđakona, u sredovječnim listinama, baš kao i na starijim solinskim natpisima[4]). *h* u sredini riječi, koje se je u srednjem vijeku i u talijanskoj latinštini izgovaralo kao *k*, piše sa *ch: nichil*[5]). Zatim mu nije dosta pisati samo *x*, nego ga pojačava sa *c: vicxit, lucxit, vecxit,* ili ga opet piše sasvim fonetski sa *cs: despecsit*. Ovakav način pisanja je veoma star. Ima ga po svem carstvu, a mnogobrojno je zastupan i na solinskim natpisima[6]). Zatim opet piše suvišno *m* u *vit[am],* mjesto *vita,* ako je ispravna dopuna. Takovo suvišno *m* čita se i na natpisu nadbiskupa Martina *famosa laudem domno*[7]). Zatim se primjećuje plur. *etera* za kasni latinski plural *aethera* od sg. m. *aether*[8]).

Nakon što smo analizirali sadržajnu i formalnu stranu natpisa, ogledajmo još jednom imena, što dolaze na njemu. Na njemu, kako smo vidjeli, dolaze samo dva imena, i to ime sahranjenika i utemeljitelja crkve Petrus, te ime pisca natpisa Domnus Dabrus.

Ime Dabrus dolazi veoma često u sredovječnim dalmatinskim listinama, i to baš u Spljetu. Jireček III. 22. ga spominje u drugom latinskom obliku Dabro, -onis[9]) i tumači ga sasvim ispravno kao hipokoristik od Dobroslav ili Dobromir[10]). Ništa ne smeta, da i ime Dabrus ovamo metnemo, ma da se svršuje na *-us* mjesto na *-o,* jer se zna, da se osobna imena druge deklinacije kao i ona na *-o, -onis* promiscue dekliniraju, čas po drugoj, čas po trećoj deklinaciji; tako čitamo od Maius jednom dativ Maioni[11]) a od Ursus genitiv Ursonis[12]).

[1]) *Ovidius, Ars amandi* I 59.

[2]) *Wölflin, Der Reim im Lateinischen.* Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik 1884, str. 366. sl.

[3]) V. *Guarnerio, Manuale di versificazione italiana.* Bibl. Vallardi str. 106.

[4]) V. *Pojave* str. 35 § 56.

[5]) Ispor. *michi* u listini iz g. 1040 *Rački* str. 45, 153 i u darovnici Petrovoj, *Rački* str. 132; *nichil* (a. 1169, 1070), Rački Doc. 73, 82, Smičiklas, Codex II str. 41 (a. 1133), 55 (a. 1144).

[6]) V. *Pojave* str. 36 § 59.

[7]) ibid. str. 45.

[8]) *Neue, Formenlehre* I str. 683. Ovdje znači nebo, cf. *Georges* I 200.

[9]) Tako se i opat sv. Stjepana de Pinis Dabro piše u gen. a. 1076, *Rački* str. 106 Dabri abbatis, u akus. a. 1080, Rački 132 abbatem Dabrum, ali a. 1060 *Rački* 61 domnum Dabronem ili opet zajedno a. 1085 domno Dabroni, *Rački* 141. I ime Sv. Dujma, biskupa i mučenika Solinskoga, pokrovitelja grada i biskupije Spljetske dolazi u sredovječnim dokumentima u obliku *Domnius, ii* ili *Domnio, onis.*

[10]) *a* u dokumentima mjesto hrv. *o* veoma je često, n. pr. Dabrana < Dobronja, Pradanus < Prodan.

[11]) V. *Pojave* str. 65, 5, bilj. 4.

[12]) *Rački* str. 121 a. 1078.

Da li je ovaj naš Domnus Dabrus onaj isti, koji se zove Dabrus scriptor, i koji je uz prezbitera Fusca, đakona Dabra, te đakona Domnia napisao dokumenat iz g. 1040.[1]) ili je to možda onaj domnus Dabro, opat sv. Stjepana de Pinis, sin spljetskog priora Zirno[2]), koji sebe u svojoj oporuci naziva *indignus abbas*[3]) i koji se još na mnogo mjesta spominje, a napose u Petrovoj darovnici kao svjedok u društvu drugih svjedoka, kada se je Petar pred kraljem Zvonimirom u Šibeniku prepirao o posjed njive u Mosoru[4]) i koji je valjda doživio i smrt Petrovu, jer se spominje, doduše u sumnjivoj listini, još g. 1085.[5]) Nadalje se još spominje neki Dabrus diaconus (abl. Dabro Diacono) g. c. 1106. kao svjedok za zemlje samostana u Selu za vrijeme opata Gregorija, za koga Petrova darovnica kaže: *in supra nominata ecclesia domnum Gregorium nostrum nepotem abbatem ordinavimus*[6]). Ime je u ostalom bilo u spljetskom svećenstvu veoma često i običajno. Čitamo ga i g. 1119. dva puta u gen. diaconi Dabri filii Petrici[7]) kao i ime svjedoka i diacono Dabrone Petrici filio[8]). Koji se od ovih misli na natpisu, ne da se ustanoviti.

Ime se sahranjenikovo na natpisu piše samo Petrus. Gore smo dokazali, da je to osoba, koja se u darovnici zove *Petrus ego Zerni, qui et Gumay filius*[9]). Ovako se i u drugim listinama izražava filiacija: *filius Gauzuli, filius Petrici* itd. i opominje na sredovječni talijanski način: fi Giovanni[10]) i na naša prezimena Ivanović, Petrović, itd. Nema o tome nikakove sumnje, da se u Gumay ima tražiti osobno ime, u ovome slučaju ime oca ili pređa Petrova. Ovo prezime Petrovo Gumay[11]) filius prenijelo se kasnije i na ime samostana, što ga je on sagradio. Taj se samostan zove u listinama *monasterium sancti Petri de Gumai*[12]) a. 1106.; zatim *ecclesia sti Petri de Gomai* više puta a. 1176.[13]), *monasterium sti Petri de Gumaio* a. 1187.[14]), u XIV. stoljeću *ecclesia sti Petri de Gumao* a. 1358. i 1359.[15]); u spljetskom statutu iz XIV. stoljeća *ecclesia sancti Petri de Ghumaye*[16]), kod Farlati-a[17]) *ecclesia sti Petri de Guinai.*

---

[1]) *Rački* str. 45: *(Et ego) Dabrus scriptor, diaconus Domnio [.....] diaconus Dabro et presbiter Fusco sicut in sceda vetera scripta repperimus, ita scribere curavimus.* Stavak se nažalost ne može sasvim pročitati na mjestu naznačenom točkama.

[2]) *Rački* str. 61. a. 1060. — [3]) ibid. str. 120 a. 1078.

[4]) ibid 132. — [5]) ibid, str. 141. — [6]) ibid. str. 129.

[7]) *Smičiklas,* Codex II str. 21. U istoj se listini spominje kao pisac listine i svjedok Dabrus archipresbiter, koji dolazi još g. 1119. kao Dabrone presbytero.

[8]) ibid. str. 32.

[9]) *Rački* str. 127. i 144., *Šišić* o. c. str. 276. Farlati, Illyr. sacr. III. S. 154. § 1. ima mjesto *ego* pogriješno: *ergo.*

[10]) V. *Meyer-Lübke, Einführung in das Studium der romanischen Philologie* 2. izd. § 243 U dalmatinskim listinama kao i u talij. može ovaj filius ispasti. Tako se piše za iudex Grubessa filius Gauzuli a. 1172 Smič. II. 132. a. 1182 Grubescia Gauçuli Sm. II 180.

[11]) U sućuračkom konfinu ima ime položaja *Grmäjevac,* v. Bull. Dalm. XXXIV str. 62, u knjigama krivo Grmasovac, kod tvornice cementa do Štačulina. Nije isključeno, da se tako nazvao posjed kakvoga spljetskoga Gumay-a.

[12]) *Smičiklas, Codex* II str. 16, 17.

[13]) ibid. str. 143 sl.

[14]) ibid. str. 216.

[15]) ibid. XII str. 526, 540, 658.

[16]) *Monumenta historico-juridica* I, 2 str. 268. Nije li *-e* mjesto *-o* štamparska pogriješka?

[17]) III str. 344 a. 1397. Valjda štamparska pogriješka, jer na str. 345. piše ispravno *Gumay*.

Kako se iz Jirečekovih III. 33 potvrda vidi, to je prezime plemićke porodice u Spljetu. A nije ograničeno samo na Spljet, kako se iz istih istraživanja možemo uvjeriti. U Kotoru se zove plemićka porodica *Gymay* [1]). U Zadru imamo *uxor Gimmai* [2]).

A nije *Gumay* ni jedini oblik. Dolazi veoma često i forma *Gimanus*, osobito u južnoj Dalmaciji [3]), a u Zadru i na otocima *Genano*, *Ginano* [4]). Ime dolazi i kao ime mjesta. U Gružu ima lokalitet *Giman* [5]) i crkva sv. Geminijana; kod Zadra Žman selo i uvala Žmanšćica [6]) mislim, da ovamo pripada također.

Jireček tumači ime od Geminianus i nema sumnje, da je tako. Samo kaže, da su Gimanus i Genanus hipokoristici [7]) (Koseformen, Kurzformen) od Geminianus kao i Gemo, Gimus, čemu se ja protivim. Gimanus i Genanus nijesu ništa drugo nego oblici starodalmatinskog romanskog jezika. Gem(i)nianus sa sinkopom prvoga *i* nije mogao dati ništa drugo doli *mn*>*m* ili *n*, što se već na natpisima opaža [8]) *U* mjesto *e* u obliku Gumay nastalo je pod uplivom labiala, za što opet ima dosta primjera [9]).

Teže je protumačiti onaj dočetak -ay u genitivu. Jireček I 87 konstatira kod slavenskih i romanskih imena u sredovječnim dalmatinskim dokumentima genitivni nastavak -ay rjeđe -oy i isporeduje taj čudni genitivni nastavak sa *-ai* u albanskim mjesnim i porodičnim imenima. Ne mislim, da je *-ay* posebni genitivni nastavak, nego je Gumai plural = lat. Geminiani ili Gimani, gdje je *-ani* preko *-ań* dalo *-ay*, kako je to po sličnim pojavama u veljotskom narječju sasvim razumljivo [10]). Budući da je plural druge deklinacije jednak genitivu sg., sasvim je razumljivo, da notar upotrebljava Gumay i za genitiv. Gumay je prema tomu samo prividno genitiv, u stvari je to porodično ime u pluralu, kao što su to sva talijanska porodična imena, koja se svršuju na *-i*: Rossi, Crispi, Medici [11])

---

[1]) *Jireček* II 38. — [2]) *Rački* 42 a. 1034. — [3]) *Jireček* II 38. — [4]) ibidem.

[5]) Od *Jirečeka* preuzima ovo i *Bartoli, Das Dalmatische* II 304 § 429.

[6]) Budući da u Zadru dolazi oblik Genanus za Geminianus, a poznata je romanska disimilacija *n—n*>*l—n* isp. Meyer-Lübke, Roman. Gramm. I § 473, nije isključeno, da ovamo pripada i ime Gelanus, što ga čitamo u popisu posjetitelja samostana u Čabdadu, koji dođoše de terra Braslavo a. 850—896, *Rački* 382. Rački doduše misli na str. 384., nota 9. na slavensko ime, ali je za čudo, da u popisu baš to ime ima latinski dočetak, dok se sva ostala mnogobrojna muška slavenska imena svršuju tude na konsonant. Nikako nije isključeno, da je to dalmatinsko-romansko ime. Ako je tako, onda bi i insula Gelani < danas Ugljan pripadalo također ovamo, cf. Nastavni Vjesnik XXIV str. 660., dakle bi to bila Geminiana insula, kao što je Jakljan Liciniana insula, Jireček I 53, 81.

[7]) *Jireček* I 69.

[8]) V. Pojave str. 50 § 85: alumis pored alonnus < alumnus. U veljotskom i u hrv. tuđicama grupa mn ostaje i to u primjerima poslije akcenta, cf. Bartoli II 370 § 402, 403. Za poziciju pred akcentom nema nažalost drugih primjera; ali i poslije akcenta imamo u hrv. tuđicama *m*: domnus > dum.

[9]) Forminus, Furminus < Firminus Jireček II 36, Fumia, sveta Fume < Euphemia; fružata > fimbriata Zeitschrift f. rom. Phil. XXXVII 546; Bartoli II 354 § 343, 344, 345. U hrv. još poneštra, poništra, funještra < fenestra.

[10]) Ispor. kod Bartoli-a II § 447 u veljotskom plur. *anni*>*jeń;* prema tome bi od *Giman* bio plural *Gimań*, a onda bi nastala disimilacija *m—ń* > *m—y* kao u *Domnius*>*Doimus, Duimus* iz *Domńo.*

[11]) Ispor. Meyer-Lübke, Einführung 2. izd. § 244. Potanje filologičko obrazloženje ovdje iznesenih nazora nalazi se u češkom »Časopisu pro moderní filologii a literatury«, god. VI. sv. 3. str. 252.—255.

i t. d. Dakle ono Gumay filius valja shvatiti kao »sin iz porodice Gumay <Geminiani (pl.)« upravo onako, kako se i naša porodična imena Petrović, Janković i t. d. imaju shvatiti.

U darovnici ima Petrus cognomen Zerni, koji je za cijelo identičan sa imenima i nadimcima Cerne, Zirno, Zernus, Cernus, što ih Jireček II. 67. i III. 17. u obilju potvrđuje iz dalmatinskih listina i ispravno tumači od slav. črъnъ. Po tome bi mogli zaključiti, da je naš Petar iz romanske porodice, ali da je već bio barem po imenu kroatiziran[1]). Žena njegova Anna filia Maii Fave uxor Petri Zerni je također sudeći po nadimku Fava[2]) iz romanske porodice.

---

[1]) Ta se kroatizacija u imenima vrlo lijepo opaža u ranom srednjem vijeku i u Spljetu i u Zadru. Dolazi dosta često pojava, da sin ima sasvim hrv. ime, a pređi još romansko. U Zadru se n. pr. u 12. stoljeću sin zove hrvatski Grubeša, a otac još romanski Gauzulus (isp. o ovom imenu gore spomenuti Časopis, VI, str. 144): Grubessa filius Gauzuli a. 1172–82, Smičiklas II 132, 135, 180; isp. u Spljetu Dabrana Gumai »nobilis vir«, Smičiklas II 142 a. 1144. gdje se sin zove *Dobronja*, a pređi *Geminianus*. — U hrv. se historičkim raspravama zove Petrus Zerni Petar Črne. Ako je Zerni = črъnъ, kako je i najvjerojatnije, onda ga u modernom obliku ne možemo drugčije zvati nego Petar Crni. Prema razlaganju kod Farlata III, S. 154. § 1. izgledalo bi, da je Zerni očevo ili porodično ime u gen. sg. ili u plur., jer se tu kaže: Petrus filius Zerni homo dives & honoratus, fortasse frater Dabri Abbatis, qui filius Zirmi, seu Zerni etc.

[2]) *Jireček* III 26.

Eruptivno kamenje u jugozapadnoj Bosni.

Priopćio

O. M. Čutura.

Materijal za ovu radnju potječe iz jugozapadne Bosne. Sakupio ga je prof. dr. Kišpatić i dr. Tućan na naučnom putovanju po tim krajevima. God. 1915. u ožujku boravio sam u jugozapadnoj Bosni tri sedmice, da vlastitim motrenjem upotpunim materijal za ovu radnju. Budući da baš ti krajevi oskudijevaju rudokopima i željezničkim putevima, to je teško doći do svježijega materijala. Nedostatak u ovoj radnji treba odbiti i na ovu priliku.

Ovu sam radnju radio u zavodu zagrebačkoga muzeja, gdje mi se je u svakom pogledu išlo na ruku, pa sam predsjedniku zavoda zahvalan.

Sistematskoga petrografskoga rada u zapadnoj Bosni nije bilo dosada. H. B. v. Foullon napisao je opširniju raspravu u »Jahrb. der k. k. geol. Reichsanstalt, Wien 1892.: Über Goldgewinnungsstätten der Alten in Bosnien«, te je pri tom opisao kremeni porfir kod Gornjega Vakufa. Radnji je dodana i karta o rasprostiranju kremenoga porfira. Iz I. šestolista Katzerove nove geološke karte Bosne razabire se međutim, da je kremeni porfir u užoj okolici Gornjeg Vakufa mnogo manje rasprostranjen nego dalje na sjeveru u Štitu i na istoku u Jasekovici pl. kod Fojnice. — Prof. dr. Kišpatić opisao je gabro od Kopila između Travnika i Bugojna u Tschermaks Miner. und petrog. Mitt., Band XXIX., na koju se bilješku poslije (n. o. mj. sv. 5) pozivlje i Katzer, upozorujući, da je gabro iz Kopile suvisan sa onim iz Bijele gromile te da ima eseksitnu primjesu. Kod prvoga preglednoga geološkoga snimanja Bosne i Hercegovine interesirali su se geolozi u toliko za eruptivno kamenje, u koliko je služilo geološkomu razjašnjenju. Svakako nekoliko prvih podatka o eruptivnom kamenju u zapadnoj Bosni zahvaljujemo bečkim geolozima, koji su god. 1879. proputovali Bosnu radi geološkoga snimanja. Rezultate su objelodanili u »Jahrb. der k. k. geol. Reichesanstalt, Wien 1880, te ih otisnuli i posebno pod naslovom: Grundlinien der Geologie von Bosnien und Hercegovina«, a djelu je dodana i geološka karta od Bosne i Hercegovine. Zapadni je dio snimao dr. Mojsissovics, a v. John je opredijelio i opisao eruptivno kamenje, koje je on donio. Uza nj je sudjelovao i dr. Pilar, a poslije i sam geološki proučavao zapadnu Bosnu, pa je rezultate priopćio u »Radu« 51. pod naslovom: »Geološka opažanja u zapadnoj Bosni«, gdje je opisao kremeni diorit kod Jajca.

Prigodom IX. geološkoga internacionalnoga kongresa izdala je zemaljska vlada u Sarajevu djelo od zemaljskoga geologa dr. F. Katzera: Geologischer

Führer durch Bosnien und Hercegovina, Sarajevo 1903. Upravo, što nas najviše zanima, opširnije su geološki opisani krajevi od Jajca, Jezera, Bugojna i Prozora. Što više svakomu je kraju dodana i geološka karta. U ovoj ćemo radnji često navesti ovo djelo. On je i u kasnijim spisima govorio o raznom eruptivnom kamenju južne Bosne, na što će se niže upućivati.

U jugozapadnoj Bosni pojavljuje se eruptivno kamenje poglavito u okolici Travnika, Donjeg Vakufa, Babinoga Sela, Jajca, Jezera, zatim u okolici Bugojna te oko Luga kod Prozora te ću iz ovih krajeva nekoje kamenje opisati. Iz Vratnice planine nisam imao materijala, pa stoga ga ne spominjem.

Travnik.

Kroz Travnik protječe Lašva rijeka. Tu kao da čini geološku granicu. S lijeve je strane Vlašić planina, koja sastoji iz škriljevaca, za koje veli dr. Katzer[1]), da bi mogli pripadati permu.

Jedan škriljevac s podnožja Vilenice kraj Travnika opisuje prof. dr. Kišpatić kao kloritični škriljevac, koji sastoji od glinenca, klorita, epidota i vapnenca[2]). Diabazno kamenje probija ove škriljavce u velikom polukrugu na zapadnoj strani Travnika u obliku greda i hodnika, koje prate žile kremenog pirita sa nešto zlata, koje se nekoć kušalo dobivati[3]). Ja sam pošao od Pirote preko Vilenice i vratio sam se u Travnik s jugozapadne strane. Svuda se vidi, da na površinu izbijaju grede diabaza. Ove su 2·10 *m* debele. Diabaz je na površini trošan. Često se vide izlučeni lečići magnetita 3·5 *mm* promjera.

To je sivo-zelen kamen srednjega zrna. Već makroskopski uočujemo stubaste glinence pomućene zeleno. Pod mikroskopom se vidi, da kamen sastoji od glinenca, augita. Glinenci su razvijeni u stupčićima. Obično su pretvoreni u klorit, tinjac i vapnenac. Na nerastrošenim individuima vide se lamele po albitnom zakonu. Potamnjenje okomito na α iznosi 32°—33°, što bi odgovaralo Labrador-Bytownitu. — Među stupčiće plagioklasa utiskuje se augit, čineći s glinencima onu karakterističnu diabaznu strukturu. On je obično pretvoren u klorit i vapnenac. Katkada prelazi i u vlaknasti amfibol. — Magnetita ima u nepravilnim nakupinama, a češće se vide i oktaedrični prerezi. Uza nj se opaža nešto pirita.

Iznad pilane kod željezničke postaje Turbe na putu u selo Varošluk opaža se diabaznoga kamenja. Ovaj je kamen jako rastrošen, inače pokazuje u sastavu veliku sličnost sa diabazom iz Vilenice a naročito sa diabazom, koji i na drugim mjestima zapadno od Travnika provaljuje kroz škriljavac.

Komar planina.

Komar planina leži na razvođu Vrbasa i Bosne te tvori istočnu granicu tako zvane hrvatske Bosne. Ona je u glavnom građena od brusilovaca i vapnenca. Nedaleko od željezničke stanice u Glavici (969 *m*) nalazi se eruptivnoga kamenja u velikim naslagama, koje leže na spomenutim brusilovcima. Kamenje je u toliko važno, što daje materijal za pločnike ulica u Sarajevu i drugim gra-

[1]) Dr. Katzer: Geol. Führer durch Bosnien und Hercegovina, pag. 158.
[2]) Rad 151.
[3]) Katzer: Schwefelkies- und Kupferkieslagerstätten Bosniens 1905. str. 40.

dovima. Dr. Katzer[1]) spominje u kratko ovo kamenje ovako: »U Glavici probijaju brusilovce eruptivne mase, slične kremenomu porfiru... Čini se, da kamen stoji s jedne strane u savezu s kremenim porfirima Vratnice i Radovan planine, a s druge strane s kremenim dioritom od Jajca i Jezera. To je jedna od eruptivnih greda, s kojima obiluje kraj Donjega Vakufa, Jajca, Bugojna i Prozora«. — Gotovo čitava Glavica građena je od ovoga kamena, koji se slaže u deblje ili tanje klupe. Kroz klupe se provlače bijele žilice, koje su 2·3 *cm* debele. Te žilice na prvi pogled izgledaju kao apliti. Na površini se žilica uhvatila tanka kožica sericita.

Pod mikroskopom možemo odrediti, da se tu radi o jednom pržincu. Kamen je mikroskopski sitna zrna, gust, boje bjelkaste s prelazom u sivu. Sivo-zelene piknje od nakupina zrakastoga amfibola kao da mu pružaju porfirično lice. — Pod mikroskopom se vidi, da kamen sastoji u glavnom od glinenca, kremena, amfibola i epidota, a u manjoj mjeri od cirkona, apatita, pirita i sericitnih nakupina. Jedino za glinenac možemo reći, da je ovdje kao primarni dio kamena. Dolazi u manjim ili većim fragmentima, bez pravilnoga kristalskoga obrisa, a sav pliva u kremenu. Obično je rastrošen u sericit. Na svježim mjestima ima mjehurastih uklopoka. Lom svijetla α' i γ' manji je nego u kremena. Potamnjenje okomito na α iznosi 13^0—15^0, što bi odgovaralo albitu. Ortoklasa nema u kamenu.

Kremen kao da tvori bazu, u kojoj ostali dijelovi plivaju. Ne možemo razabrati, koliko ga ima primarna, jer ne pokazuje nikakve karakteristike. On ima u sebi kopljevinaste mjehuriće kao uklopke, jer često opažamo pomičnu libelu. Osim ovih ima uklopaka cirkona i apatita, a katkada i jedne rude, koja ima velik lom svijetla, po svoj prilici granata — Amfibol dolazi u zrakastim igličastim nakupinama, boje je zelene, a pleohroizma a = žućkasta, b = sivozelena, c = zelenkasta. Kut je potamnjenja malen.

Epidot tvori često u kamenu mala gnijezda ili u sitnim zrncima zajedno sa sericitnim listićima u glinencu kao njegova pretvorba. Cirkona i apatita ima malo, a jasni su njihovi bipiramidalni oblici. Malo ima magnetita i pirita.

Bjelkaste žice, koje se kamenom provlače, sastoje od istih ruda, kao i kamen, u kom leže. Te su žice gušće i sitnijega zrna. Glinenci su u njima mnogo svježiji, a amfibol rjeđi, stoga imaju i boju jasniju. Ovdje je još jasnija klastična pješčenjasta struktura, gdje kremen tvori vezivni cement. Iz svega se vidi, da imamo pred sobom jedan klastično pržinasti kamen. Po svom mineraloškom sastavu tu se vidi, da imamo posla po svoj prilici s pržincem kremenoga porfira.

Babino Selo.

U dolini Vrbasa između Jajca i Donjega Vakufa pojavljuje se velika množina diabaznoga kamenja, poglavito uz lijevu obalu rijeke. Eruptivno kamenje zaprema u dužini po prilici 5 *km*. Mojsissovics je prošao tim krajem te piše o ovom kamenju. Osim toga je pruga iz Donjega Vakufa u Jajce dosta bogata različitim eruptivnim kamenjem, o čijem tektonskom odnošaju ne mogu na žalost podati nikakvu orijentaciju. Komadi, koje sam uzeo za opredijeljenje, potječu od

[1]) Dr. Katzer, op. cit. p. 160.

velikih valutica i kamena živca, ali o njihovu pojavljivanju neda se ništa stalna reći. Crni driadičkom melafiru nalični kamen jest dosta raširen.

I dr. Katzer[1]) spominje diabazno kamenje od Babina Sela i veli: »Iz Donjega Vakufa ide željeznica u Jajce neprestano uz Vrbas, kojega romantičnu, šumom bogatu, često stiješnjenu dolinu okružuju s lijeve strane gromade diabaznoga porfira i melafira, a s desne permski škriljavci sve do blizu željezničke stanice Babina Sela. Na oštrom zavoju rijeke pred stanicom prelazi eruptivno kamenje i na desnu stranu, dok sam hrbat ovdje iznad stanice sastoji od vapnenca.

»Na daljnem putu vide se s lijeve strane pruge gotovo neprestano eruptivne mase, koje probijaju kroz tinjčasto-vapnenaste, jako stlačene škriljavce te dominiraju među valuticama, koje se ore sve do željezničke pruge.«

Ovdje u Babinu Selu prošao sam željezničku prugu, koja prosjeca diabazno i melafirno kamenje. Diabazi samo su veoma trošni, a boja im je sivo-crna, sa zelenkastim glinencima, koji su porfirično izlučeni. Možemo ga po strukturi i mineraloškim sastavinama opredijeliti kao diabazni porfirit. Pod mikroskopom se vidi, da kamen sastoji od glinenca i piroksena, a uz to dolazi u manjoj količini apatit i magnetit, te sva sila sekundarnih ruda. Strukture je porfirične. Glinenci dolaze u dvije generacije. Porfirično izlučeni glinenci obično su razvijeni pločasto smjerom plohe M, a sastoje od sraslačkih lame'a albitnoga zakona. Oni su rastrošeni u vapnenac, klorit, epidot i sericit i ne dadu se opredijeliti. Plagioklosi druge generacije isto su tako rastrošeni. To su stubasti lečići, koji s augitom tvore bazu. Među tim čini se, da ima prelaza iz porfirične u zrnatu strukturu. Piroksen je gotovo bezbojni augit, koji se je razvio u sitnim zrncima u bazi, a gdjekad i u većim lecima, koji su porfirno izlučeni. Najčešće je pretvoren u kloritičnu tvar, a katkada se poznaje njegov kristalinički habit. Tu vidimo prereze, na kojima raspoznajemo jasno prizmu i oba pinakoida. Tu i tamo ima pokoj kristal apatita i bezbroj sitnih zrnaca magnetita. Sekundarne su rude veoma raširene. Vapnenca je toliko, da kamen šumi u solnoj kiselini. Općenito ima ovdje epidota, klorita, sericita i pirita.

Analiza ovoga kamena dala je slijedeći rezultat:

Si_2O	49·20%
TiO_2	2·34 «
Al_2O_3	21·17 «
$FeO + Fe_2O_3$	8·70 «
MgO	2·62 «
CaO	7·25 «
Na_2O	1·94 «
K_2O	2·31 «
Gubitak žarenjem	4·77 «
	100·30%

Ova bi analiza po Rosenbusch-u odgovarala diabaznomu porfirétu.

Uz ovaj kamen imamo u potoku valutica zelenkaste boje i zrnate strukture. Pod mikroskopom motreni pokazuju glinenci stubasto lice, a razvijeni su ujednoj generaciji. Oni zadiru u augit, koji puni njihove kuteve i stvara diabaznu strukturu. Prema tomu, uz rašireniji diabazni porfirit, dolazi kod Babina Sela i obični diabaz.

[1]) Dr. Katzer, op. cit. 180.

Jajce.

Na zapadu od Jajca između Plive sa sjeverne strane, a Vrbasa i željezničke pruge s južne nalazi se jedan eruptivni kompleks. Dr. Mojsissovics je valjda na putu uzeo jedan kamen za opredjeljenje, a toga je v. John[1]) opredijelio kao diorita. Dr. Pilar[2]) u svojim »geološkim opažanjima« piše o njem: »Eruptivnoga stijenja, koje bi po svom položaju i po svom sastavu moglo spadati u paleozoičku grupu formacija, motrio sam na lijevoj obali Vrbasa povrh Jajca. Taj kamen očituje se po mjeri ruda kao kvarcdiorit«. Kamen je opisao i mikroskopski.

I dr. Katzer[3]) navodi ovaj eruptivni masiv kao kremeni diorit, pa o njem veli: »Od osobitoga su interesa kremeni dioriti područja Jajca, koji dijelom probijaju triadično kamenje i tako se naslanjaju na mezozojske taložine. — Oni čine jugozapadno od grada dosta veliku gredu, a vrhunac zaprema 840 *m* visoku trigonometrijsku tačku i kopicu Erende, visoke 904 *m*. Grede dopiru jugoistočno do Vrbasa, na sjeveru do Zakoplja i jezera Plive. Jugozapadno odatle prema Drinovu Dolu izbijaju male količine, a morat će biti apofize glavnoga masiva«.

Ja sam obišao čitavo područje eruptivnoga kamena, a samo mi je primjetiti, da nijesam nigdje opazio aplitičnoga lica kamena, što ga spominje Dr. Pilar.

To je sivkast kamen, srednjega zrna, a katkada prevlađuje svjetlija boja. Kamen sastoji od glinenca, kremena i amfibola. Pod mikroskopom vidimo, da se katkada pridružuje još tinjac, a uz to nalazimo uvijek apatita, titanita, ilmenita, zatim rastrošbom nastali klorit, vapnenac, epidot i pirit. Kamen pokazuje zrnatu strukturu. Glinenci su ponajviše razvijeni u stubastim lecima. Katkada se vide sraslačke lamele, pretvorene u sausuritičnu tvar. Lom je svjetla manji nego u kremena. U kamenu od Zaskoplja nalazi se često i pertita. — Kremenom je kamen obilan. Ne pokazuje nikakve osobitosti, ima u sebi mjehurastih uklopaka i iglica od apatita. — Amfibol je zelenkaste boje, često prelazi u vlaknasti amfibol, a ovaj u klorit. — Biotita u nekim preparatima nema. Gdje se javlja, razvijen je u većim i manjim listovima, a često se sraste s amfibolom. — Apatit dolazi u sitnim iglicama i to najviše kao uklopak u kremenu i amfibolu. Titanita u nekim preparatima ima dosta u zrncima, a ova su najviše uz ilmenit, koji katkada prelazi u leukoksen. Jedan kamen od Zaskoplja sam analizirao, te sam dobio njegove sastavne dijelove ovako:

SiO_2	55·30%
Al_2O_3	17·81 «
$FeO + Fe_2O_3$	11·02 «
MgO	3·06 «
CaO	8·39 «
Na_2O	2·34 «
K_2O	1·56 «
Vlaga	0·32 «
Gubitak žarenjem	0·72 «
	100·52%

a to i odgovara kremenomu dioritu.

[1]) Grundlinien d. Geologie v. Bosnien und Hercegovina.

[2]) Rad 51.

[3]) Dr. Katzer, op. c.

Jezero.

Kremeni diorit od Jajca pojavljuje se u mnogo manjem opsegu kod Ježurina sjeverno od Jezera. Ovaj je diorit slabo otkriven, a vidi se samo na istočnom obronku Ježurinskoga hrpta. Valutica se nalazi svuda po njivama i potoku. Ovaj diorit je sasvim sličan onomu od Jajca. I u njem nalazimo pertita.

Svakako je interesantno kamenje, koje se pojavljuje južno od Jezera s obje strane Plive, te u dolini potoka Perućice. Kamen se pojavljuje u klupama, škriljav je, a samo vidimo na prelomu na škriljanju okomitom porfirične uklopke kremena. Takvo kamenje zovu Nijemci kremenim porfirima ili porfiroidnim škriljavcima, koji su nastali dinamičkom metamorfozom od kremenoga porfira.

Kao takovo kamenje spominje ga i Dr. Katzer[1]) te piše: »Veoma su interesantni i znameniti za okolicu Jezera kremeni porfiri, koji su identična petrografskoga karaktera s onima Vratnice planine kod Gornjega Vakufa, a ipak se od njih razlikuju po klupama, koje međusobno probijaju, koje bi iz daljine dale prije na sve zaključivati, nego na tökove eruptivnoga kamenja. Klupe poput naslaga jesu pojav dinamske metamorfoze, ali onaj vlaknasti porfir i porfiroid, u kojih su glinenci pretvoreni u kremen i sericit, jesu neznatni prema porfiru, koji nije vlaknast, nego samo složen u tanke klupe, čija nutarnja struktura u poredbi s onim južnoga područja ne pokazuje nikakovu promjenu.«

»Najljepše se može vidjeti izvrsno u ovake tanke klupe složeni porfir razmjerno s obje strane Plive jedan *km* poviše Jezera, zatim u rijeci Perućici.«

Razlike, koju spominje Dr. Katzer, ja nijesam mogao opaziti. To je sasvim škriljav kamen, zelene boje. Sav je obrastao sericitnim kožicama. Iz zelene mase proviruju leci kremena, koji su porfirično izlučeni. Na gdjekojem mjestu polovicu kamena zaprema vapno osobito na površini.

Pod mikroskopom se vidi, da kamen sastoji od glinenca, kremena i tinjca. Uz to se nalazi po gdjekoje zrno cirkona i apatita. Sericita, koji je nastao sekundarno, ima mnogo, zatim u maloj količini amfibola, a katkada, kako smo već spomenuli, zaprema polovicu kamena vapnenac.

Struktura je porfirična. Glinenci su bili razvijeni u pločastim kristalima. Oni su gotovo sasvim pretvoreni, a produkt pretvorbe jest najviše sericit. U Perućici nalazimo nešto svježih glinenaca dosta gustih lamela. Potamnjenje $\perp \alpha$ iznosi 16°—17°. Ortoklasa nijesam opazio u kamenu. Glinenci su često slomljeni. — Kremen kao porfirni uklopak jest čest. Rijetko opažamo diheksaedrične oblike, jer su kristali gotovo uvijek razlomljeni u komade, a ove drži masa, koja se neda razlučiti od baze. Kremen ne pokazuje nikada unduloznoga potamnjenja, kao što je to obično kod kamenja, koje je bilo izloženo tlaku. Magmatska korozija, koja dolazi na kremenim lecima kod porfira, jest i ovdje obična, a ispunjena je s bazičnom tvari. Kremen ima sitnih mjehurića kao uklopaka. — Biotit se pojavljuje u krpama, a obično više puta previjen. On se pretvara u muskovit i klorit, a pri tom izlučuje željezne rude. — U manjoj količini u običnim kristalima dolazi cirkon, apatit i magnetit. Kristali apatita često su puta prelomljeni na više komada. Baza sastoji od sitnih zrnaca kremena i glinenca, u kojoj plivaju sericitni listići. Ovi su poređani u dva pravca, koji su jedan na drugom okomiti. Preko preparata povlače se nakupine vlaknastoga amfibola.

[1]) Op. cit. p. 169.

Analiza jednoga kamena s desne obale Plive dala je slijedeći rezultat.

SiO_2	63·40%
$FeO + Fe_2O_3$	8·22 «
Al_2O_3	11·56 «
MgO	2·74 «
CaO	5·35 «
TiO_2	0·95 «
Na_2O	1·83 «
K_2O	3·32 «
Gubitak žarenjem	3·31 «
	100·68%

Ovakvoga kamenja ima u Alpama, Ardenima, Walesu i drugdje. Općenito je mnijenje, da je to dinamometamorfozom promjenjeni kremeni porfir, Rosenbusch[1]) istina priznaje, da nema još specialnih radnja u dostatnom broju, koje bi to pitanje sasvim riješile, ali je sličnost dinamometamorfozom promjenjenih kremenih porfira tolika, da se sigurno svuda može raspoznati prijašnji kamen. Analiza odgovara kremenomu porfiru. Mikroskopska struktura i vanjsko obilježje odgovara sasvim kamenju, kojega spominje Rosenbusch kao dinamometamorfozom promjenjeni kremeni porfir.

Bugojno.

Na zapadnoj strani od Bugojna blizu ceste, koja vodi iz Bugojna u Kupres, pojavljuje se eruptivno kamenje. To je jedan melafirni greben, o čijem rasprostiranju i nalazištu veli Dr. Katzer[2]) da probija verfenske škriljavce i vapnence, pa on piše: »Od Hana Luke, ispod kojega prelazi preko ceste i potoka Parićca, ide prema sjeverozapadu na Ibrišno i sjeverno k Nikolinu potoku i šumi Rastiku do Hana Suljage, onda preko Savračkoga potoka i Hana Nuker do Orlovca i Hana Čardak. Od Nikolina potoka proteže se uski jezik uzduž Osmanjske kose i hrpta Tovarnice prema jugozapadu«. Ovaj melafir jest sivo-crn kamen. Iz guste baze proviruju uklopci zelenkastoga piroksena. Drugi put ima kamen osobito na površini okrugle mandule, koje su ispunjene vapnencom.

Pod mikroskopom sastoji kamen od piroksena i vapnenca. Plagioklas je razvijen u stubastim lečićima, a većinom je rastrošen te pun vapnenca, koji je i inače raširen, puneći mnogobrojne šupljinice. Uz vapnenac ispunjuje šupljinice i kremena kiselina. — Druga glavna sastavina kamena jest augit, koji tvori mjestimice velike uklopke. On je pod mikroskopom gotovo bezbojan. Na prerezima se često vide prizme i pinakoidi. Sraslaci su po (010) česti. — Magnetita ima u kamenu, a nepravilna je zrna.

Odžak.

Na jugo-istoku od Bugojna kod Odžaka nalazimo u malom kompleksu eruptivnoga kamenja. Prostor, što ga zauzimlje ovo kamenje na Katzerovoj geološkoj karti od Odžaka, čini se, da je nešto velik, jer je tek kod Odžaka otkriven.

---

[1]) Rosenbusch: Mikrosk. Phisiographie d. massig. Gesteine, Stuttgart 1908. pag. 856.
[2]) Dr. Katzer: Op. c.

Treba ali primjetiti, da je geološka karta okolice Bugojna međutim reambulirana kako to — Katzer u svojoj monografiji ugljena Bosne (Bergbau u. Hütte, 1917, str. 288) primjećuje. Kroz gredu ovoga melafiričnoga kamenja nacrtao je Dr. Katzer idealni profil, a o samom nalazištu piše slijedeće: »Potpunu analogiju ovoga velikoga melafirnoga toka (t. j. onoga sa zapada Bugojna, kojega smo prije spomenuli) ima nalazište melafira, koji leži u istočnom triadičnom protegnuću, kod Gornjega Vakufa na međi verfenskoga škriljevca i triadičnoga vapnenca« [1]).

Već na putu u Gornji Odžak pojavljuje se eruptivno kamenje po njivama, dok ga nema po potocima. Odmah pred Odžakom proviruje melafir u obliku kupule. Do svježijega je kamena teško doći, a na površini je rastrošen. Ovaj melafir je sivo-crn kamen gusta zrna, rastrošen, sa solnom kiselinom šumi. Pod mikroskopom vidimo, da sastoji od glinenca, piroksena, olivina te nešto željezne rude, a mnogo ima pridošloga vapnenca. Glinenci su jedne generacije, pojavljuju se u stubastim lecima, koji su krupniji, nego oni u melafiru kod Hana Luke. Rijetko se vide sraslačke lamele, jer je većinom rastrošen, a katkada u njemu vidimo epidota i sericita; inače je ispunjen vapnencom tako, da leci samo pokazuju pseudomorfozu po glinencima. Augit je gotovo bezbojan, a puni prostor između glinenaca, a katkada je samo izlučen u većim lecima. Čini se, da je olivin bio bogato zastupan. Mjesto olivina u kamenu je velika množina žućkaste serpentinaste tvari, koja je nastala po svoj prilici iz njega. Željezna ruda čini se, da je magnetit.

Lug kod Prozora.

Kod Luga između Crina potoka i Rame rijeke probija melafirično kamenje mezozojske naslage. Dok melafir između riječica sve do Gornjih Višnjana svuda izbija na površinu, a nema sumnje, da se još dalje rasprostire prema zapadu, nalazimo u Crina potoku uz melafir i gabroidnoga kamenja. Kako ovaj gabro stoji u savezu s gabrom od Jablanice, to se ne mislim na nj potanje osvrtati. O melafiru kod Luga piše Dr. Katzer: [2]) »Trijaske naslage južno od Prozora probija masivno kamenje, kojega je izlijev po svim mogućnostima zbio se, ako ne u mlađem mezozoiku, a ono barem u najmlađem triasu. To su melafiri (naviti) i augitično porfiričko kamenje, koje se prostire u velikom otkrivenom prostoru od Luga prema Donjim Višnjanima i zauzimlje čitavi hrbat među potokom Crinom i Ramom do Gornjih Višnjana te se čini, da su prelazima među sobom spojeni. Porfirični melafiri ipak odlučno prednjače.« O ovom eruptivnom kamenju govorio je Katzer poslije [3]) na novo te je naročito upozorio na pojavu gabra, koji vodi magnetit na sljemenu Krstaca između Rame i Crine.

Ispitao sam pobliže po nekim tankobrusinama melafir sa raznih mjesta. To je sivocrn kamen, iz čije se crne mase dižu svježi porfirično izlučeni glinenci, koji kamenu daju porfirično lice. Pod mikroskopom se vidi, da kamen sastoji od glinenca, piroksena, a uz to se izlučila željezna ruda i vapnenac. Struktura je porfirična. Glinenci prve generacije, koji su se razvili porfirično, staklenasto su prozirni. Albitni sraslaci opetuju se često po kalovarskom sraslacu. Na jednom takvom dvostrukom sraslacu iznosilo je simetrijsko potamnjenje

---

[1]) Dr. Katzer: Op. c.

[2]) Dr. Katzer: Op. c.

[3]) Die Eisenerzlagerstätten Bosniens. 1910, pag. 320.

1	26°
1′	27°
2	13°
2′	14°

što bi odgovaralo u prosjeku labradoru Ab, An_2. Glinenci druge generacije dolaze u obliku iglica, te su nešto trošniji. Augit se pojavljuje kao zadnji izlučeni produkt u sitnim bezrednim zrncima. Magnetit pokazuje često svoje karakteristične oktaedrične prereze. Kao sekundarne nakupine česti su klorit i vapnenac. Analiza kamena dala je slijedeći rezultat:

SiO_2	49·04 %
Al_2O_3	18·02 «
$FeO + Fe_2O_3$	9·33 «
MgO	2·25 «
CaO	11·12 «
Na_2O	3·22 «
K_2O	2·35 «
Gubitak žarenjem	5·41 «
	100·74 %

Zaključak.

U jugozapadnoj je Bosni eruptivno kamenje dosta rašireno. To je po starosti starije kamenje iz mezozojske periode. Inače ima tu dubinskoga kamenja i površinskoga, zrnatoga i porfiričnoga, bazičnoga i kiseloga kamenja.

Kamenje, koje je ovdje istraženo jesu: melafiri, diabazi, dioriti, kremeni porfiri, odnosno sericitni škriljevci i pršinci.

Diorit od Jajca jest kremeni amfiboldiorit, a sastoji od plagioklasa, pertita, kremena, amfibola i biotita.

Melafiri tvore gusto i porfirično kamenje, a sastoje od plagioklasa i augita, dok staklene tvari nemaju.

Diabazi su obični diabazi i diabazni porfiriti, ofitične strukture. Sastoje od plagioklasa (labradora) i augita, a ovaj je bezbojan. Uz ove dolazi mnoštvo sekundarnih ruda osobito vapnenca.

Kremeni porfir često ne pojavljuje se u svom pravom obliku, nego promijenjen u sericitni škriljevac, a ta se promjena zbila usljed dinamske metamorfoze. On sastoji od plagioklasa te kremena i biotita. Svi su sastavni dijelovi raspucani i razmrskani.

Bosanski majdani za turske uprave.

Priopćio

Riza ef. Muderizović.

Uređujući turske spise, zaostale iza otomanske uprave u Bosni, koji se sada nalaze u arhivu bos.-herc. zemaljskog muzeja, naišao sam na nekoliko njih, koji se odnose na bosanske rudokope, bili oni eksploatisani ili se za njih tražile koncesije, i nekoliko njih, koji se odnose na uvoz soli u Bosnu i Hercegovinu.

Današnje racionalno obrađivanje bosanskih majdana sa velikom tehničkom spremom i velikim kapitalom dakako daleko nadmašuje u svakom vidu produktivnost ovih starih majdana, ali je u tursko doba, kako se iz tih spisa razabire, i otomanska uprava polagala neku pomnju i važnost obrađivanju majdana. Dakako, radilo se onda još istim primitivnim spravama i neznatnim uloženim kapitalom, kao i u srednjem vijeku, pa kako rentabilitet u glavnom ovisi o tehničkoj spremi i kapitalu, bio je uspjeh naravski prilično slab a pojedini majdani, koji su u srednjem vijeku cvali, u tursko su doba redomice napušteni te je ostalo samo ono malo produkcije, potrebne za podmirivanje domaće potrebe. Nazadovanju rudarstva u Bosni za turske dobe bilo je više razloga. Radilo se onda istim primitivnim halatom i spravama kao i u srednjem vijeku a i rudarsko zakonodavstvo ostalo je isto, jer je sultan Sulejman recipirao stare sredovječne saske rudarske zakone te izdao pod imenom Kanuni saz[1]) (saski zakon) posebni zakon, koji je odsele imao valjanost u čitavoj carevini a od onoga doba pa sve do XIX. vijeka rudarsko se zakonodavstvo u Turskoj nije pomaklo ni korak naprijed, prem je tehnika u Evropi znatno napredovala.

Važan razlog propadanju rudarstva, osobito u Bosni, koja je proizvađala mnogo srebra, bilo je brzo iscrpljivanje srebrnih majdana, koje je za osmanlijske vlade kud i kamo pospješeno. I tu je bio povodom jedan Sulejmanov zakon, koji je iscrpljivanje srebrnih žila silno pospješio. U srednjem vijeku smjeli su bosanski rudari stavljati u promet samo srebrne verge (šipke) i to bolane (takozvano bolano srebro), to jest, morali su pokazati državi, odnosno njenom zakupniku, sve izrađeno i u verge (šipke) iskovano srebro. U ime poreza zadržalo se stanoviti dio ovih verga u korist države a na ostalo udario bi se pečat

[1]) Ovaj kanun i tri druga rudarska zakona cara Sulejmana izdao je Fehim ef. Spaho po kodeksu u muzejskom arhivu u »Glasniku zemaljskog muzeja 1913«.

(bulla) i ovakovo su bolano srebro vlasnici slobodno mogli prodavati i izvažati, dočim bi se, što bi se nebolana u prometu zateklo, nemilice plijenilo.

Time je promet sa srebrom, stavljen pod oštru kontrolu, dakako i ograničen; ali sultan Sulejman, koji je za svoje velike ratove trebao mnogo gotova novca i koji je želio, da novac ostane u državi, nastojao je, da taj promet a njime i produkciju srebra, što više podigne i poveća. 14. srpnja 1536. (25. muharema 943.) izdao je posebni zakon, koji je imao obrađivanje srebrnih rudnika što više uspješiti. Glavna ustanova ovog zakona bila je ta, da je svaki rudar srebro, što bi ga izvadio i na propisani način očistio, morao nositi u kovnicu, koja je bila smještena u blizini rudnika i tamo ga dati prekovati. Ovo srebro iskovalo bi se uvijek onda, kada bi mu se u kovnici nakupila jedna »reda«, to jest 13.000 drama te bi mu se, odbiv troškove i poreze, vratio sav ostali iskovani novac. U kovnici iskovalo bi se od 100 drama 420 komada akči, a vlasniku stavilo bi se od rede u račun 50.424 akči. Od te svote odbijalo mu se u ime troškova za kovanje novca 4262 akče, kao pristojbu za novčani pečat 3800 akči a od ostatka bi se odbilo u ime poreza još desetina, tako da bi rudar dobivao gotovih 37.748 akči na ruku.

Prema tomu dobivao bi od srebra, predana kovnici, gdje se kovanje obavljalo pod strogim nadzorom posebnog emina (povjerenika), ravno tri četvrtine svoga srebra, prekovana u gotovi novac, što je bilo povoljno i za državu i za nj, jer država dobivala je od produkcije srebra svoj dio odmah a rudar svoju rudu, prerađenu u najmobilnije prometno sredstvo — u novac te se nije imao tek brinuti oko izvoza, prodaje i unovčenja svoje zarade.

Razumije se, da je ova olakšica vanredno poticala i državu, da podupire rudare i ove potonje, da što pomnije iscrpaju srebrne rudokope Balkana i Bosne a štogod je srebrnih žila bilo dosežnih primitivnim rudarskim pomagalima srednjega vijeka i prvih vijekova turske uprave u Bosni, to je brzo iscrpljeno, tako da je, uslijed ove jagme, srebro, što se nalazilo u površnim, lahko dosežnim slojevima, doskora ponestalo; ispražnjeni srebrni majdani napušteni su a rudari odlazili bi da traže drugdje bolju sreću. Tako je jedan srebrni rudnik za drugim opustio a napušteni su i mnogi drugi rudnici, koje su nuzgredno obrađivali isti rudari, da svoju zaradu povećaju a rudarstvo naravski je u Bosni uslijed toga vremenom posve propalo. Gdje vađenje ruda nije bilo skopčano velikom mukom i trudom — kao kod željeznih rudača — tamo je rudarstvo i dalje cvalo, dapače postalo za zemlju važnim ekonomskim faktorom, jer su željezni proizvodi bosanskih duhaonica bili vrlo važni objekt izvoza.

Proizvodnja željeza prije okupacije ne samo da je podmirivala ratarsko oruđe i druge željezne sprave i industrijalne potrebe za cijelu Bosnu i Hercegovinu, nego se iz majdanskih i vareških duhaonica izvažalo osim neobrađena željeza mnogo konjskih ploča, lemeža, sačeva, željeznih ploča, vatralja i t. d., a iz fojničkih grna klinaca za konjske ploče. Ta roba većinom bi išla niz Savu i Dunav, osobito na Biograd, odakle bi je prekupci razvažali po čitavom Balkanskom Poluotoku, a bosanski eksporteri bi ju prodavali ili za gotov novac ili davali u zamjenu za drugu robu, koja je bila potrebna njima.

Najstarije vijesti o bosanskim majdanima u tursko doba našao sam u sidžilima sarajevskog šeriatskog suda, koji su pohranjeni u »Gazi Husrevbegovoj kjutubhani« (biblioteci). U sidžilu br. 1, strana 30 sarajevskog šeriatskog suda

od god. 959. po Hidžri (= 1551.) uknjižen je jedan ugovor, sklopljen između stranaka, u kojemu se spominje neki novi rudnik imenom Borovica[1]), u području Sarajeva. Nadalje u sidžilu šeriatskog suda, od god. 973. po H. (= 1565.) br. 2 spominju se na strani 102. majdanski nadglednici Ahmed i Bali Hodža, sinovi Nuhanovi, koji su iz ruku sarafa Luke primili 93 komada neobrađenog srebra u težini od 8520 drama (= 27·30 *kg*), ubranih od obrađivanja kreševskog majdana, te su otpremljeni, da ih pohrani dizdar (zapovjednik) tvrđave Hodidjeda blizu Sarajeva, Inehan aga, po čuvarima pomenute tvrđave: Isa Baliji, sinu Nuhanovu, Mehmedu, sinu Musatovu, Hasanu, sinu Isatovu te Hadži Hamzi, sinu Nasuhovu. Pošto je turska uprava pobirala porez od rudnika u naravi, imao bi se ovaj zapis tumačiti tako, da je u ono doba bilo u okolici Kreševa i srebrnih majdana, koji su od onda napušteni te im se uspomena izgubila.

Među knjigama muzejskog arhiva nalazi se jedna zbirka pod br. 620, u kojoj ima bilješka, koja veli, da je neki spahija Omer, sin Alije a potomak Ali Dane — nekoć ćehaje sultana Mehmeda II. (Fatiha) — godine 1098. (= 1686.) imenovan banjalučkim muteselimom, te da je bio nastanjen u selu »Dživedžijama« u fojničkoj majdanskoj tetimi (području), iz čega se razabire, da se već u ono doba iz slojeva hrmze kod Fojnice vadila živa, te se i njihovo rudarsko selo prozvalo po istoj rudači. Možda je ono identično sa današnjim selom Živčići u istom kotaru. O vareškim i kreševskim majdanima govore i nekolicina spisa naše arhive. Jedno je kupoprodajni ugovor (br. 141), iz kojeg se razabire, da je neki Mehmed Izet, koji je s carskim beratom dobio pravo, pobirati polovicu mukate[2]) željeznih rudokopa u Kreševu i Varešu za god. 1183. (= 1169.), prodao svoj dio nekom Hasanagi za 1600 groša, te mu ustupio svoje pravo pobirati porez od željeza, žive i hrmze, s uvjetom, da plati državi običajne pristojbe.

Drugim sličnim kupoprodajnim ugovorom (br. 205), ustupa neki Ahmed Rešid, posjednik četvrtine mukate željeznih rudokopa u Kreševu i Varešu svoj dio prihoda za godinu 1189. (= 1775.) istom Hasanagi za 1000 groša a trećim sličnim kupoprodajnim ugovorom (br. 208), ustupa mu i neki muderiz Ahmed efendija, koji ima carskim beratom pravo na četvrtinu mukate kreševskih i vareških majdana, svoj dio prihoda od željeza, žive i hrmze, za god. 1190. (= 1776.) za svotu od 1000 groša, s uvjetom, da ima zakupnik platiti državi pripadajuće joj resmove (pristojbe).

Pod brojem 109 nalazi se potvrda, da je neki Hadži Husein, ćehaja zamjenika carskog konjušnika, prodao svoj četvrti dio mukate željeznih rudokopa u Kreševu i Varešu, što posjeduje s carskim beratom, za godinu 1184. (= 1170.) Muharem agi za 800 groša, koju je svotu od istoga primio unaprijed, te mu ustupa pobiranje prihoda od željeza, žive i hrmze u istim majdanima; dalje pod br. 142, potvrda Omerage i Šaban age, zapovjednika grada Cazina, koji spada pod djelokrug ostrovičkog kapetana, da su naplatili svoje plaće i njima potčinjenih vojnika za god. 1183. (= 1769.) od povjerenika mukate kreševskih rudokopa, u iznosu od 988½ groša i napokon slična potvrda Muharem age, zapovjednika konjičkog odjeljenja u kuli Lipte, koja pripada pod vlast mostarskog

[1]) Biti će identična sa Borovicom kod Vareša.

[2]) Mukata znači zakupninu (ćesim.)

kapetana, da je naplatio svoju plaću te ostalih čuvara pomenute kule za godinu 1182., od emina kreševskih majdana u iznosu od $192\frac{1}{2}$ groša.

Iz ovih se potvrđa razabire, da su mukate (zakupnine) pojedinih rudokopa djelomice bile opredijeljene i za isplatu vojničkih plaća. Zanimiv spis, koji se odnosi na rudarstvo, u Bosni je jedan ilam (osuda) od 12. safera 1167. (= 1753.), sarajevskog kadije Hadži Ahmed ef., a na čelu mu bujurultija bosanskog valije Hadži Ahmed paše Fočaka (Kukavice), kojom potvrđuje ilam. U ilamu se razlaže, da se na temelju provedene rasprave između posjednika željeznih rudokopa u selima Dubokom i Bistrici, nahija Travnik i bosanskog tefterdara (direktor financija), dosuđuje na temelju carskog zakona, da gorepomenuti posjednici navedenih rudokopa imadu davati pristojbe od izvađenog željeza fiskusu, a ne spahiji (sahib-arz), jer su ti majdani nanovo pronađeni, a pristojbe nijesu uvrštene u spahinom beratu niti u njihovom tefteru. Za to ove prihode valja uvrstiti u »tefteri-mevkufat« (državni prihodi).

Prema molbi od 5. marta 1289. (turska financijalna god.) i valijinoj bujrultiji od 8. muharema 1290. po H. (= 1873.), upravljenoj na fojnički kotar, ustanovljuje se, da su sarajevski trgovci Hašim aga Glodžo i Salih aga Softić dobili dozvolu da traže željezne rudače u planinama »Tmor«, Bate i Tuhelj u općini Korča, kotar Sarajevo, koje graniče s fojničkim kotarom, a kako se vidi iz molbe mostarskog gradskog liječnika gosp. Bonivičina od 29. augusta 1289. (po turskoj financijskoj godini (= 1873.), koja je podnešena mostarskom okružniku, te po ostalim spisima, zatražio je isti dozvolu za obdjelavanje kamenog ugljena u selima: Zalići, Rašetina i Radoča, kotar Mostar, kao i u selu Rotimlji, kot. Stolac.

Među turskim dokumentima fojničkog samostana nalazi se jedan spis i to osuda u jednoj parnici, provedenoj pred fojničkim šeriatskim sudom od 5. rebiul-ahira od god. 1172. (= 1758.) u stvari obdjelavanja majdana. Tu se spominju kršćani Nikola, Petar, Vačongo i drugi kao rudari, koji su se bavili vađenjem željeza iz rudokopa u selu Vidoševići, u nahiji Fojnici.

U rukopisnoj povijesti Bosne »Tarihi dijar-i-Bosna« od merhum Salih ef. Muvekita, ima na rubu 140. stranice bilješka, u kojoj se navađa, da su sve gvožđene potrebštine, nužne za gradnju tvrđave Gradačca u god. 1179. po H. (= 1765.) nabavljene iz željeznih rudnika u Fojnici i Kreševu, za uprave bosanskog valije Ahmed Said paše Ćuprilića. Pošto će čitatelja zanimati tadanje cijene željezne robe, donosim ih, kako su tamo zabilježene. Jedna oka velikih maljeva bila je po 4 pare (= jedan novčić), malih maljeva po 5, klinaca po 6, ćuskija po 4; gvožđeni trnokopi i lopate stajali su na komad po 10 para.

Zanimivih podataka o pojedinim upravnim strukama Bosne, o statistici i t. d. iz zadnjih godina prije okupacije nalazimo često u takozvanim salnamama, što su svake godine izdane u Sarajevu. To su mali litografirani kalendari sa dodacima o historiji i upravi Bosne i Hercegovine, a među njima nalazi se i jedan članak u salnami za god. 1292. po H. (= 1875.), u komu nalazimo pregled bosanskih rudnika i majdana, koji su bili piscu ovog članka poznati. Pošto tu ima po koja zanimiva vijest, donosim izvadak iz te salname. U okružju sarajevskom: u kotaru sarajevskom ima kamenih i zemljenih majdana za pravljenje ćeremita, cigle i ćerpića; u visočkom kotaru množina željeznih majdana, ilovače i majdana za vađenje građevnog kamena; u kotaru Fojnici, $\frac{1}{4}$ sata daleko od varoši, nalaze se tri željezna rudnika, a u nahijama Busovači i Kreševu nekolicina

željeznih rudnika te mineralna voda »Kiseljak«, 6 sati daleko od Sarajeva s kojom se liječe razne želudačne bolesti i malokrvnost. U zvorničkom okružju:[1]) u kotaru tuzlanskom ima jedan ugljenik, ali se nije obrađivao. Tu ima i jedan kiseljak, koji je dosta ljekovit, te ga narod upotrebljava za liječenje raznih bolesti. U ovom kotaru ima i dvije slanice iz kojih se godišnje proizvodi po 317.000 oka (= 406.394 *kg*) soli, te se razašilje po cijeloj pokrajini.

U srebreničkom kotaru čini se, da prema starim tragovima imade srebrene rude, što se može zaključiti i iz samog imena varoši Srebrenice, a i crvenkasta rijeka, koja tuda protiče, daje povoda i govori se, da joj se na izvoru nalazi željezna rudača. U okružju hercegovačkom, u stolačkom kotaru, u selu Rotimlji nalazi se jedan kamenik iz kojega se vade krasne ploče od 3 aršina (2 metra) za popođivanje, a po pričanju naroda vjerojatno je, da u tom selu ima i ugljenik. U okružju novopazarskom: u Sjenicama ima jedna kamenara a u mitrovačkom kotaru jedan kamenik i toplice. U okružju bihaćkom: u bihaćkom kotaru, nalazi se jedna vrsta uglena ali se ne obrađuje radi prijevoznih poteškoća, u prijedorskom kotaru na mjestima »Bevina«, »Jarovca« i »Adamuša« ima željezne rudače i vapnene zemlje, koja se mnogo upotrebljava u mjesto kreča, a sumporna voda, koja se tu nalazi upotrebljava se za piće i kupanje, te od nje mnogi bolesnici viđaju korist; u majdanskom kotaru nalazi se sedam željeznih rudnika, koji se obrađuju, a proizvod im je kvalitativno od najbolje vrsti u Bosni. I sumporna voda, koja se u ovom kotaru nalazi, jako je ljekovita za mnoge bolesti. U okružju banjalučkom: u banjalučkom kotaru postoji nekolicina željeznih rudnika i toplica na nekoliko mjesta, kao i jedan kiseljak. Ove toplice i kiseljak vrlo su ljekovite za kožne bolesti; u kotaru Bos. Gradišci obrađuje se nekoliko ilovastih majdana za pravljenje crijepa i čerpića, a u tešanjskom kotaru ima jedna vrsta šupljeg kamena, koji se rabi za pravljenje mlinskih kamenica (žrvanja.) Po osobnom pričanju gosp. Muhamed ef. Mujagića, šeriatskog sudije u Sarajevu, nalaze se razni rudnici u selu »Čaznju«, opć. Kruščići, kot. Konjica pod »Zec planinom«.

Iz službenih dopisivanja od 5. rebi-ul-evela 1292. (= 1875), između vilajeta te kotarskog predstojnika u Pruscu (Akhisaru) i travničkog okružnika, razabire se, da se je u Pruscu kopala neka vrst kamena i prenašala u Jablanicu, gdje su bile dvije peći za pravljenje cimenta (turski čimenta), koji se je upotrebljavao kod gradnje ceste Konjic—Mostar, što se je tada gradila preko Jablanice. Prema spomenutom dopisu travničkog okružnika razabire se, da se je tamo od 100 oka toga sirovog kamena dobivalo 40 oka jezgre (cimente) i da je bila dobre vrsti, dapače — po podnesku povjerenstva za gradnju cesta — bolja nego ona, koja se dobavljala iz Austro-Ugarske. Da se je Otomanska vlada donekle starala za iskorišćivanje bosanskih majdana, vidi se i po tom, što je podupirala i strane rudare dosta obilnom plaćom, kao majdanskog inžinjera Nijemca A. Konrada, koji je god. 1866.—1867. istraživao i proučavao bosanske rude.

Po dražbenom zapisniku kotarskog ureda u Fojnici od 19. zilhidžeta 1286. po H. (= 1869.) razabire se, da se je godišnji porez (desetina) tamošnjih željeznih rudokopa prodao za 38.000 groša; a u godini 1288. po H. za 46.000 groša.

---

[1]) Za turske uprave u Bosni, današnje tuzlansko okružje nosilo je ime zvorničko okružje, premda je i tada okružnik stolovao u D. Tuzli.

Po jednom dopisu od 28. muharema 1295. po H. (= 1878.) kotarskog ureda u Fojnici vidi se, da je desetina od željeznih rudokopa u pomenutom kotaru, skupa s ispostavama Kreševa i Busovače donijelo državi u prirodi za 10 mjeseci 7036·5 oka (9120 *kg* 793 *g*) željeza, a cijene željeza po oci bile su u Fojnici i Busovači po 115 para, a u Kreševu po 144 pare. Po službenom iskazu rudarskog činovnika u Varešu Mehmed ef., od 31. maja 1293. (= 1876.) po turskoj financijalnoj godini (prije okupacije na godinu), dobila je uprava u Bosni u mjesecu maju, u ime desetine od vareškog rudokopa: 2235 oka željeza u šipkama, 360 u sačevima, 55 u pekama, 50 tavama i 35 oka čelika, sveukupno 2736 oka. Pomnožimo li ovu količinu sa deset, proizlazi da je u gore pomenutom mjesecu obrađeno u vareškom rudniku 27.360 oka (35.073 *kg* 520 *g*); u mjesecu novembru iste godine dali su ovi 1938 oka željeza u naravi, 265 komada raznih sprava, kao lemeža, sačeva i t. d. Kako se iz istih popisa desetine vidi, svi su obrađivači tih majdana bili kršćani. Jedan drugi iskaz, što ga je podastro činovnik rudokopa u Varešu, po imenu Abdulah Sidki ef. za mjesec august u istoj godini spominje, da je država ubrala u mjesecu augustu kao desetinu od vareškog majdana 1586 oka željeza u šipkama, 245 oka u sačevima, 11 oka u tavama, 246 komada meleža, 7 komada lopata, 2 gvožđena vatralja i 199 groša u gotovini.

Nekoliko vijesti nalazimo i o strancima, koji su prije okupacije dolazili u Bosnu, da ispitaju i iscrpe bosanske rudokope te su tražili koncesije za eksploatisanje. Po valijinoj bujrultiji od 4. zilhidžeta 1288. po H. (= 1871.) dobio je francuski podanik Désiré Falkner, — vrlo poznata ličnost i poslije okupacije, — koji se bavio u Zagrebu trgovinom, dozvolu od bosanske vlade, da može tražiti kameni ugljen u okolici Zenice. Po jednom zaključku vilajetske medžlis-i-dare (zemaljskog vijeća) od 17. marta 1290. (turska financijalna godina) (= 1875.) zatražio je neki tvorničar iz Austrije, po imenu Sejfel preko svojega opunomoćenika, gosp. Désiré Falknera dozvolu za obrađivanje slijedećih majdana (rudokopa) u Bosni i to za kameni ugljen u mjestu Carice na obali rijeke »Bosne« u selu Kaknju te na mjestu Rice u istom selu; za željezo u visočkoj okolici na obronku šume Breke te u Varešu u mjestima Droškovac, Smreke i u Šaškom Dolu, u planinama Ivanovici i na Kupresu; za olovo i željezo na obroncima planina Križ, Rube i Zarasita u nahiji Busovači, kotar Fojnica; za ugljen na mjestu Kosovi i Porugi kraj Gučje Gore, kotar Travnik; za ugljen u selu Crkvici i mjestu Ribnjaku te na mjestu Mutnici u području sela Vranice, nahije zeničke. U bihaćkom kotaru za željezo u mjestu Ljubija, kotar Prijedor, za ugljen u selu Kamengradu, za olovo i željezo u selu Rika, kotar Majdan. Od gore navedenih rudokopa obrađivali su onda domaći rudari željezne rudače u planinama Kupres i Ivanovice, ugljen i olovo u šumama Križ, Rube i Zarasita, (nahija Busovača) te željezne rudokope na mjestu Ljubija, kotar Prijedor. Gosp. Sejfel dobio je dozvolu, da može eksploatisati one rudače, koje ne obrađivaju domaći te je imao položiti vadijum od 1000 dukata (mađarija), što je njegov zastupnik gosp. Désiré Falkner i položio u državnu blagajnu u Sarajevu.

Još ćemo se obratiti i na sô, koja je bila jedan od najglavnijih uvoznih predmeta za Bosnu i Hercegovinu, te je igrala veliku ulogu u životnom pitanju ove provincije, bilo radi prehrane njenih žitelja ili pak radi stoke, koje je bilo u Bosni od vajkada u obilnoj mjeri. U D. Tuzli bile su doduše dvije slanice, iz

kojih se je proizvađalo godišnje po 317.000 oka soli (406.394 *kg*), ali ta količina nije mogla pokrivati ni 23. dio potrebite soli za pokrajinu.

Naročito glede kamene soli (cjelice), potrebne stoci, bile su Bosna i Hercegovina upućene na inostranske uvozače i na njihov uvoz, jer proizvodnja soli tuzlanskih slanica nije dosizala.

U Bosnu uvažala se je sô pretežno iz Monarhije, neka je količina kamene soli dolazila iz Vlaške a neki dio sitne soli sa otoka Sicilije. Austro-ugarska vlada dobila je za uvoz soli iz monarhije neku vrst monopola uz uslov, da plaća Turskoj državi (bos. upravi) 20% groša u ime uvoznine po tržnoj cijeni. Da to nije činila prama Turskoj iz ljubavi, nego radi vlastite koristi, to je posve naravno. Svoj monopol, što ga je monarhija dobila od Turske za uvoz soli u Bosnu, davala je ugovorno uz veliku dobit drugim poduzetnicima. Ona je uživala taj monopol kroz nekih 16 godina, od 1273.—1289., = 1856.—1872.), sve dotle, dok se narod nije počeo buniti protiv njega i prigovarati upravi, da taj monopol omalovažava i sami carski suverenitet turske države i sputava slobodnu trgovinu domaćih trgovaca,

Za uvoz rumunjske soli, imao je ugovorno koncesiju od Turske države neki Srbijanac, major Mišo Anastasijević, koji ju je uvažao preko rijeke Dunava u Bosnu.

Iz jednog podneska austro-ugarskog konzulata u Sarajevu od god. 1873. na bos. vladu, razabire se, da je austro-ugarska vlada prodala svoj monopol uvoza soli u Bosnu najprije nekom Aloisu Fleschu, trgovcu u Pešti, a kasnije magjarskoj kreditnoj generalnoj banci u Pešti. Sitna sô prodavala se je onda u Bosni na oku po 35—36 para, a kamena (cjelica) po 42—50 na oku, dočim su ju Crnogorci dobivali u pristaništu Kotoru po 8 para na kilu. Iz svega se ovog razumije, da je stanovništvo Bosne i Hercegovine, još u ono doba plaćalo neopaženo monarhiji neku vrst danka, što se je kosilo sa otomanskim suverenitetom nad Bosnom i zato je kasnije na temelju predstavke bos. zem. vijeća u Sarajevu od 15. aprila 1290. po tur. fin. godini (= 1874.) dokinut taj monopol za uvoz soli u Bosnu, te ju je od toga vremena mogao svaki pojedinac uvažati, ako plati uvoznu pristojbu od 20% tržne cijene bilo to iz monarhije, Rumunjske ili Italije.

Da se vidi, kolika se je količina soli uvažala godišnje u Bosnu, navesti ćemo iz iskaza carinarskih ureda, da se je uvažalo godišnje u Bosnu oko nekih 8,000.000 oka. Od toga odpadalo je na monarhiju 7,333.523 oka, a ostatak na Rumunjsku celicu i na talijansku morsku sô. Od ovog uvoza soli od 7,333.523 oke, monarhija je imala dobiti na svakoj oci po 20 para (10 helera) radi svojega monopola, a ostalu dobit pobirali su njeni poduzetnici. Godišnja dobit monarhije od prodaje soli u Bosni iznašala je po tom 733.352 K 30 h, a kako je ona uživala taj monopol kroz cijelih 17 godina, dobila je iz Bosne izravno prihod od nekih 12,466.989 K 10 h. A uzmemo li u obzir, da je tada bilo u Bosni 1,100.000 žitelja, slijedi, da je pojedini bos. žitelj uplatio monarhiji kroz tih 17 god. neopaženo po 11 K 32 h poreza, što se nije slagalo sa turskim suverenitetom. Zato je među stanovništvom Bosne i Hercegovine nastalo i nezadovoljstvo radi toga, a bosanska uprava morade se na nj obazrijeti te predstavkom bos. zem. vijeća javiti visokoj Porti stanje stvari, uslijed čega bi naredbom velikog vezira dozvoljeno svakoj osobi, da odsele može uvažati sô, odaklen

bila, uz uvoznu pristojbu od 20 %, i time je dokinut taj austro-ugarski monopol za uvoz soli. Prema službenom iskazu od god. 1289. po tur. financijalnoj godini (=1873.), podastrtom od c. tur. carinarskog ravnateljstva u Sarajevu na vilajet, ustanovljuje se, da je pomenute godine uvoženo u Bosnu i Hercegovinu ukupno 7,333.523 oka soli (= 9,401.576 *kg* i 486 *g*, i to iz same monarhije, dočim uvoz soli iz Rumunjske i Italije nije ovđe označen. Ova se je sô uvezla kako niže slijedi: preko Savske carinarske uprave:

Preko carine u Brčkom	2,857.021 oka,
« « u Bos. Gradišci	2,173.072 «
« « u Dubočcu	389.381 «
	5,419.474 oka.

Preko hlivanskog carinarskog upraviteljstva:

Preko carine Akbajira	20.937 oka,
« « Perzipe	10.344 «
« « Aržana (Hržano)	87.350 «
« « Graba	22.182 «
« « Bukve	3.140 «
« « Vinice	41.770 «
ukupno	366.723 oka.

Preko herc. carinarskog upraviteljstva:

Preko carine u Gabeli	1,308.660 oka,
« « u Carini	131.762 «
« « u Zavali	45.631 «
« « u Trebimlju	5.420 «
« « u Grabu	5.853 «
ukupno	1,647.326 oka.

Ukupni uvoz iznosio je dakle . . . . . . 7,333.523 oka ukupno.

Kronika Mula Mustafe Bašeskije.

Prijevod iz turskoga.

U godini 1160. (13. I. 1747.)[1]) pojavi se u Bosni, napose u Sarajevu, Bog zna zašto, nered i pobuna, koja je trajala sve do god. 1170. (26. IX. 1756.) kroz cijelih 10 godina. U ovom vremenu preote masa toliko maha, da se nije ni najmanje bojala vlasti ni upravnih organa, što je dalo povoda, da su se međusobno iskrvarili i poubijali. A kako se nagađa, svemu ovom bili su uzrokom paše, koji su počeli tlačiti siromahe i progoniti ih, što je ponukalo sve građane, iz milosti za siromahe, suprotiviti se protiv paša i njihova nasilja, te se sastajati u skupštine, na kojim izabraše za vođe poznate bašeskije i ajane, koje su u prvi mah veoma poštivali i pomagali ih u borbi protiv paša; ali na posljetku, ostaviv ih na cjedilu, pođu na stranu pašinsku i počnu ih podupirati u svakom pogledu, šta više i u njihovom nasilju. Evo donosimo popis, onih, koji su u ovim pobunama zaglavili: Čohadar, Avdi baša, Drunić, Miršo, Nakašević, Keškić, Gevro, Zec, Kolić, Karić, Menzildžić, pisar Smail, Jusuf, Smail Bičakčija, Romanija, nevino jedno dijete, još jedno dijete, Lendić, poštenjak Hadži Ibrahim, Ušćuplija, Vreto, Hrdić, Fazli baša, susjed hodže Abdije, prodavač duhana, Čato, Prinčo Kantardžić, Abdi baša, hodža, drugi Drumić, Kjahčo, Bravo, Selamić, Zrnjo, Julardžić, Ćosić, Memić, brico Sivri-kuš, Alijagić, kadi efendija, Mehmed Otlakčija, Meco Kilikčija, Hadžikadrić, Tucić, Husein Bubić, sluga Halilbašića, drugi salma-Ćohadar, Hadži Mustafa, kazandžija Hadžikadrić, pekar Hatimović, Ćućuk Ali bećar, Mahmut, Hasan baša Gjulabija, Balić, abadžija Nurko, Muzgić, Lubiš, Halač, Ćorbar, pekarica krsćanka Stoja, Madžarević, brat Madžarevića Alije, trgovac Hadži Ahmet, bojadžija Redžo, jedan na Vratniku, jedan seljak na Bjelavama, Alet Poturčenik, Mujezinović, džizmedžija, Husein, Fazlihodžić, pekar, Jelić, 52 krsćanina i cigana, Zuberović, Halil Aračedžija, Rizvo, kujundžija Ali beg, Hrdo, Čurčića rob, 3 kršćanina, Ibrahim baša Kolukčija, Učkić, Selim Kolukčija, Alija alaj-emir, na Bakijama dvojica, dvojica u džamiji na Vogošći, mestvedžija Ahmet, Šejtanović, Nakašević, jedan na carini, jedan u blizini Mezar-hamama, pastorak Smaila Sake i Rakarević. U početku bune namjeravale su paše i zapovjednici, da građane

---

[1]) Turski datumi preračunani su u gregorijanske te su ovi stavljeni uza njih u zaporci. Gdje je u tekstu označena samo godina, bez oznake dana i mjeseca, označuje dodani datum sa mjesecom, označenim rimskim brojem, dan, kada dotična turska godina počinje. Kod datuma, gdje je u turskom tekstu zabilježen dan i mjesec, ispisan je odnosni kršćanski mjesec slovima.

nahuškaju protiv Alipaše, uslijed čega su i skupštine održali, na kojima su zaključili, noću navaliti na ajanske kuće te ih kazniti. Tako i uradi najprvo straža od 43. orte, navaliv noću na kuću i kafanu Sijahinu i Bagdadljinu, koja se je nalazila na Hisetima. Ali pošto svi građani nijesu bili za to, da im se poubijaju ajani, koji su ih potpomagali u mnogim poslovima i štitili ih, saznavši za tu namjeru, sakupi ih se množina, navali na stražu 43. orte, koja se dadne u bijeg, te joj pogine i čokadar. Nakon ovog događaja, kroz punih 10 godina, nije se poštivao ni paša, ni zabit, ni kadija, niti ulema, već su se počeli ajani i bašeskije miješati u upravne poslove, tobož da štite narod od pašinskih nasilja i da ne daju pristupa mubaširima te su po svoj Bosni uvrstili malo i veliko, kao i neke serhadlije, dapače i neke kapetane, u janjičare i pod imenom »jagmurluk akče«, sakupiše od naroda silu novaca. Ovi ajani nadmetali bi se jedan drugom novcem i množinom svojih pristaša te bi uz svirku i druge igre priređivali sunetske gozbe. Uz bajrame sakupljali bi svoje pristaše s čaušima te bi ih slali u ajanske kafane, da ajani što više zarade novca. Po kadkada bi svi svoje pristalice sakupili i napravili opći izlet, na kojem bi se pojedini hvalili svojim pristašama i njihovom množinom.

Na žalost i pojedini kapetani počeše međusobno ratovati, a uzrok tomu bijaše, da oni kapetani, koji se ne bjehu uvrstili u janičarsko kolo, počeše otimati vojnike i čifluke od onih, koji su se uvrstili u janjičare. Ovi bi se pritužili bašeskijama, koji bi bajagi dizali vojsku i obsijedali tvrđave te ratovali sa kapetanima nejanjičarima. U Sarajevu uživali su najviši ugled opaki ljudi, koji su premašili svaku granicu, te se već nekoliko godina na ulici nije ni straža vidila, nego bi po koji put same bašeskije tobože redom držali stražu sa svojim ljudima, svaki na jednom dijelu grada, ali bi prava svrha tog stražarenja bila ta, da stražu, možda od 1000 ljudi dovedu u svoju kafanu i tako da im se zarada kafane što više povisi. Eto na ovaj način vladala je božjom voljom u Bosni buna i nered kroz cijelih deset godina, te su opaki nadjačali a poštenjaci bili potisnuti, dok se i tome ne stade na kraj god. 1170. Ovaj se preokret zbio ovako: Nekolicina trgovaca sporazumiše se s Mehmedagom, gradskim zapovjednikom te prevarom pozovu u agin konak bašeskiju desetog odjela Sari-Murata te ga zatvore, a Mehmed aga ga svojom rukom u zatvoru usmrti. Kada su njegove pristalice dočuli za ovo, navale na konak i usmrte šestoricu trgovaca, i to: Kara Hadži Aliju, Hadži Sulejmana, Mehmed ef. kujundžiju, Hadži Ćatu, Kara Hadži Hasana i Hadži Krinuža, 13. džemazi-ul-ahira (5. ožujka 1757.). Budući vrijeme prilično blago, bez studeni i snijega, kao što to biva u početku ožujka, pokažu se za čudo taj dan iza ičindije crni ob'aci i iste večeri iznenada padne veliki snijeg, do jutra tako velik, da ni jedan ubojica nije mogao pobjeći i spasiti se. Građani, koji su se zgražali radi zločina tih ubojica, sakupe se sjutradan, te uhvate dvadeset i trojicu od vođa buntovnika, koje podave uz gruvanje topova, Bog ih pomiluj. A to su ovi: Poginuli bašeskija Sari Murat, Hadži Pašo Morić, brat mu Ibrahim aga Morić, Hajdar baša, Mumin Sarač, Čiplak Hasan, Čolak Hasan, tabak Muhzir, Hrčuna Hasan, čizmeđija Danijel, mlijekar Ibrahim, Ćutahija, Vrabac, Arnaut Bekir, Salih Vladika, Kunić, Krnjo, Tursum sin kazaza Jusufa, Šabić, Memija, Hadži Tajfur i Mehmed aga Halilbašić, koji je u Travniku udavljen.

Množina ih pobježe iz provincije. Ovi su se događaji zbili u god. 1170.

Opisati ću nekolicinu događaja, koji su se zbili u gradu Sarajevu i u pokrajini Bosni, jer se veli, što se zabilježi ostaje stalno, a što se drži u pameti, ide

u zaborav. U ovo vrijeme, 1170. (26. IX. 1756.) umoren je Morić, Sari-Murat i Halilbašić; bila je vojna na Crnu Goru i oplačkanje bosanskih hadžija u Arabiji.

· 1167. (29. X. 1753.) god. čuo se tri noći uzastopce u isto doba i isti čas veliki zemljotres, i to među akšamom i jacijom, a poslije toga čuo se kroz cijelu godinu, svaki dan i svaku noć neprestano glas ispod zemlje, koji je dosta sličan, onomu što se čuje, kada se udara u bubanj ili u bačvu.

God. 1168. (18. X. 1754.) umrije sultan Mahmut I. te ga naslijedi sultan Osman III. God. 1170. (26. IX. 1756.) dovršio je Tokatlija Hafiz nakon osmogodišnjeg predavanja knjigu »Bejzaviju«. God. 1169. (7. X. 1755.) izgorio je hanikah i bila je buna u Biogradu. God. 1168. (18. X. 1754.) popravljena je i bojadisana begova džamija. God. 1167. (29. X. 1753.) sagradi se sebil (ćešma) na Baščaršiji. God. 1167. (29. X. 1753.) pade po Bosni tako velik snijeg, da je sve drveće sravnio zemljom. God. 1172. (4. IX. 1758.), premda je cijelo zimno doba bilo bez snijega a i studen blaga, pade u mjesecu maju strašan snijeg i kiša tako, da se je drveće polomilo i Miljacka je nabujala. God. 1172. 1. ramazana (28. IV. 1759.) pogori ulica Zergeran. God. 1168. (18. X. 1754.) ugleda se oko podne ševala mjesec, te se množina ljudi i omrsi. U god. 1161. (2. I. 1748.) 1169. (7. X. 1755.) i 1202. (15. X. 1787.) tri puta je gorila čifuthana. God. 1207. padao je snijeg cijeli dan 1. septembra (1792.). God. 1173. (25. VIII. 1759.) stiže u Sarajevo 1000 deva municije.

7. rebi-ul-ahira 1173. (28. XI. 1759.) postao sam imamom i hatibom u džamiji Hadži Hasana Buzadžića, te sam primio unaprijed 18 groša, kao godišnju plaću. Bosanski valija Kukavica Mehmed paša krene god. 1173. (25. 8. 1759.) na Mostar, te zatraži, da mu se izruče 3 osobe,; ali Mostarani ne samo da ih nisu paši uručili, nego ga tu i poraze i ubiju mu četiri čovjeka. God. 1173. postade Fojničanin Mehmed ef. sarajevskim muftijom, ali bivši sijedi muftija ne uruči mu mjesta i suviše pobuni svoje prijatelje protiv njega. God. 1180. (6. VI. 1766.) dovede egipatski trgovac hatat Hasan ef. u Sarajevo jednog noja i dva čudnovata ovna, te ih pokazujući narodu uz stalnu ulazninu zaradi silan novac. God. 1171. (15. IX. 1757.) imenovan sam hodžom u dječijem mejtefu u blizini Ferhadije. God. 1174. (13. VIII. 1760.) sagradi Osman ef. Bjelopoljac, koji je tada bio u Carigradu carski dostojanstvenik, knjižnicu u Carevoj džamiji. God. 1175. (2. VIII. 1761.) strašno je vladala životinjska bolest u Sarajevu, tako da čovjek nije mogao putem proći od smrada lešina pokrepalih krava. God. 1175. (2. 8. 1761.) pokaza se kuga najprvo u selu Slatini blizu Goražde. God. 1140. (19. VIII. 1727.) počeo je bos. valija Ahmet paša Skopljak gradnju nove tvrđave u Sarajevu. God. 1177. 13. rebi-ul-ahira (26. oktobra 1763.) najmio sam kuću supruge Husejin kadije Ćurčića u Buzadži Hadži Hasanovoj malahi i mali dućan za pisarnu pokraj sât-kule. Te iste godine, u veljači mjesecu, postao je sarajevskim muftijom muftijski pisar Emiri Čelebija Sejid Mehmed efendija Svrako. God. 1177. 30 dana iza Gjurgjeva (3. juna 1762.) nadošla je Miljacka i palo je malo snijega. God. 1179. (20. VI. 1765.) nije u Sarajevu rodilo nikakovo voće. God. 1179. posušilo se je sve lišće na voćkama te su se silni crvi pokazali, koji su se pretvorili u lepire i otprhali, a pošto nije bilo voća, dosudila je božija providnost te lepirove ticama, a hranila je muhe krvlju iz rana, koje su se pojavile na ušima pasa. God. 1179. bio je veliki zemljotres u Carigradu. God. 1180. (9. VI. 1766.) pojavi se požar u Sarajevu, koji popali novi han, ulicu Abadžiluk i Sarače sa cijelom robom,

te tako nanese veliku štetu. God. 1181. (30. V. 1767.) nadođe strašna bujica, koja razrovi vodenicu u Kasap-ulici i nekolicinu dućana u Kazandžijama te poplavi cijelu čaršiju i napuni Bezistan, a u čaršiji napuni vodom kazane do pola i prouzrokova veliku štetu, a ujedno utopi se množina pasa i dva čovjeka. Isto tako u godinama 1190. (20. II. 1776.) i 1192. (30. I. 1778.) te 1206. (31. VIII. 1791.) bilo je poplave, koja mnogu štetu napravi. God. 1180. (9. VI. 1766.) sagrađena je džamija »Magribija« na Hisetima. Iste godine pojavi se sekta fanatika te zavlada metež i buna među narodom radi vođe te sekte, Vaiz Emira iz Amazije. Te je godine sagrađena i »Inadija« medresa u Sarajevu. God. 1181. (30. V. 1767.) pokupi janjičarski aga Laz Bjelobrad za vrijeme svoga službovanja kroz 2 godine i njegov pisar Hasan efendija od naroda mnogu globu i spletkama zaradiše silan novac, a pored toga ne uručiše svim janjičarima ni plaće od godine 1177. i 1178. (12. VII. 1763., 1. VII. 1764.), koje su tada stigle iz Carigrada, rekavši im, da su njihova imena brisana u Carigradu iz glavnih teftera. Nakon djelomične podjele tih plaća puče top, a janjičarski aga najmi konje te taman da krene put Carigrada a oni janjičari, koji nijesu primili plaća, pobune narod i učine skupštinu, na kojoj zaključe, da se zatvori u tvrđavi janjičarski aga i njegov pisar. Dok su ovi ležali u tvrđavi, pregledaše im teftere i uspostave, da množina janjičara nije već otrag 5 godina dobilo svoje zaslužene plaće i tako ustanove opačine i pronevjerenje agino i njegova pisara, uslijed čega ga bace u najdonju tvrđavnu tamnicu. Nakon pregledanja računa i teftera ustanovilo se, da je aga strpao u svoj džep ravnih 30 kesa, samo iz potonjih dviju plaća. Napokon, kada je aga doznao, da mu je kraj uhvaćen, zamoli oprost i sve svoje na dražbi proda, dapače i konjsku opremu i odijelo taman do košulje i tako isplati jamacima janjičarskim 15 kesa. Jamaci, koji su tražili od njega još ostatak od 15 kesa, pošalju na nj tužbu u Carigrad. Nu ni aga ne osta bezposlen i napravi potajno mahzar te ga muhurlejše svojim ljubimcima i otpremi po svom pouzdaniku u Carigrad. Pošto je car sumnjao o navodima janičarskih jamaka, pošalje petoricu čauša u Bosnu, da stvar izvide na licu mjesta. Po njima dopremi i 15 kesa, što su ih jamaci tražili od optuženog janjičarskog age. Nu kada su čauši stigli u Sarajevo, bedasti jamaci ne primiše onih 15 kesa, što su im čauši donijeli iz Carigrada, već su iz bojazni dobre volje dali čaušima i onih 15 kesa, što su ih primili od janjičarskog age, od čega su se i sami čauši snebivali. Eto tako na koncu vas trud i tužbe i skupštine janjičara, što ih obdržavaše kroz cijelo ljeto, ostadoše beskorisne. Kada su se čauši povratili u Carigrad padoše u carsku nemilost radi njihova nepravednog postupka. Sedamdeset i dvojici janjičarskih jamaka smanjena je plaća, te biše određeni za čuvare Vana, Karsa, Trabizona i Ahaskaje, što prouzrokova veliku tugu i žalost. Na posljetku poče vojna s Crnom Gorom, kuda bješe poslani i jamaci, kojim paša isposlova oprost. Osim toga stiže plaća i za godinu 1182. (18. V. 1768.) kao i to, da se odredi plaća svima onima, koji bješe ranjeni na Crnoj Gori. God. 1180. (9. VI. 1766.) stiže Zijaudin u medresu na Atmejdanu u Sarajevu. God. 1179. 1. džemazi-ul-evela (16. oktobra 1179.) najmio sam kuću malodobnog unuka busovačkog imama u Buzadžizade Hadži Hasanovoj mahali, u kojoj mi se je i kćerka Hava rodila. God. 1180. 17. zilhidžeta (16. maja 1767.) stiže u Bosnu subotom iza podne bos. valija Silahdar Mehmed paša. God. 1181. (30. V. 1767.) pokaza se vatra u okolišnim kućama Novog

hana, u kojem je stanovao Hafiz Halil, koji je pripisivao taj požar ajanu Alikadiću, ali mu to ne vjerovaše ni njegovi prijatelji, na što se on rasrdi i preseli s obitelju u Travnik. God. 1181. 5. zilhidžeta (23. aprila 1768.) stiže orta janjičara u Sarajevo a 96. orta krenu iste godine u tvrđavu Oziju. God. 1180. (9. VI. 1766.) sagradi Hadži Ibrahim Tolo česmu na Atmejdanu, u koju dovede vodu sa vrela Pjankovca sa Bendbaše; ujedno sagradi česmu i nad bunarom u medresi. God. 1182. (18. 5. 1768.) ukide se plaća 92 janjičara, koji bješe prognati u Van i Trebizon, te stiže plaća od god. 1179., koju prognani ne primiše. God. 1182. 5. rebi-ul-ahira u četvrtak (19. augusta 1768.) bi odaslano na Crnu Goru iz Sarajeva 1000 jamaka te iz svakog odjela peti momak ukupno 7000, i bosanskih spahija i zaima 4000 a s Mehmed pašom i s drugih mjesta još 2000. God. 1182. bješe imenovani kao vojni zapovjednici na Crnoj Gori bos. valija Silahdar Mehmed paša i rumenlijski valija, carski zet, drugi Mehmed paša, koji krenuše put Crne Gore i padoše u zasjedu Crnogoraca na visoravni ostrožkoj u blizini Nikšića; ali božijom pomoći muslimanske čete osvojiše jednim udarcem sve te njihove tvrđave, što su ih bili Crnogorci podigli od drveta, što prouzrokova bijeg neprijatelja, koji ostaviše za sobom mnogo mrtvih, dočim je veoma malo mrtvih bilo u carske vojske. Međutim pokaza se nesuglasje među pašama; ali carske čete osvojiše i popališe sela Džovu, Zalutu, Srnicu i Bjelopavloviće. Pošto je Crna Gora sami krš a pučanstvo ratoborno, pričaše učesnici u ovom ratu, da su sa velikim poteškoćama i mukama tamo ratovali, a i sami žitelji da su veoma lukavi, mudri i podli.

U ovom su ratu žitelji Trebinja, Nikšića i Spuža mnogo doprinijeli pobjedi. Na posljetku bi poražen crnogorski knjaz i privoli davati harač.

Sužnji, koji su dopali ropstva za vrijeme rata, ostadoše u rukama svojih zasužnjenika, a oni sužnji i robinje, koji su se predali na vjeru, razdijeljeni su među vojnike, kojima su potrebni bili. Nakon smrti janjičarskog age, starca Aliage, koji je polazio i na crnogorsku vojnu, bi imenovan na sami pašin predlog janjičarskim agom sin mu Said Mehmed, koji namah dobi čast turnadžije, te se zaputi u Travnik paši, gdje natakne na glavu »kalafat« i pusti bradu, te se vrati iz Travnika u Sarajevo, gdje bi s ovacijama dočekan, god. 1182. 29. zilkadeta (6. aprila 1769.)

(Slijedi nekoliko pjesama, koje slave pašinu vojnu u Crnoj Gori.)

Na prvi dan kurbanbajrama krenuo je na moskovsku vojnu kao zapovjednik Gradiščanin Džino kapetan a s njime svaki dvadeseti graničar, svega 1200 i 200 Sarajlija i 19 plaćenika sa mjesečno po 10 groša i primiše unaprijed šestmjesečnu plaću po 60 groša, uz uvjet, ako rat ustraje dalje od šest mjeseci, da će im se i nadalje plaćati mjesečno po 10 groša (8. zilhidžeta 1182. = 15. aprila 1769.). Iste godine stiže u Bosnu 700 deva natovarenih barutom i kuršumom. God. 1182. stiže carski ferman, da se pokupi od bosanske raje oružje, koje će se rasprodati znanjem kadije i novac uručiti vlasnicima oružja.

God. 1182. stiže u Bosnu turnadžibaša od carske strane sa 5 čauša, te se popisa približno 70 – 80 bajraka serdengečdi aga, od kojih će svaki voditi u carski tabor po 50 momaka na svoj trošak a ujedno stiže ponovno carski ferman i pročita se, u kome se nalaže, da se nikom ni za dlaku nepravda ne učini, što se saopći svim ratnicima. U to vrijeme dođe i posni mjesec, te počeše noću uzimati uz bubanj i svirku u ruke bajrake i one osobe, od kojih se niko nije ni

nadao. A od tih je prvi Indže alemdar uzeo bajrak u ruke i postao bašagom, te počeo vojnike uvrštavati.

Evo popisa imena bajraktara, koji su krenuli na moskovsku vojnu:

Indže alemdar Sulejman aga 26. dž.
Musaga 45. džemata.
Ahmet aga Pirić 10. dž.
Salih Tahmas alemdar, sin bašeskije Osman age od 45. dž.
Hadži Abdija Kološ.
Brat mu Osman bajraktar.
Ćoro Muharem Menzildžija bašeskiaga, od 50. dž.
Bašeskija Rajković, od 52. dž.
Unuk Rajkovića, mladi Abdulah aga, od 52. dž.
Mehmed aga Murtezagić, od 50. dž.
Mustafaga Agić, od 10. dž.
Kazandžija Sovo Smail aga, od 97. dž.
Kulaksiz Hadži Hasan aga, od 10. dž.
Hadži Mujaga Delalić, od 10. dž.
Bektaš aga Hadžić, od 45. dž.
Salih aga Sarač, od 50. dž.
Smail Saka, od 50. dž.
Sin mu Ahmet aga, od 50. dž.
Ahmet aga Bazerdžanović, od 10. dž.
Sin mu Jakub aga, od 10. dž.
Emir Hasan aga Hajdarević, od 10. dž.
Abdi aga Hadži Bektašagić, od 97. dž.
Hadži Osman aga Kajčo Tisar, od 10. dž.
Mehmed aga, pripadnik janjičarskog age Ahmet ef,, 65. dž.
Postolarski ćehaja Muharem aga, 97. dž.
Sokolović alemdar, Mehmed alemdar Bedestanović.
Hadži Muharem, sinovac Hadži Muharema mestvedžije.
Mušić Mustafa alemdar.
Sin mu Salih.
Ibrahim Kalondžić.
Sin mu Ahdulah.
Begadžik.
Smail alemdar.
Sin mu Salih alemdar.
Hadži Ahmet alemdar Misirlija:
Ćor Ahmet Mujić.
Mehmed alemdar Rogačević.
Salih alemdar Menzildžić.
Šečo alemdar Zelentur.
Sulejman alemdar Bostandžija.
Salih alemdar.
Abdija alemdar Gušić.
Mujaga, bašeskija 19. odjela.
Alija Bojadžija, od 10. dž.

Mujaga Džanpazardžić, od 97. dž.
Salihaga Kadragić, od 52. dž.
Mehmed aga Ćulić, od 52. dž.
Ahmet aga Čalik. od 52. dž., postade agom.
Sin mu Mujaga Čaliković, od 50. dž.
Serdar Abdaga Bukva, od 10. dž.
Sandal, sin Muharemov, od 10. dž.
Mladi Halil aga Sandalbegović.
Smailaga Škuno pekar, od 29. dž.
Muharem aga subaša, od 10. dž.
Mladi Mujaga Čokadžić, od 97.
Salih aga alemdar terzija, od 50 dž.
Ibrahim Đulosmanagić, od 52. dž.
Ahmet aga Ičil, od 10. dž.
Ibrahim aga postade od alemdara agom.
Ahmet aga Pariphodžić, također.
Bratić mu alemdar.
Mehmed alemdar, bojadžija.
Husein alemdar Pehlivan, od 97. dž.
Ibrahim Gevro, od 97. dž.
Mehmed, od 97. dž.
Ćosić Mehmed alemdar.
Hasan alemdar.
Čodžuk bazrdžan.
Fejzaga Travničanin.
Turak-bakal mumdžija alemdar.
Ahmet alemdar Pariphodžić, od 96. dž. postade poslije agom.
Hadži Akjin Ahmet alemdar, od 97. dž.
Ibrahim Pakro, od 50. dž.
Salih alemdar Šišman.
Abdija Temel, od 10. dž.
Ahmet alemdar Tatarija.

Gore spomenute age su krenule na rat iz Sarajeva svaki sa 15—20 momaka 1182. 1. travnja 5. zilhidžeta (12. aprila 1769.).

God. 1183. 40. dan zeherije, (= 29. prosinca), 11. ramazana u utorak prije ičindije rodio mi se u kući Busovačinoj spram džamije u Buzadžića Hadži Hasanovoj mahali u Sarajevu sin, koji je umro nakon dvogodišnjega života. God. 1159. napraviše bojadžije izlet i svečanost »kušanme«[1]).

God. 1159. (1746.) prirediše i kazandžije sličnu svečanost.

God. 1179. (= 20./IV. 1765.) pojaviše se novine.

God. 1165. (= 20./XI. 1751.) ukidoše se »atari« (drogerije).

God. 1169. (= 7./X. 1755.) stiže u Sarajevo sa granice jedna žena bez ruku, koja je prela nogama konac i vršila kućne poslove te ju odvedoše u Carigrad, da ju narodu pokažu.

---

[1]) Kušanma bila je jedna svečanost za janjičarske dobe, u kojoj su se podjeljivale u raznim obrtima šegrtima i kalfama svjedodžbe, da prvi mogu obavlja posao kalfe a potonji bi se proglasili majstorom.

God. 1183. (7. V. 1769.) oglasio je telal po čaršiji, da odsele kršćani i ćifuti ne smiju nositi žutih mestvi i papuča, nego samo crvene boje, ali se ta zabrana opet ukide.

God. 1182. (18. V. 1768.) stigla je naredba, da se oduzme oružje od bos. raje, ali opet iste god. dozvoli se trgovcima, da mogu oružje nositi.

God. 1183. 15. safera (20. juna 1769.) upali se noću tovar baruta na Bjelavama u čardaku atara Hadži Avdije, te mu raznese svu kuću na komade, ali on, koji se je nalazio u prizemnoj sobi, osta živ i ne nastrada niko od njegovih ukućana.

God. 1183. 17. safera (22. juna 1769.) opali grom u kulu travničke tvrđave i zapali 40 kantara[1]) baruta te razruši u komade tvrđavu i 200—300 kuća, gdje zaglavi 20—30 duša; a za popravak tvrđave bi ustanovljen proračun od 24 kesa.

God. 1183. 5. ramazana (2. januara 1770.) stiže radosni ferman iz Carigrada i sprovede se tri dana veselje s pucanjem iz topova i pušaka radi pobjede, što su ju izvojevali Abaza paša i Kahriman paša nad Moskovom i Poljakom, koji su bili obsjednuli tvrđavu Hotin sa 60.000—70.000 vojske, koja bi potučena do pete.

Iste godine, u istom mjesecu, navali na Petrov dan 100.000 Rusa i Poljaka na muslimanske zemlje te prešav rijeku Turlu obsjednu iznenada tvrđavu Hotin; ali beglerbeg Meraški te Abaza paša, okružnik okružja Teke i mirmiran Alipaša navale na neprijatelja te ga protjeraju do u njegov logor i posijeku 30.000 neprijatelja, dočim muslimanska vojska izgubi 700 mrtvih, i bi ozleđeno nekoliko stotina vojnika. Na ovu muslimansku pobjedu stiže carski ferman, da se pročita na hutbama, kako su svi učestnici u ovom ratu proglašeni gazijama[2]), kao i sami sultan. Poljaci ubiše iz topa svoga postavljenoga kralja i jednoga generala te raskomadaše hotinskoga pašu radi toga, što nije izašao iz tvrđave protiv nevjernika. Ova pobjeda, koju je narod s tolikim veseljem i oduševljenjem proslavio, ne obistini se, nego se ustanovi, da je podmetnuta od varalica i lažljivaca, kao i krivotvoreni ferman, koji proglašuje nadimak »gazije« na hutbi za cara i učestnike u ratu.

God. 1183. 5. ramazana, neprijatelj krene na Hotin i sagradi most preko rijeke Turle, gdje izgubi 18.000 momaka, te ponovno pređe sa 60.000 vojske preko tri mosta i tu mu zaglavi 25.000 vojnika, izim 1000 sužanja i 200 osječenih glava i 1000 oklopnika mrtvih, što poluči Abdaga. Ovu radosnu vijest donese tatar (brzoteča), a narod ju proslavi tri dana veseljem i pucnjavom iz topova. Međutim stiže glas, da je u ruke carskih četa palo plijena 18 topova i 200 kola krcanih živežom. Nu kada se povratiše vojnici s tog ratišta, izjaviše, da je sve to puka laž.

God. 1183. kršćanin Gjorgjo u Sarajevu opsuje u pijanstvu nekoga te bi trebalo, da se to posvjedoči i poslije po šeriatskim propisima kazni, ali masa, ne mareći za šeriatske propise, navali na mehćemu i silom ugrabi psovača te ga objesi, na što sam kadija zatvori šeriatski sud, ali ga opet otvori i tako se sam razgovori.

---

[1]) Kantar znači jednu mjeru od 44 oke (56 *kg* 308 *g*).

[2]) Gazija znnči ratnik, koji je pobijedio neprijatelja i kući se živ povratio; a šehid, oni, koji je poginuo na ratištu.

God. 1183. 24. rebi-ul-ahira (27. augusta 1769.) pokaza se zvijezda repatica u blizini Vlašića u zvijezdu djevice te joj se počne po malo rep duljiti svake večeri iza dana smrti Marijine (hazreti Merjeme). Svanula bi u 3—4 sata àla turka (10—11 sati ala franka prije podne) te se poslije poče pokazivati malo po malo sve do zore. U istoj godini stiže glas, da su neprijatelji opet nápali na Hotin i da od mnogo vremena već obsijedavaju i tvrđavu, a veći dio muslimana da je već i pobjegao; ali pošto su se opet ohrabrili, protjeraju neprijatelja i oslobode tvrđavu, nu međutim bi usmrćen u vezirskom šatoru Kahriman paša a sam vezir svrgnut i iza nekoliko vremena usmrćen. Isti se je zvao Hadži Mehmed paša Jaglikčija a na njegovo mjesto zasjede Alipaša Moldovan. Na posljetku Turci napuste Hotin; ali one čete, koje su se borile s neprijateljem s onu stranu rijeke Turle ostadoše presječene od ostalih carskih četa, jer je nadošla rijeka, koja razrori most i razdvoji carske čete te se tako od carskih četa, koje su bile s onu stranu rijeke, spasiše samo oni momci, koji su bili kadri preplivati rijeku, dočim ostali svi zaglaviše. To bi uzrok, da neprijatelj nađe praznu tvrđavu i tako ju i osvoji. Vezir dozvoli bos. četama, da se vrate kućama i uruči agama i momčadi zapečaćena pisma. Za plaću od god. 1183. nađe se samo 100—200 osoba, koje su za to imale pravo, radi čega se svatko snebivao, kao i za to, da se bos. čete raspuštaju, premda ni rat nije još dovršen.

Nastojao sam bilježiti nekoje dogadaje na ove dvije stranice, te sam ih ubilježio, čim sam za njih doznao. Priznajem, da su se vijesti, ubilježene o pretjeranim turskim pobjedama, na koncu pokazale lažljivim, te obećajem, da odsele neću više ništa bilježiti, dokle god ne stigne najvjerojatnija vijest. U kratko govoreći, gore spomenuto stanje potraja cijelu godinu te tako i zima nastupi, a carske čete prezimiše u »Baba-Tagu«. Što se tiče neprijatelja, oni zauzeše Karavlašku, Moldaviju i Hotinsku tvrđavu, gdje i zimovaše.

Božjom ću pomoći bilježiti jedan po jedan, najtačnije i najsavjesnije događaje, koji će se zbiti u god. 1184. (27. V. 1770.)[1]).

Godine 1183. 1. ramazana (10. erbeina) (= 18./XII. 1769.) buknu požar u imaretskoj čaršiji.

Godine 1183. 10. zilkadeta (= 7. marta 1770.) bi imenovan Mustafa paša, sin Ibrahim paše Skopljaka, pašom s dva tuga u Inebahtu, te se svrati sa svojom pratnjom i u Sarajevo, gdje ga dočeka množina naroda, komu darova napojnicu. Tu se ustavi samo jedan dan. Iste godine stiže iz Carigrada 36.330 groša, da se popiše u Bosni 1000 sejbana, kojima se dade po 30 groša, a u Sarajevu otvori se 5 bajraka, kojima biše imenovan baš-buljukbašom Fejzi beg, a buljukbašama Mahmutbeg zet mu, Osman baša Pazvin, Hadži Bešir iz sela Kijeva, Murat buljukbaša, Ali beg rođak Ljubovića, koji razviše bajrake te popisaše momčad i krenuše na vojnu.

Godine 1183. 19. zilkadeta stiže u Sarajevo iz Carigrada s carskim fermanom turnadžijski čauš, koji se pročita u Carevoj džamiji. U fermanu se veli, da turnadžija podigne iz Rumelije s orta-kola[2]) stare age i njihovu momčad i da ih dovede

---

[1]) Ova stavka jamačno treba da dođe poslije 5 slijedećih stavaka, jer ove još govore o događajima godine 1183.

[2]) Orta-kol, znači srednja armeja, pošto je tada bila još desna i lijeva armeja (sag-kol i sol-kol).

na ravnicu Babadaga pod svečevu zastavu u carski logor. Ali pošto stari jamaci nijesu primili trogodišnje plaće a i novi se jamaci istrošili, dok su otišli u Hotin i vratili se, nasta spor među njima. Jedni rekoše, da se taj ferman njih nikako i ne tiče i da se izravno odnosi na Rumeliju, pošto se u fermanu ne spominje Bosna, koja ne spada u orta-kol. Jedni rekoše, da idu i stari i novi sejbani, dočim drugi rekoše da idu stari, a nekoji odlučiše, da idu novi. Napokon sejbani rekoše, da nemaju troška i dok ih god car ne pomogne, da ne mogu krenuti na vojnu i u ovom smislu dadoše i ilam.

God. 1183. 20. muharema (26. 5. 1769.) određene su bosanske spahije, da čuvaju Nikšić, ali stanovništvo ne bi zadovoljno s tom odredbom, izjaviv, da će im propasti ljetina.

Nu Mehmed paša ne uze u obzir njihove izjave, nego imenova alajbega. Bošnjak Omer alajbeg Babić sakupi spahije na Glasincu te krenuše jedni u nikšićku tvrđavu a drugi na mjesta, udaljena 4 sata od Nikšića.

God. 1184. 20. muharema (16. maj 1770.) stiže bujurultija iz Travnika, kojom Mehmed paša pozivlje nekolicinu kadija, aga i ajana u Travnik na dogovor, gdje zaključiše, da se dogotovi iz 90 oka pšenice po 70 oka dvopeka uz uslov, da se isplati iz državnih prihoda na oku po 3 pare, našto je izdana bujurultija i razaslana.

God. 1184. 25. muharema (21. maja 1770.), u pramaljeće, radi silnih kiša i velikog blata, velikih snjegova po planinama i slabosti konja poskupi malo maslo a i živež i svijeće također izađoše na cijenu. Radi vojske zabranjeno bi ujedno Sočiću i drugim trgovcima stoke kupovati krupnu stoku u vidinskom vilajetu te u Karavlaškoj. Sarajlije pročuli su, da su trgovci stoke naumili ono malo sitnih volova, što su za klanje u Sarajevu skupili po Bosni, spremiti u inozemstvo, uslijed čega se nekoliko puta sastanu u skupštinu i zaišću ilam. Međutim građani saznadoše, da je kadija Omer ef., zet muftijin, zaštitnik Sočića u Travniku ogovarao građane kod valije. Nu dogodi se, da se u Carigradu promijenio šejh-ul-islam i da je Fojničanin Mehmed ef. zatražio muftijsko mjesto u Bosni. ali tadanji sarajevski muftija, Emir Ćelebija, načini mahzar za svoje dobro ponašanje i da je narod s njim zadovoljan te ga njegovi pristaše muhurlejsaše kao i drugi protiv Mehmed ef. Fojničanina, da ga narod tobož ne prima za muftiju, što muhurlejsa nekolicina kadija i imama. Međutim pojavi se božija providnost, te se sakupi 4—5 žena iza podne pod lipom u dvorištu Begove džamije i zapomažu, da su siromaške te da nema u čaršiji ni svijeća ni mesa a ako se gdjegdje i nađe, da je skupo i zaviču, šta li je sa uredbama gradskih ajana. Na njihovu viku i pritužbe navali masa na mehćemu, ali ne nađe se tu mula ef., jer je bio prije otišao u Travnik. U mehćemi bio je tada naib (kadijin zamjenik) Mustafa ef. Hadži Musić, 1—2 kadije i 1—2 bašeskije, na koje narod navali i nogama pogazi stolove sudskih pisara, psujući ajane i vičući: Kamo mito, što ste primili od trgovaca stoke i dajte na srijedu nasilnici mahzar, kojim ste zatražili smrt poštenoga Mehmed ef. Fojničanina te nam uručite onog lopova, koji je taj mahzar napisao. Međutim ugrabe i janjičarskog agu, koji se jako prepadne, kada viđe, da je sa svih strana opkoljen od naroda. Svjetina navali kamenjem na otvorene dućane u čaršiji, koje moradoše pozatvarati. Prem sjutra dan u nedjelju dućane izjutra otvoriše, opet se moradoše pozatvarati iza podne, radi navale svjetine. Žene i ljudi navale, vičući, neka izađe na vidjelo oni, ko je napisao mahzar, da se smakne

nedužni Mehmed ef. Fojničanin, na kuću mladoga age. koja se je nalazila spram Husrev begove banje, na što straža, prisiljena prilikama, donese mahzar iz muftijine kuće i baci ga kroz prozor na ulicu. Premda se je u aginu konaku nalazilo nekoliko aga, ajana i bašeskija u posjetima, ispali straža radi sigurnosti agine i neprijatne vike na ulici, jedan dva hitca iz puške i protjera vičuće ženskinje sa toljagama; ove odu u dvorište Careve džamije i jave to prostom puku. koji jatomice navali na agin dvor i porazbije i polomi mu prozore. Age, koje su se nalazile u dvoru janjičarskog age, prestrave se kao od anđela smrti, pobjegnu preko zidova i time se vrlo osramote. To se do tala nije nikada desilo u Sarajevu. Ali Bogu hvala ne bi mrtvih. Jedino to se dogodi, da je alemdar Pakro u pijanstvu napao na ženskinje i tobož ranio jednu ženu, na što i njega ozlijediše Možda se neće više ni pridignuti, ako preboli.

1184. bi svrgnut gorespomenuti Omer alajbeg sa svoga mjesta u Nikšiću, a mjesto njega postave Džafer alajbega.

U istoj godini stiže paši u Travnik 40.000 dukata, da popiše sejbane za čuvanje Bendera. U spomentoj godini stiže na Bendbašu silesija drva, poprečno oko 5—6 hiljada hvati. U to se doba prodavao šinik žita 3—4 groša, junga masla 25—30, a oka pirinča 9 para. Dobrotvor Hadži Omer Abadžija iz Zenice i povjerenik Salih aga Smailagić popraviše vrelo hrvatinske ćesme i iskopaše rezervoar (havuz). U istoj godini, neki bogati židov, koji nije htio, da Hadži Salih Kajmakčija, bude i nadalje čuvarem Ilidže, ode sa obitelju na Ilidžu, te ga Hadži Salih, preobučen u hodžinsko odijelo, napadne sa nekolicinom objеšenjaka, ozlijedi mu čuvara i otme mu ženu i sluškinju, koje navodn obezčasti. Vlast uhvati Hadži Saliha i zatvori ga 20 dana u tvrđavu, ali svjetina saznav za to nedjelo, počne se snebivati od čuda, a ujedno i zgražati nad tim činom, tako da je malo ostalo, da ga nisu udavili, pošto su židovi pošteni bili. Ćesma na Zelenom mejdanu bila je već nekoliko godina porušena, pa ju oživi i popravi, Hadži Husejn Šabčanin, kupiv kuće, koje su se nalazile spram te ćesme. Također sagradi se na novo za 500 groša i minara »Sagrđine džamije iz zadužbine hatata Hadži Hasana Misirlije, kojom je zadužbinom upravljao Mosto. U gorespomenutoj godini stiže u Sarajevo kao putnik, mladi i umobolni propovjedač (vaiz) Višegradlija, koji započe na propovijedima po džamijama ocrnjivati i kuditi valiju i njegova ćehaju i upletati se u gdjekoje riječi Emir-Vaiza. Pored toga jednog dana ode na vrata Hadži Muhina i izazove mu kćerku na vrata, a njen brat, koji se je nalazio u dvorištu izađe te potjera Višegradliju golim nožem u ruci. Jednog petka uslijed svoje gluposti i slaboumnosti zaćoravi i uspne se na jednu propovijedaonicu, a kada se je Emir-vaiz uspeo na svoju, zaviče svjetina: Udrite ga! na što ga istuku pesnicama i isti dan protjeraju u progonstvo radi njegove slaboumnosti te nesretnik napokon umrije u Carigradu od kuge, god. 1184. 3. safera (=29. maja 1770.).

Godine 1184. 9. džemaziul-evela (31. augusta 1770.) donese janjičarski efendija Ahmet ef. plaću od godine 1181.

U istoj godini, kada je sunce bilo u zviježđu Vage bi svečanost čebedžija za unapređenje šegrta u istom obrtu s izletom u Obhođaš, gdje se zapisa 160 kalfi (pomoćnika). Pozvano je bilo što iz grada, što iz okolice obrtnika, gosta, bašeskija i nekolicine pismenih a pozvan sam bio i ja. Bilo je oko 15 sofri, te sam promatrao tu svjetinu i izbrojio, a bilo je na sofri tri vrste bojadisanog

pilava i to crvenog, žutog i bijeloga skupa s baklavom te smo se tu proveselili 4—5 dana.

Evo imena hadžija, koji su u istoj godini 14. džemazi-ul-ahira (5. X. 1770.) krenuli na hodočašće u Meku: Pašo Mačković, mladi Hadži Abdo. Aluka Topalović, Šejlı Alija, Mula Osman Aračedžija, Muharem Lezitetkić, zet sina Čekrice, Brko Salih Kazaz, Sišmo bravadžija i Muho Kapić, kojemu je to osmo hodočašće. Iste godine vikao je telal dva puta, da je ustanovljena cijena maslu 10 dinara a svijeći 16 dinara, pošto se je svatko otimao za svijećom, jagma je trajala i nadalje. Pošto i po drugi put druge godine vezir i vojska nije marila za ratom, pobjegnu s Dunava ovamo u Isakčiju, a gradove Smail i Kiliju uruče neprijatelju, te tako nije bilo uspjeha, samo se uzalud toliko potrošilo i muslimani ostadoše pobijeđeni. Ali Benderlije i Ozilije[1]) napregnuše sve sile i poraziše neprijatelja, koji ne zaposjedne tvrđave.

Premda su stigle te radosne vijesti, nije to bilo od kakove važnosti, pa tako stanje i ostade sve do Mitrova dana. Na poluotoku Moreji, pobuni se raja te učini muslimanima mnogo zla, ali i muslimani se potrude te im vrate milo za drago i pojagme im silu imetka i sužanja. Godine 1181. (1. VI. 1669.) stigao je u Bosnu Silahdar Mehmed paša, koji se je povratio u Carigrad 9. ševala 1184. (28. I. 1771.). Hadži Mehmed ef. Velihodžić predavao je iz multekije i o astronomiji u Husrev begovu mejtefu, slijedećim slušateljima, među kojima sam se i ja nalazio: Mula Ibrahim Abadžić i brat mu Mula Hasan, Mula Ahmet Saračević, mehćemanski pisar Mula Salih i Hafiz Mula Ahmet.

Godine 1184. 27. IV. 1770. oženi rišćanin Risto Karić na silu kćerku kršćanina po imenu Kalpaklija iz Latinluka te među njima potraja neprijateljstvo 1—2 godine. Napokon si Karić pribavi od muslimana nekoliko vucibatina, te njihovom pomoći usmrti jedne ramazanske noći sina i unuka starog Kalpaklije i potvori muslimane, da su ih oni usmrtili i tako izazove na boj noću muslimanske lole iz njihove kavane. I sjutra, kada su htjeli da ih pokopaju i kada su bili usred čaršije, opet pozovu muslimane na mejdan iz njihove kavane, na što prosta muslimanska svjetina, koja nije u stanju razabrati dobra od zla, iz neznanja i neukosti, navali na jadnu raju i poubija ju usred čaršije uz ramazan. Bilo je dosta nasilja nad nemoćnom rajom i sami Bog zna, da je radi ovakovih grozota naputio Moskove na muslimane i učinio ih pobjednicima. A glas o tom porazu stigao je do Božića, te javlja, da su neprijatelji osvojili onu stranu sve do rijeke Dunava, među time Hotin, Bender, Smailu, Brajlu, Kiliju i sve ostale gradove, na što u svjetini zavlada velika tuga i žalost i pobojaše se, da će sve do Carigrada doći, ako se Dunav smrzne.

Ovoj nesreći najviše je bilo uzrok to, da je među muslimanima i malo i veliko ostalo bez nadzora te je listom postalo samosilnim i nepokornim. Godine 1184. izmijeni Tiratlija Hadži Osman Hadžibektašević novim olovom krov Čekrkčijine džamije i napravi naokolo džamije nove sofe (klupe), čime ju podiže.

Godine 1184. popravi se u mahali, poznatoj pod imenom »Isa begova bašća«, na novo iz temelja porušena minara iz zadužbine hatata Misirilije.

God. 1184. stiže zapovijed Skopljaku Miralajeviću i Džaferu alajbegu da krenu na vojnu sa po 500 momaka i bješe unapređeni sa pašalukom od 2 tuga;

---

[1]) Stanovnici Ozije.

i bosanski valija Silahdar Mehmed paša krenu na vojnu i uruči mu se pečat te postade vezirom.

Iste god. umrije mevlevijski šejh derviš Ahmed Sarač, koji je veoma star, imao je možda 110 godina. Za to mjesto pojagmio se fanatik i vjerski odmetnik vaiz Emir, ode i muli, ali ne uspije, nego se to mjesto podijeli bezplatnom mujezinu tabačke džamije starcu dervišu Mustafi. Ovo imenovanje ozlovolji sektu fanatika, koji su tada bili u najvećem jeku, tim više, što je imam u toj džamiji bio brat od njihovog poglavice. Napokon jednog dana, kada je novi šejh počeo da čini zićir sa ismi Dželalom (božjim imenom), pojavi se nekolicina lola te sekte, da zapriječe zićir, ali pristaše toga reda dođu u džamiju, te se tu zametne svađa i tučnjava na šake i derviši pobjede, a imam bude svrgnut, i tako se fanatici prođu svađe. Od tada su se sljedbenici tog reda sakupljali u toj džamiji svakim danom iza ićindije te bi mirno obavljali svoje obrede. Iz ovog događaja se može razabrati i božija moć, po kojoj jedan Bogu odani i pobožni starac nadvlada jednu sektu, koja je bila tada usred grada u najvećem jeku i razvoju. Ovo je slično događaju Nemrutovu, koga porazi jedna komarica.

God. 1184. (27. 4. 1770.) bi imenovan Muhsinović bos. valijom, ali ne mogav radi vojne brzo doći u Bosnu, imenova zamjenikom Mustaj pašu

God. 1184. 24. zilhidžeta (11. aprila 1771.) bukne požar više Careve banje te pogori 4—5 kuća, a toliko kuća i preko puta. Nakon hotinske opsade i njegova zauzeća od strane neprijatelja stiže u Sarajevo 20—30 nanovo imenovanih aga sa svojim potvrdama, da promijene odjeću, a bajraci im i nadalje ostadoše razvijeni. Međutim stiže plaća od 1183. (1769.), ali njihove ne stigoše. Kada opet bješe pozvani, samo ih se 3—4 javiše, a ostali se ne odazvaše veleći, da se Bosna ne spominje u fermanu i da se taj ferman jedino odnosi na Rumeliju, usljed čega nasta i velika bruka. Ponovo stiže ferman u god. 1184., ali ne stiže plaća, a pošto je i narod dosta osiromašio, odgovori da se taj ferman njih ništa ne tiče i zato opet nastade veliko prepiranje među narodom. Ferman dođe i spahijama, da pođu na vojnu a oni se odazvaše bez prigovora s velikim posluhom.

Ali pošto je pala benderska tvrđava i pošto su vojnici raskomadali aga-pašu Mehmed pašu ostadoše i spahije. God. 1184. (1770.) preuze službu (valjda kadiluk) Ibrahim ef., zet bos. mule Hadži Mustafe Elčića, ali god. 1185. (1771.) stiže u Bosnu starac Smail ef. koji ju opet prisvoji. U Bosnu stiže s fermanom i turnadžija Hadži Omer aga te ga dade proučiti, ali hotinske age odgovoriše, da nemogu ići, našto ponovno stiže carsko pismo, u kojem se narod zove na vojsku u ime božje. Pučanstvo se tomu odazva i razvije se na novo nekoliko bajraka i vojnici se nabrzo popišu. Najprvi je razvio bajrak Hadži Mehmed aga Džino od 10 dž., a za njim razviše slijedeće osobe, i to: Hadži Salih aga Hadži Muharemović od 97. dž., Hadži Salih aga Požaravac, Hadži Ibrahim aga, veseljak Muharem Zerker od 10. dž., Ibrahim aga Arals od 97. dž. Mujaga Lepir, alemdar od 10. dž., alemdar Mehmed Klino, bradati majstor od 96. dž., alemdar Hadži Ahmet Sarač. Ovi bajraktari krenuše 31. dan iza Đurđeva i to 19. safera 1185. (3. juna 1771.). A na mjesto slabunjastog i plavog Saliha Biogradlije, posta alemdarem čokadar Hamza. Iz Sarajeva krenulo je 1000 vojnika, što popisanih a što nepopisanih. A kada je neprijatelj bio stigao do Vidina, mnogo ih krenu i besplatno. Međutim stiže i ferman god. 1185. (1771.), kojim se stanovništvo besplatno

pozivlje, a ferman bio je potkrijepom s mnogim ajetima i hadisima, s kojim se narod pobuđuje, da besplatno polazi na vojnu.

Ovi su dobili čast age u vojnom zboru: Salih aga Kujudžija, Hadži Osmanaga zet Muharemin, tabak Hadži Mustafaga Pašalić, te su krenuli sa nešto pješaka i konjanika, a gledala ih je množina ženskih i muških, a da nijesu pravili nikomu nasilja. Nekolicina je otišlo na vojnu a da ih nije niko ni opazio. U istoj godini su popravljene i obnovljene ćešme Kara Mustafa pašina vakufa iz zadužbine Hadži Osmana Hadži Bektašagića, sagradiv 8000 zemljenih čunaka, koji su na komad koštali po 7 akčeta a dovoz po 1 akču i dovedena je voda iz Tikvića vrela. Iz iste zadužbine sagrađen je kameni zid od strane Miljacke sve od Kozije ćuprije pa do Alifakovca.

God. 1185. 24. jula stiže ferman u Travnik, da se sakupi od naroda »seferi-imdadija«, a u isti dan pojavi se tako strašna krupa i pomrčina sa sijevanjem i jakim vjetrom, te vas narod umalo da nije od straha poludio.

God. 1185., 4. augusta, stiže mubašir iz Travnika u Sarajevo te pročita valijinu bujurultiju glede sakupljanja seferi-imdadije, našto se svjetina sakupi u Carevoj džamiji i izda ilam, da toga neće dati. I carsko pismo, koje se je pročitalo u Brusa-bezistanu nije ništa koristilo u pogledu davanja te imdadije. Sjutradan sakupi se velika skupština naroda i zatvori se čaršija, a pošto je bila nestašica mesom, zatraže defter od trgovaca stokom i kada ga pregledaju, razljute se na trgovce stokom i zapečate im kuće. Iste godine stiže glas, da se je pojavila kuga na Glasincu i u Srebrenici. Hadži Osman, zet kadije Muharemije, ode besplatno na vojnu i tamo bude unapriješen za agu, a uzme sebi za bajraktara dugog Ibrahima Emirovca. Kuga pojavi se i u selu Kopačima u blizini Goražde kao i na Palima blizu Sarajeva i u Rogatici. U Sarajevu pokaza se zaušnica, a od koje mi se razbolje žena i dvoje djece, ali mi se žena brzo podiže, a sinovi mi dugo vremena bolovaše i mnogo pretrpješe, kao da su bolovali od vrućice te im je tekao gnoj iz ušiju i iz stražnjice. Iste godine pozvao je k sebi u Travnik bosanski valija Muhsinović sve popisane vojnike, kao i spahije i zaime od četiri okružja, te je krenuo s njima mjesec dana prije Mitrova dana.

Ove godine skočile su cijene u Carigradu, i to hljebu na oku po 20 para, maslu 60 para, a mesu po 12 para, a tomu bijaše uzrok to, da je uslijed rata bilo more zatvoreno. Iste godine pokrade se noću iz dućana jednog jevreja u kamenom bezistanu oko 2000 groša što u robi što u novcu, te pade sumnja na kafedžiju Mustafa bašu Tarakčića, koji je držao kafanu u istom bezistanu, našto mu se radnja zatvorila. God. 1185. 3. redžepa (12. oktobra 1771.) umrije prvi u Sarajevu od kuge 20-godišnji sin Hadži Avdije Potogije. A gore pomenuta bolest zaušnica bila je čudnovata pošast, od koje je mnogo svijeta pomrlo. Bolesnik bi bolovao po 20—30 dana, po vratu bi mu se otvorile rane, iz kojih je teklo mnoga gnoja, a trpio bi od jakih bolova. U jednih bi s početka oteklo cijelo tijelo, noge, muda, glava kao mješina i ostao bi tako dugo vremena otečen. Moja je kćerka dapače hodala otečena i gnoj joj je tekao dugo vremena na uši te je bila i ogluhla, a u sina mi Ahmeta, gnoj se nakupio pod bradom na dva mjesta, te sam mu rasjekao nožićem i tako mu je gnoj iscurio, ali umrije dosuđenom smrću i to 18. dan. Moj je dućanski komšija spahija Mula Jahja otišao prije Mitrova dana na 27 dana s bajrakom put Vidina. God. 1185. 17. redžepa (14. oktobra 1771.) imenovan je Hašim eff. Šerifović kadijom u Zenici, te je uzeo sebi za zamjenika Hadži Mehmed ef. uz dnevnicu od jednog groša.

Gorespomenuta ratna daća raspisa se na narod po određenom redu, ali na grad Sarajevo veoma malo i to zato, što su i drugi gledali, hoće li Sarajlije na to pristati ili ne. Ali zbilja i car je imao poradi rata silnih troškova te je ponovno zatražio i zapovjedio u fermanu, da mu se imena sviju onih popišu, koji uskrate tu daću, našto se svjetina ušuti. U istoj godini navale carske čete na Bukarešt, ali budu poražene. Taj glas stiže u Sarajevo 22. dan iza Mitrova dana i proču se, da je bilo 15 mrtvih, a nekolicina se vojnika i povrati, dočim drugi ostadoše u vojarnama. Iste godine, kada su čete bez zapovijedi baš-valije Muhsinovića navalile na Bukarešt, bješe poražene, našto neprijatelj pređe Dunav i potuče vezirove čete te ostvoji Babadag. Za vrijeme ramazana napanu bezbožnici jedni na druge i ta se obistini rečenica ona, koja veli, da Bog naputi psa na krmka.

God. 1185. 15. ševala (21. januara 1772.) donijeśe Alijaga Džabčić i bajraktar Sulejman Kokuruz opću janjičarsku molbu Muhsinoviću i Agapaši, da im se dobavi plaća.

Iste godine usmrtiše u Zenici siromasi junačinu bjelobrada serdengečkijskoga agu radi ratne daće. A isti se slučaj dogodi i u Vlasenici. God. 1185. 14. zilkadeta (18. februara 1772.) bi svrgnut Mustajpaša s mjesta valijinskog zamjeništva, a imenovan Miralem, koji stiže u Sarajevo te ode u Travnik. U Vlasenici bi usmrćen poznati lola Karabatak. Prijašnje buljukbaše Hadži Pašo i sin mu te Osman Pazvin postadoše ponovno buljukbašama i popisaše sejbane.

Godina 1186. (4./IV. 1772.) U mjesecu muharemu stiže Mehmed Emin mula efendija, a stiže u Sarajevo i turnadžija starac Bekir aga radi aga za Hotin, ali mu age odgovoriše, da neće krenuti, dok im ne stigne plaća. 18. safera (21. apr. 1772.) razbolje se na Vratniku kod topova Glavić i umrije nakon jedne sedmice, na što jedni rekoše da je umro od kuge, ali se opet sumnja. Ja sam 1. muharema 1186. (4. apr. 1772.) proširio svoj dućan pod sât-kulom i bio sam zaposlen pisanjem skupa sa Osmanom, a uza to sam podučavao krasopis 2—3 mladića.

Koncem rebi-ul-evela (juna 1772.) stiže plaća od godine 1183. (1769.) 4. džemaziul-evela ponovno stiže turnadžija, da diže age na Hotin, na što jedni krenuše a jedni ostadoše. Nu na posljetku, pobojav se, da im imena ne izbrišu, krenu većina aga i alemdara nakon nekoliko vremena, izim nekolicine. Žitelji Fojnice, Visokog i još nekih dvaju okružja su se izobijestili i usprotivili, davati ratne pripomoći, pa se zato posla ilam caru radi njihove nepokornosti, na što stiže carski ferman, upravljen na bos. mulu, pašu i agu, u kojem se naređuje, da se ta ratna pripomoć silom pokupi. Telal oglasi, da se svaki oni, koji se osjeća pravovjernim, okupi pod zastavu toga i toga age u zakazani dan, na što se najprvo sakupiše skupa s bajrakom i sa kršćanima na brežuljku Gorici. Kada su to vidjeli tvrdokorni poturčenici zastraše se te se pokore i uplate svoj prinosak. Tim se stvar izravna te ne bi potrebe vojsci ni da krene, budući da je bilo stalo do toga, prestrašiti ih sa ovakovom varkom. U dvorištu Gazi Husrev begove džamije pokrije se s olovom vodomet i potroši se više od 1000 groša. Pošto je gdjekoja sela pobila tuča i uništila plod, poskupi radi slabog roda voćaka žito tako, da se je pšenica prodavala od 5—6 groša (valjda kutija). Sin bašeskije Ahmeta Urukšije usmrti sina Krpedžina. Dvaput se vidilo, kako zvijezda leti po nebesima, koja je davala veliku svjetlost. Stigoše potvrde kandidature (valjda za kadiluk) i to: mula Abdul ef. Kureviću, mula Mustafi Tefterdareviću i Veli Hodži Hadži Mehmed ef.

U mahali Čobaniji izgorješe danju dvije kuće. U gorepomenutoj godini procvate voće u jesen, i 15. redžepa (12. oktobra) bi pomrčanje mjeseca. 20. redžepa (17. oktobra) u subotu izgorje Minedži-han i od strane Miljacke sve do Latinske ćuprije, te preko od pomenutog hana sve do ugla. Prije Mitrovdana na 15—20 dana stiže u Bosnu zamjenik bos. valije Osman paše, crni hazinedar Jenišeherlija Ibrahim. Vezir Muksinović i Bošnjak janičarski aga urediše vojsku i drugo, kazniše nepokorne te tako u pomenutoj godini nesta svađe i prepirke i sklopiše šestmjesečno primirje, našto se sejbani i age vratiše svojim kućama. 25. šabana (21. novembra) stiže u Sarajevo bivši kolćehaja Ahmet ef. Česrić, propovjedač u Husrev begovoj džamiji i poče propovjedati i izađe na propovjedanicu i preuze ovu službu od Tokatlijina sina. Jedne noći bješe udavljeni radi svojih nedjela, što su počinili u mjesecu ševalu, 6. dan ramazana (1. decembra) i to: Škenbo, Tazo, Pedo i Memić. Druge noći također bješe udavljena još četvorica zločinaca i bivših ubojica: jedan starac iz Vogošće i njegov sin, te drugi Pripuzović od 10. džemata i Harbić, bješe smaknuti radi svojih zlodjela, premda se ta zlodjela nijesu ustanovila, a to se učini, da se očuva red. Do 10. erbeina čulo se je pjevanje slavuja i ptice sjenice i vladaše lijepo vrijeme, a i ždrali odseliše na zimovište. Kiše ne bijaše kao ni studeni sve do 30. erbeina.

Stanovnici mahala zajamčiše uzajamno jedan drugoga i predadoše popis u mehćemu. Opet jedne noći udaviše trojicu i to: Poturčenika, kazaza Kahvedžića i Saliha unuka Fazlagina. Rodila mi se je na 3. ševala (28. decembra) kćerka Zejna. Uslijed tobožnje prijave i klevete Alikadića, isposluje kolćehaja potajno carski smrtni ferman te ne rekav nikom ništa i ne pokazav fermana, podavi u tvrđavi nasilno starce od 80 godina, bez ikakove krivice, i to sina Aliage Ćartozana, koji je bio moj tast, u oba oka slijepog Mujagu od 97. džemata, a serdengečdijski bašaga i bivši bašeskija od 10. buljuka pobjegoše. Ovaj potonji po imenu Hasan beg, bjelobradi starac, bio je dobričina, te bi se lijepim riječima javio svakomu, bio kršćanin ili jevrej, a osim toga bio je tako strpljiv, da je dvorio svoju 40 godina u oba oka slijepu ženu. Iste noći udaviše i jednog tabaka. Svaki put, kada bi se ovako što god desilo, iskusio sam, da bi se po nedosežnom božjem čudu tada pojavio zemljotres, kao što se je desio za umorstva Morića i u vrijeme, kada su pozatvarani ovi starci. Napokon svakomu je poznato, da i Bog ne trpi nasilja niti potištenja, makar to bilo i radi svjetskog poretka. Iza toga bi uhvaćen i udavljen pod nadimkom »Češiji-rep« poznata osoba, koja je bila došla svojoj kući u ovakovim okolnostima te ga uhvatiše u njegovoj kući. Krvoloci, kada zavladaju dave ovako ljude, a imetak tobože u ime erara zaplijenjuju, prem erar nije potreban za malu stvar; ali kadija bi sa službenim osobama, da se što više okoristi, provađao navodno za erar popis ostavine udavljenih nesretnika i tako bi ih lišio i njihova imetka. Bašeskija od 97. džemata po imenu Dugi-Mahmut, koji je bio vrlo skromna osoba i dobre ćudi, bi oklevetan caru od Alikadića, zato jer tobož nije jednom prigodom poslušao. Ovaj, da se spasi od kazne, zakloni se u tekiju Šejh Alije, gdje ga i potraže. Nu pošto njega ne nađoše, otjeraju mu zeta u tvrđavu, a oproštenog mu roba jako istuku, da im kaže, gdje se nalazi Dugi Mahmut; ali on im ne mogaše kazati, pošto ni sam nije znao. Elem, jedne noći Dugi Mahmut pobjegne na konju iz grada i rastjera golom sabljom u ruci ophodnju, koja je ležala u zasjedi i ova pobjegne. Prem je bježeći na konju udario glavom u jedan oluk te mu je spao kauk,

opet mu je uspjelo pobjeći i spasiti se. Daj spasi Bože i onog koji bježi i koji tjera!

Avdiaga Bukva, serdar kladanjski, okleveta jednog prostodušnog bradatog kovača iz Sarajeva i ishodi ilam, te ga na pravdi Boga uništi i bi udavljen 3. šubata skupa s jednim iz Alifakovca, čija se je žena ubila od stida poradi razvoda, te su ga potvorili, da ju je on usmrtio.

6. zilhidžeta (28. februara 1773.) opet bješe smaknuta jedne noći trojica u tvrđavi radi poretka, i to džematski imam iz sela Župice, koji se je nalazio u Visokom za vremena raspisa ratne pomoći na stanovništvo, koje se je jednodušno slo.ilo, da neće dati niti priznati te ratne pripomoći. Imam, koji se je tada nalazio među njima a da nije pobjegao od njih, bi priznat njihovim vođom, kao i druge dvije poturice, usljed čega bješe oni kao vođe i smaknuti, a da druge nisu ni tražili.

5. zilhidžeta (27. februara) sakupi kolćehaja bez potvrde aginog zapovjednika od Sarajlija silom novac, a koji nijesu htjeli dati, bili su udavljeni ili su pobjegli, a kupili su od glave po 5—25 groša. Za svečanosti kurbanskoga bajrama opali netko iz puške i pogodi kuršumom kroz prozor u leđa ženu hatata Mula Ahmeta, koja ne htjede niti tužiti, veleći, da se ona podvrgava sudbini i da trpi sve nedaće.

9. zilhidžeta (3. marta 1772.) kupio sam za 8½ groša jedan kucajući sat i bio je udavljen jedan seljak iz Visokog u tvrđavi u Sarajevu radi utjerivanja ratne pripomoći, da se udovolji zakonu.

21. zilhidžeta (15. marta) stiže u Sarajevo turnadžija Visočanin s carskim fermanom, koga pročita u dvorištu Careve džamije, kojim se pozivaju na rat janjičari, upisani u maticu i neupisani. Satčija Hadži Mustafa, poznat pod nadimkom Samsarija, sagradi čudnovatu sat-kulu, tako da je sat bio na zemlji, a zvono na kuli spojeno sa lancem i tukao bi u označeno vrijeme. U istoj godini pokaza se pošast hripavac na djeci te su mi se zarazile obadvije kćerke i imale su u 2—3 sata po jedan obični nastup. U istoj godini zavlada oskudica na svijećama, koje su se na jagmu prodavale. Opet dovedoše jednog, il je seljak il je građanin, te ga udaviše.

1187. (= 25. III. 1773.) 8. muharema (1. aprila 1773.) iselio sam iz Rusovljakove kuće i uselio u svoju kuću. U počast paše opetovano su ispaljeni topovi. U pomenutoj godini desio se je u isti dan uskrs katolika i hristijana. 8. safera 1187. (= 1. 5. 1773.) vjenčao mi se očuh Mutapčija u Mula Arap mahali sa udovom Kadri baše, a procvalo je na 10 dana prije Đurđeva. 8. safera (= 1. maja), pod kraj muline službe, izgori mehćema sa svim stvarima mulinimi njegova osoblja i klupama za vremena, kada je mula ef bio na izletu u selu Kotorcu; tu izgorje i nekoliko sidžila a narod govori, da je bio nasilnik i koristoljubiv. Sjutrašnji dan na večer izgorje u istoj mahali cijeli Zildžilik.

18. safera (11. maja) krenu iz Travnika 3—4 bajraka bešlija, koji se svrate u Sarajevo i otputuju dalje. 24. safera (= 17. maja) stiže turnadžija u Sarajevo. Iz Bara dođe u Sarajevo orta 41. džemata s kazanom, a na njeno mjesto ode u Bar orta 43. džemata. 25. safera (18. maja). Novi mula stiže u Sarajevo poslije Đurđeva na 20 dana 2. rebi-ul-evela u nedjelju (24. maja) i procijeni se izgradnja nove mehćeme na 7½ kesa. Ponovno stiže turnadžija i pozva na vojnu sve pravovjernike, bili oni janjičari ili za rat sposobni ljudi i oglasi po čaršiji, sa

dva telala, ali napokon bi to bez koristi, jer koji su htjeli ići, pošli su, a oni koji nisu, ne odoše. Što se tiče jamaka, oni se javno ne mogu ni pozivati, jer nemaju plaće; ali nije bilo oskudice vojnika, već je falila božija pomoć. 18. rebi-ul-evela (19. juna) popravi Ćoso Hadži Ibrahim Misirlija razvaljenu ćesmu i čunke pokraj džamije Hadži Hasana Buzadžića i dovede za 40—50 groša troška vodu. Pošto je u pomenutoj godini bilo malo kiše, nastala je suša, poradi čega se je išlo nekoliko puta sa đacima moliti Boga za kišu. Iste godine rodili su dudovi tako obilno, da je svjetina išla gledati taj silni rod, koji je bio uzoran. Opet stiže novac za upisivanje sejbana za Mešlu. Inđe aga popravi iznutra kuću i sagradi ćošak i oboji ga u bijelo u mahali Hadži Hasana Buzadžića i potroši više od 1000 groša a bakal Muharem baša Beširević sagradi na novo kuću više njegove. Kao imam i ćatib pokrio sam na dan smrti hazreti Merjemine kuću šindarom i ćošak sa 2000 ćeremita. Opet se pojavi silna kiša u augustu, na što telal oglasi, da se ide na dovu (molitvu) i izađe svjetina skupa sa đacima. Ove godine malo svijeta pomrije.

Prikaz hadžija, koji su otišli u pomenutoj godini na Ćabu osobno ili kao bedeli: Lično su otišli ovi:

Hadži Džafer Jerlagić, njegov sin, Krplo i brat mu, Brdžić, kazazki alajbeg i Neretlaković, a kao bedeli odoše ovi: Hadži Seid Ahmet Misirlija, Hadži Salih Misirlija, Lipošet Misirlija, Hadži Mehmed Misirlija i Hadži Ibrahim Hašadžija. U pomenutoj godini rodilo je odveć voće i pokaza se kuga na krupnoj stoci. Cijena pirinču bila je na oku 60 para, maslu na jungu 206 para, lanu 150 para, kutiji kukuruza po 244 para a pšenici na osmak 63 pare. U istoj godini bi svrgnut sa janjičarskog agaluka Bošnjak Agapaša i imenovan u Kandiju, a na mjesto mu bi postavljen kolćehaja Aliaga. U to doba bili su u Sarajevu ovi buljukbaše i to: Bašbuljukbaša Hasan baša iz Sarač Alijine mahale, koji je uzeo bajrak od stolačkog kapetana i vršio službu pobirača danaka kod odjela džebanijana, Hadži Pašo, sin mu, Pezvin, atar Hadži Avdija, Kazaz Mehmed baša Dugalić, Pinić, Drvobrad berber, berber debeli Salih baša, Ibrahim Čeko, hatat dugi Mustafa baša, koji krenuše na vojnu, kada je sunce došlo u zviježđe vage. Mešćema preseli se iz Bol Abdijine kuće u novu mehćemu, te sam ja sastavio kronogram za istu mehćemu.

24. redžepa (11. oktobra) bi svrgnut s Bosne bos. valija Gazi Osman paša i imenovan bos. valijom Alipaša Dagistanlija, čiji zamjenik stiže 1. ramazana. (16. novembra) 7. ševala (22. decembra) izgori u Hisetima kuća ciganina Torguta te pričaše, da je izgorilo silesija žita. U pomenutoj godini bilo je mnogo ratova, ali pored toga niti muslimani štogod osvojiše, niti neprijatelji šta zadobiše, premda su bili inovjerci poraženi na 1—2 mjesta, kao i muslimani na 2—3 mjesta, naročito bješe pobijeđene carske čete na Crnoj vodi, a neprijatelji kod Silistre, te tako, kao što poslovica veli »i kod nas je bilo a i kod vas ne fali«. 1. zilkade (14. januara 1774.) stigoše zvorničke plaće. Čauš Aliaga stiže sa fermanom, da se popiše iz svakog kotara po jedan bajrak sa po 120 momaka »dalkilidža«, a ludi Bošnjaci, ne razmisliv posljedica, natovariše i odrediše na samo Sarajevo 8 bajraka i to: 2 bajraka na 10., 2 na 97., 1 na 39., 1 na 45., 1 na 52. i 1 na 50. džemat a raspisaše i na stanovništvo ratnu pripomoć po 30—60 groša, bio to bogat aga ili prosti vojnik i sakupiše silom.

Bajrake razviše iz 10. dž. Hadži Ahmet Emirović, koji se razboli i zamjeni ga Salih Kunosić, komu postade bajraktarem Lapor; iz 10. dž. Mula Avdija

Tujsuz, čiji je bajraktar Mula Abdija Penez; iz 97. dž. Mula Omer Čajić, čiji je bajraktar Muharem baša Čajić; također iz 97. dž. terzija Hadži Hasan aga, čiji je bajraktar sin mu; iz 45. dž. Hadži Salih Tabaković, čiji je bajraktar mestvedžija Mehmed Homić, iz 39. dž. kazandžija Hadži Fazlija, čiji je bajraktar Hadži Ahmet Kladnjak; iz 50. dž. Mula Ishak, a bajraktar mu Mula Ahmet, sin Mula Jahje Visočanina; iz 52. dž. Alibaša Dagić, a bajraktar mu Abdija Ekmekdžić. Agom dalkilidža postade Mustafa alemdar Lipovac. Ovi krenuše na vojnu mjeseca februara u skupinama od po 60—70 momaka, a serdari po 120 mamaka 2. hamsina stiže 13 tovara novca i krenu na granicu, da se popišu sejbani.

5. zilkadeta (18. januara 1774.) umrije sultan Mustafa, a na prijestolje zasjede brat mu Abdul Hamid.

24. muharema (6. aprila) god. 1188. (14. III. 1774.) 27 dana prije Đurđeva, krenu iz Sarajeva 3 bajraka sejbana sa buljuk bašom Fejzom pod komandu novopazarskog kapetana. U mjesecu rebi-ul-evelu (maju) stiže ponovo kolćehaja. U mjesecu rebi-ul-evelu posla vezir Mehmed paša Muhsinović Šejh Hadži Mehmed ef. pismo i 500 groša, da popravi tekiju Hadži Sinanovu, što jako ogorči odmetnike.

30. rebi-ul-ovela 1188. (10. juna), na Spasov-dan, stiže plaća od god. 1184. te se potpuno i isplati. 1. džemazi-ul-evela (10. jula) otputovaše u Dubicu Ćelebi aga, janjičarski efendija i Abdulah Kerin ef. Defterdarević. U Vratniku objesi se jedna žena te jedni rekoše, da ju je njen muž objesio, jer mu nije htjela pokloniti kuće. U pomenutoj godini sklopi se mir po starim granicama i iza toga umrije vezir Muhsinović, koji je veoma star i slab bio.

15. redžepa (22. septembra), kada je umro bos. tefderdar Bećir aga, pojavi se noću strašan vjetar, te je množinu drveća polomio i zgrada poobarao, kao što i munaru Ajas pašine džamije a 15. ramazana (19. novembra) pade tako velik snijeg, da je polomio mnogo starih drveća i porušio nekolicinu starih zgrada. Pošto je dolazilo malo drva na Bend-bašu i snijeg rano pao, poskoči cijena drvima i to malom tovaru na 10 para a velikom na 20 para i ta su se prodavala jagmom. Nu zatim zapuše jugovina i ubrzo rastopi snijeg a pade i kiša te zavlada i veliki kao kroz mnogo vremena.

28. ramazana (2. decembra) na 18 dana prije erbeina stiže u Bosnu bos. valija Dagistanlija. U istoj godini pravio je mula ef. s ostalim kadijama zabavne večeri sa halvom i gozbom, kao što su činili i age, te su se igrali i prstena.

1189. (4./III. 1775.). Netko pozva na vrata jednog kršćanina Heru te ga usmrti. Paša Dagistanlija bi svrgnut s Bosne i ode u Rumeliju, kada je sunce bilo na polovici zviježđa janjeta. Bos. valija Halil paša stiže u Travnik i podijeli mnogo odijela (hilata). Netko od građana metne tobože 1—2 molbenice pod mulinu seđadu i potuži se na nekolicinu osoba, koje bune prostu svjetinu i drže skupštinu u Brusa-bezistanu. Protivnici Alikadije podjare svjetinu te počnu navodno praviti molbenicu, koju je najprvo muhurlejisao prosti narod, ali nisu kadije.

Dvije zloglasne ženske po imenu Travanjka i Aginica izbatinala je svjetina i protjerala u Skoplje (Ušćup). Iza Đurđeva na 15 dana pade malo snijega. Najljući neprijatelj Alikadije bio je kolćehaja; ali pošto mu tužbe ne htjedoše muhurlejisati mufti ef., mula ef., i ostale kadije, bila mu je bez koristi; a ona tužba, što ju je napravilo nekolicina budala, i poslala ju paši, ostade bez uspjeha i tako ostaše osramoćeni kolćehaja i protivnici Alikadije te su morali od stida obarati oči.

24. rebi-ul-evela (16. maja) rodi mi se sin Mustafa u Mimar Sinanovoj mahali. Loza mu je po materi ova: sin je Safije, kćeri Mustafe Čartozana, sina Alijage, a po ocu sin Mustafe, sina Ahmeta, sina Hadži Kadri Hodže. 2–3 glave Nikšićkih ajana odnesene su u Carigrad. U pomenutoj godini nekoliko je lola noću u mahali Ermeganuši izvuklo jednu udovicu iz kuće, koja se sjutra dan potuži, da se njeni susjedi Hindić i mujezin, prem su čuli galamu, nisu pokazali i obranili ju, na što ih baciše u tamnicu, a pošto nisu htjeli odanle izići, usmrtiše ih s tanetima topova, provaliv zid od tamnice.

Pošto spomenuti Alikadija nije htio dati paši onoliko para, koliko mu je zaiskao, posla paša u Carigrad protiv njega tužbu, na što stiže Ali čauš te ga progna u Kipar 29. rebi-ul-evela (31. maja) a da se izvidi, nije li Ćohadžić pronevjerio novce Ćumušića vakufa, ispitaše troškove i proračun mosta podignutog na Željeznici. Iz Carigrada stiže ferman, da se obnovi istraga protiv Mula Ahmeta, pastorka Abdurahmanova radi njegove prve žene, što ju je oteo. U pomenutoj godini obolješe mnoge osobe od vrućice. Čizmedžije prirediše zabavu u masama na Souk-Bunar i izabraše si za ćehaju Muharem agu Ramića. Hadžije, koje su krenule na Dubrovnik, dođoše na dovu (molitvu) u zoru u Alipašinu džamiju. Tri dana prije Đurđeva dođe telli-čauš i uhvati na ulici propovjedača Emir-Muteasiba, preda ga onu večer muteselimu te ga sjutra dan zorom odvuče u Amaziju. Njegova krivica bila je to, da je već kroz četrnaest godina na propovjednici okrivljivao bezvjerjem i psovao sve Sarajlije, šejh-ul-islama, kaziaskera, paše, ulemu, šejhove i sve prošle pobožnike i derviške redove i time si natovario na glavu nedaću.

U Sarajevu imao je nekolicinu neukih pristaša, koji ponukaše kolćehaju i sastaviše sa nekolicinom odžaklija i pristalica mahzar, u kojem navodno istaknu, da je cijelo građanstvo s njim zadovoljno i da su svi protiv njega navedeni iskazi puka kleveta. Kadije otpreme ovi mahzar, a da ga nisu muhurlejisali, paši u Travnik. Međutim obećaše njegove pristaše, dati kolćehaji 20 oka kafe, a muli 10, ako pritisnu na mahzar svoj pečat te ponukaše i odžaklije, da svjetinu prisile, da pritisnu svoje pečate.

Kada je ovaj mahzar stigao paši, ne odasla svoga čovjeka, nego samo pismo. Kadići i Emirovci dali su tobož muli na ćohu 150 groša, da im pošalje mahzar u Carigrad.

U mjesecu augustu, kada se je noću zabavljalo 20–30 ljudi u mevlevijskoj bašči u blizini Megare, začu se vražija buka i pljeskanje ruku, kao i bacanje kamenja, što potraja oko 3 sata, a čuše se i kudret-topovi u zraku na lijepom vremenu. Sva sarajevska raja kopala je zemlju 3 dana na mostu Zujevine, da okrene vodu, da ne teče i ne dođe na most, koji se je nalazio na Bosni. Poslije otišli su kopati i Jevreji. U istoj godini vidio sam svojim očima u haremu (dvorištu) Begove džamije, gdje pade iz lijesa na zemlju jedna malodobna curica, a lijes osta u rukama nosača. Tomu je bio uzrok, što nijesu u zadnju nosiljku zabili klinaca, te se zbi i ta nesreća. Ona je bila sluškinja kod Hadži Alije Neretljaka u Čurčića mahali. U pomenutoj godini, kada je mujezin učio ezan na minari u Kantar begovoj džamiji, zavija krupnim glasom u isti mah jedan šareni pas, na što svjetina proreče, da je to znak kugi. Ženi Mula Mehmed Sihrije Misće dođe veliki miraz, te uze u službu inovjerkinju, poznatu pod imenom Kaluđerka, koja osta u službi nekoliko vremena. Kaluđerka u dogovoru sa jednim inovjercem,

aščijom, naumi jednom prigodom pokrasti imetak i da bi zabašurila svoju krađu zapaliti i kuću, što i učini. Ali mahaljani opaze vatru i spasu kuću, te uhvate i palikuću, koju izbatinaju, a kolćehaja ju tako ispuca, da ju je opremio muli kao lješinu, uslijed čega se mula nasrdi i naumi zatvoriti mehćemu i pozvati prostu svjetinu. Nu kada se je stvar ispitala, umiri se i on. Tabaci napraviše kušanmu u blizini Golubinjaka, kada je sunce unišlo u zviježđe vage. Pošto je maslo i drugi živež bio na cijeni, sakupe iz opreznosti mnogo novca, a i pomoćnici dobave sobom iz pokrajine masla i ovnova a majstori porazdijeliše od sebe mnogo jela.

U kratko rekuć zabaviše se više od jedne sedmice, i uvidiv, da će im dosta novca preteći, pokupuju mnogu čohu i podijele svim majstorima i pročelnicima po 1—2 čohe, a nekojim i po 3—4. Otišli su na izlet u srijedu, a vratiše se 2. šabana (28. septembra) u četvrtak. Prognati Ali kadija ode u Selanik, gdje ga uzme pod svoje okrilje salonički valija, Silahdar Mehmed paša, te mu ishodi oprost, a uze valiluk u Bosni, i dođe u Sarajevo skupa sa Ali kadijom. Među ovim pašinim dolaskom i njegovim drugim valilukom u Bosni prošlo je poprečno 10 godina. U Sarajevu zavladala je oskudica maslom krivnjom kolćehajinom i zato, jer se je maslu udarila maksimalna cijena od 30 para, na što svjetina poče prodavati uz još veću cijenu, radi čega je kolćehaja naredio, da i njegova straža krčmi i prodaje maslo na nekoliko mjesta. Ali kada to začu svjetina prestade ponašati maslo iz okolice.

15. ševala (9. decembra) dođe i prognani Emir muteasib. Ibrahim paša naredi gradskoj raji, da pijeskom pokrije ulicu od carine sve do Šeher-ćehajine ćuprije i to u počast Silahdar Mehmed paši. Pod imenom Muharemaga Taslidžak poznati mutevelija i mujezin u Hadži Hasana Buzadžića džamiji, proživio je u skladu sa svojom suprugom 50 godina, ali ima 10 godina, kako se nalazi u susjedstvu nepoštenih osoba, od kojih mu jedan mladić zavede ženu i skupa s ocem i jednim drugom isprobada nožem u postelji i usmrti Muharem agu potkraj ramazana na veče blagoslovljenoga petka. A da sakriju taj svoj zločin, natovare truplo na jednoga konja i odnesu ga na Goricu i bace u jedan pokvareni zdenac. Žena mu oglasi, da joj je muž otišao na selo i da se još nije povratio, te pošalje Hadži Bećira Misirliju na Goricu, da stvar izvidi. Kada je Misirlija otišao, nađe truplo i prijavi stvar mehćemi a mrtvaca izvade, okupaju i predadu ga Svemogućem. Ovi događaj uprepastio je cijelo građanstvo. Slobodoumni fanatik i vjerski odmetnik Emir sakupi uslijed svoje tvrdokornosti i na poticaj zlobnika novaca i dade silan novac muli, da mu udari pečat na njegov mahzar za mjesto muftijsko, za kojim se polakomio. A i u Carigradu bilo je ljudi lakomih za novcem, te mu tako isposluje tu službu u Carigradu mulin ćokadar i on posta kadijom sarajevskim. Ali neuki nitkov ugleda oko sebe sa sve četiri strane more i množinu spisa, od kojih ne mogaše niti jednoga riješiti. Prem je u svom razočaranju i obmani izdao nekoliko fetvi, bile su i one bez osnova, jer nije imao ni dobre ruke za pisanje, niti je znao pravopisa. Neki započeše mećati potajno pisma, tamo amo po uglovima i džamijama protiv njega u ovom smislu: O ti neuki muftijo, osramotio si se pred cijelim svijetom, dosta je, dođi u iman (vjeru)! Svjetina poče šarati dućane u proslavu carskog dana, nu međutim stiže glas, da je umro carević. Na kurbanski bajram, kada je svjetina bila u džamiji, tako je bila strašna zima, da je nije bilo već od dugo vremena. 12. šubata, u petak,

oglasi telal u Sarajevu, da se pravi proslava u počast rođenja kćerke sultana Abdul Hamida, na što se poče kititi čaršija a u petak izađe svjetina na Musalu na dovu. Ja skromni Mula Mustafa imao sam svoj dućan uz zahode pod sât-kulom, uz dnevnu najamninu od 10 akčeta, koji je bio svakom pristupačan za pisanje. Okitio sam ga izreskanim papirima u obliku zvijezda, mjeseca i natpisima i tako je nakićen stajao uvijek. Ali na dan proslave rođenja carske kćerke nađoh pod najam i jednu janjičarsku sliku, koja je predstavljala odlazak na vojnu janjičarskog age i ine svečanosti. Izim toga ukrasio sam dućan i sa slikama na velikom papiru, koje su bile raznolične i tako umjetno izvedene, da se je činilo, da će od sebe progovoriti. U kratko uz donanmu sleže se svo građanstvo pred moj dućan, da ga pogleda i razmotri, što sam i sam dopustio. Osim toga dao sam gledati jedno čudo, komu se je svatko snebivao, ko ga je god vidio, a to su bila dva noža, umjetno tako sastavljena, da bi se, kada se pogledaju u zraku ugledala jedna greda, te bi se svjetina tomu čudila. Mnogo dućana bilo je okićenih, ali su se isticali dućan hasećije Hadži Mehmeda Džine i dućani dvojice jevreja u Tašli-hanu. Salandžakčije (posjednici njihalka) i drugi prosijaci dadu se u prošnju uz bubanj i bez bubnja, išćući od trgovaca mnogo novca i tako sakupe silan novac, a naročito salandžakčije pokupiše veliku količinu. Osobito zanimljiv bio je konj, što ga načiniše iz vlastite pobude Abdi čauš Hamalević i ašćija Husejin baša od dugih trgovačkih sepeta i od abe (pusti), sa patvorenim nogama i ušima, a ko ga je god vidio, snebivao bi se od čuda. Ovog krivotvorenog konja prodadoše za 9 groša u neku varoš a drugog odvedoše u Visoko. God. 1190. (= 21. II. 1776.) bi usmrćen Emin ef. radi janjičarskih plaća. U oči uskrsa, iza ićindije, usmrti u Sarajevu usred crkve jedan seoski mladić jednog kršćanina, udarivši ga nožem u vrat, na što muteselim i kadija zapečatiše i pritvoriše crkvu, a dok su otvorili, dali su kršćani dosta novca. Naučio sam nauku »vefka« i dobio dozvolu od tekijskog šejha Hadži Mehmeda, te sam počeo zapisivati bolesnicima, od kojih su mnogi i ozdravili. Premda mi pomenuti šejh nije dao naročite dozvole, nastojao je, da me uputi u toj nauci, što sam ja shvatio kao ovlašćenje za pisanje; dapače mi je jednom priznao, da mi ju je i dao. Ali pošto je bio mučna osoba, zapita me, tko mi je dao dozvolu za pisanje, na što mu odgovorim, da mi je on sam dao, a on mi na to odgovori, da nije dao. U kratko rekuć bješe čangrizav. 11. rebi-ul-evela 1190. (30. aprila 1776.) u srijedu stiže u Sarajevo Osman aga, sarajevski aga. Pošto nijesu stigle plaće sarajevskih jamaka, koje su se nakupile od 5—6 godina, poslaše caru molbu po starom Hadži Mehmedu Muždedžiji, koji predade caru molbu. Još jednu molbu poslaše po Osmanu od 97. džemata, poznatom pod imenom Harlovac i po Mustafagi od 19. odjela. Osman aga predade caru molbenicu u džamiji sv. Sofije, zavikav glasno u džamiji i poletivši spram kafeza, gdje se je car nalazio. Radi toga bi stavljen u zatvor, ali i pušten nakon jedne sedmice te se povrati skupa sa svojim drugom u Bosnu. U Vlasenici bješe usmrćen serdar bakal Mustafa od 97. odjela i pogranični serdangečtijski aga Mujaga povodom jedne velike svađe. Od poplave Miljacke provali se bend (nasip) na Bend-baši i iskopaše se jame, duboke kolik munara i nanesene su vrbe, te poče teći kuda nije tekla, što svakog iznenadi i ode malo i veliko, da to vidi, a naročito oni široki vodeni trg na komu je kafedžija sagradio i jednu kolibicu i vrt pokraj

Miljacke, bi za tili čas razvaljen na komade. God. 1190. (21. 2. 1776.) nađoše u oluku mlinskom ozlijeđeno i utopljeno dijete, koje se je utušilo u Mošćanici, moga šogora Mehmed baše sina Visočanina iz Ploče mahale, koje izvadiše iscijepav žlijeb sa sjekirom. U pomenutoj godini stiže mnogo ovaca i ovnova, tako da su se prodavale na glavu po 100 para, čime su se i trgovci stokom jako okoristili. Ali pošto je zapela trgovina i pojedini predmeti poskupili a odavno i plaće ne stigoše, potegoše dosta jada siromasi i obrtnici i oni, koji su imali mnogobrojnu obitelj. Plaća od 1185. (16. IV. 1771.) stiže i razdijeli se 3 dana poslije Vidovdana. U istoj godini pojaviše se čudnovati crvi te pojedoše svo lišće na zerdalijama tako, da su ostale sasma gole, nu zalistaše opet. Oni crvi pravili bi si gnijezdo kao pauk te bi nakon mjesec postali leptirom i otprhnuli.

God. 1190. (21. II. 1776.) izgorje sapundžijska menzilhana pokraj Latinske ćuprije. Na 3 dana prije Đurđeva u subotu na veče oko $5^1/_2$ sati u noći pade nenadano silna kiša i nasta taka bujica, da je otparala sve podnice na Baščaršiji, napunila sve krevete kalom i unišla u bezistan, što prouzrokova mnogu štetu i svakog iznenadi. 12. redžepa 1190. (27. augusta 1776.) napraviše pekari izlet kušanme u blizini Pjenkavca na Jaliji, a bilo ih je 40—50 osoba.

U povorci išli su kršćani naprijed a majstori im na konjima, što ne bi po ćudi nekolicini bezumnika, od kojih Smail aga Škono ode ćehaji te se pritužі, na što poskidaše s konja kršćane, koji se na to rasrde, veleći, da su time osramoćeni, te prigovore što im se nije odmah kazalo, da ne mogu u povorci ići naprijed. Ovi prigovori bili su u istinu opravdani, jer ima svakojakih ljudi, koji se računaju u pametnjake a nemaju ni pameti ni zdrava uma te im se pilav često raskaši. I u samoj se prijestolnici po kadikad dogodilo, da se ovako šta dozvoli.

Ovaj izlet priređen je na dan Gospojine, 13. redžepa 1190. (28. augusta 1776.), kada se sunce nalazilo u zviježđu djevice. 9. šabana (23. septembra 1776.), u ponedjeljak, prirediše i zidari kušanmu u Londarinoj bašći u Ćemaluši. Bio im je ćehaja starac Sulejman baša a tada se sunce nalazaše na drugom stupnju zviježđa vage, 23. šabana 1190. (7. oktobra 1776.). Prije Miholja na tri dana napraviše i brice na poticaj dvojice trojice raskalašenih kalfi kušanmu, premda za to nije bilo ni ugodno vrijeme a i kalfi je bilo malo, uslijed čega se namučiše. Oni su htjeli napraviti izlet u Kovačiće u Šejh Alijinu tekiju i uzmu dozvolu od Šejha Hadži Mehmeda Berbe, na što se razljuti 97. džemat, veleći, da su trebali tražiti dozvolu od njega, komu tekija i pripada, a ne od šejha, koji je tu privremeno postavljen. Napokon napraviše izlet jednog dana u Kovačiće i razdijeliše ćohe majstorima, od kojih se mnogi nađe uvrijeđen, jer nije dobio ćohe i zato taj izlet nije uspio. Izim toga nikoga i ne pogostiše, radi čega im se svjetina naruga riječima: Dan i noć za majstora, pa makni prstom, eto ćohe!

Na 17. novembra 5. ševala 1190. izgorješe čuvene Gavranine kuće na zelenom mejdanu i u njima mnogo pokućstvo, a bile su vlasništvo bogatog debelog Šapčanina Hadžitaze i bratića mu, djece merhum Šapčanina Hadži Husejina.

15. decembra izgorje Kazandžiluk pokraj džamije na Baščaršiji, nekoliko bakalskih dućana i još 30—40 dućana; u kratko, ove godine bilo je mnogo požara.

Zapovjednik Osman aga, koji je došao poslije kolćehaje, nije bio u službi ni punu godinu, a bi svrgnut prije muharema dojduće godine. Novi aga, za-

grdži baša sijedi Omer, stiže u Sarajevo 25. zilkadeta (6. decembra) u nedjelju 1190. (= 1776.). Pošto je sarajevska tvrđava bila porušena i potrebna popravku na nekoliko mjesta, napraviše mahzar i opremiše caru za popravak. 17. muharema 1191. (= 25. februara 1777.) po Osman agi Novaliću II. topniku sarajevske tvrđave. Na sultani nevruz (21. marta) raspupalo se cvijeće i stiže crni glas, da se je nasukala i razbila trgovačka lađa putem u Egipat među Rešiđom i Ebuhurom te se potopilo 30 ljudi a među njima i tri sarajevska trgovca.

Stiže carski ferman, da sin dubičkog kapetana može izići na mejdan kršćaninu, koji ga je pozvao na mejdan. 13. safera 1191. (23. marta 1777.) stigoše sa velikim sjajem u domovinu muhurdar Mujaga i Avdaga Džino, koji se oženi, te poradi posla opet ode u Carigrad.

Jedan zarobljenik iz Malte, koji je imao arapsku kosu, izlazio bi iza svakog namaza na minaru Careve džamije te glasno učio »ja kerim, ja rahim« kao i druga imena božija, što bi svjetina gledala, a kada bi sišao s minare, napala bi ga svjetina s kamenjem i zemljom, te bi ga time ljutila. Namjera mu je bila ta, da mu se podijeli milostinja a da ne prosjači, te si je umišljao, da mu se ima dati tobože 500 groša. Napokon, kada se je zaputio u Travnik, zaklaše ga jehovački kočijaši i nađoše uza 'nj 400 groša. Bjelobradi softa Arnaut Sulejman hodža služio je kao mejtefski hodža nekoliko godina u nanovo sagrađenom mejtefu iz zadužbine Mehmed paše Kukavice, uz plaću od 150 groša, koju je primio od mukate tvornice svijeća. Pošto nakon smrti nije imao sina, posta hodžom neki stranac, a nakon njegove smrti, prem je ostavio sina, koji je bio sposoban za ovu službu i prem ju je počeo vršiti, svrgnuše ga, te na to mjesto imenovaše Hadži Mehmeda Čajničanina.

Čuo sam od jednog Podgoričanina, da je Abdi paša u Podgorici otjerao jednog hadžiju, koji iskopa opkope pokraj jedne rijeke i sukobi se s Avdi pašom, koji odsiječe sedam glava. Utopi se jedan dječak, koji je prelazio preko drvene ćuprije na Miljacki, te ga tražiše uzaludno dosta vremena, a nađe se tek nakon 15 dana. 7. džemazi-ul-evela (= 13. juna) poče se popravljati sarajevska tvrđava, 38 dana iza Đurđeva. Sarajevski muteselim Hasan aga Pažić odredi si 700 groša za službu nadzornika gradnje, što je vršio, a pisaru svom, koji je bio također pisar u mehćemi, Mula Salihu Gračiću, po 100 groša i razglasi telalom po čaršiji, da 10 sarajevskih mahala ima raditi dnevno po 4—5 sati.

U god. 1191.—1777. pošle su ove hadžije na hodočašće, i to: 1. Bego Saburić, debeli Ibrahim, koji je bio veoma bogat, dapače imao je 500 kesa blaga, 2. trgovac Bajro Serhadlić, 3. Boš Mula Salih, 4. Hadži Mehmed Homić, 5. kao bedeli kazaz Hadži Hasan, 6. tabački alajbeg Husejn, 7. debeli Salih, sin Hadži Saliha Čike, koji prodade svoje nekretnine i u zanešenosti ode sa družinom. U gradu Sarajevu pojaviše se čudnovati crvi, koji pojedoše sve lišće na zerdelijama, a poslije i na požegačama te napraviše u baščama po travi gustu paučinu kao svilu. Preoteše maha i po dvorištima, divanhanama, minderima, pod strehama, načiniv paučinu a sa drveća visile su paučine poput konopaca, na kojima su visili isprepleteni crvi kao na koncu. Ova navala crvi tako je svijetu dozlogrdila, da je nekolicina ljudi morala ostaviti svoju vlastitu kuću. U kratko, Bog zna, da se što ovakovog nije dogodilo u 500 godina a imade i pojava, koje se dešavaju samo u 1000 godina. Kada sam pogledao bašče s jednog visa i biljega, vidio sam drveće kao da je pogorjelo. Jedan mi je serhadlija, koji je

došao iz pokrajine te sam se s njim razgovarao na streljani, pričao, da su kod njih crvi izjeli sve lišće na hrastovima i da su šume posve gole. Uzročnici su neka vrsta leptira, koji pršu oko večeri i tako pokriju hrastove, kao dudovi murve, te jedu tako lišće, da svaki prolaznik može čuti, kako hršće jedući lišće.

Bio sam s beratom hatib i imam u Hadži Hasana Buzadžića džamiji kroz 17—18 godina uz godišnju plaću od 18 groša a kako je ta služba bila mukotrpna, to sam se osobito nasitio imamske službe i te obveze, koja mi je bila vrlo tegobna, zaželio sam se slobode, koja vrijedi svjetske imovine i predao imamske dužnosti svomu prijatelju Šeći Mula Fazli. On ju primi iz svega srca a i susjedi bili su s njim zadovoljni te ga pomogoše. Budući da je imao mnogobrojnu obitelj a bio je siromah i pobožan, svatko mi odobri taj moj postupak i začudi se mojoj veledušnosti i mojim vrlinama. Eto, ja se od današnjeg dana oslobodih lijepim načinom i lahkoćom, ne zamjeriv se mahaljanima a da nije trebalo, da me moljakaju. Novi imam kupi u mahali i kuću za 80 groša, te tako posta mahaljanin i muhtar, ali dokle će i kakoli će, to se ne zna; 10. redžepa 1191. (= 14. aug. 1777.).

Iza Gjurgjeva na 12 dana, u mjesecu redžepu 1191. prirediše i halači izlet kušanme i postaviše šatore u bašči Bećir age Osmanagića u Sarač Alinoj mahali.

22. redžepa 1191. (26. aug. 177.) napraviše mutapčije izlet a u mesćidu tabačkom sakupi se nekolicina ljudi i obave molitvu te osta 10—20 osoba i odu na izlet u Šejh Alijinu tekiju. Čizmedžije također odu isti dan na izlet na Soukbunar, gdje obave kušanmu peštemala, a mutapčije dođoše u četvrtak i podijeliše šesnaestorici ćohe, a pošto sam ja bio pisar dadoše i meni 4½ aršina. Čizmedžijska povorka bila je veoma golema, šta sluti na zlo a pred nju je izišla nebrojena svjetina i dječurlija. Ta povorka s pomoćnicima i majstorima brojila je 1000 duša a samih konjanika bilo je u povorci oko 219. Tada je bilo sunce u zviježđu djevice u 4. stupnju, a to je bilo u ponedjeljak. Tada je uknjiženo u tefter 330 kalfi (pomoćnika).

Izlet čizmedžija ne svrši se mirno, nego se radi ćoha svrši s tučnjavom, a tomu bi uzrok, da među njima ne bje pametnih ljudi vođama. A i među mutapčijama, koji su došli mirno i uljudno, zapodješe bez kakog razloga prostaci tučnjavu.

Neki lola po imenu Ispis Kasapović, obeća iznenada, da će otići na Ćabu tobože s mnogim parama koje je donio s vojne i za koje nije kazao nikomu. Na to obrekoše i Žmirić, Džidžibulić, Karaibrahimović i Hako, koji su se zabavljali svirkom u kafani, da će i oni na Ćabu, veleći da će jedan drugoga potpomagati i da će prodati nekretnine.

Ovi krenuše poslije drugih hadžija i bi im dova napose. Ali njihov poticatelj i vođa, gorespomenuti Kasapović, potajno uteče, jer je posudio novaca od nekolicine, pa ih nije mogao povratiti i tako se osramotio.

24. augusta 1191. pade snijeg vrlo rano i pokri kuće i ulice, da se ne pamti već od nazad 100 godina, da je pao ovako rano snijeg. 13. šabana 1191. (= 16. sept. 1777.) u ponedeljak napraviše i kujumdžije kušanmu u Koševi i to vrlo okićeni i u redu, a tomu najviše doprinese serdengečdija, mladi Salih aga, sa svojom pameću i redom, komu se nitko ne usprotivi.

Sarači napraviše svoju kušanmu u Gaju i to u četvrtak, kada je sunce bilo četvrti dan u zviježđu vage, pred ramazan na jednu sedmicu, a vratiše se

u srijedu 23. šabana (26. sept.). Pošto je vrijeme bilo jako ugodno, došlo je množina svjetine, da ih gleda, a naročito jedna osoba, koja je došla iz nekog grada pravila je rakete u raznovrsnim vatrenim oblicima i tako je zaradila dosta novca u ime napojnice.

Hadži Muhamed Veliudinefendić, dječački učitelj u mejtefu, koji se je nalazio u jednom kutu dvorišta Gazi Husrevbegove džamije, prodade svoju službu Sadik hodži Arnautu za 750 groša i primi novce unaprijed. Prem je to povelika svota, opet je luda isplati a Velihodžić, prešav u Hanikah, sastavi dvije sobe, te napravi opet povelik mejtef i tako posta hodžom kao što je i bio, a međutim uze dosta novaca. Tko je sretan i ostaje sretan. 4. dan kurbanbajrama (14. zilhidžeta (= 13. jan. 1778.) izgori u sobi kraj peći 6 godišnji sinčić Mula Ahmeda Penavića i plemenite supruge mu, kćeri poznatog Hasan efendije, jer mu se je zapalila nogavica, stojeći sam uz peć. Ovakova velika nesreća neka bude ogledalo i pouka drugim otmenim porodicama, da se ne odaljuju od skromnosti, pošto je skromnost dobro svojstvo. Kada je 3. ševala 1191. (4. nov. 1777.) umro mevlevijskih šejh, Šejh Mustafa Koko, kahvedžija, zatražiše to mjesto Derviš Sulejman i kadirija Derviš Osman te bravar Šeho, komu se to mjesto i podijeli. A lakomili su se za ovim mjestom radi gaja, bašče i dućana pred Imaretom koji je pripadao tekiji, a čiji su sveukupni godišnji prihodi iznašali 30 groša. U to doba promijeni se i janjičarski saruk te se zapovjedi, da se mora omotavati oko ćulaha.

Na 30. oktobra stiže Alipaša Dagistanlija u Sarajevo po kišnom vremenu, te se odmori 3—4 dana i pokroji agama biniše. Ali 30—40 alemdara podastriješe pojedince molbenice, da se i njima dade hilat (odijelo); nu paša, prem je darežljiv, opet ne davaše s punim srcem, a i age ne bijahu zadovoljni, da im se dijeli odijelo, veleći, da alemdari žele uvesti novotariju, te da oni neće s njima ići zajedno na kapiju i primati odijela. Na to se paša rasrdi i krene u Travnik, 9. ševala 1191. (31. oktobra) a da nikom odijela i ne dade.

Neki čizmedžijski čauš oženi djevojku i usmrti na dan svadbe nožem jednog tesara, ali i njega udaviše, na 11. ševala 1191. (12. nov. 1777.). 14. zilhidžeta 1191. (13. jan. 1778.) stiže u grad 200—300 tovara baruta te ga spremiše na kršćansko grobište, a bojeći se, da se ne zapali, oglasi telal, da se duhan ne puši po ulicama,

4. hamsina stiže novi zapovjednik Osman aga a starac Omer aga bi svrgnut. Bio je dobar i uljudan a porijeklom iz Trjata. U pomenutoj godini bi propovjedačem Hafiz Tokatlić, veliki neprijatelj kršćana, koji su od njega mnogo patili, a kao bedasti ludak usmrti jednoga dapače nožem. U to su vrijeme još dvojica patili raju te ih i nožem ranili. Većina je svjetine u gradu tako glupa i nesposobna, prosuđivati čistim razumom te misli, da vjera dopušta tlačiti raju, samo za to, što bi raja pljunula, kada bi vidjela muslimana; ali ja mislim, da se i to protivi vjeri, ako 300 ljudi opsuje raji kršćaninu mater i ženu dok bi prodao tovar drva, predbacivajući mu jedni, da je malo natovario a drugi, da išće mnogo, te tako sam presudi, na kojoj je strani krivica, a na kojoj objest! Reci pravo pa makar bilo i gorko.

U istoj godini pojavi se crvenilo na nebu te zavlada poslije velika suša i bi strašna zima.

God. 1192. (1778.) u mjesecu muharemu (martu) pade u bližnjim selima Sarajeva u 2—3 predjela crveni snijeg, kao što narod pričaše i što se i obistini.

8. muharema (6. februara) stiže turnadžija i ukonači se u kući Indže age Sulejman age. Mula Osman Harlo od 97. odjela posta agom u Sarajevu, alemdarem mu Sulejman Sadžaković, a atar Hadži Avdija od 10. odjela agom 2. bajraka, a alemdarem mu Agan Pinić.

Stiže glas, da se je zatvorio u tvrđavu ostorožački kapetan Beširević, koga opsjede 10.000 vojnika. 15. rebi-ul-evela (13. aprila) ode turnadžija. Pošto nije došla plaća 7 godina, odnese Sulejman baša Hotinlija molbu u Carigrad a kada je došao gorepomenuti turnađija, pročita agama zapovjed; a koji sprva mišljaše ići, poslije se pokaja. Poče se na novo praviti molba i premda sam na nju poudarao pečate sviju aga i bajraktara, koji pripadaju bosanskim plaćama, opet je ne poslaše, nego se pokajaše, što su se molbom prenaglili i što im je nema ko odnijeti. Zapravo nema ni smisla podastirati molbu na molbu a bilo je već i kasno, te tako propade i moj trud, što sam uložio. Opet stiže kolćehajin čauš i pozva fermanom sve age, alemdare i jamake, da idu na vojnu, što zadade građanima veliku neopisivu žalost a tomu je razlog, što nisu stigle plaće, ima već 7 godina, te što se prijeti u fermanu, da će se ukinuti plaće svima onima, koji ne krenu na vojnu; a budući su građani jedni dužnici a drugi vjerovnici, svi se zabrinuše. Napokon zaključiše, da neće ići, bilo, šta bilo. Od cara stiže kaima (zapovijed), ali međutim pobuniše se serhadlije i krenuše s topovima na Travnik, na što valija zaiska od Sarajlija da posreduju, što oni i učiniše, da se ne bi reklo, da su i oni s njima (serhadlijama). Da uklone tu sumnju sa svojega vrata, poslaše iz Sarajeva u tabor serhadlija 2—3 pametna čovjeka od svakoga sloja a i paša pozva u Travnik otvorenim bajrakom alajbege i spahije te i Džafer pašu, koji se odazvaše i bješe veoma dobro počašćeni i tako se izmiriše. Ove age i svi vojnici bili su iste godine čuvarima Smailije, Hotina i drugih mjesta. Rata nije bilo, ali mnogo pomrije od bolesti, sami Bog zna, od kuge.

Na Bendbaši plivajući utopi se tabak Mahmut. Na planini Romaniji bi usmrćen jedan čovjek a i na Jahorini jedan kršćanin 3. juna 1192. Nadođe velika bujica kroz Baščaršiju i Abadžiluk kao more i voda poplavi sve krevete i napuni čaršiju dupkom kalom i prouzrokova veliku štetu a osim toga obori nekolicinu zidova i stvari. Utopi se i rob Maše Aračedžije, komu se oklizne noga, hvatajući na rubu bašče u potoku s kukom daske, koje je bujica nosila, a truplo mu nađoše u Kasapima. Bujica zanese s brda i nekoliko krava te ih svuče sve do Miljacke.

U isti dan bijaše grmljavine i tuče. Pogledah u »melhemu«, koja mi pokaza, da će biti kuge. Proračunah, koliko će se ljudi umnožiti u Sarajevu iste godine i nađoh, da će prirasti 1080. Ako primjerice ima u Sarajevu 6000 kuća te predpostavimo, da u svakoj ima po 3 djeteta, koja će na godinu zadobiti po 3 oke mesa to bi iznosilo $18.000 \times 3 = 54.000$ oka mesa; a predpostavimo li, da svaki čovjek teži po 50 oka — $54.000 : 50 = 1080$ — te recimo, da će u godini umrijeti što muška, što ženska i što djece 280 duša i to ja hoće, ja li neće, opet imademo suviška 800 duša. Gorepomenuta bujica sravni sa semljom kameni most na Obhodži. U istoj godini pokaza se silna paučina, prem je nije bilo kao prošle godine, opet se ne pamti tolika u 50 godina. U pomenutoj godini veoma rodiše jagode te su tovarima dolazile u Sarajevo, a bakali ih prodavali na oku po 6 para, pače i po 4 pare. A ja kupih od jednog seljaka blizu 3 oke za 8 para. Ovakovom rodu čudio se je svatko. U istoj godini objesiše na crkvenim vratima jednog razbojnika,

mladog i slabunjavog kršćanina. Stiže glas, da je usmrćeno nekoliko Hera u okolici Sarajeva i da se je pojavila kuga u Carigradu. 7. džemaziul-evela 1192. (3. juna 1778.) sarajevski mula napravi jedan mahzar u svoju korist i hotijaše, da ga narod muhurlejše, ali 'svjetina ne posluša, nego, na suprot, poče praviti mahzar protiv njega. Nekolicina Sarajlija upisaše se kao Mustajpašini sejbani po raznim varošima, i povrate se u Sarajevo, počeše praviti razne izgrede, na što telal oglasi, da se imade povratiti svaki pod svoju zastavu. Nekolicina ih se i povrati a nekolicina ostade nepokornih i ozlijediše jednog čovjeka na 22 mjesta.

Umrije bašeskija 97. odjela, Kara-Ibrahim Bašagić, a mjesto njega posta baš-eskijom bivši bašeskija Dugi-Mahmut. 17. redžepa 1192. (= 11. augusta 1778.) u utorak na večer u $3^1/_2$ sata, kada se je sunce nalazilo u 20. stupnju Lavova zviježđa, rodi mi se kćerka u Mimar-Sinanovoj mahali, te mi se njom rodilo deveto dijete, od kojih mi je na životu, sa novo rođenim, troje djece i to 2 cure i jedan muškarac. Ovih dana zatvoriše čizmedžije za proslavu kušanme i odoše na Souk-Bunar, gdje se proveseliše 2—3 dana.

I Kovači počeše se spremati u Kovačićima, razapinjajući svoje šatore. Dospije glas, da je svrgnut s Bosne Dagistanlija a mjesto njega imenovan bivši bosanski valija Silahdar Mehmed-paša, koji se je nalazio u Vidinu. Alipaša Dagistanlija ode iz Bosne polovicom mjeseca augusta. Gvožđari prirediše izlet kušanme u Kovačiće i odoše 23. augusta u četvrtak, ali im vrijeme ne bijaše povoljno, jer je bilo čas lijepo a malo poslije i kiše, a pred povratak bilo je dan i noć neopisive kiše i vjetra. Ta njihova zabava nije dobro ni uspjela, pošto su ti obrtnici većinom ljudi, došli sa sela po zanatu, te nijesu uljudni i razboriti nego od veće česti prostaci, koji ne znaju ni gosta dočekati, niti počastiti usljed čega bješe malo i posjetioca. A i oni koji su došli, lutali su oko šatora, ne znajući, kuda i kamo će se svratiti, jer nije bilo nikoga, da se brine za goste i da im iziđe u susret.

22. šabana 1192. (= 15. septembra) stiže u Sarajevo bjelobradi debeli starac Silahdar Mehmed-paša i podijeli mnogo hilata (odijela) agama i alemdarima. Salih-aga kujundžija prodade Hadži Mustafi Hodžiću za 1500 groša svoju veliku i lijepu kuću u Hadži Hasana Buzadžića mahali, te si sagradi novu kuću u blizini Čifuthane, u koju priseli 29. ramazana 1192. (31. oktobra) i tako potroši život, gradeći sve dok mu ne dosadi. U pomenutoj godini bješe ramazanu 29 dana God. 1192. (30. I. 1778.) bješe sarajevskim mulom jedan mula, koji je imao nekakovu bolest ispod pojasa. Od njega kupi u zakup jednomjesečni mulaluk za 1000 groša kadija Neretljak Ali ef., kada se je nalazio u Carigradu i službovaše za mjeseca ramazana. Ali ef. uze za nijabet 600 groša, a 400 groša iz drugih mehćemskih prihoda. I gorepomenuti mula stiže u Sarajevo krajem mjeseca ševala. Mula naloži jevrejima, da odsele ne smiju nositi žutih mestvi sa papučama i da ne oblače crvenih čakšira, na što jevreji moradoše nositi čakšire na izvrat.

Stiže glas, da se je iste godine pojavila u Carigradu strašna kuga a zatim u Sofiji, Nišu i Edreni.

Ove godine bi mnogo suhog mesa, tako da su bakali bili zahvalni kupcima, a svježe goveđe bilo je na oku po 14 para, ovnovije po 18 para, svijeća okom po 72 pare, šinik pšenice po 4 groša, med okom po 60 para, a junga masla po 180 para i to sve kod bakala. Kada bi u pomenutoj godini mujezini učili ezan,

zavijala bi šćenad dugim glasom, kao da plaću, a narod gataše, da to sluti kugi. Iste godine orobiše razbojnici na nekoliko mjesta karavane i opljačkaše trgovačku robu. U pomenutoj godini zavadiše se serhadlije sa kapetanima i pobiše se, ali se opet pomiriše za nekoliko vremena.

Bosanski valija bi svrgnut, a na njegovo mjesto stiže drugi valija; ali se opet sakupljahu serhadlije. Pomenute godine bi na tržištu sila mesa volovskog, ovnovskog i pastrme, tako neobično, da nitko toliko ga ne pamtijaše, pa su se kurbani prodavali po 2—3 groša. Na oku prodavalo se meso goveđe po 14 para, ovnovije po 18, svijeća na oku po 72, maslo na jungu po 180, med na oku po 72, pšenica na šinik po 960 para.

Godina 1193. (= 19. I. 1779.) Ove godine bila je strašna zima, tako da nema čovjeka, koji ju je tako žestoku zapamtio. A za cijelog erbeina bijaše vedro i padaše malo snijega, ali vode se pomrznuše, da su ledovi bili u nekoliko slojeva, tako da se ne može jezikom opisati. Međutim to je veoma dobro došlo mladićima, jer su se zabavljali plazanjem na saonicama kroz cijelu zimu.

Od puste zime pomrzoše se sve kace i bačve, u kojima je bilo kupusa za turšije a nađoše se i mnoge pokrepane ptice, koje su poskapale od ljute zime. Na veliko čudo, da i sami Bog pokaže svjetini jedan uzor, stiže u Sarajevo jedan luđak s nepoznatog mjesta, koji nije imao na sebi ništa drugo izim komadića staroga sukna, dapače ni odjeće niti kape, i tim nečistim, kaljavim i smrdljivim krpama, pokrivao bi si od pojasa spolovila. Spavao bi noću na cesti bez pokrivača i bez vatre, a pašćad bi ga pomokrila i opoganila. Vidio sam ga i sam, gdje ovako leži. Bio je vrlo ružan i sličio je dosta majmunu, a po svoj prilici bio je Karavlah, koji nije ništa znao govoriti izim riječi »tu, tu«, a kada bi došao gdjegod na mangalu ili u kafanu i u brijačnicu, svatko bi ga izgonio, radi velikog smrada i pogani. Hodao bi po čaršiji zguren a kada bi ogladnio, uzimao bi bez pitanja, što je god za jesti. Sve se česme pomrznuše, te svjetina morade nositi vodu s Miljacke ili s daljnih mjesta. U istoj bi se godini sastajali i pekli halvu u hefti po jedanput i to u oči četvrtka u kući sarača Hasan-baše na Atmejdanu, jer je imao bakalski dućan uz kuću. Na tom sastanku bivao bi ja, sarač hafiz Mula Avdija, sarač Begović, sarački kalfabaša sarač Ahmet, kućni gazda, njegov drug bakal Muştafa, sarač Bekir-baša Grabovac, Šečo Mula Fazlija imam u Buzadžića džamiji, Hadži Smail Ćomara, knjižničar Hafiz Mula Mahmut, Mula Husein Vilajetlić, sarač Osman Tabutčić, njegov drug pomenuti Hasan i berber Mula Omer. Pošto bi se na sastanku klanjala jacija, počeli bi, sjedav u naokolo, činiti zićir i učiti kur'an i salavate isto kao u tekijama te bi ovako proučili oko po sata, a zatim bismo proveli po jedno po sata noći učeći Ćitab a ostalo vrijeme bi se razgovarali.

15. muharema (13. februara) slože se jamaci i zatvore u tvrđavu svrgnutog agu radi plaća a on izađe iz tamnice nakon 95 dana, prije Đurđeva na jedan dan.

U istoj godini, krajem siječnja, viđaše se 1—2 večeri, da je pocrvenilo nebo, što sam i ja skromni viđao u 6 sati na večer, iz dvorišta Mula Hasana Vilajetlića. Po melhemi mogu se događaji proricati, bilo to za sadašnjost, bilo to za sva vremena. Ne može biti pouzdanja na carigradsko tlo. Melhema proriče, da na obali ima kuge i rata, a i to samo Bog zna. U veljači opet su vidjeli, da je nebo 2—3 noći pocrvenilo. U melhemi piše, da će umrijeti jedan veliki

jevskih trgovaca. Poslije Mitrova na 3—4 dana (1193.) stiže Hasanaga Kolandžija kao zamjenik Nišandžije Mustajpaše. U ovoj godini pocrvenilo je nebo možda 10 puta. Na 15. dan novembra bješe grmljavine, sijevanja i pade mnogo kiše. Ljetos nijesu bila stigla drva te stigoše u ovo vrijeme na Bendbašu, uslijed čega su i bila skupa. Silahdar Mehmed paša, putujući u Selanik, uvrati se u Sarajevo kao svrgnuti valija i ne podijeliv sirotinji nikakove milostinje, prenoći jednu noć i ode; a tada se nalazaše sunce na 15. stupnju zviježdža strijelca.

Kurban bajram bio je u nedjelju a erbein u utorak. God. 1193. imenovan je prvi put bos. valijom Mehmed paša Nišandžija i klanjao je bajram u Novom pazaru, te je stigao u Sarajevo u utorak. Gledao sam na Kozijoj ćupriji, gdje skoči 40 ljudi u vodu, kojima paša darova 5 groša a ćehaja 50 para. Oni to povrate ćehaji a on primi. Paša krenu u Travnik u četvrtak. Prem je paša stigao na 8. erbeina, opet je vrijeme bilo veoma lijepo, tako da ovakovog lijepog vremena nije bilo u ovo doba otrag 100 godina, i ako je bilo vremena bez snijega i sa južnjakom, opet nije bilo tako, da je mogla svjetina držati otvorena vrata kao sada. Na 19. zilhidžeta 1193. (28. decembra 1779.) podijelio je nišandžija agama, alemdarima, kadijama i čaušima više od 120 hilata i to u kaputima, binišima, kontušima i binišima od franačke ćohe. 25. zilhidžeta u $7^1/_2$ noći (24. erbeina) (= 3. jan. 1780.) izgorje pašin mejtef u Patkama i u njemu musafi. Početak 1194. (8. jan. 1780.) godine bi u četvrtak. Godišnja je kirija bila Husrev begove banje 750, Novog-hana 910, Imaretskog hana 200, Careve banje 400, Baščaršijske banje 500 a Kolobarskog hana 700 groša. Popisao sam odijela, što je paši porezao stari terzibaša Elčić i pobrojio sam upravo 223 odijela (ferađa sa binišem i kontušem, a za onih poprečno 20 gotovih odijela bješe dosta svađe i prepirke, ko da ih prije ujagmi. U ovoj novoj godini na večer rođendana Isa a. s. (Isusa) pade malo snijega i bajagi zastudi.

Sada ću da malo opišem učenjake, koji su se nalazili u našem gradu, u ovom vijeku, da ih mognu upoznati oni, koji će proučavati ovu bilježnicu poslije mene u kasnijem vijeku, da se njom zabave.

1. Ahmet ef. Ćesrija, star 55 godina, od kadijske porodice, bio je petkom vaiz (propovjedač) u Begovoj džamiji a uz to i pisar u mehćemi. Vješto se je držao za učenjaka u »ilmi-meani«, dočim ne bi u drugim znanjima, premda je i njih poznavao. Bio je urođenik i poznavao je mnogo zagonetki a razgovor mu je bio pametan. Bio je skroman i u pisanju u mehćemi dobro upućen.

2. Ahmed ef. Dubničanin, malo mlađi od Ćesrije, bio je muderis u Husrev begovoj medresi. Kao i Ćesrija ne bi uzalud kritizovao nikoga i mirno je postupao. Obadvojica su predavala niskim glasom a prem je znao mnogo znanja, opet ne bijaše ravan Ćesriji. Najupućeniji bio je u sintaksu i logiku.

3. Hadži Mehmed ef. Velihodžić, rođeni Bošnjak, bio je muderis u Hanikah-medresi. Bio je vješt u »feraizu«, dapače usavršen i vršio je činovničku službu u mehćemi te je bio dobro upućen u stilistici, kao i u fikhskim pitanjima, a poznavao je i druge nauke. Bio je vješt pjesništvu te je pisao pjesme i kronograme. Čitao je hitro i tečno, uslijed čega dobi i nadimak »marifetlije«. Dobro je poznavao aritmetiku a bio je najodličniji munedžim (astronom) u Bosni, te je izdavao godišnji kalendar. Nauku astronomije svršio je pred Beg-imamom ali je bio sposobniji u pisanju od njega, pošto je poznavao i perzijski jezik. Imao je lijep rukopis i prepisivao je rukom rječnik »Vankulin«. Bio je u godinama gore-

pomenutih hodža, tako preko 50 i kandidat muderiski te je predavao dječacima i softama. Po džamijama nije puzao niti se pokazivao licemjerom. Bio je bogat i polazio je dva puta na hadž.

4 Amasijali-Emir bio je muderis u medresi na Bend-baši, koja se je nalazila u zakutku, a kada bi izašao na svoj ćurs (propovjedaonicu), propovijedao bi turskim jezikom gromkim glasom te bi kudio šejhove, derviše, tekije, ćulahe, kadije i derviške redove, u čemu je bio dosta vješt. Napokon posta pomoću neukih i prostaka sarajevskim muftijom; ali se tako otkri njegovo neznanje, jer je izdavao netačne fetve, radi čega bi i svrgnut. Poslije se zaputi u Carigrad, gdje uđe u red nakšibendija i opet se vrati u Bosnu; ali se od svjetine sakri, jer se stidio svijeta radi svojih prvašnjih propovijedi protiv derviša, u koje se i sam upisao.

5. Hadži Mehmed ef. Čajničanin[1]) bio je u godinama gorespomenutih hodža i muderis u Ćumišića medresi, koja se nalazi više Zildžiluka. Pošto je rodom bio kasabalija (iz male varoši), bio je neuglađen. Ponosio bi se naročito poznavanjem logike, tesavurata i adaba a nije se pokazivao neukim ni u drugim znanostima. Nije proniknuo kao ni Emir u nikoju znanost, dapače nije znao savršeno ni turskoga, niti perzijskoga jezika, a pogotovo ne poezije. Njegovi razgovori sastojali su se ponajviše u pripovijedanju, šta je vidio u Arabiji. Izim toga bio je malo i čvaknut. Propovijedao je prostom puku, a kada bi ga slušao koji učenjak, zgražao bi se od propovijedi, dočim se je dopadao prostacima, koji nisu u stanju prosuditi njegovo propovjedanje, te ga počeše pretpostavljati nad drugim učenjacima i držati ga savršenim alimom (učenjakom).

6. Naš muftija Sejidi Mehmed ef. Svrako, prem je bio starac, opet su mu fetve bile vjerodostojne. Bio je nježan kao i žensko, a imao je i glas ženski te je bio dobar čovjek, pobožan a uz to bogat. U znanosti fetvi bio je dosta savršen, dočim se u drugim znanjima nije isticao.

7. Stari Hadži Ahmed ef. Garibija, koji je imao oko 80—90 godina, bio je urođenik kao i muftija i imao je množinu knjiga. Predavao je gramatiku i sintaksu a uz to je i propovijedao. Pošto je bio zle ćudi, narod ga odbaci, na što se i on povuče i kao neženja dade se na pisanje.

8. Kjuranija Derviš Mehmed, koji je nosio, pjesnički nadimak »Mili«, bio je najodličniji pjesnik u Bosni. Ovi stari bjelobradi pjesnik, neženja i timarnik bio je derviš duge kose s ćulahom na glavi, ali plemenit, umiljat i učen. Prem je bio vješt arapskoj gramatici i sintaksi, nije se isticao kao poznavalac arapskoga jezika, a pisao je krasno pismom talika.

9. Naš hodža, knjižničar i mualim u dječačkoj školi i imam Mula Mahmut, koji stanuje u blizini pašinih saraja, porijeklom je Neretljak; otac mu je seljak, a on je hafiz, koji je proboravio malo u Carigradu te je došao ovamo. Kada je došao, pozajmio je knjige i budući je bio darovit, usavrši se, a to je božiji dar. On je pretekao u svakom znanju sve gorenavedene učenjake. Bio je čedan, siromah, skroman, govorio je malo te je sličio seljaku. Ali je međutim bio i središte znanosti, koji bi riješavao sve poteškoće ostalih učenjaka. Naročito bio je savršen u astronomiji, astrologiji i u računstvu te je izdao i djela u potonjem znanju. Slab je imao rukopis i lagano je čitao i govorio a bio je ljubitelj derviša.

---

[1]) Napisao je komentar pod imenom Fathul--essar na Issguđiju.

10. Što se mene, poniznog Mula Mustafe Bašeskije tiče, bio sam veoma stidan te nisam predavao nastave, niti sam propovijedao, nego bi predavao jedino onim softama, koji bi dolazili k meni. Nakon nekoliko vremena u razgovoru sa šejhom Hadži Sinanove tekije i proučavajući misticizam, sve sam se više nasladivao. Pojmio sam, da učenjaci, koji se bave samo konkretnim znanostima, ne mogu postići cilja i svrhe bez misticizma, kao što i ptica ne može letiti sa jednim krilom. Nakon što sam proučio prividna znanja, bavio sam se danju i noću mistiicizmom, i ne bi ga se nikad mogao nasititi niti sam sustao, dok ne proučih temeljito misticizam i dok se ne uputih u božju tajinstvenost, koja mi se otkri jedne noći. Poslije tog otkrića, razumijevo sam sve mistične knjige kao a, b, c., i tako mi se otkriše i prividni i tajinstveni pojmovi, i bilo bi nakon toga grijeh, ako bi rekao, da ne znam i pokazao svoje neznanje, ma kojeg se znanja ticalo, Postigao sam svoj cilj i usljed toga napustio sve.

11. Mula Hasan Nikšićlija, koji se oženi u gradu, mlad i brz na nogama, za malo vremena privuče sebi prost puk i poče propovijedati noću u džamijama po mahalama za novac. Bio je neotesan, prost i nerazgovjetan, te bi propovijedao, kao i drugi fanatici, trošeći uzalud mnoge riječi, pola na turski a pola na bosanski. Nosio se je vrlo svečano.

12. Od učenih i pismenih, koji su poznavali i arapski, bio je terzija atar Mula Ahmet, ali je uz to bio nerazborit i licemjer te nije bio u stanju lijepo tumačiti i oštro govoriti turskim jezikom, već ga je isprekidano govorio. Uvijek se je bavio svojim zanatom, ali je izišao na glas među narodom u pogledu »devriiskata« za namaz umrlih osoba i tako mu dosta uspije njegovo licemjerstvo. Zaradivao je dosta novaca kupanjem mrtvih i od devra. Bio je dobričina, prem je bio od kadijske porodice.

13. Mula Ibrahim Abadžija bio je učen, pismen i jako darovit. Bio je upućen u astronomiju te je znao praviti rub-dairu i mukantart-tahtu. Njegov umrli otac, Hadži Mustafa Abadžija, koji je bio trgovac, bješe dosta darovit a brat mu i jedan rodak po imenu Mula Ahmet Sofi nosili su na glavama saruke od ćohe. Izim ovih bilo je još dosta osoba, koje su znale čitati i pisati, ali onih osoba, koje nijesu poznavale i arapskoga jezika, ne htjedoh popisati, da mi kronika bude što kraća.

Sada dolaze na red hafizi i kadije, od kojih neki znadu arapski jezik, a neki ne. Među kadijama bio je Ćohadžić, koji je bio mlad i učevan. Ako mi život dopusti popisaću naponase one osobe, koje se poslije pojave a popisao sam u nekrološkom popisu uključivo do ove godine 1194. sve one osobe, koje su znale čitati i pisati a preminule su prijašnjih godina.

God. 1194. (8. januara 1780.) praviše zabavne večeri s troškom od 40 - 50 groša, s jelom u sedmici po dva puta, gdje se postavljalo po 7 sofri sa 20—30 raznovrsnih jela, i nakon jela igrali bi se prstena, svirali bi uz »naj« i pjevali i to: jedna skupina mladih kadija, Abdulah ef. Hadži Musić Alikadići, muftijin zet, Kurević, Abdurahman Pinić, Ćemerlić, Salih aga, Lutfulah Čurčić, Mutevelić, Sulejman Ablagija, handžija Smail, Dukatarević, Fazlić, Cigić i drugi svega 17 osoba, a dolazile bi i druge osobe, kao mehćemenski ćehaja, sinovi mulini, Isa beg i ostali njihovi prijatelji i poznanici. Ovo uživanje i raskalašenost, Bog zna, sluti kugi, jer će se poslije spominjati i govoriti, kamo ona pusta vremena?

U ovoj godini pade povelik snijeg te bi se mnoga djeca po čaršiji grudala snijegom, i vrijeđala prolazeće jevreje i kršćane, tako da do sada nisam vidio ovakog bezobrazluka i drzovitosti, a to dovodi raju da proklinje, što Bog zna sluti kugi. 24. safera 1194. (10. marta 1877.) i opet pocrveni nebo i ponovi se opet preko noći. 28. safera 1194. (14. marta) dođe iz Carigrada mevlevijski šejh Osman dede iz Čoban Hasanove mahale i donese sobom množinu isprava i berata, da tobož uspostavi i pronađe Isabegov vakuf. Napokon pomenuti Osman, zet šejha Hadži Sinanove tekije i sljedbenik reda kadirija, pristupi u red mevlevija i obriči kosu. U pomenutoj godini dođe iz Uskupa mutevelija Gazi Isabegova vakufa, kujundžija Salih aga i postavi si zamjenikom pomenutog Osman dedu i dade u Begovoj džamiji proučiti mevludi šerif na dan sultani-nevruza, koji pada na 22. marta. U pomenutoj godini bi svrgnut mnogodišnji tahmišćija Fejzi beg, a mjesto njega uze pod zakup tahmis (monopol prodavanja kafe) handžija u imaretskom hanu, Dugi Hasan i poče pržiti i tući kafu u Imaretu, za što plaćaše mutevelijі kiriju. Fejzi beg, nehtijući prodati mu »dibeka« (havan od kamena), u kojima se tuče kafa, Dugi Hasan bi primoran narediti kamenarima, da mu druge dibeke isklešu.

U pomenutoj godini postade hafizom i dobi ovlaštenje za hifz od Halil ef., Mula Salih sin Mula Jusufov. Ženskinje počeše mnogo mrijeti, usljed čega ih množina i zaglavi. U istoj godini oko Đurđeva bi mnogo slučajeva od vrućice. Pošto pomenuti Osman dede nije bio pronicav, mišljaše skupa s mutevelijom i drugim vakufskim službenicima, da je u vakufnami zapisana zavija (vrsta tekije) za mevlevijsku tekiju te ju htjedoše sagraditi iz vakufskih sredstava, ali to bi sve uzalud, pošto vakuf ne samo nema prištеđenih novaca, nego je dapače i zadužen. Kada sam ja skromni pregledao vakufnamu, osvjedočih se, da u njoj nema ni govora o kakovoj bilo tekiji, nego da se u njoj govori o musafirhani (gostinjcu), u kojoj mogu stranci probaviti po 3 dana, kojima će se davati čorba i o plaćama namještenika musafirhane, kao kuhara, nadglednika kuharskog i vratara, hatiba i o novcu za kupovanje pšenice za musafirhanu. A inače u njoj nema ni spomeni o dervišima i redovima mevlevijskim i kadirijskim a sve da je i bilo, nebi koristilo, jer dok nema novaca, ne grade se gradnje. U pomenutoj godini bi prognat u Vranduk travnički muftija. Na Đurđev dan dopremi Džafer paša u Travnik iz Albanije 2—3 glave, 12 buntovnika i 3—4 age, te se i sam uputi onamo. God. 1194. donese svjetina, napose čizmedžije, mnogu robu na sajam u Skoplje, u tolikoj mjeri, kako to nije nikad bilo, ali prođe bi malo.

A čuli su se za vašera uz vedro nebo strahoviti kudret-topovi i to se zbi u aprilu 1194. Na Vratniku usmrti jedan momak drugoga iz puške. Kolćehaja hafiz Osman osta u službi cijelu godinu a poslije na 5. džemaziul-evela u četvrtak, 29. dana iza Đurđeva stiže na njegovo mjesto stari Mehmed Emin aga. Ja sam podlegao po treći put vrućici i pridigao sam se, nakon 7 dana, pošto sam pretrpio sve boli, tako da sam zatvorio svoju pisarnu u petak na večer, te ju otvorio opet u petak, na što se Bogu zahvaljujem u svakom slučaju, a to se dogodi god. 1194., kada je bilo sunce na drugom stupnju zviježđa raka. Jedan mladić, po imenu Koruškanović, koji je imao posjeda u trnovskom džematu, otkaza poslušnost svom ocu te se odmetnu u razbojnike i hodaše sam po selima, dok si nije pribavio pristalica, s kojima je ponekoga s oružjem napadao i svjetinu ozljeđivao. Napokon se izda murasela (poslanica), da se ima uhvatiti, bio živ ili

mrtav. Slučajno stigoše razbojnici u jedno selo gdje se slavilo krsno ime i gozbovalo. Tu se najedu i napiju, a još k tomu zatraže da sobom ponesu. Kada im kršćani nehtjedoše udovoljiti, oni se latiše golih sabalja, ali ni kršćani ne ostadoše golih ruka, nego se latiše za sohe te ih izmlatiše. Kada se je doznalo u Sarajevu za ovo, otpremiše stražu, da ih dovede u Sarajevo. Nu razbojnici, prem su bili ranjeni i u smrtnom stanju, opet usmrtiše i ugušiše dvojicu ljudi. God. 1194. ašlame i višnje tako rodiše, da sami Bog zna, a inače nema pametara takom rodu.

Na oku bješe im cijena kod bakala po 8, 7 i 6 para. Vrijeme bješe cijelih 15 dana kišovito i to u mjesecu junu, a nešto malo i u mjesecu julu i bijaše mnogo grmljavine a stiže glas, da je grom ubio pod jednom brezom dva čovjeka i jednu kozu. Grom puče i u munaru Magribije džamije. Požegače i ostale šljive tako rodiše, te sam vidio, da se je množina grana polomilo još dok su bile za jednu trećinu narasle. Ako doživim, pisaću, što će se naposljetku s tolikim rodom zbiti. 40 dana bi kišovito a stigoše i mnoga drva na Bendbašu; ali Bog zna, da se neće moći rasprodati kroz cijelu zimu, jer je pokvaren put u grad, pošto se je pokvario Isa begov nasip. God 1194. živio je u Sarajevu jedan židov po imenu Moro Mojsija, koji je imao mladog sina, također po imenu Moro, od koga je imao 28 unuka i 4 praunuka, što nije laž, nego je istina. Svi unuci i praunuci bili su zdravi kao i stari Moro, koji je bio jako star, a sin mu nije ni malo ostario i da bi obričio bradu, ne bi se razlikovao ni od mladića. U mjesecu julu pocrveni veoma nebo u zadnjoj trećini noći. Melhema (astronomski kalendar) navješta rat s Francima. Iz svog dućana pod sat-kulom, kod Begove džamije, vidio sam, gdje udari grom u munaru, poznatu po imenu Begovac, koja se nalazi pod Trebevićem i opazio sam, gdje izlazi dim sa šerfeta (mjesto na munari, gdje mujezin uči), a nakon 3 dana sravni se munara sa zemljom, i to 8. šabana 1194. (9. augusta 1780.),

God. 1194. umrije sin mula efendin, kojeg sahraniše na groblje »Alifakovca« niže Jusuf pašina turbeta i sagradiše mu turbe na poticaj majčin te dovedoše vodu u česmu, koja nije tekla u onoj okolici. Krajem augusta pade dva dana uzastopce velika kiša te nabuja Miljacka i odnese mnogo drva i drugih stvari i time napravi nešto štete a ujedno poplavi i bostane po sarajevskom polju i ošteti ih i to 5. ramazana 1194. (4. sept. 1780.). 3. ramazana na večer posvadi se mladi sluga janjičarskog efendije, koji je bio Sarajlija, s drugim efendinim slugom, navali na nj puškom, a efendija, hoteći prvo izmaknuti iz ruku Sarajlijinih pušku pa ih poslije bićevati obojicu, okrene pušku sebi u prsa, na što puška opali i pogodi janjičarskog efendiju, koji na mjestu osta mrtav. Drugi pričaše, da je to drukčije bilo i da je bio tomu drugi razlog. Tokom ramazana desi se još jedan sablažnjiv slučaj, a to je naime, da je bradati i razuzdani Hadži Bekir Điđibulić izvukao iz kola i oteo kćerku pokojnog Hadži Osmana Tandara te metnuv ju na konja odveo ju kući i na taj je način htio prisiliti, da ju oženi. Nu cura dođe drugi dan na mehćemu i izjavi, da se ne će njime vjenčati te se povrati kući i tako spasi a otimač bi bio za stalno udavljen, da se nije bijegom spasio. Na 17. ramazana (16. sept.) ubojica janjičarskog efendije, mladić Smail, dođe sobom i preda se na kapiju (vlasti), gdje bude i rasprava. Aga ga objesi, premda je obećao, da ga neće usmrtiti; ali ga na kapiji najprvo straža zadavi i poslije objesi. Zadnju noć ramazana, u oči bajrama u tri sata noći, bukne pravi požar, koji rasvjetli cijeli grad Sarajevo. Požegače tako rodiše, da nije

ostalo ni jednog stabla, na kojem se nije polomilo po nekoliko grana. Bilo je istina i prvašnjih godina mnogo roda, ali ovoliko granja se nije nikada polomilo. God. 1194. pojavi se kuga u Uščupu. Iz Biograda bješe prognani biogradski muftija i janjičarski efendija, koji se zaputiše svojim kućama, i to jedan u Užice a drugi u Plevlje. U pomenutom mjesecu desi se danju zemljotres. Pomenuti janjičarski efendija dolazio je prije u Sarajevo kao gost sa 10 sluga, te je preda nj izašla mnoga svjetina. On je bio Bošnjak, crne masti, goleme glave i ćelav, a bio je bogat. Sarajevski mula, Ahmet ef. Jahjaefendić, bio je neuk i otputova u početku zilkadeta u nedjelju. Na 2. zilkadeta, (= 31. okt.) 5 dana pred Mitrovo stiže u Sarajevo novi mula Hafiz Husejin, koji je, negda bio imam kod Muhsinovića. Pojavi se dječiji kašalj, od kojeg obolješe i moje dvoje djece. 14. zilhidžeta (11. decembra) 4. dan bajrama u ponedjeljak, prije podne, stiže u Sarajevo, stričević Abdul-Kerim ef. Tefterdarevića, rumelijski valija Sarajlija silahdar Abdulah paša Tefterdarević. Bilo je palo malo snijega prije 10 dana erbeina. Ocem sestra mu je bila za Abdibegom Čurčićem a bratić mu je bio Dukatarov unuk, naime sin Numan begov.

Abdulah paša podijeli u Sarajevu poprečno 300 odijela, a pošto je došao da posjeti svoj zavičaj, podijeli množini svoje svojte darove i prosjacima milodara, tako da su mu prosjaci već dodijali, molbenicama i moljakanjem. A nije bilo ni broja molbenicama obrtnika, koji su tukli prženu kafu u dibecima, tako da je vrijedno, da ih i historija zabilježi. Tomu je uzrok, da se je svjetina pomnožila, što je znak, koji sluti kugi. On probavi u Sarajevu jednu sedmicu, i ode u Travnik. 1. erbeina 1194. u oči petka izgoriše Sagrdžije.

Godina 1195. (= 28. XII. 1780.). God. 1195. bješe kirija Novog-hana 1000 groša, a Husrevbegove banje 800 groša. U doba oko jacije 2. hamsina 5. safera (31. januara 1781.) pocrveni nebo. Stiže glas, da je u Carigradu udavljen Klimenta, porijeklom iz Biograda, bogat i ajan. Mutevelija Isabegovih vakufa u Uščupu imenova sebi zamjenikom u Sarajevu Salih-agu Safića, koji je radio, šta je htio i koji je bio ohol i lakouman a kad je stigao i mutevelija u Sarajevo, izusti i protiv mutevelije što šta bez ikakova temeljitoga razloga, te ga on smjesta svrgne i postavi na njegovo mjesto Kara Mehu, prijatelja njegova najljućega neprijatelja. Nu poslije ni Salih-aga ne osta le skrštenih ruku, nego se prituži paši. Napokon prosta masa izabra i postavi s bujurultijom Ibrahim-agu, koji je bio baš-aga 10. odreda. Evo sada da opišem kadije i njihove kandidate, koji se nalaze u našem gradu. U prijašnim vremenima nije ih bilo ovoliko, jer nije bilo ni ovakove pohlepe a to sluti kugi. Prvo kadija Tefderdarević, kandidati sin mu Mustafa i još druga mu dva sina, kadija Mula Emin, kadija Mula Abdulah Kurević, kadija Mehmed ef. Alikadić, kadija brat mu Mustafa, kandidat drugi brat mu Fejzija, kadija Ahmet Čurčić, kadija Abdulah Hadži Musić, kadija brat mu Sulejman, kadija zet mu Mahmud, kandidat Hadži Mehmed ef. Velihodžić, kandidat Salih Grahić, pisar u mehćemi, kadija Omer ef. Novalić, kadija drugi Omer ef., kadija Mutevelija, kadija sin mu, kandidat Mula Jahja, kadija Ćesrija, kandidat sin mu, kandidat drugi Ćesrija, kandidat dječački hodža Omer, kandidat Kasumović, kadija Vičo, kandidat Topalkadić, kandidat Begzadević, kadija zet muždedžin, kandidat Hasanagić, kadija Šerifić, kadija Homarić, kandidat drugi Topalkadić, kandidat drugi Mula Omer, kandidat Hafiz Timurija, kadija Ahmet ef. Ljubinjac, kadija Ćohadžić, kadija Trebo, kadija Homarić, kan-

didat Suničalija, kandidat Tokatlić, kandidat Džinić, kandidat Hasanagić, kandidat Tartaganović, kandidat Mula Ibrahim, kandidat Salih Ljubinjac i još ima drugih kandidata, što ih ja ne znam, sve ukupno 22 kadije i 24 kandidata. 1. rebiul-evela 1195. (10. veljače = 25. veljače po novom) pade malo snijega, a čuo sam od prodavača ćumura, da je pao crven snijeg u selu Stomorini, a seljaci koji su prošli kroz trebevičku planinu, donijeli su ga i u čaršiju i pokazali Trebević odakle su ga uzeli. I ja sam skromni pogledao na Trebević i vidio, da se na ostalim mjestima bijeli snijeg, a na Trebeviću prem da nije sasma crven, opet se vidi da je crven i obojen, a za što to, ima li tomu odgovor? Jedan mladi brbljavac, Perić napio se i opalio pušku iza večeri na stražu, na što čokadar zaviče: ubite ga, na mjesto: uhvatite ga, te ga izmlate sohama i usmrte, a usmrćeni je od prije bio povodom, da se dvojica zadave te se tako zbi i to, kao što poslovica veli: Tko mačem sječe, mačem i gine. Građani odobriše taj slučaj, veleći, da ne treba davati maha lolama. Nu sjutra dan pojavi se 10—15 žena, koje opkoliše mulu u Aga-kapiji, kojima se priključi i množina posmatrača, te tako osta kapija cijeli dan zatvorena. Džino i još nekolicina njih zapute se muli i zatraže ilam paši, u kojem navedu, da je usmrćeni mladić ubijen na činu krađe, koju je noću izvađao. Na to se nekolicina čaršilija i Serhadlić razljute te navale sred čaršije i ispsuju baš-ajana Džinu, veleći, da je lažac i izjaviv, da cijelo građanstvo žali mladića, dočim su kolukčije (straža), koje obilaze u neslužbenom odijelu, same pjanice, koje lutaju po krčmama i ispijaju vino. U kratko nasta svađa i prepirka. Tomu bi najviše povodom sebičnost i nadutost, koja ne odobrava tuđi rad pa i to, što je Sarajevo zatvoreno s juga trebevičkom planinom, što mnogo doprinaša, da su Sarajlije u obće bez darovitosti i bez pameti. Oni imaju razuma, ali im kasno dolazi, kao ono, što veli arapska poslovica: Bade harab-el-Basra (kada se poruši Basra). Oni bi često rekli i prihvaćali zlo za dobro, a dobro za zlo i t. d., 15. rebiul-ahira 1195. (11. marta 1780.), na Blagovijest oglasiše telali po čarčiji, da se građani uzajamno zajamče, a ako ovo nije ludorija, ja šta je? Na Đurđevo 1195. bješe sve mahale uznemirene od svirala, kojih se donijelo oko 2000 komada sa sajma višegradskog, te su ih bakali prodavali dječurliji za 1 paru na komad.

Cijena kukuruzu bila je na osmak 45 para a možda i malo više, kao i prosi, pšenici na šinik 8 groša, pekmezu na oku 7—8 para, kiselom mlijeku 4—5 pare, a na hljebu bilo je skupoće i oskudice, a tko je imao veliku porodicu, vidio je dosta muke kroz cijelu god. 1195. U pomenutoj godini pomrije naprasito mnoga porodilja. Iza Đurđeva pade snijeg i prilično zastudi, snijeg doduše okopni u Sarajevu, ali dosta vremena osta po gorama. God. 1173. (25. 8. 1759.) stiglo je 1000 tovara municije, god. 1182. (16./5. 1768.) 700 tovara baruta sa olovom, a god. 1195. 2. lipnja (28. XII. 178.) 400 tovara.

Prikaz hadžija, koji su otišli na hodočašće: mestvedžija Hadži Mahmud Kušić, mumdžija Hadži Avdija, trgovac stokom Kahrimanović, Salih baša bakal Stodo, Hadši Čekrić, hafafski alajbeg Hadži Mustafa; a kao bedali (zamjenici) odoše: Misirlija Hadži Alija, Hadži Ibrahim Abadžija, agin ćohadar te u vlastito ime Topal Pologa, koji svi krenuše na dubrovačko pristanište 20. džemaziul-evela 1195. a pošto su otputovali, ne podijeliv ni milostinje i bez molitve, što se je protivilo starim običajima, svjetina im dosta zamjeri i ogovaraše ih. Početkom lipnja usadiše prodavač platna Avdi baša Spaho i Mula Husejin Vila-

jetović lipu više česme u mahali Hadži Nusuha Paćedžije. Hafizom posta sin hasečije Mehmed age Džine. 10. redžepa napustio sam svoj dućan pod sat-kulom pokraj zahoda, i odselio sam s obitelju radi zabave na ziamet Zgošću, gdje sam postao i dječački hodža, te sam se opet vratio na 17. rebiul-evela 1196. (1781.). Dok sam bio na selu, bilo je mnogo prepirke i svađe, ali pošto sam bio odsutan, naravno da nijesam ništa ni zabilježio. Pošto Mula efendija nije bio nimalo susretljiv spram kadija, a susretao je Džinu vrlo ljubezno, počeše protiv njega praviti mahzar, usljed čega se građani razdijeliše na tri stranke. Jedna stranka poče praviti mahzar za njegove dobrote, druga za njegovo zlo ponašanje, a jedna se odluči na prepirke i svađe K tomu još umrije kolćehaja, koji je došao a stiže drugi, koji zadavi nenadano jednog čovjeka, što dade povoda svađi i skupštinama. Šinik pšenice prodavao se za 8 groša. Deset dana u hamsinu bješe velika studen, tako da na Bendbaši popucaše velike stijene te se poobaraše a po svu noć puckale bi daske od jake studeni. Čulo se je, da je uginulo mnogo ovaca, koza, teladi, ptica i orlova. U Hunćariji posagradiše se kafana, kuća han na mjesto mesarskih dućana, a kod Šeher-ćehajine ćuprije jedan mesarski dućan i još tri dućana i nad njima sobe. I tahmis se prenese iz imaretskog hana u Muzaferin han. Izgorješe kuće i u njima stvari posjednika bistričke banje, bogatog Hadži Mustafe Delalića, nastojnika 10. odjela, kao i kuće prodavača duhana Deli Mehmed alemdara Prešlića. Ovi dosadašnji događaji zbili su se u gorespomenutoj godini svi dok je sunce prispjelo u zviježđe ovna, naime do pramaljeća (sultani-nevruza). Ovih dana bila je pšenica na $^{1}/_{4}$ šinika po 75—80 para a maksimalna cijena hljebu po 4 pare, uslijed čega se hraniše kukuruzom i hodže i hadžije, a ova oskudica vladaše već od nekoliko godina. No u ovoj godini zavlada još veća bijeda među siromasima, pošto je njihova glavna hrana bio sir, a najgori je sir stajao okom po 8 para, maslo je bilo jungom po 40—44 pare, a suhe kruške (takiše) upotrebljavali su doista na mjesto hljeba i bile su na oku po 2 pare. I med je bio jeftin, dočim je loj na oku po 16 para, svijeća i grah na oku po 8 dinara. I bestilj bio je jeftin, te se je prodavao na oku po 8—9 dinara. 10. rebi-ul-ahira 1196. (25. marta 1782.) povrati mi Mula Saćir ključ od džamije Hadži Hasana Buzadžića i berat, što sam mu bio dao prije 3—4 godine i ode u džemat Zgošću, što me jako iznenadi. 4. džemazi-ul-evela (17. aprila) puhnu strašan vjetar i počini dosta štete a pade i kiša, uslijed čega nabuja Miljacka te odplavi drva. Drveni most, na kojem su nekolicina ljudi hvatali drva, puče i oni popadaše u vodu. Od njih se 2 utopiše a ostali se spasiše. U Biogradu pojavi se urođenik Halil sa svojim pristalicama i poče praviti nasilja, na što Hadži Mosto sakupi vojnike u pokrajini i navali na Biograd s četama te ga pobjedi, i pade mnogo mrtvih. Pomenuti Hadži Mosto sakupio je vojnike u Valjevu skupa s Deli Ahmetom i sa Zećom, davši im po 15 groša. U sukobu u Biogradu palo je 200 mrtvih od Halilovih pristaša, a 20 od Mostinih. Prem je Halil pobjegao, uhvate ga i posjeku a glavu mu odnesu paši. Janjičarski efendija Osman efendija i muftija bješe prognati na Adu, a nekolicina ljudi bi zadavljeno. Ovi svi događaji slutili su na bunu.

U gradu Sarajevu poginu za vrijeme jacije jedan čovjek u Tereziji. U pomenutoj godini poče cvjetati na Đurđev dan, te se rascvjeta posvema nakon nekoliko vremena. A bijaše i strašna vjetra u pomenutom mjesecu, kao i krajem aprila, koji prouzrokova dosta štete. Izgorje mi kuća u Čegaluši i rodi mi se

kćerka u nedelju 23. džemazi-ul-evelu 1196. 5. maja 1781. Da se drva laglje splave, započe se praviti ćuprija na Bend-baši iz zadužbine Hadži Mehmeda Džine. Na Đurđevo 1196. otpoče se praviti mevlevijska tekija. U blizini Alifakovca izgorje kuća Hasan baše Suše. Hadžije sarajevske otputovaše preko Dubrovnika, i to kao bedeli Hafiz Ramić i žutobradi kazaz Hadži Mustafa, a u vlastito ime dvojica kazandžija i kazandžija Hadži Avdija Ramić. Zavlada velika suša i to ponajviše u Sarajevu i 7—8 sati u okolo Sarajeva te prem se je išlo na dovu radi kiše, opet ne bi hasne. Najviše štetovaše travave, koje se sasma posušiše, tako da blago osta bez hrane. Čajre ne pokosiše a cijela površina zemlje izgledaše žuta kao izgorjela. Žito i ostali živež bili su skupi, što zada siromasima veliku nevolju. Pojaviše se ospice, od kojih pomrije mnogo nejačadi. Na Đurđevo pojavi se kuga u hanu Ljubogošći, odakle iziđe 4—5 mrtvih, a poslije umrije u Čeligovićima jedna djevojka i na Vratniku 2—3 osobe, na što popusti. Tomu je razlog, da su u isto vrijeme vladale ospice među nejačadi, te tako ne mogaše gorjeti »vatra na garištu«. Pošto je suša neprekidno vladala, nesta zeleni i trave i u baščama i u livadama. Dapače i drveće se posuši i sasma pocrni na brdu Kapi blizu Sarajeva. Po cijeloj se Bosni i Rumeliji zapališe planine i pogorje drvljad i trava. Isto tako stiže glas, da je izgorjela planina na Romaniji, gdje su pogorjela drva, zgrade, šindara, direci, livade, sijena, žito, čobani i množina blaga. Nebrojeni vukovi i zvjerad se ukaza, dim zavi cio svijet te su i sunce i mjesec sasma pocrvenili, a Trebević se nije mogao vidjeti od plavoga dima. Ramazanski dani bješe veoma tegobni. Trefi se i vrijeme četiri mjesečnog povratka obhodnica u isti dan, kada su se sreli planeti Merkur i Venus. Na 23. dan ramazana (1. sept.) u nedjelju iza svanuća zapali se na Ploči kuća Hadži Osmana Obodana te izgorje skupa sa još 3—4 kuće, koje su se uza nju nalazile. Na 20. augusta, kada je planet Saturn pošao svojim smjerom, ukaza se malo oblaka na lijepom vremenu i vrijeme zastudi, uslijed čega se svjetina obveseli. Nakon smrti bašeskije Hadži Saliha Džindže, imenovaše nanovo 29. ramazana 1196. (7. sept.) terzibašu Mustafa bašu Benderliju bašeskijom. U pomenutoj godini dade se svjetina na zlo, krivo svjedočanstvo i na lakomost. Bogati Hadži Salih umrije bez potomka i ostavi za nasljednike jednu sestru, rodbine po debeloj krvi i suprugu; ali tri, četiri osobe izađoše sa patvorenim potvrdama, da im je poklonio $^1/_3$ svoga imetka, uslijed čega nastadoše parnice i tužbe. Pošto su cijene kukuruzu i pšenici bile podjednake, morade se svjetina okaniti i kukuruze. U pomenutoj godini stiže paši austrijski izaslanik radi osveta i svađa na granici između serhadlija i Austrijanaca, na što paša pozva iz Sarajeva na savjet 5—10 ljudi i izvjesti stvar u Carigrad. Pošto je proteklo dosta vremena, dok se je tatar povratio, oprovrgnu tom prigodom austrijski poslanik u Carigradu pašin podnesak i izvješće serhadlija, radi čega se stanje produži i ne znam, kako će se riješiti. Napokon pojavi se kuga u Žagriću, Goloderici i u bližnjim mahalama, a zatim se pokaza i na Banjskom brijegu, u Alipašinoj mahali, Budakovićima i u Čurčića mahali. Na 5. dan bajrama, 15 dana poslije Mitrova, pade veliki snijeg. U pomenutoj godini bijaše cijena volovini po 2 pare i mnogo se kurbana dognalo i jelo se svakojako meso, svak je kupio divljih krušaka i naslagao ih u turšiju, a ostali živež bješe skup i oskudan. God. 1196. stiže u Sarajevo iz Zenice i Žepča 7 topova. 22 dana iza Mitrova oglasi telal, da se gradski bedeni napune zemljom i da tu ima ići

svako jutro stanovništvo iz 10 mahala. Paša pozva u Travnik mulu i agu. U Foči bilo je između frljavog junačine ajana Hadži Mehmed age Šovalije i Ćengića odavno radi ajanluka razmirice te su i siromasi mnogo puta stradali zbog Šovalije, koji posta muteselimom. Ali pošto nije bio paši poslušan, usmrtiše ga u Foči dajdarske delije i opremiše mu glavu 28. zilhidžeta 1196. (4. decembra 1782.) u Travnik.

Da vidimo sada novu godinu 1197. (7. XII. 1782.), koja počinje u nedjelju, 13 dana prije erbeina. Radi sporova na granici pozva paša u Travnik na dogovor mulu i kolćehaju a za njima stiže nenadano i novi aga Halil aga, crnomanjast i pokritih brkova i usni, koji osta loše u Travniku dosta vremena, a međutim stiže i Husein Čohadar, koji je odnio mahzar, ali nije donio pouzdana glasa za plaće.

Prem je Husejn donio agama na kapiju pismo i ferman, kojim se pouzdano imenuje u Sarajevu baščaušem, proču se glas, da ljuti janjičari ne trpe, da on bude u gradu. U mjesecu saferu 1197. (1783.) rodi se carević te bi veselje i gruvaše topovi tri dana. Ja skromni napustio sam svoj veliki dućan, kojega je preuzeo pisar mula Ibrahim, a ja sam otišao u Zgošću, gdje sam bio godinu dana hodžom, a kada sam se povratio, nijesam naglio radi dućana, nego sam se strpio i sjedio jednu godinu u malom dućanu, tik do velikog dućana. Božijom odredbom umrije mula Ibrahim nakon jedan dva dana bolovanja, na što osta dućan upražnjen, te ga iznajmih od njegova vlasnika Hadži Derviš Numana i opet sjedoh u dućan Božija je providnost velika i tako sjedoh u dućan 13. dan džemaziul evela 1197. u utorak, prije Đurđeva na 17 dana (16. aprila 1783.). Iz nekog razloga zamrziše me jedan dva stanovnika iz mahale Buzadžića džamije i budu skloni, i reknu mi, da obavljam službu hatiba a za imamsku da nađem zamjenika, čemu se ja skromni i ne usprotivih, veleći, da je to vrlo lijepo, te primiv četiri mjesečnu plaću od muharema, safera, rebiul-evela i rebiul-ahira, u iznosu četiri vižlina (6 groša), ostavih tu službu u džemaziul-evelu i ne odoh više, a to bješe 1. džemaziul-evela 1197. (4. aprila 1783.). Dva tata objesiše a jednomu osjekoše ruku. Na Ilinj-dan pojavi se kuga te do Đurđeva bijaše pokatkad u 3—4 mahale slučajeva, ali poslije, kada se je dan produljio, zavlada jače te bje dnevno mrtvih po 20—30, što pred Carevom džamijom a što pred Begovom i to bilo u podne ili u ićindiju, a što će poslije biti, ne znam. Mnogi muški i ženskinje dolazili su, da to gledaju; a i jest čudo, viđati na jednom mjestu po 20 mrtvih. Iza Đurđeva do jedan mjesec poslije dešavalo se je pred Begovom džamijom svakim danom i u podne i u ićindiju po 20—30 dženaza, a jednoga dana klanjalo se je u Begovoj džamiji 23, a drugi put 21 dženaza a u Carevoj samo u podne 9 dženaza. Šta će biti nakon mjesec dana, to se ne zna. Iza Đurđeva bilo je dnevno po 33 dženaze u Carevoj džamiji, a u Begovoj u podne i ićindiju po 34. Na 6. jula bilo je u Carevoj džamiji 9 u podne a 3 dženaze u ićindiju, dočim je u Begovoj bilo 24 upodne a 9 u ićindiju. Na Ilinj-dan, kada je pošast navršila godinu, poče harati i među gospodom i među starcima; pustošila je naime oko 10 mjeseci samo djecu siromašku, te umriješe i dvije moje curice, a kada je od kuge umro Uvejs, sin šejha Hadži-Sinanove tekije, snijeli smo ga u džamiju. Pred dženazom učio je mevlevijski šejh Osman Dede glasno tevhid, a kada smo stigli u Sarače i svjetina se našla u stisci, začu se vika. Tomu bijaše povodom, da je na Šejh Osman dedu navalio fanatični imam

Kebkebirske mahale »puti-merak«, smrknuti velikobradi Mula Omer, veleći mu, »Što se drečiš o ti izumitelju novotarija!« Na to ga Šejh Osman hitro uhvati za njegovu veliku bradu i baci na zemlju te za tili čas počupa bradu Ali baši Skenderoviću a svjetina, psujući kadiće, ode do na Baš-čaršiju. Od kada se kuga pojavila umiralo je osam mjeseci malo svijeta, a četiri mjeseca mnogo, tako dnevno po 20—30, a nakon godine pošast je smalaksala a pošto su prošle 3 sedmice iza Ilinj-dana, u trećoj desetini ramazana, bile su u podne samo 3 dženaze u Begovoj džamiji i ne bijaše ih više god. 1197. (1782).

Hadži Mehmed ef. Čajničanin predavao je u našem gradu gramatiku i sintaksu kadijskim sinovima i nekojim potur-softama, što su bakali i trgovci uzeli za veliko znanje i isposlovali mu muftijsko mjesto. Ali pošto nije bio dorasao tomu mjestu, poče davati krive fetve i tako se izvrgao ruglu. God. 1197. stigoše topovi, a poslije nekoliko dana stiže ponovno dugi i veliki top, kojeg je vuklo 20 pari volova a nakon nekoliko dana stigoše mu opet točkovi.

U pomenutoj godini stiže sandžaklijama odredba te ih opominje, da se gotove i spremaju, a čim dobiju treću odredbu, neka se žurno dignu sa otvorenim bajrakom, pošto se Austrija već miče; a ako bi udarila na koju tvrđavu, da namah polaze. Tako stiže Miholje, ali se ne dogodi ništa. Pošto je u pomenutoj godini, prije nego se je pojavila kuga, vladala dvije godine uzastopce suša, poskupilo je žito i prodavalo se šinikom po 8 groša, što potraja oko 10 mjeseci; ali u selima, gdje je kuga harala, žita su veoma rodila, a pošto je i vrijeme bilo lijepo, pojeftini žito na jedanput tako, da je šinik bio 3 groša, što svakoga iznenadi. U Visokom usmrtiše lole serdara Sarajliju Begtaš-agu. Ramazan i Ilinj dan padoše na četvrtak, a kurban-bajram i Miholje opet u isti dan u četvrtak i to god. 1197. (1782.). Božije čudo, budući da je pšenica bila izašla na šinik po 10 groša, pokaza se za malo vremena kuga i svjetina ne pobra ni malo plodine po selima; ali usprkos tomu, jer je pšenica vrlo rodila, spade cijena šiniku na 100 para, a to je sve iz božije milosti, god. 1197.

Ukupni pomor od kuge u našem gradu bio je poprječno s djecom, kršćanima i židovima 8000 duša. A isto je toliko bilo i prije 20 godina. Nemoguće je, da je bilo više. Pošto ima 100 mahala, pa ako je umrlo u svakoj po 80 osoba, to bi iznosilo 8000, a u cijelom gradu ima u istinu velikih mahala samo 4—5, a ostale imaju malo kuća. U kafanama zapitao sam mnogo ljudi za broj dženaza (sprovoda), na što većina odgovori, da ih je oko 80, a negdje i više, a negdje i manje, a oni glupi koji ne zna računa. reći će ako hoćeš i 20.000.

God. 1198. (26. XI. 1783.). 1. subata 1198. stiže Osman aga na Halil agino mjesto, kojeg jamaci digoše u tvrđavu. Rijeka Miljacka nadojde tako velika, da — bog zna — ima 50 godina da nije tako nadošla. Vidio sam mnogo poplava, ali ovakove nijesam. Posmatrao sam sa ćuprije, gdje udara voda do pod krov Carevih mlina i do pola sedre, na šiljastoj ploči na uglu kule Careve ćuprije. Na noć sultani-nevroza 1198. grmjelo je i pade kiše, a bilo je i velikog snijega na planinama. Prije nevroza na 10 dana izgorješe kuće na Vratniku skupa sa pokućstvom jednog bogatog čovjeka i jednog siromaha. Međutim bi prognan iz grada pisar Emir, prem nije imao krivice, ali i tomu bi neko uzrokom, te ga prognaše. Bio je 3 godine pisar sarajskih (dvorskih) aga, porijeklom je Carigradlija a učio je astronomiju pred Beg-imamom i Velihodžićem i bio je dosta savršen u

tom znanju i napisao je (Zejć) astronomski popis. I prije je ljubio to znanje a bio je i prijatelj derviša.

U pomenutoj godini izgorje na Hisetima povodom nebeskih oluja, kuća jedne bogate ciganke, na što potvoriše jednu ciganku i zatvoriše ju, a stiže i ilam. Isti dan slučajno prekopaše kuću jednog bogatog čovjeka u selu Melini i dodoše jataci hajdučki i žene tužiteljice. Na nesreću jedna lola izvuče jednu ženu iz kuće i naumi ju voditi na ladanje, ali se žena spasi i prituži na mehćemi, gdje se sasta veliko vijeće i međutim zavikaše, zašto da hodaju po čaršiji oni, koji su od prije zapisani u crnu knjigu, dajmo ih pohvatati, te odu i izvuku iz dućana dvojicu, koji su učinili pokore za svoje grijehe te ih objese. Stiže glas, da su se razbojnici pojavili u rogatičkom kotaru i da čiftčije, koje su došle iz Gacka iza pomora na upražnjene čiftluke, čine razbojstva. Ljubitelji svijeta ne vole, da im se imetak krade te pošalju bajraktara Kašića a seljani, veleći da oni nijesu kršćani, nego svi do jednoga hajduci, te ih dopremiše a prosta svjetina zaviče u mehćemi: ovo su hajduci i tako ih nekoliko izmučiše a napokon više od 20 ih objesiše i na kolac nabiše. Ovakovo šta nije se nikada dogodilo. Bog je sveznajući, a teško onomu ko je to iz neznanja uradio i na svoju dušu uzeo i onim kadijama, koji nijesu u stanju stvar izviditi i ispitati.

U kući Mula Mehmeda Medije u Ajas-pašinoj mahali nasta požar a povodom bilo je malo dijete, koje je na otvorenoj avliji (dvorištu) rezalo štap. Ćohadar zapovjedajućeg age, koji se je vraćao sa utjerivanja džaize (dar za agu), bi usmrćen u džematu Prači iza smaknuća gorespomenutih kršćana a truplo mu se ne nađe. Jedan se dječak ubio iz puške. Pošto je na granici došlo do uzajamnih napadaja između bužimskog stanovništva i Austrijanaca za rijekom Unom, gdje sela graniče, dođe kapudžija a Austrijanci zatražiše zemlje sve do Une, na što im car poruči, ako se sebi ne dozovu, da će ih strogo kazniti. Neuki puk mišljaše, da će doći i do rata. Kapudžija nametnuo je na vilajet veliki danak, ali se narod složi i odgovori, da neće dati. Osman aga otputova u sedam sati a moguće je, da ga jamaci ne biše ni otjerali u tvrđavu, ali on opet ode.

3. zilhidžeta 1198. (18. oktobra 1783.) stiže i Omeraga. Ovijeh dana govorilo se je, da se je Bušatlija odmetnuo, ali to bijaše laž. Sagradiše se na novo Carski mlini. Talak Pašelija, naočiti Mustafa, pokrade noću 1—2 dućana, te ga uhvate i on priznade svoju krađu a kada ga žigosaše potvori jednog siromaha po imenu Jusufa, kojeg uhvatiše i udariv mu žig strpaše u tamnicu. Na pošljetku pokaje se pomenuti Mustafa i iskaže, da ga je okleveto iz pizme, na što Jusufa oslobode. Mustafa rasproda na dražbi svoju odjeću, kao što se prodaje ostavština mrtvaca i proda kuću te time namiri, što je komu kriv. Neki pod imenom bakal-hodža poznati posiječe u Kovačičima omoriku, koja pade na nj te ga usmrti. Travnički paša posla u Sarajevo svog glavnog konjušara i čauškog ćehaju, da se posavjetuju o tome, što paša Bušatlija kani pripojiti Skadru neko mjesto od bosanske granice; ali svjetina ne shvativ toga mišljaše nešto drugo, te sazva i skupštinu. Pošteni izaslanici su po običajima sačuvani od svakog napadaja ali prosta svjetina protjera ove kamenjem u Travnik i stade tražiti razloge, da napravi mahzar. Pošto je paša bio blaži od ostalih paša, ne dopuštaše kadiji, da se napravi mahzar i zato se građani razdijele na stranke i time nastadoše prepirke i pisanje mahzara. U zilhidži iselio sam iz mog dućana pokraj zahoda i preselio u dućan pokraj Imaretskog hana.

God. 1199. (= 14. XI. 1784.) umrije Imšir kapetan u 90. godini. U Travniku umrije kapudžibaša, kojega sam u snu vidio, kako je na konju izišao na ladanje, te sam ga posmatrao kako iđe. Osvjedočio sam se, da su oni ljudi, koje sam ja u snu vidio na ladanju ili na brdu, umirali. Usnio sam, gdje se ruši munara sve do šerefe na munari Husrevbegove džamije a tu je bio mujezin, dugobradi starac Avdija Bolo, koji se je u mlada doba bavio mijenjanjem novca. San se obistini, a bio mi je rođak. Umrije terzi pehlivan. Poturči se jedan kršćanin, uvažen među ćurčijama i dobi ime Osman baša, kao i jedan mladi jevrej, koji uze ime Salih baša. Tih se je dana mnogo kršćana isturčilo.

Mevlevijski šejh Osman Dedo naumi rastaviti se svojom ženom nakon desetgodišnjeg braka pod izlikom, da je jedno mlijeko s njom dojio, a kako mu žena to nije poricala, dadne joj mehir (bračni dar) i rastavi se na temelju fetve a za dug, koji joj je dugovao, dade joj svoju menzilhanu. Bosanskog valije, Bošnjaka Sarajlije Abdullah paše, prem je bio darežljiv i prijatelj Bosne, nasiti se svjetina jer je ostao na svom mjestu četiri godine, kao ono što poslovica veli: svaka je novost slatka, te ga počeše i kuditi, kako je to bivalo od vajkada. Napokon umrije on na božiju odredbu naprasitom smrću, ali je opet mnogo ljudi svašta govorilo, te jedni govorahu, da se je otrovao a drugi ne znam šta. Ali govoreći po pravdi, bio je dobričina spram ostalim pašama. Neka je na nj božija milost! Umro je 30. januara 1199. U istoj godini u 8 sati 2. noći berduladžuza izgorje kuća merhum muftije u Hrvatinu. Paša Bušatlija, bivši neprijatelj spužskog paše, naumi postaviti svoje zapovjednike u Spuž i u ostala mjesta, ne znam dokle, dapače i na carigradskom putu sve do Prijepolja te odasla nekoliko vojnika, da zatraže njemu pokornost. U ono doba bi imenovan na Bosnu Mehmed paša, koji se zaputi iz Bendera put Bosne, te kada je bio došao blizu, neko ga naputi, da se ne svraća u Prijepolje. On se u tomu prevari, te on, koji je bio poznat kao junačina, stiže u Sarajevo stranputicom, ali izgubi time i slavu. Kada je svjetina saznala za ponašanje paše Bušatlije, srcem ga zavoli, a nije on ni radio, kao ostali zapovjednici, nepravde, nego je bio vanredno pravedan, a pošto je svatko ljubio pravdu, dosljedno je, da ga je svatko i zavolio. Prem je bilo i onakovih, koji su ga kudili, a bilo ih je veoma malo, veli poslovica da se rijetkost ne uzimlje u obzir. Mehmed paša je stigao u Sarajevo početkom redžepa 1199. (10. V. 1785.) poslije Gjurgjeva na jednu sedmicu. U petak na 18. redžepa (27. maja 1785.) stigoše plaće od god. 1186. (4. IV. 1772.) A stiže opet i tatar 19. redžepa (28. maja) i donese glas o svrgnuću, i 20. stiže u Sarajevo Džafer paša kao valijski zamjenik. Novi paša imenovan je iz grada Sofije, čemu se narod veoma začudi, pošto ovako štogod nema primjera. Pomenuti paša zadrža se podosta u Travniku s Džaferpašom, a poslije ode a da se nije svratio u Sarajevo. Novi valija Smail paša imenovan je iz Ismaile. Nekoji velikaši i pametnjaci počeše grditi i psovati Bušatliju veleći da je odmetnik, ali se na posljetku saznalo, da su bile lažljive sve glasine, koje su o njemu kolale, da tako-ovako sakuplja vojsku. On bi imenovan zapovjednikom Crne Gore i stiže carski ferman kojim se pomiluje, te mu se izriče carski blagoslov. A oni, koji su ga držali pametnim, oboriše oči i postide se svojih riječi. Čim je pomenuti Smail paša stigao u Novi-Pazar, razbolje se i umrije kroz jednu sedmicu. Ovo je čudnovato i nije se u Bosni dogodilo štogod slično. A to se desilo 10. ramazana između Petrova i Ilinj-dana u god. 1199. (17. jula 1785.). Velika lipa u dvorištu

Careve džamije od sebe se osuši i posijekoše ju. U ovoj godini toliko je mnogo drva stiglo na Bend-bašu, kao nikada prije a možda ni u buduće neće stići. Mula efendija naredi uz ramazan, da se ispali po jedan top na ručak u 6 sati noći, kada su najkraće noći i da se ne jede poslije topa za vrijeme imsaka a čim se čuje drugi top, da se odmah i zaposti, što ja ne odobravam a ostali Bošnjaci kojim pamet kasnije dolazi, odobravali su to s početka a na posljetku biše uznemireni od ovog hitca, i rekoše, da od njega nema nikakove koristi. Uz ramazanski bajram poginuše dvije osobe. Halač, Kalajdžija i Ahmet baša Moralija, koji su bili osuđeni na 7 godina progonstva u Inebaht, povratiše se u Bosnu 2. zilkadeta 1199. (7. sept. 1785.) u srijedu i dođoše u Sarajevo sa mnogom svjetinom

U Stôcu bi postavljen serdar, što ne bi po volji kapetanu te zatraži od paše da se svrgne, ali to ne dopustiše sarajevski janjičari. Pošto ovi isti ne dozvoliše, da se otpremi u Travnik nekoliko trgovaca i drugih osoba, nasta prepirka i mržnja. U pomenutoj godini nasta u Rumeliji zbrka i nered među vojskom, što se izvrglo u svađe među ajanima i pašama. Ahmet kadija Čurčić, koji se je vraćao u Sarajevo iz Dodirhi Turena (!) naiđe na vojnike, koji ga izgrde i opljačkaju. U pomenutoj godini zakasni veoma cvjetanje i zelenilo, ali pošto mrazevi ne padoše za rana, dozriješe opet plodovi te ih pobraše, a vrijeme bi tako lijepo, da ga ugodnijega nije nikad ni bilo. Koncem godine 1199. stigoše mula grada Savajeva i janjičarski aga Omer-aga.

Početak muharema i nove godine 1200. (= 4. novembra 1784.) u petak Mog sina Mustafu vuklo je srce od sebe na brijački obrt i kada mi reče, da ga dadem brici mula Salihu, poslušah ga te ga istom odvedoh 5. dan muharema (8. novembra 1785.) u utorak malo prije ićindije 3 dana prije Mitrova; a u pomenutoj godini bio je Mitrov-dan u nedjelju. Aga objavi, da će biti tobož strog i da neće uzimati tobože od pjanica globe, nego da će ih žigosati; ali pošto ima na 21 mjestu krčmi zna Bog, da će i globe uzimati. A pošto bi bilo posla, da se svjetini ugađa, poče najprije ovako postupati uređujuć poredak, neka i svjetina rekne, da je taj poredak uspostavljen aginom strogošću. Ali to nije tako, nego je posljedica, zlokobnosti godine. Idemo da vidimo; a ja ću ovdje zabilježiti sve one događaje, koji će se zbiti za njegova vremena. Eto najprije pobježe jedan uznik iz tamnice u Visokom i bi od njenog serdara usmrćen u našem gradu jedan kulukčija (ophodnik). Mnoge se pijanice pojaviše i opet napadoše na ophodnju. Mladi kadija neretavski, Ahmet ef. Čohadžić potegne u mehćemu tobož noću ženu jednog čovjeka, na što joj muž skupa sa ženskinjem zaviče po gradu i po čaršiji i zatraži pravdu radi uvredu časti, što ponuka prostu masu, da se i ona digne. Mulin ćehaja izgrdi svjetinu prostim riječima, na što mu svjetina odgovori, da toga ne prima i da traži, da se vrše šeriatski propisi. Napokon zatvoriše kadiju u kući otmjenog građanina Tefterdarije a ćehaju mu zatvori mula i bi pročitan ferman pravde. U kratko janjičari koriše i psovaše javno kadije te se time malo zadovolje i razgovore. A zašto? Zato, što su bili prosta masa a odžaklije potišteni otvorili su opet oči, ali opet ostadoše kao i prije.

Počelo se opet govoriti o Bušatliji, a tomu bi povod da je tobož optužio Frenka Mahmud-pašu, uslijed čega bješe dignuti mnoge paše iz okolice na Skadar, a Bošnjaci u ovom pogledu ne htjedoše otići paši na dogovor te time

nasta neprijatnost između paše i Bošnjaka. Prošle godine, u zimno doba, pravili su kahvedžije halve a i ove godine napraviše, kao i bašeskija i druge prosijačke kahvedžije, a ovo je zapravo prosijačstvo. Na pramaljeće puščali su se po običaju u ponedeljak konji u polje na trku a dok je to svjetina posmatrala, opale dvojica lola puške jedan na drugog i pogode u glavu jednu djevojku u ljetnikovcu, koja umrije nakon jedne sedmice. Na prijašnji poziv zaputiše se napokon nekolicina kadija s mulom i agom u Travnik, gdje zaključe nametnuti veliki porez i ratnu pripomoć taku visoku, da se tolika ne pamti. Mubaširi odnesoše bujurultije kadijama u nahije, u kojima se izrično zahtjevaše toliko volova, toliko mliva, toliko novca i toliko komora; ali Bošnjaci jednodušno ne privolješe dati toga, dapače u gradu Sarajevu napraviše i mahzar; ali, prem su mnogo nastojati, da ga i kadije muhurlejšu, oni ga ne muhurlejsaše, nego ga sirotinja otpremi caru onako bez njihovih pečata. I iz Visokog stiže u Sarajevo mnogo svjetine a pošto su se visočki ajani mrzili, htjedoše tobože u gradu da se jedan drugom osvete, na što i od građana neki zagovaraše bivšeg ajana Hasan alemdara a neki protivnu mu stranku, uslijed čega nasta u gradu velika prepirka i međusobno neprijateljstvo radi mahzara. Međutim su kadiju i muftiju dosta ogovarali i izustili protiv njih mnogo nepristojnih govora a pored toga bješe zatvorena sjedišta mulina i agina. Prem je Ahmet paša Moralija stigao u Sarajevo na 2. zilkadeta (7. septembra 1785.) kao bosanski valija, stiže glas na 20. džemaduul-evela (21. marta 1786.), da je svrgnut i da je na Bosnu imenovan selanički paša Selim Siri-paša, koji si imenova zamjenikom Miralema te puče i top. Do Đurđeva bješe 41 dan, kada je stigao glas, da je paša Bušatlija oslobođen iz uznice. Bosanski valija Selim-paša dođe u Sarajevo na 2. aprila u četvrtak i osta u Sarajevu tjedan dana, pregleda tvrđavu te zapovjedi, da se poprave bedemi i topovi, na što svjetina poče redomice raditi i za bedeme zemlju prenašati. Cvjetanje bilo je jako kasno, tako, da je netom prije dva dana procvalo. Nasta strašna bura te poobara džaminske munare u Ajaspašinoj i Kadinoj mahali, prevali iz korjena mnogo drveće po baščama i tim bi svaki pojedinac oštećen, prema svome stanju, neki malo a neki mnogo; a ovo se zbi na 4. redžepa 1200 (= 3. maja 1786.). A još se je u godinama 1188. i 1195. desila strašna bura. Na dan, kada je sunce ušlo u zvijezde blizance, padao je snijeg cijeli dan (= 27. 4.).

3. ševala 1200. (= 30. jula 1786.) bi svrgnut i zatočen u tvrđavi na Bendbaši janjičarski aga Omer-aga a novi aga, starac Alijaga, stiže isti dan i to bi dva dana prije Ilinj-dana, na koji se dan pobiše momci te jedan drugog usmrti. Godine 1200. popravi Selim-paša Carevu džamiju i dade ju našarati, a popravljana je i god. 1168. (18. X. 1754.) a poslije god. 1195. (28. XII. 1780.) s dvora je bojadisana. U ovoj 1200. godini padaše kiša kroz cijelo ljeto, te poraste trava i na gori i na kamenu, ali ne požuti. Vas svijet izgledaše zelen. U voće udari nedaća a i bostani se kasno zasijaše, žita se ne mogoše pobrati, uslijed čega se svak prepade. Ako je bilo ljepote četiri dana, odmah ju je slijedila kiša te rodiše krastavice, a dinja i lubenica ne bje ni malo. Žita sabraše se hitno i mukom. 20. augusta svrgnu 10. odjel svog bašeskiju Hadži Osmana Hemezaniju te postavi terziju Išareta. Dok je kadija Homarić bio u Travniku naibom, potvoriše ga janjičari, da je tobož na poticaj Džafer-pašin opanjkao u Carigradu Ahmet-agu Tatarevića, Džafer-pašina neprijatelja, koji se je nalazio u Carigradu, da utjeriva janjičarske plaće. Janjičari postaše kadijinim najvećim neprijateljem te ga iz što-

vanja prama bos. valiji Selim paši svrgoše, ali mu dugo vremena ne dozvoliše, da dođe svojoj kući u Sarajevo, na što on ode na svoj čifluk i tamo se zabavi. Sami Bog zna, da je nevin i da ilam nije bio razlog, zašto ne stigoše plaće a laži biva mnogo. U polju usmrćen bi Baba Kolagi beg Kara Hadžialić a kadiju Šerifića potvoriše, da je to ubojstvo izvršeno na njegov poticaj, jer se je parničio sa usmrćenim radi prijepora za jedan čitluk; ali Bog zna, da je to potvora. Po čaršiji se pogovaralo, da je carinar Bakalbašić ukrao jednu gvozdenu ploču, što mu načuje brat, i, neispitav temeljito stvari, reče to bratu i zapita ga, za što je to učinio, a ovaj mu, ne kazav povoda, pošto je ispekao kahvu u carini, od sramote zarinu nož na dva mjesta u vrat i, ne zadovoljiv se time, raspori samom sebi trbuh te mu ispadoše sva crijeva. Svemu tomu bio je povod, što su ga nazvali kradljivcem. Tati usmrtiše jednog pekara. U Sarajevu bi poslije bajrama usmrćen Merdonlić.

Nova godina 1201. (24. okt. 1786.) počimlje u utorak. Abdija Mačkar iznajmi Novihan uz godišnju kiriju od 1250 groša. Kada je Skender paša Bušatlić primio od bos. paše, koji je upravljao Plevljima, pismo i razumio, da su nekolicina njegovih podanika bili prije opljačkani u Plevljima i oteto im nekoliko kesa novca, naumi postaviti sakupljača džizije u Plevljima i pošalje tamo Hasana Hota sa nekolicinom Arnauta, na što zapomažu ajani pljevaljski i pošalju tužbu u Sarajevo. Sarajevske kadije ju otpreme paši, a paša im odgovori, da sami odu da ih protjeraju i Plevlje oslobode i ujedno pošalje u Sarajevo jednog silahdara. U Sarajevu se postavi zapovjednikom alemdar Kašo, koji obuče ćurak i poče popisivati vojnike sa glazbom. I popiše ih nekih 300 te uzme 2 topa. Vjerojatno je, da Bušatlija zapravo i nije namjeravao zaratiti, nego mu je cilj bio novac i danak; ali da vidimo, šta će biti posljedica. Napokon, možda ima Bušatlija za neprijatelja jednog od hiljadu duša, ali dođe vrijeme te se zašuti.

God. 1201. poče se opet govoriti o Mahmut paši Bušatliji i o njegovim pristalicama Hasanu Hoti i Batalu, kao što se i prošle cijele godine govorilo. Ali je Mahmut paša Bušatlija bio veoma smion i radin, te bi davao oštetu iz svoje imovine za svaku stvar, koje bi nestalo u njegovoj pokrajini, a on bi tražio lopova i dao bi ga naći. Nasilja nije dopuštao da čini, bio to ajan, kadija, paša ili muftija, bilo to u skadarskom pašaluku ili u kom drugom. Pošto je bio poznat kao zaštitnik protiv nasilja, dobivao bi molbenica iz okolišnih krajeva, u kojima ga mole, da šalje svoje zapovjednike, koji će sakupljati danak, što bi iz uviđavnosti i uslišao. Ovaj njegov postupak pričinjao bi se prividno kao neko osvajanje. On je postavljao svoje ljude kao sabirače danka u 2—3 varoši u Rumeliji, kao i u Bosni, a njihovi su se žitelji njemu pokorili. Ali pošto ovakovo njegovo vladanje nije bilo po ćudi okrutnim ajanima a niti kadijama, mnogo su puta izmišljali klevete, dapače i to, da si je utuvio u glavu, postati carem te će učiniti ovo ili ono, dići toliko vojske i osvojiti Selanik, Niš dapače i Sarajevo. Proglasili su ga namjerice odmetnikom i razbojnikom, dočim on nije ni pomišljao na štogod ovakovog. On je poslao svoga čovjeka, Hasana Hoti, u Pljevlje za to, što su ajani raspisali pretjerani porez na siromašne žitelje varoši Plevalja te im time učinili nasilje. Kadije i ajani gorepomenute varoši napraviše tužbu i poslaše poznatom nastojniku 10. odjela, uvaženom Hadži Bešliji, koji je pozajmljivao novac kadijama i bezima po varošima. U njoj navedoše lažljivo, da će ih Albanezi napasti. Kadijski zbor u Sarajevu i pomenuti hadžija odu skupa u sarajevsku

mehćemu, isposluju ilam od mule i pošalju ga u Travnik Selim paši, da ga potvrdi i time ga zavedu. Pošto paša nije znao, šta se tamo zbiva i kako stvari zapravo stoje, pošalje svog rizničara u Sarajevo, da uzme pod svoju komandu jednog vojskovođu od Sarajlija i nekolicinu momčadi te da ide čim prije osloboditi Pljevlje.

Međutim je gorespomenuti hadžija zalazio u kafane i ogovarao Bušatlića a da ne zaostanu, napraviše i kadije skuoštinu i zaključe, predobiti muftiju, da proglasi Bušatliju razbojnikom i time da narod protiv njega raspiri. Svakom čovjeku i momku, koji krene iz Sarajeva imalo se od reda dati u ime troška po 10 groša, troškovi da se raspišu na svaki vojni odio, a kadinim nastojanjem bilo je osoba, koje su dale i po 20 groša. Upisalo se oko 150 osoba, koji krenuše svirkom uz bubanj na Plevlje pod otvorenim barjacima Salih alemdara Kaše, Hadži Osmana Hemezanije i Mehmed alemdara od 45. džemata. Kada su stigli u Plevlje ne nađoše ni traga Arnautima te se tu zadržaše dosta vremena. Odatle krenuše u Prijepolje i Sjenicu te prognav tamošnjeg zapovjednika, krenuše u sela Vraneša, gdje napere top na jednu kulu. Prem su ljudi u kuli izjavili, da su i oni muslimani i sljedbenici muslimanske vjere, nije im se to uslišalo, na što bješe i oni prisiljeni radi obrane zapucati iz pušaka, čim rastjeraše u bijeg Sarajlije i ostalu svjetinu, od kojih je nekolicina ranjeno a bilo je i mrtvih. U Sarajevo stiže glas, da su Sarajlije na svom bijegu učinili velika nasilja i opljačkali mnoga imanja i stvari a dosta i popalili. Gorespomenuti Hadži Bešlija, kadije i oni, koji su vjerovali njihovim riječima, ostadoše svi sramotni i zastiđeni a Bog zna i Selim paša se pokajao, osvjedočiv se, da je Mahmut paša nedužan i ostao čist, kao ulje na površini vode. Ovako sve klevete i laži postaše bjelodane. Vojnici stigoše prije bajraka, a vođe im stigoše kasno te se ušuljaše kao tati i od stida izlažahu vrlo rijetko u čaršiju. Oni, koji su iskreno ljubili Mahmut pašu, veoma se obradovaše i rekoše, da Svemogući naposljetku štiti pravdu.

Početkom hamsina, na 14. rebiul-ahira 1201., stigoše plaće od god. 1187. iz Bukarešta, a dok je od bosanskih daća došao nedostatak, proteklo je mnogo vremena, te se plaće jedva isplatiše koncem hamsina. Kapetan Donje-Tuzle krene s topom i s nekolicinom vojske na Gornju Tuzlu te se sukobi s janjičarima, gdje pogine i nekoliko ljudi, na što seoski žitelji područja Gornje Tuzle i janjičari dođu u Sarajevo tobož da plaču, a u istinu su oni porazili vojsku tuzlanskog bega i usmrtili mu sina i prem su ostali pobjedonosni, opet su otišli u Sarajevo i u Travnik paši. Paša, da ih pomiri, pošalje nekoliko pametnih ljudi i odredi serdara i kadiju. U pomenutoj godini i opet se poče govoriti o Bušatliću, te kolaše glasine, da su stigli fermani, koji glasaju, da se sakupi velika vojska iz Bosne te da se udari na nj s kopna i s mora i da mu nema oprosta. U fermanima se ali ne spominju tužitelji, a to za to, jer se je razglasilo i u Šamu i na Istoku, da on nije tlačitelj i da nema krivice, jedino što je pružio ruke na erar. U fermanu je rečeno, da njega i brata mu Ahmeta car više ne trpi u svojoj zemlji, što narod jako ogorči. Tomu bi posljedica, da ga je bos. narod veoma hvalio i vjerovali su, da nema druge krivice, izim što je pružio ruke na erar i što je uzeo mnogo haračkih tezkera. Uslijed toga žalilo je 100.000 duša, a rijetkih je bilo, koji su se radovali, a i to su većinom kadije i haračlije ili ajani i njihove pristalice. Oni, koji su ga caru oklevetali, rekoše, da je car tako

izdao ferman, te pozvaše ljude iz Sarajeva na vijećanje, a na koncu šta će biti, to će se doznati, kada se vrate iz Travnika. U oči Đurđeva na 22. redžepa 1201. stiže u Sarajevo sarajevski aga, poznati bogataš Hadži Jašar Šapčanin, koji je postao agom. On je s prva bio hasećija a poslije je bio i u Carigradu, a kada je ovamo u Bosni umro bosanski aga podmitio je i imenovan je agom. Jek cvjetanja desi se poslije Đurđeva na jednu sedmicu. I prije jedno dvije godine bilo je to pokasno, ali nije ovoliko. Na 2. maja 1201. pocrveni nebo i to poslije sumraka. Hrana je skupa, jedan šinik pšenice 8 groša, janjećije meso po 7 para. Jedan od vijećnika u Travniku pade u jednom konaku s visoka mjesta a u zahod te se ozlijedi, pa ga donesoše na nosiljkama u Sarajevo, a dođoše i ostali vijećnici.

Oni mišljahu, da su tobož pomilovali i ugodili siromasima, ali nijesu, već su prouzrokovali crnu nedaću, dok se je pokazala glad u ovoj godini. Kako Sarajlijama nije bilo teško dizati u Sarajevu vojnika, koliko bi htjeli, otvoriše, prem paša je naredio i bio zadovoljan sa 150 momaka, u Sarajevu bedasti Bošnjaci 10 bajraka i počeše sakupljati novac od cijelog građanstva i upisivati ih u vojsku, što im nanije veliku nesreću, te sviju ožalosti, a jedan drugoga uvrijedi. Neka se zna, da je velika drskost, otvarati serdengečdijske bajrake bez povoda i bez carske zapovjedi. Ali da vidimo, možda neće nikako ni otići, a ipak se muče. Kada su javili paši, paša se rasrdi i zapita, čijom su dozvolom razvili 10 serdengečdijskih bajraka i kako su ih smjeli razviti, dok ne izađe sandžak i dok car ne zapovjedi. I stiže glas, da je rekao agi, da ne će ostati ni njegova glava živa niti agina, na što se svi ožaloste, kao da su pokisli. Da vidimo! Od trgovaca poče se iskati novac i zvati ih u kafane i pozivati ih u rat a onim, koji su htjeli u rat, rekoše, da ih neće, već ih ucijeniše jedne na 15 groša, a druge na 105 te ih tako namuče i protjeraju polovinu svjetine kroz obruč i oduzmu im imetak. Na koncu se i svjetina osvijesti i zatvoriv čaršiju pohrli velika skupina u sjedišta mule i age te zatraže natrag oduzeti im novac a barjaci da se saviju, na što sve pristaše i aga i mula te dadoše saviti zastave. Kada je osvanuo sjutrašnji dan izjaviše, da im je to preveć sramote te zatraže oprost, ali barjake opet razviše.

Siromasi, koji su šutke prigovarali kroz 3—4 mjeseca, izjaviše otvoreno i zapitaše: gdje je muftija i smutljivac Hadži Bešlija i neki aga i oni koji nas više muče, nego li kršćanina i traži i uzimlje harač, hajdemo da im kuće porušimo!« Na posljetku opet su iskali novce od slabih i uzimali ih, a davao je, ko je bio bedast. Paša ode iz Travnika a da ih i ne pozva. Oni poslaše paši naročitog izaslanika, da ih zove na vojsku, a htjeli su, da ih paša naročito zove, jer bi taj poziv pašin tumačili, kao dozvolu za barjake, a na posljetku ne bi ih ni car ukorio radi razvijanja barjaka.

Sada će se prikazati sni, koji su se usnili za ovog vremena. Jedan čovjek vidio je u snu one kadi-efendije, koji su bili Bušatlijini neprijatelji, gdje idu za hahamima (rabinerima), koji nose lešinu jednog jevreja. Drugi je vidio u snu, gdje jedan brico briči bradu kadijskog poglavice sjekirom.

Jedna je osoba usnila, da je neprijatelj Bušatlin, novčar Hadži Bešlija, pozvao na gozbu svjetinu, a kada je došla u kuću, ne bi od gozbe ni traga, izim hljebnih mrvica. Opet netko ugleda u snu vodu i pokraj nje bedem od kamena, a na jednom brežuljku sarajevske ovce. Spavajući zapita, čiji je bedem i

čije su ovce, na što mu odgovoriše: bedem je Mahmutov a stoka je Sarajlija. Međutim izađu na jedanput crni ovnovi, koji upotrebe ovce. Ovi sni obistinili su se napokon do sada a ima ih još. Idemo da vidimo, kakvi će izići.

11. ramazana 1201. (27. juna 1787), uz ramazan, bi u Zagriču zaklan jedan čovjek. Umrije zamjenik mutevelije Isa begova vakufa, na što mevlevijski šejh Osman posumnja o njegovoj prirodnoj smrti te uze od kadije ovlasnicu, da pregleda mrtvoga; ali se mula rasrdi i pritvori mehćemu, veleći, da ga on neće pregledati, nego da ga pregleda čaršija. Opet jedan san: Jedan čopor konja, na kojima nema koža, a hodaju i jedu i lako lijegaju. Ovaj se san obistini time, što su učinili prava nasilja na spužskim siromasima i tako počinili grijeh.

Glasine o Bušatliću zadale su straha četama, koje su stigle iz Rumelije, koje bješe na Kosovu do pete potučene, a i dok su bosanski vojnici stigli do Podgorice, prođoše dva mjeseca, a da još do sada ne pristupiše na skadarsku granicu.

Da vidimo što će se dogoditi. Oni se boje i često šalju pisma. I opet stigoše glasine o Bušatliću, da je nekolicina Arnauta oborilo kamenje u klancu planine Hoti pokraj Skadra, a naši Bosanci, nadajući se, da će proći kroz klanac, gordo navale, ali im ne iziđe, kako su si predstavljali, nego bješe raspršeni kuda koji. Ovaj crni glas stiže u Sarajevo i proču se širom Bosne, ali nitko ne vidaše za umjesno, da pokaže radost, pošto se je svatko bojao zlobe od začetnika ove vojne; a kada prestane vojna, onda će pokazati radost, jer ih se neće bojati. Sila vojske navali iznova na klanac Hoti; ali ih opet napadnu Arnauti i rasprše, na što bos. čete, ne slušajući paše, pobjegnu te idući u malim odjelima, čuli smo, da su ih u ostrožkom klancu Crnogorci množinu opljačkali. Ovaj bezprimjera sramotni glas stiže u Sarajevo. Jednog dana biće ih mnogo, koji će se veseliti ovoj žalosnoj sramoti, ali oni to prividno sada ne pokazuju. Bušatlijini neprijatelji tako su ožalošćeni, da pucaju od tuge; ali im to ništa ne pomaže i ova sramota osta u istini. Napokon dođe jedan čovjek, za kojeg dozna jedan kadija, da mu je stiglo jedno pismo, u kojem se javlja, da su građani Skadra tobož posjekli Mahmut pašu, na koju se vijest obradovaše veoma veliki neprijatelji Bušatlića; ali i ta radost bila je nakon sramote porušene Basre. Onaj Mahmut kadija, da bi razglasao kao istinu vijest o Mahmut paši, dade provodati bez srama po čaršiji onog čovjeka, koji je tu vijest donio. Nu poslije 3 dana stiže glas, da je to laž, a što je istina to se i obistinilo. Jedino je istina bilo to, da se je Bušatlija zatvorio u tvrđavu sa nekoliko ljudi, a iz vana da je pucalo na tvrđavu 100.000 vojske iz topova i kumbara, na što je Bušatlija odgovarao po kadikad topovskim hitcem bez taneta, te tobož, da su priredili mnoge stepenice i da će jurišati. A pričalo se je i to, da Bušatlija nije navodno siguran od svojih ljudi i da se je zatvorio u kuli u tvrđavi sa 1—2 starca te je rekao, kada se nađe u muci, da će potpaliti municiju i dići u zrak kulu, imetak i sve one, koji se nalaze u kuli. Napokon ajdoski paša prisili i građane Skadra, da i oni jurišaju na tvrđavu; ali i oni se osramotiše, izgubiv nekoliko mrtvih. Jednog dana navali opet silna vojska te padne mnogo mrtvih. Dva dana prije nego je stigao u Sarajevo ovaj crni glas, proču se, da je Bušatliju ubio u tvrđavi njegov šurijak Kahrimanpašić, na što nekoliko kadija dadoše i mnoge napojnice, dapače tako se je ta lažljiva vijest raširila, da je nekoliko njegovih neprijatelja obreklo dati po 150 groša, ako se ta vijest ne obistini. Iza toga stiže žalostan glas, da se je

Bušatlija tobož pokazao na bedemu od tvrđave i govorio: Evo mene još živa, nije me niko ubio, a vas je netko iz tvrđave prevario za vrijeme bitke. U istini popela su se dvojica pionira pomoću kuka u tvrđavu, gdje ih posjekoše i pokazav im glavu na bedemu za vrijeme bitke, namjerice razglase: evo Bušatlijine glave, a isto tako razglase i oni, koji su taj prizor gledali. I time ostadoše njegovi neprijatelji postiđeni. Svjetina dapače govoraše, da ovaj čovjek jamačno ima 30 glava, pošto toliko puta dolazi slični glas, koji se oprovrgnu. Kada se za ovo doznalo, oboriše oči preda se njegovi najljući neprijatelji. Mitrov dan se približi, te se i vojska raspusti, da ide u Sarajevo, a kojeg bi god vojnika zapitao, bio on Sarajlija ili graničar, svaki bi odgovorio, da ne zna: šta je urađeno, uradio je Selim paša, a Mahmut paša možda je u tvrđavi pogubljen, a možda i nije, možda je otišao i u Carigrad.˙ Pošto tu nije bilo jasna odgovora, govorkalo se je neko vrijeme u Sarajevu ovako, a mi idemo da vidimo!

17. muharema 1202. (19. okt. 1787.) pocrveni nebo a prije ovog još je dvaput pocrvenilo u istom mjesecu.

Jedan ćurčijski obrtnik dobaci nepogodnu riječ svojim majstorima, koji ga prijaviše muteselimu, na što mu ovi naumi udariti žig, a on se za inad poturči i uvrsti se u 10. odio, čija momčad ovog kršćana, koji je bio dosta uvažena osoba, jer je postao muslimanom i njihovim drugom, počasti odijelom i novcem i dade ga načiniti ćurkčibašom na mjesto ćurkčibaše Sulejmana, koji je musliman i čiji su pređi bili ćurkčibaše. Pošto je bio lijepo odjeven, dadnu mu i nadimak mule, tobož da treba svakoga lijepo odjevenoga odlikovati s nadimkom mule, te ga tako prozvaše mula Osmanom, govoreći: »Hodi ovamo mula Osmane, hajde tamo mula Osmane«, i tako ga prozovu. Ali time su učinili veliku glupost, jer je licemjerstvo najgadnija stvar te i mula Osman odmagli jednog dana skupa sa svojom ženom u Austriju. Iza Mitrova na 15 dana nerado povratiše se s vojne izim aga i oni, koji su od tvrdokornosti obrekli, da neće doći, dok im je na ramenu glave, pošto su iskusili, što su ratne muke kroz 5—6 mjeseci te od stida gledaše preda se, a slabunjasti siromasi i pravedni se obveseliše. 12. safera 1202. (23. nov. 1787.) razglasi se, da su stigla 3 fermana kroz 5 dana, u kojim se javlja, da je rat s Moskovom neizbježiv.

Skadarski događaji veći su od najvećih i najčudnovatijih, u kojima se opaža božija moć i providnost. Na Mahmut pašu Bušatliju, koji je bio sa 60 ljudi zatvoren 5—6 mjeseci u tvrđavi, navaljivalo je 150.000 vojske, bacilo na nju 100.000 topovskih taneta i granata i nekoliko puta je jurišano, a sve se na posljetku izjalovilo a da nijesu ni za dlaku pobijedili, nego su ostali poraženi. Bušatlić napokon prova'i iz tvrđave, a u pomoć mu stiže i Hasan Hoti te porazi rumelijskog pašu Ajdozliju. Bošnjake pomiluje i izda nalog, da im se za dlaku ne učini štete, a pašu Čauševića, koji je bio imenovan na Skadar, usmrti. Kada je stigao glas u Sarajevo, da je Bušatlija pobijedio, obveseliše se nemoćni i siromasi kao i ljubitelji pravde te i ženskinje, a možda i sve žiteljstvo Bosne a oni, koji su ga mrzili iz gluposti svoje, ožalostiše se. Prije ovih događaja usnio je imam u Sumbul-mahali, Hadži Ahmet, jedan san i to ovi: Pokraj jedne velike mutne rijeke jedno visoko drvo i jednu veliku ćupriju, koja se je okomito pružala nebu, a na drvu stajao je jedan lijepi bijeli soko, koji je imao na vratu bijeli gajtan, koji mu je dosizao sve do prsa. Kada je vojska jurišala sprama one rijeke, soko okrene glavu i pogleda ju veličanstveno, na što ona popada sva

od straha na zemlju. Napokon se ovaj san i obistini, a usnit je još jedan san ovomu sličan. Kada je Mahmut paša Bušatlić pogubio Mahmut pašu Čauševića, koji je bio imenovan za Skadar, našao je uza nj mnogo hiljada dukata. Na dražbi prodao je telalom Ajdozline konje i opremu a novac je uložio u erar, što svakog iznenadi, jer imavši priliku prisvojiti ga, on ne učini toga. On nije skretao od pravde, nego je vazda slijedio pravac pravde i šeriatske propise te je dao rastelaliti, da se nitko ne usudi oštećivati Selim paše i bosanskih četa ni za jedan hilal (ušatku). Travnički prvaci i age podoše Bušatliji na kahvu, te su se jedni izgrlili a drugi mu ruku poljubili i svi rekoše, da su postali Bušatlića sužnji i oprošteni robovi, a dovu mu je učinio njegov najveći neprijatelj: Da je htio, mogao nas je sviju pogubiti, ali on nam pokloni život i imanje, te izjaviše, da nema na svijetu ovakove dobričine. Razlog, zašto je poubijao čete Ajdozlijine jest taj, što su one kroz 5—6 mjeseci činile na pravdi nebrojena nasilja i tlačile narod skadarski, te je prema tome i on viđao za shodno poubijati ih.

Slijede spjevovi o Bušatlijinoj slavi, što ih je pisac ove zbirke sastavio na poticaj i moljakanje Hadži Ahmeta imama džamije u Sumbul mahali.

God. 1202. zaista bila je sva živež u svakom mjestu na cijeni, dočim bi prije bivale na cijeni jedna, dvije vrsti, u pomenutoj godini sve je bilo skupo, tako da je pšenici i kukuruzu ista cijena i to na šinik po 9 groša, med 20 para, maslo 46 para, svijeće na oku jagmom po 20 para. Ali bijeli luk, sijeno, drvo, ugljen pojeftiniše a ostalo, kao krastavci, dinje, voće i sve ostalo bilo je skupo. Bećir pašinu zamjeniku Miralemu stiže pismo od Nijemaca a on ga posla u Sarajevo, 3. džemazi-ul-evela 1202. (10. febr. 1788.), u kojem se naglašuju, da će oni prisvojiti Rumeliju, koja je njihova porijeklom, te da svatko sjedi na svom mjestu bio on hodža, hadžija, šejh ili muderis i da daju danak, na što odmah stigoše i ferjadčije (pomagači). Podijeli se iz Varne Bekir paši 3 nova tuga i poslaše se s menzilom u Bosnu, koji stigoše u Bosnu a i Bekir paša stiže s menzilom na 11. džemazi-ul-evela 1202. (18. febr. 1788.) bez ćehaje i bez glazbe, dapače i bez pratnje. Isposlovaše dozvolu za razvijanje bajraka, te se razvi na novo 30 bajraka, a age su bili ovi: Kazaz Mehmed aga Dugalić, telal baša Hadži Muharem, bravadžija Salih aga Kamenarević, trgovac Mehmed aga Kapić, trgovac Muharem aga Neretljak, trgovac Hadži Muharem Petalica, trgovac Mustafaga Hrnjo, trgovac Mujaga Pobro, tutundžija Deli-Mehmed Prešlić, Bektaš aga Jamak, trgovac stokom Bektašaga Talirević, tabački alajbeg Hadži Husein aga, Hadži Salih aga Zildžić i brat mu, trgovac Mehmed aga, trgovac stokom Derviš aga Kupus, trgvac Hadži Mujaga Serhadlić, trgovac Hadži Ahmet, Zeničak Kukundžić, Ahmet aga Kokin od 97. odjela, žutobradi Mustafaga Bičakčija, alemdar Ahmet aga Mujić, Ibrahim aga Hadžić, Hasan aga Gačanin, Husein aga Džinić, Salih aga Fejzibegović, Hadži Ibrahim Sivić, trgovac Ibrahim aga Vragić, kazaz Ibrahim aga Ćemerlić, Avdaga Supurdić, Mula Ahmet aga Neretljak, Avdaga Atlibegović i još jedan putnik. U ovo vrijeme, nađe se jednog jutra na Latinskoj ćupriji glava i jedna noga nekake bludnice, što ogorči svjetinu. U ovakovom vremenu, gdje je sve pokvareno, neće ni inovjerci biti poraženi. Da najprvo stvar izvide, učiniše vijeće te uhvate jednu kršćanku krčmaricu i udare joj žig, a ona laživo potvori 3—4 ljudi, na što ju strpaše u vreću i baciše s Latinske ćuprije u vodu. Dadoše baciti u vodu još dvije kršćanke i mula kadunu Piroku, koja je bila pismena a čini se, da je bila nevina. Novi aga, Bektaš aga, zatvori u tvrđavu

Korpića i naumi ga zadaviti, ali Bog ne dopusti, čemu biše povodom nekolicina mladića, koji su čuvali tvrđavu te onu večer osta živ, a poslije pobježe iz tvrđave. Premda su ga poslije tražili dvojica mladića, ne nađoše ga, te se i oni obveseliše, što ga nijesu našli. Svako je žalio i za nastradale žene, pošto je svatko griješnik, a božija se pomoć može ukazati samo onda, ako se svatko okani svoga nasilja, a ne kada se upropašćuje krčmarica. Raja se u Valjevu i Rudniku pobuni, a pošto tamo nije bilo tvrđave, stanovništvo je iselilo sa stvarima te time ne bi kakove štete. Poslije pramaljeća na 7 dana, na 19. džemazi-ul-ahira 1202. (27. marta 1788.), stiže u Sarajevo novi zapovjednik Jusuf aga Užičanin Nijemci navijestiše rat, što se pismom javi pograničnim mjestima, gdje se žitelji skupa s obiteljima i stvarima povukoše s granica u tvrđave, a svjetina je očekivala i bojala se, da će neprijatelj navaliti i zadati hiljadu jada. Ali ne bi onako, kako su mislili. Neprijatelj je tek bombardirao iz topova 3—4 tvrđave, ali bi ga dočekivali pokatkad serhadlije te im svuda porazili predstraže i sjekli im glave, jezike i uši. Prije toga usni nekoliko osoba ponovno sanove i dođoše skromnomu te ih kazaše. Jedan je od njih ovaj: Jedan beg dođe u Carevu džamiju i glasno zaviče: O narode Muhamedov dođi na carsku gozbu! Sanjar zapita, gdje je ta gozba, na što mu se odgovori: u džamijama, a glas mu ne sliči običnom glasu, nego je bio veličanstven a zvuk mu odjekivao je do nebesa. Evo sna jedne ženske: Ona usni povorku derviša i janjičara, među kojima se nalazio i jedan bjelobradi dovadžija; žena zapita, ko je ovi blagi starac, na što joj odgovoriše, da je to šejh Abdulkadir-Kejlanija. Povorka krene na Musalu da se pomoli. Musala je bila po sredini raspukla, a s jedne strane stigli su nevjernici do pukotine i popadali u nju. Još je jedan viđao san, gdje se bori mjesec s orlom te na posljetku jedan drugog izrani. Ovaj se san brzo obistini, jer stiže glas, da je Bušatlija našao krivicu svomu neprijatelju Ibrahim paši i odsjekao mu glavu. Rekoše, da je pogubio i poznatog Tahir agu radi njegove krivice. Jošte je netko vidio u snu, gdje sve ptice lepršaju, a među njima bila je sokolica, koja je razgonila ptice, na što se ukaže kobac, koji ozlijedi sokolicu. Ovaj se san još nije obistinio. Pošto je množina osoba težilo za ajanskom čašću razdijeliše se građani sarajevski na razne stranke, tako age na dvije grupe, a razmirice, koje se uvukoše među bašeskije, prostu svjetinu, kadije i zapovjednike, prouzrokovaše mnoge gluposti i bedastoće, čemu bi se i deve smijale. Oni ne mogoše prosuditi, da u Sarajevu i u sarajevskoj nahiji nema nego samo petnajstina kršćana, od kojih muteselim, na poticaj i viku jedne čete, podiže 300 vojnika, koji krenuše s muteselimom prije muslimana, što nije bilo opravdano. U Dabeli začu se noću jekdir-Allah (Bog je jedan), a vikao je tko bio. U kratko Bošnjaci su bez razboritosti, a gore spomenuti san obistini se. Silesija neprijatelja dođe i opsjedne Dubicu, na što se serhadlije tamo-amo sakupe i prem ih je bilo malo a neprijatelja množina, opet oni božjom pomoću pobijede te poginu i jedan general, čim se obistini i san. Prem su bezbožnici 1—2 put navalili na Šabac, budu poraženi, ali kada su navalili po treći put, zauzeše ga te zasužnjiše muškinje i ženskinje, otjeraše prve skupa sa imovinom u Varadin, a ženskinje u Mitrovicu, što jako ožalosti sve one, koji to čuše. Ali poslije 5 dana stiže glas, da su sve ženskinje tobož skupa s djecom i imetkom povraćene u muslimanske zemlje, što ublaži tugu naroda te se svjetina i razveseli. Stiže glas, da je od strane neprijatelja navodno rečeno jednom sinu kapetanovu, koji je bio u

tvrdavi i koji je otpremljen u muslimansku zemlju, neka kaže muslimanima, da će se velike vojske slati na Gradišku i na Biograd; neka znadu za ovu namjeru, da ne bi poslije govorili, da ih je neprijatelj prevario. Kada je stigao ovaj glas, svjetina se opet ožalosti, nakon što je narod bio oduševljen radi pobjede na Dubici. U Sarajevu oglasi telal, da svatko sposoban ratu čim prije ide u pomoć u dva smjera; ali pošto je već prije iz Sarajeva otišlo 30 gore pomenutih bajraka, ostalo je Sarajevo gotovo pusto. Nu sve ovo ponuka 6—7 bogataša, te razviše bajrake, i to: Saburića, Hadži Muratovića, Hadži Šabanovića. Kazaferića, Bakarevića, Hadži Avdija Briga, Ramića, Mutapčića, Hadži Avdiju Kapića i Tulića. Napokon neprijatelj ne udari ni na Brčko ni na Derventu, na što se i vojska okani žurbe. 17. šabana 1202. (23. maja 1788.) na 19 dana poslije Gjurgjeva, krenuše na pašinu zapovjed, prije ovih aga, na vojnu, ne gledajući na broj jamaka, janjičarski aga Jusuf aga i Kazaferić. 21. šabana 1202. (27. maja 1788.) posta opet agom 97. džemata Halil aga Ćurukčić. Iz carevine sti:e 300 deva municije u Sarajevo i ode na granicu. U Sarajevu bilo je većina dućana pozatvarano zbog toga, što je iz našeg grada krenulo na vojnu oko 3000 duša prije manje, nego više. A ima mnogo kuća, te u njoj nema muškog ili je prazna, ili je u njoj samo žena. U Sarajevu ima od prilike 4500 kuća, a možda i manje, nikako više, a pošto ima 100 mahali (četvrti), a malo je mahala, u kojima imade po 40 ili više kuća a množina ih nema ni 40 kuća. Da je prema tomu uzet iz svake kuće po jedan vojnik, bilo bi 4000 vojnika; ali ima kuća, koje su bez muške glave, a mahala pretežno, koje ne broje 40 kuća, i kuća, iz kojih nije nitko pošao, te ima i muških, koji nisu za rat sposobni: u kratko, svi koji su otišli iz našeg grada skupa s jamacima, nije bilo više od 3000, možda ih manjka 5 osoba. Naredi se, da se mahale čuvaju od tatova, na što mlađarija načini bubnjeve i udaraše u nje, kao inovjerci uz doboš, vičući »jekdir-Alah« (Bog je jedan). To su oni smatrali zabavom, a zapravo svemu tomu nije bilo ni potrebe. Lopovi su prekapali na nekojim mjestima dućane, još prije nego je narod krenuo na vojnu, a nakon polaska nije se više nigdje pokrala ni kuća ni dućan; a nije za to, što su se čuvale kuće, nego zato, što nije bilo kradljivaca. Bošnjaci su naprama narodu drugih zemalja kao anđeli, a i ono što su čuvali, to je bilo uz ramazan u najkraćim noćima i to do dva sata iza teravije, kada je svatko budan, a poslije nje niti ima vike niti čuvanja, svatko spava, a čuvanje bilo je besposlica. Na veče 25. ramazana (29. juna 1788.) u 4 sata noću zapali se nova kuća bogatoga Jude, pokraj velike havre. Kako je bila velika omara i suša a nije bilo ni snažnih sila, koje bi mogle upotrebljavati sjekiru i kuku, požar je postepeno rastao, te se je jedva iza svanuća utišao. Izgorjelo je 17 kuća, 50—60 kafana i sât-kula. Prem je poslije osvojenja Bosne bilo nekoliko požara, ovakav se ne pamti. U ovom požaru izgorje dapače bezistan sa dosta magaza krcatih robom. Plamen zahvati sve do Miljacke a sa sjevera sve do Šejh Ferahove džamije pa i džamiju. Požar popali sve od Husrevbegove banje pa do Ćumurine ćuprije i do Ćurčića mahale, a izgorje i crkva i u njoj 6 osoba i stvari okolišnih kršćana; izgorješe i 2 jevreja na vodometu Kolobarskog hana. Onimā, koji su mislili, da je crkva sigurna od vatre, te su u nju pometali svoje stvari, sve im je pogorilo. Požar je dopro sve do mesdžida u Tabacima. Ja skromni bavio sam se pisanjem sve do sada u svom dućanu tik sât-kule. Pisao sam većinom pisma onih jadnih žena Sarajkinja, koje su

imale muža ili sina u carskoj vojsci na Dubičkoj ravnici, ili s pašom u Banjoj Luci, ili u Ostrovici, ili u Bjelini. Budući je živež veoma poskupio i premda mi je i dućan izgorio, Bogu hvala, ipak sam lahko živio. Sjedio sam i pisao u haremu Begove džamije, na ćefencima knjigovezaca. Tada, kada se je svatko bavio o sebi, mnogi mi je zamjerio, veleći, da je meni, koji nemam kakove imovine, Svemogući podijelio na ovom svjetu užitak. Izgorje u vatri i jedan magarac Gevrića. Pošto je bilo malo suše, a i rat je trajao, čuo sam u mjesecu ševalu 1202. (julu 1788.), da je jedan poturica plaćao hranu šinikom po 15 groša, a prošlog ševala u god. 1201. (od 17. jula do 15. aug.) bio je šinik živeža po 6 groša. Čovjek ne voli gladi, premda glad uvijek kratko traje, i on neće da se sjeća na izobilje tolikih godina; u kratko čovjek je nestrpljiv. U Dubici bio je s vojskom pašin ćehaja, a u Banjoj Luci bos. valija Bećir paša sa 40—50 razvitih bajraka serdengečdija, a opet stigoše nekoliko puta pomagači (ferjadčije) u Sarajevo i popisaše listom osobe, sposobne za vojnu, te odoše. Ponajviše ih je otpremljeno u Dubicu, na čiju su tvrđavu Švabe višeputa navalili i opsjeli ju. Ali čete, koje su se sastojale od 1–2 bajraka Busovčana i toliko Visočana, kojima priteče u pomoć i banjalučki narod i okolišne serhadlije, navale na neprijatelja i poraze ga. Poslije stigoše listom i Sarajlije te se odredi i dnevni obrok, a pošto se tu zadržaše 3—4 mjeseca, većini vojske to dosadi, te ode, a veći dio se razboli i ode. Pošto neprijatelj nije navalio kroz dugo vrijeme, muslimanske čete dadoše se noću na spavanje, držeći da je neprijatelj potučen i zastrašen, što sazna i neprijatelj. Neprijatelj okoristi se tom njihovom neopreznošću i pošto su mnogi muslimanski vojnici oboljeli, većina ih pobjegla, a ostatak da je neoprezan, navali noću na muslimane, od kojih zateče neke u snu, te ih rastjera u neredu. Ali muslimanski junaci se opriješe te su se do kasno borili i koliko ih god poginu, još je bilo više mrtvih na neprijateljskoj strani. Na žalost muslimani moradoše pobjeći sa svojih mjesta i ostaviti šatore i ostale stvari. Mnogo je muslimana ranjeno i to većinom Sarajlije, a dosta ih je i pomrlo u Dubici, jedni od zadobivenih rana, a drugi od bolesti, među kojima ja li ima 20 Sarajlija, ja li nema. Nakon noćne navale zakopa se neprijatelj u opkope na carskoj zemlji 2 sata daleko od Dubičke tvrđave, na kog muslimani navališe u dva maha sa vatrometom, ali ništa ne mogoše uraditi, izim što dadoše ranjenih i mrtvih. Tomu bi uzrok, što su imali veoma malo pješadije. Kada su po treći put navalili množinom četa i već stigli u blizinu opkopa, nasta među muslimanima buna te rekoše, da prije treba raskidati Miralema, travničkog muftiju, Hadži Bešliju Sarajliju i Hafizadića Jajčanina. I tako se povratiše, ne navaliv na opkope. Napokon reče poznati junačina Ibrahim beg janjičarima: »Oj vi janjičari, zašto da se izlažete tolikim neprijateljskim topovima i da uzalud ginete? Neka mi paša dade 1000 konjanika, da ja pođem u neprijateljsku zemlju, pa šta meni Bog i sreća dade, a vi udarite s ove strane«. Netom što je to izustio, nađe ih se množina, koji zavidiše ovom slavnom junaku, te opališe na nj i nekoliko pušaka, ali ga ne pogodiše, na što se vojska jako uznemiri te se činilo kao da ide u lov na mrtve. Razlog tomu bilo je to, da se je svjetina listom upisala pod janjičarske zastave, i pošla o svom trošku a zapovjednici se nisu pobrinuli ni za topove ni za opkope, ni za išta drugo. Vojnicima je dosadilo, što su bosi — goli toliko mjeseci uzaludno zadržani na ratištu, a žalostila su ih i pisma, koja su primali kroz cijelo ljeto od svojih obitelji, u kojima se oni tuže, da će pomrijeti od gladi i išću, da im

se pošlje novac, što narod jako uznemiri. Vojnici, pod izlikom, da nema ni rata a ni hrane, počeše se razilaziti i bježati, koji dozvolom a nekoji i bez dozvole. Jedan razlog bio je i to, što su age prodavale bike i time se uzdržavale, dočim je momčad bila bez novaca, radi čega zamrziše age. U noćnoj navali neprijatelja izgubili su i dvopek, kazane, tendžere i kašike kao i šatore, radi čega su morali spavati na otvorenom polju te su tako izgubili i volju za bitkom. A korili su i one vojnike, koji su išli put topova, a nijesu znali ni razloga. Eto, neka se zna, da je neprijatelj pobijedio sada početkom zilhidžeta, a 20. augusta, te je osvojio i Dubičku tvrđavu. U vojsci nasta zbrka i razdor serhadlija, Sarajlija, pašine i ćehajine, agine momčadi. Miralemove i travničkog muftije, tako da se nije znalo tko pije, a tko plaća. Sada uz bajramske dane, krajem augusta, paša zove vojnike iz Prijedora, iz Sarajeva i iz okolice, a i mula razvi tobož tabačku zastavu i obreče, da će ići te otpremi ljude, koji su se netom s vojne vratili. U to stiže glas, da je neprijatelj obsio tvrđavu Novi, a pošto je bilo do Mitrova samo mjesec dana, nije bilo vrijeme, da narod listom krene, uslijed čega svjetina i ne ode. Razlog, zašto se narod nije pozivu odazvao, leži i u tom, da je počam od vojne na Vraneš, na Spuž i Skadar pa sve do austrijskog rata, zapravo potrošio u rat sve svoje sile.

Mislim, da je i najmanji trgovac, htio ne htio, davao deset puta ratni namet, makar bio star i nesposoban te i nije bio vojnik, pa prispodobi ostalo ovome. U kratko rekuć, nema krivnje ni u bogataša, ni u trgovca, ni seljaka, nego je bila u vođa, koji nijesu poduzimali potrebnih mjera, te su se polakomili za novcem ili su bili neiskusni, radi čega inovjerci i pobijediše 1. muharema 1203. (2. listop. 1788.) osvoji neprijatelj i grad Novi i to prije Mitrova na 30 dana, a paša pozva ponovno bujrultijama narod, da listom ide na vojnu; ali se narod ne odazva, a svjetina u Sarajevu govoraše: kada mladići nijesu oduševljeni za vojnom, tko će drugi biti? Tomu je krivo, što prvaci nijesu znali raspaliti im zanos, nego su ga stišali. Kroz cijelo su ljeto dali povoda, da je oduševljenoj vojsci dosadilo, a kako čete nijesu imale potrebitih sprava podnosile su dosta muke od komaraca i straha. Nekim četama nisu vođe dopuštale po 4 a nekojim i po 6 mjeseci, da prelaze preko Une u neprijateljske zemlje. A ako je Una i bila velika, Bogu hvala, bilo je drvenih dasaka, da se sagrade mostovi. Neprijatelj porazio je otomanske čete lukavštinom, a za to bi trebalo glavnom vojskovođi, da se posavjetuje sa ljudima, koji su mnogo ratovali ili sa golobradima, koji su vješti lukavštini, te da upoznade neprijateljske varke i da se poslije prema njima ravna i tako pobijedi neprijatelja. 29. safera 1203. (29. nov. 1788.) sruši se nova zgrada, sagrađena na pogorjelim zidovima karaule, koja je izgorjela za velikog požara, te se mukom ispod zgrade spasi Buzadžić i supruga mu, dočim mu poginu troje djece prigodom ove nesreće.

Dva dana prije erbeina stiže 16 tovara blaga sa kapudžijskim pouzdanikom. 24. rebiul-evela 1203. (23. nov. 1788.) pozva Bećir paša nekoliko osoba iz Sarajeva na dogovor. Početkom erbeina pa do polovice bilo je velike studeni, a pošto je i snijeg bio velik, studen se podvostruči. Govorili su, da je i prije bivalo studeni, ali jedne stvari ne shvaćaju: bivalo je istina jake studeni, koja je trajala po 1—2—3 ili 4—5 dana, a poslije bi popuštala, ali sada traje već 20 dana, te se počeše svakim danom i svakom noću postepeno smrzavati i zatvarati najveće vode, tako da im se nije mogao opaziti tijek, naime i oni dio Miljacke,

koji je tekao dosta hitro sa Isabegove vodenice, zaledi se. Za jugovine probijaše još k tomu inje kamenice velikog svoda na Begovoj džamiji, te proteče na halije (ćilime), na što ih moradoše dignuti sa sredine, a ovakovog štogod, nije se nikada desilo. Osobe, koje su bile pozvane u Travnik na dogovor, otišle su i vratile se uzaludno. Pod kadijskim ćoškom pobiše se u našem gradu lole, što bi kadijama teško te rekoše, da to dolazi od toga, što ih se nitko ne boji, na što sjutra dan odu na mehćemu i razjare građanstvo, govoreći, da nijesu sigurni od lola ni na ulicu izići i još štošta; a kadija i gradski zapovjednik ne znadavši pravih krivaca, namučiše i pozatvaraše na pravdi Boga silesiju osoba, a to se zbi u mjesecu rebiul-ahiru. U Sarajevu i Dubici pojavi se mnoga groznica, a kod nejačadi ospice; čuo sam dapače, da je uginulo i ovaca od ospica i to god. 1203. Na 17. rebiul-ahira 1203. (15. jan. 1789.) sruši se jedan svod na Latinskoj ćupriji, uslijed čega zaglavi jedan konj, koji se je nalazio na ćupriji. U pomenutoj godini, koncem erbeina, stigoše arnautske čete, da čuvaju bosansku granicu. Sarajlije počeše se tužiti na bosanskog valiju Bećir pašu i praviti mahzare, te napraviše 3—4 mahzara protiv njega, koje poslaše tobože jedan caru, jedan veziru a jedan janjičarskom agi. Bosanski je narod čudnovat, prostodušan je i sličan ovci. Ako na primjer netko iz neznanja nekoga pohvali, bio on paša ili ne bio, jedan uz drugog prianja kao lanac i svi ga hvale; a iza kratkog vremena poslije, ako ga tko drugi pokudi, oni će to opet učiniti. Mahzar otpremljen je 20. džemaziul-evela 1203. (16. febr. 1789.) prije prvog džemreta na 4 dana. Iza toga stiže ćoravi tatar Fetah i dovede činovnike iz armeje agama i alemdarima, radi čega se pokajaše, što su se požurili s mahzarom.

4. redžepa, prije Đurđeva na 34. dana u drugom džemretu pade veliki snijeg i poruši nekolicinu kuća. 11. redžepa 1203. (8. apr. 1789.) stiže u Sarajevo glas, da je opet pušten na slobodu Mahmut paša Bušatlić. Na 29. redžepa (25. apr. 1789.) stiže u Sarajevo glas, da je na 10. redžepa umro sultan Abdul-Hamid i da je zasio na prijesto sultan Selim. 6. šabana 1203. (2. maja 1789.) u četvrtak, prije Đurđeva na 2 dana, stigoše u Sarajevo bivši sarajevski aga Sulejman i kolćehaja skupa sa 50. i 17. ortom, a za njima iza nekoliko vremena dođe i emir-mula. Nakon nekoliko dana bješe udavljeno u tvrđavi 22. šabana (18. maja) dvojica ljudi, poznati jedan pod imenom majstor, a drugi pod imenom Eskić, a nekoliko dana poslije bi udavljen i neki Džano iz visočke okolice. 10. ramazana 1203, (4. juna 1789.) u četvrtak, 32. dan iza Đurđeva, dođe na jednu ruku s menzilom i bez svečanosti kao i Bećir paša, na bosansku upravu jedan pravi lav, Arslan Mehmed paša, a stigla je i plaća, kada je došao gorepomenuti aga, a pošto plaća nije dostajala, zaputi se u Travnik salijanedžija te napisaše paši 3—4 molbenice. Kako se plaće odmah ne isplatiše, upoznaše zlobu salijanedžinu, te ga s toga zatvoriše u tvrđavu i to 16. ramazana 1203. (10. juna 1789.). Na 1. srpnja a 10. ševala (4. srpnja po novom) puče top i plaće se isplatiše a u isti dan stiže glas, da je neprijatelj osvojio Gradišku. Žiteljima pojedinih mahala bi zapovjeđeno, da imami popišu sve one osobe, koje će ići na vojnu, kao i one, koje će ostati kod svojih kuća, što se i izvrši. 3. srpnja stiže ferjadčija iz Banje luke i telal oglasi, da se ima listom poći na vojnu, Otvoriše tekiju šejh Abdulkadirovu te obaviše molitvu (evrad). 20. ševala 1203. (14. srpnja) zakla se nožem u dućanu trgovac Hadži Smail Ćomara, koji nije izgledao slaboumnim.

Prikaz aga, koji su razvili bajrake: Mustafa aga Morić od 10. odjela, Hadži Salih Mašić od 97. džemata, Husein aga Kahvenjaković od 10. odjela, Gorušić od 97. džemata, Hadži Osman aga Aračeđija skupa sa sinom postaše agama 39. odjela, Hadži Alaga abadžija, čizmedžija Kahriman aga, Kadraga, Hadžija Odžaktanović, Kazandžija Salih aga Pračo od 97. džemata, Ibrahim aga Iblis, Salih aga Jabučarević od 50. džemata, Jusić od 45. džemata, hafaf Ibrahim aga Sahanić od 10. odjela.

12. muharema 1204. (10. okt. 1789.) bi pušten na slobodu Bušatlić i određen u pomoć Bosni te stiže sa 15.000 vojske u Sarajevo i prenoći u Sarajevskom polju i to 35 dana poslije Mitrova. Čete Bušatlića bile su većinom sastavljene od raje inovjeraca, nosile su pelengaće i seoske čakšire, kako ih nose seoski inovjerci. Kada je stigao u Podrašnicu u bosansku vojsku, ponudi mu vezirov ćehaja, koji mu je došao, tri tuga, ali to odbi Mahmut paša Bušatlić, jer da nema brade i nije vičan nositi rašljastoga saruka, nego je odjeven u opanke. Pored toga reče, da još nije osvjetlao obraza, a kada poraze Austrijance, biće bajagi zaslužan. Kada su ga zapitali, komu li će ga dati, vidio je za shodno, da ga uzme Miralem, na što Skopljak Miralem posta bosanskim valijom, a jadni Arslan paša bi svrgnut i to 25. muharema 1204. (15. okt. 1789.). Bog zna, da je i turskoj upravi dodijalo od Biograđana, jer nema neprilike, što je, još od osvojenja Biograda, nijesu pravili turskoj vladi kroz 54 godine; a kakvi su oni ljudi, to je poznato u sedam kraljevina, a kako da ih ne znadu Osmanlije i druge islamske zemlje. Svemogući samo znade, da je država potajno zadržavala cijelo ljeto Arslan pašu s vojskom na jednom mjestu a Abdi pašu i Jusuf pašu blizu Biograda, a glavna svrha, zašto je prividno poslan Bušatlić tobož u pomoć Bosni u nevrijeme početkom zime, samo je ta, da se Turci trse Biograda. Ovu tajnu turska uprava neće otkriti do strašnog dana, niti će ju ruka zabilježiti, jer nebi bilo ni prikladno, a ako bi se doznala, narod bi govorio, da je to u neku ruku veleizdaja, a svjetina bi grdila cara. Da se to nebi dogodilo, nastojali su zatajiti; ali opet Bog im ne dopusti. Sastaše se zvijezde Mars i Jupiter te se pokaza veliki vjetar i kiša, a bi i južnjaka i snijega. Pade velika kiša uslijed čega Miljacka tako nadođe, da se nije vidio brid od kule Careve ćuprije. U kratko, voda udari cestom od nasipa Isa begovih vodenica, koji se protezao prama Bend-baši a ako voda još jedanput udari, biće dvaput. Bilo je i prije dosta poplava; ali ima i tu razlike. Voda odnese mnoge tabačke kože. Prije 20 dana pocrveni nebo, te se 20. novembra 1204. pojavi žestoka zima. 20 dana prije erbeina vladala je uzastupce zima, a kada je nastupio erbein, vrijeme se poljepša. Prije Božića na 10 dana, na 11. rebuilahira. (29. dec. 1789.) odoše aga i mula u Travnik na vijeće. 9. rebiul-ahira (27. dec.) uniđe Hadži Fazlija Sećo u Hadži Sinanovu tekiju i posta šejhom na temelju murasele te otpoče vršiti obrede. Viječnici, koji su otišli u Travnik ne svršiše nikakova posla, a tomu bi povod, što bi nakon tromjesečne službe svrgnut bos. valija Miralem paša a na mjesto njega bi imenovan Hadži Salih paša.

Hadži Salih paša stiže u Bosnu 10. džemaziul-ahira 1204. (26. jan. 1790.) u srijedu, 25. hamsina sa 200 momaka bez štita. Bio je bjelobrad i sličio Bošnjaku. 17. džemaziul-evela 1204. (2. febr. 1790.) izgorje kuća bakalbaše Palavre prije jacije, koja se je nalazila više mehćeme, a i 16. bio je požar, od kojega je izgorjela kuća nekog Sarende prodavača burmuta (enfije), koji je bio mlad, veoma

ljubezan inovjerac i znao je grčki jezik, te se ovdje oženio i imao krasnu balduzu djevojku, koja izgorje u požaru. Poslije nekoliko dana opet se pojavi požar u Tabacima, te pogorje 1—2 dućana. God. 1204. posta Josip austrijskim carem. U erbeinu bijaše vrijeme nekoliko dana bez snijega, kiše i oblaka te sunčano, a sjevernjak duvaše dosta vremena i bi nekoliko dana topline. U ovoj godini rascvjetalo je veoma kasno i nikla je i trava, tako da je cvjetanje bilo u jeku istom nakon jedne sedmice iza Gjurgjeva.

Neki čovjek usni san za vrijeme rata s Austrijom, koji se obistini. Vidio je tri sunca, od kojih je srednje bilo svjetlo, i rekoše mu, da mu trak sjaje nad austrijskim zemljama. Napokon Austrija i pobijedi. Jedna je djevojka viđala san, prije nego što je Josip postao kraljem i to ovi: Jedna aždaha pojavi se od istoka iz oblaka te pođe prama zapadu u crvenilo i proždre aždahu, koja se je tu nalazila, a za tim stiže glas, da je anđeo smrti uzeo kraljevu dušu. Još je jedan san, slutio kraljevoj smrti i to ovaj, što je netko usnio kako bjelobradi kralj luta po grobištu. 19. ševala (1. jula) desi se jedan događaj, koji se nije desio već od nazad 80 godina. Nedaleko od Sarajeva pade kiša pomiješana s tučom te napuni bujica ulice s kraja na kraj, tako da je voda bila do pojasa od jednog zida do drugog, niže Čemaluše, gdje su bile kuće Hadži Musića i tekla je kao rijeka odnijela, šta je god našla. A i druge ulice bile su slične kao i ova. Kroz pola sata nanijela je voda stijena, koje su prouzročile na nekim mjestima i štete, ali je opet korist bila za devet desetina pretežnija, jer je voda očistila smetlje i pogan, koja se je napunila po ulicama kroz 40 godina. U Sarajevu podigoše bez potrebe listom narod na vojnu, te se izda zapovijed imamima mahala, da kupe ljude na vojnu te da popišu, koji će ići, a koji će ostati, a popis da predadu agi. Telal je oglasio, tkogod ne ode na vojnu s oštrim ostrugama, da će biti kažnjen, na što svjetina usta bez glave te krenu na vojnu svaki sobom, kao stado bez pastira a najzadnji su krenuli 29. ševala 1204. (13. jula 1790.) prije Ilinj-dana na 20 dana. A Bog zna, ako ispane po sanovima, pobjeda će biti kod muslimana. San je ovo: Na moru potonula lađa, u kojoj su se nalazili car i kralj. Na jedan put ukažu se iz nebesa blistavi konopci, koji izvuku lađu na sigurno mjesto, te se u njoj vidio i car u sigurnost, dočim kralja nema. Osim gorepomenutog sna, netko je usnio, kako je neki čovjek po imenu Zulfikar uhvatio ribu mašama i čim ju je spustio na zemlju, pretvori se u čovjeka, koga zapitaju, odakle je i tko je, na što odgovori, da je iz Austrije i došo u muslimansku zemlju, da ide do čovjeka, koji se zove Sejmić, i čim je to izrekao otišao je za ovcama. Još se je jedan put usnio san, kada je došlo veselje iza ogorčenja, a to je ovi: U Begovoj džamiji puče puška, na što snivač zapita, šta je to, a odgovoriše mu: sjutra je bajram (blagdan) i doista sjutradan stiže radosni glas, da je uhvaćen general, koji je osvojio Biograd, i tako se obistiniše svi sanovi.

Sklopiše primirje s Austrijom do mjeseca maja, te se o tom u Sarajevu prouči i ferman. Austrijanci osvojiše u istoj godini tvrđavu Cetin i oštetiše ju. U Kladušu otpremiše spahije nekoliko momaka iz pašine vojske u Lohči sa crnim Hafizom i hasećijom Ibrahimom, te nasta skupoća u svemu u Kladuši. Bilo je tu malo rata, gdje bi usmrćeno 40—50 neprijatelja i toliko živih uhvatiše. Primirje se sklopi i tako osta cijelo ljeto vojska besposlena, jedući carski dvopek. U velikoj armeji nije nitko znao tomu razloga, čete nijesu sličile prvašnjim četama, a Bog zna, da car nije srdit, možda se paša rasrdio. Čija je briga,

ako je on nasilna i nemarna sreća da uništi neprijatelja, uslijed čega se ovako i zbiva. 15. rebiul-ahira 1205. (22. dec. 1790.), na 1. dan erbeina usta i ode u pola noći kolćehaja, koji je ostao u službi 21 mjesec, a dok stigne drugi aga, postavio si za zamjenika Sarajliju Memiš agu turnadžiju. Otišao je obogaćen, a to je njegova sreća. Svijeća se je prodavala na oku po 20 para jagmom, a vladala je oskudica na pečenici i na mesu te je i sav ostali živež bio na cijeni. Drva je bio mali tovarčić po 12 para. 12. džemaziul-evela (16. febr. 1791.) bi svrgnut bos. valija Salih paša nakon manje od jedne godine službe. Kao zamjenik bi imenovan Jusuf paša te pukoše i topovi. 10. džemaziul-evela (15. januara), 25. dan erbeina, dođe opet Jusuf aga Užičanin, koji je bio i prošle godine bosanski aga. Salih paša stiže u Sarajevo i odsjede kao gost kod sarajevskog mule i to krajem erbeina, a erbein je protekao s početka do kraja lijepo bez snijega. 28. džemaziul-evela 1205. (2. februara 1791.), početkom hamsina, dođe u Sarajevo Jusuf paša te ostade pet dana, i svrgnu 5. dan gorespomenutog sarajevskog agu, protjera ga u Travnik i zatoči u tvrđavu, pod krivnjom, tobož da je njegov sin u Užicu oteo nekojem čovjeku zakonitu ženu i vjenčao ju. Prem je Salih paša bio svrgnut, Jusuf paša stigne ga na putu, te ga opet dade vratiti u Bosnu, koji stiže u Sarajevo 22. džemaziul-ahira (26. februara 1791.) polovicom hamsina. U pomenutoj godini sav je živež poskupio, te je cijena bila jungom maslu po 60 para, medu na oku 16 para, svijećama na oku po 40 para, suhom mesu na oku 20 para, volovina na oku 6—8 para, jaje po dinar ili po jednu paru, a i ostale su stvari poskupile. kao sapun, so a drva prodavala su se tovarem po 12 para. Žito bilo je, kao i prošle godine šinikom po 7 groša. Đurđev dan i ramazan desili su se u isti dan u srijedu, a 4. dan ramazana (7. maja) stiže i janjičarski aga Sejid Mahmut aga. Iza Đurđeva na 33 dana pade snijeg po Trebeviću i po svoj okolici grada. Kao i prije zatraži se iz Sarajeva 600 pučkih ustaša, na što mula ef. i kadije zaključiše, da se ima pokupiti iz velikih mahala po 10, iz srednjih po 5, a iz malih po 3 momka, te dadoše muhurlejsati cedulje imamima. Od naroda sabraše prinose prema njihovom materijalnom stanju i podijeliše momcima, nekom po 20, a nekom po 25 groša, a bilo ih je približno 5 bajraka sa po 100 momaka sa 5 zapovjednika, kojima se također dalo za trošak po 500 groša, koju svotu sakupiše po nahijama. Iz naše je mahale određeno 5 momaka, u koje se ugledaše i mladići od 15 godina, te se upisaše, kao i moj sin Mustafa. Ovi dobiše za trošak po 25 groša te krenuše na vojnu sa Kara Ahmet agom 3. zilkadela 1205. (4. jula 1791.), kada je sunce bilo u zviježđu raka na 13. stepenu. Isti dan stiže i mula efendija. Mustafa Čikalović ubi namjerice iz puške svog starog i sakatog oca Trjatliju, tobož s razloga, jer će mu vlada kazniti oca radi krive klevete jednog klevetnika. Vražija ga napast zavede, ubije ga i ode vlasti, te se sam prijavi.

U istoj godini opali pušku brat na brata, a jedna mlada usmrti iz puške majku svoga muža i rasiječe joj mačem leđa. 26. zilhidžeta 1205. (26. aug. 1791.) pukoše topovi u Sarajevu u znak mira s Austrijom.

1206. (31. VIII. 1791.). U pomenutoj godini, došlo je na Bendbašu toliko drva, da ih, Bog sami zna, neće više nikad toliko doći, niti je dolazi o. Iza Mitrova prvi dan pade veliki snijeg, a u mjesecu saferu desi se pomrčanje sunca, što je po melhemi značilo, da će padati velike kiše, što se i dogodi te padaše kiša dugo vremena, uslijed čega se prodavao ćumur tovarom po 2 pare i teško ga je bilo naći. 9. noć po Mitrovu, bilo je cijelu dugu noć sijevanja, grmljavine,

kiše i južnaka, uslijed čega se u sutrašnji dan u utorak porušiše sve ćuprije izim Šeherćehajine, koju je sagradio Hadži Husein god. 1029. Ovo se zbi na 4. studenog. 18. rebiul-evela (15. nov. 1791.). Nasip na Bendbaši sravni se sa zemljom. Voda poruši 4—5 kuća u Latinskoj mahali oko Miljacke kao i nekoliko kuća u Čekrkčinoj mahali. Svjetina iz okolice dođe i donese glas, da je poplava porušila i u okolici mnoge ćuprije, kuće i vodenice. Napokon se vrijeme poljepša i sunce se ukaza, a prije jedne sedmice ne bi više potrebe obilaziti ni preko Šehirčehajine ćuprije, pošto je neki nožar Nuhan sagradio na brzu ruku jedan mostić blizu tahmisa, između Careve i Latinske ćuprije, preko koje je narod počeo prolaziti, čemu se svatko obradova. U Zildžiluku, od strane Miljacke, porušili su se dućani a kako je i ulica bila pokvarena, morađaše narod prolaziti tuda preko mosta. U Kračulama sve su kuće, građene ćerpićem porušene, izim onih, kojima su temelji bili od kamena i od drveta, makar i bile visoke. U god. 1206. bijahu cijene živežu ove, i to: maslu na jungu 60 para, svijeći okom 30—40 para, medu okom 18 para, žitu šinikom 7—7·5 groša, volovini 4 pare, ovnovini 5 para, pekmezu i grahu po 6—8 para. Hadži Mujaga Hadžibešlija dade iz čovjekoljubivosti ubrzo sagraditi drveni most više porušene kamene Careve ćuprije, preko koje poče svjetina prelaziti prije Mitrova na jedan mjesec Za ove poplave Miljacke poravnjen je sa zemljom nasip Isa begov gore nego li poplavom u god. 1190. (21. II. 1776), pošto Bog zna, nikad nije bilo ovakove strašne poplave. U ovoj godini stiglo je na Bendbašu drva više od 6000 hvati čemu nema primjera u prošlim godinama. Nasrtljivac, suludi trgovac rašljastoga turbana (čalme) iz 50 odjela, Serhadlić, ometao je neke osobe radi njihovih nedostojnih pohlepa za ajanlukom te je dosta puta i nasio. Napokon dođoše u Sarajevo jedan beklašija i turbedar Kaimina turbeta radi jednog posla a Serhadlić, kojeg je ludilo spopalo, a da to na njemu nije niko ni primjetio, odvede baktašiju po imenu Hasana svojoj kući, pogosti ga i dade mu ata, da izjaše te da prohoda po čaršiji, našto se svjetina začudi, veleći, da je aga poludio, što je u istinu i bilo, a da derviš za to ni znao nije. Žena ludoga naumi odstraniti derviša, što i učini, davši mu nekoliko dukata. U kratko, premda nije istina, derviše zatvoriše, ali ih poslije i pustiše. Pomenuti Serhadlić odavao je znakove ludila po čaršiji i izvede besramnih čina, radi čega ga napokon odvedoše kući, staviše u okove a na ruke mu metnuše negve. Kolćehaja Mahmut odreče se jedne noći agaluka i pobjegne nenadano bez razloga i to krajem erbeina 3 dana prije hamsina. Trgovac rašljaste čalme od dubičkih aga 50 džemata Serhadlić, poznat kao vikač, o kojemu su pametnjaci govorili, da je luda, napokon poludi te je nekoliko dana bio u velikom ludilu, radi čega ga pritvoriše, ali napokon se malo umiri. 16. redžepa 1206. (11. marta 1792.) u subotu na zadnji dan februara stiže u Sarajevo kao aga gradski, s Vidina svrgnuti starac, kolćehaja Mustafa.

Ibrahim baša Hirišimović, pisar, uze u starosti mladu djevojku, koja tako obolje, da se je mogla jedva po kući kretati a imala je dvoje djece. Iza smrti gorespomenutog muža, nastani se skupa s materom kod brata, gdje se bez ikakova razloga objesi. 18. ramazana (5. nov.) bi uhvaćen i udavljen Berbić, koji se dao na razvratne poslove, lutajući po ladanju, brdima i selima. Još jedan događaj u našem gradu. Naši su predstavnici napućivali svakog novog zapovjednika, koji je stigao u grad, te ga u ime uzdržavanja reda i poretka ovlašćivali, da za najmanji prestupak može svakog mladića kazniti i daviti, a ako bi aga bio još i

luda te im ugadao, ne bi se držao ni šeriatskih propisa, nego bi postavio obhodnje, da hodaju noću i ne bi dopuštao ni dječurliji, da noću ramazanom hodaju i viču, da si tim steče priznanje. Oni koji su za tim prezali u namjeri, da si pribave pohvalu, napokon su bili poniženi. Tako aga i opet udavi uz ramazan jednog hrabrog mladića i to bez kadijske poslanice, uslijed čega navuče na se božiju srdžbu. Prosta svjetina donese lešinu u agin dvor te mu polupaju sva vrata i obsjednu ga u namjeri, da rastrgaju 5–6 ljudi, baš-čauša a možda i samoga agu. U kratko opljačkaše mu nekoliko takuma od čibuka i drugih stvari u vrijednosti od 100 groša. 23. ramazana (25. maja), 4. maja dade Hadži Mustafa Hadžibešlija dovesti iz okolice majstora, da popravi onu polovicu porušene Careve ćuprije, te se poče po brdima lagumati kamenje. Kada su se priugotovljali lagumi, posrne sa stijene jedan gledaoc i bi usmrćen. Ćuprija se poče graditi 3. ševala 1206. (25. maja 1792.), mjesec dana prije, no što se je počeo kratiti dan. Kako je god. 1190. palo jedno dijete u mlinski oluk i našlo smrt, tako i ove godine udari jedno u mlinski žrvanj i nastrada. Netko usmrti jednog momka u Čajirdžik mahali. Pasvandžija Habib bio je poznat kao velika izjelica i kao junačina i tako je ostario. Sin mu, koji je bio slabunjast i sarač, pusti tobož za rana bradu i posta bajagi mujezin i napokon imam i svet, a pošto je bio mlađahan i pobožan, spopade ga ludilo. Od napasti poče zabranjivati raji, da ne smiju prolaziti kroz harem (dvorište) Begove džamije, i radi toga sasiječe dapače i jednog kršćanina. Kao bijesno sćene poče napadati i sjeći kršćane, koji su sjedili u dućanima te bi napokon usmrćen. 11. muharema 1207. (29. aug. 1792.) u srijedu, stiže novi sarajevski aga Omer aga. 16. muharema 1207. (3. sept. 1792.), 23. augusta, poče Mujaga Hadžibešlija graditi Avdipašinu džamiju.

Slijedi nekoliko stihova o popravku Careve džamije.

Trgovci drva dadoše sagraditi god. 1207. jednu dugu ćupriju od dasaka pokraj Velike Stijene, preko koje će se prenositi drva u grad. Hadžibešlija sagradi vlastitim novcem Avdipašinu džamiju i pokraj nje česmu. Jedno dijete ubi iz puške jednu djevojku. Aga i čohadar oklevetaše u Carigradu 11 građana radi gorespomenutog napadaja na njegov konak i ispesluje smrtne fermane, na što dođe i zagrdžibaša (janjičarski viši činovnik), čemu se svatko začudi, jer je popisao sve bogataše, za koje je stigao smrtni ferman. Mula izda ilam, da su se optuženi dobro ponašali, na temelju koga se napisa i mahzar i to poslije 5–10 dana iza Mitrova. Hadžibešlija dade sagraditi Avdi-pašinu džamiju kroz dva mjeseca i po i najprvo se u njoj klanao sabahski namaz u petak i džuma. Prije Mitrova na 20 dana dade sagraditi česmu na novo pred džamijom i dovede u nju vodu iz Mošćanice, koja je tekla u Kolobari. 24. rebiul-ahira 1207. (9. decembra 1792.) u nedelju, 12 dana prije erbeina, stiže Husamedin paša oko ićinđije iz Prače u grad Sarajevo.

1. redžepa 1207. (12. febr. 1793.) posta muftijom bašćatib sarajevske mehćeme. Zaradio sam pisanjem u svom dućanu pod sat-kulom, pokraj vrata Imaretskog hana, kroz jednu godinu i to od marta do marta 10.772 pare, što čini u grošima 269 groša. Nadođe Miljacka te obori Nuhanovu drvena ćupriju i nasip Fazlagića i učini podosta štete i to 16. marta (po starom). U ovoj godini zavlada pošast dječijeg kašlja. 24. šabana 1207. (5. aprila 1793.) izgorješe kuće Homića i Ješilovića te izgorje i jedan sluga skupa sa stvarima. U pomenutoj godini zavlada kod pašćadi čudnovata bolest, tako da bi psa uzela drhat te

bi vas drhtao, a ne bi bio u stanju, zastaviti uza svu volju glavom a kod drugih je bila iz druge ruke, te bi bez ikakova razloga neprestano vijali. Bošnjaci nadješe toj bolesti ime »Čikoto«.

U Sarajevu umrije uz ramazan jedan bogati kršćanin, koji je bio tako krupan, da je morao dati napraviti posebno kalufe za svoje papuče, a u grobište donijeli ga na lijesu 6–8 ljudi i pohrane ga. Istu večer otkopaju ga lopovi iz rake i pokradu stvari u vrijednosti od 20—30 groša. Lopovi su mislili, da će uz njega naći mnogo stvari, ali se prevariše. Kada su ga iskopali, nađoše pod njim ćilim, vrijedan 5—6 groša i malo platna na prsima, čim im se nije ni trud isplatio. Zakopaše ga opet na temelju murasele, za koju mula uze 30—40 groša. Ova činjenica dokazuje, da na svijetu imade sila lopova.

U pomenutoj godini bješe sve do aprila postuđeno a početkom aprila pade snijeg i bi kiše, radi čega je sijeno bilo okom po 2 pare, stoka mršava a drvo i živež presta dolaziti. Uz ramazan 1207. (20. IV. 1793.) tako sve poskupi, da se par nehranjenih volova prodavalo za 120 groša. U pomenutoj godini pade Uskrs u nedjelju na 2. dan Đurđeva, što se neće zbiti možda poslije 500 godina. Ovo je čudnovat slučaj, koji se kosi sa starim pravilima. U ovoj godini bi uz Đurđevo 24 sata kiše a vrijeme bješe studeno i oblačno. 27. dan aprila ove godine pobježe Omer-aga. Sijeno izađe okom na 2—3 pare i pojavi se kašalj među nejačadima. 7. ševala 1207. (18. maja 1793.), 15 dana poslije Đurđeva, posta agom sarajevskih janjičara Memiš-aga, rodom Sarajlija i sin siromašnog trgovca pašalije, komu je bilo ime Jašar, a poslije se prozvao Memišom. Bio je hasećija a poslije postao je agom na Egribozu. U ovo vrijeme pade kiše i malo snijega te zastudi.

Slijedi jedan popis ostavine iz god. 1088. (1677.), koji nije baš toliko značajan.

Dvojica mladića, koja su uz ramazan besposleni hodali po polju, od kojih je jedan imao padavicu, zapušiše duhan, te ih uhvatiše i objesiše. Čudnovat način! Svatko trpi svojih grijeha, a drugomu neće da prašta!

Objesiše i jednog ubojicu raju.

Iza Đurđeva na 32 dana pade snijeg u okolici grada Sarajeva i bješe kišovito gotovo cijelo pramaljeće. Sve stvari poskupiše, kukuruzovo mlivo izađe na 4 pare, pšenišno na 5 para. U Sarajevu nije bilo ni jedne crkve sve do vremena Gazi Husrev begova a Husrev beg, na molbu svoga roba Matijasa, brata Kraljevića Marka, dozvoli, da se sagradi jedna od plota, te je taka i bila dugo godina. God. 1140. (19. 8. 1726.), kada je Ahmet-paša Bošnjak gradio sarajevsku tvrđavu, odredi majstore i dozvoli da ju sagrade od kamena. Poslije požara dođe opet dozvola koncem ševa'a 1207. (9. 6. 1793.) te se poče popravljati.

Pod kraj maja pojavi se dječiji kašalj, a zatim i ospice koncem god. 1207. Koncem pomenute godine poče se graditi Sagrdžina i Sagrakčina džamija a uhvaćen bi i udavljen mladić po imenu Sojka, koji se je bio zagubio. Koncem zilhidžeta god. 1207. (9. 7. 1793.) umrije 2—3 kršćana od kuge na Kovačima u Sarajevu te najmiše 3 muslimana i jednog kršćanina, da ih nose na groblje. Lakoumnici rekoše namjerice, da nijesu pomrli od kuge, nego da su se otrovali, izjedavši otrov. Ali prije ovih pojava, usnita su 2—3 sna, radi kojih su skromnom došli, da im ih rastumačim. Jedan je san ovo: Snivač je viđao u snu tobože kako momci nose u povorci i s veseljem u grob jednog dječijeg hodžu, koji je odavno već umro. Drugi je san ovo: Neki je paša došao u Sarajevo s crnim

Arapima, a kada su ga zapitali, što će mu ti Arapi, reče, da će se dizati mladež na vojnu. Treći je san ovo: Umrije tobož car, te koga će carem postaviti? naravno, ako imade carskih sinova, jednog od njih; ali tobož netko reče, to ne može biti, nego se mora postaviti drugi carem, bio on musliman ili kršćanin, koji jede krmetinu. Ova sva tri sna nagoviještaju, da će zavladati kuga, što se u istinu i zbi. Ne znam, hoće li se raširiti; viditi ćemo, ako doživimo, a ja ću ovdje napokon bilježiti. Svjetina slaga, da se je navodno pojavila velika aždaha na austrijskom ratištu, ne znam koje veličine, a ovdje će se bilježiti, čim dođu oni, koji su ju doista vidjeli. Krajem zilhidžeta god. 1207. (8. 8. 1793.) bi kao i prošle godine kišovito vrijeme sve do Ilinj-dana, isto kao što je bilo kišovito i god. 1175. (2. 8. 1761.) pred kugu. Da se kiša zaustavi, telal je dvaput oglasivao, da narod ide na dovu. Mula efendija, svrgnut sa svoga mjesta, ne smjede krenuti preko Rumelije radi straha od razbojnika, nego krenu na Dubrovnik, odakle je mislio morem putovati. Nu pošto su putevi u blizini Dubrovnika kršoviti i strmeniti, konj mu posrne a on pade pred konja, koji ga pogazi i usmrti. Kada mu je kadija pisao ostavinu, našo mu je preko 40 kesa novca.

God. 1208. u mjesecu muharemu (9. 8. 1793.). pojavi se kuga. Dvoje ljudi otputovaše po plaće i dade im se u ime troška 600 groša. Husamedin paša imao je osigurati granice i pozva iz Sarajeva nekoliko kadija i odžaklija, janjičarskog agu Memišagu i mula-efendiju, koji ne odoše na granicu, nego se vratiše. Neki trgovac jevrej dade sagraditi drvenu ćupriju u muharemu 1208. za 600 groša. Početkom muharema ove godine desi se pomrčina sunca. Kiše bi malo, a zemlja uslijed množine razbojnika nesigurna. U muharemu 1208. ode Avdaga, sin Hadži Ibrahima Hadžimuratovića u Kotorac i dadne popraviti pokvarenu kaldrmu po putu. Neki je kršćanin, gusareći nekoliko godina po moru, nagrabio od inovjeraca silu imetka, a služila ga je i sreća mnogo godina. Napokon u ratu sa principom bude zasužnjen i zatvoren te je ležao dugo vremena. Princip saopći stvar caru, a car strogo naloži bos. paši, da ga izbavi iz franačkih ruku skupa s njegovim imetkom, te da ga živa dopremi u Carigrad.

Bosanski ga paša metne u sanduk sa dva kapka i stavi tu u okove i lance pa ga sa pratnjom od 30 stražara od menzila do menzila pošalje u Carigrad, naložiiv straži, da jako pazi, da se nebi otrovao. U Carigradu ispitaše ga, kao i dubrovačke opunomoćnike, koji li mu je kralj dao lađe i gdje mu je imetak, koli je jatak. Bio je crnih očiju i crnih brkova i zdepnast a kada je stigao iz Visokog u Sarajevo, pohrlila je mnoga svjetina da ga gleda, a to stoga, što su lažljivci slagali, da on nije čovjek, nego da je tobož div (orijaš), što se ne obistini. Bio je čovjek, kao i ostali ljudi, a imao je uza se još dvojicu kršćana. To bi 3 dana iza Mitrova. Ljepota potraja mnoga vremena, ali pade malo snijega i tri dana bi studeno, osobito jedan dan i jednu noć bi tako studeno, da je takoj studeni bilo rijetko primjera u prošlosti; ali zatim nasta iznenada veoma lijepo vrijeme. Cio erbein proteče lijepo i bez snijega. Krajem erbeina ode Salih paša u Žepče. Božije čudo! Jedne noći ugledah vraga na ulici u ljudskom obliku i rekoh mu: Što plačeš Avdija! jer sam onog čovjeka poznavao, a čim on prođe kraj mene i pogleda me preko očijn, poče vriščati a ja slušah i rekoh sam u sebi: Bože moj, tko li je izbatinao ovog Avdiju i za što li on siromah, udaljen od svoje kuće ovuda prolazi plačući? Mišljah da je to istina, a kada dođoh kući i počeh spavati, spopade me naglo strašna drhat i drža me oko četvrt sata,

te od jednoć prođe. Ja ipak sada nijesam znao. da je to vražija napast. nego mišljah, da je početak groznice. Sjutri dan, kada je svanulo, ugledah u čaršiji onog bezobraznog i na čovjeka nesličnog Avdiju Batilovića i zapitah ga, gdje si sinoć bio i što si plakao, na što mi odgovori, da on nikad sam ne izlazi po mraku. 19. redžepa 1208. (20. febr. 1794.) pukoše topovi u znak, da je Memiš aga potvrđen u službi, a na 20. redžepa stiže i janjičarski efendija. Plaće od godine 1189. (1775) stigoše u četvrtak na 11. šabana 1208. (14. marta 1794.) i podijeliše se u ponedeljnik. U mehćemi pročita se ferman i bujurultija, da narod mora plaćati stočarinu i to na ovcu i kozu po jednu paru. Na to narod odgovori 10. ramazana 1208. (11. apr. 1794.), da neće na to pristati, s motivacijom, da oni kupuju stoku na pazaru i plaćaju travu i sijeno te da ih hrane za svoju vlastitu uporabu. Uz ramazan odsiječe jedan lola drugom loli ruku u svađi zbog ženskinja, 4. ševala 1208. (5. maja 1794.). Kiše i snijega ne bi kroz pet mjeseci sve do Đurđeva, a i ono malo što je palo nije moglo pokvasiti niti praha.

Uz ramazan na 27. večer (28. aprila) izgorje velika kuća u Hrvatinu te konj i sve stvari Avdije Čekića. Svjetina je bila zaprepaštena, jer nije bilo kiše ni snijega sve od Mitrova pa do 15 dana iza Đurđeva. A i sjemenje, što se je posijalo, nije moglo nicati u suhoj zemlji, a ono koje je niklo, počelo se sušiti. Zapravo palo je kroz 6 i po mjeseci po katkada snijega i kiše, ali toliko malo, da nije moglo ni prašine okvasiti. Ali 15. dan iza Đurđeva pade velika kiša, od čega se cio narod obradova, nu mnoge stvari poskupiše. Junga masla 80 para, oka pirinča 18—20 para, meso 6—7 para, pšenica šinikom 9—10 groša, sir 8 para i t. d. Ove zime za vremena suše bilo je mraza, koji je zavrijedio, da ga i historija zabilježi. Istina bilo ga je i prije, ali 5—10 dana, a sada trajaše neprestano 2—3 mjeseca, te time bi od velike koristi pošto bi se bez njega posušilo sve korijenje trave i drveća. 15 dana prije nego će se dan skraćivati pade kiša i nadođe Miljacka, koja odnese preko 700 hvati drva. Jedan kršćanin, koji je hvatao drva, utopi se a Miljacka naraste tolika, da je dosizala sve do šiljka kule na carevoj ćupriji i tako nasta velika mokrina iza suše. Neki Vilagorac usmrti u Visokom dvoje troje kršćanske raje, jer su navodno naumili ubiti njega, što mu svatko isprva odobri. Bio je rodom iz Trebinja, a napokon ga uhvati stolački serdar a iz Sarajeva ode mnoga straža i dopremi ga do planine Ivana, i tu ga straža, bojeći se, da ga drugi ne bi oslobodili, udave. Ove godine rodiše veoma šljive i kruške, a zerdelije i šljive tako su rodile, da je rekbi svaki pojedini cvat oplodio. U pomenutoj godini, uz Ilinj dan, izbeharale su neke voćke sasma a prem je i prije bilo ovakovih primjera, bivalo je po voćkama po 1 do 2 cvata, a ne množina kao sada. Memišaga Sansondžija službovao je u Sarajevu 16 mjeseci. 11. safera 1200. (7. sept. 1794.) poludi Malkotić i usmrti u podne nožem jednog ćumurdžiju bez ikakove krivice. Na 15. safera 1209. (11. sept. 1794.) dođe jedan čauš radi Memiš age i Memiš aga ode. Rašnici tako su rodili, da možda u više od 100 godina nije bilo ovakovoga roda. Jedan je čovjek ubrao za 2 dana 100 oka a čuo sam od jednog seljaka. gdje kaže, da je i njegov sin ubrao toliko i to sam se osvjedočio očima. Proču se, da je još jedan čovjek ubrao za dan 40 oka. I šljive su veoma rodile.

U pomenutoj godini dođe navodno ferman, da se uzimlje od ovce i koze pristojba po jednu paru pod imenom »čibuk«, ali Bošnjaci toga ne dadoše.

U ovoj godini pade dosta snijega a po snijegu dosta kiše i bi nekoliko dana strašne zime, usljed čega zamrznuše potoci, česme, vrela i snježne vode, koje su se za kiše rastopile te je bilo debelih ledova po čaršiji i po ulicama. Za utjerivanje »čibuka« (stočarine) odredi paša spahije u Gackom i Gačani privolješe napokon davati ga dojdućih godina, a hoće li dati, ne znam. Memiš aga, službujući u Selaniku, uradi nešto protiv janjičara te ga svrgoše nakon 15 dana službovanja. Dvojica stražara (kulukčija) zavedu jednu sirotu bez službe, pod izlikom, da će ju gdjegod smjestiti, da nebi spavala po ulicama, te ju odvedu na Bendbašu i noću ju upotrebe; ali obadvojica budu uhvaćeni i jedan prizna te bude obješen. Pošto prije Đurđeva u aprilu nije bilo kiše, poče narod moliti za kišu, međutim koncem aprila, četiri dana prije svršetka, pade velika kiša i snijeg, na što se svjetina obradova, ali cijena kukuruzu izađe na 5 para. I bi 3—4 dana lijepo vrijeme; ali sam čuo od nekoliko ljudi, da je zemlja još suha. Opet pade kiša i snijeg, koji pokri kuće i polomi neka drveća i to poslije Đurđeva na 10 dana, početkom maja. U pomenutoj godini, sakupi nekolicina ljudi od prvaka novce i pozva ih na izlet, u mjesto halve u zimno doba, u namjeri da im što izmame, na što im se nekoje age i odazvaše i počeše se zabavljati i činiti raskalašenost.

Još se jedanput desilo, da je poslije Đurđeva *22.* dan pao snijeg, jednom *23.* dan, a jednom *22.* dan augusta. Novi aga dođe u subotu na 16. zilhidžeta 1209. (5. jula 1795.) poslije Vidov-dana na jednu sedmicu. Paša udari porez na kupoprodaju, radi granica i pozva na 29. muharema 1210. (15. aug. 1795.) iz Sarajeva nekoliko osoba na granicu. 1. safera 1210. (17. augusta 1795.) utiša se kuga nakon 3—4 mjeseca u gradu, ali se opet pojavi. Ponovno stiže bujurultija agama da odlaze, na što krenu 26. augusta bašaga Avdaga Hadži Muratović sa nekolicinom ljudi. U pomenutoj godini pokosiše trave poradi silnih kiša, po 3—4 puta na vlažnim mjestima i po baščama, jer ponovo iznikoše, a ja ne pamtim od nazad 60 godina, da su trave ovako rodile. Brice obaviše kušanmu u utorak početkom rebiul-evela. Mustafa Zildžo, čauš 50. džemata posta bašeskijom na 5. rebiul-ahira 1210. (19. septembra 1795.) S Austrijancima ustanoviše se granice. Neprijatelj osvoji tvrđave Dubicu, Novi i Gradišku i sklopi se primirje; ali granice ustanoviše se istom poslije 5—6 godina. Za vrijeme Husamedin pašina bi okršaja u blizini tvrđave Vajzačika (!) gdje poginu 6—7 kršćana i 2 muslimana. God. 1210. prije Mitrova na 20 dana pojavi se kuga na granici, te se svrati i u grad Sarajevo, gdje pomori tamo-ovamo po koje dijete. Pšenica poskupi naglo, jer se promijeniše kile, tako da napraviše $^1/_4$ kile od 22—23 oke, koja je prije težila 20 oka, usljed čega obustaviše seljaci donositi žito i podigoše cijenu šiniku na 15 groša. U godini 1210. 20—30 dana prije Mitrova, vraćajuć se dva trgovačka mladića na večer iz sela u grad i prolazeći preko Ploče u Sumbulmahali u kršćanskom odijelu, reče im sin jednog siromaha: Evo razbojnika, na što ga oni potjeraju, a otac mu izađe iz kuće te zapitav ih, za šta ga napastuju, opali jedan iz puške i pogodi slučajno onog siromaha, koji bude usmrćen, ostavivši iza sebe četvero siročadi.

God. 1210. (18. jula 1795.) moradoše se ličnosti, koje su otputovale u Carigrad da dobave plaća, zadržati tamo 19 mjeseci a na 4. džemaziul-ahira (31. decembra 1795.) stiže salijanedžija u Sarajevo sa janjičarskim efendijom. 9. šabana 1210. (18. februara 1796.) vrati se mula s granice. Pošto je u ovoj

godini zakasnio cvat, bijaše malo trave, kako odavno nije bivalo, a i erbein prođe skroz u lijepom vremenu, tako da ima dosta vremena, da se to nije desilo. Sirotinja u pomenutoj godini jako ožalosti radi skupoće životnih namirnica pa sam ja sâm kupio od bakala oku pšenice za 10 para a i ostalo odgovaralo je ovoj cijeni. A čudo je, da u ovoj godini nije ni plod nastradao pa je ipak živež poskupio. U kratko rekuć, htjeli su da učine izobilje, preinačiv i povećav šinik i osmak, a prouzrokovaše veliku nesreću. Kada je narod opazio, da je uprava povećala šinike i osmake, podiže žitu cijenu na dvostruko. Kako je šinik pšenice bio po 10 groša, poče se radi malog povećanja šinika, prodavati po 18 grošâ, u mjesto, kako bi odgovaralo povećavanju šinika, za 1—2 groša skuplje, i tako se narodu nanese veliko zlo te se radi povećanja šinika i osmaka jako kajao.

23. zilhidžeta 1210. (29 juna. 1796.) počeše se čistiti jarci u Sarajevu na Baščaršiji. Bujica naplavila je pijeska i kamenja u visini jednog čovjeka sve od Miljacke pa do Sagrakčijine džamije te je cijela čaršija bila napunjena kalom i pijeskom. Napokon naumi Hadžibešlija, da s malo pomoći naroda očisti svu zemlju i kamenje, što mu i uspije te udari direke i koce i popodi podnicama 15. safera 1211. (20. aug. 1796.). Husamedin paša naumio je, da iz Travnika krene tobože u Gacko, Stolac i Mostar, te zatraži za to dozvolu od Sarajlija, uz uvjet, da će im poslati plaće, ako mu to dozvole. Sarajlije i svi jamaci i drugi, pod izlikom, da je paša samosilnik i da mu je namjera zulum i nasilje, rekoše, da mu neće prepustiti sirotinju te da se odriču i plaća pa dadu zatvoriti 3—4 dana i čaršiju. Napokon se posavjetuju i zaključe muhurlejsati mahzar, što i počeše činiti 11. safera 1211. (16. aug. 1796.). Koncem augusta viđah iza akšama u tami na rubu ulice jednog crvića, koji se je sjajio, — a Bog zna, da su vrlo rijetke osobe, koje su takovog štogod viđale —, te onda prođem i drugu večer i opet ugledam još na 2—3 mjesta. Jednog od njih uzmem i zadržim ga u kristalnoj čaši 5—6 dana i pokažem nekolicini, koji viđahu kako svjetlost daje.

18. rebiul-evela 1211. (21. sept. 1796.) stigoše mostarski jamaci u Sarajevo. Salijanedžija zadrža se u Travniku 9 mjeseci a stigoše i plaće u Sarajevo. I stolačke i mostarske age, alemdari i jamaci, koji se nalažahu u Sarajevu prisustvovahu na 25. rebiul-evela 1211. (28. sept. 1796.) na svečanosti pri razdiobi plaća. Nu pošto novca nije dostojalo pronađoše dosta raspoloživa novca, nadajuć se, da će time dostati. ali ipak bi potrebe još za mnogo kesa novca. Svjetina se istroši i povrati se kućama u pokrajinu a da nije primila svoje plaće. 17. rebiul-ahira 1211. (20. oktobra 1796.) ode opet u Carigrad za 400 groša Kahvedžija, Mustafabaša Benderlija, bivši bašeskija, a 22. džemaziul-ahira (23. dec. 1796.) stiže Bećir aga a stari aga pobježe noću. Poslije uze baščauš Lipovac 400 groša i zaputi se u Carigrad na mjesto gorepomenutog Benderlije, koji se je razbolio blizu Sarajeva i vratio. Lipovac se vrati, ali opet ne donese novca. Za novac, koji nije dostojao za plaće, odrediše na temelju njegova pisma, da mu se rasproda sva imovina i da se tim nedostatak namiri. 9. šabana 1211. (7. febr. 1797.) u 9 sati noći, u četvrtak, izgorješe hanovi Tahmis, Pehlivan i Fejzibegov i još 15 dućana. 22. zilkadeta 1211. (19. maja 1797.) u petak 11. dan iza Đurđeva isplatiše se plaće. 1. zilhidžeta (28. maja) u subotu stiže Mustajpaša u Sarajevo. 4. muharema 1212. (29. juna 1797.) umrije od kuge jedan kazandžija i sin mu u Mihrivodi mahali. 15. muharema (10. jula) umrije od kuge u mahali Mihri-vodi i curica Salihbaše Delije. Na Petrov dan 15. muharema 1212. napra-

više sarači izlet kušanme u gaju Bendbaše u ponedeljnik. I bakali napraviše 20. safera 1212. (14. jula 1797.) kušanmu u Kovačićima, ali među njima bješe samò jedan majstor a svi ostali kalfe. Pošto dugo vremena prije augusta nije bilo kiše, pozva telal, kada je nastupio august, tri puta narod na dovu radi kiše. Bila je taka suša, da je nestalo zelenila i po visinama i po dolinama a zemlja se je posušila za visinu čovjeka. I voće, koje je bilo rodilo, pokvari se. Svi usjevi, osim ranih pšenica, izdaše uslijed čega nasta strašna oskudica. I u izvorima nesta vode te rekoše, da se ovakovog štogod ne pamti od nazad 80 godina. Jedno se kršćansko djete uslijed oskudice zraka ugušilo u jednom zdencu, u koji se je spustilo jer je nestalo vode. Jednom muslimanu bostandžiji dadoše 20 akči da izvadi djete a čim se ovaj spusti, umrije i on. Napokon ih izvadiše u sepetu s debelim konopcima i dugim kukastim sohama. U kratko, čovjek može da živi, dok jma zraka za udisanje i izdisanje, a čim ga ponestane, slijedi smrt od zadahe.

20. safera 1212. (14. aug.) u ponedeljnik poče se popravljati Latinska ćuprija Međutim provedu kroz cijevi Hrvatinsko vrelo ispod potoka da istječe na drugom mjestu preko dvije bašče a na vrelu Potoka podignu svod od sedre, preko kojeg provedu vodu iz Gorskog potoka, koji je tekao odozgor. U džemaziulahiru 1212. stiže Memišaga. 19. redžepa 1212, (7. febr. 1798.) na 20. erbeina ode bosanski valija Perišan Mustaj paša pod Biograd a šta će tomu biti posljedica, to se ne zna. Istog dana otputova i salijanedžija u Carigrad, a da nije otišao paši u Travnik. Uz ramazanski bajram utopiše se dvojica pijanih, koji padoše s Drvenije ćuprije, prolazeći tuda u tmini jedne noći. 6. ševala (25. marta 1798.) počeše se pisati pučke ustaše, koji su pozvani pod pašinu komandu. 1. safera 1213. (15. jula 1798.) stiže glas, da je Osman aga pasvandžibaša otišao u Carigrad, što ožalosti janjičare, ali to bi laž, te se obradovaše janjičari. Dođoše pehlivani, ali im 1—2 kadića posao pokvariše te ne isposlovaše dozvole, na što odoše u Visoko i za njima ode mnoga svjetina iz grada, da ih gleda. Oni koji su zapriječili, da im se ne izda dozvola, namučiše božije robove, koji moradoše ići u Visoko na pehlivansku predstavu. Od kadića nema olakšice, nego tegobe. 8. safera 1213. (22. jula 1798) u petak obustaviše igru pelihvani i svetkovaše. 19. safera 1213. (2. augusta 1798.) potvrdi se ponovno agalik Memišagi. 22. safera 1213. (5. aug. 1798.) iza Ilinja na 1—2 dana načini Bistrik potok veliku štetu. Latinska ćuprija sagradi se od prilike kroz 3 mjeseca novcem Hadži Abdulah age Brige i bi dovršena krajem rebiul-ehira 1213.

U Vidinu bio je Osman aga Pasvandžić neprijateljem jednom ili dvojici dostojanstvenika sultan Selimovih, koji ga oklevetaše kod cara samo radi toga, što im se nije pokoravao. Pošto car nije znao pravo stanje stvari, odredi 300.000 vojnika da smaknu Pasvandžića a ova vojska izbaci na tvrđavu za 8—9 mjeseci na stotine hiljada topova i kumbara. Napokon ispade Vidinlija jedne noći iz tvrdave i rastjera u neredu paše i njihovu vojsku i tako oslobodi žiteljstvo od opsade, a ovo se zbi Božijom pomoću, što svakoga iznenadi. Bog radi ono, što on hoće! 5. džemaziul-evela 1213. (15. okt. 1798.) pojaviše se nekakove lađe u Gabeli te mišljahu, da će neprijatelj navaliti, što jave i u Sarajevo; ali se to ne obistini, nego se saznade, da je to laž. Francuski ulazak u Egipat bi povodom prepirkama, a Bog zna, da ih je sam car tamo poslao, što je državna tajna, dočim je ono, što svjetina nagađa, sve besposlica i hipoteza. God. 1213. (15. 6. 1798) kroz cio erbein vladaše velika zima i bješe mnogo leda. U mjesecu ševalu

stiže iz Dubrovnika u sarajevsku tvrđavu 90 tovara topovskih taneta. Car sultan Selim bio je sklon spram odžaklijama, a 17. ševala 1213. (26. marta 1799.) stiže tužitelj u Bosnu protiv jamaka.

God. 1213. bi Hadži Osman paša imenovan bos. valijom, te mu odoše u susret travnički prvaci do u Novi Pazar; ali paša bi od cara opozvan i povraćen. Iste godine stigoše pašinski tugovi ćehaji Perišan Mustaj pašinom. 18. muharema 1214. (22. juna 1799.) sruši se svod Kozije ćuprije u blizini grada Sarajeva na 5—6 majstora, koji su bili određeni, da ju grade i od njih jedan zaglavi a ostali se ozlijediše. 3. safera 1214. (7. jula 1799.) ponovno stiže agalik Memiš agi i pukoše topovi. Na Ilinj-dan ispucaše topovi u slavu zamjeništva novog paše. Husein paša Zihnelija bi imenovan na Bosnu. Ćehaja umrlog bos. valija Mustaj paše posta pašom i stigoše mu tugovi u Travnik. Bio je pašom mjesec dana te bi svrgnut, a gorespomenuti Zihnelija imenovan, a ćehaja paša ode 14. rebiul-evela 1214. (13. augusta 1799.). Na bos. granici umrije i Hasan paša Zihnelija, na što se vratiše u Travnik travnički prvaci, a to je znak da čovjek umuje, a Bog osuđuje. U četvrtak prije Mitrova na 5 dana isplatiše se janjičarske plaće. Stiže carska zapovijed, da mutevelija imade hitro zgotoviti fodule (somune) i dijeliti ih iz Imarethane onim osobama, koje imadu na to pravo, na što sagradiše peć i ponoviše kotlove te se poče praviti ćorba i kuhati hljeb u redžepu 1214. Na svetu večer 10. šabana 1214. (7. juna 1800.) umrije jedan džuzhan (osoba, koja uči dnevno kur'an u džamiji), na što mula mešćeme i mutevelija meni skromnom piscu mula Mustafi, povjeriše tu ispražnjenu službu i opredijeliše mi dnevno jednu ćorbu i po dvije fodule te tako postah i ja bajagi murtezikom, (vakufskim službenikom). Na isplati janjičarakih plaća rekoše, da nije upisano u izvatku 400 osoba, koji ne primiše plaća, a i pokrajinci dobiše samo po polovicu plaće. Bio je od vajkada običaj, da se oglašuje ramazan stopovima, koji bi zagruhali iza ićindije (pred mrak); ali pošto se sada nije zasvjedočio novi mjesec, složi se narod, da zaposti u utorak, nu glas stiže kasno, da je viđen novi mjesec, te puknuše topovi u 6 sati noći i poče post od ponedjeljka a ne od utorka, dapače se klanjala i teravija na 1—2 mjesta. 4. dan ramazanskog bajrama 1214. (30. jan. 1800.) ode Mutevelija Gazi Husrev begova vakufa u Carigrad, da položi vakufske račune na ruke Kaba-age. Na prvi dan pramaljeća (sultani-nevruza) bi veoma studeno, tako da mnogi starci toga ne pamte. 21. zilhidžeta 1214. (16. maja 1800.) bi svrgnut Memišaga, a dođe novi aga Ahmet aga. Đurđevo se desi uz kurbanski bajram. U muharemu god. 1215. (25./V. 1800.) bi obnovljen čitav olovni krov na Carevoj džamiji i oživješe i protekoše nekoliko pokvarenih česmi. U novu česmu u džamiji Kolukčijine mahale, bi dovedena voda iz Hrvatinskog vrela, koja proteče. Dođe novi mula. Sin nekog serdengečdijskog age usmrti svoju majku a posliie poludi te ga otpremiše iz ludnice u Tekiji u Travnik, da ga tkogod drugi liječi; ali on naumi izvesti samoubijstvo, što mu ne uspije, jedino ozlijedi oko. Godine 1216. (14. V. 1801.) pade meni skromnomu kap te ne nastojah više da bilježim događaje i nekrologije, uslijed čega i ne pitah za umrle. Ako Bog da zabilježiću u god. 1217. (4. V. 1802.). Mnogo mi je godina te sam prevalio sedamdesetu!

Početak godine 1217. (4. V. 1802.) bi u utorak. U Čemaluši mahali bi udavljena jedna bogata žena, na što rekoše, da je u tom umorstvu sudjelovao možda i Ibrahim aga serdengečdija, te spomenuše bratu mu Kalafatli haseki

Mehmed agi prostih riječi, zbog čega se od stida pomenuti usmrti svojom puškom. Ovo je čudnovat događaj. A Mehmed aga je bio žrtva potvore.

Početak godine 1218. (23. 4. 1803.) bi u utorak. Lutfi beg Čurčić umrije naprasito. Na Vratniku izgorje nova kuća jednog bajraktara.

Pripomena.

Iznosim eto prijevod jedne rukopisne knjige, pisane turskim jezikom, koja je za mjesne prilike grada Sarajeva u godinama od 1160.—1218. po Hedžri dosta zanimiva a poznata je pod imenom »Bašeskijine medžmue«. Original ove turske kronike nalazi u Gazi Husrevbegovoj ćutubhani u Sarajevu a broji 163 stranica, formata od 28 × 19 *cm*. Pisana je pismom neshijom, na mnogo mjesta dosta nečitljivom i nerazgovjetnom. Bilježeći svoje zapise, pisac se — kako će se vidjeti i iz prevoda — nije držao stanovitog reda. On datira godine redovito po hedžri a danove i mjesece događaja većinom po arapskom kalendaru, ali negdje i po julijanskom a i po pojedinim narodnim svetkovinama, kao Đurđevu, Ilinj-danu i Mitrov-danu; a pošto je pisac bio donekle upućen i u astronomiji, bilježi kadkad događaje i po kretanju sunca u pojedinim zviježđima. Mjesece označuje pogdjegdje hrvatskim jezikom kao siječan, veljača, ožujak, a katkad i po latinskim nazivima: august, september i t. d. Stil Bašeskijin dosta je nesavršen i nesuvisao s razloga, što je pisac bio rođeni Bošnjak i nije bio dosta vješt turskom jeziku.

Za to molim čitaoce ovog prijevoda, da to uzme u obzir i da opetovanja datuma i pojedine nesuvislosti u tekstu ne pripisuje meni, nego izvoru, kojega sam se morao što točnije držati.

Osim originalnog rukopisa ima još i dva prepisa te zbirke, od kojih je je jedan vlasništvo zemaljskog muzeja, kupljen na dražbi ostavštine merhuma Sejfudina Kemure. Ovaj prepis, kojeg su pisale četiri razne osobe, pun je ortografskih i stilističkih pogrešaka, uslijed čega sam morao posuditi drugi prepis od gosp. Muhamed Enveri ef. Kadića, našeg uglednog domaćeg povjestičara. Što se tiče originala, nisam se na žalost mogao s njim poslužiti, prem sam ga u dva puta službeno potraživao putem direkcije ovog muzeja i to jedino s razloga, jer je na originalu napisana bilješka, što ju je dao napisati neki Alajbegović, koji je tu knjigu, uvakufljenu od prije od nekoga u Šehdinovu kutubhanu, bespravno zadržavao preko 50 godina. Kada je — nakon smrti Sejfudin ef. Kemure — šeriatski sud počeo tražiti taj original, za koji je znalo dosta osoba da se nalazi kod Alajbegovića, i kada je šeriatski sud u Sarajevu službeno pozvao pridržnika zbirke, da je vrati vakufu, načinio je na kraju originala bilješku, u kojoj nalaže, da se knjiga ne smije iznositi izvan Gazi Husrev begove ćutubhane, kao da je tobož on prvobitni vakif.

Zbirka je razdijeljena na dva odsjeka, od kojih prvi sadržaje kroniku dobe Mula Mustafe, a drugi popis osoba, koje su umrle u Sarajevu između godine 1170.—1217. (1756.—1802.).

Za sada preveo sam prvi dio a drugi prevestiću prigodice i otštampati u narednom broju Glasnika zemaljskog muzeja.

Kako Mula Mustafa većinom bilježi vlastite doživljaje pa bili oni kojiput i dosta malene važnosti, bilježio je mnogo toga, što se tiče njega samoga.

Pisac zbirke poznat je pod nadimkom Mula Mustafe Bašeskija a rodio se negdje oko god. 1145. (1732.), po svoj prilici u mahali Hadži Hasana Buzadžića

u čijoj je džamiji bio hatib i imam. God. 1216. (1801.) pala mu je kap a umro je po svoj prilici god. 1220. (1805.), dakle živio je oko nekih 75 godina. Gdje je ukopan, to se nije dalo ustanoviti ali nagađa se, da će biti u grobištu Hadži Sinanove tekije, tim više što je i sam za svoga života bio sljedbenik šejha te tekije. God. 1184. (1770.) slušao je predavanja Hadži Mehmed ef. Velihodžica iz multeke i astronomije skupa sa mula Ibrahimom Abadžićem, bratom mula Hasanom i drugim slušateljima. God. 1186. (= 1772.) povećao svoj dućan pod satkulom, gdje se je bavio pisanjem pisama i molbenica skupa s mula Osmanom. God. 1189. 24. rebiul-evela (25. maja 1775.) rodio mu se je sin Mustafa od supruge mu Safije, kćeri Mustafe Ćartozana, sina Alijagina.

God. 1190. (1776.) dobio je dozvolu od tekijskoga šejha Hadži Mahmuta za pisanje zapisa i plaćao je iste godine dnevno najamninu za dućan pod satkulom po 10 akčeta. God. 1191. (1777.) odrekao se je džamijske službe u Hadži Hasana Buzadžića mahali i predao ju mula Fazliji Šeči. God. 1192. 17. redžepa (11. aug. 1778.) rodila mu se je kćerka Merjema u Mimar-Sinanovoj mahali te veli da mu je ona 9. dijete, od kojih je s njom ostalo na životu samo troje. God. 1193. 1. ramazana (12. sept. 1779.) pisac je opet nastupio besplatno svoju službu u džamiji, pošto je mula Šečo otišao s obitelju u selo na hodžaluk uz godišnju plaću po 100 groša. God. 1194. bolovao je pisac po 3. put na vručici. God. 1195. 10. redžepa (2. jula 1781.) odselio je s obitelju u džemat Zgošću (pokraj Kaknja), gdje je postao i metefskim hodžom a ujedno napustio i svoj dućan pod-sat kulom. God. 1196. 17. rebiul-evela (2. marta 1782.) vratio se je u Sarajevo a za vrijeme, dok je boravio u Zgošči, nije bilježio događaja, koji su se zbili za njegove odsutnosti iz Sarajeva. God. 1196. 22. džemaziul-evela (5. maja 1782.) rodila mu se kćerka. God. 1197. u mjesecu saferu napustio je svoj veliki dućan, kojeg je najmio mula Ibrahim, pak je otišao po drugi put u džemat Zgosću, gdje je opet postao hodžom mejtefskim i tu ostao oko godinu dana. Iste godine napustio je imamsku službu u džamiji Hadži Hasana Buzadžića mahali, jer su mu neke osobe bile neprijatne, te je primio četirimjesečnu plaću od 4 vižlina (6 groša), pridržav nadalje službu hatiba. God. 1199. (1785.) iselio je iz dućana pod sat-kulom i preselio u dućan pokraj Imaretskog hana kraj satkule. God. 1200. (1786.) dao je svoga sina Mustafu na zanat berberu mula Salihu, da se podučava o brijanju. God. 1202., pišući pisma Sarajkama, koja su slali svojim muževima i rođacima na vojni u Gradiškoj, Bijeljini i Ostrovici, imao je osobito dobru zaradu, a 1205. 3. zilkadeta (4. jula 1791.) pošao mu je sin Mustafa s ostalom omladinom na vojnu pod barjakom Kara Ahmeta. God. 1207. (19./VIII 1792.) iznosila mu je godišnja zarada u njegovu dućanu svotu od 269 groša. God. 1214. 27. šabana (14. juna 1800.) postao je džuzhanom u džamiji Gazi Husrevbegovoj i počeo dnevno dobivati ćorbu i po dvije fodule. God. 1215. (25./V. 1800.) zabilježeno je u prepisu zbirke merhum Sejfudin ef. Kemure, da mu se je rodio sin Mustafa, dočim prepis Muhamed Enveri ef. Kadića toga ne bilježi. God. 1216. (14./V. 1801.) bilježi pisac, da mu je pala kap te da se više nije trsio bilježiti ni događaja, niti popisivati umrle osobe, ali i nakon toga zabilježio je drhtavom rukom još po koju vijest. Kada je mula Mustafa preselio na onaj svijet nije poznato, ali se može predpostaviti, da je umro u god. 1220. Izričem mu rahmet-ulahi-alejhi rahmeten vasiaten, za trud i napor, što ga je uložio za pisanje ove zbirke, koju evo prevedoh.

Pošto nije bilo uputno izbjegavati u ovom prijevodu neke skroz značajne turcizme i arabizme, koje su po gdjekojem čitatelja nepoznate, dodajem ovdje

Popis i tumačenje nekih riječi.

Ajan = narodni predstavnik na vilajetskom divanu, izabran od naroda.
akšam = zalazak sunca.
alemdar = zastavnik.
alim = učenjak.
bajram = muslim. svetkovina.
baklava = slatka pita.
bazerdžan = trgovac.
bejzavija = knjiga, koja se bavi tumačenjem Kurana.
berdul - adžuz = babe (proljetni vjetrovi).
bešlija = vrst janjičarske vojske.
biniš = široka kabanica, što su nosili odličnici za svečanosti.
bostan = vrt za povrće.
bujrultija = valinska naredba.
čebedžija = obrtnik, koji pravi ćebeta.
čauš = u staro doba pobočnik, u novije vodnik.
čerhi-felek = ratna sprava, koja je sipala vatru na neprijatelja. vatromet.
čifuthana = havra, sinagoga.
čifluk = kmetovsko selište.
čohadar = činovnik, koji bi donosio carske fermane i valijinske naredbe.
dalkilič = vrsta konjice, koja je nasrtala na neprijatelja golim sabljama u ruci.
dar-ul-harb = neprijateljska zemlja.
devri-iskat = milostinja, koja se dijeli za oprost grijeha.
doadžija = oni koji obavlja molitvu.
donanma = proslava carskog dana prigodom koje se grad kiti i svjetlo pali.
dova = molitva.
erbein = prvih 40 dana prave zime, počinje 23. decembra a svršaje 31. januara.
ezan = poziv mujezinov na molitvu.
dženaza = sprovvd.
džuma = petak i vjerski obred, koji se petkom u podne obavlja.
džuz-han = osoba, koja uči dnevno po jedan džuz kur'ana za dušu nekog dobrotvora.
džemrei-ula = vrijeme, koje počimlje na 20. februara a traje do 27. februara.
feraiz = šeriatsko diobeno pravo.
ferjadčija = glasonoša iz tvrđave, na koju je neprijatelj navalio, koji traži pomoć.
fikh = šeriatsko pravo.
fodula = hljeb u obliku samuna.
halač = grebenar.
halva = slatko jelo od nišeste, šećera i masla.
hanikah = tekija, sjedište šejha.
harač = porez, što su ga kršćani davali.
hamsin = 50 dana zime iza erbeina.
hatat = kaligraf.
hatib = vjerski službenik, koji uči hutbu petkom iza džume namaza.
hilat = odijelo.
hutba = molitva, koju uči hatib.
hazinedar = rizničar.
ićindija = vjerski obred, koji se vrši između podneva i zalaza sunca.
ilam = odluka ili osuda šeriatskog suda.
ilmi-adab = nauka o disputaciji.
ilmi-bejan = ogranak retorike.
ilmi-meani = sintaksa.
imam = muslimanski svećenik.
imdadi-seferije = ratna pripomoć.
imsak = vrijeme, u koje se ima zapostiti.
kadija = šeriatski sudija.
kauk = velika janjičarska kapa.
kalafat = crveni ćulah, kojeg su nosili janjičarske age.
kantar = vaga; težina od 56 *kg.* 408 *g.*
kazaz = obrtnik, koji suši svilu.
kesa = svota od 500 groša.
konak = ured, valijino sjedište, a docnije i kuće velikana.
kontuš = gornji kaput, što ga nose tatarski bezi.
krevet = klupa.
kudret-topovi = podzemna ili nebeska tutnjava.
kurban-bajram, blagdan, na koji se kolju ovnovi.
kušanma = svečanost, koju su obrtnici priređivalt prigodom unapređivanja šegrta za kalfe, a kalfe za majstore.
mahzar = opća tužba, molbenica.
marifetlija = uman, učen.
medresa = teološka škola.
mehćema = šeriatski sud.
sofa = klupa, krevet.
melhema = astronomska knjiga, koja proriče buduće događaje.
menzilhana = pošta.
merhum = pokojni.
mesdid = mala džamija bez minare.
mestve = kožnate čarape, koje se nose u kundurama.
mestvedžija = obrtnik, koji se bavi tim zanatom.
mirmiran = beglerbeg, čin skopčan s naslovom paše II. reda.
mubašir = glasnik.
muftija = duhovnik, koji izdaje (fetve) na temelju šeriatskih propisa.
mujezin = vjerski službenik, koji s minare oglasuje vrijeme molitava.
mukantarat = kvadrant.
mula = duhovnički veći čin, koji se dijeli vjerskim i šeriatskim višim činovnicima, kao kadijam za turske vlade. koji su službovali u Bosni.
multeka = knjiga o šeriatskim pravnim propisima.
mumdžija = obrtnik, koji pravi svijeće.
musaf = kur'an
musafirhana = svratište.
musala = mjesto otvoreno, gdje se namaz klanja.
muteselim = valijin povjerenik u okružjima.
mutevelija = nadglednik vakufskih dobara.

naj = vrt svirke, omiljene u Turskoj.
namaz = molitva muslimana, koja se mora obaviti dnevno po 5 puta.
nefiri-am = pučki ustaše.
odžaklija = janjičar.
orta = janjičarski bataljon.
pehlivan = hrvač ili akrobat.
rub-daire = kvadrant.
salijanedžija = činovnik, koji je utjeravao janjičarske plaće iz određenih izvora.
sebil = česma, vodomet.
sedžada = mali čilimčić, na kojem muslimani obavljaju molitvu.
seferi-imdadija = ratna pripomoć.
sejban = kod janjičara zaseban odio vojske.
serhadlija = graničar.
silahdar = činovnik, koji je čuvao kod velikog vezira oružje; kod janjičara viši zapovjednik.
softa = đak, koji pohađa medresu
subaša = činovnik, koji je upravljao jednom provincijom, poslije nadglednik čiftluka kod jednog bega ili spahije.
sultani-nevroz = prvi dan proljeća.
sunetska gozba = gozba, prigodom obrezivanja.
šebhun = noćna navala.
šenlik = veselje, zabava.
šerefe = galerija na minari, gdje mujezin uči.
talak = razvod braka.
tatar = glasonoša,
tefterdar = direktor financija u pokrajini.
telal = javni glasnik.
telli-čauš = carski glasnik, koji je imao okićeno odijelo.
teravija = vjerski obred uz ramazan.
terzija = krojač.
tesavuf = misticizam.
tesavurat = dio logike.
tevhid = vjerski obred.
tug = znak od konjske dlake, koji se dijelio kao odlikovanje pašama.
turnadžija = janjičarski činovnik, koji je sakupljao mladiće za janjičarsko kolo.
ulema = množina od alima, učenjaci.
vaiz = pripovjedač.
vilajet — pokrajina.
zabit = redarstveni zapovjednik, u opće zapovjednik.
zićir = molitva, koja se glasno obavlja.

R. Muderizović.

Tercijarna zavala Vrbasa kod Banje Luke i njene terase.

Geomorfologijski prilog

Stanka Pavičića.

Pri raspredanju pitanja geomorfologijske prirode počesto se u novije doba isticala potreba proučavanja terasa u riječnim dolinama i dolinskim prošircima. Od temeljnog razbistrivanja toga pitanja očekuje nauka riješenje gdjekojeg geologijskog problema. Nije ni čudo. Već u onoj mršavoj građi, koju do sada o riječnim terasama imamo, napadna je kongruencija nekih pojava pri terasama, koje su prostorno veoma udaljene. Gotovo nam se posvuda javlja pojednak broj terasa, pojednak njihov razmak, a kod najmlađih redovno i sastav tla.

Ta napadna kongruencija vodi nužno do zaključka, da će istim pojavama biti i isti uzroci. Što se dakle više građe o terasama pribere, biće i taj zaključak na sigurnoj podlozi, te će se neki geologijski problemi lakše privesti konačnom riješenju. Moći će se naročito utvrditi, jesu li terasiranju uzrokom glacijalne i interglacijalne faze, kako misli A. Penck ili im je uzrok u ritmičkom izdizanju i spuštanju masa, kako tvrdi De Lamothe ili su terase produkt obiju ovih pojava.

S toga razloga pozabavio sam se za svog boravka u Banjoj Luci nekoliko godina proučavanjem terasa u tamošnjoj zavali Vrbasa, a s tim u vezi dakako i sa samom zavalom, te ovdje iznosim rezultate toga svoga rada.

Ta je zavala kao neko predvorje prostranog i plodnog Lijevče-polja, s kojim ga veže klanac na ušću Ivanjske u Vrbas, gdje su se brda sa zapada i s istoka veoma primaknula. Glavna osovina zavale ide od JJZ. prema SSJ., a dužina bi joj od glave kod Gornjeg Šehera pa do kraja kod ušća Ivanjske u Vrbas bila kojih 15 *km*, dok je najveća širina (ZJZ—ISI) od Lauškog ugljenog majdana do sela Vrbanje nekih 5 *km*. Zagrađuju je sa zapada Lauš i Petrićevačka brda, dok je sa istoka zarubljuje Starčevica i nisko pobrđe, koje tamo zovu trapistska šuma. To pobrđe zadnji su zapadni ogranci Borje i Ljubić-planine. Niska su to uzvišenja, a među njima je Starčevica sa najvišim vrškom od 509 *m* na prvom mjestu. Kako je a. v. Banje Luke, koja se je smjestila na dnu zavale, 160 *m*, to se najbliža brdska ograda zavale nad dnom njezinim ne izdiže više od nekih 350 *m*. Dakako da se zaleđe tih zagradnih brda na obje strane, a osobito na jug, jugozapad i jugoistok prema bosansko-hercegovačkoj vodomeđi sve jače uzdiže. Sva su ta porub-brda zavale pitoma, lijepom vegetacijom prekrita, samo pri glavi zavale, na jugu, javljaju se uzvišenja, koja odaju divljiji, kraski karakter.

Moja se posmatranja odnose na južne dvije trećine zavale od Gornjeg Šehera, južnog predgrađa Banje Luke, do niže manastira Petrićevca na lijevoj i trapistskoga manastira na desnoj obali Vrbasa, a u dužini kojih 10 *km*. Rijeka Vrbas prosijeca zavalu dužinskom osovinom, no kad si je kod Gornjeg Šehera probila put kroz krševite krečnjačke stijene, preteglo je u mekim flišnim i neogenskim naslagama zakretanje na desno, pa tako čitavi tok Vrbasa u zavali stvara povelik, meandrima narovašen lûk, otvoren na zapad.

Na dônjim brdskim stranama zavale opaziće i manje vješto oko, osobito na zapadu, kako se tle ispinje na stepenice, jer se je na istočnu stranu zbog lateralne erozije trag tek nekim terasama rudimentarno sačuvao. I na zapadnoj su strani potoci i bujice starije terase deformirali, ali im izvježbano oko ipak može da uhvati trag.

Na toj sam strani mogao slijediti tragove od sedam terasa, tek im broj prema glavi zavale u Gornjem Šeheru biva manji, jer se tu riječna dolina suzuje, pa se dvjema najnižim i najmlađim gubi trag.

Visina je pojedinih terasa mjerena na različitim mjestima aneroid-hipsometrom, pa ćemo ovdje iznijet srednju visinu svake pojedine terase:

I.	terasa	162 *m*	nad Vrbasom u apsolutnoj visini od	315 *m*
II.	„	130 *m*	„ „ „ „ „ „	283 *m*
III.	„	100 *m*	„ „ „ „ „ „	253 *m*
IV.	„	65 *m*	„ „ „ „ „ „	218 *m*
V.	„ (manastirska[1]) t.)	27 *m*	„ „ „ „ „ „	180 *m*
VI.	„ (monument[2]) t.)	10 *m*	„ „ „ „ „ „	163 *m*
VII.	„	7 *m*	„ „ „ „ „ „	160 *m*

Sve ako se starina terasa i nije mogla fosilima utvrditi, može se iz različitih drugih okolnosti zaključivat, da je najgornja pliocenska, a ostale da su diluvijske. Dakako da se je gdjekojoj terasi trag i dalje od Gor. Šehera uz Vrbas sačuvao. Tako sam vozeći se iz Banje Luke u Jajce u svakom dolinskom proširku Vrbasa zapazio terasirano tle. Poznati naučenjak u geomorfologijskim pitanjima, A. Penck, našao je još pred neko 20 godina pliocensko korito Vrbasa blizu kule Bočca, a u visini od 130 *m* nad današnjim licem rijeke. Prema tome mogli bismo i za našu I. (315 *m*) terasu gotovo nekom sigurnošću uzeti, da je pliscenskog porijetla, dok bi ostalih šest pripadalo diluviju.

Ogledajmo malo petrografsku narav zagradnih brda zavale, a iza toga ćemo se pozabaviti njenim postankom i razvitkom terasa na njenim stranama.

Od zagradnih je brda na zapadu na prvom mjestu Lauš, koji se izdiže do visine od 383 *m*. Najgornji mu dio sastoji od crvenkastoljubičastog jurskog krečnjaka (Aptychenkalk) škriljave strukture, koji od vrška pa do linije od 350 *m* potpuno dominira. Naslage mu se pružaju od zapada na istok, veoma su isprevijane, isprelamane, pretežno padaju pod velikim kutom na jug, a ima ih i sasvim uspravnih. Mogu se doduše naslage toga jurskog krečnjaka naći i u manjoj visini, gdje su gornje fliške i neogene naslage denudirane, kao što se to vidi u malom razmaku od vrška Lauševa na istok u jednom jarku kod ciglane Hamzage

[1]) Jer se na njenom rubu izdiže franjev. manastir Petrićevac.
[2]) Jer se na njenom rubu izdiše monument palim vojnicima 1878. god.

Husedžinovića (d. v. 192 *m*). Masa toga krečnjaka probita je mjestimice pogolemim komadima vapnene breče, koja čini utisak kontakt-breče. Dolje niže gubi se toj breči po malo trag, a od 275 *m* na niže javlja se tek na jako denudiranim mjestima kao i jurski krečnjak. U vrlo erodiranoj jarugi jedne bujice na sjevernom obronku Lauša, prema potoku Crkveni, obje se vrste kamena javljaju u golemim komadima. Od 350 *m* na niže nestaje jurskog krečnjaka najprije pod 1 *m* debelom naslagom ilovače, a zatim pod građom veće debljine, koja se sasvim prikazuje kao fluvioglacijalni nanos. On je od spomenute hipometričke linije sve do visine od 250 *m* glavna petrografska biljega Lauša. Od te visine na niže ili ga je mjestimice denudacijom nestalo ili se je hidratizacijom prometnuo u glinu ispremiješanu sitnijim, tvrdim komadićima jaspisa, rožnjaka (Hornstein) i lydita. Toga fluvioglacijalnog materijala našao sam i u dolini lijeve Vrbasove pritoke Crkvene, koja Lauš-brdo sa sjevera zagrađuje. Od prilike 6 *km* od ušća toga potoka, na desnoj obali njegovoj, neposredno uz cestu, koja vodi u Broncani Majdan, uzdiže se briježak građen od fluvioglacijalnog materijala u obliku prave plasne kaše (Blocklehm), U zrnatoj glinenoj masi kamenje najrazličitije veličine i oblika, ponajviše slabo izbrušenih bridova.

Od 250 *m* na niže javlja se pliocenski krečnjački lapor, natrunjen congerijama. Naslage mu padaju pod malim kutom (10—15°) ponajviše na jugozapad. U te je naslage od kastela dalje niz vodu usjekao svoje korito i Vrbas te komadi toga lapora za male vode iz korita proviruju.

Zagradna uzvišenja dalje od Lauša na sjever, dakle s onu stranu Crkvene, jesu niska Petrićevačka brda, koja dosežu visinu od 305 *m*. Prema tome na tim brdima I. terasa ne dolazi nikako, te su u strane tih brda usječene samo diluvijske terase. Građa, od koje su ta brda građena, ista je kao i na Laušu izuzevši jurski krečnjak, koji je ovdje duboko potonuo te su ga mlađe naslage prekrile. I vapnena breča, što na Laušu jurski krečnjak probija, nađe se ovdje samo gdjegdje u fluvioglacijalnom nanosu u manjim komadima, a ne stanovno. Taj je nanos istoga karaktera kao i na Laušu. Glinena je masa i tu ovdje ondje plavkasto siva, dok je pretežno usljed jake oksidacije rđasta. Na III. i IV. je terasi (253 *m*, 218 *m*) proces hidratizacije bio već tako jak, da je krečnjačkih komada kemijskim trošenjem sasvim nestalo, a ostali u glini samo tvrdi kremenasti komadići. Od V. terase dolje (180 *m*) već je sama čista ilovača, pa zbog toga u toj zoni i nalazimo sve ciglane banjalučke. S ovih je glinastih terasa naplavljena glina na najmlađe šljunčane terase (VI. i VII.), koje svojom širinom nadilaze sve ostale. Jasno je, da će glinasta masa na zapadu, gdje stvara eluvialno tle, biti deblja, dok će prema istoku, k Vrbasu, gdje je naplavljeni pokrov, biti sve tanja. Na Petrićevačkoj je cesti, iza glavnog kolodvora, do 4 *m* debela, pa se tek u toj dubljini javlja diluvijski šljunak; dok na vojničkom vježbalištu — jedva pola kilometra odavde na istok — naslaga gline, izmiješane redovno s crnicom, nije deblja od nekoliko decimetara.

U zoni fluvioglacijalnog nanosa našao sam na dva mjesta goleme komade konglomeratbreče. Jedan je ovakov komad iz spomenutog materijala provirivao kao do 3 *m* dugačka greda u visini od 272 *m*, dok sam druga dva, nešto manja komada našao u nešto većoj visini (309 *m*). Očito je, da ti komadi ovdje nisu stanovni, pa su valjda sudeći po visini, u kojoj su nađeni, i po jakom trošenju (Verwitterung) pliocenskog porijetla.

Od naslaga na ovoj strani zavale, koje priroda nije sama ljudskom oku razotkrila, nego ih je čovjek svojim trudom na javu iznio, valja spomenuti mrki ugljen, koji počiva na naslagi muljike (Tegel).

Naslage toga ugljena kao što i naslage čitave banjalučke zavale podrobno je istražio zemaljski geolog Dr. Friedrich Katzer i utvrdio, da je mrki ugljen banjalučke zavale oligo-miocenskog porijekla[1]).

I za kasnije, svakako postmiocensko stvaranje ugljena u našoj zavali imamo dokaza, i ako su to samo neznatni zameci stvaranja. Neposredno na ulazu u majdanski rov izdiže se briježak na vrhu nešto pločast, koji se čini da je izmodeliran što ulijeganjem tla, što pluviatilnom erozijom iz IV. terase. Na tom briješku danas Banjalučani vade krečnjački lapor (sedra, lauš-ka ι en) za jednostavnije građevine, pa su mu naslage lijepo otkrivene. Briježak je u svemu *220 m* visok, a najviše njegov dio sastoji od lapornog kršja, koje je s viših strana Lauša dokotrljano. Pod tim kršjem, a u visini od *190 m* našao sam oko *3 cm* debelu prugu mrkog ljuštičavog ugljena. Za kojih *5 m* više gore povlači se slična pruga do *1 dm* debela, a ukrštava se s drugom, tanjom. Postanak tih ugljenih pruga pada očito u najmlađi pliocen, jer leže na pliocenskom krečnjačkom laporu, a jednako se s njegovim naslagama naklanjaju na jug pod kutom od 15—20°.

Najniže i najmlađe tri terase (V., VI. i VII.) na zapadnoj strani zagradnih brda zavale najbolje su sačuvane i najpristupnije su, pa sam njima mogao svoju pažnju jače prikloniti nego ostalim. Mogao sam im pravac pružanja i distance fiksirati i na papir, tek se zbog nezgodnih prilika ovoga doba nije mogla izraditi karta.

V. ili manastirska terasa (*180 m*) može se pratiti od početka zavale kod gornjo-šeherskoga mosta, gdje se na njenom rubu u visini od *195 m* pruža jedna ulica. Ta terasa prati spuštajući se lagano sve na niže cestu Gornji Šeher—Banja Luka s lijeve strane, pa tek koja *2 km* od gornjošeherskoga mosta, kad se zavala razmicanjem brda naglo počne proširivati, nestaje toga paralelizma. Na toj je terasi spomenuta sprijed ciglana Hamzage Husedžinovića (*191 m*), a na njenom se rubu dalje pruža Muhurdarevića ulica (*184 m*). Pravac je ove terase isprva od JZ na SI, ali na kojih *500 m* pred ugljenim majdanom naglo zakreće na SZ prikučivši se sasvim desnoj obali Crkvene. Taj je potok ovdje terasu presjekao, ali joj se nastavak lako razabire s onu stranu Crkvene na Petrićevačkim brdima. Ovdje rub terase uzima opet stari pravac pružanja JZ—SI sve do franjevačkog manastira, otkle skreće na SSZ. Otkako je terasa zahvatila Petrićevačka brda, nema na njoj gotovo nikakvih građevina, nego se na njoj mahom pružaju plodna polja.

Na VI., monument-terasi (*163 m*) prostire se gotovo čitava Banja Luka. Početak joj je na onom mjestu obale Vrbasa, gdje rijeka u gradskom području sasvim počinje zakretati na istok. To je na početku Bijelića ulice, kojih *200 m* niže ušća Crkvene. Sve do raskršća ceste Gradiška — manastir trapista pruža se u glavnom pravcem JZ—SI. Tu, kod mitnice, na sjev. periferiji grada, zakrene na SZ te se kod manastira prikuči na *100 m* manastirskoj terasi zarubljujući najprije s lijeva, a onda s desna cestu, koja se od gradiškanske odbija u Prijedor.

[1]) Dr. Friedrich Katzer »Die Braunkohlenablagerung von Banja Luka in Bosnien« Beč, Manz 1913. i »Die montangeologischen Verhältnisse der Braunkohlenablagerung von Banja Luka n Bosnien«, Sarajevo 1914.

Ova je terasa od svih najšira, a najveća joj je širina u pravcu Z—I (ugljeni majdan — vojničko groblje) te mjeri okruglo *2 km*. Prije no će zahvatiti vojničko vježbalište, presijeca ova terasa srpsko-pravoslavno groblje i Vrbas-aleju, a istočni je zid vojničkog groblja baš na njenom rubu.

Istočni pravac tôka pridržaje Vrbas od prilike *2·5 km*, da iza toga opet pod pravim kutom naglo skrene na sjever. Na 500 *m* pred tim ključem, baš gdje se na suprotnoj (desnoj) obali Vrbasa izdiže srpsko-pravoslavna crkva u Rebrovcu, izlazna je tačka VII., najmlađe terasē. Ona se češće i jače uvija nego ikoja druga; pa kako nam rub svake terase predočuje negdašnju obalu Vrbasa, možemo reći, da je rijeka iza posljednjeg stadija glacijacije (Würm-stadij) naj jače meandrirala. Odmah se s početka u prostoru između vojničkog logora i riječne obale uvija u obliku slova S, a pomakavši se daleko na istok prema Vrbasu zakreće jakom okukom na SSZ iza Vrbas-kasarne. Odmaknuvši se u tom pravcu na kojih 500 *m* od kasarne odbija se opet gotovo pod pravim kutom na Z prema spomeniku na rubu VI. terase, otkle (na 350—400 *m* pred spomenikom) zakrene na SSZ, a presjekavši željezničku prugu na SSI držeći se toga pravca sve do iza predgrađa. Tu se na rubu ove terase pruža dobar dio ceste, što vodi k manastiru trapista, pa u Deiibašino selo i kupalište Slatinu. Kad po drugi put presiječe željezničku prugu i spomenutu cestu tik pred alejom trapistskih oraha, odbija se opet na sjever, kuda joj dalje nijesam više dospio trag slijediti. Trapistsku cestu zahvata ova terasa nedaleko od mitnice na sjevernoj periferiji grada (Boića han), gdje su se obje najmlađe terase jedna drugoj naj jače približile, da se iza toga sve više razmaknu.

Rubovi obiju najmlađih terasa usjekli su se u nanos-stožinu glacijalnog Mindel-stadija, u koji, kako se čini, pada ona snažnija od dvije do sada pouzdano konstatovane glaciacije na tlu Bosne i Hercegovine. Duljinska osovina te stožine pada u pravac toka Vrbasa od Gornjeg Šehera do mosta kod kastela, dakle ide od JZ na SI. Širinska se osovina pruža uporedo sa Vrbasovom lijevom pritokom Crkvenom, dakle u pravcu SZ—JI. U presjecištu obiju osovina, negdje kod Ferhadije-džamije, najviša je tačka na oblini te stožine. Ovu tvrdnju potkrepljuju visine, utvrđene mjerenjem na različitim mjestima banjalučkoga tla. Prirodno bismo očekivali, da će banjalučko tle u pravcu toka Vrbasova, dakle od JZ na SI neprestano ići na niže, a ipak nije tako. U nekoj dužini, gdje mi je i tok kišnice u jarku kraj ceste pokazivao, da će biti protivno, izveo sam tačno mjerenje aneroid-hipsometrom i našao ovo: na Carskom drumu, na neko 425 *m* pred Ferhadijom-džamijom spušta se tle u nekoj dužini pravcem prema Gornjem Šeheru, dakle od SI na JZ, a ne kako bismo obrnuto očekivali. Mjerenjem se pokazuje diferencija od malo ne 3 *m* (167·71—164·79). Tek od spomenute tačke pred Ferhadijom, prema Crkveni i dalje, spušta se tle neprestance na SI, tako da je za *2·5 km* dalje, kod raskršća cesta u Gradišku i k trapistima, diferencija gotovo za 7 *m* (Boića han 161 *m*).

Jednako se ovakvo opadanje tla opaža u pravcu širinske osovine, dakle idući od Ferhadije na SZ i JI, samo što to opadanje nije tako izrazito, jer je na tim stranama udubljenje između ruba stožine i zagradnih uzvišenja po malo nivelirano naplavljenim i dokotrljanim materijalom sa tih uzvišenja.

Ogledajmo malko sastav tla dviju najmlađih terasa. Sav golemi materijal starijeg i mlađeg diluvija: krupnije okrugljasto kamenje, plosnije i sitnije, istova-

ravao je Vrbas za stotine hiljada godina na dnu tercijarne banjalučke zavale. Time je dno zavale nivelirano, da se danas ukrupno doista prikazuje kao ravno polje. Pri kopanju jaraka za gradski vodovod i kanalizaciju gledao sam da zavirim u te naslage na raznim mjestima grada. Tako sam mogao utvrditi sve jače spuštanje pliocenskog kreč. lapora na dnu zavale prema predgrađu. Zbog toga debljina šljunčanih naslaga prema predgrađu raste, te ovdje iznosi do 6 *m*. U toj dubljini počinju naslage pliocenskog krečnjačkog lapora, koji se — izuzevši duboko erodirano korito Vrbasa — oku javlja samo na gornjim rubovima zavale. Tako ga već spomenusmo kod ugljenog majdana, a izbija jako na javu i na ostrmini V. terase, nedaleko franjevačkog manastira. Na obje strane Vrbasova korita naći ćemo dosta nagusto slabije periodične izvore, kojima je vododržljivi horizont taj lapor. On uopće za čitavo gradsko područje stvara nepropusnu naslagu, na kojoj se iskuplja voda podzemnica. Protkan je ne samo različitim kongerijama i melanopsidama, nego se u njem nađe vrlo često otisaka lišća mlađe tercijarne flore. Na jug, prema Gornjem Šeheru ubrzo mu nestaje trag. Samo na desnoj obali Vrbasa, u jednoj dražici, nedaleko od mlinova, vidio sam mu mršave ostatke. Na mjestima, gdje je utjecaju zraka i vode bio jako izvrgnut, prometnuo se je u sivkastu glinu.

Uz današnju obalu Vrbasa naći će se šljunak vrlo često, naročito u užim dijelovima korita, u obliku konglomerata, t. j. cementiranih, homogenih krečnjačkih komada, koji su malo kad veći nego šaka. U šljunku podalje od obale rjeđe se nađu konglomerirani komadi, dok je obala gdjegdje u poduljoj liniji sva konglomerirana. Na jednom mjestu desne obale, uz mlin, zgodno je upotrijebio praktični gospodar toga mlina lijepo svojstvo konglomerata, da u njem načini skrovište za kljusad svojih mušterija, a bez velika troška. Tu će naći za ljetne pripeke lijepe hladovine, a za nevremena dobro zaklonište. Ovakve su šupljare u konglomeratu obična pojava u dolini Neretve niže Jablanice. Inače je šljunak obiju najmlađih terasa veoma različite veličine i oblika. Najveći komadi redovno nijesu veći nego ljudska glava te su krugljasta oblika, dok su oni manji valjkasti i pločasti. U samoj, do 5 *m* otvorenoj obali Vrbasa kod vojničkog vježbališta napadno je, da se među sitnijim komadima dosta nagusto javljaju golemiji komadi sa diametrom od 0·5 *m*. I taj je šljunak prilično homogen, od komada krečnjaka sastavljen, ali se pored komadića jaspisa i rožnjaka nađe gabra i diabas porfira.

I *naslage* se *u tom šljunku mogu počesto razabrati* te *su mahom u* horizontalnom položaju. Divergencija šljunčanih naslaga tek je izuzetak, a javlja se obično na tlu koritasta oblika. Na ovakvim se mjestima osim šljunka, kao glavnog materijala, nađu uklopljene partije ilovače i crnice. Te su naslage nastale u vodi starači, u okuci rijeke, gdje je voda slabije strujala ili sa rijekom slabo komunicirala te stoga slagala najsitniji materijal mulj i pijesak. I na ivicama terasa naći će se ovdje ondje malih nepravilnosti u položaju šljunčanih naslaga, nastalih ušljed oscilacije vode uz negdašnju obalu.

Nešto veći prostor zahvata meki pješčani i glinasti materijal na inače šljunčanom tlu onaj komad banjalučkog polja, koji se pruža nasuprot ušću Vrbanje nešto malo prema kolodvoru predgrađa. Štogod se u gradu šljunka i pijeska treba, ovdje se, a neposredno uz obalu Vrbasa, kopa. Vadi se taj materijal iz dubljine do 5 *m*, a iza obavljena se posla te jame opet zatrpavaju. Zbog toga je

ovdje tle neravno te izgleda, kao da je samim malim vulkanskim čunjevima načičkano. Spomenusmo sprijed, da je pliocenski krečnjački lapor vododržljivi horizont, o čemu sam se baš u ovom dijelu banjalučkog polja imao prilike osvjedočiti. U jednoj jami vadi čovjek pijesak negdje u dubljini od 5 *m*. Zasjekavši motikom propišti najednom jaki mlaz vode. U tom je komadu redovno ovaj sastav tla: gornja je, 0·5 *m* debela naslaga humozna; ispod nje je 2·5 *m* debela glina pa 1 *m* debela naslaga pijeska, a tek onda na pliocenskom kreč. laporu 2 *m* debela naslaga šljunka. Mjestimice su glina i pijesak izmiješani u nekakvu pješčanu glinu, koja se po svom karakteru približava lössu. Bila bi to nekakva lössglina. Protkana je naime prilično vertikalnim cjevčicama i lomi se u vertikalnim plohama, čime odaje karakter lössa.

Sav taj meki materijal spada u sedimente inundacije, koji su nastali u mirnijoj i plićoj vodi za pošljednje glacijalne faze, gdje je Vrbas baš na tom mjestu zadirao veoma na zapad stvarajući kao neki zaliv, kako nam to rub najmlađe terase pokazuje. Akumulaciji na tom mjestu mogla je znatno doprinijet i desna jaka pritoka Vrbasova, Vrbanja, koja je na svom ušću usporom svoje vode mogla onaj materijal u Vrbasu na daljnjem putu zaustavljat. U tom je dijelu banjalučkog polja napadno velika množina sitnih komadića jaspisa na samoj površini polja, a taj je za cijelo nanesen vodom Vrbanje, jer je krâj, otkud ta tekućica dolazi, tim materijalom bogat, naročito desna obala Vrbanje, kod Kotor-Varoši.

Na konkavnoj strani riječnih okuka — a rubovi nam terasa označuju negdašnju obalu — uvijek ćemo naći jake naslage sitnijeg i mekšeg materijala. Rub VI. terase uz prijedorsku cestu kod petrićevačkog manastira također nam označuje jako negdašnje zakretanje Vrbasa na lijevo, a ističe se podebljom naslagom pijeska. Isto to vidimo u prednjem dijelu Dônjega Šehera kraj Vrbasa, a na desnoj obali više ušća Crkvene. Taj dio Banje Luke i danas je na jakoj okuki, pa ćemo i tu svuda naći u gornjoj naslagi ili pješčanu, sipku ilovaču (do 1·5 *m* debelu) ili čisti žuti pijesak (u Maloj čaršiji do 3 *m* debeo).

Kako je već sprijeda spomenuto, nestalo je terasa na istočnim zagradnim brdima zbog jake lateralne erozije, te su se sačuvali tek tragovi mlađih terasa ondje, gdje je zavala šira. Tako sam mogao razabrati trag IV., V. i VI. terasi na obroncima brda »Trapistske šume«, kojoj je najviši vršak u Gakovici (458 *m*). Na IV. terasi u maksimalnoj visini od ca. 210 *m* vodi dobar kolnik kroz lijepo gojenu mladu šumicu prema samostanu trapista. Na V. je terasi, nešto od samostana na JI groblje trapistskoga sirotišta, a visina mu je 182 *m*. Na VI. se terasi uzdiže sâm trapistski samostan. Možda bi se tačnim pregledanjem i na ovoj strani Vrbasa mogao naći trag još kojoj terasi.

Vrijedno je da spomenemo ovdje još dvije terase, koje se nalaze na lijevom ušću Vrbanje u Vrbas. Ona niža odgovarala bi našoj VII. terasi, sastoji od glinasto-pješčanog materijala te je lijepa zemlja oranica. Više nje se uzdiže t. zv. Vlaški brijeg, pločasta vrha te čini utisak terase, koja bi po visini odgovarala našoj V. terasi.

Na zagradnim brdima s desne obale Vrbasa, a od Vrbanje na jug, dakle na obroncima Starčevice, nigdje nijesam mogao utvrditi nesumnjive tragove terasama te ću se pozabavit samo sa petrografskim njihovim karakterom.

Početak je našoj zavali u Gornjem Šeheru baš na međi jurskih krečnjaka i fliš-formacije, koja pada u mlađu kredinu formaciju ili u stariji tercijar. Na

ovoj je strani (desnoj) ta međa označena markantnom linijom rasjeda pravcem od JI na SZ. Na tom se je rasjedu ovdje stvorilo toplo vrelo od 32° C, čiju ljekovitost tamošnji stanovnici premalo cijene. Jurski su krečnjaci izvan zone našeg razmatranja, jer se na toj strani javljaju samo na jako denudiranim i erodiranim mjestima, a probiti su kao i na Laušu vapnenom kontaktbrečom. Po položaju naslaga vrbaska je zavala gotovo do pred ušće Crkvene anaklinalna, pa zbog toga ima vrlo mnogo bukova. Stvaraju ih gotovo isključivo naslage flišnog lapornog krečnjaka, koje padaju na J mjestimice na JZ. Tek niže ušća Crkvene usjeklo se korito rijeke u pliocenske naslage krečnjačkog lapora, a karakter je riječne doline do riječnog ključa kod Rebrovca isoklinski, a odavde dalje opet anaklinski. Tako flišne naslage daju zagradnim brdima zavale sve do ušća Vrbanje glavnu petrografsku biljegu. U vrlo zanimljivu se obliku javlja taj laporni krečnjak na 1 *km* daljine od toplog vrela gornjošeherskog. Sav je u sitne komadiće razdrobljen te stanovnicima gradskim izvrsno služi kao zgodan materijal za posipavanje putova u alejama, baščama i parkovima. Ni na kojem se drugom mjestu ne javlja taj krečnjak u tom obliku. Biće da je jaka kontrakcija tih naslaga za katastrofe oligocen-miocenske bila tome uzrokom, a potpomogla je taj proces valjda i škriljava struktura toga krečnjaka.

Da se upotpuni petrografska strana našeg razmatranja, spomenućemo makar i neznatno razgranjene naslage vapnene sedre na ovoj obali Vrbasa, a u neposrednoj blizini spomenutog toplog vrela. Suvišna voda otječe iz primitivno uređene kupke malim kanalom ispod ceste u Vrbas. Za manje toplih dana odaje voda iz daleka svoj topli karakter pušeći se. I svojoj najbližoj okolini daje darežljivo nešto svoje topline, pa toj okolnosti ima da zahvali svoj život ovdje i jedna smokvica. Kako ta voda dolazi iz čisto vapnenasta tla, naslagala je kroz dugi niz vijekova podebelu naslagu kalcijeva karbonata uz obalu, gdje se u kaskadama spušta u Vrbas, te je rasprskanim vodenim česticama tim karbonatom inkrustirala najbližu svoju okolinu.

Od Vrbanje dalje na sjever flišne su naslage prekrite diluvijskim materijalom, koji se je uslijed jake hidratizacije na površini prometnuo u podebelu naslagu gline, koja mjestimice kao n. pr. kod trapistskog mlina, doseže debljinu od 10 *m*. Debljina gline kao da raste pravcem od Vrbanje prema samostanu trapista. I tu će se u glini počesto naći sitnijih komadića jaspisa i drugih silikata. Svi su ti silikati naplavljeni Vrbanjom, kao i na spomenutom dijelu banjalučkog polja blizu predgrađa. U velikoj množini zarubljuje taj materijal Vlaški brijeg na ključu Vrbasovu nešto niže srp. pravoslavne crkve u Rebrovcu. Taj je brijeg, kao najsjeverniji izbojak Starčevice u gornjim dijelovima građen sve do dubljine od kojih 7 *m* od gline i pješčenjaka[1]). Ipak je onaj dio brijega, koji se izdiže neposredno uz spomenuti riječni ključ, sav od sitnog kremenastog šljunka, a otkrio nam ga je Vrbas svojom lateralnom erozijom. Tamo, gdje se na Vrbasu počinje odbijati cesta u selo Vrbanju, Čelinac i Kotor-Varoš, uzdiže se vertikalna presjeka brežuljka, sastavljena do 6 *m* visine sve od samog sitnog šljunka ponajviše žućkasto-crvenkaste i sivkasto zelenkaste boje. Gdjegdje ga probija tanka naslaga pješčaste gline, koja sačinjava i gornju, jedva 1 *m* debelu prevlaku brežuljka. I naslage se mogu u tom nanosu razabirati sa laganim nagibom na jug. Spora-

---

[1]) Dr. Katzer »Die montangeolog. Verhältnisse . . .« pag. 24.

dično se umiješao i koji veći ćoškasti komad, znak, da ga Vrbanja nije dugo u svom koritu brusila.

*

Promotrivši petrografski karakter banjalučke zavale i njezinih terasa pokušaćemo prikazati zaokruženu sliku njezina postanka i razvitka njezinih terasa. Taj je postanak u organskoj vezi sa postankom velike panonske kotline, jer su se pri snažnom ulijeganju kore zemljine na tom mjestu morala i na periferiji kotline postvarati manja ulcknuća. Tako postadoše današnja bečka, gradačka, mariborska i mnoge druge zavale. To bijaše negdje u doba između kredine formacije i srednjeg miocena (II. mediteranske stepenice). U to je doba i tle današnje Bosne bilo već na suhu, te su obronci sjevernih bosanskih planina, dakako još vrlo slabo izmodelirani, stvarali južnu obalu panonskoga mora. Od kamenja toga doba imamo u zagradnim brdima naše zavale škriljavi laporni krečnjak gornje Jure u gornjim partijama Lauša, pa fliš-naslage u Starčevici i zapadnim partijama Lauša. Jurske su naslage, kako i sprijed spomenusmo, jako nagnute, dakle je previjanje kore zemljine moralo biti jako. Katastrofa oligocen-miocenska postvarala je u dnu naše zavale naslage mrkog ugljena, a dobu postanka kazuje nam bogata fosilna fauna, nađena u tim naslagama [1]). Naša zavala bijaše u to doba zaliv panonskoga mora, u kome su Vrbas, a vjerovatno i druge neke tekućice, slanost morske vode smanjivale. Petrićevačkih brda i brda »trapistske šume« još ne bijaše, jer su to mlađe tvorbe, koje se taloženjem u zalivu panonskog mora postvaraše. Za pliocena staložila se velika množina sitnog materijala, krečnjačkih čestica, što ih je Vrbas tekući preko triaskih, jurskih i kredinih krečnjaka sobom donio. Te su se čestice kalcijevog karbonata izmiješale sa glinom, koju su amo nanijele desne i lijeve pritoke Vrbasove, jer je glina talog, nastao raspadanjem kristalinskih škriljevaca i eruptivnog kamenja, a s obje strane Vrbasa kod Banje Luke ima i serpentina i gabra. Od smjese tih glinastih sastojaka i kalcijevog karbonata nastadoše debele naslage pliocenskog krečnjačkog lapora. Ove naslage u našoj zavali nigdje na površini ne prelaze linije od 230 *m*, a na jug, prema Gornjem Šeheru, gdje se dolina počinje suzivat, naglo se gube. Koliko ih je možda ovdje i bilo, nestalo ih je u uskoj dolini pomalo jačom erozivnom snagom Vrbasa. Najjače izbijaju te naslage na javu u briješku kod ugljenog majdana. Nisko pobrde što se je pružilo s obje strane, a od Crkvene i Vrbanje na sjever, građeno je u donjim, među rasjedima duboko spuštenim partijama od tih naslaga.

Negdje krajem pliocena ili početkom diluvija dogodiše se opet znameniti geotektonski procesi. Jakim nabiranjem kore zemljine, izdizanjem i spuštanjem, postvarali se gotovo onakvi oblici tla, kako ih danas viđamo. Ti procesi, naročito jako relativno izdizanje tla bijahu uzrokom, da su se klimske prilike promijenile, da je velik dio centralne i južne Evrope bio ledenom korom prevučen. U nekoliko se mahova glacijalni stadiji s toplijim, interglacijalnim izmjenjuju, a za svake se slijedeće glacijacije snježna linija pomiče u veću visinu.

Još je jedna pojava toga doba od velike važnosti. Rumunjska se geosinklinala jače uleknula, zbog čega je nastalo jače udubljivanje Željeznih vrata, koja

[1]) Fosilna je fauna i flora banjalučke zavale nabrojena u raspravi Dr. Fr. Katzera »Die Braunkohlenablagerung von Banja Luka in Bosnien« Beč, Manz 1913, pag. 15—19.

dosada kao kanal vezahu more rumunjske zavale sa panonskim morem. Tim udubljivanjem Željeznih vrata počelo se panonsko more ispražnjivati. Dakako da na suho izlaze najprije viši, zapadni dijelovi. Bečka je zavala već u levantskoj epohi na suhu. Kakogod se velika panonska kotlina isušuje, produljuju Dunav i njegove mnoge pritoke svoj tok. Isušivanje te kotline moralo je biti od jaka utjecaja za čitavo dunavsko poriječje. Snizivanje dônjeg erozivnog bazena moralo je uroditi jačom erozivnom snagom u gornjim partijama riječja. U poriječju svih rijeka, što se salijevahu u panonsko more, javlja se jača erozija, koja je svoj trag morala ostavit u formiranju jedne terase. Spomenutim su se goetektonskim procesom mlade pliocenske naslage u našoj zavali raspucale i pod dosta malim kutom nagnule na jugozapad. Što su te naslage kod ugljenog majdana nagnute na jug, tome će biti čisto lokalni uzrok, t. j. ulijeganje tla na podzemnim šupljinama majdanskoga rova. Razdrobljeni pliocenski lapor Vrbas je lako odnašao usijecajući u njegove naslage pojačanom erozijom svoje korito.

Niveau pliocenskog korita rijekâ, koje danas sa porubnog gorja velike panonske kotline prema njenoj nutrašnjosti teku, mogao se je nesumnjivo u nekoliko slučajeva utvrditi, pa je redovno u visini od 100—130 *m* nad današnjim dnom doline. Bio bi zanimljiv i zahvalan posao istražiti u spomenutom niveau-u riječne doline nutrašnjeg karpatskog lanca sve od ušća Morave do Željeznih vrata; riječne doline alpskih ogranaka Štajerske, Koruške, Hrvatske-Slavonije te gorskih kosa sjeverne Bosne i Srbije.

Prema istraživanju De Lamothe-a[1]) nađene su sublizo u spomenutoj visini pliocenske terase u dolinama Rajne, Mosele, Rone i Isere (u Algeriji). Iz toga bi se dalo zaključivati, da izdizanje i spuštanje tla (= negativno i pozitivno pomicanje morske međice) zahvata u isti mah golemije prostore. Međutim da se teorija o izdizanju masâ na čitavim kontinentima u isti mah uzdigne do naučnog zakona, trebalo bi prikupiti više primjera nego li ih danas imamo. Svakako je sigurno, da je ovakvog izmjeničnog izdizanja i spuštanja tla regionalno bilo u diluvijsko i postdiluvijsko doba, kako su pokazala istraživanja u Dardanelima i Marmarskom moru. Naročito je bilo izdizanja sa izmjeničnim zastajanjem ili vrlo neznatnim spuštanjem tla. U području dônjega Dunava bilo je po Cvijiću[2]) 7—8 takvih pomicanja. Ta su pomicanja bez sumnje mogla biti uzrokom terasiranju na stranama riječnih dolina, te je primjerice spuštanje tla u području dônjeg Dunava moralo prouzročiti jaču eroziju u čitavom njegovom poriječju.

Na pliocenski krečnjački lapor naslagao se do apsolutne visine od 350 *m* fluvioglacijalni nanos, koji je na stranama zagradnih brda najvećim dijelom hidratizacijom pretvoren u glinu. Tek na malo mjesta, kako to sprijeda spomenusmo, sačuvao se je kao materijal dônje morene, kao plasinska kaša.

Cio taj proces, izgleda, da se je razvijao ovako: Na pragu diluvija, kad je u lancu bosansko-hercegovačke vodomeđe nastalo jako izdiranje, stvoriše se takve klimske prilike, ušljed kojih je i tle naše Bosne prekriveno ledenom korom sve do 1000 *m* a. v., a možda i niže. Najbliže planine našoj zavali na jug: Tisovac (1270 *m*), Čemernica (1330 *m*), Vlašić (1920 *m*)[3]) i druge bijahu za cijelo

[1]) Étude comparée des systémes de terrasses des vallées de l'Isser, de la Moselle, du Rhin et du Rhone etc.

[2]) Dr. J. Cvijić: »Entwicklungsgeschichte des Eisernen Tores« pag. 43.

[3]) Udaljenost je tih planina od Banje Luke u ravnoj liniji 21 *km*, 28 *km* i 65 *km*.

oleđene. Prilika je, da se je s Vlašića spuzivala ledena plasina u pravcu od jugoistoka na sjeverozapad, koja se je na kojih 20—25 *km* pred današnjom Banjom Lukom počela otapati. Dônje plasno kršje donosila je voda plasenica u Vrbas, a taj je golemu masu toga materijala istovarivao na svom ušću u panonsko more, u njegovu zalivu, koji se je zbog spomenutog već uzroka počeo ispražnjivati. Istovareno kršje moralo je sastojati od samih krečnjačkih komada, jer su i planine, preko kojih se je plasina i voda plasenica pomicala, građene od krečnjaka. Taj materijal mjestimice i danas nosi na sebi nesumnjivu biljegu plasne kaše, kako ga samo u dônjoj moreni nalazimo, pa tu tvrdnju postavljamo, sve ako i nemamo još zasada dokaza za oleđenje malo prije spomenutih planina. Jednako nas neće ometati ni to, što ni na kojem komadu toga kršja nijesu nađene karakteristične zaparane linije (Schrammen), jer poznati geolog za glacijalne pojave Heim [1]) kaže, da se te linije u mekom kamenu već na putu od 300 *m* trljanjem mogu izgubiti.

Danas je najviša međa tome glacijalnom nanosu u visini od 350 *m*, a plio censkom krečnjačkom laporu u visini od 230 *m*; dakle je naslaga tog glacijalnog kršja bila preko 100 *m* debela. Ni ta nas debljina ne može iznenaditi, jer su i glacijalne naslage na švapsko-bavarskoj visoravni tolike debljine, a poznati američki geolog Leverett našao ih je na obali Gornjeg jezera i do 300 *m* debljine.

Iz toga, što su komadi najstarije glacijacije golemi i slabo izbrušeni, moramo zaključiti, da je masa vode, koja ih je dovaljala, morala biti velika, a put njihova valjanja dosta kratak. U ovom se je morenskom materijalu stvorila II. terasa, kad se je niveau Vrbasa za prve interglacijalne epohe snizio te je time usjekao svoje korito u morenski materijal prve glacijacije.

Terasa III., IV. i V. usječene su u glinasti materijal, u kome se nađe gdje manje gdje više krečnjačkih, a naročito sitnih kremenih komada. Po svom sastavu tla jedva bi te terase mogle biti produkt glacijacije. One nastadoše pojačanom erozijom ušljed spuštanja tla u panonskom, rumunjskom i crnomorskom bazenu za diluvijskih epoha

Komadi fluvioglacijalnog nanosa najmlađih glacijalnih epoha, u koji su se usjekle VI. i VII. terasa, mnogo su sitniji, šarovitiji i zaobljeniji.

Da je pri postanku tih najmlađih terasa opet glacijacija imala svoj dio, svjedoče nam gdjegdje do 6 *m* debele naslage šljunka, u koji su usječene.

Glacijalna je naime epoha potenciranom vodenom masom u zavali prouzročila jaku akumulaciju šljunka, dok je interglacijalna, sušnija, bila uzrokom usijecanju Vrbasa u taj materijal te time stvaranju terasa. Za stvaranje dviju terasa (VI. i VII.) te današnje šljunčane obale Vrbasa, valja nam pretpostaviti tri glacijalna i tri interglacijalna stadija. Tako bismo i na tlu Bosne imali četiri glacijacije, kako ih učeni A. Penck za alpsko područje uzima.

U Bosni su međutim dosada pouzdano dokazane samo dvije glacijacije[2]): starija u visini od kojih 1000 *m* (Mindel- ili Risstadij) i mlađa u visini od 1400—1500 *m*.

To nas u ostalom ne smije smetati, da i u Bosni ne pretpostavimo četiri glacijacije, jer u jednu ruku tle Bosne u tom pogledu nije gotovo nikako ni ispitano, a u drugu ruku na nekim planinama Balkanskog poluotoka ima traga od četiri glacijacije, kako ih je prof. Cvijić našao na Šar-planini i Korabu.

[1]) Heim »Gletscherkunde« 367.

[2]) Dr. Fr. Katzer »Geolog. Führer durch Bosnien und Hercegovina« Sarajevo 1903.

Dva ljetopisa Bosne Srebrene.

Priopćuje

dr. fra **Julijan Jelenić**.

I. Uvod.

Ono, što bijahu za osmanlijske vlade kod nas u Bosni i Hercegovini Kr. Sutjeska, Fojnica i Kreševo, bijahu u južnoj Dalmaciji Makarska, Zaostrog i Imocki. I tu se u dane veselja i žalosti sabiraše katolički živalj, zalazaše u Bogu posvećene hramove, šaputaše molitve i iskaše pobude, utjehe i nebeske pīće; a u samostanima se uz psalme i svete imne razlijegaše i »Razgovori ugodni naroda slovinskoga«. Pa kako i ovi samostani sačinjavahu nekoč dio bosanske redodržave, češće pomišljah na to, ne bili se i tu štogod našlo, što bi bilo u stanju osvijetliti tamnu povijest naše mukotrpne Bosne Srebrene. Vođen tom mišlju, krenem početkom lipnja 1918. i uz mnoge samoprijegore stignem 10. lipnja u krivo prozvano »ravno Primorje«, te odsjednem u franjevačkome samostanu u Makarskoj, gdje me braća puna srca prime. Odmah iza odmora, dadnem se na pregledavanje starih rukopisa i pregledah ih blizu čitavu nedjelju dana, počevši od ranoga jutra pa do kasne večeri, ali s dosti čednim uspjehom. Sabrah nešto spomenika i bilježaka za najstariju povijest franjevačkih škola, te više bilježaka za »Bio-bibliografiju Franjevaca Bosne Srebrene«, na kojim studijama od dulje vremena radim. Pa i to bijaše iz mlađe dobi — iz druge polovice XVII. i prve XVIII. stoljeća. Starije valjda stvari postadoše plijenom neprijateljskoga varvarstva; jer je poznato, da je i samostan ne jednom rušen — kô, kada bijaše na međi, te se Mlečani bojahu, da se u njemu ne bi utvrdili Turci, a Turci opet, da ga protiv njih nebi izrabili Mlečani. A ne bijaše puno srećniji ni Zaostrog, koji se suprot toga ponosi, ne samo prahom pjesnika »Milovana«, nego i »kazulom bosanske kraljice Katarine«. Odatle je mala razlika moga sedmičnoga zaostroškoga intenzivnoga proučavanja od onoga u Makarskoj, dok Imocki, usljed savremenih prometnih poteškoća i ne pohodih.

U Makarskoj između ostalih starina najviše me zanimaše ljetopis fra Nikole Gojaka, u kome naiđoh i na Ljetopis fra Marka iz Vasiljeva Polja, a u Zaostrogu Ljetopis fra Bernardina Nagnanovića.

II. Ljetopis fra Marka iz Vasiljeva Polja.

Ovaj je Ljetopis ulomak ljetopisa fra Nikole Gojakovića.

Gojak bijaše iz početka član bosanske redodržave, a tamo od 1735. nove dalmatinske — presv. Otkupitelja. Rodio se je u Velikome Brdu, ne daleko od Makarske god. 1680. Biće, da je u red stupio 1693. godine; jer u svome ljetopisu pod datumom od 22. ožujka 1731. zabilježi, kako je 38 godina u samostanu i kako nije zapamtio tolike zime, kada je izginulo sve zelje, sve pčele, sva sitna stoka, a o Uskrsu ne mogaše ni jajce dobiti za posvetu: оваѣ зимаѣ би толико жестокаѣ дасе неможе жестиѣ (valjda: ni pomisliti) неостадан стручак зелаѣ неостадан пчела чеље неостадан стручак од ситне стоке ни јаја ни јаѣ(б) ни јаиа, какоје 38. годинаѣ дасам у редовству на(д)стручак немогосмо (sic!) опосвѣтити да нисмо, на Ускрс бадава посвѣтили, овогаѣ година, нисмо ниттиѣ когосмо, нашли.“

Redovničko mu je djelovanje usredotočeno u Makarskoj, gdje je bio više godina gvardijanom. U »Liber Archivialis«, što se nalazi u Makarskoj, nađoh, kako ga starješinstvo makarskim gvardijanom ili imenuje ili potvrđuje 1718., 1719., 1723., 1724., 1728., 1729., 1730., 1739. i 1740. Za vijećnika bosanske redodržave bijaše izabran s 26 glasova u Brodu 24. kolovoza 1732. Gojak bijaše kroz čitav život snažan, bistra uma i bistrih očiju, a doživi rijetku starost — 92 godine, 4 mjeseca i devet dana. Nječija ruka u njegovu ljetopisu zabilježi mu ovu biografiju: »R̃edus Pater Nicolaus Nimiçich dictus Gojak, Diffinitor fuit anno 1732. dum adhuc Provincia tota simul erat, et Alma vocabatur. Pater benemeritus hujus Provinciae SS.[mi] Redemptoris; maximè autem hujus conventus Macharensis. Scripsit multa Diurnalia, et annualia notabilia facta, quae in hoc libro continentur, et alibi: nam ipse Archivium Conventus semper tenebat, et fidelissimus erat custos ejusdem. Vixit Nonaginta duos annos: Menses quatuor: Dies novem, in senectute bona, semper servans (praeter communem senectutem) fortitudinem visumque oculorum; ac claritatem mentis usque ad ultimum spirantem. Animum suo Creatori efflavit Die 3. Decembris. Anni 1772. sub gubernio Provincialatus Adm̃ R. P. Caroli Maroevich . . . Haec necessaria reputavi transmittere posteritati. Datum Macarschae die 27. Januarii an: 1773.«

Kao gvardijan 1723. podiže toranj, koji se i danas ponosno koči uz franjevački samostan u Makarskoj [1]). Ali puno će važniji biti Gojakov ljetopis.

Ljetopis je velik $29^1/_2$ + 20 *cm*, a broji 156 stranica; nu samo prvih 69 stranica sadržaje Gojakove doživljaje. Na str. 70. nalazi se već navedena Gojakova biografija, a na str. 73.—77. redodržavnici Bosne Srebrene tamo od 1523., pa do 1851. Ovaj su dio talijanski pisale tri ruke te se ne razlikuje od Šipračića i Lašvanina do većom mršavošću. Na str. 81.—82. nalazi se ona ista poslanica bos. kralja Tome, što je i Lašvanin ima [2]) i kojom se plemstvo pozivlje na rat protiv Turčina. Gojak naznačuje i vrelo, odakle ju je u svoj ljetopis prenio: »Hujus Epistolae Apographon in Bosnae Regno, in conventu S. Spiritus Foinicae, Fr̃um Min. Obs.[m] S. Fran.[ci] Proñae Bosnae Argentinae conservatur. Quod fideliter extrahi curavit P. Marianus Lecussich Proñae secretarius, Proñlis

[1]) Toranj je počeo još 12. svibnja 1712. fra Franjo Maroević, te je bio i dovršen. Ali se 16. kolovoza 1722. iza duge suše naoblači, poče grmljavina i kiša. Tom prigodom jedan grom smjeri toranj, jednoga đaka i dva svjetovnjaka. Mjesto porušenoga tornja, Gojak sagradi novi. Ljetopis fra Nikole Gojaka.

[2]) Vidi je u dra. Jelenića, Ljetopis fra Nikole Lašvanina, str. 108.—109.

A. R. P. Augustini à Salinis, die 8. ̃xbris 1724.« Isti je Lekušić iz fojničkoga grbovnika prepisao ona imena bos. velikaša, što ih Gojak donosi na str. 83.—88. Na strani se 89.—92. broje imena poljičkih plemića, ukoliko su ova na temelju njihovih isprava bila poznata. Na str. 95.—140. nalaze se: „Узнесе и благовестиа [illegible] книги Стари приморци". Gojak naprosto zabilježi, da je i ovo prepisao, ali ne navede odakle: „и ово прииисе овде у ово лието бу фрдиникоу гобди". Nu kopajući dalje, namjeri se u matici krštenih i na izvornik, a taj je ljetopis fra Pavla Šilobadovića, što ga je fra Stijepo Zlatović objelodanio u XXI. knjizi »Starina« Jugosl. Akademije u Zagrebu. Na str. 144.—145. nalazi se latinicom i bosanicom latinski i hrvatski ispisana kratka povijest kapelice i povlaštenoga oltara, što se nalaze u mjesnoj franjevačkoj crkvi. Na str. 153.—155. broje se dalmatinski generali i makarski providuri, ukoliko ih je pisac doznao, a na strani se 156. nahodi kratka hronologija tamo od stvorenja svijeta. Još je znamenita bilješka, što se nahodi na 150. strani, a glasi: „Дођоше фратри калуђери, и почеше грађити, куку, и капелу, у здо Строгу, по дошашћену одна угарскога, кои дикиш Стоше по имену Вобаођ Ђурко, згоророром Свои Ђадесет кнезова поклонки речени одни [illegible] Ваддише Саме приморбем, [illegible] фратром [illegible] чдрка [illegible] од 1488." Ostale su strane, izuzevši 141.—143. i 147.—149. prazne. Na str. 141.—143 nalazi se prepis Ljetopisa fra Marka iz Vasiljeva Polja; pa, pošto ga ovaj potpuno ne zadovolji, na str. 147.—149. izbroji još jednom turske careve tamo od 1300—1542. i to u glavnome, eno, onako kao »Fojnička hronika« ili »Ljetopis fra Nikole Lašvanina«.

Odakle je Gojak fra Markov Ljetopis prepisao, kazuje nam sâm odmah u početku, kada veli: »ово се писао [illegible] од крешеоу у посли". Gojak ga je dakle ili osobno ili preko Lekušića prepisao iz izvornika, što se je čuvao u Kreševu. A kako je kreševski samostan 1765. skupa s knjižnicom izgorio, to Gojaka ide posebna čast, da nam je ovu mä i blijedu starinu sačuvao.

Gojaković je kao i Lekušić znao cijeniti starine, te je u svemu bio točan i savjestan. On poput našega Bogdanovića točno bilježi suše, kiše, bure, grmljavine i gromove, gladi, bolesti, borbe fratara s popovima, borbe Turaka s kršćanima, franjevačke promjene, smrti glasovitijih Franjevaca i t. d. Prepis sam mu Šilobadovića sravnjivao s izvornikom i opazio, da se samo u poređaju riječi malo razlikuju. Sve to vojuje za to, da je i fra Marka točno prepisao.

Gojaković svoj ljetopis ne piše poput ostalih savremenih ljetopisaca Bosne Srebrene: da se mladost čemu nauči, ili da se izvrši zapovijed starijih — on piše, jerbo hoće da bude kurijozan. Na početku bo se njegova ljetopisa čita: »1712. [illegible] «, Biće, da je Gojaković iz istoga motiva i fra Marka prepisao, a prepisao ga je bosanskom ćirilicom, kao što je, s malom iznimkom, čitav ljetopis pisan i kao što ga je valjda i fra Marko napisao. S jezične se i ortografijske strane može samo to primjetiti, da mu je jezik, suprot talijanske natruhe, vrlo lijep i lagan, a u uporabi je slova »шт« i »щ« nedošljedan.

I ako glavna važnost Gojakova ljetopisa leži u prvih 69 stranica, ja sam za sada više iz lokalnoga patrijotizma odabrao ovaj neznatni ulomak, a nadam se, da će se tko od braće s onu stranu Dinare jednom prihvatiti cjelokupne publikacije — barem djelo za njihovu prošlost ima posebnu važnost.

Ulomak, što sam ga ja iz Gojakovićeva ljetopisa uzeo i ovom ga prigodom objelodanjujem pod naslavom: »Ljetopis fra Marka iz Vasiljeva Polja«, nije ništa

drugo do katalog turskih careva s njihovim značajnijim odlikama. Nije ovo neobična građa, kojom bosanski ljetopisci pune stranice svojih ljetopisa, ali je fra Marko na svoj način donosi: on ne bilježi otkada dokada koji car vlada, nego samo koliko godina vlada. Usto nam je fra Marko sačuvao savremenu predaju muslimana o porijetlu Fatih-Mehmeda, te da postanak Sarajeva stoji u vezi s propašću Hodidjeda. Posebna je opet važnost ovoga ulomka, što nam riješava problem ubikacije Vasiljeva Polja. Vasiljevo Polje nije neobično u prošlosti bosanskih Franjevaca. S toga sam ga često tražio, ali se u tome pitanju ne mogoh sve dotle orijentovati, dokle u ovome ulomku ne pročitah, da se je tim imenom zvalo plodno polje, što leži na lijevoj obali Bosne, spram Modriče, a na podnožju Vučijaka, stana čuvenih ustaša Kike i Zelića. S te je strane ovaj ulomak od velike važnosti, jer se je uspomena na ovu nomenklaturu i u samome nekoć Vasiljevu Polju sasvim izgubila.

O samome se fra Marku malo što znade. Više ljetopisaca (Šipračić, Velikanović, Lašvanin, Lekušić) o njemu pisa, ali u glavnome isto. Prema ovim bijaše iz Vasiljeva Polja, a spadaše na franjevački samostan u Kr. Sutjesci. Dana 25. kolovoza 1675. bude u Fojnici izabran za redodržavnika, te bosanskom redodržavom ravnaše sve do 20. srpnja 1678. Redodržavništvo mu bijaše burno: biskup tražijaše slobodno providanje župa; fratri se u Imockome i Živogosti prepirahu radi pripadnosti susjednih župa; a fra Luka Marunčić u Budimu apostatova, te red kod Turaka ocrni radi čega redodržava puno pretrpi. Ali fra Markova energija na koncu bude okrunjena uspjesima: Marunčić bude degradovan, imočki Franjevci iz Imockoga protjerani, a Sv. zbor za raširenje vjere 10. lipnja 1677. odredi, da Franjevci ostanu i dalje do daljnje odluke u posjedu zakonito stečenih prava. Da li je fra Marko osim ovoga Ljetopisa još šta pisao, nije mi poznato; nu sasvim je vjerojatno, da je ovaj Ljetopis bio tek ulomak njegovoga većega ljetopisa, koji je moguće 1765. skupa sa samostanom izgorio.

III. Ljetopis fra Bernardina Nagnanovića.

Nagnanović je čedo kršne Hercegovine — rodio se je u Broćnu[1]). Kako Zlatović piše, više je nauke svršio u Italiji; odakle, »kada se je u svoju državu povratio, bi mu naloženo da izučava mladiće koji su se pripravljali za oblačenje, za tim predavaše filozofiju a kašnje teologiju«[2]). Ali nijesu u svemu ispravne daljnje Zlatovićeve riječi: »Kao Lector sexennalis god. 1714. bi odabran za tajnika države, ali iste godine dovrši život u samostanu Zaostrogu.«[3]) Prema »Liber Archivialis«, što se nalazi u Makarskoj, Nagnanović je i poslije 1714. bivao lektorom bogoslovije, te tek 1717., kao isluženi lektor i aktualni tajnik, u Zaostrogu umro. A s ovim se slaže i »Necrologium Bosnae Argentinae« u Kr. Sutjesci, kada piše: »Die quinta Octobr. Anno 1717. obiit in Dno R. P. Bernardinus Nagnanovich Secretarius Provae«[4]).

[1]) Među lektorima, što ih definitorij Bosne Srebrene, sabran 24. lipnja 1715., imenova, nalazi se u Budimu kao lektor bogoslovije i »R. P. Bernardinus Naghnanovich a Brochno« Liber Archivialis u Makarskoj.

[2]) Glasnik Jugoslovenskih Franjevaca, god. 1889., str. 13.

[3]) Ondje, str. 13.

[4]) Dr. Jelenić, Necrologium Bosnae Argentinae po kodeksu franjev. samostana u Kr. Sutjesci (Sarajevo, 1917.), str. 16.

Zlatović je sasvim logično na temelju njegovih pisama zaključio, da je bio dosti visoko naobražen redovnik: »da je prilično poznavao izvan hrvatskog i latinskog jezika još i njemački, madžarski i talijanski, te se i knjigam bavio«[1]). »Notitia« mu nema obilježja pravoga ljetopisa, ali ni znanstvene povijesti: ona je najviše mršava građa s blijedim nacrtom za sustavnu povijest redodržave Bosne Srebrene. Pa i ova nas podsjeća na Gonzagu te odaje, da ju je pisao sin Bosne i Hercegovine. Čini se ipak, da je ovo Nagnanovića djelce posebnu ulogu igralo s onu stranu Dinare. Ono se nahodi i u prijepisu u »Manoscritti Del R. P. Luca Raosavglievich de Vargoraz« u Zaostrogu, a i generalni ga lektor fra Luka Vladimirović u svoje vrijeme dobavi u Šibenik i lista, te se o njemu ovako izrazi: »Istorica manoscritta dal P. Bernardino Nagnanovich Narentino Lettore sessenale uno de piu vechi scrittori, che mi passarano sotto la uista nelli miei giorni, benche la materia afatto sia insulsa, comecche lo potete vedere dentro.« Da je ova bilješka potekla ispod pera fra Luke Vladimirovića, svjedoče nam slijedeći retci: »Scrissi io P. Luca Vladimirovich da Narenta Lettor(e) Gnele in S. Lorenzo in Sebenico 1760. La quale memoria mi fù graziata dal R. P. Pietro Filippovich es dif^e nel presente abbitante a Sign«[2]). Ali jedva da je, i inače nepouzdani Vladimirović ostao pri gori navedenome sudu, jer ja sam nakon duljega promatranja došao na to, da ni onaj »R. P. Luca Raosavglievich de Vargoraz«, ne će biti niko drugi do baš Vladimirović, kao i onaj fra Anto Jerković, kome se pripisuje drugi zaostroški rukopis: »Brevis adnotatio Provinciae Bosnae Argentinae.« Je li ga dakle Vladimirović, ne žaleći »olleum et operam«, unio među svoje rukopise, biće, da je o njemu kašnje nešto drukčije mislio, negoli onda, kada ga je nazvao skroz neslanom materijom: »materia afatto . . . insulsa.« Buduća će istraživanja pokazati, hoće li ova moja hipoteza biti ispravna. Osim toga Nagnanovićem se bavi i nedavno preminuli Šibeničanin fra Stijepo Zlatović. Ovaj se učevni otac u svojim »Franovcima«, što ih 1888. u Zagrebu objelodani, dvaput na Nagnanovića pozva; a naponase ga 1889. prikaza u »Glasniku Jugoslavenskih Franjevaca«, kada ono iz njega objelodani i one bilješke, što se odnose na mučenike redodržave Bosne Srebrene. Ja ga napokon skupa s Ljetopisom fra Marka iz Vasiljeva Polja čitava predajem javnosti, pun nade, da će i u njemu kritično povjesničarevo oko, uz mnoge neispravne vijesti, naći i ispravnih poteza, koji će baciti barem kakov trak svjetlosti, ne samo na prošlost starodrevne redodržave Bosne Srebrene, nego i na prošlost cijeloga Slavenskoga Juga.

IV. Prijepis Ljetopisa fra Marka iz Vasiljeva Polja.

1674.[3])

овоє писмо ндоћи здѣндстнрз оћ крєшєад зтоснн, зписдно колнковє цдрд тико посан опдкорд нздрдєдд до ндбпоснндћнєрд оадн зписднд кдковє писмо зрнано ѡ. п. ћрднддрко вдсиклєаздннн, дантн, из вдсиклєад покнд, ковєбє прєнд кодрнтом здрдвнн прико тосиє.

---

[1]) Glasnik Jugoslovenskih Franjevaca, god. 1889., str. 14.
[2]) Bilješke na Nagnanovićevu rukopisu u Zaostrogu.
[3]) Biće, da je fra Marko ove godine svoj ljetopis napisao.

Даиле сада почимљу цари турски.

Нај парви цар от Отомана Серђеканић, ицарева година 70

Други цар от Кнеров Син Оркан, ицарева година 22

Трећи цар от Оркана Син Мурат, ицарева година 61

Овога цара убоде Милош Кобилић на Косову пољу.

Четварти цар от Муратова Син Бајазет, ицарева година 13

Пети цар от Бајазетова Син Мехемед, ицарева година 10

Шести цар от Мехемедова Син Мурат, ицарева година 41

Седми цар от Муратова Син Мехемед, и Сиди на царству година 29

Ови цар узе Цариград, и овога цара матер [illegible] [illegible], како турци говоре, и веле [illegible] кћер краља од Франције, зашто [illegible] турски паша, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] здраво, [illegible] [illegible] госпоја [illegible], [illegible] на [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] турци, и [illegible] [illegible] лица, [illegible] паша узети за своју жену, дали [illegible] [illegible] [illegible] његове [illegible] цару [illegible], [illegible] за жену, [illegible] оди цар Мехемед, [illegible] царица [illegible] [illegible] [illegible] његове [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] Син [illegible] у Цариграду, и он [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] царица за [illegible] [illegible] много задужбина, [illegible], [illegible] [illegible], из Франције од [illegible], и од оне [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; и остало [illegible] [illegible]. Ови цар узе [illegible] [illegible] градове

и најпари узе град [illegible]

пак узе град [illegible]

пак узе град [illegible][1]) кое се зове [illegible]

пак узе град, Мостар

пак узе град [illegible],

пак узе град, [illegible], и уфати краља [illegible] [illegible], и погуби га

пак узе [illegible] град, [illegible] под [illegible] [illegible], [illegible] узети, [illegible]

Мехемедова (SIC!) Син Бајазет, ицарева година 22

Бајазетова Син от Султана Селим [illegible] цар, ицарева година[2]) [illegible] 8

Ови цар узе Шам, Мисир, [illegible], [illegible] царигра(д)ски цар [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; Ови цар Силом узе царство Своме оцу, и Свога оца отрова.

Султана Селима от велики Султан Сулеман; ови царева година 48

Ови цар [illegible] Београд, [illegible] узе градова, и краљевства [illegible] узе

[illegible] [illegible][3]) [illegible], [illegible]

[illegible] узе Родис [illegible], и [illegible] [illegible]

пак разби [illegible] краља на Мухачу, и узе [illegible], Илок, и Осик, и Срем вас, и доће под Беч, и не узе га.

После тога узе Будим, [illegible] [illegible], и узе га

па опет на [illegible] [illegible], и не узе га.

пак опет(е) на [illegible] [illegible], узе га.

пак опет под Виену други пут, [illegible] турци [illegible] [illegible] зашто [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] не узе Виене, него [illegible] краљицу, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] Сина, [illegible] дати, и [illegible] Синове [illegible] везире [illegible], и тако [illegible] [illegible] [illegible] година.

пак [illegible] [illegible] под Виену, и [illegible] узети, [illegible] [illegible] краљицу цару [illegible] [illegible], него [illegible] Сулејману, [illegible] Виене, а цар [illegible] [illegible] [illegible].

пак опет на [illegible], и узе га, [illegible] под [illegible], [illegible] узе [illegible] пак [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] од [illegible] [illegible] царе.

[1]) U Gojaka: [illegible].

[2]) Ova se riječ u Gojaka opetuje: jednom njom svršuje prvu stranicu, a drugiput počinje drugu.

[3]) U Gojaka: [illegible].

[illegible]

[illegible]

[illegible] 9

[illegible]

[illegible] 14

[illegible] 1

[illegible] 4

[illegible]

[illegible] 1

[illegible] 16

[illegible] 9

[illegible]

[illegible] 20 [illegible]

[illegible]

V. Prijepis Ljetopisa fra Bernardina Nagnanovića.

Notitia Provintiae Bosnae Argentinae [2]).

Primus Superior, nostrae Seraphicae Religionis qui Bosniam est ingressus, cum intentione fundandi ibi Provintiam ad salutem illorum populorum fuit Pater Geraldus Odonis Aquitanus, tunc Minister Genelis ordinis anno 1339. Et licet alii ante ipsum iuerint in Bosniam gratia uerbum Dei seminandi, ibi tamen non manebant, sed ad suas Prouintias reuertebantur; Iste loco sui in Bosnia reliquit Patrem Peregrinum ab Asculo, cum titulo Vicarij Bosnae et ille gubernabat illos paucos Fratres. Generalis praedictus Geraldus fuit in italia factus Episcopus, sicuti Peregrinus in Bosnia à Clemente sexto Pontifice. Anno postea 1407 Pater Antonius Pyrettus Romanus Generalis ordin. misit in Bosniam Fratrem Bartolomaeum de Auerna cum titulo Vicarij Bosnae, ut regat Fratres istos, qui Pār Bartolomaeus, cum Religionis consensu nomen Vicariae in Prouintiam mutauit,

[1]) Ovaj se veznik u Gojaka opetovava: jednom njim svršava drugu stranicu, a drugiput počinje treću.

[2]) U izvorniku: »Bosnae notitia Provintiae Argenae«.

et rexit illam Prouintiam per annos quadraginta: Isteque fuit primus Minister Prõlis; et mortuus est cum conceptu sanctitatis, in conuentu Cettinae in superiori Croatia eo in sacello S. Catharinae fuit sepultus. Creuerunt de inde cum Dei gratia in hac Provintia multi conventus, et Fratrum numerus, ita ut non valeret unus Minir Prouincialis uisitare omnes, prae multitudine conuentus, ideo Religio sanciuit ut fiant nonulli Custodes, quod factum est et unusquisque sub sua directione habebat determinatum numerum conuentu(u)m, et iste numerus uocabatur Custodia; et quid accidebat in Custodia illa Custos ille ibat ad Prouintialem, et narabat Prõlis uero Res iudicabat, et decernebat; Et inter hos Custodes erat unus Principalis, qui custos custodum uocabatur, et iste una cum Ministro Prõli habebat uotum in capitulo Generali, et hoc modo recta fuit Prouintia Bosnae Argentinae, per annos multos. Anno postea 1463 Turca[1]) accepit Bosniam, qui licet dederit auctoritatem manendi Fratribus nostris nihilominus suspectuose habebat Fratres; Vnde non permittebat ut Fratres suo ex statu praticent cum Fratribus status alieni, et hoc fuit causa ut fiat Diuisio. Fuit ergo diuisa Prouintia Bosnae Argentinae, in Prouintiam Bosnae Croatiae in Genẽli capitulo, Assisi celebrata anno 1514. 26 Junii, et haec diuisio fuit declarata in conventu S. Mariae Gratiarum in ciuitate Lesinae in Dalmatia. per Fratrem Christoforum de Forolivio Vicario Genẽle cismontanae familiae, quae scriptura autentice dictae diuisionis reperitur in conuentu Tersatti, et haec facta est cum conditione, hoc ẽ si Bosna iterum pervenerit ad catholicos debent iterum insimul coniungi Prouintiae &c.

Bosnenses varia Idioma sciunt; Latinè, italicè, Turcicè, Illyricè. in Vngaria Alemanicè, Carniolicè, Toticè, Germanicè, Vngaricè: in Dalmatia Italice Dalmaticè, Bosnicè &c, et hoc maxime propter propinquitatem Regnorum; et quia in diuersis sumus Regnis; Studia quam plurima, Phlofica, et Thẽgica &c.

Quomodo venerunt in Bosnam Fratres.

Praedictus Clemens Papa Sextus, afato ordinauit Girardo Genẽli ut mitteret aliquos Fratres in Bosniam pro extirpatione haeresis manicheae et promptus Genẽlis solus cum aliquibus Religiosis iuit, post fundationem totius Religionis anno centesimo vigesimo; Domini ut supra s. 1339. Tunc in Bosna erat Stephanus Banus de Messileuo, qui benignè recepit Religiosos, et fecit ipsis construere conventum in sua patria hoc est in ciuitate Mesileuo, et hic conuentus fuit primus in Bosna; postquam Generalis reuersus est Romam, adhuc uiuente dicto Pontifice, fuit factus ab ipso Patriarcha Antiochenus, et Episcopus in Catania, in italiae finibus.

Ad quae loca extendebatur Provintia Bosna Argentina.

Haec Provincia fuit difusa, per Bulgariam, Rasciam, Seruiam, Valachiam, Moldauiam, Croatiam, Slauoniam, Liburniam illyrico (sic!) tandem penetrarunt Vngariam, attingerunt usque ad montes carpaticos et Deo Duce, ac Regibus, et Principibus asistentibus construebantur in dictis locis coenobia, et conuentus isti, ut dictum est, fuerunt in diuersas custodias distributi; illa Prouintia, in Apulia S. Catharinae fuit nostrae Prouintiae custodia, sicuti, et illa Epidaurina, siue Ragusea. illa in Apulia uocatur Prõa S. Nicolai &c.

---

[1]) U izvorniku: »Turcas«.

Quare vocatur Provintia Argentina.

Vocatur Provintia Bosnae Argentinae primo ob illum conuentum constructum à Tvartco p̄mo Bosnensium Rege, in honorem Gloriosae Virginis sub Arce Argentina, nam digne Argentina locus ille appellatur[1]), propter magnas minerarum copias Argentarum; Hic conuentus illo in tempore erat Principalis in Bosnia, nunc destructus; in isto conuentu Meemed Car, in regressu à Bosna Constantinopolim requieu't aliqualiter, et pransus ē et ibi dedit Fratribus privilegia, suamque in tabla Mensali fecit imprimere manum.

Custodias Bosna habuit septem

illam Croatiae, Alphatiae, Basileae, Bauariae, Laci. Sueviae, atque Reni. Hic uide Ragusam — à mari Adriatico usque ad portam ferream Bulgariae suos terminos habebat sed o proh dolor, nunc a Turcis &c.

Conceptus.

Difficilimum sanè esset, si omnes calamitates, omnesq. miserias Fratribus istius Provintiae à Turcis illatas referre vellemus, quamobrem haec tantum dixisse sufficiat, quod in perpetuo vitae discrimine versentur; Tales sunt nequissimi Turcae ut si apud se extraneos Religiosos atque saeculares deprehenderent, statim eos exploratores dicerent, atque de causa, ut se christianis traducerent adventasse asseverarent. quod et in causa esset, ut tum indigenis, tum quoque alienigenis Fratribus male succederet; sed necessarium est omnino, ut quicumque Fratrum hanc Promintiam petere cupiat illyricam linguam optimè caleat &c.

Additio de manu Cari[2]) in Argentina.

Extat mensa, ut dictum est in conventu Argentinae in qua olim Fratres comedebant in suo Refectorio, ob reuerentiam Imperatoris Turcarum obstricti fuerunt illam custodire, apensa manet, et hoc ob causam, quia ipsemet Imperator Turcarum in ea comedit, manusq. suas epitaphiari, iussitque argento liquefacto figurari ad extensionem sui cubitus &c.

Narrantur aliqua conuentuum Bosniae.

Duo conventus Visochij fuerunt unus ante Turcas cujus adhuc rudera apparent in quo Patareni haeretice trucidatis[3]) omnibus ibidem Fratribus à quo tempore saepius nocte, à fidelibus, et paganis[4]) in ipsis ruinis, quaedam candelae accensae conspiciuntur; alter conventus S. Nicolai fuit à Turcis destructus, quem aedificavìt quidam Michael ostoides &c. in conventu S. Joannis Baptistae est quaedam lignea, atque pergrandis crux, à sancto Bernardino Senensi constructa, ut fertur, quae aereas tempestates miraculosè depellit, demoniacisque omnino formidabilis &c. Foinicae est corpus Beati Angeli à verbosa sanctissimi utique viri. qui ut christianos in primaeva illa christianorum persecutione in fide catholica contineret nulli periculo pepercit: quod cum post plurimos annos ab

---

[1]) U izvorniku: appellatum.

[2]) U izvorniku preko »Cari« kašnje stavljeno; Zari.

[3]) U izvorniku: trucidarunt.

[4]) Nečija ruka kašnje tobože ispravila; paganibus.

eius tumulatione inuentum est integrum, incorruptum, ac flectibile, per quem, et hodie Deus Foinicanis multa confert benefecia;

In conventu S. Mariae Gradou-uarh in p̃mo illo Turcarum ingressu in isto conventu fuit Frater Thadeus laicus Janitor viuus impalatus fuit à Turcis supra cuius caput Spiritus Sanctus in specie columbae uisus est coram tumultu paganorum in esspiratione suae sanctissimae animae. In conventu Salinarum Superiorum quando Fratres ab eodem loco fuerunt deturbati corpus ibi manebat beati Petri Episcopi Sloiutri cognomine, omnino integrum pueri Turcarum in dilubrio habere ceperunt et cultris percuserunt ad hunc Gradou-uarh conventum fuit translatum, ubi miraculis coruscabat. iste beatus Bulgariam convertit, pedibus etiam usque Romam incedebat. In conventu Zvornich, quando Fratres fuerunt deturbati quidam Turca[1]) gloriosae uirginis Imaginem lancea percussit, et ex ea exit, admirantibus, stupentibusque caeteris paganis sanguis ex Vulnere oculi sinistri, ipseque Percusor amens effectus in propinquum flumen, quod Drina dicitur se in equo praecipitem dedit statimque tum ipse, tum quoque equus in marmoream statuam conversi sunt, quae aliquando secedentibus aquis se conspiciendam praebet.

In loco, qui Modricie dicitur alluebatur olim uniuersum edificium S. Eliae, fluminis lymphis Bosnae quapropter et ab his incredibilia damna Ecclesia sustinere cogebatur; qua cum summo Pontifici Gregorio XIII, cuius liberalitatibus haec Eccl̃ea fuit constructa, res à Fratribus relata esset, ille fecit Bullam, et in uirtute sanctae obedientiae praecepit aquis ne faciant damnum Ecclesiae, mirabile dictu, et a fidelibus auditu, statim fluuius Bosna relictis antiquioris cursus vestigiis ad mille passus, et ultra recedens iter suum per aliam viam direxit, et hoc duravit spatio centum annorum, sed circa annum 1666 cum toto fundamento conventum destruxit, et indicatum fuit quod illud decretum, siue bulla diperdita sit.

De Prouintia Dalmatiae ac corpore S. Lucae Euangelistae.

Prouintia Dalmatiae a Prouintia Bosniae prodiit ita P̃r Gonzaga folio 431 — parte s̃eda.

In conuentu S. Job Venetijs in Ecclesia Fratrum minorum corpus integrum, demtis manu, et pede dextris S. Lucae conseruatur, et ipsumet sacrum pignus Fratres Bosnenses, Religiosè Venetias, transtulerunt ne Turcarum ludibrijs exponeretur — videatur Gonzaga Clronicon. folio 298.

De quibusdam Martyribus Bosnensibus recentis recordationis[2]).

Vochini, sive Sarengradini propè Danubium Guardianus fut impalatus Viuus, tunc temporis desolatur conuentus; Quinque Ecclesijs Pater Matthias Postor fuit, et ipse uiuus combustus pro fide. — Zuornik Thadeus laicus impallatur uiuus: Salinis inferioribus assatur uiuus Frater quidam. Gradou = Varh ense perforatur Pater Bernardinus Guardianus. Saragli à Bassa duo sacerdotes uerberibus ceduntur tamdiu, et unus paucis post diebus moritur, et alter vix uiuebat; Modricae, tempore solemnitatis Candiae captae, Vicarius sclopeto occiditur; Visochi

[1]) U izvorniku: Turcas.
[2]) Uz riječi »recentis recordationis« stoje i »non diuturnae recordationis«.

Guardiano manus sinistra gladio à Turca abscinditur; in ciuitate Bainachi Pater Lucas Postor in catenis apud Gubernatoren moritur. P̃r Matthaeus à Velica, septem sclopetis à latronibus in nemore occiditur; P̃r Franciscus cum suo famulo in inferiori Hungaria, prope Canizam, Croatiae confinijs ab Haereticis ambo decolantur: Il̃us Dominus Episcopus Matthaeus Benlich Temisuarini, in foetidissimo carcere 40 diebus ocluditur, donec à Fratribus praetio redimetur, et suam uitam saluarunt, pro nulla causa, accusatur a Schismaticis, illius loci Bassae, quod ille faciendo Sacramentum confirmationis congregasset pecuniam pro Romano Pontifice. et alij quam plurimi, pro fide, et animarum salute uitam amiserunt.

ista narata de martiribus sunt verificè, et testimoniãr sustentata in nostra Proiuntia = Legatur P̃r Francis̃us à Varadino; Prouintiae nostrae. in suo libello qui uocatur Pastor Bonus. Alia apud Patrem Gonzagam, Arturum, et Cronicos nostros, et alios historicos = In eo tempore quo sunt facta Nicolaus Diacouae occiditur. F̃r Matthaeus Nagnanich meus Auunculus. Andreas à Sepce = alios uti illos Martires de Menologio adde hic — —

De Bosna, et Hercegovina.

Caput 3um De natione Illyrica.

Natio Illyrica à Iafet descendit, qui accepta benedictione paternali abijt in Scandinaviano fuerunt descendenti sui multiplicati, qui in Scandinauia habitare non potuerunt anno post mundi Creationem 3790, et ante Christum 1760, venerunt multi ad Sarmatiam, quae continet sub se Poloniam, Rusciam, Lituaniam, Moscouiam, Prussiam, Pomeraniam, Ligoniam, Goriam, Alaniam. Dux eorum erat Ascena à Gomer, Nepos Iaphet, Deinde abierunt ad flumen Istri, nunc dictus Danubius, et dimiserunt se, alij iuerunt in Traciam, alij ad flumen Sauae, Drauae, et in Illyricum iuerunt etiam in Vandalum, qui mali fuere. Vnde antiquitus Ecclesia in litanijs dicebat à Vandalis libera nos Domine;

De Regno Bosnae.

Illj Illyrici qui fuerunt in Tracia, uenerunt in Bosniam, tunc enim erat Rex Bela, Vngarorum primus cvi se comendarunt; Ille autem anno 1059 Bosnam agregauit, et gentem Regno suo, et dedit Priuilegium Bosnensibus eligere sibi Gubernatorem seu Vice Regem, et ille Rex ipsum confirmabat, sub titulo Bani sicut nunc praticatur in Croatia, et Primus Banus Bosnenium fuit Ioannes Cotromanouich; s̃edus Barissa Dobrassinouich, tertius Cuglen Banus, et alij successiue, quos omitto gratia breuitatis. Vltimus fuit Stephanus Messiliensis, hic Mesileui, fecit fratribus minoribus conuentum, qui primus est, et fuit in Bosnia, et ibi fuit sepultus — et post eius mortem successit ad Banatum Tuartco, eius nepos, quia ille filios non habebat, et hic erat affinis Regi Vngariae Ludovico secundo, et Amicus singularis, Vnde iuuit ipsum ut sit, et fiat Rex Bosniae, et Rassiae, quae Regna dependebant à corona Vngariae, et hic primus fuit Bosnensium Rex; s̃edus fuit Dabissa; tertius Ostoia; quartus Stephanus quidam; quintus Tuartco secundo. Sextus Tomas Grisilich = hic illam historiam = quomodo Turcae et caetera — hic Tomas uixit cum Catharina sua consorte, dicta Catharina Cossatia Ducissa Sancti Sabae siuae hercegovinae s̃ine prole, et tandem habuerunt unum Germanum, et alium filium naturalem, s. Stephanum, et Radiuoi, qui am-

bitione ducti, regnare Regem nocte una suffocarunt, et uocem sparserunt, quod ob suam antiquam infirmitatem improuisè sit mortuus; isti Regnum diuiserunt. Partem Superiorem Bosnae accepit Stephanus, et sedebat in ciuitate Iaice. = Radiuoi partem inferiorem Et residebat in Arce Kliucz. Regina fecit recursum ad Turcarum Imperatorem Memedum secundum, quia fratres iurati erant Tomas, et iste Mehemed, noluit recurere ad Vngarorum Regem Matthiam Coruinum. Turcas (sic!) ambos fecit dilacerare, et hic fuit finis Principum Bosnensium. Regina conscendit nauim Ragussae, perexit Romam, sumpsit habitum tertij ordinis poenitentium sancti Francisci in quo uixit annis quatuor; moritur; in Ecclesia Aracelitana est sepulta ubi sunt Fratres Minores. sicut in uita ordinauerat. Supra eius sepulturam sunt haec uerba = Catharinae Reginae Bosnensi Ducis Sanctj Sabbae, ex genere Helenae, et domo Principis Stephani natae Thomae Regis Bosnae uxori, Quantum uixerit annorum LIIII et obijt Romae MCCCCLXXIV; XXV octobris = Monumentum ipsius scriptis positum = ѡвдє Herцє родинѣ; Moij herz, fertilitatem, salubritatem, homines fortes, ingenioso:; inferior pars Bosnae = Ducatus[1]) hic ducatus sancti Sabbae fuit etc. =

Conuentus Bosnae Argentinae qui fuerunt.

Conuentus S. Mariae in Ciuitate Argentina — In opido Sutischen conuentus San. Ioanni Baptistae dicatus. Conuentus S. Spiritus, Fojnicae. Conuentus S. Mariae Plumbi=Conuentus S. Nicolai Visochy — Conuentus S. Catharinae Cresseui. Conuentus S. Mariae Gradou = Varh — Conuentus S. Petri Apostoli Salinarum inferiorum in media ciuitate. Contus S. Eliae Prophetae Modricae = Conuentus S. Mariae Meleseui. Zuornich S. Mariae. Imotae S. Francisco dicatus. Ramae S. Petro dicatus. Aliqui dicunt quod Glubuscki fuerit conuentus S. Catharinae, sicut, et Cogniz, quod probabile est — Residentia Saragli, Belgradi.

In Dalmatia scio. = Vngarie Budae S. Francisco, Residentia Tolnae, Felduar, Simotornae. Muacini, conuentus Baiae S. Antonius in Bebeline comburitur, sicuti et Bacini S. Mariae conuentus. illokini, S. Cap̃no — Sarengradini S. Petro Ap̃o, Aradini = Nasize S. Antonio, — Essekini S. Cruci, Velicae S. Ãguni, Diacovae Conceptio B. M. V. = Brodij S. Trinitati. Gradiscae. S. Nicolaus. — Poseghae S. Spiritus = Residentia Volkouarini; Petrovaradini S Franciscus conuentus est = Residentia Temisuarini =

Additio de quibusdam Martyribus.

Saurdos quidam &c.

Nota benè. *Miloseuo in Hercegouina est, quo in loco primus* nostrae Prouintiae est conuentus &c.

Della Herzegouina.

Noui siue Castelnouo fuit haec ciuitas fabricata a Tuartko Bosnensium Rege anno 1373. haec ciuitas est metropolis Hercegouinae siue ducatus Sancti Sabbae, quia, hujus Sancti est in eadem ciuitate reconditum in quadam Venerabili Arca corpus — iste ducatus uocabatur antiquitus Chelmo, et Chuduergia, tandem à Vladislao filio Stephani Herzegouina, quia accepit Vxorem Germanam quae ipsum

[1]) U izvorniku: Dicatus.

uocabat Moi Herz. Meum Cor. ideo ille dux uocabatur Herceg. et ñ Banus — Longituto (sic!) Herzegouinae. sunt decem dierum itineris et quatuor latitudo = confines eius sunt ex una parte Dalmatia, ex alia uero Bosnia. Castella habebat, siue ciuitates. uiginti unam. scilicet. Chogniz, Blagai, Nerona, siue Neretua, Popouo, Risano, Rogatica, Pleuie, Dabar, Mostar, Neuisgne (sic!), Trebigne, Terniza, Milesseuo, Piua, Imota, Pocitegl, Saitaua, Chgliuc, Pripogle Tara =

Della Sclauonia.

Schiauonia propriè est inter Sauum, et Danubium: huius Prouintiae ciuitates sunt = Possega, Zagrabia, Sirmio, Valpo, Varadino, Essek &c =

Murlachia

est inter teritorium Jadranse, siue parua Liburnia, siue Vulgo Kotar — eius ciu tates sunt: Tina, siue Klin, Darnis, Schardona, Sign: &c: nullomodo participat Hercegovina ab hoc nomine =

Revizija vrsta Otiorrhynchi sa Balkanskog Poluostrva.

Priopćio

Viktor Apfelbeck.

Subgenus **Cirrorhynchus** Apf.

Glasnik zem. muz. u Bosni i Hercegov. X, 1898., str. 269. Wiss. Mitt. aus Bosn.-Herceg. VI., 1899., str. 777. Reitt.: Wien. Ent. Ztg. XXXII, 1913., str. 69.—71.

♂ Srednje goljenice, u nekih vrsta i stražnje, su pred vrhom na nutarnjem rubu kružno izrezani; stražnje goljenice dugo (čupasto) kitaste; apikalni sternit sa velikom, plosnatom, prema vrhu jače udubenom jamom, na rubu vrha sa dugim zlatožutim, unutra savitim kitama dlaka.

♂♀ drugi razmak krilnih pokrovaca pred vrhom kolumbasto (kielförmig) odignut, krilni pokrovci pred vrhom manje-više jamasto udubeni (u ♀ slabije, koji put nejasno). Poprečna brazda na donjoj strani rila fali u nekih vrsta[1]) (srodnih sa *cribrosus)* ili je rudimentarna.

Vrsti podroda *Cirrorhynchus* dijele se u dvije skupine:

a) metalne ljuske krilnih pokrovaca duge, dlakaste, vratni štit i krilni pokrovci fino i gusto zrnasti ili (na ploči) naborasto punktirani.

Rilo na donjoj strani redovito bez jasne poprečne brazde i bez žlijebi, koja ide prema oku. Srodni sa *cribosus*.

b) metalne ljuske krilnih pokrovaca kratko ovalne ili kružnaste. Vratni štit i krilni pokrovci sa oštrim, grubljim, (večinom) izoliranim zrnima; rilo na donjoj strani ima redovito jasno prijeku brazdu i žlijeb, koja ide prema oku.

Srodni sa *O. plumipes*.

Vrste *Cirrorhynchus*-a mogu se svesti na dva tipna ishodišta: *cribrosus* i *plumipes*. Od velike je važnosti za razlučivanje obilnih, većinom blizu srodnih i sličnih vrsta, koje sam mogao na osnovu vrlo bogatog materijala — osobito iz Bosne i Hercegovine — provesti, je način, kako se nahodi u slobodnoj prirodi i poznavanje međusobnog odnošaja vrsti, koji se može iz toga zaključiti. Osvrnuti ću se na to niže dolje kod nekih vrsta. Ko se — kao g. Reitter — dade zavaravati nekim takozvanim »prelazima«, te se žaca truda i vremena, pomno proučavati velike serije sa više nalazišta, neće polučiti rezultata te će konačno — kao on — »bez razloga i osjećaja« — strpati sve u jedan koš.

---

[1]) Po Reitteru (Wien. Ent. Ztg. XXXII, 1913., str. 69.) fali ova brazda i žlijeb koja od prednjeg ruba očiju ide k njoj, svim vrstama podroda; ali to vrijedi samo za srodnjake *O. cribosus*-a.

Vrste *Cirrorhynchus*-a su — kao većina vrsta *Otiorrhynchus*-a mlađe, donekle oštro još ne diferencirane vrste, u kojih se uz veće serije nalaze pojedini — iz konvergencije ili atavizma — potekli oblici, koji odaju sjećanje (»prelaze«) ili vraćanje ovoj ili onoj vrsti. Takozvanih »prelaza« ima i tamo, gdje se sastaju vrsti raznih područja. Ovake forme, koje često konfundiraju, mogu se kojiput možda i svesti na bastardiranje, čemu pogoduje činjenica, da ima, kako je poznato više muških, nego li ženskih individua, a možda pogoduje i proterandrija a i to, da u blizu srodnih vrsta nije diferenciran genitalni aparat[1]).

Od velike je vrijednosti za specifično razlučivanje vrsta *Cirrorhynchus*-a karakter skulpture. Ako bi se to poricalo, nebi bilo moguće razlučivati stanovite vrsti kao vrsti. Sva su ostala obilježja isvrgnuta većem ili manjem kolebanju a često izdaju istraživača. Jedno u *Otiorrhyncha* općenito promjenljivo obilježje: boja nogu, ima specifičnu vrijednost za pojedine vrste ovog podroda. *Ot. cribrosus* ima redovito crvene noge, *niveopictus* uvijek crne, partenogenetski *O. sarajevensis* i *pinivorus* bez iznimke crvene. Ovo utvrđenje osniva se na tridesetgodišnjem iskustvu, za koje sam vrijeme skoro svake godine i uvijek u velikom broju i na raznim mjestima Bosne i Hercegovine promatrao.

Vrsti podroda *Cirrhorynchus* većinom nastavaju kras i prizemlje mu, koje graniči prema sjeveru i istoku. Velika se većina vrsti nalazi u šumovitom kršu Dinarskih Alpa. Za njih su značajni: *vastus* Apf., *Karamani* Apf., *bellicomus* Reit., *capricornis* Apf., *cribrosus* Germ., *niveopictus* Apf., *chrysotrichus* Apf., *sarajevensis* Apf., *babensis* Apf., *crinipes* Mill., *plumipes* Germ.

Od ovih vrsta siže dalje na istok samo *O. cribrosus,* do južne Srbije (Raške) i Bugarske (Merkl), *O. plumipes* i *crinipes* nadomješćuju na istoku Balkanskog Poluostrva blizu srodne vrsti: *Flecki* Reitt. i *argenteus* Stierl. *(Valachiae* Fuss). Prema sjeveru predstavlja ovom podrodu granicu *O. arrogans* Friv. (Pečuh) i *Kelecsenyi* Friv. (Tavarnok, županija Njitra).

a) Srodnici ***O. cribrosus***-a Germ.

Cf. Reitter: Best. Tab. d. europ. Col. LXVIII u Wien. Ent. Ztg. XXXII, 1913, 69—71.

1. ***Otiorrhynchus cribrosus*** Germ.

Germar: Reise nach Dalmatien und in das Gebiet von Ragusa, 1817., br. 290., str. 242. *(Curculio cribrosus).* Tip.: Kranjska.

Ova se vrst odlikuje već vitkim stasom, krilnim pokrovcima, koji su i u ♀ dugoljasto jajoliki, uskim sjajnim vratnim štitom, koji je postrance umjereno i prilično jednoliko zaobljen, na plosi (manje-više naborasto) punktiran i prilično sjajan, fino, naborasto zrnatim, a izmjenice pojedince punktiranim krilnim pokrovcima sa obilnim metalnim ljuskama te redovito crvenim nogama. Duljina 10—12 *mm*[2]).

Pojedini egzemplari sa crnim nogama poznati su mi samo iz višeg gorskog područja u Hrvatskoj (Kapela pl.) i u Dinarskim Alpama (Troglav, Krug pl.).

---

[1]) Genitalni aparat u vrsta Otiorrhyncha ne razlikuje se među vrstama iste srodbinske skupine, ali se bitno razlikuje u grupama (podrodima), što upućuje na to, da se vrsti jedne skupine imadu većinom svesti na jednu pojedinu vrst (= Stammart).

[2]) Sve su duljine mjerene ispruženim rilom.

Po materijalu, što ga imam na očima, siže ova vrst na sjever u Kranjsku, na istok do Srbije (Raška) i Bugarske (Merkl), na jug u Albaniju (Oroši, Merdita), na zapadu se nalazi u Dinarskim Alpama (planine kod Livna).

U Bosni: Sanski Most, Livno (Golja glava — O. Leonhard), Krug pl., Kamešnica, Jedovnik (planina kod Livna), Dinara, Troglav, Travnik, Kupreska Vrata kod Kupresa, Sarajevo (Stari grad in coll. O. Leonhard), Semeč pl. kod Višegrada.

Na Kupreskim Vratima zajedno, to jest u istom šumskom kraju, sa *O. niveopictus* Apf. i *radusensis* Apf.; ova oba niže na crvenoj bukvi, dočim je *cribrosus* u višim slojevima na crnogorici.

Ot. cribrosus živi na jelici u alpinskom području (Troglav). Našao sam ga na klekovini.

Aberacije:

a) ab. ***melanopus*** (n. nov.) (*arrogans* Reitt.[1]) nec Friv.). Noge jednolike crne. Vrlo rijedak uz tipno (crvenokraku) formu: Hrvatska (Kapela pl.), zapadna Bosna (Troglav, Krug pl.), Kranjska (teste Reitt.).

b) ab. ***pubipennis*** (n. nov.)[2]): krilni pokrovci (osim normalne ljage na ramenu i vrhu) bez ljusaka ali fino (prašinasto) pubescentni.

Vrlo rijedak među normalno ljuskavim: u zapadnoj Bosni (Kupreška Vrata, Krug planina).

Pasmine:

var. nov. ***mughus***[3]): razlikuje se od tipine forme kraćim rilom, bitno kraćim pipalicama, zdepnastijim vanjskim spolnim člancima, u ♂ pred vrhom slabo izokruženim srednjim goljenicama i rijetkim, slabo metalnim ljuskama u krilnih pokrovaca.

Zapadna Bosna: Dinarske Alpe (Dinara, Troglav, Krug pl.), alpin (na *Pinus mughus)* i subalpin (na jelici).

Ova se vrst često nalazi u zbirkama kao *„O. capricornis* Apf., ali je ovaj specifično različan svojim osobito uzlatim pipalicama, manjom veličinom, gusto zbijenim tomentom krilnih pokrovaca, građom pipalica i t. d.

Var. *Winneguthi* Apf. (Sitzb. Ber. Akad. d. Wiss. Wien, math.-naturw. Kl. Bd. CXVI., Abt. I, 1907, p. 524.)

Razlikuje se od tipne forme vitkijim oblikom, osobito užim, postrance još slabije zaobljenim vratnim štitom i u oba spola jednostavnim (pred rubom neizkruženim) srednjim goljenicama.

Radi potonjeg obilježja opisao sam *O. Winneguthi* kao vrst, ali pošto sam od onda našao, da se dubina zaokruženja srednjih goljenica (♂) i u *O. cribrosus*

---

[1]) Reitter (Wien. Ent. Ztg. XXXII., 1913, p. 71) odnosi *Ot. arrogans* Friv. na crnokrakog *cribosus*-a iz Kranjske i Hrvatske! *Ot. arrogans* Friv. opisan je na osnovu od 2 egzemplara iz Pečuha i ima crvene noge (ex typis in coll. Mus. nat. Budapest) — što se u Friwaldskovom opisu naročito spominje — te ne stoji blizu *Ot. cribrosus*-u. On je vrlo naličan velikom *Ot. vastus*-u. Reitter dakle nije čitao ni opisa, niti je vidio tipove.

[2]) elytris (humeris apiceque exceptis) haud squamulatis, subtiliter parce pubescentibus.

[3]) rostro breviore, antennis brevioribus, earum funiculi articulis exterioribus brevioribus, tibiis mediis in ♂ ante apicem subemarginatis squamulisque parum metallescentibus divergens.

v. *mughus* m. razlikuje, to sam sklon, smatrati, da je *O. Winneguthi* samo pasmina od *O. cribrosus*-a.

Albanija: Munela pl. kod Oroša (Mirdita).

2. ***Otiorrhynchus** (Cirrorhynchus)* ***sarajevensis*** Apf.

Glasn. zem. muz. I, 1889, 71; Wiss. Mitt. a. Bosn.-Herz., II. 1894, 517. Reitter: Wien. Entom. Ztschr. XXI, 1902, p. 1 *(niveopictus* v. *sarajevensis* Apf.); Reitter, Wien. Ent. Ztg., XXXII, 1913. p. 70. *(cribrosus* a. *sarajevensis).*

Ova se vrst po skulpturi i ljuskama skoro slaže sa *O. cribrosus,* ali se od njega razlikuje, jer nema mužjaka, dakle je partogenetska vrst. Od *cribrosus* ♀ razlikuje se pravilno koničnom glavom, rilom, koje se do vrha pravocrtno i mnogo jače suzuje, uopće svedenijim očima, širim, svedenijim, jače zaobljenim vratnim štitom i bitno kraćim i svedenijim, postrance mnogo jače zaobljenim krilnim pokrovcima. Noge konstantno crveno-smeđe. Dulj. 11—12 *mm.*

U Bosni i Hercegovini rasprostranjen, često na crnogorici a mnogiput u u velikoj množini: na Trebeviću kod Sarajeva (tipus!), Vranici pl., Prenju pl., uvijek samoživ, t. j. isključeno je, da se nalazi sa kojom bilo drugom vrstom *Cirrorhynchus*-a.

Varieteti:

Oblik, koji se nalazi na Prenju planini u alpinskom području na klekovini *(Pinus mughus)* je nešto opruženiji i gušće, skoro zatvoreno ljuskav. U jedne forme, koja se često nalazi u šumovitim brdima južne Bosne (v. *lucidulus* m.) [1]), krilni su pokrovci bitno sjajniji, finije zrnasti, zrnca većinom izbrušena te se razaznaju samo kao rudimentarni prijeki nabori, metalne ljuske vrlo rijetke.

Južna Bosna: Vučija luka, Romanija pl., Visočica pl. Na crnogorici.

Čini se, da je *Ot. sarajevensis* partenogenetska forma od *Ot. cribrosus* te da ovu vrst zastupa u južnoj Bosni i Hercegovini; treba ju dakle shvatiti kao vikarni (zamjenični) rod.

3. ***Otiorrhynchus** (Cirrorhynchus)* ***pinivorus*** n. sp.[2]).

Razlikuje se od *Ot. (C.) sarajevensis* Apf. krilnim pokrovcima, koji su bez sjaja, oštro, jednolično i gusto punktirani kao u *Ot. niveopictus*-a (♂), i gusto i fino pubescentni više eliptični, dugoljastom gradom tijela, znatnijom veličinom i oblikom ljuskavosti. Krilni pokrovci imadu samo pojedine, male, okrugljaste, od bijelo-metalnih ljusaka sastojeće ljage. Dulj. 12—13 *mm.*

Južna Hercegovina: Našao sam ga na Veležu pl. *Pinus leucodermis* Ant.; na Babi pl. kod Gackog (Hilf).

4. ***Otiorrhynchus (C.) niveopictus*** Apf.

Glasn. zem. muz. I, 1889, 70; Wiss. Mitt. aus Bosn. Herc. II. 1894, 517.; Reitter: Wien Ent. Ztg. XXI, 1902, str. 8; XXXII, 1913, str. 70 *(cribrosus* v. *niveopictus).*

Razlikuje se od *Ot. cribrosus*-a oblikom i skulpturom vratnog štita i krilnih pokrovaca, konstantno crnim nogama, poprečno znatnijom veličinom, osim toga

[1]) elytris nitidioribus, vix granulatis, transversim subrugulosis, subsquamulatis.

[2]) *O. sarajevensi* Apf. valde affinis, elytris regularius ellipticis opacis, evidenter, aequaliter confertimque granulatis, confertim et subtiliter pubescentibus (ut in *O. niveopicto* ♂), subsquamulatis (maculis parvis albido-metallescentibus parce instructis) distinguendus.

u ♂ roda fino sivo pubescentnim, skoro neljuskavim krilnim pokrovcima, u ♀ roda mnogo zdepnastijom građom tijela.

Vratni štit znatno širi nego je dug, postrance mnogo jače zaokružen i obliji nego u *O. cribrosus*-a, manje-više globozno, mnogo finije, gušće i jednoličnije zrnast; krilni pokrovci na ramenima jače prošireni, prema šiljku neposredno suženi, sprijeda nešto jače svedeni, fino i gusto zrnati (samo iznimno manje-više prijeko naborasti: v. *vranicensis* m.), fino, sivo, prašinasto dlakavi, osim normalne humeralne i apikalne ljage bez ljusaka (samo iznimno sa vrlo rijetkim bjelkastim, slabo metalnim ljuskama providen).

Noge su u tipne, u južnoj Bosni domaće forme konstantno crne. Duljina 10—13 *mm*.

♂ Stražnje goljenice nisu izrubljene; srednje imaju prilično plosnati izrezak pred vrhom.

♀ Krilni pokrovci postrance jako ispupčani, mnogo zdepnastiji i stisnuto, redovito prilično gusto, sivo, slabo metalno ljuskavi.

Srednja i južna Bosna: Planine oko Sarajeva (Ivan pl., Igman pl., Visočica pl., Bjelašnica, Treskavica, Zelen gora [Trebevo pl.]; Hercegovina: Preslica, Vranica, Prenj, Volujak. Na bjelogorici, osobito na mladim crvenim bukvama, cvatućem *Crataegus*-u itd.

Reitterov navod (l. c.) za »centralnu Dalmaciju« odnosi se svakako na drugu vrst, valjda na *Ot. Karamani* Apf. (v. br. 7).

Pasmine:

O. niveopictus chrysotrichus n. subsp.[1]).

Razlikuje se od tipne forme užim vratnim štitom, duljim, manje-više metalnim temeljnim tomentom, živahno-metalnim ljuskama i redovito smeđim nogama.

Metalne ljuske tvore u ♂ u piknjastim prugama krilnih pokrovaca male, razdaleko stojeće ljage, ♀ je prilično gusto — kojiput skoro suvislo — živahno bakrenasto ljuskava.

Hercegovina: Plasa pl. kod Jablanice[2]) (O. Leonhard), Velež pl. (♂ in coll. Prof. Noesske, Dresden).

5. *Otiorrhynchus (C.) vastus* Apf.[3]).

Glasn. zem. muz. VI, 1894., *221*; Wiss. Mitt. a. B.-H. IV, 1896, *544*. Reitter: Wien. Entom. Ztg. 1893, 70.

Raspoznaje se u tipnoj formi lahko od svih vrsta skupine po jako prijekom vratnom štitu, osebujnoj skulpturi vratnog štita i krilnih pokrovaca i sjajnoj, ćelavoj gornjoj strani.

[1]) prothorace angustiore, elytris tomento piliformi plus minusve metallico squamulisque laete metallescentibus (etiam in ♂) parce instructis, pedibus plerumque rubris (rarissime nigris) differt.

[2]) U prelazima ka *niveopictus*-u.

[3]) Ovoj je vrsti blizu srodan i vanredno naličan *Ot. arrogans* Friv. (Természet, füz., 1878, 111) iz Ugarske. Slaže se sa *Ot. vastus* ♀ kratkim, prema napred jako suženim rilom, skulpturom vratnog štita i krilnih pokrovaca, manjkavim ljuskama i zdepnastom građom tijela a razlikuje

Zdepnast, sjajan; rilo prema vrhu jako suženo, sa jakim zaobljenim postranim rubovima; vratni štit prijek, postrance jako zaobljen, na stranama fino i gusto zrnat, na plohi jednoliko gusto i duboko punktiran; krilni pokrovci kratko-jajasti, na ramenima umjereno prošireni, sa finim (kojiput u udubenim prugama stojećim) redovima pikanja, intervali gusto punktirani (katkada mjestimice fino poprijeko naborasto), postrance fino zrnati; pipalice tanke, drugi članak biča za ¼ dulji od prvoga, vanjski članci postepeno kraći u ♂ većinom nešto dulji, nego li su široki, u ♀ oblasti, jedva dulji, nego li su široki ili krugljasti do prijeki.[1]). Dulj. 8·5—9·5 *mm.*

♂ Srednje goljenice pred vrhom duboko polukružno izrezane. Apikalni sternit gusto punktiran, pred šiljkom jamasto uduben.

Noge jednobojno crne (tipus), rjeđe crvenosmeđe.

Bosna: Vran planina, Ljubuša pl. u alpinskom području pod kamenjem.

Pasmine:

O. vastus livnensis Apf.

Glasn. zem. muz. X. 1898, 270; Wiss. Mitt. VI, 1899, 778.

Razlikuje se pruženim oblikom tijela, osobito duljim krilnim pokrovcima i nešto pruženijim člancima pipalica (vanjski članci su i u ♀ nešto dulji, nego li su široki). Dulj. 10—15 *mm.*

Planine oko Livna: Hrbljina, Krug pl. Pod kamenjem i travom.

6. *Otiorrchynchus (C.) radusensis* n. sp.

Ot. (C.) vasto Apf. proximus et subsimilis. elytris opacis, ubique transversim-rugosis, eorum interstitiis extus et apicem versus convexis, antennis tenuibus, elongatis corporeque majore distinctus.

Prothorax ut in *O. vasto,* paullo minus transversus, lateribus granulato, supra confertim, profunde aequaliterque punctato. Elytra confertim punctata, transversim rugosa, profunde striata, fortius seriatim-punctata, interstitiis evidenter convexis. Antennae tenues, funiculi articulis exterioribus etiam in ♀ latitudine sat longioribus.

Slaže se po skulpturi i habitusu većinom sa *O. vastus* Apfl., ali se od njega razlikuje nesjajnim krilnim pokrovcima, koji su svuda između redova piknjica prijeko naborasti, svedenim razmacima među njima, vitkijim pipalicama i znatnijom veličinom.

Vratni štit ima oblik kao u *O. vastus,* nešto manje prijek, kao u ovoga na plosi gusto, duboko i jednoliko punktiran; krilni pokrovci su kao u *O. vastus*-a, redovi pikanja mnogo grublji i stoje u jako udubenim prutama, intervali (osobito vanjski) jako su svedeni, kao u *O. vastus*-a, gusto ali manje jednolično punk-

---

se znatnom veličinom, jednolično svedenim vratnim štitom, duljim pipalicama i pruženijim člancica njihova biča.

Dulj. 13—14 *mm.*

Ugarska: Kod Pečuha »Mecsek (Jakabhegy) — Pável 1874«. Dva tipa (♀♀) u zbirci ugarskog narodnog muzeja. (Ex typis.)

Od onda nije nađen.

[1]) Prema visini nalazišta, Sr. Apfelbeck: »Changement de forme chez les coléoptères de la region alpine« u Bullet. Soc. Zool. de France. Paris, 1895, 79.

tirani i poprijeko naborasti. Pipalice bitno vitkije, vanjski članci biča i u ♀ znatno dulji, nego su široki.

Dulj.: 11·5—13·5 *mm.*

♂ Srednje goljenice pred šiljkom na nutarnjem rubu prilično duboko izrezane. ♀ vrlo zdepnasta; krilni pokrovci postrance jako ispupčani.

Zapadna Bosna: Raduša pl., (tipus; O. Leonhard); Vranica pl. (Apf.), Kupreska Vrata kod Kupresa. (Apf.), na crvenoj bukvi.

Razlikuje se od *O. cribrosus* mnogo zdepnastijim oblikom tijela, širim i svedenijim, postrance jako zaokruženim, na plosi jednoličnije, gusto i duboko punktiranim vratnim štitom: gusto punktiranim, prijeko naborastim, neljuskavim, osobito u ♀ mnogo jače ispupčanim krilnim pokrovcima; znatnijom veličinom i crnim (samo rijetko i iznimno crvenim) nogama.

Na Raduši pl. (coll. O. Leonhard, Dresden) zajedno sa *O. vastus livnensis* i djelomice u prelazima k ovomu. Tipni *O. radusensis* ali se tako jako razilazi od *O. vastus*-a te mu ne naliči, da se kod tako sumnjivih egzemplara radi valjda o bastardnim formama.

7. *Otiorrhynchus (C.) Karamani* n. sp.

Ot. (C.) radusensi Apf. proximus, corpore magis elongato, prothorace angustiore, ubique confertim subtiliter granulato, elytris multo longioribus (♂), minus convexis, granulatis, fortius tranversim-rugosis, vix punctatis, seriatim foveolatis interstitiisque in ♂ angustis divergit.

Najbliži je *O. (C.) radusensis.* Apf., razlikuje se od njega pruženijim oblikom tijela, vratnim štitom, koji je i na plosi gusto i fino zrnast i bitno uži, bitno duljim i plosnatijim, gusto i jače prijeko-naborasto zrnastim, nerazgovjetno ili jedva vidljivo punktiranim krilnim pokrovcima, grubim jamastim nizovima piknjica i uskim intervalima (♂).

Krilni su pokrovci u ♀ postrance mnogo slabije zaokruženi, nego u *radusensis*-a ♀ a prema šiljku mnogo postepenije i jače suženi, više zašiljeni. Habitus kao u velikih *O. (C.) niveopictus*-a. Noge crne.

Duljina: 12·0 *mm.*

Dalmacija: Sabirao ga g. dr. Ed. Karaman (Spljet) kod Knina na hrašću u 2 egzemplara (♂♀) te mi poslao na determinaciju.

Reitterov *Ot. niveopictus* iz »centralne Dalmacije« ima se valjda svesti na ovu vrst (W. E. Z. XXXII, 1913, 70). *Ot. niveopictus* ograničen je na jugoistočnu Bosnu te na zapadu dosiže svoju granicu rasprostiranja na Kupreskim Vratima kod Kupresa.

8. *Otiorrhynchus (C.) bellicomus* Reitt.

Wien. Entom. Zeit. XXI, 1902, str. 8 *(niveopictus* var. *bellicomus)*; Wien. Entom. Zeit. XXXII, 1913 str. 70 *(cribrosus* v. *bellicomus)*.

Po zdepnastijoj građi tijela, jako prijekom, svedenom i jako zaokruženom vratnom štitu srodan je sa *Ot. (C.) vastus* Apf., ali se od njega razlikuje različnom skulpturom i gusto ljuskavom, nesjajnom gornjom stranom itd. Vratni štit fino i prilično gusto zrnat, na plohi i na prednjem rubu redovito punktiran; krilni pokrovci fino i gusto prijeko naborasto zrnasti, između većinom izbrušenih zrna vrlo fino punktirani; vratni štit i krilni pokrovci sa dugim, žućkasto

ili zelenkasto metalnim dlakama ljusaka obilno, ali negusto, prilično jednoliko zaodjet. Pipalice zdepnaste, vanjski članci biča u ♂ malo dulji nego su široki, u ♀ globozni i lahko prijeki. Noge crne, rjeđe kestenaste (ab. *castaneipes* m.)

♂ Srednje goljenice pred šiljkom izrubljene (izrezane); ♀ vrlo zdepnasta i nezgrapna, krilni pokrovci vrlo kratki i po stranama jako zaokruženi.

Duljina: 10·0 – 12·0 *mm.*

Hercegovina: Čvrsnica plavina kod Jablanice, na klekovini u alpinskom području.

Ova vrst, koja pripada isključivo alpinskom području, razlikuje se specifično od *Ot. cribrosus* Germ. i *niveopictus* Apf. zdepnastom građom tijela u oba spola, pravilno koničnom glavom, prema šiljku jako suženim, od glave neodvojenim rilom, malim, jako izbuljenim očima, duljim, jače dlakastim metalnim ljuskama, kraćim pipalicama, zdepnastijim vanjskim člancima njihova biča a od *O. niveopictus*-a osim toga skulpturom svojom te se može od obih vrsta posve nedvoumno odvojiti.

9. *Otiorrhynchus (C.) capricornis* Apf.

Glasnik zem. muz. X, 1898, *270.*; Wissensch. Mitt. a. B. u. H. VI, 1899, *778.*

Sličan je malom *Ot. cribrosus*-u te se s njim slaže po skulpturi a razlikuje se zdepnastijom građom tijela, pravilnije ovalnim, više eiptičnim krilnim pokrovcima, rilom, koje je prema šiljku mnogo jače suženo te ima nejasan rub a strane mu jače konvergiraju, oblikom pipalica i srednjim goljenicama, koje su u oba spola jednostavne, pred šiljkom neizrubljene.

Krilni pokrovci prilično gusto i jednoliko metalno ljuskavi. Noge crveno smeđe.

Dulj. 9·0 *mm.*

♂ Držak pipalice a u slabijoj mjeri i prvi i drugi članak biča prema šiljku su prilično neposredno (čvorasto) odebljali; drugi članak biča je za $^1/_5$ dulji od prvoga, slijedeći postepeno kraći, izvanjski subglobozni.

♀ Pipalice kraće, držak i svi članci biča normalnog oblika, drugi malo dulji od prvoga, vanjski globozni, lahko prijeki.

Tijelo mnogo nezgrapnije nego u ♂, vratni štit širi.

Zapadna Bosna: Troglav kod Livna. 5./VI. 1896. našao je preparator Santarius pod kamenjem dva komada[1]) od onda nije nađen.

Često se u zbirkama nalazi *O. cribrosus* v. *mughus* iz Dinarskih Alpa pod imenom *O. capricornis.* Valjda su ovaki egzemplari ponukali gosp. Reittera, da *O. capricornis*-a spoji sa *cribrosus*-om (l. c. p. 70).

10. *Otiorrhynchus (C.) Flecki* Reitt.

Wien. Ent. Ztg. XXV, 1906, str. *242*; ib. XXXII, 1913, str. *71.*: *valachiae* a. *Flecki.*

Razlikuje se od *Ot. valachiae* Fuss *(argenteus* Strl.*)* izbrušenom skulpturom krilnih pokrovaca, rijetkim ljuskama na njima, stražnjim goljenicama, koje su u ♂ pred šiljkom na nutarnjem rubu duboko polukružno izrezani i nešto znatnijom veličinom.

---

[1]) Dobro sačuvani ♂ i skoro deflorirana ♀.

Vratni štit kao u *O. valachiae*, širi nego je dug, o š t r o, prilično fino i umjereno gusto zrnat, razmaci krilnih pokrovaca punktirani mjestimice dvostrukim redom izbrušenih zrna nejednakog oblika a između njih manje-više hrapavo p u n k t i r a n i; fino, kratko i negusto žućkasto dlakav i rijetko ljuskast, ljuske slabo metalne, kratko ovalne, malo dulje nego široke, amo-tamo stisnute u ljage.

♂ srednje i stražnje goljenice na nutarnjem rubu pred šiljkom duboko polukružno izrezane.

Ex typis in coll. Reitter (Mus. nat. Budapest).

Rumunska.

Blizu srodan s ovom vrsti je *Ot. (C.) Kelecsenyi* Friv. Természet. Füz., 1892, 132 iz sjeverne Ugarske (Tavarnok, Njitra). Razlikuje se od *O. Flecki* fino, neoštro, manje-više n a b o r a s t o zrnatim, na plohi redovito naborasto p u n k t i r a n i m vratnim štitom (kao *O. cribrosus*), nejednako ovalnim, na ramenima jače proširenim, s j a j n i m krilnim pokrovcima, još plosnatijom, manje-više naborastom skulpturom na njima, lancetastim metalnim ljuskama i konstantno crnim nogama[1]).

Ot. Kelecsenyi varira prilično u skulpturi vratnog štita, manje u skulpturi krilnih pokrovaca. Vratni štit redovito je kao i u *Ot. cribrosus*-a na plohi grubo i pojedince punktiran a između pikanja naborasto zrnast. Ali ima komada, u kojih je vratni štit punktiran skoro kao u *Ot. Flecki* (ab. *fallax* m.). Ovaki od tipa različni komadi mogu se od *O. Flecki* lahko razlikovati po sjaju i obliku krilnih pokrovaca, duljim živahno zlatnosjajnim ljuskama na njima, mnogo pliće izrubljenim stražnjim goljenicama (♂) i po crnim nogama.

Ot. Kelecsenyi je posredni član između grupe *cribrosus* i *plumipes* te je po srodstvu najbliži sa *O. Flecki*. To je najsjevernija vrst *Cirrhorhynchus*-a te nije vrsno identičan ni s ovim niti sa *O. valachiae*, kako Reitter (l. c.) misli.

11. ***Otiorrhynchus (C.) argenteus*** Strl.

Revis. europ. Ot., 1861, 118 (Banat); *argentatus* Strl. Mitt. Schweiz. Entom. Ges. VI, 1883, 459 (Srbija); *valachiae* Fuss Verhandl. d. siebenbürg. Ver. f. Naturw. 1868, 171; Stierl. Revis. Berlin, Entom. Ztschr. XVI, 1872, 361. (Vlaška), Pitešt, coll. Fuss.

Stoji najbliže do *O. crinipes* Mill. a razlikuje se od njega širokim, jako prijekim, postrance mnogo jače zaobljenim, bitno finije i gušće zrnatim vratnim štitom, finije i gušće zrnatim, između kratkih ljusaka bezdlakavim krilnim pokrovcima, gušće i jednoličnije porazdijeljenim ljuskama na njemu i duljim, tanjim pipalicama.

Odjeća krilnih pokrovaca sastoji se u *O. argenteus* od dvojakih metalnih ljusaka i to kratko-ovalnih i bitno tanjih, dlaci sličnih (potonje su slabije metalične), dočim se u *O. crinipes* sastoji od kratkih metalnih ljusaka i mnogo duljih, žućkastih, ćetinjastih dlaka.

Duljina 10—11 *mm*.

Sjeveroistočna Srbija, Bugarska (Merkl).

Ot. valachiae, čiji sam tipus (♂ ♀) ex coll. Fuss (narodni muzej u Budapešti) vidio, identičan je sa *Ot. argentatus* Strl.

---

[1]) U velikoj seriji *O. Kelecsenyi* iz Tavarnoka vidio sam dva komada sa crveno-smolastosmeđim nogama, ali mi se činilo, da nisu odrasli

Ot. argenteus lahko se razlikuje od *Ot. Flecki* kraćim, prema šiljku slabije suženim rilom, oštro zrnatim i gusto ljuskavim krilnim pokrovcima, stražnjim goljenicama, koje nisu izrubljene (♂) i crnim nogama a od *O. plumipes* jako širokim vratnim štitom, bitno kraćim, otraga mnogo šire zakruženim krilnim pokrovcima i mnogo manjom veličinom.

Ot. argenteus, kojega je Stierlin ustanovio na osnovu jedne ♀, je jedna dosele malo poznata vrst. Ja sam ga tek u novije doba upoznao po Merklu, koji ga je u većem broju sabirao u Srbiji te mi poslao kao *O. crinipes*.

Postavljajući podrod *Cirrorhynchus* (Glasnik zem. muz. 1899.) nisam se stoga mogao obazrijeti na ovu vrst, jer se iz opisa, koji se odnosi na ♀, nije moglo prepoznati, da je ova vrst *Cirrorhynchus*.

12. *Otiorrhynchus* (*C.*) *plumipes* Germ.

Reis. Dalmat., 1817, 245. Tipus: Kranjska.

Najveća vrst podroda. Od svih se vrsta lahko razlikuje krilnim pokrovcima, osobito u ♂ dugačkim, bjelkastim, slabo metalnim, obilnim, prilično pravilno razdijeljenim ljuskama, crnim nogama, vitkim pipaljicama, uskim umjereno fino, gusto i na plohi oštro zrnatim krilnim pokrovcima.

Metalne ljuske malene, kratke, malo dulje, nego su široke, bjelkaste, redovito slabo metalne, neguste; gore prilično jednoliko razdijeljene, po stranama i s donje strane gusto poredane. U jedne forme, koja se nalazi u Karavankama, ljuske su manje-više metalno zelene ili bakrenaste a mjestimice stisnute u manje ljage (var. β Stierlin, Revis. d. europ. Ot., 1861, 109). Dulj. 12—15 *mm*.

♂ Srednje goljenice plitko, stražnje nisu nikako izrubljene.

Hrvatska (Kapela, Velebit), zapadna Bosna (Klekovača, Grmeč pl., Hrbljina, planine oko Livna, Travnika). I u Koruškoj i Kranjskoj. U istočnoj i južnoj Bosni i u Hercegovini fali.

13. *Otiorrhynchus* (*C.*) *crinipes* Mill.

Wien. Monatsschr. VII, 1863, 30; Tipus: Korčula (Erber).

Odlikuje se od pređašnjih vrsti većim i oštrijim, više osamljenim zrnima na vratnom štitu i na krilnim pokrovcima, jasnim na silazu krilnih pokrovaca prilično dugim, četinjavim, žućkastim dlakama, smeđim i slabo metalnim ljuskama.

Navod Reitterov (Wien. Ent. Ztg. 1913. 71), da su »srednji članci biča vrlo malo ili jedva dulji nego su široki« stoji samo za ♀♀ iz viših predjela (na pr. sa Velež pl. kod Mostara). Oni su u ♂ uvijek bitno dulji, nego su široki, a u komada iz niskih predjela (Metković, Korčula, Lagosta i t. d.) porušeni, za $^1/_3$ do $^1/_2$ [u talijanske varietete] (v. *pilipes* Leoni)[1]) dapače gotovo dvaputa tako dugi, kako su široki.

Noge crveno-smeđe, smolasto-smeđe, rijetko posve crne.

Duljina: 11—13 *mm*.

Hercegovina: Konjic-Apf. (najsjeverozapadnije nalazište u Hercegovini), Mostar, Velež pl., Stolac, Trebinje, Hrasno, Neum (Klek), Gacko; Dalmacija:

---

[1]) v. *pilipes* Leoni (Mte. Gargano) razlikuje se od tipnog *crinipes*-a opruženim pipalicama, duljim, dlaci sličnim, metalnim ljuskama i nešto duljom dlakom na krilnim pokrovcima.

Herceg Novi, Korčula (na *Arbutus unedo* [Erber: Tipus]), Lagosta, Mljet; Crna Gora: Rijeka, Cetinje (Lovčen), Podgorica; Albanija: Maranaj pl. kod Skadra (Apf.).

14. ***Otiorrhynchus (C.) babensis*** Apf.

Glasn. zem. muz. VII. 1895., 597; Wissensch. Mitt. Bosn.-Herc. IV. 1896., 543.

Po kratkom, svedenom obliku, manjoj veličini to je najupadnija vrst podroda i ne može se nijednom drugom zamijeniti. Habituelno najsličniji je maloj alpinskoj ♀, ali spada u podrod *Cirrorhynchus,* čiji karakter — osim oblika vrška krilnih pokrovaca — ima u ♂.

Uslijed (i na ploči) oštrih i prilično grubih zrna vratnog štita i kratkih metalnih ljusaka krilnih pokrovaca spada u skupinu *plumipes,* ali predstavlja u njoj, kao i u skupini *cribrosus*-a, strani elemenat. Po srodstvu — a da mu nije sličan — najbliži je *Ot. crinipes*-u, na što upućuju i osamljena, razmjerno gruba zrna vratnog štita.

Od ove se vrsti razlikuje kratkim, stisnutim oblikom, širokim, vrlo jako prijekim, postrance jako zaobljenim, nenadano suženim vratnim štitom, kraćim, mnogo pravilnije ovalnim krilnim pokrovcima, otraga u ♂ samo slabo, u ♀ jedva vidljivo odignutim drugim intervalom i jedva udubenim prvim intervalom, kratkim pipalicama i kratkim člancima biča te malom veličinom.

Ljuske i dlake slične kao i u tipnog *O. crinipes*-a, ali su dlačice, koje se nalaze između slabo metalnih ljusaka, suptilnije.

Duljina: 8–9·5 *mm.*

♂ Vanjski članci pripalica malo dulji nego su široki; stražnje goljenice jedva vidljivo, srednje pred vrhom jako izrubljene.

♀ Vanjski članci biča krugljasti, 6. i 7. lahko prijeki.

Hercegovina: Baba pl. kod Gacka (Tipus!); Dalmacija: Orjen pl. (na vršku); Crna Gora: Lovčen. Na Lovčenu sabirao sam ga u subalpinom području sa *O. crinipes* u bukovoj šikari.

Reitter nagađa (o. c. str. 71, bilješka 2.), da je *O. babensis* identičan sa istočnosrpskim *O. argenteus* Strl., što bi bilo nerazumljivo, da je pregledao opis od *O. babensis*-a. Po onomu, što je rečeno o ovoj vrsti, suvišno je prispodabljati ga sa *O. argenteus*-om, koji sa *O. babensis* nema nikake sličnosti te mu ni po srodstvu nije blizu.

Tabla za opredjeljivanje vrsta Cirrhorhynchus-a.

1. Ljuske krilnih pokrovaca duge, dlaci slične ili uskolancestaste; vratni štit i krilni pokrovci fino i gusto (manje-više naborasto) zrnasti ili (naborasto) punktirani, vratni štit na plohi punktiran ili gusto i fino zrnat. Rilo na donjoj strani redovito bez razgovjetne prijeke brazde i bez žlijebi, koja teče prema oku 2

— Ljuske krilnih pokrovaca kratke, okrugljaste, malo dulje nego su široke; vratni štit i krilni pokrovci

oštro i bitno grublje (manje-više izolirano) zrnasti, vratni štit i na plohi oštro zrnast. Rilo ima na donjoj strani redovito razgovjetnu prijeku brazdu i žlijeb, koja teče prema oku 8

2. Pipalica normalnog oblika; velike vrsti 3

— Säp i prvi članak biča na šiljku jače i neposredno odebljao; mala vrst . . . . 9 *capricornis* Apf.

3. Gornja strana (manje-više) obilno ljuskasta ili barem gusto, fino i kratko (sivo) dlakasta[1] 4

— Gornja strana (osim normalne humeralne ljage i one na šiljku krilnih pokrovaca) bez ljusaka, jedino vrlo rijetko prašinasto pubescentna[2] 7

4. Oči plosnate, malo prominentne; krilni pokrovci, negusto ljuskavi, metalne ljuske na njima kraće, lancetaste 5

— Oči svedene, jako prominentne; krilni pokrovci gusto ljuskavi, metalne ljuske duge, dlaci slične 8 *bellicomus* Rttr.

5. Glava nepravilno konična, rilo manje-više uvojito do šiljka pravocrtno i mnogo jače suženo; oči poprečno svedenije; partenogenetske vrsti . . . 2 *sarajevensis* Apf.
3 *pinivorus* Apf.

6. Oba spola pruženija (♀ samo nešto zdepnastija); vratni štit manje globozno, nejednako naborasto zrnat, na plohi manje-više raštrkano punktiran, sjajan; krilni pokrovci nepravilno naborasto zrnati i pojedince punktirani; ljuske u ♂ ♀ jednaki 1 *cribrosus* Germ.

— Samo ♂ pružen, ♀ zdepnasta, vrlo nezgrapna; vratni štit mnogo jače globozan, fino i jednolično, oštro zrnat (zrna na plohi prelaze često u piknje), nesjajan; krilni pokrovci fino i gusto zrnati[3], u ♂ skoro bez ljusaka[4], ali gusto, sivo pubescentni, u ♀ gusto ljuskavi . . . . 4 *niveopictus* Apf.

---

[1]) Samo u *niveopictus*-a Apf. (♂).
[2]) Sravni i *cribrosus* ab. *pubipennis* Apf.
[3]) Samo u v. *vranicensis* Apf. jako poprečno-naborasto zrnat.
[4]) U v. *chrysotrichus* Apf. sa manje-više obilnim malim metaličnim ljuskastim ljagama.

7. Gornja strana sjajna; trup i u ♂ zdepnast; pipalice kratke, zdepnaste, vanjski članci biča u ♂ jedva dulji, nego su široki, u ♀ krugljasti do prijeki[1]) 5 *vastus* Apf.

— Gornja strana nesjajna; trup u ♀ zdepnast; pripalice produljene, vanjski članci biča u oba roda znatno dulji, nego su široki . . . . 6 *radusensis* Apf.
7 *Karamani* Apf.

8. Drugi interval krilnih pokrovaca pred šiljkom palumbasto izbočen, prvi interval krilnih pokrovaca pred šiljkom jamasto uduben, velike vrsti; 11—15 *mm*; tijelo bar u ♂ pruženo 9

— Drugi interval pred vrhom u ♂ samo posve slabo odignut, u ♀ ravan, prvi interval jedva vidljivo udubljen ili ravan; tijelo u ♂ zdepnasto; mala vrst 8—9·5 *mm* . . . . 14 *babensis* Apf.

9. Vratni štit finiji i gušće zrnat; krilni pokrovci bez razgovjetnih dlaka[2]), ljuske bjelkaste ili živahno metalične (zelene ili bakrenaste) 10

— Vratni štit grubo, manje-više izolirano zrnat; krilni pokrovci sa razgovjetnom, žućkastom dlakom, dlake četinjaste, mnogo dulje od ljusaka, na silazu jače odstojne . . . . 13 *crinipes* Mill.

10. Stražnje goljenice u ♂ pred vrhom uvijek duboko, polukružno izrubljene; krilni pokrovci porijetko ljuskavi. Noge crvene . . . . 10 *Flecki* Reitt.

— Stražnje goljenice u ♂ pred vrhom nisu nikako ili jedva primjetljivo izrubljene; krilni pokrovci gusto ljuskavi; noge crne i iznimno (u v. *tarnovensis*) crvene . . . . 11 *argenteus* Stierl.
12 *plumipes* Germ.

---

[1]) Samo u v. *livnensis* Apf. u ♀ subglobozni.

[2]) Kojiput pojavljuju se pojedine manje-više dlaki slične ljuske, ali ove nisu dulje od normalnih metaličnih ljusaka, dočim su dlake u *O. crinipes* mnogo dulje i četinjaste.

Sistemski pregled vrsta Cirrorhyncha.

I.

cribrosus Germ. Kranjska, Hrvatska, Istra, Bosna, Dalmacija, Albanija, Srbija, Bugarska.
ab. *melanopus* Apf. Kranjska, Hrvatska, Bosna.
arrogans Reitter nec Friv.
ab. *pubipennis* Apf. Zapadna Bosna.
v. *mughus* Apf. Dinarske Alpe.
v. *Winneguthi* Apf. Zapadna Albanija.
sarajevensis Apf. Južna Bosna.
v. *lucidulus* Apf. Južna Bosna.
pinivorus Apf. Hercegovina.
nievopictus Apf. Južna Bosna, Hercegovina južna.
v. *chrysotrichus* Apf. Hercegovina sjeverna.
vastus Apf. Zapadna Bosna.
v. *livnensis* Apf. Zapadna Bosna.
(***arrogans*** Friv. Ugarska).
radusensis Apf. Zapadna Bosna.
Karamani Apf. Dalmacija.
bellicomus Reitt. Hercegovina.
ab. *castaneipes* Apf. Hercegovina.
capricornis Apf. Dinarske Alpe.

II.

(***Kelecsenyi*** Friv. sjev.-zap. Ugarska).
Flecki Reitt. Rumunska.
argenteus Stierl. Banat, Srbija, Rumunska.
argentatus Stierl.
Valachiae Fuss.
plumipes Germ. Kranjska, Hrvatska, zap. Bosna.
crinipes Mill. Hercegovina, Dalmacija, Crna Gora, Albanija.
babensis Apf. Hercegovina, Dalmacija, Crna Gora.

Subgenus **Otiorrhynchus** s. str.

Srodnici ***Ot. perdix***-a Oliv.

Do godine 1905. nisu bili poznati rođaci *Ot. perdix*-a Oliv. te je ova vrst bila položaja prilično izolirana [1]). Te sam godine opisao blizu srodnoga *Ot. thalassinus* Apf. [2]). (Glasn. zem. muz. XVII., 1905., 250.; Wiss. Mitt. Bosn.-Herz. X, 644 i alpinsku mu pasminu *hypsobius*. 1906. slijedio je blizu srodni *O. Sturanyi* Apf. i jače različni *Ot. Adonis* Apf. (Sitz. Ber. Kais. Akad. Wiss. Wien 1906, mat. naturw. Kl. CXV. I. 1673, 1674.

Opisujući *Ot. thalassinus*-a i *hypsobius*-a (kao pasminu od *perdix*-a), istaknuo sam, da nemaju ♂♂ te da se u tom slučaju (kao i kod *Ot. sarajevensis* Apf. i dr.) radi o partenogenetskoj vrsti, što je tim upadnije, jer u roda *Otiorrhynchus* ♂♂ po broju individua prevladavaju nad ♀♀ te često na 8–10 mužjaka ide jedna ženska.

Novija istraživanja na zapadu Balkanskog Poluostrova iznijela su i nekoliko dvospolnih, sa *O. perdix* manje-više srodnih vrsta te nekoliko partenogenetskih vrsta tako, da imamo pred sobom skup od 10 skoro skroz dobro ograničenih vrsta skupine *perdix*. Dvospolne vrsti međusobno su oštro diferencirane i isključuju svaku sumnju, da su to vrsti. I partogenetske se grupe dadu specifično dobro ograničiti, samo se u *Ot. thalassinus*-a obilježja razlike prama *Ot. perdixu* u u nekim krajevima Bosne, Hercegovine i Crne Gore mute, dočim su obje vrsti u južnoj Albaniji kao vrsti oštro diferencirane.

Vrlo je zanimivo, da u srednjoevropskom faunskom području (do južne Bosne) ima samo partenogenetskih vrsta *(perdix* i *thalassinus),* dočim se dvospolne vrsti nalaze tek u mediteranom području (u području jadranskih i jonskih obala) *(Dorotkanus* Reitt. u južnoj Dalmaciji, *Sturanyi* Apf. u zap. Crnoj Gori, *Adonis* Apf. i *conjungens* Apf. u sjevernoj Albaniji, *valonensis* Apf. u južnoj Albaniji i *cephalonicus* Pic na otoku Kefaloniji). U ovom području pridružuju se dvospolnim vrstama još tri dobro diferencirane, valjda skroz partenogenetske vrste *thalassinus* Apf., *dukatiensis* Apf. [3]) i *prokletiensis* Apf. [3]) i vrlo je vjerojatno, da će se u faunistički osebujnom i još malo proučenom arnautskom području još i druge nepoznate vrsti naći.

Što se tiče sistematskog mjesta *Ot. perdix*-a i njegovih srodnika, nema više dvojbe od kada su nađene dvospolne mu vrste. ♂♂ imadu na zadnjem sternitu svi za skupinu *rhacusensis* karakterističnu odliku. *Ot. conjungens* m. predstavlja po svom *rhacusensis*-habitusu u obliku tijela mužjaka (♂: širi i plosnatiji nego ♀) i po svom izrazitom *perdix*-habitusu u ženskog roda, svezu.

Rođaci *Ot. perdix*-a dijele se u dvije skupine i to u uskoglavu i debeloglavu. Od potonje kategorije nisu dosele bile poznate vrsti. U slijedećem opisati će se

[1]) 1902. opisani *Ot. cephalonicus* Pic. vrlo je različna vrst skupine *perdix*.

[2]) Opisan prvobitno kao subspecies *perdix*-a. Opisujući *Ot. brachyscelis*-a (Glasn. zem. muz. XXIII, 1911, 222) upozorio sam već, da se kao vrst razlikuje *Ot. hypsobius* i *brachyscelis* su pasmine od *Ot. thalassinus*.

[3]) Dosele su poznate samo ♀♀ ovih dviju vrsti, ali im je broj individua još malen; *thalassinus* Apf. je sigurno partenogenetski.

jedna dvospolna *(valonensis)* i dvije jamačno partogenetske debeloglave vrste *(prokletiensis* i *dukatiensis)*, sve iz Albanije. Dočim sve druge poznate vrste skupine perdix imadu normalno građenu glavu sa dugim, tankim rilom, glava je u potonje tri vrste bitno deblja, rilo vrlo debelo i kratko a slaže se u građi prilično sa *Ot. (Tournieria) Jovis*, prema kojoj vrsti osobito *Ot. dukatiensis* odaje ponekoji odnošaj, ali već nazubljeni butovi u *Ot. Jovis* upućuju u drugu skupinu. I po građi vratnog štita razlikuju se debeloglave vrste od uskoglavih.

*

Shema za opredjeljenje ♂♂ dvospolnih vrsta (br. 1., 2., 6., 8. i 11.).

♂: prednje goljenice savite, trbuh utisnut, zadnji sternit sa uzdužnim brazdama (i najbliži slijedeći sterniti [finije] brazdat ili uzdužno naborast); vršak rila u nekih vrsta savijen prema gore.

1. Vršci rila gore saviti kao rogovi, krilni pokrovci gusto i jednolično[1]) ljuskavi, dlake između njih kratke, manje-više rijetke ili fale 2

— Šiljci rila vrlo slabo krpasto ili nikako gore saviti, krilni pokrovci negusto (pjegavo) ljuskavi, sa obilnom duljom dlakom između ljusaka ili sa redovima dlaka 3

2. Malen, vitak, krilni pokrovci manje-više valjkasti, sa smaragdno- ili zlatno-zelenim, dlaci sličnim ljuskama gusto pokriven, te su samo intersticija nepokrivena. D. 8·0—9·0 *mm* . . . . 2 *Adonis* Apf.

— Velik širok, krilni pokrovci splošteni, postrance zaobljeni, sa svjetlosivim, nemetalnim (koji-put sedefasto sjajnim) ljuskama manje-više gusto i prilično jednoliko zaodjeti; D. 12—13 *mm* . . . 1 *conjungens* Apf.

3. Umjereno opružen; rub šiljka i piknjasti nizovi u krilnih pokrovaca normalni; intersticije manje-više ljuskave sa razgovjetnom dlakom među njima 4

— Dugo opružen; rub šiljka u krilnih pokrovaca upadno debelo gužvast a pokrovci su pred šiljkom duboko, nalik jami utisnuti; nizovi pikanja nenaravno grubi, intersticija bez temeljnih dlaka (između ljusaka), ali sa pravilnim nizom dlaka i samo na silazu rijetko dlakavi. D. 11—12 *mm* . 11 *cephalonicus* Pic.

4. Glava i rilo debeli, potonje nije dulje od glave i najviše za polovinu dulje, nego je široko, od glave nije nikako ili jedva odvojeno; vratni štit postrance slabo zaobljen, prema napred malo sužen; velika vrst; D. 10—11 *mm*. . . . . 8 *valonensis* Apf.

— Glava i rilo normalni (kao u *perdix*-a), rilo od glave razgovjetno odvojeno, dugo i usko, skoro

[1]) U *Adonis*-a Apf. tvore svjetlozelene ljuske pravilne pruge a samo ih nema na intersticijama.

za polovinu dulje, nego je glava a više, nego dvaput tako dugo kako je široko, prema napred mnogo jače prošireno; vratni štit postrance jače zaobljen. Mala vrst. D. 6—9 *mm* . . . . . . 6 *Sturanyi* Apf.
7 *Dorotkanus* Reitt.

*

Shema za opredjeljenje ♀♀ i partenogenetskih vrsti.

1. Rub šiljka krilnih pokrovaca normalan, krilni pokrovci manje-više gusto ljuskavi ili sa razgovjetnim temeljnim tomentom. Tijelo manje-više umjereno opruženo, manje-više nesjajno 2
— Rub šiljka krilnih pokrovaca upadno debeloguž-vasto odignut (uslijed čega izgleda, kao da su ovi na šiljku utisnuti); krilni pokrovci samo prema šiljku (porijetko) ljuskavi, bez temeljnog tomenta (ali sa pravilnim nizovima dlaka); tijelo duguljasto pruženo, sjajno. D. 12·5—14 *mm* . . . 11 *cephalonicus* Pic.
2. Glava normalna, rilo usko i dugo, skoro pola dulje od glave i više nego dvaput tako dugo, kako je široko [1]), od glave manje-više odvojeno, oči jače izbuljene 3
— Glava debela, rilo debelo i kratko i nije dulje od glave a najviše za pola dulje, nego je široko, od glave neodvojeno; oči skoro plosnate, vratni štit postrance slabo zaobljen, napred vrlo malo sužen 7
3. Krilni pokrovci gusto i jednoliko ljuskavi (sa kraćom, manje upadnom dlakom između ljusaka) 4
— Krilni pokrovci negusto i nejednoliko metalno ljuskavi (koji put vrlo rijetko) [2]) sa manje-više obilnim, prilično dugim temeljnim tomentom ili sa pravilnim nizovima dlaka [3]) 5
4. Krilni pokrovci gusto odjeveni sa svjetlozelenim (ili zlatnozelenim) metalnim ljuskama, samo nizovi zrna u intersticijama nisu ljuskavi. Mala, uska vrst sa prilično valjkastim krilnim pokrovcima. D. 10—11 *m* Albanija . . . . 2 *Adonis* Apf.
— Krilni pokrovci sa sivim, djelomice sedefasto sjajnim ljuskama gusto i jednoliko zaodjeti. Veća, šira, sploštena vrst. D. 12-13 *mm*. Crna Gora . 1 *conjungens* Apf.

[1]) U O. *thalassinus* v. *hypsobius* rilo je nešto dulje i deblje.

[2]) Ljuske su manje-više dlaci slične, ali se jasno razlikuju od mnogo tanjeg, bjelkastog ili žućkastog (nemetalnog) temeljnog tomenta.

[3]) Ovaki su nizovi dlaka osobito markantni u rijeto ljuskavih vrsti. Po Reitteru (Wien. Ent. Ztg. XXXII, 1913, 33) imadu svi srodnici *perdix*-a, što ih je on obradio osim *Adonis*-a niz dlaka u intersticijama krilnih pokrovaca; ali to ne vrijedi za tamo navedene *Ot. perdix* v. *brutius* i *carpathorum* Csiki.

5. Krilni pokrovci manje-više obilno ljuskavi i osim toga dlakavi 6
— Krilni pokrovci metalno ljuskavi bez temeljnog tomenta . . . . 3 *carpathorum* Csiki.
6. Opruženiji, manje-više sjajan; krilni pokrovci manje-više valjkasti, redovito dvaput tako dugi kako su široki; nizovi pikanja na njima ne stoje u udubenim prugama, piknje velike i duboke; intersticija punktirana, većinom samo na silazu krilnih pokrovaca zrnati [1]), osim većinom porijetka temeljnog tomenta sa manje-više razgovjetnim nizom dlaka i izoliranim metalnim ljuskavim pjegama; vratni štit relativno velik (sravniv ga sa širinom krilnih pokrovaca), na plohi grubo (manje-više naborasto) punktiran; rilo redovito nešto kraće . . . . 5 *thalassinus* Apf.
7 *Dorotkanus* Reitt.
— Zdepnastiji, nesjajan, krilni pokrovci bitno kraći, redovito samo 1 $^1/_2$ tako dugi kako su široki, na ramenima jače izbočeni a onda prema šiljku postepeno suženi (i zato manje valjkasti); nizovi pikanja stoje u udubenim prugama, piknje plitke, odvojene zrnima i većinom pokrite gustim tomentom; intersticija sa obilnim (metalnim ljuskavim dlakama protkanim) temeljnim tomentom; vratni štit relativno manji, na plohi oštro zrnat; rilo poprečno nešto dulje . . . . 6 *Sturanyi* Apf.
4 *perdix* Oliv.
7. Krilni pokrovci dugo opruženi, dvaput tako dugi, kako su široki sa nizovima dlaka ili nepravilnim kratkim četinjama odjeveni (osim toga rijetko metalno ljuskavi) 8
— Krilni pokrovci manje opruženi, širi, gusto i prilično dugo (manje-više vunasto) dlakavi i prorijetko ljuskavi. D. 11—12 *mm* . . . . 8 *valonensis* Apf.
8. Vrlo velik i zdepnast; krilni pokrovci valjkasti sa zlatno- ili bakrenasto-sjajnim kratkim ljuskama obilno ali ne gusto zaodjeti, između toga dlaci slične četinjice; D. 13—14 *mm* . . . . 9 *prokletiensis* Apf.
— Manji i vitkiji; krilni pokrovci daleko pred sredinom najširi, postepeno suženi, intersticije sa pravilnim nizom dlaka (dlake duge i tanke, položene) i porijetkim bakrenastim ljuskavim pjegama; D. 10—11·5 *mm* . . . . 10 *dukatiensis* Apf.

[1]) U *thalassinus* v. *cetinjensis* Apf. i u *Dorotkanus* Reitt. sižu zrna do ploče.

1. *Otiorrhynchus conjungens* Apf.

Sitzber. Akad. Wien, mathem.-naturw. Kl. 127, 169.

Ater; rostro angusto, capite duplo fere longiore, parum sensiusque angustato; oculis magnis, parum prominentibus; prothorace subtransverso, lateribus sat rotundatis, ubique mediocriter, parum dense granulato, subtus et ad latera confertim squamulis longis, piliformibus instructo; elytris in ♂ deplanatis, antice modice dilatatis, ad apicem sensim angustatis, inconspicue striato-punctatis, interstitiis subseriatim, haud confertim granulatis squamulisque brevibus, piliformibus, cinereis vel albidis, parce margaritaceo-micantibus sat dense — plus minusve maculatim condensatis — vestitis. Lg. 12—13; lat. 4·5—5·0 (♂); 3·75—4·0 (♀)

♂ rostro apice evidenter bicornuto; abdominis sternito ultimo longitudinaliter striato, sternitis sequentibus substriatis.

♀ elytris angustioribus, minus deplanatis, subparallelis.

In alpibus Albaniae septentrionalis.

Tamno crn; rilo dugo i usko, ali nešto deblje nego u *Ot perdix*, od glave, jedva odvojeno, od prilike dvaput tako dugo kao glava, šiljci u ♂ jako rogasto gore izvinuti; oči malo izbuljene. Pipalice normalne, vanjski članci biča nešto dulji nego su široki. Vratni štit bitno širi nego je dug, postrance jako zaobljen, pravilno i većinom oštro (i na plohi), ali ne gusto zrnat, na donjoj strani i postrance prilično gusto odjeven dugim, dlaci sličnim, bjelkastim, slabo metalnim ljuskama; krilni pokrovci u ♂ gore splošteni, na ramenima umjereno prošireni, postrance zaobljeni i postepeno prema šiljku suženi, piknjaste prutice fine i plitke ili nerazgovjetne, intersticija široka, sa prilično pravilnim, mjestimice podvostručenim nizom umjereno grubih, redovito oštrih zrna, posvuda zaodjeti gustim, bjelkastim, postrance više sedefasto sjajnim, kratkim, dlaci sličnim ljuskama, koje se mjestimice sgušćuju u ljage. Temeljni toment i nizovi dlaka fale.

Dulj. 12—13 *mm*; šir. 4·5—5·0 (♂); 3·75—4·0 (♀).

♂ Šiljak rila jako rogasto odignut; zadnji sternit sa oštrim uzdužnim brazdama provićen, dva prediduća sternita fino uzdužno naborasti.

♀ Krilni pokrovci uži, postrance mnogo manje izobljeno prošireni, manje-više valjkasti, gore slabo splošteni.

Sjeverno albanske planine (Bum Jezerce u Prokletiji Planini).

Našao ga je g. Dr. Arnold Penther, kustos na prirodoslovnom dvorskom muzeju u Beču 4. jula 1914. te mi ga je poslao, da ga opišem.

Ova se vrst osobito odlikuje od svih *perdix*-vrsta habitusom *rhacusinus*-skupine[1]), koji je u ♂ manje više jako izražen, dočim ♀ odaje markantni habitus *perdix*-a te predstavlja prirodni prelaz skupini *rhacusinus*.

2. *Otiorrhynchus Adonis* Apf.

Sitz. Ber. Akad. Wien, mat. naturw. Kl. CXV, I, 1906, 1673.

Ova se vrst razilazi od svih vrsta skupine *perdix* već osebujnom odjećom krilnih pokrovaac. Ovi su odjeveni gustim kao malahit[2]) zelenim, rijetko zlatno-

[1]) ♂ širi i plosnatiji od ♀, zadnji sternit ima uzdužne brazde.

[2]) Ljuske gube svoju krasnu boju ako u bočicama u kojim se sabiru ima pilovine sa preveć etera ili ako se ubijaju spiritom te postaju — kao i drugi kukci sa zelenim ljuskama, n. pr. Phyllobius i dr. — sivozeleni.

zelenim, dlaci sličnim ljuskama, te ljusaka nema samo na svim, nizovima zrna u intersticijama. Vratni je štit i na plohi — konstantno fino zrnat. Tijelo tamno crno. U ♂ su šiljci rila uzdignuti u tupe i nešto napolje okrenute rogove, zadnji sternit ima oštre — u sredini dulje, grublje i manje guste uzdužne brazde, sterniti pred njim nasuprot imadu fine uzdužne nabore. D. 8—11 *mm.*

Sjeverozap. Albanija. U planini Maranaj kod Skadra sabirao sam ih na crvenim bukvama.

3. *Otiorrhynchus carpathorum* Csiki.

Wien. Entom. Ztg. XXXII. I; 1913, 16 — *squamiperdix* Reitt. Wien. Ent. Ztg. XXXII, 1913, II i III, 33.

Razlikuje se od *Ot. perdix* duljim drugim člankom pipalica, potpunim pomanjkanjem temeljnog lomenta na krilnim pokrovcima, manje-više jednoličnim i prilično jednako po njima porazdijeljenim ali negustim zeleno-metalnim ljuskama, na vrhu kusastim različno obličenim krilnim pokrovcima i tamnocrnom bojom [1]) tijela, nogu i pipalica te je od njega specifično različan. Krilni su pokrovci bitno širi te se pred vrhom mnogo naglije suzuju nego u perdix-a, na vrhu nisu zajedno usko zaokruženi. nego skoro pravocrtno zakusani ili lahko izrubljeni. Metalne ljuske mnogo su obilnije te su na gušće ljuskavim mjestima vezane. Zrna u vratnog štita redovito su mnogo oštrija, i na plohi oštra i okrugla. Dulj. 10—12*mm.*

Ugarska: Južni Karpati, Gore Kerz (Sedmogradska).

Hrvatska: Kapela (Reitter).

Bosna: Derventa, Travnik, brda oko Sarajeva (Trebević, Igman, Bjelašnica), Metalka kod Čajniča, Višegrad. Osobito na lijeskama u maju i junu.

Albanija: Zebija pl. kod Fandi (Mirdita, Wgth.).

Drugi članak biča redovito je znatno dulji od prvoga, čime se *O. carpathorum* razlikuje od *perdix*-a i u defloriranim egzemplarima i kada se ne razabiru druga obilježja.

Većina srodnika *O. perdix*-a su ali mlade vrsti, koje djelomice zajedno žive te još nisu oštro diferencirane a da se nebi uvjek nalazili komadi, kod kojih se ne bi moglo sumnjati, spadaju li ovoj ili onoj vrsti.

U materijalu bosanskih *carpathorum* ima egzemplara (sa Ivan pl. Metalke), u kojih su kratke metalne ljuskave dlake pomiješane sa tanjim i duljim, uslijed česa se lahko može misliti, da je to temeljni toment; ali ove dulje dlake nisu u *carpathorum* nikada tako duge i guste kao u *perdix*; ove će se dakle dvije vrste, ne gledeći na ostala obilježja, moći redovito lahko razlikovati.

4. *Otiorrhynchus perdix* Oliv.

Olivier: Entom. Tom. V. 1807, pg. 375. Typus: Deutschland. Germar: Ins. Spec. I. p. 359. Schönherr: Synonym. Ins. II. p. 389. Redtenbacher: Fauna Austr. III Aufl. II. Bd. p. 140. Bach: Käf. Faun. II. Bd. 1852. Stierlin: Revis. d. eur. Otiorrhynchus-Arten. p. 117.; Best. Tab. IX. Curculionidae. Mitt. d. Schweiz. Ent. Ges. VI, p. 447. Seidlitz: Fauna Transsylv. 1891, p. 620. Apfelbeck: Zur Kenntnis der palaearktischen Curculioniden. (Otiorrhynchini et Brachyderini). Wissensch. Mitt. aus Bosn.-Herzegov. Bd. VI. 1899, p. 778.

Ot. *perdix* ustanovljen je na osnovu egzemplara, koji navodno potječu iz Njemačke. Po riječima opisa nema o tom nikakove sumnje, da se tu radi o vrsti,

[1]) *Squamiperdix* Reitt. osniva se na jednom, prilično defloriranom egzemplaru, po kojem se ne može izreći sigurni sud. Kako mu fali temeljni toment i po načinu ljusaka spadao bi uz *carpathorum.*

koja držim da je *perdix* Oliv. a ne možda o *thalassinus*-u ili *carpathorum* Csiki.

Opis Olivierov glasi: »446. Charanson Perdix. Curculio Perdix. Pl. 31. fig. 468. Antennae longae, fusco-ferrugineae. Rostrum nigrum, tenue, breve, vix bisulcatum, linea media parum elevata. Oculi rotundati parum prominuli. Thorax rotundatus elevatus scaber niger. Elytra depressa, scabriuscula, vix punctato-striata, nigra, squamis pilisque brevibus aureis adspersa, versus apicem elevata acuta. Corpus pedesque picea. Femora mutica.

...... Les antennes sont d'un brun ferrugineux ...... La trompe est noirâtre, mince, courte. Les yeux sont un peu saillans. Le corselet est arrondi, très-convexe, un peu chagriné, noirâtre. Les élytres sont un pen déprimées, légèrement rabotenses, marquées de petits points enfoncés, rangés en stries: elles sont noires et parsemées de poils courts et de petites écailles d'un vert brillant ...... Le dessous du corps est brun. Les pattes sont brunes et les cuisses sont simples .....: Allemagne.«

Slika na n. mj. odgovara normalno velikom *perdix*-u. Prema srodnim vrstama, koje amo zasjecaju, nesumnjivo se odlikuje dvostrukom odjećom krilnih pokrovaca (sa dlakama i metalnim ljuskama), piknjastim prugama, što ih na njima ima te smeđastom (ne čisto crnom) bojom tijela i nogu.

Po Schilsky-u (Verz. d. Käf. Deutschl. 1888, 100) nalazi se *Ot. perdix* u istočnoj Njemačkoj, po Bachu (Käf. Fauna) kod Freiburga u Breisgau-u (na mladim omorama) te će mu prema tomu na zapad biti granica Schwarzwald. Da ga ima u Franceskoj, tomu ne nalazim nigdje spomena. Niti Grenier (Catal. d. Col. d. France), niti Marseul (Cat. de Col. de l'ancien monde) ga ne spominje u Franceskoj.

U Italiji dopire daleko na jug[1]), isto tako i na Balkanskom poluotoku (planine južno Valoni). Granica, do koje siže najdalje na istok, nije mi poznata. Iz Sedmogradske imam samo *Ot. carpathorum* Csiki (planine Kerz). U Srbiji sabirao ga je Merkl (Majdanpek).

Rasprostranjenje na Balkanskom Poluotoku:

Hrvatsko Pomorje: Kapela pl., Velebit (ostaria).

Bosna: Igman-planina kod Sarajeva, Višegrad. Rijetko.

Hercegovina: Jablanica, Prenj-planina. Rijetko.

Dalmacija: Dubrovnik. Rijetko.

Crna Gora: Cetinje. Rijetko.

Albanija: Planine kod Oroshi (Mal i Shêit, Munela). Planine južno od Valone (Kanina, Dukati, Pašaliman, Šen Thanas, Kiore-planine).

Srbija: Majdanpek (Merkl); Macedonija (Orhanić kod Skoplja-Apflb.).

Varijeteti:

v. *excelsior* m. i. l. odnosi se na osobito veliku, živahno i obilno zlatno- ili bakreno-ljuskavu formu iz Albanije (Valona).

v. *brutius* Reitt. Wien. Ent. Ztg. XXXII, 1913, 34, obilježen je manjom veličinom, nešto kraćim krilnim pokrovcima, oštrim i pravilnim zrnima na intersticijama i na vratnom štitu, prilično jednoličnim, ali ne gustim temeljnim tomentom

[1]) Tipnu formi imam sa Monte Gargano (Mte. San Angelo-Holdhaus), u Abrucama nalazi se var. *brutius* Reitter.

krilnih pokrovaca, porijetkim od ovoga malo različnim slabo metalnim dlakama ljusaka, te se talijanska pasmina — prelazeći manje-više praobliku — nalazi izmedu arnatskih *perdix*-a, osobito u višim položajima velegorja kod Orosha.

Abruci (Baudi [tip]), zapadna Albanija (Mal i Sheit; Munela pl.).

Ex typis in coll. Reitter (ugarski narodni muzej).

5. *Otiorrhynchus thalassinus* Apfb.

Glas. zem. muz. XVII, 1905, 250; Wis. Mitt. aus Bosn.-Herz. X. 1907, 644 *(perdix thalassinus)*; *perdix* var. *thalassinus* Apf. Reitter. Wien. Ent. Ztg. XXXII, 1913, 34.

U tipnoj se formi lahko razlikuje od *Ot. perdix* Oliv. opruženom gradom tijela, osobito duljim, postrance slabo zaokruženim, manje više valjkastim krilnim pokrovcima, skulpturom i dlakom na njima, na plohi punktiranim vratnim štitom.,

Tipna forma: krilni pokrovci isto tako dugi kao što su široki, valjkasti sjajni sa prilično dubokim nizovima pikanja, intersticija punktirana, samo na silazu zrnata, osim prorijetkog temeljnog tomenta ima razgovjetni niz dlaka i izolirane metalne ljuskave ljage; vratni štit (sravniv ga sa širinom krilnih pokrovaca) velik, na plohi grubo (manje-više naborasto) punktiran.

Hrvatsko Primorje, Istra, Bosna (Pašino brdo kod Sarajeva); Hercegovina Hrasno, Baba pl., Gacko, Stolac, Grab kod Trebinja); Dalmacija (Dinara-Klimesch, Gruž, Kotor, Krivošija, Korčula); Crna Gora (Rijeka, rijetko tipno, češće ab. *ascendens* m.); Albanija (Vorfaj siperme kod Skadra-Apf., Maranaj pl.-Apf., planine kod Oroshi [Mal i Sheit-Apf., Munela Wgth.]).

Ova je vrst na jugu (u južnom dalmatinskom primorju i na susjednim otocima i u južnoj Albaniji) prema *perdix*-u kao vrst oštro diferencirana, dočim se u južnoj Bosni, Istri, Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji megju *thalassinus*-om nalaze manje-više izrazite prelazne forme k *perdix*-u i to:

a) po skulpturi vratnog štita, ili

b) po skulpturi krilnih pokrovaca, ili

c) po duljini krilnih pokrovaca (manje po njihovoj formi) ili

d) podlakama krilnih pokrovaca, prema tomu, dali nizovi dlaka u obilnom temeljnom tomentu postaju nerazgovjetni ili nestaju.

Ja smatram sve ove prelazne forme kao *abscendens*. Ove bi forme, koje se od tipa razilaze na bilo koji način, te djelomično prelaze k *perdix*-u, dale nagađati, da *perdix i thalassinus* kao vrste spadaju zajedno. Ali tomu se protive ove okolnosti: 1. da se, kako sam dosada iskusio, megju *thalassinus*-ima istog nalazišta ne nalazi izraziti perdix te da se prelaz u jednog te istog egzemplara razabire samo djelomice, 2. da se *O. thalassinus* u Bosni (na pr. na Pašinom brdu kod Sarajeva vrlo često) nalazi bez prelaza k *perdix*-u, 3. da se *thalassinus* u južnoj Albaniji — gdje se nalazi uz *perdix*-a — oštro razlikuje od ovoga i da tu prelazi fale.

Prvobitno sam opisao *O. thalassinus*-a kao obalnu formu *perdix*-a. Onda mi još nisu bili poznati južnoalbanski i talijanski *O. perdix,* niti *thalassinus* sa Pašina brda.

Pasmine:

a) hypsobius Apf. *(perdix hypsobius* Apf. Glasn. zem muz. XVII., 1905., 251.; Wiss. Mitt. Bosn. Herz.-X., 1917., 644.).

Razlikuje se od tipne forme zdepnastijim tijelom, osobito nešto kraćim i širim krilnim pokrovcima, nešto kraćim rilom i nešto debljim pipalicama. Kojiput su i intersticije plosnato zrnate. Dlake ljusaka na krilnim pokrovcima sive, samo iznimno slabo metalične.

Relativno veliki, na plohi punktirani vratni štit, postrance slabo zaobljeni, sivo ljuskavi krilni pokrovci i redovito razgovjetni nizovi dlaka na njima daju raspoznati, da je to *thalassinus*-forma.

Dulj. 9·5—11 *mm.*

Hercegovina. U alpinskom području Prenja pl. na klekovini *(Pinus mughus)* i na boru *(P. leucodermis)*.

b) ***brachyscelis*** Apf. (Glasn. zem. muz. XXIII., 1911, 221.; Wiss. Mitt. Bosn. Herz. XIII. 1916., 351.; Reitter, Wien. Ent. Ztg. XXXII., 35[1]).

Razlikuje se od tipnog *O. thalassinus*-a kraćim, zdepnastijim pipalicama, redovito debljim, manje zašiljenim butom pipalica, nešto kraćim krilnim pokrovcima i manjom veličinom.

Dulj. 8·0—9·0 *mm.*

Crna Gora: U području Lovćena kod Njeguša i Cetinja.

Albanija: Munela pl. i Mali Sheit kod Oroshi, u potonjoj planini uz *Ot. perdix* Oliv. bez prelaza.

ab. ***cetinjensis*** Apf. l. c. 352. odnosi se na egzemplare sa Lovćena kod Cetinja sa krilnim pokrovcima, koji su i na plohi zrnati.

c) ***kiorensis*** Apflb. Akad. Wien, Anz. Nr. 9, 1918, 4.

U ove pasmine *thalassinus*-a su krilni pokrovci kao u tipne forme — dvaput tako duge, kako su široke, ali na ramenima jače proširene i onda postepeno i pravilno prema vrhu sužene. Nizovi pikanja su vrlo grubi i duboki, intersticija vrlo uska, na plohi rijetko punktirana i ljuskasto zrnata. (Po formi i skulpturi krilnih pokrovaca približuje se ova rasa *thalassinus*-a već ponešto *O. cephalonicus*-u). Temeljni toment krilnih pokrovaca vrlo prorijedak i kratak, dočim su nizovi duljih dlaka vrlo razgovjetni; ljuskaste ljage vrlo rijetke, bakrenosjajne. Vratni štit nešto dulji, postrance slabije zaobljen, sprijeda postepenije sužen; rilo slabo ili jedva odvojeno, oči vrlo malo izbuljene. Dulj. 10—11 *mm.*

6. *Otiorrhynchus Sturany* Apf.

Sitzber. Akad. Wien, math.-natur. Kl. CXV, I, 1906, 1673; *striginurus* Reitt. Wien Ent. Ztg. XXXII II i III. 36 (ex typis in coll Reitt.).

O. perdix-u vanredno sličan, ali dvospolan.

♂ odmah se raspoznaje po utisnutom trbuhu, izbrazdanom zadnjem sterintu i grboliko odignutim vršcima rila te po jače savitim goljenicama.

Prema sličnom, ali poprečno znatno većem *Ot. valonensis*-u diferenciran je *O. Sturanyi* već po uskom, dugom, sprijeda (više pterigija) jako proširenom rilu, gore odignutim njegovim vršcima a od *Ot. Adonis* m. posve različnim ljuskama, temeljnim tomentom i vršcima vila itd.

U ženskom spolu razlikuje se redovito *Ot. Sturanyi* od *Ot. thalassinus*-a, koji se nalazi zajedno s njime (u istom predjelu), po **gustom temeljnom tomentu** krilnih pokrovaca, pomanjkanjem nizova dlaka na njima, kraćim i

[1]) Reitter stavlja *O. brachyscelis*-a neopravdano u dvospolne vrsti.

širim krilnim pokrovcima te jače zrnatim (na plohi naborasto nepunktiranim) vratnim štitom.

Od *Ot. perdix*-a razlikuje se *Ot. Sturanyi* ♀ samo nešto užim, postrance slabije zaobljenim, napred postepeno suženim, manje oštro zrnatim vratnim štitom (zrna su na plohi izbrušena) i nešto kraćim pipalicama. Dulj. 8—10 *mm*.

Zapadna Crna Gora. Kod Cetinja i Rijeke. U istom kraju i *Ot. thalassinus*.

7. *Otiorrhynchus Dorotkanus* Reitt.

Wien. Ent. Ztg. 1913. XXXII, 35.

Stoji najbliže jednospolnom *Ot. thalassinus*-u te mu odgovara po habitusu, skulpturi i odjeći krilnih pokrovaca, ali je dvospolan, mnogo manji a razlikuje se nešto i građom vratnog štita.

Rilo dugo i usko (kao u *thalassinus*-a i *perdix*-a); oči jako prominentne; vratni štit jednako dug kao širok, vidljivo dulji nego u *perdix*-a i *thalassinus*-a, postrance slabije zaobljen, na plohi naborasto punktiran. Krilni pokrovci opruženi, od prilike dvaput dulji nego su široki, valjkasti, sjajni, sa pravilnim, prilično dubokim nizom pikanja, intersticije od ovih nešto šire, na plohi punktirane, prema vani i postrance zrnate, sa porijetkim temeljnim tomentom, pravilnim nizovima dlaka i sporadičnim metaličnim ljagama ljusaka (osobito na silazu krilnih pokrovaca).

♂ Šiljak rila jednostavan (neodignut gore); prednje goljenice na vrhu jače svijene, zadnji sternit sa finim uzdužnim brazdama.

Dulj. 6—8 *mm*.

Dalmacija: Privorje kod Herceg-Novog (Reitter), Herceg-Novi, Hvar (J. Kaufmann).

U ženskom se spolu lahko razlikuje od partenogenetskog *Ot. thalassinus*-a manjom veličinom, još užim tijelom, slabije zaobljenim vratnim štitom. Od *Ot. Sturanyi* Apf. u oba spola užim, valjkastim tijelom, porijetkim temeljnim tomentom i sporodičnim ljuskama, razgovjetnim nizovima dlaka u krilnih pokrovaca, skulpturom itd. te ovome uopće ne naliči.

Ova je dvospolna vrst zanimiva analogija dvospolnom *Ot. Sturanyi* m. te se odnosi prema jednospolnom *thalassinus*-u jednako kao *Sturanyi* prema partenogenetskom *perdix*-u.

Reitter je ovu upadnu vrst, koju je sabrao godine 1880. kod Privorja (na po puta između Dubrovnika i Herceg-Novog) valjda u Sniježnici planini, za čudo opisao tek 1913. Dobrotom gosp. E. Csiki-ja i O. Leonharda dobio sam tipne egzemplare (»Dalmacija, Privorje, Reitter«) iz Reitterove zbirke na ogled. Osim toga vidio sam seriju obih spolova u prirodoslovnom dvorskom muzeju u Beču (zbirka Kaufmann).

8. *Otiorrhynchus valonensis* Apf.

Akad. Wien, Anz., Nr. 9, 1918, 4.

Caput crassum, rostro lato, brevi, ad apicem parum sensimque angustato, oculis parum prominentibus; prothorax subtranversus, subconvexus lateribus subrotundatis, ad apicem paulatim subangustatus, granulatus, saepius in dorso plus minusve rugoso-punctatus; elytra in ♂ antice evidenter rotundato-ampliata, in ♀ subparallela, magis depressa, evidenter striato-punctata, interstitiis latis,

sub-seriatim granulatis, sat dense pilis tenuibus squamulisque sub-metallescentibus intermixtis vestita. Lg. 10—12 *mm.*

♂: rostro simplice, apicibus haud elevatis; sternito abdominali ultimo evidenter longitudinaliter striato, anterioribus substriatis.

♀: elytris amplioribus, subparallelis, supra magis depessis.

Albania meridionalis. In alpibus »Kiore« prope Valonam urbem.

Srodan sa *Ot. Sturanyi* Apf., razlikuje se od ove vrsti naročito debelom glavom, širokim, kratkim, od glave nikako ili jedva odvojenim rilom, drugim oblikom vratnog štita i krilnih pokrovaca, znatnijom veličinom itd. Glava debela, sa velikim, slabo prominentnim, osobito u ♀ plosnatim očima; rilo debelo, od glave jedva odvojeno, nije (♀) ili je jedva (♂) dulje od glave, napred jednoliko i slabo suženo; vratni štit skoro jednako dug kao širok, slabo sveden, postrance slabo zaobljen, prema vrhu postepeno i mnogo manje sužen, nego u *Ot. Sturanyi*; prilično grubo i nepravilno zrnat, zrna na plohi većinom manje-više sploštena, naginjući na uzdužne nabore, u sredini koji put grubo naborasto punktiran; krilni pokrovci na ramenima malo zaokruženo prošireni, splošteni i osobito u ♂ prema vrhu vrlo jednolično i postepeno opadajući, u ♀ više jednako široki; pruge piknjica u krilnih pokrovaca prilično duboke, intersticije u ♂ uske, manje-više svedene, u ♀ široke i plosnate sa nepravilnim, mjestimice podvostručenim redom nešto sploštenih, na silazu krilnih pokrovaca oštrijih zrna. Prilegla dlaka je finija nego u *Ot. Sturanyi*, metalične ljuskave se dlake dakle oštrije ističu od dlake. Nizovi dlaka fale.

Dulj. 10—12 *mm.*

♂: Šiljci rila jednostavni (kao u ♀); zadnji sternit kao u *Ot. Sturanyi* providen sa oštrim uzdužnim povorima, predidući fino uzdužno-naborasti.

Južna Albanija. Južno Valoni u planini Čore (odakle imam i obilnih *Ot. perdix*-a) sabirao preparator Winneguth.

9. ***Otiorrhynchus prokletiensis*** Apf.

Akad. Wien, Sizber. mat. naturw. Kl. I. 127, str. 171.

Ot. valonensi m. ♀ subsimilis, corpore majore et robustiore, elytris paulo longioribus, amplis, haud depressis, fere parallelis, haud tomentosis, sed pilis setiformibus albidis parce instructis squamulisque brevibus, piliformibus aureis irregulariter sat dense vestitis, divergit.

Ab *Ot. dukatiensi* m. corpore multo majore et robustiore, elytris setulosis squamulisque aureis sat dense instructis, haud seriatim pilosis valde distinctus. Lg. 13—14 *mm.*

Alpes Albaniae septentrionales. (Prokletija.)

♀: Velika nezgrapna vrst. Jednako velika kao *cephalonicus* ♀ ali nezgrapnija. Po debeloj glavi, kratkom, debelom, neodvojenom rilu srodan sa *O. valonensis* m. i *dukatiensis* m. razlikuje se od obojice osebujno ljuskavim i fino četinjastim, nedlakavim krilnim pokrovcima, veličinom i nezgrapnim oblikom i još duljim, jače valjkastim krilnim pokrovcima.

Vratni štit jedva širi nego je dug, postrance, umjereno zaobljen, napred postepeno i nešto jače sužen nego u obje vrste, s kojim ga prispodabljamo, postrance odjeven negusto s prilično dugim, priležećim metalnim ljuskavim dlakama, grubo zrnat, zrna gore manje-više izbrušena, tvore u sredini sjajne nabore

a između toga pojedince grubo punktiran. Krilni pokrovci za bazom slabo prošireni, skoro paralelni, jako valjkasti, sa umjereno grubim, postrance plićim prugama pikanja i zrnatim intersticijama (zrna su na plohi manje-više izbrušena), posve nedlakav [1]), obilno, ali prilično raštrkano (samo mjestimice gušće) odjeven kratkim, lancetastim tankim, koji put dlaci sličnim sjajnim ljuskama. Pipalice zdepnaste, vanjski članci biča (3—7) okrugljasti, vrlo malo ili jedva širi nego su dugi.

Dulj. 13—14 *mm*.

Sjeverno-albanske Alpe. U području Prokletije sabirao Dr. Arnold Penther (1914.).

♂ nepoznat.

10. ***Otiorrhynchus dukatiensis*** nov. spec.

♀ *Ot. valonensi* m. affinis, elytris elongatis, vix depressis, subparallelis, nitidis, vix tomentosis, eorum interstitiis uni seriatim pilosis squamulisque metallescentibus rarissimis maculatim instructis distinguendus.

Lg. 10—11·5 *mm*.

♂ ignotus.

Albania meridionalis, prope Dukati urbem.

Stoji blizu *Ot. valonensis*-u m. po debeloj glavi, kratkom, debelom rilu i jednakom obliku vratnoga štita, ali se razlikuje od njeg osobito uskim, valjkastim krilnim pokrovcima i bitno različnom odjećom.

♀: Glava debela, rilo debelo i kratko, jedva odvojeno; oči vidljivo svedenije nego u *valonensis*-a ♀; vratni štit skoro jednako dug kao širok, nešto svedeniji nego u ovog, postrance slabo zaokružen, prema napred vrlo postepeno i slabije sužen nego na bazi, grubo i nepravilno, manje-više naborasto zrnat, zrna na plohi koji put izbrušena; krilni pokrovci na ramenima nešto ispupčani, postrance slabo zaobljeni, manje-više valjkasti, dvaput tako dugi kako su široki, sa umjereno grubim i dubokim nizovima piknjica, piknje su odvojene zrnima ili poprječnim naborima, uske intersticije imadu nepravilni, manje-više izbrisani niz pikanja, prema vani i na silazu prema vrhu zrnati, bez razgovjetnog temeljnog tomenta, ali sa pravilnim redom prilično dugih položenih, žućkastih dlaka a osim toga sa vrlo rijetkim metalnim ljuskavim pjegama.

Dulj. 10—11·5 *mm*.

♂ nepoznat. Predamnom je niz jednoličnih ženka. Valjda partenogenetska vrst.

Južna Albanija, kod Dukatija, južno od Valone sabrao preparator Winneguth. Iz istoga kraja donio je i tipni *Ot. perdix*.

11. ***Otiorrhynchus cephalonicus*** Pic.

L'Echange, 1902, p. 57; Reitter, Wien. Ent. Ztg. XXXII, 1913,, p. 36.

Odlikuje se pred svim srodnim vrstama dugačko opruženim tijelom, dugim, skoro ćelavim, sjajnim, na vrhu gužvasto zarubljenim krilnim pokrovcima i tamnocrnom bojom te jakim sjajem.

[1]) izuzev duge odstojeće dlake na šiljku i na silazu pokrovaca, koje su značajne za sve vrsti skupine *perdix*.

Rilo dugo i usko, od glave neodvojeno, prema napred jednoliko suženo, nad pterigije jako prošireno; vratni štit na plohi grubo punktiran; krilni pokrovci dugo produljeni, na ramenima nešto prošireni, postrance slabo zaobljeni, rub šiljka gužvasto odebljao, uslijed česa izgleda, da su krilni pokrovci pred vrhom duboko utisnuti. Nizovi pikanja u ♂ vrlo duboki i grubi, intersticije uske, pojedince punktirane ili ljuskavo zrnate, bez temeljnog tomenta, ali sa pravilnim nizovima dlaka a tek pred vrhom pojedince s dugim dlakama i metalnim ljuskama.

Dulj. 11—14 *mm*.

Grčka. Na Kefaloniji obrao ga g. Otto Leonhard (Dresden) na *Apollo*-jelici.

Pregled vrsti srodnih sa Ot. perdix Oliv. i geografskog im rasprostiranja.

1. *conjungens* Apf. Sjeveroalbanske Alpe.
2. *Adonis* Apf. Sj.-Z. Albanija.
3. *carpathorum* Csiki. Ugarska (južni Karpati), Hrvatska (Kapela), Bosna, Zap. Albanija (Merdita).
4. *perdix Oliv*. južna srednja Evropa; Balkanski poluotok do južne Albanije.
   v. *brutius* Reitt. Italija (Abruzzi), Z.-Albanija (Merdita).
   v. *excelsior* Apf. I.-Albanija (Valona).
5. *thalassinus* Apf. Istra, Hrvatsko Primorje, Južna Bosna; Hercegovina, Dalmacija, Crna Gora, Albanija.
   v. *ascendens* Apf. Istra, I.-Bosna, Hercegovina, Crna Gora, S.-Albanija.
   v. *hypsobius* Apf. Hercegovina (regio alpina).
   v. *brachyscelis* Apf. Crna Gora, S.-zap. Albanija.
   ab. *cetinjensis* Apf. Crna Gora.
   v. *kiorensis* Apf. I. Albanija.
6. *Sturanyi* Apf. Z. Crna Gora.
   syn. *striginurus* Reitt.
7. *Dorotkanus* Reitt. Dalmacija, (Hercegnovi, Hvar).
8. *valonensis* Apf. J. Albanija (regio alpina).
9. *prokletiensis* Apf. Sjeveroalbanske Alpe.
10. *dukatiensis* Apf. J.-Albanija.
11. *cephalonicus* Pic. Kephallonia.

Pabirci iz jednog jajačkog sidžila.

Priopćio

dr. Ćiro Truhelka.

Kodeks.

U arhivu bos.-herc. zemaljskog muzeja nalazi se pod brojem 1059. mali dosta neugledni u kožu vezani turski sidžil, u koji je nekoč kadija grada Jajca bilježio svoje službene zapise. Knjiga je uskog formata, visoka 29·5, široka 9·7*cm*, a ima svega 159 listi. Prvih 69 listi sadržaje zapise i prepise raznih službenih spisa, koji su u godinama 1104.—1106. po hedžri, to jest 1692.—1694. dolazili jajačkom kadiji. Iza ovih uvezano je u isti svezak 60 listi istrgnutih iz nekog pismovnika sa raznim sistematski poredanim primjercima službenih spisa iz prve pole XVII. vijeka. Većinom su to prepisi iz jednog drinopoljskog sidžila, ali ima i po koji spis drugih kadiluka kao carigradskog, brusanskog i t. d. Ovaki pismovnici imali su služiti mladim kadijama kao uzroci, jer su većinom povađeni iz sidžila kadijâ, koji su bili na glasu kao vrsni stiliste te su početniku, dok se praksom sam ne usavrši, mogli služiti kao primjer.

Kao u većine ovakih pismovnika ispuštene su godine a i osobna imena, koja se spominju, često su zamijenjena sa običnim *„filan bin filan“* i prema tome ova pisma nemaju gotovo nikagovog historičkog interesa; ali bi se u njima moglo inače po gdješta naći, što se odnosi na životne i kulturne prilike grada Drinopolja, koji se tu vrlo često spominje.

Na kraju sidžila nalazi se napokon na 30 listova niz najrazličitijih pisama, većinom prepisa starijih dokumenata, koji su bili zanimivi bilo radi svoga sadržaja, bilo radi svoje forme ili stilističnih vrlina, te su mogli također poslužiti kao uzor mlađoj generaciji. Tu ima po gdjekoje pismo, koje će poslužiti i historičaru kao zanimiv prinos kulturnim prilikama Bosne u XVII. vijeku a ima ih, koji po svom sadržaju imadu i opću historičku važnost. Među ova potonja pisma ide osobito jedno, pisano pod neposrednim dajmom tragedije, koja se 6. veljače 1632. odigrala na Porti u Carigradu a žrtvom joj je bio veliki vezir Hafizpaša, smaknut toga dana od razjarenih janjičara na oči samoga sultana. To pismo dosta je opširno, pisano živahno i pod neposrednim dojmom krvava događaja a valjda od čovjeka, koji je svemu, što se onda na Porti događalo, bio neposredni očevidac! I u tom vidu ima ovaj spis vrijednost historičkog dokumenta prvoga reda a vrijednost mu se povećaje još i time, što je prikaz mnogo opširniji i detaljniji, nego li ga nalazimo u Hammerovoj Povjesti osmanlijske carevine[1]).

---

[1]). Geschichte des Osm. Reiches III. 100.

Nećemo se potanje zabaviti sadržajem obaju pismovnika, nego samo prvim dijelom kodeksa, koji sadržaje sidžil kadiluka u Jajcu. Tu ćemo prije svega naći obične zapise o vjenčanjima, sudbene i notarijalne uknjižbe i druge bilješke, kake se nalaze i u drugim sidžilima. Već iz ovih sitnih, manje važnih bilježaka mogla bi se rekonstruirati po koja sitnija sličica kulturnog života grada Jajca pod konac XVII. vijeka. Obilnije i zanimivije je gradivo, što ga nalazimo u mnogobrojnim beratima, fermanima i valinskim bujrultijama, što ih je kadija i ako ne najljepšim pismom a ono velikim marom prepisao i time sačuvao od propasti. Skoro svaki pojedini od ovih zapisa ima neku historičku ili bar kulturno-historičku vrijednost, jer je sidžil nastao u važnom historičkom momentu, par godina samo iza oslobođenja Slavonije, u doba, kada su hrvatske čete kušale da oslobode Liku, carske austrijske da osvoje Srbiju a mletačke osvojiše Gabelu.

Pojedini događaji u ovim promjenljivim vojnama dakako nisu zabilježeni u sidžil, jer tamo ni nebi bilo mjesta ovakim čisto historičkim zapisima, ali je ipak dosta zanimivo posmatrati u zapisima refleks, što se odrazivio sa samog bojišta te je dopirao i u zabitno Jajce.

U slijedećim retcima iznijeti ćemo pabirke iz najzanimivijih zapisa ove vrsti a historičar, koji će se dati na proučavanje ovoga rata, naći će tu po koji podatak, koji će u drugim vrelima uzaludno tražiti.

Grad Jajce.

U svom obilju bilježaka, kojim se odlikuje ovaj obsegom maleni a oblikom neugledni sidžil, zanimale su mene, koji sam se nekoć zabavio povješću i starinama grada Jajca [1]), naravski u prvom redu vijesti, koje se odnose na sam grad. Mi tu saznajemo po jednoj bilješci, da je od *fetha* (osvojenja) do dobe, kada je pisan sidžil, Jajce pogorilo tri puta. Godine 994. (=1586.) veli se, da je izgorilo »po drugi put«, prema tomu bio je i prije toga — valjda za samog osvojenja — prvi požar. Treći put izgorilo je 14. ramazana 1068. (=15. lipnja 1658.) a vatra planula je u ićindiju (poslije 3 sata po podne) u kući Hadži Abasa, sina Mehmedova. Plamen se brzo rasprostro po svoj čaršiji te je pogorilo čitavo Jajce.

O gradskim utvrdama govori jedna molba, što su je žitelji gradski u redžepu 1037. (ožujku 1628.) poslali bosanskom valiji te ga upozoruju, otkađa je sultan Sulejman osvojio Jajce, da su gradski bedemi i svodovi na sve četiri strane tako oštećeni, da je opasno prolaziti kroz vrata i kraj bedemova. Valiju sjećaju njegova obećenja, da će grad popraviti i mole, da naredi, da se pošlju što prije zidari iz tri izokolna kadiluka: Jajca, Gjolhissara (Jezera) i Akhissara (Prusca), koji će grad popravljati. Medvedkula, najstarijiji građevni spomenik Jajca, spominje se u jednoj bujrultiji od godine 1104. (=1693.), gdje se dizdaru nalaže, da se radi eventualne opasnosti brine oko toga, da u njoj bude uvijek dovoljna straža. Ćupriju, što s južne strane ispod grada vodi preko Plive, spominje jedna bujrultija, što ju je izdao valijin *ćehaja* (zastupnik) Murataga, jer je valija onda bio odsutan na vojni. Iz nje saznajemo, da je bila pokvarena i da ju ima popraviti narod iz sela Milasina i Bareve.

Od džamija, što se u to doba u Jajcu spominju, nalazimo svega četiri: dvije u samom gradu a dvije izvan gradskih zidina. Glavna džamija je bila Careva,

[1]). Vidi moj Kraljevski grad Jajce. Sarajevo 1904.

nekoć crkva sv. Marije, koju je sultan Sulejman, kada je Jajce konačno osvojeno, kako saznajemo iz jednog zapisa, pretvorio u džamiju ili, kako se tamo kaže, »sagradio« ju, te se zato zove Sulejmanovom ili hodavendikjarovom (carevom) džamijom. Godine 1033. (1624.) bijaše na njoj imamom Mehmedhalifa, sin Omerov, a 1694. u mjesecu ožujku (koncem redžepa 1105.) dobio je za nju imamski berat neki Ibrahim. Druga džamija u gradu je Hasibe hatune, kojoj se 1693. spominje mujezinom neki Mehmed sa 3 akče dnevne plaće, što ih je dobivao iz vakufa Hadži Mahmutova.

Džamije izvan grada bile su Ibrahimbegova i Abdulahagina. Na prvoj imenovan je beratom od početka šabana 1103. (18. travnja 1692.) na mjesto Ibrahima neki Fazlulah kao imam i hatib, na potonjoj dobio je 25. ševala 1104. (29. juna 1693.) imamski berat sa 7 akči dnevnice neki Mustafa halifa, ali je protiv njega na Porti izišao imam Mustafa te ustvrdio, da je krivim navodima ishodio carski berat a imamstvo da za pravo ide njemu, na što je jajačkom kadiji fermanom od konca ramazana 1105. (25. travnja 1694.) naloženo, da taj spor razvidi i prema šerijatu uredi.

Osim džamija spominju se u Jajcu i dvije više škole. Jedno je medresa (ba'ki) u tvrđavi, što ju je sagradio Hadži Mehmed te je na nju dobio berat muderiski (profesorski) početkom džemazulahira 1103. (19. veljače 1692.) neki Hasan halifa a drugo je mualimhana (učiteljska škola) Karadžozbegova a berat mualima na njoj dobio je nakon smrti prijašnjeg mualima Mustafahalife sredinom džemazulahira 1103. na predlog jajačkog kadije neki Mehmedhalifa.

Zanimiv je u našem spisu popis vakufskih zaklada, koje su onda u Jajcu postojale i kolika im je bila glavnica u akčama. Bilo ih je svega 14, koje ovdje donosimo, označiv im u zaporci glavnicu: Usta Mehmeda Japalaka (22.000), Hadži Muslije (53.000), Hadži Ahmeda (50.000), Aiše kadune (108.000), Hadži Fatime kadune (40.000), Dnolučki (18.000), Hadži Hasana Muhameda (85.000), Hadži Nezira (30.000), Hadži Husejna (12.000), Smaila ćehaje (7000), Ibrahimbega (10.000), Bilajca (30.000), Hadži Sulejmanefendije (16.000) i Šejh Osmanefendije (70.000). Neki od ovih vakufa spominju se i na drugim mjestima sidžila a tako Hadži Mahmutov, od čijih prihoda je plaćen mujezin džamije Hasibe hatune i komu je beratom od 1104. sredinom džemazulevela (22. siječnja 1693.), nakon smrti Hasana imenovan mutevelijom neki Mehmed sa 4 akče dnevno.

Od džamija u jajačkom kotaru spominje se džamija u Skendervakufu, u nahiji Vrhovini, što ju je sagradio Ali-hadže mutevelija te je uz nju uvakufio zemalja, za koje je ishodio temliknamu, uslijed koje su postale mulkovno vlasništvo, na komu je pravo pobiranje desetine i ostalih državnih poreza i prihoda pripadalo vlasniku — dakle vakufu. O ovom vakufu govori ferman od god. 1105., po komu su ove vakufske zemlje u novom tefteru (gruntovnici) upisane kao temlik-zemlje. Imamstvo na toj džamiji čini se, bilo je nasljedno, što možemo zaključiti iz dva berata od 1104. i 1105., kojima se imamom i hatibom imenuje neki Mehmedhalifa, pošto mu je otac Džafer uslijed starosti odstupio.

Najveći vakufski posjed u kadiluku Jajcu bio je Gazi Husrefbegov u Dnoluci. Svojom vakufnamom od sredine listopada 1534. uvakufio je slavni Gazi Husrefbeg za uzdržavanje svoje — »Begove«, kako ju narod zove — džamije osim drugih zemalja i u nahiji Dnoluci kod Jajca zemlje Dnoluku, Divičane, Bekriće, Gornju i Donju Sjenicu i isposlovao je na njih carsku mulknamu, kojom su one

odvojene od ostale mirijske zemlje i postale vakufskim mulkom, na komu je ovaj osim sviju prihoda od posjednika zemalja imao pravo pobirati i desetinu i sve ostale državne poreze. Koliki li je bio prihod ovih zemalja razabire se po tom, da ih je god. 1104. od mutevelije Mustafe od žetve do žetve uzeo u zakup neki Salihbaša za godišnju zakupninu od 190.000 akči te je položio u ime kapare 40.000 akči a osim toga se obvezao, dostaviti svu desetinu od pšenice, koja bi tamo rađala, Gazi Husrefbegovu imaretu u Sarajevo. Ti prihodi sastojali su se osim desetine i od svih resmova (poreza), globa i drugih prihoda, koji se u carskoj mulknami poimence spominju, kao *jova, kačkun, gečkun, bejtulmal, mali gajib* i sve *baduhave*. Zakupnik Salihbaša, koji je ponio sobom od bosanskog valije Mehmedpaše posebnu bujrultiju od 3. zilhidžeta 1104. (5. kolovoza 1693.), dao je svoj zakupni ugovor kod kadije u Jajcu uvrstiti u sidžil te mu je ovaj o tomu izdao muraselu. Pošto je od starine bio propis, da se vakufski prihodi svake godine dražbom daju iznova u zakup, promijenio se slijedeće godine i zakupnik dnolučkog vakufa te je novi zakupnik Mehmedefendija u zajednici sa nekim Mustafom Čelebijom ponudio 11.000 akči više zakupnine. Taj novi zakupni ugovor sklopljen je koncem ševala 1105. (23. lipnja 1694.) a kada je i ovom zakupniku izminuo rok kupio je vakufske prihode u Dnoluci neki Hasan.

Vrhovnim zapovjednikom tvrđave Jajca sa naslovom *bašu-bog* bio je Ibrahimaga a pod njim bio je još i gradski dizdar Muhamed Jajčanin od 195 buljuka, koji je bio neposredni starješina gradskih vojnika. Ovi potonji bili su seljaci iz okoline, većinom iz Dnoluke te su vršili naizmjence stražarsku službu i za vrijeme svoga službovanja bili su oprošteni od svih nameta a ako bi se vratili svojim kućama te bi obrađivali zemlju, morali su, kao i druga raja, plaćati namete (bujrultija od 12. rebi-ul-evela 1106.) U drugoj bujrultiji spominju se opet žitelji sela Kjojluka, koji su bili muhafizi u gradu Jajcu i za vrijeme svoga službovanja oprošteni od nameta (8. ševala 1104. = 12. lipnja 1693.).

Na čelu civilne uprave u Jajcu bio je posebni *vojvoda*, podređen banjalučkom kajmekanu, a za svoju službu bili su mu doznačeni stanoviti timarski prihodi. Da je osim prostih vojnika u jajačkom gradu bilo timarlija — mustahfiza — svjedoči nam jedan carski berat, ponovno izdan na »Lipačovu polju« 15. ramazana 1104. (= 20. svibnja 1693.) za *gedik-timar* nekom Ibrahimu, jer je on svoj izvorni berat izgubio.

Okolišni gradovi.

Od gradova u okolici Jajca spominju se u sidžilu na nekoliko mjesta grad V i n a c ili V i n č a c na Vrbasu putem u Skoplje. Kako razabiremo iz jedne bujrultije od 2. rebiulevela 1105. (= 1. studenog 1693.) bio je zapovjednikom grada posebni ćehaja jajačkog kapetana a posada se sastojala kao i u drugim manjim gradovima, valjda od d e r b e n d ž i j a, jer se u njoj veli, da su vojnici, dok vrše svoju dužnost, oslobođeni od rajinskih poreza te se ne smiju upotrebljavati u teške poslove.

Džamija, koja se nalazi danas još pod podorom grada Vinca, sagrađena je godine 1105. (1693.) a graditelji su joj bili neki Mirković i Muhamed Kaplan. Ovu dvojicu trebao je valija za jednu gradnju u Travniku pa je naložio, da mu se pošlju a dograđivanje džamije da se povjeri Redžepu iz Jezera.

Lokalne sitnice.

Kako je kadija po svom zvanju imao i ingerenciju u policajnim poslovima, prirodno je, da će u sidžilu biti i zapisa, koji se odnose na ove poslove te ćemo primjera radi, i ako nisu osobito zanimivi, spomenuti nekoliko odnosnih bilježaka, donekle značajnih za prilike one dobe. Tako jedna valinska bujrutlija od 17. šabana 1104. (= 25. travnja 1693.) govori o tom, da su na obali rijeke Ugara, između sela Dobrića, Orašca i Krčke nađena trupla dvojica umorenih trgovaca, oba po imenu Ivan, te je poslan posebni valinski mubašir, da pretraži obližnja sela, ne bi li našao trag ubojici. Muteselim banjalučki opet javlja (3. muharema 1105.), da je među selima Barova i Zdaloča izginuo neki Zulfikar Dukinlija i moli kadiju, da pronađe ubojicu i predade mubaširu. I nekom Mehmedagi Gradiščaninu iz sela Bešpelja nestao je svaki trag te je valija naložio kadiji, da ustanovi je li zbilja *nabedid*. Ova potonja riječ upotrebljava se za ljude, kojim se izgubio svaki trag, bili oni pobjegli ili se odselili na nepoznato boravište a kao nabedid proglašivao bi se neko nakon tri godine, pošto bi mu nestao pouzdani trag i glas a zemljišni mu posjēd potpao bi onda pod tapiju.

Zanimiva je i jedna tjeralica, kojom valija javlja kadijama u Jajcu i Jezeru, naibu u Jenidži (Varcaru Vakufu) te dizdarima u ova tri grada, da je njegovom zahiredžiji Ahmetagi utekla robinja, pošto mu je pokrala mnogo robe te im se nalaže, da dobro paze i ako bi onuda prošla, da je uhvate i pošlju na divan (bujr. od 8. muharema 1105.). I druga jedna bujrutlija radi o robovima, odnosno o ratnim sužnjima. Neki Osman pokupovao je naime od ključkih vojnika 50 robova a pošto je to valjda bilo zabranjeno, nalaže se kadiji u Jajcu, ako bi onuda prošao, da njega i robove pohvata i pošalje u Travnik. (7. zilkade 1104.)

Kako su se muslimani zauzimali za svoje ljude, ako bi se našli u nevolji, razabire se iz jednog pisma u pismovniku, dodanom sidžilu, pisanom 6. redžepa 1039. (19. veljače 1630.), što su je slali ajani grada Jajca, brodski (= travnički) kadije Mahsud i Sulejman te se zauzimlju za Hasanagu, dizdara grada Jezera, koji se ogriješio protiv kliškog sandžakbega Bajrampaše, koga usrdnim riječima mole, da mu oprosti, jer je on čovjek zaslužan, koji se zauzimlje za opće dobro.

Tadanji bosanski beglerbeg Mehmedpaša Korča bio je, čini se, veliki neprijatelj pića, jer u sidžilu ima dvije bujrultije, koje oštrim prijetnjama zabranjuju alkoholna pića. U jednoj od 17. ševala 1104. (26. lipnja 1693.) zabranjuje strogo pravljenje i prodaju svakog opojnog pića, dapače šalje u Jajce posebnog mubašira, koji će pregledati kuće i dućane i sve piće, što bi našao, proliti a burad porazbijati. Pijanice, koje bi našao, neka svezane pošalje na bosanski divan a ako bi koji utekao ili se sakrio, odgovarati će za njega imami, hatibi i građani. 16. rebiul-evela 1106. (= 14. rujna 1694.) izdao je Mehmedpaša okružnicu na sve bosanske kadiluke, kojom tu zabranu ponavlja te naročito zabranjuje, da se u blizini džamija i mesdžida drže mejhane, gdje se pije vino, rakija i druga opojna pića te se tamo sakuplja narod, opija i nepristojno govori. Što god se nađe mejhana neka se zatvore a burad porazbije.

Vojna oko Biograda.

Najzanimiviji su u našem sidžilu nekoliko spisa, koji se odnose na jedan historički događaj veće važnosti — na opsadu Biograda. 1688. uđoše austrijske

vojske i osvojiše veliki dio Srbije a carigradska vlada, videći svoju glavnu neprijateljicu. Austriju, kako je prešla na balkansko tlo, stupajući prema Carigradu, uprla je sve sile, da opet osvoji Biograd, koji se smatrao ključem čitavog Balkana. Ali svi pokusi ostaše isprva uzaludni a tek nakon dvije godine, 1690., pošto Turci osvojiše Niš i Smederovo i, pošto je jedna sretnom rukom bačena bomba digla biogradsku barutanu u zrak, osvojiše Biograd, carske se čete moradoše povući preko Save a skoro u isto doba, kada bosanski Turci osvojiše Gradišku, moradoše i na gornjem tijeku Save vratiti se na lijevu obalu.

Kako diplomatska pregovaranja, što ih je Austrija poduzela posredovanjem engleske, francuske i holandske diplomacije, nebi li došlo do mira, nisu uspjela, planuo je 1693. austro-turski rat iznova. Veliki vezir Mustafapaša Bijiklija prešao je u mjesecu julu kod Tutrakana Dunav, namjeravajući kroz Moldavsku provaliti u Sedmogradsku a otale širokim lûkom u Ugarsku, ne bi li se dokopao izgubljena Budima; ali austrijski vojskovođa princ Croy pusti vezira, da polazi ovom dangubnom stranputicom te pođe ravno na Biograd. Na Ciganskom otoku sagradi preko Save most, pređe na srpsko tlo te se ušanči kod Višnjice, gdje ga biogradski topovi ne mogoše stići i poče otale nesmetano kopati jarkove prema Biogradu. Biogradski paša Džaferpaša, bojeći se, da neće moći sam odoljeti, pošalje vijest, da je Biograd u opasnosti, velikom veziru a Mustafapaša bi prisiljen, okaniti se svoje prvobitne namjere te se vrati na Dunav. Prešav rijeku stiže u Jagodinu i tu ga dočeka glas od Džaferpaše, da se je neprijatelj, dočuv da veliki vezir ide Biogradu u pomoć, okanio obsade i vratio preko Save. Vezir posla tatarsku konjicu u potjeru za uzmičućim Austrijancima a sam ode u Biograd (19. rujna) te naredi, da se poprave gradski bedemi a naprotiv Višnjici, gdje se neprijatelj bio ušančio, da se sagrade dvije nove utvrde. Sam veliki vezir upravljao je tim gradnjama te je ostao sve do pred zimu u Biogradu, a onda se u studenom vratio u Drinopolje i Carigrad [1]).

Toliko nam ukratko kazuje povijest o ovoj epizodi, a naš sidžil nam donosi nekoliko vijesti, koje ovaj prikaz popunjuju. O mobilizaciji bosanskog vojničkog kontingenta, koji je imao krenuti u carsku ordiju, govori ferman od 15. redžepa 1104. (22. ožujka 1693.), pisan u Edreni (Drinopolju) i adresiran na bosanskog beglerbega mirimirana Mehmedpašu, komu se nalaže, da skupi 2000 *mirilevendana* (carskih vojnika), koji će dobiti u ime *bakšiša* po 10 groša i da ih predade *mubaširu* (poslaniku) Fazli buljukbaši, koji će im biti *bašu-bog* (zapovjednik) te ih povesti u carsku ordiju. Ovaj kontingent morao se međutim povećati, jer se je bilo bojati, da će neprijatelj iz Biograda krenuti uza Savu te provaliti i preko bosanske granice. Zato je 4. zilhidžeta 1104. (27. srpnja 1693.) valija izdao novu zapovjed, da se sprema svako, ko je kadar ponijeti oružje, da ide u pomoć carskoj vojsci. Za obskrbu carske ordije morala se i Bosna, prem je bila zabavljena na dvije strane: vojnom na Krajini i na Gabeli, također brinuti. Tako je sutra dan (28. srpnja) izdana kadiji jajačkom bujrultija, da za carsku vojsku pokupi po kotaru što više pšenice, da ju samelje na jajačkim mlinovima i da preda ćehaji Mehmedagi, koji će ju poslati carskoj vojsci. I 26. kolovoza izdana je kadiji druga bujrultija, da kupi po svom kotaru *salijanu* (živež) za gotove novce i da pošalje u Travnik za *mirilevendane,* koji će poći u carevu ordiju.

---

[1]) Jos. v. Hammer, Gesch. des Osman. Reiches III. 860.

O samim događajima, koji su se zbili pred Biogradom, govori jedna bujrultija bosanskog valije, adresirana kadijama u Jajcu, Jezēru i Varcar-Vakufu, koja javlja, da je neprijatelj obsio Biograd, te da na nj danju i noću puca iz 7000 „jemez"-topova (taj broj je naravski obični pleonazam) i sa mnogim kumbarama. Muslimani u gradu da su patili od tog juriša mnogo muka a valija je poslao onamo dva čovjeka, kojim je uspjelo stići u Biograd te su mu na povratku donijeli glas od njegova prijatelja divanefendije i tamošnjeg serdara, da je neprijatelj na dan 10. muharema(11. rujna) digao obsadu i pobjegao, ostaviv mnogo mrtvih i silnu džebhanu. Da se ta vesela vijest dostojno proslavi, nalaže valija, neka se narodu razglasi a u džamijama neka se čini dova i pomoli boga za cara.

Drugi opis, koji se bavi istim događajem je carski ferman adresiran na bosanskog valiju a datiran 17. muharema 1105 (= 18. rujna 1693) u »biogradskom polju«, iz čega saznajemo novu, dosada nepoznatu činjenicu, da je ne samo veliki vezir, nego i sam sultan glavom došao u Biograd — dakako, tek pošto je minula svaka opasnost. U tom se fermanu historička fakta prikazuju u nešto kićenijoj formi. Veli se, da je neprijatelj uhvatio priliku, što je serdari ekrem, veliki vezir Mustafa paša pošao na drugu stranu (t. j. preko Dunava na Erdelj) te navalio na Biograd i po bedemovima i utvrdama počinio velike štete. Čuvši to serdar-ekrem vratio se, porazio i protjerao Nijemce. Pošto je prijeka nužda, da se biogradski bedemi što prije poprave, zapovijeda car, da se iz Bosne pošalje 300 majstora zidara, kamenara i tesara, koji će dobiti u ime plaće po 1000 akči predujma a taj će se predujam u svoje vrijeme obračunati. Novac za isplaćivanje ovih predujmova poslao je car zajedno sa fermanom i opominje, da se njegova zapovjed obzirom na ozbiljna vremena što brže izvrši.

Prepis ovoga fermana poslao je valija Mehmedpaša sa bujrultijom od 1. listopada kadiji u Jajce s nalogom, da iz svoga kadiluka probere 22 majstora, koji će poći na posao u Biograd. Zanimivo je, da Mehmedpaša, zanešen sretnim uspjehom vojne, grad Biograd, komu turski historiografi nadjenuše ime »D a r-u l-h a r b«, to jest »kuća bojeva« zove »Hajr-ul-bilâd« t. j. Sretnim mjestom.

I sultan boravio je dulje vremena uz velikog vezira u Biogradu. Razabiremo to iz drugog fermana, pisana početkom rebi-ul-evela (1. studenog), gdje se po izvješću bosanskog valije, podastrtom caru u Biogradu, naređuje, da Bošnjaci sabiru žito za carske mornare i kapijske ljude (t. j. dvoranike) i da ga prodadu za gotovi novac, iz čega se vidi, da je car došao sa velikom dvorskom pratnjom u Biograd. Ovaj ferman razaslao je valija na kadiluke bujrultijom od 19. prosinca 1693., dakle šest nedelja, nakon što je pisan, jamačno u doba, kada se je carski dvor davno već vratio te nije bilo više potrebe slati za nj žita. Ako i kasno, zahtijevao je redovni red, da se ferman, makar i bezpredmetan, razašilje običajnom okružnicom.

U sidžilu nalazimo i popis majstora, koji su poslani iz jajačkog kadiluka u Biograd i popis mliva, sabrana za miri-levendane i kapijske ljude. Mi ćemo ta dva popisa samo s toga iznijeti, jer sadržaju popis sela, koja onda spadahu pod jajački kadiluk, te se prema njima može odrediti tadanje upravno područje kotara.

Za majstore izabrala su po nekoliko sela po jednoga i to sela Dolibaba, C r v e n a Stijena i Bučić nekog Mehmeda, sina Ahmedova; sela Crepanjsko, Cepić i Brod Dragoju, sina Avramova; sela Biokovina, Bukvica i Vinćac nekog Omera,

šest općina unutarnjeg i vanjskog grada Jajca Osmana, sina Ibrahimova; Dnoluka sa tri sela, Budimira, sina Vasiljeva a Varcar-Vakuf Musli-Ćatu. Ovo su vode zanatlije, a ostala imena majstora suvišno je bilježiti.

Mliva za mirilevendane i divanske ljude sakupilo se u kotaru Jajcu 3000 oka a doprinijeli su Dnoluka (1200), Jenjidže (Varcar 250), Jajce grad (110), Bešpelj (200), Vrbaška (150), Biokovina (120), Bukvica (120), Vinčac varoš (120), Sokolina (50), Cepić i Brod (100), Bešluk (100), Hodavendikjar (= Carevo polje 100), Vrbnica (100), Vlasin i Milje (100), Idbar (110), Bilajce (180). Nahija Vrhovina oslobođena je na osnovu svojih privilegija od podavanja ovake vrsti.

Popravci biogradskih utvrda nisu dovršeni tečajem iste godine, nego su se nastavljali i slijedeće, 1694.

To naređuje ferman od 16. džemaziul-ahira 1105. (= 12. veljače 1694.), kojim se nalaže, da se iz bosanskog sandžaka pošalje onamo 200 a iz hercegovačkog 100 zidara, koji će opet dobiti po 1000 akči predujma a ti novci isplatiti će se od inovjerske džizije (harača) te se nalaže džizijedaru, da u tu svrhu što prije sakupi tri tovara akči u ime džizije za godinu 1105.

I ovaj ferman poslao je valija u prepisu jajačkom kadiji sa bujrultijom i nalogom, da pošalje 20 zidara sa halatom u Biograd, komu ovaj puta daje predikat »gvozdene brave carevine«. Kadija, da taj nalog izvrši, odabrao je iz Vrhovine 8 majstora, iz Varcara 3, Dnoluke 4, Bešpelja 1, Crepanjske, Broda i Cepića 1, iz Bukovice, Vinčaca i Biokovine 1, iz Jajca, Vrbice i Milâ 2; ali kako se ovi nisu žurili na put u daleki Biograd, poslao je valija 12. redžeba 1105. (9. ožujka 1694.) bujrultiju, kojom urgira, da se zidari što prije pošalju.

Isto proljeće stigao je valiji nalog, da se po Bosni kupi vojska, koja će poći u Biograd kao posada. Carskim fermanom određeno je, da joj bude baši-bog (zapovjednik) Fazlulahaga, koji će sakupljati mirijske sekbane do 20 dana prije Jurjeva te s njima poći na Biograd (bujrultija od 13. šabana (9. travnja).

Vojna na Krajini.

U isto vrijeme, kada su Mlećani opsijedali Gabelu a Austrijanci Biograd posta Adam Baćanj hrvatskim banom. Kako je pred koju godinu oslobođena Slavonija od turskog gospodstva, naumio je ban, da oslobodi Liku i Krbavu te navali na bosansku Krajinu i osvoji Vranograč, Novo Todorovo i Veliku Kladušu (1693.)

Ova navala prouzrokovala je po krajiškim gradovima, osobito po onim na udaru, pravu paniku te su pojedini zapovjednici jednostavno sa svog mjesta utekli a njihovi vojnici naravski za njima. Tako su se kapetan i age u Gradiškoj potužili valiji, da je sam banjalučki muhafiz (kapetan) Mahmud ćehaja Sajmović utekao u Dnoluku, Ibrahim Zilo u Skendervakuf, Salih ćehaja Dobokuša i Mahmut Trodoša u Jajce te su svojim primjerom zaveli mnoge druge na bijeg. Valija je za to izdao posebnu bujrultiju, da se bjegunci pohvataju i sa svojim familijama vrate na svoja mjesta. Bolje nije bilo ni na bihaćkoj Krajini a ni na posavskoj. Pod dojmom ovakih vijesti kao da se bosanski valija Mehmed-paša Korča pobojao i za sam grad Jajce, prem je on daleko od granice, jer je već pod kraj godine 1104. (svršava 7./I. 1493.) poslao u Jajce bujrultiju, kojom nalaže dizdaru jajačkog grada, da se radi eventualne neprijateljske opasnosti brine oko toga, da u Medvedkuli i maloj kapukuli bude uvjek dovoljna straža i to da redomice

drže stražu po dva *karauldžije* koje valja svako 2—3 sata pregledavati a u čardacima izvana neka se postave stražari iz Ibrahimbegova džemata.

Kako se je bilo bojati, da će i Mlećani navaliti sa tromeđe, zapovjedio je valija 6. svibnja 1693. jajačkom kapetanu Ibrahimagi, da pokupi pandure iz Dnoluke i Bešpelja te ih kao čuvare (muhafize) pošalje u palanku Varcar Vakuf, jer je ona blizu Crne gore — razumijeva se planina — kroz koju bi neprijatelj mogao lahko provaliti. Isti dan izdana je druga bujrultija, koja veli, da je neprijatelj udario na Bosnu te se zapovijeda, da se digne svaki, ko je musliman, da pođe suzbiti neprijatelja, a koji se ne bi odazvali pozivu, da im kadija i kapetan javi imena valiji, koji će ih strogo kazniti. Isti dan popisao je jajački kadija sekbane i novce, koji su se do onda sakupili a bilo je svega u kadiluka 90 sekbana i novca u ime *han-harča* (putnog troška) 7696 groša. Najviše sekbana (34) stavio je vakufski čifluk Dnoluka i selo Ibšnik (22) a u novcu doprinijeli su najviše grad Jajce (2640 groša) i selo Bešpelj (1320 groša).

Sred ovih priprava stižu valiji pobliže vijesti o neprijateljskim ratnim pripravama, a naročito, da je neprijatelj sakupio jednu vojsku u Novoj Gradiški a karlovački general da sa 4000 Nijemaca i čitavim hrvatskim pučkim ustankom kani udariti na Bihać. Zato nalaže bujrultijom od 6. ramazana 1104. (11. svibnja 1693.) svim kadijama, pa i jajačkom, da osim od Vrhovine i Jenjidže (Varcara), gdje su žitelji bili filuridžije, odnosno derbendžije, digne od svake kuće po jednog puškom oružanog momka i što brže pošlje. U to vrijeme dolazio je u Bosnu i transport baruta i džebane za ovu vojnu te je valija naredio kadijama na putu od Sjenice do Travnika, da dostave potrebne konje.

Čini se, da su bosanski vojnici na Krajini sredinom ljeta polučili pomanji uspjeh te je dovedeno nekoliko zarobljenika u tvrđavu Jajce i tamo zatvoreno a 4. lipnja 1693. nalaže valija kapetanu Ibrahimagi, da za čuvanje ovih zarobljenika upotrebljava *mustahfize* (gradske stražare) timarlije a ne drugi vojnike, jer ove valjda treba na granici.

U drugoj poli lipnja stiglo je valiji u Travnik poslanstvo iz Starog Majdana sa vijesti, da je neprijatelj udario i na Zmijan, moleći, da se pošlje što prije pomoć i valija naumio je s toga koncem lipnja poći sam glavom u Krajinu, da organizira obranu. Pošao je putem u Banju Luku te je imao 25. lipnja stići u Jajce i naložio kadiji, da mu za vojsku, koja će s njime doći, za taj dan priredi 5000 oka kruha u 1000 hljebova.

Pošto je ta valinska ili kako se službeno zvala — *divanska* vojska pošla na bojište, imali su se kadiluci u njenom zaleđu brinuti za njenu obskrbu i za dovoz potrebne municije. O tom radi nekoliko valinskih bujrultija u našem sidžilu. Tako je kadiji jajačkom bujrultijom od 24. zilkadeta 1104. (27. srpnja 1693.) naloženo, da za prevoz od četiri tovara baruta za grad Kamengrad i za palanke, koje spadaju pod njegovo područje, dostavi potrebne konje.

Valija možda još i nije stigao na pravo krajiško bojište i već mu dođe od bihaćkoga sandžakbega vijest, da karlovački general — u bujrultiji ga zove »banom« — kupi na Zrinskom polju veliku vojsku, s kojom će provaliti u Bosnu i ban razasla na kotare bujrultije pa i jednu od 9. muharema 1105. (10. rujna 1693.) kadijama u Jajcu i Jezeru, kojom nalaže, da svako, ko je kadar ponijeti oružje bude spreman, poći na obranu domovine, čim stigne zapovjed. Što je prema sporim prilikama mobilizacije u ono doba moglo brže biti, sakupio je valija vila-

jetsku vojsku te je već osam dana poslije poslao svog ćehaju Murata s jednim dijelom vojske naprijed i bujrultijom od 17. rujna (16. muharema) naložio kadiji i dizdaru u Jajcu, da za slijedeći četvrtak prirede 1000 oka hljeba za vojsku, koja će kroz Jajce proći i tamo noćiti.

O samomu ratu na granici opet nema u našem sidžilu pobližih vijesti. Tek možemo ustanoviti, da je koncem listopada bio dovršen, a kako s druge strane znamo, ne baš u prilog Turskoj, premda ni ban Baćan nije postigao svoga cilja: oslobođenja Like. 3. rebi-ul-evela 1105. (2. studenog 1693.) poslao je valija Mehmedpaša bujrultiju kadijama, koji se nalaze na cesti od njegova tabora do Sarajeva, te javlja, da će se vojska vratiti i zapovjeda, da se brinu oko hrane za nju, tako da je u svakom konačištu bude pripremljeno za tri dana.

Uspjeh, što ga je u godini 1693. polučila hrvatska vojska na bosanskoj Krajini bijaše toliki, da je ne samo među stanovništvom nego i među posadama najbližih turskih gradova u Krajini nastala prava panika a age, vojnici i svirači pograničnih gradova Gradiške, Cernice, Pakraca, Požege, Jasenovca, Kostajnice i Novoga ostaviše svoja mjesta te se porazbjegoše. Mnogo ih se nastanilo u Jajcu, te se, računajuć na ratnu konjunkturu, bavilo prekupom, mešetarstvom i lihvarstvom a svirači (mehteri) bavili su se glazbom. Kada je to dojavljeno Mehmedpaši posla 22. džemazi-ul-evela 1105. (9. siječnja 1694.) oštru bujrultiju kadiji u Jajce, kojom nalaže, da sve vojne bjegunce sa granice, koji su se sakrili u njegovom kadiluku, pošalje na službovanje u Banju Luku.

Neuspjeh na krajiškom ratištu u minuloj godini ponukao je valiju, da se za vojnu, što je imala slijediti u godini 1694., što bolje pripremi. Zaredaše bujrultija za bujrultijom, da se organizira što tvrđa obrana protiv neprijatelja, koji prijeti provaliti u Bosnu. I Porta, čini se, došla je do uvjerenja, da Bosna svojim redovitim spahinskim kontingentom nije kadra, da se odupre na tako širokoj fronti, koja je gotovo u neprekinutom nizu vezala od Boke do Save. Zato je odlučila popuniti bosansku vojsku dobrovoljcima – plaćenicima — te je iz državnih prihoda za njihovo uzdržavanje odredila potrebne svote.

U Jajce poslan je 15. džemazi-ul ahira 1105. (1. veljače) bujrultijom i carskim fermanom Fazlulahaga da kupi carsku vojsku. Nosio je sobom 15.000 gr. ša a od toga imao je davati svakomu, ko bi se unovačio, po 10 groša napojnice a osim napojnice obećana je svakom momku unapred dvomjesečna plaća i obskrba do valina tabora. Ti vojnici imali bi biti krjepki i zdravi ljudi i dobri strijelci a popisivati će ih buljukbaša Ahmed Kušuča.

19. džemazi-ul-ahira 1105. (5. veljače 1694.) poslana je kadiji druga bujrultija, u kojoj se veli, da grad Krupa na granici oskudijeva hranom i živežem, te se nalaže, da se u kadiluku sakupi dvadeset komora konja, koji će nositi onamo hranu a vođom tih ponosa imao je biti Murataga sa nekoliko kapijskih ljudi.

Da mobilizacija bude što uspješnija i brža, razaslao je koncem redžepa (koncem ožujka) valija Mehmedpaša Korča po kotarima i prepis fermana, u kojemu se ističe velika opasnost od neprijatelja, jer ovaj namjerava provaliti u samu Bosnu i zapovijeda, da se na poziv bosanskog beglerbega Mehmedpaše digne na oružje, svak, koji ga je kadar ponijeti i da krene pod Mehmedpašinom zapovijedi na obranu domovine.

O operacijama, koje su sada slijedile, šute zapisci u jajačkom sidžilu, ali da su bile krvave to nagoviješta jedna bujrultija od 9. ramazana 1105. (= 4.

svibnja 1694.), koja kadiji u Jajcu zapovijeda, da banjalučkom muteselimu pošalje kirurga Izeta iz Kostajnice, da liječi ranjenike, koji leže u Banjoj Luci.

Tako je Bosna vodila rat na dvije, daleko udaljene strane: na Gabeli i na Krajini a u ovo doba spremahu Mlećani iznova provalu na sredini između oba ratišta. 20. ramazana 1105. (= 14. svibnja 1694.) poslao je valija jajačkom kapetanu Ibrahimagi i dolhisarskom (jezerskom) dizdaru Aliagi bujrultiju te im javlja, da je sinoć dobio od ključkog kapetana Džaferage vijest, da je zapovjednik zadarski »Sandra«, poslao svoga povjerenika na Zmijan sa nalogom, da pobuni pograničnu bosansku raju. Buntovnici da su se sakupili pod Kninom i čekaju priliku da navale. Valija zato nalaže kadijama, da osim vrhovinskih *levendana* dignu, što god mogu pješaka i konjanika i obskrbe sa desetdnevnom hranom te pošalju što brže u Varcar Vakuf, gdje će budno čekati, a ako bi neprijatelj udario na Zmijan i na okolicu Zavale neka ga odbiju i nevoljnom narodu budu na pomoći.

Selo Zmijan, koje se tu spominje je u općini Omaška a njegovi žitelji nisu morali s toga razloga polaziti kao kombatanti na vojnu, jer su, kako saznajemo iz jedne tužbe, što je 1624. poslaše budimskom paši Musapaši, filuridžije, koji su plaćali godišnji porez od jednog dukata.

Opasnost postala je pod jesen sve veća i kritičnija, što možemo po tome zaključiti, da je Mehmedpaša početkom safera 1106. (= 21. rujna 1694.) poslao kadijama u Jajce i Travnik opet bujrultiju, u kojoj veli, da hrvatski ban namjerava udariti na samu Banja Luku te da se s toga dignu svi *sekbani*, pučke ustaše i sve što je kadro ponijeti oružja pa i oni vojnici, koji su imali poći na Gabelu i da se stave pod zapovjedništvo ćehaje Muratage, koji je poslan u pomoć Banjoj Luci.

Ako u ovom ratu Hrvati i nisu postigli svoj cilj, da oslobode Liku, jer je to uspjelo tek par godina kasnije, pretrpila je bosanska Krajina mnogo štete. Uslijed neprijateljskih provala opustilo je na Krajini — osobito u banjalučkom muteselimluku — mnogo džamija i mesdžida[1]) a imami i ostali službenici razbjegli su se koje kuda, da sačuvaju svoju glavu. Pošto mutevelije raznih vakufa, čiji su prihodi bili namijenjeni za uzdržavanje ovih džamija i njihovih poslužnika, te prihode nisu isplaćivali, nego zadržali sebi, izdan je u mjesecu rebiulahiru 1105. (prosincu 1693.) ferman, kojim se naređuje kadijama, da stanje stvari razvide, da očuvaju vakufe od gubitka i da uznastoje u smislu dotičnih vakufnama vjersku službu na novo urediti.

Kao što su se razbjegli vjerski službenici, razbjegli su se, kako smo spomenuli, mjestimice i *mustahfizi*, to jest oni spahije, koji su služili kao zapovjednici i čuvari gradova i palanka pa su za tu svoju službu uživali prihode određenih im timara. Mnogi od njih povukli su se na svoja imanja i tamo privatizirali, ali su uz to i nadalje pobirali timarske prihode. Da se doskoči i toj zloporabi, izdao je sultan koncem rebiul-ahira 1105. (28. prosinca 1693.) drugi ferman, u kom nalaže, da se poimence popišu svi bjegunci-mustahfizi i da mu se taj popis pošlje. Početkom džemazi-ul-ahira izdao je i valija u istom smislu bujrultiju na svoje podčinjene organe.

U neprijateljske ruke pao je napokon i niz pograničnih gradova, a da si Porta stvori jasan pregled o gubitku, što je carevinu tamo zadesio, izdan je

---

[1]) Mesdžid je pomanja džamija, u kojoj se ne čita *hutba*.

6. džemazi-ul-ahira 1105. (= 2. veljače 1694.) ferman, kojim se naređuje, da se točno popišu svi gradovi, palanke i kule na granici te njihova posada, koji su ostali u islamskim rukama, a napose da se popišu oni, koji su dopali neprijateljskih ruku. Glede vojnika iz izgubljenih tvrđava neka se načini poseban popis i u njemu naznači, gdje su smješteni, da im se prema tomu može plaća doznačivati. Napokon nalaže ovaj ferman, da se napose popišu oni gradovi, koji su osobito važni i napose vojnici odžaklije (janjičari).

Kako je bilo zimno doba a veza sa Carigradom time otešćana, stigao je taj ferman u Bosnu tek nakon dva mjeseca a valija ga je razaslao bujrultijom od 10. šabana (6. travnja 1694.).

Vojna na Gabelu.

Listajući po našem sidžilu ne opaža se nigdje vijest, da bi i bosanska vojska sudjelovala u ratu oko Biograda a razlog je tomu, što je imala dosta muke braneći vlastitu granicu, gdje su preko Krajine navaljivali Hrvati a preko Dalmacije Mlećani. Ovi potonji polučiše osobito sjajan uspjeh a bila im je u prilog buna, koja se digla među kršćanskim narodom na donjoj Neretvi od Gabele do Mostara. Razlog buni bilo je nasilno utjerivanje *filurije*, to jest dukatnog poreza, što ga u mjesto zemljišnih poreza i desetine plaćahu kršćani, koji su vršili pionirsku službu filuridžija. Mostarske paše slali bi svoje pobirače u godini po dva i više puta, da kupe taj dukat a kad to narodu dodija, pobuni se i planu ustanak a na čelu mu bijaše neki »Jekas oglu«. Ustaše prodru na Cetinu, gdje izdajom gradskog age osvojiše grad Pužin, što ga je malo prije osvojio Husejin paša. Međutim udariše 2. jula 1093. Mlećani, koji su taj ustanak svim sredstvima potpomagali, na Neretvi na grad G a b e l u, sredovječna D r i j e v a, koja su nekoć bila jedan od najvažnijih trgovačkih emporija na ovoj strani i glavna carina, kroz koju je prolazio najveći dio trgovačkog prometa dubrovačkog i mletačkog u Bosnu i Srbiju. Dubrovački trgovci, koji su u Gabeli na bosanskom teritoriju imali svoju u upravnom i pravnom vidu samostalnu, autonomnu koloniju, opasaše grad bedemom i utvrdiše ga kulama a ta je građa bila tako tvrda i jaka, da se Gabela čitav pola vijeka nakon osvojenja ostale Hercegovine održala protiv turskih navala a tek pod dojmom goleme katastrofe na Muhačkom Polju, koja je potresla svu Evropu, uspjelo je Turcima 1529. osvojiti ju te njom zagospodovati. Turci, upoznav veliku stratešku važnost ovoga mjesta, pregradiše i utvrdiše 1558, što bolje kulama i bedemima Gabelu, koja je bila ključem čitavoj neretavskoj krajini te si time osiguraše prag, koji će ih voditi do mora. Mlećani, a na čelu im duždd Delfino, upriješe sve svoje sile, da se dokopaju te važne pozicije i nakon ljute obsade osvojiše 1693. Gabelu i Počitelj a u Crnoj Gori Podgoricu.

Muslimanski narod hercegovački, videći neprijatelju otvorena vrata u srce Hercegovine, poslaše molbu na Portu, išćući što bržu pomoć i Porta imenova skadarskog muhafiza Sulejmanpašu Blagajca *serdari-ekremom* vojske, koja će osvojiti natrag Gabelu. On bi imao povesti svu raspoloživu arnautsku vojsku a osim toga kontingente hercegovačkog sandžaka pod Sulejmanpašom, novošeherskog sandžaka pod mutesarifom ćehajom Mehmed pašom, kliškog pod mutesarifom teftedarom Smailpašom a bosanski beglerbeg[1]), zabavljen vojnom na Krajini, imao je tu ekspediciju što bolje podupirati.

[1]) Po Muvekitovu Tarihi Diari Bosna.

Bosanski beglerbeg, miriniran Mehmedpaša, po svom rodnom mjestu blizu Sarajeva nazvan Korča, nastojao je, što je bolje mogao, da doprinose svoje oslobeđenju Gabele.

Da nije bilo nikakih drugih ratnih pozorišta, na kojim mu se valjalo zabaviti, bilo bi i samo osvojenje Gabele težak posao a Mehmed-paša imao se u isto vrijeme boriti na čitavoj sjeverno-dalmatinskoj i krajiškoj fronti.

Čim je stiglo proljeće godine 1694. nastojao je, da se pred Gabelu dovuče što više topova, jer se je moglo samo dobrom artiljerijom nadati uspjehu. Topovi imali su se dovuči iz obližnjih tvrđava a i u Jajce stigla je bujrultija, kojom se zapovijeda, da se svi *šahi*-topovi jajačkog grada sa svim, što je potrebno i sa komorama pošalju u Gabelu, nebi li se oslōbodio taj grad. Iz grada Livna imao se dopremiti onamo golemi *bal-jemez*-top, »koji meda ne jede«, kojega je naročito zatražio skadarski muhafiz Sulejman-paša, vrhovni zapovjednik vojske poslane na Gabelu. Koliki je bio golem taj top, možemo si predstaviti, ako spomenemo, da su svi Livnu obližnji kadiluci dobili nalog, da za prenos pribave volove i da je samo Jajce za to imalo poslati 10 volova, 25 komora i 12 ljudi. Druga jedna bujrultija od 3. zilkađeta 1105. (26. lipnja 1694.) nalaže, da osim već spomenutih topova treba za osvojenje Gabele iz sarajevskog grada poslati jedan *duvan-top,* nekoliko *kumbara* i potrebnu džebhanu a i sam valija naumio je, da se sa hercegovačkim sandžakom Selim-pašom pridruži ekspediciji protiv Gabele.

Na ove ratne priprave odnosi i jedan ferman od početka zilhidžeta 1105. (konca lipnja 1694.) valiji i dizdarima u Jajcu i Pruscu, da pošalju Sulejman-paši u Gabelu što prije i što brže 5 željeznih *surme*-topova, da s njima obija Gabelu i da ih nakon osvojenja vrate. Ti su topovi zaplijenjeni kod Banje Luke i njih četiri smješteno je bilo u Jajcu a jedan u Pruscu.

Pošto je ovo topništvo stiglo na svoje mjesto nakanio se i valija Mahmed-paša, poći glavom pod Gabelu. Bujrultijom od 11. zilkađeta 1105. (3. srpnja 1694.) javlja on naime kadiji i kapetanu jajačkom, da mu je stigao glas, da je skadarski muhafiz Sulejman-paša, imenovan za *serdari-ekrema,* t. j. vrhovnog zapovjednika vojske, koja će osvajati Gabelu, stigao sa arnautskom vojskom u Nikšić a hercegovački sandžak da je spreman pridružiti mu se sa hercegovačkom te će i on sa svojom kapijskom vojskom krenuti preko Livna. Da banjalučka krajina ne ostane nezaštićena naređuje, da se u Jajcu pokupe svi raspoloživi pješaci i konjanici i pošlju u Banju Luku. Isti dan pisao je valija i silahdaru Husejnu i Omeragi Brođaninu, da će vojskom krenuti u subotu preko Kuprisa te ih poziva, da im se sa svojim ljudima pridruže.

Kako su se na Gabelu digli četiri paše, razumije se, da se je tamo sabrala dosta velika vojska, a jedan od glavnih problema za uzdržavanje velike množine ljudi bila je obskrba. Pa i u tom nam pogledu, daju zapisnici jajačkog sidžila neka zanimiva razjašnjenja. Za prehranu vojske kupila se takozvana *salijana,* koja se prema broju pučanstva rasporezala na stanovništvo pojedinih kotara a davalo se bilo u naravi, bilo u novcu. Tako je zapalo Jajce, kada je valija krenuo sa svog divana u Travniku, da mu pošlje u prvu *menzilhanu* (etapu) u Vitovlje kod Travnika 150 šinika ječma i isto toliko zobi. Kada je valija krenuo na Kupres, popisano je u ime salijane u jajačkom kotaru 652 groša a osim toga naloženo je gradskom kapetanu, da mu za oslobođenje Gabele pošalje 100 pušaka i polovicu konjanika svoje kapetaniji a ovi da ponesu sobom jednomjesečnu

hranu, 30 komora džebhane i 20 *ćirahora* za topove. Sačuvao nam se i popis ljudi i komora, koji su iz kotara Jajca krenuli na ovu vojnu. Najviše dala je nahija Dnoluka (37 puškara i 122 komore) i kasaba Jenjidže (Varcar-Vakuf 10 puškara i 32 komore) te Bešpelj (5 puškara i 2 komore). Sela Crepanjsko, Biokovina, Bukvica, Bilajce te gradovi Vinac i Jajce slali su po 5 puškara i po jednu komoru a ostala sela: Sokoline, Cepić, Pšenik, Hodavendikjar (Carevo Polje), Vrbica, Milasin, Idbar, Bare sa Jelićem i Bioče po 1—3 puškara i po 1—2 komore. Osim toga je žiteljstvo kotara imalo pribaviti konje, koji će prenijeti desetdnevnu hranu za pogranične gradove Imotski i Ljubuški i Hercegovini.

To su, kako se vidi, prilično detaljne vijesti o pripravama za osvojenje Gabele. O samoj obsadi i njenom uspjehu nema u našem sidžilu ni spomena ali Muvekit priča, da je Sulejmanpaša 24. srpnja 1694. svojom vojskom opasao grad te ga kroz devet dana obsijedao Iz dvije kule izvan grada kopao je jarke i hodnike do na puškomet pred gradske bedemove a kada obsjednuta vojska, a na čelu im Kokić, provali iz grada, došlo je do krvave bitke, u kojoj su Mlećani potučeni te se povukoše u grad. Ali i Turci, prem vele, da su pobijedili, digoše obsadu, te se povukoše ne osvojiv Gabele. Taj neuspjeh pripisalo se tomu, što su imali malo topova: samo jedan top i jednu kumbaru, što .e arnautska vojska Sulejmanpaše Blagajcu bila nepouzdana, jer se sastojala većinom od kršćana a napokon se bacala i krivnja na mostarskog pašu Sulejmanpašu, koji je obsadom upravljao a nije bio tomu dorasao. Njega poslaše za kaznu u Livno u posadu a bosanskom beglerbegu povjereno je, da po drugi put pokuša obsjesti i osvojiti grad (27. listopada 1694.).

Međutim ni on nije bio bolje sreće, jer je nastala zima a mučila ga je i briga, da će hrvatske vojske preko Krajine provaliti u Bosnu i tako osta i taj pokus uzaludan. Pošto se od Gabele povukao, polučiše Mlećani u južnoj Hercegovini daljnje uspjehe. Redžebpaša, zapovjednik Trebinja, koji je također pošao u pomoć Gabeli povjerio je čuvanje utvrđenog manastira Tvrdoša[1]) svomu bratu, a ovaj ga popali i ostavi bez prava razloga te se povuče. I grad Klobuk nedaleko samog Trebinja predade se uslijed toga dobrovoljno Mlećanima[2]).

I godine 1695. rađio je Mehmedpaša o tome, da osvoji Gabelu. Saznajemo to iz jedne njegove originalne bujrultije op 22. zilkadeta 1106. (= 14. srpnja 1695.), iz koje se razabire, da je za obsadu grada nastojao dobaviti teške topove iz Biograda te je naložio kadijama u Birču i Knežini, da se brinu za komore, koje će prenijeti te topove i municiju im do džamije u Pazariću a otale će ih druge komore nositi dalje. Međutim Gabela ostala je sve do godine 1715. u mletačkim rukama, a kako su se do to doba političke prilike promijenile, digoše Mlećani grad svojevoljno lagumom u zrak te ga do temelja razoriše. Pošto se povukoše na more, zagospodovaše Turci pustom ruševinom, koja je izgubila svu stratešku važnost te se nikada više nije digla iz svog podora.

Fratri.

Listajući po našem sidžilu nailazimo i na jedan pokus progonstva Franjevaca u Podmiljačju i Dobriniću, koji su, kako valija u jednoj bujrultiji od 19.

[1]) Hammer čita po iskvarenom pisanju turskog teksta Kordoš mjesto Tvrdoš. Muvekit čita »Tirdoš«.

[2]) Hammer Gesch. d. Osm. Reiches. III. 867.

redžepa 1105. (15. ožujka 1694.) veli, po nahijama obilazili od sela do sela te narodu čitali misu i sabirali u njega milodare. Pošto se to navodno protivi običaju, poslao je valija mubašira s nalogom, da te fratre dobavi na njegov divan, da se njihov postupak ispita. Međutim su se fratri, znajući, što ih obično nakon sličnih objeda čeka, kako se čini obratili na samu Portu i tražili tamo zaštite a 3. rebi-ul-evela 1106. (= 20. listopada 1694.) izdan je ferman, kojim se jajačkom kadiji i gradskom ćehaji nalaže, da štite kršćane, koji tamo stanuju od opakosti i tlačenja zlobnih ljudi i neka ih ne gone iz svojih mulkovnih kuća, jer su ono dobri ljudi, za koje jamči mnogo pobožnih muslimana.

I tako je katoličko žiteljstvo minula sretno jedna opasnost, koju može svako prosuditi, ko je pročitao bosanske fratarske kronike i neprestani niz zuluma i progonstva bosanskih katolika, što se tamo opisuju.

Filuridžije.

Kako je Jajce bilo nekoč važna tvrđava a prag, preko kojega se ide u uvijek razmirnu Krajinu, nije čudo, da u našem sindžilu, osim čuvarima samoga grada, ima često i spomena drugim vrstama vojnika.

Među ovima valja na prvom mjestu spomenuti filuridžije, kojima sam postanje i značenje opisao na drugom mjestu[1]) te njima i njihovim naseljima od onda nalazio spomena u vrlo mnogim kotarevima Bosne i Hercegovine a sada eto i u kotaru Jajcu. Tu se spominju najprije žitelji sela Zmijana u općini Omaška, koji su kao i svi filuridžije Bosne ove dobe bili podvrgnuti jurisdikciji budimskog paše. Oni su se potužili Musapaši budimskom, da su od starine plaćali od svojih baština u ime *filurije* po 408 akči, a prem su ju za iduću godinu naplatili, potražio je njihov knez Đuro, da ju ponovno plate a suviše ih uvrstio u hajmane (nomade), te je i pod tim imenom od njih kušao iztisnuti novaca a kada je na njihovu tužbu pozvan na raspravu, uskratio je doći. Musapaša poslao je za to banjalučkom ćehaji posebnog mubašira Mehmedbega, da tu stvar ispita i da zaštiti pravo zmijanskih filuridžija. Pismo, što ga je ovaj ponio, datirano je mjeseca rebi-ul-evela 1033. (= 1624.).

1104. (1693.) spominje se, da je Hasanaga, memur hasa kobaškog, poslao jajačkog ćehaju Mehmedagu u sela Vrhovinu i Trebovo da tamo pobire filuriju i vlaške poreze *(rusumi eflakan)* od onih filuridžija, koji su naseljeni na carskom hasu. Prema tomu bila je i nahija Vrhovina — današnji Skender-Vakuf — filuridžijska naseobina.

O filuridžijama Staroga Vlaha, to jest kraja istočno od Višegrada govori nedatirana molba čuvara grada Prikovrha između Dubice i Novog, koji su svoje plaće primali od prihoda vlaških baduhava *(baduhavai eflakan)* Staroga Vlaha te im je u vrijeme popisa doznačena i tamošnja filurija. Međutim oni dvije zadnje godine nisu dobivali svoja beriva te su se s toga potužili krajiškim kapetanima i agama. Zamjenik bosanskog beglerbega Alipaše zatražio je s toga da im se plati zaostala plaća iz *irsalije,* koja ide iz Staroga Vlaha u Carigrad, pa kako im ni otale nije stigla, ponavljaju svoju molbu.

Derbendžije.

Kako je u doba, kada je pisan naš sidžil preko Jajca vodio glavni i jedini put iz srca Bosne u Krajinu i to preko mnogih planina, naravski je, da su tamo

[1]) U svojoj radnji »Historička podloga bosanskom agrarnom pitanju«.

osim filuridžijskih naseobina nastale mnoge naseobine takozvanih *derbendžija*, to jest stražara, koji su čuvali stražu u karaulama, porazmještenim na najopasnijim klancima. Taka jedna derbendžijska naseobina bila je selo Vrh-Crepanjska u Karauli Gori a, kako razabiremo iz bujrultije od 9. ramazana 1104. (14. svibnja 1693.), bili su svi derbendžije, uz porezne olakšice, što su ih uživali, oprošteni od pandurske i pučko-ustaške službe (t. zv. *neferi-am*). Istu povlasticu imali su i derbendžije dvaju sela, čije je ime na žalost korumpirano u Virem i Ceribaška (bujr. 9. ramaz. 1104.) a često se spominje i Žiteljstvo Jenidže — današnjeg Varcara — koje je stražarilo u izokolnim karaulama i zato bilo oprošteno od sviju nameta (bujr. od 11. ramazana 1104. (16. svibnja 1693.) a kada im je stigla iste godine bujrultija, uslijed koje se od njih htjelo pobirati takozvane *pandurakče*, poslali su valiji utok, gdje se pozivlju na ferman, koji ih oslobađa za njihovu stražarsku službu od sviju nameta.

Džizija.

Nekoliko spisa u našem sidžilu prvi nam put razjašnjuju poreznu dužnost nemuslimanskog žiteljstva u turskoj carevini koja se obično — ali neopravdano — zove haračem. U Turskoj teretila je vojna dužnost samo muslimane a pripadnici ostalih vjeroispovjedi bili su od nje oprošteni, ali su za to odrasli muškarci morali plaćati posebni porez, koji se službeno zvao džizija a kupio ga je posebni poreznik — džizijedar. Veliki ratovi, što ih je turska carevina, prešav na evropsko tlo, morala voditi, ponukala ju je, da donekle i kršćane privuče vojnoj službi te su s toga stvorene dvije posebne lenske institucije vojnikluk i filuridžije. Članovi — listom kršćani — ovih institucija dobivali su za svoju službu lenski posjed, oprošten od većine poreza, koji su u Turskoj teretili zemljišni posjed i njegovu obradu a naravski bili su oprošteni od džizije, dočim su kršćani i drugi inovjerci, koji nisu pripadali ovim klasama te po svom zvanju nisu posebnim teretima bili oslobođeni od poreza, morali plaćati svake godine džiziju u gotovu novcu.

U čemu se je sastojala ta džizija tumači nam opširno ferman od početka džemazi-ul evela 1105. (29. prosinca 1693., iz kojega razabiremo ponajprije, da su se džizije u staro doba prema imućtvenim prilikama porezovnika dijelile u tri klase: siromasi plaćali su 12 drama srebra ili 1 (zlatni) dinar, srednji plaćali su 24 drama srebra ili 2 dinara a bogataši 48 drama srebra ili 4 dinara. Osim toga pobirali su tahsildari (poreznici) za svoje uredovanje po 3, odnosno 6 ili 12 para i po jednu paru u ime pisarine za svaku džiziju. Ali pošto su tahsildari u prijašnjim godinama, uvrštavajući porezovnike samovoljno u više klase, činili mnogo nasilja a državnu blagajnu opet oštećivali protivnim cenzusom, izdan je god. 1104. ferman, da se sve nemuslimansko žiteljstvo uvrsti u drugu klasu te da plaća po dva *ešrefi*-dukata (dinara) džizije a tahsildaru po 12 akči ovrhe i po 1 akču pisarine. Te su se džizije probirale na miriji u korist državne blagajne a na vakufskim *hasovima*, u koje se — jer su temliknamom mulkizirane — država nije pačala, pobirali su džizije mutevelije dotičnog vakufa; ali je i na njima iznos džižije izjednačen sa srednjom klasom.

Međutim su Austrijanci 1689. osvojili Srbiju sve do Niša, ali ih Turci, kako smo vidili. protjeraše 1693. Uslijed ovih ratnih događaja osiromašio je, kako se u fermanu veli, kršćanski narod u Podunavlju i Rumeliji te je morao, da išta

zaradi, služiti kao *jeroglan* (najamnik) za godišnju najamninu od 400—500 akči a od toga se nije moglo naravski naplaćivati džizija srednje klase. I radi toga uspostavlja se ponovno troklasni sistem: oni na samoj granici uvrstiti će se u najnižu klasu; žiteljstvo *dar-ul-harba*, to jest ratnog područja, dijeliti će se pola u najnižu a pola u srednju klasu a ono u ostalim kadilucima, kao i prije, prema svojim imućtvenim prilikama u tri klase.

Što se Bosne same tiče, određuje ferman, da se kršćani i židovi u bosanskom i zvorničkom sandžaku (okružju) uvrste svi u najnižu klasu i da se za godinu 1105. popišu po stanju od džemazi-ul-evela (29. prosinca 1693.). Džizijedarom imenovan je neki Fazliaga, koji je imao načiniti popis porezovnika i pri tom *hajmane*, to jest ciganske nomade nesigurna boravišta, bilježiti u posebnu knjigu.

U Hercegovini, koja je bila *ič-il*, to će reći nutarnja zemlja, bio je oprošten od džizije narod u kotarima Čajniču i Foči, jer su bili *vojnugani*. Kršćansko žiteljstvo Prijepolje i Taslidže, jer je vršilo stražarsku službu (t. zv. *derbendžije*), bilo je oprošteno od džizije, ali je bosanski beglerbeg Mehmedpaša nedavno to dokinuo, na što se ono obratilo molbom na Portu, da joj se prizna stara povlastica. Za to se nalaže tahsildaru, da tamo za sada ne pobire džiziju, nego da popiše točno njihova imena te pošalje popis na Portu, koja će riješiti njihov utok, a za svoje troškove da pobire po 6 para i po 1 paru u ime pisarine. Još se u fermanu spominje, da džiziju plaćaju svi inovjerci na carskim, vezirskim, vakufskim, vojvodskim i drugim *hâsovima* kao i popovi, fratri, kaluđeri, ako su zdravi, makar i imali u rukama berat, kojim su oprošteni.

Džizija po sebi nije bila težak harač. U doba neprestanog ratovanja svaki i najsiromašniji lahko bi smogao onaj dukat i time se otkupio od dužnost, da ponese glavu u torbi i da, ako ostane i živ, ne pati sve muke i tegobe ratovanja. Tegobno je u te institucije samo to, da je narod kod klasifikacije bio posve izvrgnut samovolji džizijedara, u čijem je interesu bilo, da se što viši porez ubere. Tužbe, koje su radi toga stizale na Portu, nukale su ovu na koje kake modifikacije. Tako na onu u spomenutom fermanu, da se na narod krajiški u neposrednom ratnom području uzme osobiti obzir; ali već slijedeće godine izišao je novi ferman, koji to oprovrgava i uvađa postupak, kojim se samovolji džizijedara daje još veća sloboda, nego je prije bila.

Taj ferman izdan 18. rebiul-evela 1106. (6. studenog 1694.) na Biogradskom polju vraća se staroj razdiobi džizije na tri klase, ali neće, da se klasifikacija provede prema faktičnim imovinskim prilikama porezovnika, nego *a priori* naređuje, da se 20% žiteljstva uvrsti u siromašnu, 60% u srednju a 20% u bogatu klasu i ta klasifikacija imala se provesti pojedince po selima i mahalama a ne možda po cjelokupnom žiteljstvu. Osim toga povišeni su i troškovi ovrhe i pisarina te se od siromašnih pobiralo 6 para ovrhe, od srednjih 8, od bogatih 12 para a pisarine od siromaha 1 para, od srednjih 4 akče a od bogatih $1^1/_2$ pare.

Ako bi koji porezovnik, da izbjegne porezu, pobjegao ili se sakrio, ima se strogo kazniti a džizija mu se opet uzimlje.

Džizija ima se pobirati i po hâsovima i po vakufskim zemljama. Na potonjim vlastan je džizijedar pobirati ih, ali ih ima poslije prema zapisu u *tefteri-hakaniji* (gruntovnici) isplatiti dotičnim mutevelijama. Plaćati ju mora i fratar i patrika i kasis i drugi slobodnjaci s beratom kao *terdžumani* (tumači), *muselemi* (slo-

bodnjaci), *šahindžije* i *dogandžije* (sokolari), *čakrkdžije, vojnugani* i dr., jer da nema vrijednosti, što narod obično govori, da su oni oslobođeni.

Još ističe i ovaj ferman, da se narod u Bosni kao pograničnoj zemlji uvršćuje u najnižu porezovnu klasu.

Cigani.

Posebna kasta bosanskog žiteljstva, koja je živila odvojena od ostalog naroda bili su *Cigani,* kojima ima spomena na više mjesta u našem sidžilu. Zovu se tamo *kiptijan tajfesi* (Egipćani) a neće nas ni malo iznenaditi, što se već onda na njih tuže, da se, lutajući po svijetu bez stalna boravka, mnogi od njih bave kradom, lupeštvom i razbojstvom. Da se kako bilo spriječi ova napast izdavali bi valije od vremena do vremena stroge naredbe, s kojima se nalaže, da se Cigani pomno pregledaju a koji bi se našli među njima da se bave krađom ili lupeštvom, da se pohvataju i povezani pošlju na bosanski divan. O tom rade dvije bujrultije valije Mehmed-paše izdane 26. safera 1105. (27. listopada 1693.) i 12. rebiul-evela 1106. (31. listopada 1694.). Ti nametljivci, koji su u normalno doba dozlogrdili svakomu svojom prisutnošću, nestali bi redovito u doba, kada se kupila džizija, te bi se svako od njih, koji je dužan plaćati ju, sakrio u šumske zabiti i klance, gdje ih niko, a kamo li džizijedar, nebi našao. To je bio razlog, da je bilo gotovo nemoguće, načiniti pouzdani popis Cigana porezovnika te se njihov broj onako paušalno i od prilike ustanovljivao a kako je bilo nesigurno, sviju pohvatati i pobrati od njih džiziju, našao bi se malo tko, koji bi uzeo u zakup cigansku džiziju i ostale im poreze.

Po jednoj bujrultiji mirimirana Mehmed-paše od 23. ševala 1105. (17. lipnja 1694.) bio je zastupnikom te džizije u sandžaku krčkom i kliškom — a potonjem spadalo je već Jezero — karaormanaga Muhamedaga. Kara-orman znači prašumu a prema tomu je karaormanaga bio vrhovni nadglednik šumarstva a i Cigana, koji se u njima kriju. U toj se bujrultiji određuje, da se Ciganima kod plaćanja džizije računa groš za 2 pare niže, nego je običaj a saznajemo iz nje još i to, da se prihod ciganske džizije pobirao u korist bosanske *kul-tajfe* t. j. janjičara.

Iz slijedeće godine imamo ferman od 11. rebiul-evela (30. listopada 1694.), koji se bavi ciganskom džizijom. Tu se naročito ističe, da se nekoliko godina nije niko javio, koji bi uzeo cigansku džiziju u Bosni u zakup pa da je s toga prijašnji džizijedar *Safer* predložio, da se broj ciganskih džizija ustanovi sa 600 i da se prema tomu predade džizijedaru 600 potvrda, svaka glaseća na 1 dukat. Džizijedar će kupiti porez ispred države, za svoj trud zadržati četvrtinu a tri četvrtine će predati državnoj blagajni. Ako potroši gornju zalihu potvrda, zaiskati će druge a ako mu šta preteče, vratiti će. Svaka potvrda treba da ima *imzu* [1]) i muhur a pisati će ju prvi *muhasebedžija* (računovođa).

Već u ono doba bavili su se mnogi bosanski cigani sviranjem te su obilazili po gradovima i selima, da zarade novaca svojom svirkom. Ovi svirači morali su plaćati valiji u ime dozvole za ovaj zanat posebni porez — *mehteriju* — koju je pobirao posebni valijin mubašir. O tom govore dvije bujrultije iz god. 1105., 1106., uvrštene u sidžil jajačkog šerijatskog suda.

---

[1]) *Imza* je zamršeno napisano ime dotičnog funkcionara na čelu listine.

Kako iz dvije uknjižbe saznajemo, imali su pojedini gradovi posebne svoje svirače — posadnu glazbu —, koji su svirali u dotičnim gradovima i bili za to oslobođeni od mehterije i od pristojbe zvane *teftišleme*, koja se plaćala kod pregledbe cigana. Tako je u tvrđavi Jajcu bilo šest svirača, kojim se imena spominju u bujrultiji od 13. safera 1105. (14. listopada 1693.) a i malešni gradić Vinac na Vrbasu imao je također šest svirača (bujr. 12. rebiulevela 1105. — 11. rujna 1693.), iz čega razabiremo, da je grad Vinac, danas posve oboren, pod konac XVII. vijeka bio još čitav

Jedan pogranični spor.

Poznato je, da je u Jezeru kod Jajca bio nekoć grad zvan Gjol-hissar (jezerski grad) sa posebnim dizdarom, a kako mjestimice u sidžilu opažamo, bilo je tu i sijelo kadiluka, koji je spadao pod upravnu vlast kliškog sandžaka, tako da je granica između bosanskog i ovog sandžaka tekla negdje između Jajca i Jezera. U pismovniku, dodanom našem sidžilu, ima jedna, na žalost nedatirana molba, koja ali bez dvojbe ide u prvu polovicu XVII. vijeka, što ju je poslalo predstavništvo grada Jajca valiji, u kojoj se razlaže, da su nahije Ključ i Bilaj od 25 godina amo spadale pod kadiluk jezerski, ali da te dvije nahije svojata kadija kamengradski sebi, prem jezerski kadija ima u rukama carski berat i pismo kaziaskera te je to uknjiženo i u carsku *ruznamu*. Pošto je tim obseg jezerskog kadiluka vrlo sužen a i prihodi kadije toliko umanjeni, da ovaj nije kadar uzdržavati se, mole molitelji, da se ta stvar istraži i da se otete nahije opet vrate u djelokrug jezerskog kadije.

Flora Bosne, Hercegovine i bivšeg Sandžaka Novog Pazara.

II. dio (8. nastavak).

Priopćio

Dr. Günther vitez Beck pl. Mannagetta i Lerchenau,

redov. profesor botanike, ravnatelj botaničkog vrta i predstojnik botaničkog zavoda c. kr. njemačkog sveučilišta u Pragu.

---

27. rod: **Resedaceae.**

DC., Theor. élém. 214 (1813); Benth. Hook., Gen. pl., I, 110; Hellwig in NPflF., III 2, 237. —. Važne radnje: J. Müller, Monogr. de la fam. des Réséd. (1857) et in DC., Prodr., XVI 2, 548' Terraciano in Parlat. et Caruel, Fl. ital., X (1894), 157.]

1. **Reseda.**

[L., Spec. pl., 448 (1753) et Gen. pl., ed V, nr. 535; Benth. Hook., Gen. pl., I, 112; J. Müller, Mon. Res., 96; et in DC., Prodr., XVI 2, 555; Hellwig in NPflF., III 2, 240.]

Sekcija: *Luteola.*

[Medic., Phil. Bot., I, 54 (1789) sub gen.; DC. in Duby, Bot. Gall., I, 67 (1828).]

1. ***Reseda luteola*** [L., Spec. pl., 448 (1753); Reich., Ic. fl. Germ., II, fig. 4442; Vis., Fl. Dalm., III, 95; J. Müller, Mon. Resed., 202 et in DC., Prodr., XVI 2, 583. — *Luteola tinctoria* Webb et Berth., Phyt. Canar., I, 106, (1836)]. Na pustim kamenim, zemljanim mjestima u šljunku rijeka do u brdsko područje. Maj do jula.

Bosna: Kod Doboja (*H. 1882), Pazarića (B.), na Željeznici, u dolini Sutjeske (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (*Str. 1880).

2. sekcija: *Resedastrum.*

[DC. apud Duby, Bot. Gall., I 66 (1828); I. Müller, Mon. Res., 116; sect. *Eureseda* Rouy Fouc. Fl. France, II, 246 (1895) = Asch. Graebn., Fl. Nordostd. Flachl., 374 (1899). — *Reseda* Medic., Philos. Bot., I, 54 (1789).]

2. ***Reseda lutea*** [L., Spec. pl., 449 (1753); Reich., Ic. fl. Germ., II, fig. 4446; Vis., Fl. Dalm., III, 94; I. Müller, Mon. Res., 183 et in DC., Prodr., XVI 2, 569]. Na obrađenim i pustim mjestima u vinogradima, kraj puteva u brdskom području, uz kamene obronke do u predalpe. Cvate u aprilu do jeseni.

Bosna: Često kod Novog (F.), Banje Luke (H.), Čelinca, Varoša, Plitske, Doboja (Fo.). Oko Čađavice, Bihaća, Križova, Vedrog polja, Ključa (Fo.), Kupresa, Šuice, Podgradine, Vagnja, Gubina, Grkovaca, Preodca (Pr.), Livna (F.), Jajca, (F.), između Jajca (Fo.) i Jezera (Engler!, Gross i Kneucke). Oko Travnika, tako kod Bukovice (*S. 1848), Šipovika, Ričice (Fr. Br.), oko Bugojna (Pr.), između Kaknja i manastira Sutjeske (S.), kod Janjića, Zenice, Visokog, Dolnjeg polja (Fo.), Vareša, Kralupa, Tarčina (Pr.). Oko Sarajeva (F.!, Fo), u dolini Miljacke (F!) i Željeznice, kod Trnova, Kalinovika, Tjentišta, Broda na Drini, Foče, Ustikoline (Pr.). — **Hercegovina:** Na Ivanu (Laus), kod Rame, u dolini Doljanke (Pr), kod Jablanice (Fo.), Mostara (Str.), Bune, Žitomislića

(Mu.), u donjoj dolini Neretve (Laus), kod Ljubuškog, Čapljine, Vitine (F.); oko Trebinja, Bileka, Vučije u Bijeloj gori (*P. 1874), kod Rudina između Arslanagića i Orahovca, na Vlaštici (V.).

Opažene su slijedeće forme:

1. *vulgaris* [J. Müller, Monogr. Resed., 185 pro var.]. — 2. *crispa* [J. Müller, l. c., 187 pro subvar.] — 3. *stricta* [J. Müller, l. c., 188 pro var.] — v. *mucronulata* [J. Müller, l. c. pro var. = *R. mucronulata* Tin., Cat. hort. Panorm. (1828), 280]. — **Bosna:** Između Jajca i Jezera (*G. K. 1903). — 4. *Besseriana* [J. Müller, l. c., 189 pro var.]. — **Bosna:** Oko Travnika? (S. Exsicc., nr. 768 et 885 fide* J. Müller).

3. ***Reseda gracilis*** [Tenore, Viag. in Basilic. Calabr., 122 (1827) et Flor. Nap., V. 2, t. 230. non Reich. Ic. fl. Germ. II, 22, fig. 4446 b. — *R. laevigata* G. Don, Gen, hist., I, 289 (1831). — *R. tenuifolia* Wallr. Linnaea XIV (1840) 574. — *R. lutea* v. *divergens* J. Müller, Mon. Res. 190 (1857); v. *gracilis* Gren. in Gren. Godr., Fl. France, I, 188 (1848); Müller, l. c., 191 = Ces. Pass. Gib., Comp. fl. ital., 814; Terraciano in Parlat. Caruel, Fl. ital., X, 175]. Segmentis foliorum glaucorum anguste linearibus breviter acuminatis vel cuspidatis, floribus minoribus, capsularum pedicellis brevioribus plurimum capsulae longitudinem dimidiam aequantibus vel brevioribus, capsulis latioribus et brevioribus 5—5·5 *mm* latis, caulibus numerosis, copiose ramosis, ramisque elongatis a formis *R^ae^ luteae* distinguenda sit. Ditione mediterranea habitat. In Europa media spontanea occurrit. Floret Junio—Augusto.

Hercegovina: In monte Velež prope Mostar, prope Stolac. (*Beck). Etiam in Dalmatia Topolje, Lapad, Ragusa).

Originalni egzemplari *R. gracilis*-a Ten., koji se čuvaju u carskom herbaru u Beču pokazuju razgranjenost, vrlo uske samo 1—2 *mm* široke lisne okrajke (Zipfel), od prilike do 4 *mm* duge cvjetne peteljke, koje po duljini naliče onim u mladog roda, kada je cvijet tek odcvao. Na žalost nema na originalnoj biljci tobolca. Nije mi jasno, zašto je J. Müller [Mon. Resed. 190—191] *R. gracilis* Ten. odvojio kao posebni varijetet od one franceskih autora. Grenier [l. c.] citirao je svojoj var. *gracilis* jedino Reichenbachovu sliku [Ic. fl. Germ., II., sl. 4446 b], koja je nađena na Hohe Wand u Donjoj Austriji, ali spada u krug oblika *R. lutea* L. Ovu biljku, koju je sabrao Welwitsch, vidio sam u carskom herbaru, na žalost bez cvijeta; ona ima vrlo uske, tupaste ali zašiljene gornje listove a zatupljene donje. Welwitsch, označio ju je kao *R. lutea* β *angustissima*.

Već Neilreich [Fl. Wien, Nachtr. 272] držao ju je varijetetom od *R. lutea* sa manjim cvjetovima i užim lisnim okrajcima, koja se po njemu nalazi svuda na suhom kamenom tlu. Ovaki oblici u istinu nisu rijetki te sam ih često nalazio. Ali Neilreich nije opazio, da je Reichenbach p. nacrtao biljku, koja prestaje cvasti, u koje v. su normalni cvjetovi većinom popadali te su kao u svih vrsta *Reseda* gornji cvjetovi grozda vrlo maleni. Nacrtana biljka razlikuje se lahko od *R. gracilis* Ten. i lisnim ovršcima, koji su tupasto zaokruženi i užim tobolcima, koji imadu dulje peteljke, kako sam to mogao ustanoviti na sličnim egzemplarima donjoaustrijske flore. Nacrtana biljka može se dakle označiti kao *R. lutea* v. *pulchella* J. Müller, Mon. Resed., 191 (1857).

U Austriji, primjerice u Donjoj Austriji i u Českoj, nalazi se ali i uskolisna forma *R. lutea*, koja na gornjim listovima ima šiljkaste okrajke (Zipfel). To su valjda uskolisne forme var. *stricta* J. Müller, koja se razlikuje od *R. gracilis* Ten. tobolcima sa duljim peteljkama, u kojih su peteljke odprilike jednako duge kao kapsule ili još dulje.

Freyn [Fl. Südistr. u Verh. Z. B. G. XXVII (1877) 186] navodi također *R. lutea* v. *gracilis* Gren. iz okolice Pulje, ali po viđenim i obilno osobno sabranim južnoistarskim biljkama spada ova u *R. lutea* v. *stricta* J. Müller, koja se nalazi i u okolici Trsta, n. pr. kod Grignana.

Da li se *R. fluminensis* Simk. [Fiume floraja u Magy. növ. lap. XII. (1888)] slaže sa *R. gracilis* Ten., nisam mogao ustanoviti.

4. ***Reseda phyteuma*** [L., Spec. pl. 449 (1753); Reich., Ic. fl. Germ., II., fig. 4443; Vis., Fl. Dalm. III, 95; J. Müller, Mon. Resed., 135 et in DC., Prodr. XVI 2, 563]. — Na pustim, obrađenim, pjeskovitim mjestima, na ugarima, vinogradima, kamenim obroncima do 600 *m*. Cvate od juna do septembra.

Bosna: Raštrkano oko Banje Luke (H., C.!). Kod Kupresa, Šuice (Pr.). Glogovca (Stadlm.), Jajca (Kindt, B.), između Jajca i Jezera (Engler!). Oko Travnika (*S. 1848 Exs. nr. 767), kod Bukovice (S.), na Vlašiću (Blau), kod Gučje gore (Franjić!), Donjeg Vakufa (Ha.-Fa.), između Kiseljaka i Fojnice (S.). Oko Sarajeva na Kastelu (Mu.. B.) i u dolini Miljacke (B.), na Trebeviću (M.); kod Tjentišta, Foče (Pr.). Goražde (B.), na Drini kod Višegrada (B.). — **Hercegovina:** Oko Jablanice (Prodan), Mostara (Mu. i drugi), u Mostarskom polju (Ja.), kod Bune, Žitomislića (Mu.), oko Doljana kod Metkovića (V.), kod Trebinja (*P. 1874), Zasada, Pridvoraca (P.), Vučije, na Gljivi (V.).

Opažene su slijedeće forme:

integrifolia [Texid., Apunt., 21 fide Rouy Fouc., Fl. Franc. II, 244]. — ***typica***. Sepala petalis longiora. Folia superiora dentibus lateralibus 1—2 instructa.

Reseda odorata [L., Spec. pl., ed. II. 646 (1762); J. Müller, Mon. Resed, 128 et in DC., Prodr., XVI 2, 565]. Sadi se u vrtovima.

Sekcija: *Leucoreseda*.

[DC. apud Duby, Bot. Gall., I, 67 (1828); J. Müller, Mon. Resed., 99; sect. *Resedina* Reich. ap. Peterm., Fl Deutschl., 67 (1849). — *Eresda* Spach, Hist. veg. Phan., VII, 101 (1839).]

5. ***Reseda alba*** (L. Spec. pl., 449 (1753); Reich., Ic. fl. Germ. II, fig. 4448; J. Müller, Mon. Resed., 100 et in DC., Prodr., XVI 2, 557. — *R. fruticulosa* L., Syst., ed X, 433 (1759). — *R. suffruticulosa* L., Spec. pl. ed. II, 645 (1762); Vis., Fl. Dalm., III, 95; Reichb., l. c. fig, 4449. »Šielica«. Na suhim sunčanim pustim pješčanim i kamenim mjestima na zidovima, samo u području mediterane flore. Cvate od aprila do jeseni.

Hercegovina: Kod Trebinja (*P. 1874).

28. rod: **Cistaceae.**

[Lindl. Nat. Syst., ed. II, 91 (1836); Reiche in NPflF. III 6, 299. — *Cistineae* DC., Theor. élém., 244; — Endl., Gen., 903; Benth. Hook., Gen., I, 112. — Važne radnje: R. Sweet, Cistineae (London 1825—1830); Spach Consp. mon. Cist. in Ann. sc. nat., sér. 2, VI 357 (1836); Willkomm, Cist. descr. monogr. (Leipzig 1856), i Icon. descr. pl. II; Grosser, Cistac. u Engler Pflanzenreich 14. sveska (1903); Janchen, Die Cistac. Öst.-Ungarns u Mitt. naturw. Ver. Univ. Wien VII, 1 (1909).]

1. **Cistus.**

[L., Spec. pl., 523 (1753) et Gen. pl., ed. V, nr. 598 (p. p.); Endl., Gen., 904; Benth. Hook., Gen. I, 113; Grosser, Cistac., 10; Janchen, Cistac., 10.]

Sekcija: *Eucistus*.

[Spach in Ann. sc. nat., ser. 2, VI (1836) 368; Grosser, Cist., 12.]

1. ***Cistus villosus*** [L., Spec. pl., ed. II, 736 (1762) sub *C° pilos°*. *Corrigatur* in L., Gen. pl., ed VI (1764) pag. ultima et Syst. Nat., ed XII, II (1767) 366; Reich., Fl. Germ., 716; Grosser, Cistac., 14; Janchen, Cist., 13. — *C. Creticus* L. Spec. pl. ed. II, 738 (1762). — *C. incanus* Savi, Fl. Pis., II, 9 (1798) non L. — *C. vulgaris* Spach in Ann. sc. nat., 2. sér., VI (1836) 368 p. p. — *C. polymorphus* ssp. *villosus* α *vulgaris* Willk., Cistac., 22.] — Na sunčanim kamenim mjestima u makijama samo u području mediterane flore. Cvate u maju i junu.

f. ***villosus*** [Janchen Cist., 15; v. *verus* Freyn u Verh. ZBG. XXVII (1877) 279; v. *eriocephalus* Grosser, Cist., 15 (p. p.) — *C. villosus* apud Reich., Ic. fl., Germ., III, fig. 4567].

Hercegovina: Kod kastela Carine (*P. 1874); na zapadnom obronku Vlaštice kod Drijena 700 *m* vis. Rijetko. Na obroncima prama moru u Sutorini i (Pr., Čurčić).

f. ***corsicus*** [Janch., Cistac., 17 (1909); v. *corsicus* Gross., Cist. 15. — *C. corsicus* Loisel. in Mem. soc. Linn. Paris, VI (1827), 416. — *C. incanus*

β. *corsicus* Gren. Godr., Fl. France, I, 162 (1848). — *C. polymorphus* ssp. *villosus* β. *corsicus* Willk., Cist., 24].
Hercegovina: Kod Neuma (R. 1889!* u Herb. Beck).

Sekcija: *Stephanocarpus*.
Spach in Ann. sc. nat., 2. sér., VI. (1836) 368 sub. gen.; Willkomm, Cist., 29; Grosser, Cist., 17.]

Cistus monspeliensis [L., Spec. pl., 524 (1753); Reich., Fl. Germ., 716, et Ic. fl. Germ., III, fig. 4561; Grosser, Cistac., 17; Janchen, Cistac., 18]. U makijama mediteranog područja u Dalmaciji često, te će se valjda naći i na hercegovačkom primorju.

Sekcija: *Ledonia*.
[Dunal in DC., Prodr., I, 265 (1824); Grosser, Cist., 19.]

2. ***Cistus salvifolius*** [L., Spec. pl., 524 (1753); Reich., Fl. Germ., 716 et Ic. fl. Germ., III, fig. 4559; Willk., Cist., 37; Grosser, Cistac., 20; Janchen, Cist,, 20. — *Ledonia salviaefolia* Fourreau in Ann. soc. Linn. Lyon. nouv. sér., XVI (1868), 339. »bušinac«]. Na kamenim, sunčanim, kitnjastim mjestima u makijama područja mediterane flore. Cvate u aprilu do juna.
Hercegovina: Na Oštrom vrhu u Sutorini.

2. Tuberaria.
[Spach, in Ann., sc. nat., sér. 2, VI, 364 (1836); Willk., Cist., 69; Grosser, Cistac., 52; Janchen Cistac., 23. — *Helianthemum* subgen. *Tuberaria* Reiche in NPflF., III 6, 306; sect. *Tuberaria* Dunal in DC., Prodr., I, 270 (1824); Benth. Hook., Gen., I, 114.]

1. ***Tuberaria guttata*** [Fourreau in Ann. soc. Linn. Lyon, nouv. ser., XVI (1868), 340; Grosser, Cistac., 56; Janchen, Cistac., 56. — *Cistus guttatus* L., Spec. pl., 526 (1753). — *Helianthemum guttatum* Miller, Gard. dict., ed. 8 (1768), nr. 18; Reich., Fl. Germ., 711, et Ic. fl. Germ., III, fig. 4526; Vis., Fl. Dalm. III, 144. — *Tuberaria variabilis* Wilk.. Cist. vel Ic. et descr. pl. II (1856), 73. — *Helianthemum Milleri* Rouy Fouc., Fl. France, II. (1895) 286].
Hercegovina: U Bijelom polju kod Mostara (*Raap.; Caller Exsicc. nr. 24!, M.).

3. Helianthemum.
[Miller, Gard. dict. abridg., ed. IV. (1754) = Adans., Fam., II. (1763), 443; Gaertn., De fruct., I (1788), 371; Spach in Ann. sc. nat., sér. 2, VI (1836) 360; Benth. Hook., Gen., I, 113; omnes p. p. — Willk., Cist., 83; Grosser, Cistac., 64; Janchen, Cistac., 27.]

Sekcija: *Brachypetalum*.
[Dunal in DC., Prodr., I, 271 (1824); Willk., Cistac., 83; Grosser, Cistac., 99.]

1. ***Helianthemum salicifolium*** [Miller, Gard. dict. ed. VIII (1768), nr. 21; Reich., Fl. Germ., 713 et Ic. fl. Germ., III, fig. 4538; Willk., Cistac., 89; Grosser, Cist., 104; Janchen, Cist., 30. — *Aphananthemum salicifolium* Fourreau in Annal. soc. Linn. Lyon, nouv. sér., XVI (1868), 340].| Na sunčanim, kamenim, travnatim mjestima, na urijama, na vapnencu u području mediterane flore. Cvate u aprilu i maju.
Hercegovina: Oko Mostara (Lindberg), više Ježevića (Ja.-Wa.); na podnožju Gljive, kod Crkvice, kod Drača i Trebinja (*P. 1874).

Helianthemum ledifolium [Miller, Gard. Dict., ed. VIII (1768), nr. 20; Willk., Cistac., 85 = *Cistus ledifolius* L., Spec. pl., 527 (1753). — *H. Niloticum* Pers., Syn. pl., II, 78; Dunal in DC., Prodr., I, 272] Aschers. Kanitz [Cat. pl. Serb., 80] jamačno još samo pomutnjom navodi u Hercegovini.

Sekcija: *Euhelianthemum.*

[Dunal in DC., Prodr., I, 278 (1824); Grosser, Cist., 66; — subgen. apud Reiche in NPfl. Fam. III 6, 306.]

2. ***Helianthemum nummularium*** [Miller, Gard. dict. ed. VIII (1768) nr. 12; Dunal in DC., Prodr., I. 280 (1824). — *Cistus nummularius* L., Spec. pl., 527 (1753). — *Helianthemum vulgare* Lam., et DC., Fl. franc., IV 2 (1805), 821; Pers., Syn.. II, 79 (1807); Dunal, l. c. 280 et plur. aut. non Gaertn.; v. *tomentosum* Benth., Catal. pl. Pyrén., 88 (1826) = Koch, Syn. fl. Germ., 81 (1837); v. *discolor* Reich, fl. Germ., 714 (et Ic. fl. Germ., III, fig. 4547. *H. Chamaecistus* ssp. *nummularium* Grosser, Cist., 84 (1903). Conf. Janchen: Zur Nomenklatur des gemeinen Sonnenröschens in ÖBZ. (1908), 406]. U brdskim livadama, na travnatim kamenim mjestima do u velegorje (1900 *m*). Cvate od maja do jula, kojiput do jeseni.

Mijenja se:

α. ***eunummularium*** [G. Beck. — *Cistus nummularius* L., l. c. — *Helianthemum nummularium* Miller, l. c. — *H. vulgare* Garsault, Fig. des plant. en medecin III (1764), t. 297 etiam Expl. abr. III (1765), 187, t. 297!; Lam. DC.; Dunal et alior.; Kern., Fl. exs. Austro-hung., Schedae, nr. 881; Beck, Fl. Nied. Öst., 526. non Gaertn.; var. *tomentosum* Benth., l. c. Koch, l. c.: *discolor* Reich.; *angustifolium* Vis., Fl. Dalm., III, 185 (forma angustifolia). — *H. variabile* β. *discolor* Spach in Ann. sc. nat., sér. 2, VI (1836), 362; Willk., Cistac., 113. — *H. chamaecistus* v. *tomentosum* Asch., Fl. Brand., 67 (1864); v. *vulgare* Pacher in Pacher Jaborn., Fl. Kärnt., III (1887), 154. = *H. helianthemum* A. *tomentosum* Asch. Graebn., Fl. nordostd. Flachl. 495 (1899)].

f. ***discolor*** [Janchen, Cistac., 43] Folia infra modo tomentosa, supra sparse pilosa vel glabra. **Bosna:** Često i rasprostranjeno kod Banje Luke (H.), kod Tribelja, na Vitorogu (Sta.-Fa.). — Oko Travnika i u okolini (*S. 1848), oko Zenice (Breindl!) kod Jajca (Fo.); između Kaknja i Sutjeske (*S.); oko Fojnice (Mu. Schwarz!); kod Vareša (Fo.); na Pogorjelici (Schwarz!). — Često oko Sarajeva, tako u Koševi, na Borovcu, u dolini Miljacke (B.), na Popreniku (B.), Trebeviću (B., Engler!), tu u prelazima k β, kod Foče (Fo.), na Stolcu kod Višegrada (Ćurčić), kod Vardišta (M.). — **Hercegovina:** Na Lisini i Prislabu pl. (V.), oko Mostara, kod Vojna (M.), na Podveležu (B.), Veležu 1400 *m* visoko u prelazima k β (B.), oko Bišine kod Nevesinja (M.), u Nevesinjskom polju (Ja.); kod Stolca (F.), u Gackom polju (Mu.). — **Sandžak Novi Pazar:** Između Plevlja i Jabuke (*B.).

Amo idu mjesta, navedena za *H. vulgare.* — **Bosna:** Oko Tuzle (M.), kod Šuice, Livna Glamoča, Hrbljine, Vagnja, Gubina, Grkovca, Preodca, Kurlaja, Kupresa, Fojnice, Vareša, Tarčina (Pr.); na Romaniji pl. (Bl.). — **Hercegovina:** Južno od Mostara (Str.), kod Bileka, Grančareva, Trebinja (*P. 1874) na Gljivi kod Trebinja, kod Trebesinja hana (V.).

f. ***stabianum*** [Janchen, Cistac., 47 (1909). — *H. stabianum* Tenore, Fl. Napol., IV (1830), 318. — *H. vulgare* v. Tenore, Sylloge app. III, ibidem, p. VIII. — *H. glaucum* v. *croceum* Grosser, Cistac, 78. p. p.]. Folia etiam supra ± tomentosa. — **Bosna:** Kod Gučje gore blizu Travnika (Franjić!), kod Kiseljaka blizu Fojnice (Schwarz); na južnom obronku Plazenice kod Bugojna (Sta.-Fa.); na Trebeviću (Engler!).

f. ***graecum*** [Janchen, Cistac., 45. — *H. graecum* Boiss. Heldr., Diagn. pl. orient., sér 2, (1854), 52] Folia supra tuberculata. — **Bosna:** U gorskim livadama kod Borovca i Koševe blizu Sarajeva (*B. 1887). — Nalaze se i forme ***ovalifolium, oblongifolium*** i ***linearifolium*** Willk., Cist. monogr., II (1856), 114 kao forme od *H. vulgare* α. *genuinum* β. *discolor.*

f. ***virescens*** [G. Beck] Folia subtus primum dense stellato-tomentosa bicoloria, demum sparse stellata et utrinque viridia. Transit ad *H. chamaecistum.* **Bosna:** prope Zenica (Breindl!).

β. ***Skopolii*** [C. K. Schneider, Laubholzk., II, 352 (1909). — *Cistus tomentosus* Scop., Annus II. histor. nat. (1769), 53 sine descr. et Fl. Carn., ed. II, I 376, t. 24 (male) (1772). *H. tomentosum* Spreng., Syst. veg., II. (1825), 592 (excl. syn.); Janch., Cistac., 48. — *H. vulgare* b. *grandiflorum* β. *discolor* f. *Skopolii* Willk., Cistac., 115 (1856); v. *Scopolii* Gremli, Neue Beitr. Fl. Schweiz, III (1883), 44. — *H. Chamaecistus* susp. *grandiflorum* f. *Scopolii* Murb., Beitr. Fl. Südbosn., 165 (1891) = subsp. *nummularium* v. Grosser, Cistac., 85 = v. *Scopolii* Fiori in Fiori Paol., Fl. anal. d' Italia, I 2 (1898) 395].

Nalazi se obično u velegorju te se od α razlikuje samo nešto većim lišćem i jačom dlakavošću, ali je obilnim prelazima s njom vezana. U ostalom

nalaze se egzemplari sa velikim lišćem i u gorskom kraju a u velegorju biljke sa manjim cvjetovima. Jamačno nije samostalna vrst, kako to dokazuju navodi Janchen (Cistac, 46.): *„H. numularium* prelazi, penjući se u viša gorska područja, u *H. tomentosum"*. »U južnim i jugoistočnim predjelima, osobito u Grčkoj i Maloj Aziji, ne može se između obih vrsta granica nikako provući« kako to opažane posredne forme odaju. Po mom sudu je prevelika koncesija kod ocjenjivanja od *H. tomentosum*, ako mu se prizna stepen varijetete. U ostalom i Scopolijev *Cistus tomentosus* može se pobijati, jer i Linné pribraja dva od navedenih sinonima (Haller, Enum. 359) i *Helianthemum alpinum* Fuchsa i Seguiera ka *C. marifolius* L.

f. ***Scopolii*** [G. Beck. — *H. Scopolii* Rouy Fouc. Fl. France, II, 298 (1895). — *H. Chamaecistus* ssp. *nummularium* v. *Scopolii* Grosser, Cist., 85 (1903. — *H. tomentosum* f. *Scopolii* Janch., Cist., 50 (1909)]. Folia infra modo tomentosa, supra sparse pilosa. — **Bosna:** Na Vitorogu pl. (Sta.-Fa.) u prelazima k α; na Plaženici pl. 1600—1766*m* vis. (Ha.-Fa.) u prelazima k α. U planinama Vlašiću (B., Br.), Igmanu (F.!), Bjelašnici (B.), Trebeviću (Mu., M.) 1500*m* vis., Velikoj Ljubičnoj (Ćurčić). — Amo ide valjda i navod, da se *H. vulgare* nalazi na Vel. Malovanu i Kamešnici u Bosni (Pr.).

f. ***Croceum*** [G. Beck. — *Cistus croceus* Desf., Fl. atl., I, 422 (1800) — *Helianthemum croceum* Pers., Syn. pl., II, 79 (1807) fide Janchen; Strobl u Verh. z.-b. G. (1903) 473 (v. *candidissimum*). — *H. glaucum* var. *croceum* Boiss., Voyage Espagne, II (1839—1845), 70; Grosser, Cistac, 78. (p. p.). — *H. tomentosum* f. *croceum* Janch., Cist., 51]. Folia supra ± tomentosa. — **Bosna:** Na obroncima Vlašića (*B. 1892); na Raduši pl. (Ćurčić, Sta.-Fa.) uz prelaz k f. *stabianum;* na Incu kod Fojnice (Schwarz!); na vrhu Trebevića (M.). — **Hercegovina:** Na Glogovom kod Jablanice (B.); na Veležu (Engler!).

3. ***Helianthemum chamaecistus*** [Miller, Gard. dict., ed. VIII nr. 1 (1768) et aut. p. p. = *Cistus helianthemum* L., Spec. pl., 528 (1753) ex diagn. = *H. chamaecistus* ssp. *barbatum* v. *hirsutum* Gross., Cistac., 82 (1903) = *H. vulgare* Gaertn., De fruct. et sem. I (1778). 371 et aut p. p.; v. *obscurum* Wahlenb., Fl. suec., I (1824), 332; v. *concolor* Reich., Fl. Germ., 714 (1832) et Ic. fl. Germ., III. fig. 4547; v. *hirsutum* Koch Syn. fl. Germ. 81 (1837); a. *genuinum* α *concolor* Willk., Cistac., 113 (1856). — *Cistus hirsutus* Villars, Hist. pl. Dauph., III (1789), 694?; Thuill., Fl. env. Paris ed. II, 266 (1799). non Lamarck (1790) = *H. hirsutum* Mérat, Nouv. fl. Paris, 204 (1812); Kern., Schedae ad fl. exs. austro-hung., nr. 882. — *H. obscurum* Pers., Syn. pl., II (1807) 79, excl β; Beck, Fl. Nied.-Öst., 526. — *H. variabile* v. *virescens* Spach in Ann. sc. nat. sér. 2, VI (1836), 362. — *H. nummularium* v. *obscurum* C. K. Schneider, Laubholzk., 351 (1909). — Conf. Janchen: Zur Nomenklatur des gemeinen Sonnenröschens in ÖBZ LVIII (1908), 406, 432, et Fritsch in Mitt. naturw. Ver. Steierm., LI (1914), S. A. 22] Foliis subtus nunquam indumento stellato intertexto tectis, optime ab *H. nummulario* distinguitur. U gorskim livadama, na travnatim kamenim obroncima, u predalpama, u svjetlim šumama. Cvate u maju do augusta.

Pokazuje ove forme.

1. ***obscurum*** [G. Beck. — Synonymia supra data. *H. Chamaecistus* Miller apud Rouy Fouc., Fl. France, II, 295. — *H. hirsutum* f. *obscurum* Janch., Cist., 55]. Sepala inter nervos internost ± plurimum stellatopilosa vel tomentosa, saepe etiam fasciculato-pilosa, nunquam glaberrima.

Bosna: Raštrkano. Između Doln. Tuzle i Breške (B.). — Kod Novog (Fo., B.), Tujnice (Fo. B.); Krupe (Fo.), na Gomili (B.), Uilici pl., na Marinom brdu (Ha, Ja.), više Prusca (Ha.-Fa.); oko Varcar Vakufa (B.), kod Dolnjeg Vakufa (Sta.-Fa.). — Oko Fojnice (Schwarz!), kod Zenice (Breindl!). — Na Trebeviću (Brancsik), oko Sarajeva (Breindl!). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Bornmüller!, M., Ja.), na istočnom Veležu (B.); u Nevesinjskom polju (Ja.), kod Zalomskog ponora južno od Nevesinja (Ja.), kod Drežnice (M.), Trebinja (Ja.) na Leotaru, kod Trebinja 800*m* vis. (B.), na Babi pl. (Havelka!).

Nalazi se i u formama: ***heterophyllum, lanceolatum, angustifolium*** Willk., Cist., 113 kao forme od *H. vulgare* α *genuinum* α *concolor* i kao f. ***ovatum*** [Dunal in DC., Prodr., I, 280 pro spec. = *Cistus ovatus* Viv., in Annal. bot., I 2 (1804), 174 et Fragm. I, 6. t. 8 fig. 2] Folia calycesque pilis sericeo-albicantibus copiose tecta; — dalje kao:

f. ***stellatum*** (G. Beck], »Folia juniora ac adulta subtus pilis stellatis remotis ± tecta« koji čini prelaz ka *H. nummularium* f. *virescens;* tako primjerice oko Sarajeva.

Jače dlakave biljke mogu se označiti kao f. ***hirtum*** [Baumg., Enum. Transsylv., II (1816), 86 pro spec.] »foliis utrinque hirsutis, calyce cano-viloso-hirto«.

— Prelaznu formu ka *H. grandiflorum* Lam. DC., koja se odlikuje većim cvjetovima i koju sam našao na Vjeterniku u Ljubičnoj pl., predstavlja kao *H. grandiflorum typicum* (Beck, Fl. Südbosn. VII in Ann. naturh. Hofm., (1895) 181] označena biljka. Ovake se prelazne forme spominju i u Kernerovoj Fl. exsicc. austro-hung. nr. 883 kao *H. grandiflorum* sa Blasera kod Trinsa u Tirolu.

4. ***Helianthemum hercegovinum*** [G. Beck. — *H. vulgare* v. *hercegovinum* G. Beck, Fl. Südbosn. in Ann. naturh. Hofm., II (1887) 83 = *H. glabrum* f. G. Beck, ibidem X (1895), 181.] Folia concoloria, oblonga, summo 5 *mm* lata, vel elliptica —7 *mm* lata, supra glabra, subtus in margine paulo revoluto et in nervo medio ciliato vel fasciculato-pilosa, rarius in facie utraque parcissime pilosa. Calyx 8—10 *mm* longus. Sepala ad et inter nervos stellato-tomentosa, pilis longioribus fasciculatis numerosis rarius perpaucis in nervis immixtis. Petala 12—13 *mm* longa. In saxosis calcareis regionis alpinae. Floret Julio.

Bosna: U planinama Vranici (B.), Zecu (Schwarz!) Bjelašnici, Magliću (*B.). — **Hercegovina:** Na Ortišu, u Prenju pl. (*B.). — I u Hrvatskoj na Plješevici (B.).

Ova dosta rijetka biljka izgleda kao posredna forma između *H. chamaecistus (obscurum)* i *H. nitidum* Clem., osobito kada joj je u f. *angustifolium* lišće gotovo ćelavo i usko kao u *H. nitidum* f. *glabratum*. Ali ima i širokolisnih forma (f. *latifolium)*, kako sam ju vidio sa Zec pl. u Bosni i sabrao na Plješivici u Hrvatskoj, u kojih je lišće kao u *H. glabratum* Kern. (= *H. grandiflorum* f. *glabrum)* a čaške su male, zvjezdasto-dlakave kao u *H. chamaecistus (obscurum)*. To sluti na posrednu formu — dali hibridne naravi ostaje dvojbeno —, koja se ne da dobro uvrstati u razlikovane vrste.

5. ***Helianthemum nitidum*** [Clementi in Atti della terza riun. degli sc. Italiani (Firenze 1841) 517 conf. Janchen in ÖBZ. LVIII (1908) 395] Folia oblonga vel sublinearia, in margine saepe revoluta, supra sparse simpliciter, infra sparse fasciculato-pilosa, vel utrinque glabrescentia vel glabra, 2·8—5·5 (rarius —7 *mm)* lata, plurimum 4—6 × longiora.

Pedicelli laxe inaequaliter pilosi vel tomentosi, rarius glabri.

Calyx 7—8, demum —9 *mm* longus, in nervis tribus fasciculato-pilosus, in quarto et ab eodem usque ad marginem stellato-pilosus, inter nervos internos plurimum rubentes glaber, rarius totus glaberrimus. Petala summo 15 *mm* longa. Semina minute verruculosa. — In pratis graminosis, saxosis calcareis usque ad regionem alpinam (2100 *m*). Tirolia australis, Carniolia, Litorale Austriacum, Istria, Croatia, Dalmatia, Bosnia, Hercegovina, Montenegrino. Clementi detexit in monte Biokovo Dalmatiae.

Ona je po geografskom rasprostiranju ilirska te se u obliku *glaucescens* razvila u velegorsku formu. Na taj je način paralelna forma od *H. grandiflorum,* koji živi u Alpama, Karpatima i na Apeninu, od koga se lahko razlikuje užim lišćem, manjim cvatom, u koga nutarnji listovi čaške dosižu jedva duljinu od 7—8 najviše od 9 *mm* te su i cvijetni listovi kraći. Razaznaje se *H. nitidum* od uskolisnih forma *H. chamaecistus (obscurum),* koji se slažu s njim po veličini cvjetova time, što joj fale zvjezdaste dlake na nutarnjim listovima čaške između nutarnjih nervá. U ostalom je vrlo nevjerojatno, predstavlja li *H. grandiflorium* velegorsku formu, jer se u Alpama *H. obscurum* penje do u područje klekovine, 1600—1700 *m* a da ne gubi osebina u dlakavosti lišća i čaške. Janchen [Cistac. 59] doduše hoće, da je opazio prelaze između *H. chamaecistus (obscurum)* i *H. grandiflorum.* Po mom iskustvu nalazi se doista biljka od *H. chamaecistus* sa lišćem, koje više ćelavi, ali cvjetovi ne postaju veći, kada se visina položaja povećava. Čini se dakle, da su *H. grandiflorum* i *H. glabrum,* koji se od prvog ne da specifički odijeliti, te mu je valjda samo velegorska forma, nastala u sjevernim Alpama, stariji dementi alpinske flore, što potvrđuju i njihovo rasprostiranje u Karpatima i na Apeninu.

Pokazuje slijedeće forme:

f. *litorale* [G. Beck. — *H. vulgare* b. *grandiflorum* α. *concolor* 2. *litorale* Willk., Cistac. vel Ic. descr. pl. II (1856) 114; v. *litorale* Halácsy, Consp. fl. Graec., I, 134 (1901). — *H. chamaecistus* ssp. *barbatum* v. *hirsutum* Grosser, Cistac., 82 (p. p.), — *H. hirsutum* f. *litorale* Janch., in ÖBZ., LVIII (1908), 294 et Cistac., 60.] Folia utrinque ± copiose, supra simpliciter, infra fasciculato-pilosa. Pedicelli laxe et inaequaliter pilosi vix tomentosi. Sepala interna inter nervos internos glabra vel subglabra, in nervis internis plurimum pilis fasciculatis obsita. Na kraškom tlu u šumskim čistinama do u predalpe (1500 *m*). Cvate u maju i junu.

Bosna: Kod Petrovca (B.) u prelazima k *H. chamaecistus* f. *(obscurum)* u Dinari 1100 *m* visoko (B.) u klancu Sutine, na Sančijem brdu. 1400 *m* visoko ispod Strmca kod Marica Košare (*Ja.-Wa. 1908), na Gnjatu (R. po Ja.), kod Uništa, Grkovaca na šljemenu Nilice 1400—1500 *m* vis. (Ja.-Wa.), na Tušnici i Cincaru pl., kod Glamoča na Paklini pl., kod Županica (Sta.-Fa.-Wib.) na Todoru u Dumoš pl. (Lakatos!). — **Hercegovina:** Kod stanice Huma kraj Trebinja (M. 1905 po *Ja.).

2. *glaucescens* [Janchen in ÖBZ. LVIII (1908) 396 et Cistac., 73. — *H. nitidum* Clementi l. c. — *H. vulgare* v. *glabratum* Vis., Fl. Dalm., III (1852), 145.₀— *H. chamaecistus* ssp. *glabrum* v. *glaucescens* Murb., Beitr. zur Fl. Südbosn. in Lund Univ. Årsskr., XXVII (1891), 165; susp. *barbatum* v. *serpyllifolium* f. *glaucescens* Grosser, Cistac., 83. — *H. glabrum* f. *aemulans* Beck., Fl. Südbosn. in Ann. naturh. Hofm., X (1895), 181.] Folia glabra vel in margine et in nervo principali subtus pilis simplicibus vel fasciculatis paucis praedita. Pedicelli tomentosi. Indumentum calycis ut in f. *litorali*. Rasprostranjena u velegorskom području često do 2100 *m* visoko. Cvate u julu, augustu. Rasprostranjena je u planinama Hrvatske, Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore. Clementi otkrio je svoj *H. nitidum* na Biokovu u Dalmaciji.

Murbeck (l. c.) opisuje biljku sa »caulibus glaucescentibus« »foliis supra glaucoviridibus«, ali se ova boja na suhom materijalu ne može opaziti.

Bosna: U planinama Osječenici, Klekovači (F., B.), Goloj Kosi, (Ha. u prelazima k *H. chamaecistus (obscurum)* po Ja.), Vitorogu (Sta.-Fa.-Wib.), Plaženici (Ha.-Ja.), Radušj (Sta.-Wib.), Vranju (Sta.-Wib.), Tušnici (Ja.-Fa.-Wib.), Dinari od Troglava do Dinare i Gnjata (Ja.-Wa.-B.), na Šatoru (Ja.), Cincaru (B., Sta.-Wib.), — Vlašiću (B.), Vranici (B., Schwarz! i dr.), Zecu (Schwarz!), Pogorjelici [Schwarz! u prelazima k *H. chamaecistus (obscurum)]* — Hranisavi (B.). Bjelašnici (B. M.), Treskavici (B., F.), Lelji, Volujku, Magliću, Ljubičnoj (B.), Bregoću (Pr.). — **Hercegovina:** U planinama Prenju (B., Brandis), na Lupoglavu do 2100 *m* vis. (B.), Porimu (V.), Plasi (V.), Trinači (B.), Čvrsnici (Fa., Sta.-Wib.), Veležu (*Murb., B.) 1500 do 1800 *m* visoko, Plasi (Havelka!), Jastrebici (Adam. po Fri.), Vučjem zubu, Gnjiloj gredi (V.) Orjenu (Pichler, Huter! i dr.).

I sa bijelim cvjetovima = f. ***albiflorum*** na Veležu pl. (Murb. l. c.). — f. ***aemulans*** *[H. glabrum*, f. Beck Fl. Südbosn. in Ann. naturh. Hofm., X (1895) 181] je samo malolisna forma.

3. ***glaberrimum*** [G. Beck] Caules, folia ac calyces glaberrima vel in margine foliorum et ad basin pedicellorum pili fasciculati singuli et paucissimi adsunt.

Najsrodniji je sa *H. semiglabrum* [Badaro apud Moretti, Bot. ital. (1826), 14; Reich. Ic. fl. Germ., fig. 4558; an. Rouy Fouc., Fl. France II 296? — *H. Jacquini* Ard., Fl. Alp. Marit. 49 = *H. vulgare* v. *semiglabrum* Burn., Fl. Alp. Mar., I, 156], ali ovaj ima raštrkano dlakavo lišće a isto takove i strukove, te se inače podudara čelavošću cvijetnih stapka i čaške. Badarova biljka ima i ružičasto crvene cvijetne listove. Janchenu, koji je pregledao *Helianthemum* u mom herbaru, izmakla je ova forma, koja se podudara sa f. *glaucescens*, te ju stoga nije pobliže opredijelio.

Willkomm [Cistac., 108] broji biljku kao v. *glabrescens* u *H. Jacquini* te primjećuje k Reichenbachovoj slici »icon satis bona excepta corolle colore flavo«, on poznaje samo ligurska nalazišta.

Po Grosseru [Cistac. 77] Reichenbachova je slika »ic. vix typica false corolla flava« a *H. semiglabrum* ima navodno donje listove sa prosutim zvjezdastim i jednostavnim dlakama. Osim toga nalazi se biljka navodno samo u ligurskom tirhenskom području mediterane flore. U Reichenbachovom herbaru, koji se čuva u carskom herbaru u Beču vidio sam biljku, koju i Grosser označuje kao *H. semiglabrum*, koja ima donje listove obilno čupasto dlakave a strukove u donjem dijelu skoro pustenaste, koja osebina u ilirske biljke fali. Čini se dakle, da je pravi *H. semiglabrum* forma druge vrsti, koja naginje oćelavljenju.

Možda pripada ovoj formi i *H. glabriusculum* [Kit. u Linnaea XVI (2863), 505] iz Velebita koje se opisuje sa posve ćelavim čaškama.

Hercegovina: U Bijeloj gori, na Vučijem zubu, na Prasi (Havelka!) i u Dalmaciji na Kozjaku kod Spljeta.

*6 ***Helianthemum grandiflorum*** [Lam. et DC.. Fl. Franc,, IV (1805), 821; Reich., Fl. Germ., 714 et Ic. fl. Germ., III, fig. 4549; Janch., Cistac. 64. — *Cistus grandiflorus* Scop., Fl. Carn., ed. II, I 377 t. 25 (1772). — *H. obscurum* v. *grandiflorum* Pers., Syn., II (1807), 79 = *H. vulgare* v. Roth, Enum. pl., II (1827), 548 et Koch Syn. Fl. Germ., 81; Willk., Cistac., 114 = *H. chamaecistus* v. Fiek, Fl. Schles., 47 (1881); subsp. *barbatum* v. Grosser,

Cist., 83 (1903) = *H. nummularium* v. Schneider, Laubholzk., II, 352 (1909)] Foliis magnis late ellipticis, ut in *H. obscuro* pilosis vel glabratis, floribus magnis, petalis 10—18 *mm* longis, sepalis internis 7—10 *mm* longis, inter nervos internis glabris facile distinguendum.

Variat:

α. ***typicum*** [G. Beck. — Synonymia supra citata]. Folia utrinque vel supra modo parce pilosa. — U alpinskim pašama velegorja. Cvate u julu, augustu. Ova je biljka koja je naročito u Alpama i Karpatima rasprostranjena, dvojbena za naše područje. Sendtner (1848) navodi je doduše na Vlašiću više Paklara, ali je valjda zamijenio sa *H. nitidum* Clem. Biljka sa Vjetrnika u Ljubičnoj pl. [Beck u Ann. NHM., X (1895), 181] ide u kolo oblika *H. obscurum* te čini kao i biljka sa Gole kose (Handel-Mazetti = po Janchen, Cistac., 74) prelaze ka *H. grandiflorum*.

β. ***glabrum*** [G. Beck. — *Cistus serpillifolius* Jacquin, Enum. stirp. Vindob., 14 (1762) = Crantz, Stirp. Austr., II (1763), 70 et ed. II, II 101 t. VI fig. 3 non Linné. — *Helianthemum vulgare* γ. *glabrum* Koch, Syn. fl. Germ. 81 (1837); v. *glabrescens* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 763 (1859). — *H. nitidum* f. *glabrum* Janch., Cist., 68. f. *glabrum* non Clementi — *H. laevigatum* Schur, Enum. Transs., 77 (1866). — *H. serpyllifolium* Nym., Consp. fl. Europ., 74 (1878) excl. syn. nonn. et al. non Miller. — *H. glabrum* Kerner, Schedae ad fl. exs. austro-hung., nr. 884 (1883). — *H. Chamaecistus* subsp. *H. glabrum* Murb., Beitr. Fl. Südbosn. in LUÅ, XXVII (1891), 165; ssp. *barbatum* v. *serpyllifolium* Grosser, Cistac., 82. — *H. nummularium* v. *glabrum* Schneider, Laubholzk., II (1909), 351] Folia glabra vel in margine et in nervo principali subtus pilosa vel ciliata.

Ne nalazi se u području u tipnoj formi, nego samo u približnim formama kao u **Bosni:** na Vranici pl. (Beck); Po Janchenu (Cistac., 72) i na Treskavici, Plazenici i Vlašiću pl., gdje sam ali sabirao samo *H. nitidum* f. *glabratum*. Navodi o *H. glabrum* Kern. u Bosni i Hercegovini odnose se valjda skroz na *H. nitidum Clem.* i f. *glabratum* te smo se tamo na nj osvrnuli.

Sekcija: *Pseudocistus*.

[Dunal in DC., Prodr., I (1824), 276; Reiche in NPfl. F. IV 6, 306; — sect. *Chamaecistus* Willk. Cist. vel Icon. descr., II. 139 (1856).]

7. ***Helianthemum canum*** [Baumg., Enum. stirp. Transsylv. II (1816), 85; Reich. Fl. Germ., 713; Janchen, Cistac., 77. — *Cistus canus* L., Spec. pl., 525 (1753). — *C. marifolius* L. Spec. pl. ed. II, 741 (1762) p. p. non ed. I. — *Helianthemum marifolium* Mill., Gard. dict., ed. 8 (1768), nr. 24; v. *canum* Grosser, Cistac., 117. — *H. vineale* Sprengel, Fl. Hal., 153 (1806); Reich., Fl. Germ., 712. — *H. oelandicum* γ *tomentosum* Koch, Syn. fl. Germ., 81 (1837). — *H. montanum* Vis. v. *tomentosum* Vis., Fl. Dalm., III, 146 (1850); B. *incanum* Willk, Cist. vel. Ic. et. descr. II (1856) 152. — *Rhodax montanus* v. *canus* Spach in Ann. sc. nat., sér. 2, VI (1836), 364 = *Rh. canus* Fourreau in Ann. soc. Linn. Lyon, nouv. sér. XVI (1868) 340. — *H. italicum* v. *canum* Strobl in Verh. ZBGes. (1903), 471. — Sravni Janchen: *Helianth. canum* und seine nächsten Verwandten u Abh. ZBG., IV 1 (1907)].

Mijenja se u:

α. ***vineale*** [Syme in Syme et Sowerby, Engl. bot. ed. 3, II, (1864), 9. (pro var.); Janchen, Helianth. canum l. c., 16 et Cistac. 79 (pro form.). — *Cistus vinealis* Willd., Spec. pl., II 2, 1195 (1800). — *Helianthemum vineale* Spreng., Fl. Hal., 153 (1806). — *H. oelandicum* v. *canum* Griseb., Spic. fl. Rumel., I (1843), 233. — *H. montanum* ssp. *vineale* α. *genuinum* et β. *canum* Rouy Fouc., Fl. France, II, 310. — *H. marifolium* v. *canum* f. *vineale* Grosser, Cist., 117]. Na sunčanim, pješčanim i kamenim mjestima u brdskim livadama, pustarama do u alpinsko područje (1900 *m*), osobito na vapnencu. Cvate u maju do jula.

Bosna: Na gradu Zvorniku i kod Vrtoglavice (Jur. kao *H. oelandicum*). — Kod Šuice, Livna, Glamoča i u Hrbljini, oko Vagnja, Gubina, Grkovaca, Preodaca, na Vel. Malovanu i u Kamešnici, kod Kurlaja, Tarčina, Vareša (Prot. kao *H. oelandicum*); na Orlovcu, na Dumoš pl. (Fo.). — **Hercegovina:** Kod Konjica (Fo.); na Prislabu pl., Malom Veležu kod Nevesinja 1500 *m* vis. (V.), na Veležu 1600—1900 *m* vis. (Mu.) i na Crvanj pl. (Mn.); na podnožju Gljive, kod Predrete rupe kraj Orahovca. kod Begova Korita, na Jastrebici (*P. 1874 kao *H. oelandicum*).

Pokazuje ove forme:

1. ***typicum*** [Beck, Fl. Nied. Öst„ 279 (pro. var.; v. *vineale* Syme et Sowerby, l. c.: sub f. *virescens* Janch., Hel. canum, 18 et Cist. 79. — *Cistus canus* L., l. c. — *H. italicum A. virescens* Ten., Fl. Nap., IV (1830), 75 et 316. — *H. vineale* Reich.. Fl. Germ., 712 et Ic. fl. Germ., III, fig. 4533]. Folia supra viridia, ± fasciculato-pilosa pilis stellatis destituta, subtus solum cano-vel niveo-tomentosa, vel etiam ± longius pilosa. — **Bosna:** Na Kozjanu u Grmeču pl. (Boller); oko Travnika (B.), kod Paklareva, na Vlašiću (*S., B.), više Orešca do 1900 *m* kao *oelandicum* (*S. 1848) na Vratlu, Treskavici — (B.), Kleku pl. (F.), Goloj Jahorini (F.). — **Hercegovina:** Kod Konjica (B.). na Prenju (B.), Prislabu pl. (V.); na istočnom Veležu (B.).

Listovi čas su zašiljeni = f. ***acutifolium*** [= *H. montanum* f. Vis., Fl. Dalm., III, 146], čas tupasto zaokruženi = f. ***pulchellum*** [Sweet, Cist., t. 74 pro spec.; Beck, Fl. Südbosn. u Ann. naturh. Hofmus., II (1887). 83 = *H. vineale* Spreng., l. c.; = *H. montanum* f. *obtusifolium* Willk., Cist., 152], s donje strane samo gusto zvjezdasto dlakavi ili još zaodjeti svilasto sjajnim dlakami f. ***sericans*** [= *H. vineale* v. *sericans* Freyn u Verh. ZBG., XXXVIII (1888), 596]. Tako više Paklareva kod Travnika (Fr. Br.), ali i na drugim mjestima međutim manje jasno izrazito.

Uskolisne forme tvori f. ***angustifolium*** Schultz [Arch. I 214 (1852)].

Manja velegorska forma sa gotovo rozetasto stisnutim listovima i oskudno cvjetastim samo 3—6 *cm* visokim strukom = f. ***olympicum*** [Janchen, Hel. canum, 26 et Cistac. 82 pro subf. *H. Allionii* Halácsy, Consp., fl. Graec., I (1901) 133 non Tinèo = *H. olympicum* Halácsy, ibidem suppl. (1908). 14.]. Tako u **Bosni:** Na Treskavici (B.). **Hercegovina:** U Prenju- (B.), Crvanju-pl. (Ja.).

2. ***Funkii*** [Beck, Fl. Nied. Öst., 527 (1892) pro var. — *H. canum* Reich, Fl. Germ, 713 et Ic. fl. Germ., III, fig. 4534; v. *genuina* Syme et Sowerby, Engl. bot., ed. 3, II (1864), 9; v. *pseudo-polifolium* Murr in Allg. bot. Zeit., XIII (1906), 163; f. *candidissimum* Janchen, Hel. canum, 19 et Cist., 79. — *H. montanum* B. *incanum* ζ *Funkii* Willk., Cistac., 153 (1856). — *H. marifolium* v. *canum* f. *Funkii* Grosser, Cistac., 118]. Folia supra ±, subtus dense stellato-tomentosa et utrinque ± fasciculato-pilosa. Čini se, da u području još nije opažena, ali su opažene velegorske forme = ***scardicum***. [Janch, Hel. canum 27 et Cist. 82 pro subf. varietatis *balcanici*. — *H. oelandicum* v. *scardicum* Gris., Spic. fl. Rumel., I (1843), 233. — *H. montanum* B. *incanum* ϑ *scardicum* Willk., Cistac., 153. — *H. marifolium* v. *canum* f. *scardicum* Grosser, Cist., 118]. **Bosna:** U Dinari na Janskom vrhu i Velikom Batu (*Ja.-Wa. 1908) 1750—1850 *m* vis. — **Hercegovina:** Na Crvanju pl. (*Janch).

8. ***Helianthemum italicum*** [Pers., Syn. pl., II (1807) 76; Janchen, Helianth. canum, 37 et Cistac., 82. — *H. marifolium* v. *italicum* Grosser Cist., 117. — *H. penicillatum* Thibaud apud Dunal in DC., Prodr., I (1824), 277] nije još u području tipno opažana. Njegovi navodi u Handel-Mazetti i drugova u ÖBZ., LVI (1906), 31 odnose se prema str. 277 na *H. rupifragum* Kern. Biljka se ali nalazi u susjednoj Dalmaciji, Crnoj Gori te je u subližnim formama opažana i u Hercegovini na Veležu u visini od 1400 *m* nad morem (B.). Da se uzmogne razlikovati od bliže srodnih forma donosim glavna obilježja.

Folia e basi cuneata anguste vel latius lanceolata, rarius obovalia, plurimum obtusa, —20 *mm* longa, 1—6 *mm* lata, in margine saepe revoluta, utrinque sparse longeque fasciculato-pilosa, glabrescentia. Inflorescentia 6—20-flora, simplex vel ramosa, eiusdem axes eglandulosi. Alabastra obtusa. Sepala obtusa, inter nervos glabra vel tomentosa et pilis fasciculatis ± hirsuta, 3 — vix 5 *mm* longa. Petala 3—6 *mm* longa. — Forma *penicillatum* inflorescentiae axibus ± pilis glandulosis nigrescentibus praestat.

9. ***Helianthemum rupifragum*** [A. Kerner in ÖBZ. XVIII (1868), 18; Janch., Helianth. canum in Abh. ZBG. IV 1 (1907) 46 et Cistac., 84. — *H. alpestre* v. *petiolatum* Schur, Enum. pl. Transs., 76 (1866); f. *rupifragum* Gross., Cist., 121 (p. p. fide Janchen). — *H. marifolium* v. *italicum* Grosser, Cist., 117 p. p.] Folia e basi cuneata anguste vel latius lanceolata, plurimum acuta, in margine saepe revoluta, —30 *mm* longa, 1·5—5 *mm* lata. Inflorescentia 3—10-(15-)flora, interdum in basi ramosa. Alabastra apiculata vel acuminata. Sepala tomentosa et pilis fasciculatis hirsuta, 6 *mm* longa.

Petala 5—9 *mm* longa. — Na stijenama, kamenim travnatim mjestima, po pustarama, pašama do u alpinsko područje (1800 *m*). Cvate prema visini od maja do augusta.

Pokazuje ove forme:

1. *skericense* [Simonkai in Termész. füz., X (1886). 180 pro spec. et Enum. fl. Transs., 106 (1886) pro var., f. *orientale* Janch., Helianth. can., 52 et Cistac. 85. — *H. marifolium* v. *italicum* f. *orientale* Gross., Cist., 117]. »Rami floriferi eglandulosi vel pilis glandulosis sparsis obsiti«. — **Bosna:** Na Uilici pl., 1400—1750 *m* [Ja.-Wa. kao *H. italicum* u ÖBZ., LVI (1906). 31.]; na Jedovniku kod Grahova (Ha. kao *H. italicum*); na Vitorogu (Sta.), na Plaženici (Ha.-Ja.). Svuda i u prelazima ka *H. alpestre*.

2. ***hercegovinicum*** [Janchen, Hel. canum l. c., 53 (1907) et Cistac., 87; v. *bosniacum* Beck Herb. (1896). — *H. marifolium* v. *italicum* f. *hercegovinicum* Grosser, Cist., 117 (1903)] »Rami floriferi in parte superiore cum pedicellis pilis glandulosis atroviolaceis rarius pallidis densissime obsiti« — **Bosna:** na Dinari (B., Ja.); u klancu Sutine do doline Kozje jame (Ja.-Wa.) kod Marića Košare kraj Grahova (Ja.-Wa.) 600 do 1100 *m* vis.; sjeverno od Uništa (Ja.-Wa.), kod Glamoča (Sta.-Wib.); na Cincaru —1800 *m* (B., Sta.-Wib.), kod Borove glave kraj Livna (F.), kod Tušnice (Sta.-Wib.) — **Hercegovina:** Na Golom brdu kod Brđana (M. po Ja.), kod Rujišta u Porimu pl. (Ja.), na Štitaru pl. kod Rakitna (Havelka); na Čvrsnici (Sta.-Wib.); na Stolcu i Podveležu kod Mostara (Bornmüller! B. Raap Callier, Pl. Herc., nr. 23! kao *H. canum* det. Halácsy); na Veležu pl. (B. R) na istočnom Veležu prama Bojištu (Ja.), u Mačijem polju kod Nevesinia (Ja.), na Crvanju pl. (Ja.). na obroncima Zimomora prama Bjelini 1000—1200 *m* visoko (*Mu. kao *H. oelandicum* ssp. *rupifragum*); između Uskoplja i Ivančice (Ja.) u prelazima ka *H. italicum*.

Ne ide po Janchenu [u Mitt. naturw. Ver. Univ. Wien IV (1906) S. o. 5] u alpinsko područje, gdje ga zastupa *H. alpestre* v. *hirsutum*. To se ali ne potvrđuje, jer sam sabirao biljku na Cincaru u visini od 1800 *m*.

10. ***Helianthemum alpestre*** [DC., Fl. franc., V (1815), 622 (p. p.); Reich. Iconogr., I (1823) 3, t. 1 fig. 2; Fl. Germ. 1713 et Iconogr. fl. Germ., III fig. 4536; Grosser Cist., 120 (excl. *rupifragum*); Janch. Hel. canum in Abh. ZBG., IV 1, 53 (1907) et Cistac., 88. — *Cistus serpillifolius* L., Spec. pl., 527 (1753) p. p. — *Cistus alpestris* Jacqu., Enum. stirp. Vind. 93, 248 (1762); Crantz, Stirp. Austr., II, 73, t. VI, fig. 1. — *Cistus oelandicus* Jacq., Fl. Austr., IV, 52, t. 399 non L. — *Helianth. oelandicum* β *alpestre* Pers., Syn. pl. II (1807), 77. — *H. montanum* A. *viride* β *alpestre* Willk., Cist., 151]. Folia e basi cuneata late rarius anguste lanceolata saepe obovalia, plurimum obtusa vel rotundata, rarius subacuta, —18 *mm* longa, 2—6 *mm* lata. Inflorescentia 3-—6-flora, simplex. Alabastra obtusa. Sepala obtusa, subtomentosa et pilis fasciculatis ± hirsuta, 4—6 *mm* longa. Petala 7—10 (11) *mm* longa. — Na kamenim krševitim mjestima područja klekovine i alpinskog područja vapnenog velegorja (do 2000 *m*). Cvate u junu, julu.

Bosna: Valjda u svakom vapnenom velegorju. Opaženo u planinama: Osječenici, Klekovači (F., B.), Vitorogu (Sta.-Wib.), Prologu (Kotschy), Dinari (Degen., B.); ovdje na niže do 892 *m* (B.), Troglavu (B.), Cincaru (B. Sta.-Wib.,); između Šuice i Borove glave (*S. 1848 Wohl?) — na Vlašiću (više Orešca već *S. 48), (B. R.); Vranici: na Ločikama (Mu., R.! B.), 1800—2000 *m* vis., Krstacu (B.) Hranisavi (B.), Bjelašnici (B.), Treskavici (B., M.), u Zagorju (Lakatos); na Kleku (F.), Lelji (R.), Dumošu (R.), Bregoču (Pr.), Volujku, Magliću, Ljubičnoj (B.). — **Hercegovina:** Na planinama: Prenju (B., F.) i na Otišu do 2000 *m* (B.) vis., Visočici (B., Plasi (Pr.), Čvrsnici Fr. B., F. i dr.), Veležu (B., Ja.), na zap. Veležu od 1330 *m* počam (B.).

Pokazuje ove forme:

1. ***hirtum*** [Pacher in Pacher Jaborn., Fl. Kärnt., III (1887), 153; Grosser, Cist., 120; Janch., l. c., 60 et 90 (pro var.? β. *elongatum*, *canescens* Dunal in DC., Prodr., I, 277 (1824) *typicum* Beck, Fl. Nied. Öst., 527 (1892). — *H. oelandicum* β *hirtum* Koch. Syn. fl. Germ., 80 (1837). — *Cistus canus* β. Linné, Spec. pl., ed. II (1762), 740 et β *Seguierii* L., Mant II (1771), 403. — *C. Seguerii* Crantz, Stirp. Austr., II (1763), 74.] Inflorescentia non vel vix glandulosa. Folia utrinque pilis strigosis ± obsita. — Često.

2. ***glabratum*** [Dunal in DC., Prodr., I, 277 (1824) pro var.; Grosser, Cist., 120; Janch. l. c., 61 et 93;? β *H. serpillifolium* Poll., Fl. Veron. II (1822), 183 v. *glabrum* Pacher, l. c., 153; v. *typicum* Beck, Fl. Nied. Öst., 527. — *H. oelandicum* β. *glabrum* Gaud., Fl. Helv., III (1828), 447; α *glabrescens* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 763 (1859). — *H. glabellum* Schur, Enum. pl. Transs., 75 (1866)]. Inflorescentia non vel vix glandulosa. Folia margine tantum et in nervo medio ciliata vel omnino glabra. In f. *hirtum* saepe transit et individua saepe folia et hirta et glabra ferunt, vel folia primum ciliata demum glaberrima observantur. — **Bosna:** Na planinama Hranicavi (B.), Bjelašnici (B., M.), Volujku (B.), Ljubičnoj (Čurčić!).

3. *melanothrix* [Beck, Fl. Nied. Öst., 527 (1892); Grosser, Cist., 121; Janch., l. c., 63 et 95]. Inflorescentiae axes et calyces pilis glanduliferis atroviolaceis ± obsiti. Sepala praeterea pilis strigosis longis submultis pilosa. Folia hirsuta, ciliata [*dasyphyllum* Beck, l. c., 528] v. glabra [= *psylophyllum* Beck, l. c.]. **Bosna:** Na planinama: Osječenici (B.), Troglavu (B.), Dinari na vrhuncima (Degen, Ja.-Wa, B.) i u prelaznim formama ka *H. rupifragum* f. *hercegovinicum* po Jabsenu), na Vitorogu (Sta.-Wib.), Cincaru (B., Sta.-Wib.), Vranici: na Ločikama, Krstacu (Schwarz!, B., R.), Hranicavi, Bjelašnici (B.). — **Hercegovina:** Na Vranu (Sta.-Wib.), Plasi, Sljemenu (Pr.), Čvrsnici (F., M., Sta.-Wib.), Visočici (B.).

4. *thessalum* [Beck, Fl. Nied. Öst., 528 (1892) pro var.; Grosser, Cist., 121; Janchen, l. c., 63 — *H. oelandicum* β. *thessalum* Boiss. et Orphan. in Boiss., Diagn., sér. 2, VI (1859), 23 = *H. thessalum* Halácsy, Consp. fl. Graec., I (1901), 133]. Inflorescentiae axes calycesque pilis glanduliferis atroviolaceis dense obsiti, sed calyces pilis strigosis carentes vel pilis paucissimis adspersi. — Samo u približnim formama na zapadnom Veležu u Hercegovini (R!). Po Lindbergu i između Njeguša i Cetinja u Crnoj Gori.

3. *Fumana*.

[Spach in Ann. sc. nat., sér. 2, VI (1836), 359; Willk., Cist. Monogr., 158, t. 54—58; Grosser, Cist., 123; Janch., Cist. in Mitt. naturw. Ver. Univ. Wien, VII (1909), 97. — *Helianthemum* sect. *Fumana* Dunal in DC., Prodr., I, 274 (1824); subgen. Reiche in NPfl. Fam., III 6, 306.]

1. ***Fumana ericoides*** [Paŭ, Not. bot. à la fl. espan., II (1889), 12 fide Grosser, Cist., 127. Janch., Cist., 106. — ? *Cistus calycinus* L., Mant. II (1771), 565. — ? *C. coridifolius* Vill., Hist. pl. Dauph., III (1789), 699. — *C. ericoides* Cavan., Ic. descr. pl. Hisp., II (1793), 56 t. 172. — *Helianthemum calycinum* Willd., Enum. hort. Berol. (1809), 570. — *H. ericoides* Dunal in DC., Prodr., I (1824), 274; Reich., Fl. Germ., 712 et Ic. fl. Germ., III, fig. 4530. — *Fumana Spachii* Gren. Godr., Fl. France, I (1848), 174; Willk., Cistac., 166. — *H. fumana* β. *majus* Vis., Fl. Dalm., III (1851), 147; β. *ericoides* Fiori in Fiori Paoletti, Fl. anal. d' Ital., I (1898), 392]. Na kamenim sunčanim mjestima, osobito u području mediterane flore. Cvate od proljeća do jeseni.

f. *typica* [Pau, l. c.; Grosser, Cist., 128; Janch., Cistac., 109]. **Hercegovina:** Po Asch. Kanitz [Cat. Corm. Serb. 80] gdje? Opažena na mnogim mjestima u susjednoj Dalmaciji.

f. *Malyi* [Janch. in ÖBZ., LVIII (1908), 440. — *F. Bonapartei* Maire et Petitmengin, Etud. pl. vasc. Grèce (1908), 37]. Plurimum procumbens. Inflorescentiae axes pilis glandulosis subvillosi. — **Bosna:** Kraj Klanca »Zamarina« kod Rudog jugoistočno od Višegrada, na serpentinu 900 do 1000 *m* vis. (M. 1908).

2. ***Fumana vulgaris*** [Spach in Ann. sc. nat., sér. 2, VI (1836), 359 α *minor* et Hist. nat. vèget. phan., VI (1838), 11. — *Cistus Fumana* L., Spec. pl., 525 (1753) p. p. — *C. nudifolius* Lam., Fl. franc., III (1778), 163 excl. β. — *Helianthemum Fumana* Miller, Gard. dict., ed 8 (1768), nr. 6; Reich., Fl. Germ., excurs. 712 et Ic. fl. Germ., III, fig. 4531. — *H. procumbens* Dunal in DC., Prodr., I (1824), 275; Willk., Cist., 165. — *Fumana pinifolia* et *ericifolia* Wallr. in Linnaea, XIV (1840), 583 et 584. — *F. procumbens* Gren. Godr., Fl. Franc., I (1848), 175; Grosser, Cist., 125. — *F. Fumana* Karst., Deutsch. Flora, 633 (1882). — *F. nudifolia* Janch. in ÖBZ., LVIII (1908), 396 et Cistac., 111. Combinatio delenda! confer Fritsch in Mitt. naturw. Ver. Steierm., 51. Band (1914) SA. 22]. Na sunčanim, travnatim, pješčanim i kamenim mjestima, na stijenama do 1000 *m*, osobito na vapnencu. Cvate u junu do augusta.

Bosna: Kod Orahova na Prosari (B.), na Grabežu kod Boraka, na Vrbici kod Mila, kod Vlasinje, Duboščice, na Ručniku kod Vlahovlja (Fo.), — zapadno Drvara prama Kamenici (Ha.), kraj Marinkovaca kod Grahova, kod Preodca, zapadno od Glamoča, kod Starog grada (Ha.-Fa.), u Livanjskom polju (Sta.), kod Livna (Sta.-Fa.) penjući se do 1000 *m*, više Ježevića, u klancu Sutine u Dinari (Ja.-Wa.). — Između Jajca i Jezera (Conr.), oko Jajca (B.), Travnika (Br.), — oko Sarajeva ne rijetko, tako kod Bakija, na Grdonju (Bl.), na Draguljcu (Pr.), Trebeviću (M.), na Hrbljini (Pr.), kod Suhe, Tjentišta, Mješajaca (Pr.); na Čermanici kod Višegrada (M.). — **Hercegovina:** Često oko Konjica (B.), kod Zlatara, Repovice (Fo.), Gračanice na Rami (M.), u dolini Neretve (Laus), kod Jablanice (Fo.), Potoci hana na Neretvi (V.); često oko Mostara (Str. i dr.), na Podveležu (B.) i Veležu (Fo). kod Bune na Neretvi (Mu), kod Stoca (Fo., Raap Callier.

Exs. nr. 22!), na Ošanića glavici kod Stoca (B.), oko Tihaljine (F.), na Crvanju pl. kod Bjeline do 1000 *m* (Mu.), Zvekoša pl. kod Bigolje — Pričepe (M.), oko Trebinja na Gljivi (*P. 1874), kod Trebesinje hana, Nevesinja (V.), na Vlaštici kod Drijena, kod oružničke postaje Konjušnice (V.).

29. rod: **Tamaricaceae.**

[Lindl., Nat. Syst., ed. II. 126 (1836); Niedenzu in NPfl.Fam., III 6, 289. *Tamariscineae* DC. Théor. élém., 245 (1813); Endl., Gen., 1038; trib. *Tamarisceae* Benth. Hook., Gen., I, 160 Važna radnja: Desveaux, Sur la fam. des plantes fondée sur le genre Tamarix u Ann. sc. nat., IV, 344 (1825).]

1. *Tamarix* [L., Spec. pl., 270 (1753) et Genera, ed. V, nr. 337 p. p.; Medic., Malv. fam., 115; Endl, Gen., 1039; Benth. Hook., Gen., 160; Niedenzu in Nat. Pflanzenfam., III 6, 293; Schneider, Handb. Laubholzk., II (1907), 341. Važna radnja: Bunge, Tent. Gen. Tamar. (Dorpat 1852)].

Vrste ovog roda vrlo je nužno da se revidiraju, jer, ne samo da se teško razlikuju, nego su međusobno vezane prema susjednoj Dalmaciji posrednim formama; tako primjerice ima i četveročlanih cvjetova od *T. africana.*

1. *Tamarix gallica* [L., Spec. pl., 270 (1753); Vis., Fl. Dalm., III, 151; Schneider, Handb. Laubholzk., II, 343. — *canariensis* Willd. in Act. acad. Berol. (1812/3) 77. Confer Webb in Hooker, Journ. of. bot., III, 422 et in Ann. sc. nat., sér. 2, XVI — »Metljika«]. Na vlažnim mjestima, obalama, samo u području mediterane flore. Cvate u junu do augusta.

Hercegovina: Samo u dolini Neretve kod Mostara (*Pi. 1899), odanle južno može se u Hercegovini ustanoviti. — **Dalmacija:** Na dônjoj Neretvi kod Opuzena (Neumayer po Visiani-u).

2. *Tamarix africana* [Poiret, Voy. Barb., II, 189 (1789); Vis., Fl. Dalm., III, 152; Schneider, Handb. Laubholzk., II, 344.] — Na vlažnim, pješčanim mjestima, obalama i na morskom žalu u području mediterane flore. Cvate u maju, junu.

Hercegovina: Navodi iz doline Neretve (M.) odnose se na slijedeću vijest u literaturi. Da li se vrst nalazi i na hercegovačkom tlu, valja tek ustanoviti (M. in litt.). — **Dalmacija:** Na dônjoj Neretvi kod Opuzena.

3. *Tamarix parviflora* [DC., Prodr., III, 97 (1828); Bunge, Tent. Tamar., 32; Boiss., Fl. Orient., I, 769; Schneider, Handb. Laubholzk., II, 344.] Na vlažnim pješčanim mjestima. Cvate u maju, junu.

Hercegovina: Svuda često diljem Neretve između Bune i Žitomislića 25—50 *m* nad morem (*Murb., 1891). Kod Vojna i Čapljine.

4. *Tamarix tetrandra* [Pallas apud M. Bieberst., Fl. taur. cauc., I, 247 (1808); Boiss., Fl. Orient., I, 769: Schneider, Handb. Laubholzk., II, 344.] Na vlažnim mjestima. Cvate u aprilu do juna.

Hercegovina: (*Asch. Kan., 1877) gdje?

30. rod: **Violaceae.**

[DC., Fl. franc., IV, 801; Reiche u. Taubert in Nat. Pflanz. Fam., III 6, 322. — *Violarieae* trib., I—III Benth. Hook., Gen. pl., I, 116.]

1. Viola

[L., Spec. pl., 933 (1753) et Gen., ed, V, 402; Endl., Gen., 909; Benth., Hook., Gen., I, 117; Reiche u. Taubert in Nat. Pflanz. Fam., III 6, 334. Važne radnje: Wiesbaur u Halácsy u. Braun, Nachtr. zur Fl. Nied. Öst. 163 (1882); Borbás u Hallier, Syn. Fl. Deutschl., 161 (1890); Beck, Fl. Nied. Öst., 506 (1891); Wittrock, Viola Studier u Act. hort. Berg. II 1 (1897); W. Becker: Veilchen der bayr. Flora in Ber. bayr. bot. Ges., VIII 2 (1902) 249; Violen studien. Conspectus Violarum europ. u Beih. BCBl., XXVI 2 (1910) 1 i 289. Ovdje dalji navodi.] »Ljubica«.

1. sekcija: *Nomimium.*

[Ging in DC., Prodr., I, 291 (1824); Reiche u. Taubert in Nat. Pflanzenf., III 6, 335; W. Becker Consp. Viol. 1 i 3.]

1. *Viola odorata* [L. Spec. pl. 934 (1753); Borb. in Hallier, Syn. Fl. Deutschl., 171; Beck, Fl. Nied. Öst. 515; W. Becker Consp. Viol., 3; Reich., Ic. fl.

Germ., II, fig. 4498. — *V. tenerrima* Wiesb. in ÖBZ. (1877) 152 et in Hal. Braun, Nachr. Fl. Nied. Öst., 171]. U svjetlim šumama, pod šikarom do u predalpe. Cvate u martu, aprilu.

Bosna: Kod Banje Luke (H.). — Oko Prosjeka kod Zvornika (J.). — Na Velikom Šatoru, na Kamešnici i Troglavu kod Gubina (Pr.). Oko Travnika (*S. 1848, Brandis, Wiesbaur), kod Nevića polja, Doca (po W. Becker); kod Prusca (S.). — Oko Vareša, kod Pajtova hana (Pr.). Oko Sarajeva (Zoch, H.), na Trebeviću u visini od 800—1000 *m* (Mu.); oko Trnova u dolini Željeznice (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.!), na zapadnom Veležu 1400 *m* vis. (B.): na obroncima Veleža prama Nevesinju (B. nesigurno), na usponu na Čabulju pl. (B. nesigurno); oko Stoca (F.); na Gljivi kod Trebinja (*P. 1874); kod Agića mosta (B.).

f. ***albiflora*** [Borbas in Hallier, Syn. Deutsch. Fl. 171 (1891); f. *alba* W. Becker Veilch. bayr. Fl. u Ber. bayr. bot. Ges. VIII 2 (1902) 256 i Consp. Viol., 5 kao var.). — **Bosna:** Na Radovanu kod Dolinjeg Vakufa. Nerazjašnjeno je, ne misli li se pod tim *V. alba*.

2. ***Viola cyanea*** [Čelakovsky u ÖBZ. (1872), 349 i Prodr. Fl. Böhm., 476 ampl. = W. Becker, Consp. Viol., 15. — *V. austriaca* A. et J. Kern. in Sched. ad fl. exs. austro-hung. nr. 67; Hal. Braun Nachtr. Fl. Nied. Öst., 76; Beck, Fl. Nied. Öst., 516 non A. et J. Kerner in Ber. naturw. medic. Ver. Innsbr., III (1872) p. LXXI. — *V. suavis* Wiesb. in Verh. zool.-bot. Ges. (1873), 544; Reich., Ic. fl. Germ., III, fig. 4495 (fide W. Becker) non M. B.]. U svjetlim šumama, pod šikarom, uz živice, u voćnim sadnicima. Cvate u martu do maja.

Bosna: Oko Travnika: u vrtu sjemeništa, uz živice na Tarabovcu, više Putičeva, kod Doca, u šikari i sadnicima kod Jankovića (*Fr. Bo. 1888), na kastelu u Sarajevu (M. po W. Becker). — **Hercegovina:** Pod šikarom u dolini Neretve kod Bune c. 50 *m* (*Mu. 1891).

Biljke našega područja spadaju uz v. ***perfimbriata*** [Borbás u Öst. bot. Zeit. (1889) 415; W. Becker, Consp. Viol., 16].

K tomu:

f. ***bosnana*** [W. Becker, l. c., 17 — *V. bosnana* Wiesb., Kulturpr. (1904) 38]. Copiosius pilosa. **Bosna:** Na kastelu u Sarajevu (*M. fide W. Becker 1910!). — f. ***istrica*** [W. Becker, l. c., 17]. Tota ± glaberrima. **Hercegovina:** U bukovoj šumi na Veležu 1500 *m* vis. (*B.).

3. ***Viola alba*** [Besser, Prim. fl. Gal., I. 171 (1809); Borbás in Hallier Syn. fl. Deutschl., 173; Beck, Fl. Nied. Öst., 513; W. Becker, Consp. Viol., 19; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. VI fig. 4498 β. — *V. scotophylla* Jord., Observ., VII, 9 (1849) et Pugill, pl. nov., 16 (1852)]. U svjetlim šumama, na rubovima šuma do u predalpe. Cvate u februaru do aprila.

α. ***scotophylla*** J. Pacher Fl. Kärnt. 207, nr. 1683 (1885). — Mijenja se: *V. alba* subspec. *scotopleylla* W. Becker Veilch. bayr. Fl. u Ber. bayr. bot. Ges. VIII 2 1902), 11.

Bosna: Oko Banje Luke (Borb.), u dolini Surtojlije (C.). — Na Troglavu (Pr.). — Često oko Travnika (*Fr. Br. 1877), tako kod strjeljane, na Šipoviku, Tarabovcu, kod Doca; oko Vakufa (Fr. Br.); na Draškovcu kod Vareša (Pr.); često oko Sarajeva (F.!) tako kod Kovačića, Lukavice, Svrakina sela, Hadžića, u dolini Miljacke, između šikare na Trebeviću (F.! B.) s njegovim obroncima; kod Trnova, Kalinovika, Foče (Fo.), u dolini Drine (F.) na Magliću Pr.); na Udrču kod Drinjače (Wettst, po Fri.). — **Hercegovina:** Na Cimu kod Mostara (Pi.); u šikari doline Neretve kod Žitomislića, oko 40 *m* (*Mu. 1891); kod Donjeg Hrasna, Stoca (F.).

Pokazuje ove forme:

albiflora [Wiesb. in Deutsch. bot. Monatschr., (1885), 45; W. Becker, Consp. Viol., 21; *scotophylloides* Wiesb., l. c.; *genuina* Hal. Braun, Nachtr. Fl. Nied. Öst., 162 (1882); *virescens* Jord. in Boreau, Fl. centre France, ed. III, II, 77]. — **Bosna:** Tako oko Travnika, Sarajeva, Trnova, Foče, Kalinovika. — ***violacea*** [Wiesb., l. c.; W. Becker., l. c. *V. Besseri* Rupr.. Fl. Cauc., I, 151]. — **Bosna:** oko Banje Luke, Travnika, Sarajeva.

β. ***adriatica*** [Freyn u Flora (1884), 679: Borbás u Hallier, Syn. deutsch. Fl., 182 pro spec. — *V. suavis* var. *Pospichal*, Fl. Öst. Küstenl., I, 550.] Glaberrima. Capsula glabra. Po W. Beckeru, Consp. Viol., 20 je samo posve ćelava forma od *V. alba* Bess. Na kitastim travnicima pod šikarom u području mediterane flore. Cvate u februaru do aprila.

Hercegovina: Na krševitim obroncima između Mostara i Miljkovića; u šikari više Jasenice u Mostarskom polju 100—200 *m* vis. (*Mu. 1891); oko Mostara (M.).

4. ***Viola Dehnhardtii*** [Tenore, Cat. sem. hort. Neap. (1830), 12 et. Fl. Nap. Syll. 117 et V, 332 t. 219 fig. 2 (non bona); Parl., Fl. ital., IX, 136; W. Becker,

Consp. Viol., 22 et fig. — *V. odorata* v. *Dehnhardtii* Boiss. Fl. or., I, 458 (1867). — *V. alba* ssp. *Dehnhardtii* W. Becker, Veilch. bayr. Fl. u Ber. bayr. bot. Ges. VIII 2 (1902), 257. Vix species propria! Ab *V. alba* Bess. differt foliis hiemem persistentibus late ovalibus vel ovali-orbicularibus, subrotundis, in apice rotundato-obtusis rarius acutiusculis. Est proles australis *V^ae^ albae* indumento variabili saepe parco vel nullo, capsula pilosa, vel glabra. In ditione nostra formae modo inter *V^m^ albam* et *V^m^ Dehnhardtii* intermediae occurrunt. Na istim mjestima kao i *V. alba* Bess. Cvate u februaru do aprila.

Bosna: Na Treskavici pl. (B., kao *V. prenja* u Ann. nat. Hofmus., X 1895), 178). — **Hercegovina:** Oko Mostara kod Jasenice (Pi. po *W. Becker u Herb. Beck i u Consp. Viol. 25).

5. ***Viola collina*** [Besser, Cat. hort. Crem., (1816), 151 et Enum pl. Volhyn., 10; Borbás u Hallier, Syn. deutsch. Fl., 189; Beck, Fl. Nied. Öst., 511; W. Becker, Consp. Viol., 27; Reichenb., Ic. fl. Germ., III, sl. 4493/2 et 4497 (?). Pod šikarom, u svjetlim šumama do u predalpe. Cvate u aprilu i maju.

Bosna: (*Asch. Kan. 1877) gdje? Na obroncima Trebevića kod Sarajeva (F.); na stijenama kod Koševe (B.).

6. ***Viola hirta*** [L., Spec. pl., 934 (1753); Borbás u Hallier, Syn. deutsch. Fl., 188; Beck, Fl. Nied. Öst., 510; W. Becker, Consp. Viol., 32]. U livadama, ledinama, svjetlim šumama, pod šikarom do u predalpe (—1000 *m*). Cvate u martu, aprilu.

Bosna: (*Asch., Kan. 1877) gdje? Kod Novoga (Fo.). — Oko Prosjeka kod Zvornika, na Kravici kod Nove Kasabe (I.). — Kod Bihaća, u Vedrom polju (Fo.); na Velikom Šatoru, na Kamešnici, na Troglavu kod Gubina (Pr.); kod Bugojna, Gornjeg Vakufa (Fo.). Oko Travnika (Fr. Br.): kod Vranjeg dola, na Vlašiću (Franjić u Herb. Beck i po W. Beckeru). — Oko Vareša (Pr.), Sarajeva (H. F.!): tako u dolini Miljacke, kod Starog grada (M.), na Trebeviću (Fo.), u klancu Lapišnice (B. kao *V. collina*); na Borji pl. (Fo.); kraj Graba u dolini Željeznice (Mu.); kod Foče (Fo.), Uvca (F.). — **Hercegovina:** Kod Stoca (F.); na kamenim mjestima Jastrebice u Bijeloj gori (*P. 1874).

Po W. Becker u Herb. Beck idu biljke iz Bosne uz južnoevropsku v. ***longifimbriata*** [W. Becker, Consp. Viol., 34] »Stipulae longius fimbriatae, densius ciliatae, interdum etiam cum fimbriis«. Nije mi bilo ali moguće naći u pališću bitne razlike između sjeverne i južne biljke. Opažene su ove forme:

f. ***fraterna*** (Reich., Icon crit., I, 39, fig. 95 (1823) et Ic. fl. Germ., III, fig. 4493 3—5. — *V. parvula* Opiz, Naturalientausch, 47 (1824). — Beck, Fl. Nied. Öst., 510. — f. ***vulgaris*** [Reich., Fl Germ., 705; Beck, Fl. Nied. Öst., 511; v. ***grandifolia*** Reich.. Ic. fl. Germ., III, tab. V, fig. 4497; v. ***pinetorum***. Wiesb. u Deutsch. bot. Monatschr. (1885), 45]. — f. ***revoluta*** [Heuff. u Reich., Ic. fl. Germ., III, Tab. V, sl. 4493 lijevo; Beck, l. c., 511; K. Maly u Verh. zool.-bot. Ges., LIV (1903), 232]. — **Bosna:** Oko Sarajeva (*M.). — **Hercegovina:** Na Jastrebici (*P.).

7. ***Viola pyrenaica*** [Ram. u DC.. Fl. franc., IV (1805), 803; W. Becker. Consp. viol., 36. — ***V. glabrata*** Sal. Marschl. u Flora (1840), 180; Borbas u Hallier, Syn. fl.] — Na hladovitim mjestima brda do u alpinsko područje. Cvate u maju do jula.

Bosna: Kod Gajića, oko Donjeg Hrasna (*F. 1896). Treba jamačno utvrditi.

8. ***Viola prenja*** [G. Beck Fl. Südbosn. u Ann. naturh. Hofmus. II (1887), 81—82, tab. IV, fig. 1—4] Humilis; caulis gracilis, in basi ramosus, astolonus, lignescens. Folia rosulata, longe petiolata; lamina late ovalia, in basi truncata subcordata, tam longa quam lata, crenulata, subacuta, subscabra glabrescens, laete viridis 10—15 *mm* longa cum petiolis pilosulis 2—3 *cm* longis. Stipulae oblongolanceolatae, acuminatae, fimbriatae. Pedunculi folia superantes, in media parte bracteolati, glabri, 5—6 *cm* longi. Flores nutantes parvi (1 *cm*) odoratissimi. Sepala oblonga rotundato-obtusa, trinervia, appendiculo brevi praedita, cum sinu inter dua posteriora rotundato. Petala oblonga, antice rotundato-obtusa rarius subrepanda, basim versus angustata, coeruleo-violacea (sicut in *Viola cyanea* Čel.) basim versus alba, dua lateralia submedio barbata. Calcar brevis cylindraceus, versus apicem paulo inflatus, dilute violaceus. Connectivi apendices acuti; eorum calcar longus,

antheras longitudine aequans, cylindraceus. Germen glabrum. Stylus versus stigma hamatum clavato incrassatus.

Hercegovina: In rupium fissuris montis Prenj pl. loco za Kantarom, c. 1700 *m* s. m. rare. B.). Floret m. Julio.

Razlikuje se od najbliže srodne *Viola cyanea* Čel. (*V. austriaca* Kerner) i od *Viola odorata* L. time, što joj fale izdanci, manjim objemom svih dijelova, osobito lišća i cvjetova i tupim zatonima između vršaka čaške, koji obavijaju ostrugu.

W. Becker, koji je revidirao ljubice moga herbara, drži, da je to f. *glabrescens* od v. *Denhardtii,* ali se u svom Conspectus violarum europaeum o njoj dalje ne izjavljuje. Hayek ispitao je također biljku. Po njemu najbliža je *V. pyrenaica* (Ram. u DC. Fl. franc., IV. (1805), 803, W. Becker, Consp. Viol., 36), kojom se slaže po svim bitnim obilježjima a razlikuje samo malenim cvijećem sa užim cvijetnim listovima. Pošto se biljka od Pireneja preko Alpa do Bugarske nalazi kao gorska biljka, nije nevjerojatno te bi se mogla možda iznositi kao v. *prenja* od *V. pyrenaica.* Nažalost nije se biljka dalje sabirala po škrapovima Prenja planine, da se uzmogne sravniti obilniji materijal.

9. ***Viola ambigua*** [Waldst. Kit., Descr. et ic. pl. rar. Hung., II, 208, t. 190 (1805); Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 187; Beck, Fl. Nied. Öst., 512; W. Becker, Consp. Viol., 41; Reich., Icon. crit., I, fig. 89—91 et Ic. fl. Germ., III, fig. 4494]. U brdskim livadama, pašnjacima, na kamenim mjestima. Cvate u aprilu i maju.

Bosna: Po *Asch. Kan. 1877 gdje? — **Hercegovina:** Na krševitim obroncima Malog Veleža kod Nevesinja oko 1400 *m* vis. (*Mu., 1891). Na potonjem mjestu valjda se podudara sa slijedećom vrstom.

10. ***Viola chelmea*** [Boiss. et Heldr., Diagn., ser. II, 1, 54; Boiss., Fl. Orient., I, 455; Halácsy, Consp. Fl. Graec., I, 139; W. Becker in Mitt. Thür. bot. Ver., XVIII., (1903), 74 et Consp. Viol., 43]. Evo diagnoze po W. Beckeru l. c.

Acaulis, perennis, estolonosa, 8 *cm* alta. Radix lignosa, crassa, pluriceps. Caudiculi caespitosi, indurati, in apice foliosi et floriferi. Folia crassiuscula, ovalia, acuta, ad basim in petiolum cuneato-attenuata, plane crenata, subpilosa, glabrescentia. Stipulae oblongo-lanceolatae, breviter fimbriatae, ad margines apicis subciliatae. Pedunculi etiam post anthesin erecti, versus medium vel supra bibracteolati. Sepala oblonga, obtusa, glabra. Capsula globosa, glabra. Stylus apicem versus sensim incrassatus, capite papillis nullis obsitus. Stigma rostratum; longitudo rostelli diametro styli brevior.

Ex affinitate *V^ae^ libanoticae* Boiss., quae statura robustiore, capsulis glabris, foliis ad basim potius cuneatis, minus pubescentibus subtiliter crenetis praecipue differt.

Graecia: in Mte Chelmos (Achaia), supra fontem Stygis et supra pagum Sudena. — **Hercegovina** (non Montenegro ut W. Becker scripsit). In monte West-Velež in alpinis saxosis c. 800—1800 *m*. Junio 1894 fructiferam legit (*Beck fide W. Becker).

Addo observationes meas: Folia adulta crassiuscula, subglabra, in nervis petiolisque modo pilosula, in basi obtusiuscula et in petiolum cuneato-contracta. Petioli longitudine variantes, —6 *cm* longi. Stipulae cilis glanduliferis perpaucis obsitae. Flores inodori. Petala obovalia, inferum repandum, omnia dilute coeruleo-lilacina basin versus alba; inferum et lateralia venis obscurioribus perducta; Calcar dilute luteo-virens, subacutum. Capsula globosa, Sinus calycis sub calcare rotundatus.

Vrlo je slična *V. ambigua* W. K., razlikuje se ali od ove ćelavošću svih dijelova, ćelavim kapsulama i bezmirisnim cvijetom. Ćelave kapsule ima i *V. ambigua* v. *gymnocarpa* [Janka u Öst.-bot. Wochenbl. (1857), 199 i u Linnaea XXX (1859/60) 599 kao vrst; Beck Fl. Nied. Öst., 512], radi čega se biljka može smatrati i kao *V. ambigua* v. *chelmea* (Boiss. Heldr.)

11. *Viola alba* × *odorata*. — *Viola multi caulis* [Jordan, Pugillus, 15 (1852); W. Becker, Consp. Viol., 349; f. *lilacina* Wiesb. u Abh. zool.-bot. Ges. (1875), 819; Hal. Braun, Nachtr. Fl. Nied. Öst., 165 non Koch. — *V. pluricaulis* Borbás u Hallier, Syn. deutsch. Fl. 179; Beck, Fl. Nied. Öst., 514].

Bosna: (*Asch. Kan. 1877 gdje? kao *V. alba* v. *multicaulis* Jord. — Oko Travnika (Br. po Wiesb., Not., II, 207), kod Nevića polja kraj Travnika (po W. Becker). — **Hercegovina:** Oko Stoca (*F. 1896).

12. *Viola hirta* × *odorata* — *Viola permixta* [Jordan, observ.. VII (1849), 6; Wiesb. Hal. Braun, Nachtr., Fl. Nied. Öst., 166; Beck, Fl. Nied. Öst., 516; W. Becker, Consp. Viol., 355. — *V. odorata-hirta* Reich., Ic. fl. Germ., III, 4, fig. 4497 b., Borb. Hallier, Syn. deutsch. Fl. 178].

Bosna: Na Trebeviću kod Sarajeva (*F. 1896). — **Hercegovina:** Oko Stoca (*F. 1896).

13. *Viola cyanea* × *hirta*. — *Viola Kerneri* [Wiesb. Öst. bot. Zeit. (1880) 189 et apud Hal. Braun, Nachtr. Fl. Nied. Öst., 164; Beck, Fl. Nied. Öst., 516; W. Becker, Consp. Viol., 361. — *V. austriaca* × *hirta* Wiesb. l. c. Borb. u Hallier, Syn. deutsch. Fl. 180].

Bosna: Kod Travnika (Br. po Wiesbauer-u u ÖBZ. 1882 175).

14. *Viola cyanea* × *odorata* — *Viola vindobonensis* [Wiesb. in Öst. bot. Zeit. (1880), 191 et in Hal. Braun, Nachtr. Fl. Nied. Öst. 163; Beck. Fl. Nied. Öst., 515; W. Becker, Consp. Viol., 347. — *V. austriaca* × *odorata* Wiesb., l. c. Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 172.

Hercegovina: U bukovicima na Veležu 1500 *m* visoko (B. po *W. Becker-u u Herb. Beck kao *V. cyanea* f. *istrica* × *odorata*).

15. *Viola mirabilis* [L. Spec. pl. 936 (1755); Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 195; Beck, Fl. Nied. Öst., 518; W. Becker, Consp. Viol., 289 et Veilchen bayr. Fl. l. c. 262. Reich., Ic. fl. Germ, III, fig. 4504 1—2. U šumama, predšumama do u predalpe. Cvate u aprilu, maju.

Bosna: Prilično često. Na Kamešnici, Šatoru, Troglavu (Pr.), u dolini Željeznice, na Treskavici, Magliću, Volujku pl., u Zelengori (Pr.); rijetko na brdu Dubovu kod Gradačca, u dolini Zujevine (*Blau, 1877); kraj Vardišta i Dobrunu (M.). — **Hercegovina:** Na Kozniku kod Konjica (*M. 1912).

16. *Viola rupestris* [Schmidt in Neue Abh. böhm. Ges. I (1791) 60, fig. 10; Beck, Fl. Nied. Öst., 519; W. Becker, Veilch. bayr. Fl. 265 et Consp. Viol., 291. — *V. arenaria* DC., Fl. franc., IV, 806; Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 200; Reich., Icon. crit., I, fig. 142—146 et Ic. fl. Germ., III fig. 4499, 4500 et β (*Allionii* Pio)]. Na pješčanim, kamenim mjestima, na gorskim livadama, na kamenim krševitim mjestima do predalpe. Cvate u aprilu, maju.

Samo u v. ***arenaria*** [DC. l. c. kao vrst; Beck, Fl. Nied. Öst. 519].

Bosna: Kod Travnika (*Wiesb. u ÖBZ. 1882 282), ali po W. Beckeru [Consp. Viol. 293] dvojbeno i možda samo dlakava *V. Riviniana*.

17. *Viola silvestris* [Lam., Fl. franc., II, (1778) 680 p. p. rectius Reich, Icon. crit. I 80, fig. 200—201 (1823); Beck, Fl. Nied. Öst., 521; W. Becker, Veilch. bayr. Fl. 264 et Consp. Viol., 294. — *V. silvatica* Fries, Mant. III (1847), 121 excl. var. — *V. canina* Borb. in Hallier Syn. deutsch. Fl. 198 non L.] »Ljubica divja«. U svjetlim šumama pod šikarom do u gore (1800 *m*). Cvate u martu do juna, prema visini položaja.

Bosna: Česta i rasprostranjena (Fo., B.), tako oko Banje Luke (H.), Prnjavora (B.), na Vlašiću (Franjić!), kod Breške, između Srebrenika i Tuzle (*S. 1848), Donj. Tuzle (B.), na Majevici pl. (B.), Dinari (B.) Velikom Malovanu, Kamešnici (Pr.), kod Crkvice (Franjić!), Gornjeg Vakufa (F.), Fojnice (B.), u Vranici pl. (Mu.), kod Žepča (B.), Zenice, Kreševa (Pr.); oko Sarajeva, na Trebeviću (B., F.), u dolini Željeznice (Mu.), na Bjelašnici, Hranicavi i Romaniji (B.), kod Mokrog, Goražde (Fo.), Srebrenice (Wettst. po Fri.), u Suhoj gori; na Magliču do 1500 *m* visoko (Mu.) i na drugim mjestima. — **Hercegovina:** *Asch. Kan. 1867 gdje? — Na Prenju, Čabulji pl. (B.); na zapadnom Veležu 1400 *m* vis. (B); na Prasi (Hayelka!), na Vučjem zubu (Studnička, Havelka!) i u Krivošijama (Studnička).

Mijenja se u:

v. *transsilvanica* [W. Becker, Consp. Viol. 297 (1910); Fritsch in Mitt. Naturw. Ver. Steierm. LI (1914) s. o. 24]. Folia ad basim evidenter plane cordata, glabrescentia; stipulae longissime fimbriatae.

Bosna: Na Trebeviću kod Sarajeva (M. po *Fri. 1914), u približnim formama i u Vranici pl. (Schwarz!), na Bjelašnici (B.) i kod Gučje gore, na Vlašiću (Franjić!).

18. ***Viola Riviniana*** [Reichenb., Icon. crit., I, 81, fig. 202—203 (1823) et Ic. fl. Germ., III, 4, fig. 4502; Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 200; Beck, Fl. Nied. Öst., 521; W. Becker Veilch. bayr. Fl., 263 et Consp. Viol., 298. — *V. silvestris* v. *macrantha* Döll, Rhein. Fl., 652 (1843); Neilr.; Fl. Nied. Öst., 772; v. *Riviniana* Koch, Syn. fl. Germ., ed. II. 91. — Sravni Hausknecht u Verh. bot. Ver. Brandenb. (1871), 113)]. U svijetlim šumama, pod šikarom do u predalpe. Cvate u aprilu, maju.

Bosna: Kod Banje Luke (*H. 1882), Kukavice (Fo.); na Šipoviku kod Travnika (Fr. Br.), oko Crkvice (Franjić!), Gornjeg Vakufa, Bugojna (F.). Vel. Malovana, Kamešnice, Vel. Šatora (Pr.). — Oko Sarajeva: na vlažnim mjestima Trebevića (F.!), pod šikarom u dolini Miljacke (F.!), kod Starog grada, na Malom Orlovcu i na Gradini (M.); u predalpinskim šumama Treskavice (Mu.); kod Uvca (F.). — **Hercegovina:** Na vel. Vlahinji u Čabulji pl. (Prodan); oko Nevesinja (—1700 *m*) i pod šikarom u dolini Neretve kod Bune (*Mu. 1891); u šumama na Jastrebici (P. 1874 *V. silvestris* odatle?).

19. ***Viola canina*** [L., Spec. pl., 935 (1753) emend.; Reichenb., Ic. crit., I, 60 (1823), fig. 152, 153; Beck, Fl. Nied. Öst., 79; W. Becker, Veilch. bayr. Fl., 268 et Consp. Viol., 300. — *V. flavicornis* Sm., Engl. Fl., I, 304 (1824)]. Na vlažnim livadama, na rubovima šuma. Cvate u aprilu, maju.

Bosna: Oko Banje Luke (H.), kod Donje Tuzle (M.), Preodca (Pr.), na Vlašiću, oko Travnika (*S. 1848). U livadama u Koševi kraj Sarajeva (B. ovdje po W. Beckeru u prelazima k *V. montana* L.), u šumskim livadama kod Vučije luke (F.), oko Tarčina, u dolini Željeznice (Pr.). Kod hana Ljehčića u kotaru Rogatici. — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.); na vlažnim mjestima kod Bojišta u Nevesinjskom polju (Ja.) po Handel-Mazetti); u šumama na Jastrebici (*P. 1874).

Po pismenim vijestima W. Beckera u Herb. Beck ne nalazi se *V. canina* L. u Bosni i Hercegovini. Navodi odnose se samo na *V. montana* L.

20. ***Viola montana*** [L., Fl. Suec., 305 (1755); W. Becker, Veilch. bayr. Fl., 271 et Consp. Viol., 302. — *V. canina* v. *montana* Fries, Nov. fl. suec., ed. II (1828), 273; Fiek, Fl. Schles., 50. — *V. Schultzei* Billot in Schultz, Fl. Gall. Germ. exs. Cent. I, 4, nr. 7. — *V. Ruppii* All. Fl. Pedem., II, 99 et Ledeb., Fl. Ross., I, 252; Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Flora, 207; Reich., Ic. fl. Germ., III, fig. 4505. — *V. nemoralis* Kütz. in Linnaea, VII (1832), 43]. Na vlažnim livadama, na rubovima šuma do u predalpe. Cvate u aprilu, maju u predalpama i u junu.

Bosna: Izmedu samostana Fojnice i Zelenika (*S. 1848), kod Gradačca (S.); kod Donje Tuzle (M.!); oko Travnika (Br. po Wiesbaur), kod Ravna (po W. Becker), u dolini Spreče, kod Kiseljaka (S.); na travnatim obroncima oko Tješila kod Fojnice 600—700 *m* vis. (Mu.), oko Fojnice (Schwarz!), na vlažnim ugarima kod Kovačića blizu Sarajeva (F.!), oko Sarajeva (po W. Becker), od Vučije luke (F.!). u livadama n a Trebeviću (Briquet et Cavillier), kod Petrovića (M.).

Po mom mnijenju čini se da od *V. canina* L. kao vrst nije dovoljno odvojena.

21. ***Viola stagnina*** [Kit. in Schultes, Öst. Fl. ed. II, I, 426 (1814); α. Beck, Fl. Nied. Öst., 523; W. Becker, Veilch bayr. fl., 274 et Consp, Viol., 306; Reich. Ic. fl. Germ., III, XXVI, fig. 4507 et Ic. crit. I, fig. 208. — *V. persicifolia* Fr., Nov. fl. suec., ed. II (1828), 274; Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 208]. U jarcima, močvarama, na vlažnim livadama. Cvate u maju do jula.

Bosna: U polju kod Žepča; oko Rudina i Rusanovića u kotaru Rogatici (*F. 1893).

22. ***Viola elatior*** [Fries, Nov. Suec., ed. II (1828), 277; Beck, Fl. Nied. Öst., 522 (excl. *V. Skofitziana)* W. Becker, Veilch. bayr. Fl., 276 et Consp. Viol., 308; Reich. Ic. crit., I, fig. 209, 210 et Ic. fl. Germ., III, fig. 4508 (kao

persicifolia). — *V. persicifolia* v. *elatior* Kirschl., Not., 19 et Neilr., Fl. Nied. Öst., 774. — *V. Hornemanniana* Röm. Schult., Syst., V (1819), 370]. U vlažnim šumama i šikarama, mokrim livadama, na travnatím obroncima. Cvate u maju, junu.

Bosna: Kod Maglaja na Bosni (*H.,1882); na travnatim obroncima Gradonja naprama dolini Koševe kod Sarajeva, u gornjoj dolini Mošćanice, kod Faletića, u mokrim livadama kraj Gornjeg Vardišta (M.).

23. ***Viola palustris*** [L., Spec. pl., 934 (1753); Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 193; Beck, Fl., Nied. Öst., 509; W. Becker, Veilch. bayr. Fl., 261 et Consp. Viol., 313; Reichenb., Ic. fl., Germ., III, fig. 4491]. Na mokrim, vrelovitim mjestima, u mokrim livadama. Cvate u maju, junu.

Bosna: Kod Sarajeva (Stoj. Bijelić po *Fo., 1888); na mokrim miestima u šumi u Zelengori (Pr.).

24. ***Viola pinnata*** [L., Spec, pl. 934 (1753); Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 192; Reich., Ic. fl. Germ., III. f. 4490 et Icon. crit. I, fig. 84, 85; W. Becker, Consp. Viol., 317]. Na pašama velegorja. Cvate u junu, julu.

Bosna: Po Protiću (u Glasn. zem. muz., XIV (1902), 39) u jednom primjerku na Volujku, 2100 *m* visoko nadena.

2. sekcija: *Dischidium*.

[Ging. in DC., Prodr., I, 300; Beck Fl. Nied. Öst., 508; Reiche Taubert in Nat. Pflanzenfam., III 6, 335; W. Becker, Consp. Viol. 2 et 319.]

25. ***Viola biflora*** [L., Spec. pl., 936 (1753); Borbás in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 214; Reich., Ic. fl. Germ., III, fig. 4489; Beck, Fl. Nied. Öst., 518; W. Becker, Veilch. bayr. Fl. 277 et Consp. Viol., 319]. Na kamenim, hladovitim mjestima, u škripovima stijena, između klekovine viših predalpa do u alpinsko područje (2200 *m*) na vapnencu i škriljavcu. Cvate u junu do augusta.

Bosna: Često na svim velegorama. Na Klekovači (F., B.), Osječenici (F., B.), Vitorogu (Stadlm.), Vranu (F.), Dinari, Troglavu (B.), Jankovu brdu, Janjskom vrhu (Ja.-Wa.), Dinari (B., Degen), na Šatoru (Pr., Ja.), Cincaru (Pr., B.), Vlašiću (*S., 1848; Fr. Br., B.), Vranici, Matorcu, Prokoškom jezeru (Mu., B.), Zecu (Bl.); Goloj Jahorini (F.), Hranicavi (B.). Bjelašnici (B.), Treskavici (Bl., B.), Lelji (B.), Volujku (Pr., B.), Maglíču (B. Adam), Bregoču (Pr.). — **Hercegovina:** Često na vapnenom velegorju, Preniu (B.), Prislabu (V.), Visočici (B.) dolje do Umoljana (Sündermann), Plasi (V.), Čvrsnici (V., Pi.!), Muharnici (F.), Šljemenu (Prodan), Čabulji (B.), Veležu (Mu.), Crvnju (Ad.).

K tomu f. *stolonifera* [G. Beck] rhizoma elongatum repens, internodiis longissimis nudis interpositis. In typo foliorum reliquiis incrassatis dense tectum, ascendens, internodiis omnibus inconspicuis. — **Bosna:** Na Klekovači (*B.).

Navod da se ***Viola alpina*** [Jacqu., Enum. stirp. agri. Vindob. 159 et Observ. 291 (1762); W. Becker in Beih. Bot. Centralbl. XXI 2 (1907), 291 po Protiću [u Glasniku zemaljskog muzeja XIV (1902) 39] nalazi na Volujku 2100 *m* visoko, po pismenoj vijesti rečenoga je pogriješan.

?26. ***Viola heterophylla*** [Bertol. Rar. pl. Ital., III 53 (1810); W. Becker in Beih. BCBl., XVIII 2 (1905), 355 et Consp. Viol., 324; Reich., Ic. fl. Germ., III, fig. 4513 lijevo. Borb. in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 217]. Na kamenim mjestima, u škripovima stijena. Cvate u julu, augustu.

Bosna: Na silazu sa Zeca (*Bl. 1877, u Asch. Kanitza ali se ne spominje); na Kamešnici [Protić u Glasniku zemaljskog muzeja XII (1900) 467]. Valjda oba navoda pogriešna te se po svoj prilici odnose na *V. elegantula* Schott.

27. ***Viola Zoysii*** Wulfen in Jacqu., Collect., IV (1790) 277 t. 11 f. 1; Paulin Beitr. Veget. Krains II (1902), 171; W. Becker in Beih. BCBl., XVIII/2 (1905), 367 et Consp. Viol., 329. — *V. calcarata* β *Zoysii* Ging in DC., Prodr., I, 302 p. p. Reich. Ic. Fl. Germ. III 5 (1838—1839), fig. 4510 β; Borb. in Hallier, Syn. deutsch. Fl., 119; subsp. = Murb. Beitr. Fl. Südbosn. in Lund Univ. Arsskr. XXVII (1891), 165]. »Vista ljubice«.

Stipulis plurimum integris, pedicellis tenuibus 1—4 summo *7 cm* longis, corolla plurimum lutea, petalo calcarifero *20—27 mm* longo et area geographica in Alpibus orientalibus egregia est. In *Viola calcarata* L., cui proxima, stipulae paucidentatae, pedicelli firmuli, *4—8 cm* rarius *3 cm* modo longi, corolla plurimum violacea, petalum calcariferum *25—37 mm* longum, area geographica in Alpibus occidentalibus. Ilirska velegorska biljka, koja se nalazi samo u Alpama i Karavankama. Na travnatim mjestima, alpinskim pašama, škripovima stijena alpinskog područja vapnenog velegorja (1600—*2300 m*) visoko. Cvate u julu do augusta, kadikad i u septembru.

Bosna: Na vapnenim vrhovima Vranice pl., tako na Ločikama (Mu., B.), Krstacu (B.), na Prokoškom jezeru (B.), kod Mujakovića (Schwarz). Na Bjelašnici (B., Pl. Bosn. Herc. nr. 173); Treskavici (*Bl. 1877; B. Pl. Bosn. Herc. nr. 21), Goloj Jahorini (F.), Bregoču (Pr.), Magliču (B., Adam.), Volujku (Adam., Exs, nr. 42, B.), Ljubičnoj (B). — **Hercegovina:** Često na Prenju pl. (*B. 1887); Plasi (Prodan, B.), Trinači (Prodan), Muharnici (F.), Čvrsnici (Hand. Maz. Prodan), Crvanju pl. (Adam.); na Jastrebici. u Bijeloj gori (po W. Becker-u).

Pokazuje ove forme:

typica [Beck in Abh. ZBG. (1896), 233]. Corolla lutea. Pervulgata. — ***semicoerulea*** [Beck, Fl. Südbosn. in Ann. Naturh. Hofm., X (1895), 180]. Petala superiora dilute coerulea, cetera lutea. **Bosna:** Na Bjelašnici pl. rijetko pod typom (*B. 1895). — ***lilacina*** [Beck, l. c. 180. — *Viola Clementiana* v. *Pančicii* Baldacci in Malpighia (1891), 64; Conf. Beck, l. c. 180—181]. Petala omnia purpureo-lilacina, basin versus saepe lutescentia. — **Bosna:** Na snijеžnim jamama Bjelašnice vrlo rijetko; na Vulujku oko *2200 m* visoko, na najvišim snijеžnim poljima češće. Opažao je R o h l e n a i u Crnoj Gori.

Viola gracilis [Sibth. Sm., Fl. Graec. prodr., I (1806), et Fl. Graec., t. *222* (male); W. Becker in Beih. Bot. Centralb.. XVIII/2 (1905) 369] navodi se iz **Bosne** u alpinskom području Vlašića po Sandtneru (1848) i u v. *lutea* [Boiss., Fl. Orient., I 463 (1867)] iz Hercegovine sa Jastrebice u Bijeloj gori [Pantoczek, Adnot. (1877), 98). Po B e c k e r u nalazi se *V. gracilis* Sibth. Sm. samo u srednjoj Makedoniji do sjeverne Male Azije. Po H a m p e u ide biljka sa Vlašića uz *V. tricolor* v. *olympica* Gris., Spicil. fl. Rumel., I, 237 = *V. olympica* Boiss., Diagn., ser. 2, I, 55 et Fl. Orient., I 464., koja se ali prema opisu podudara sa *V. saxatilis* Schmidt. Po mom se mnnijenju oba gore spomenuta navoda valjda odnose na potonju vrst.

28. ***Viola poliodonta*** [W. Becker in Beih. Bot. Centralb., XXVI/2 (1910) 332 kao subspec.]. »Caules numerosi, simplices, e basi aphylla adscendentes, ad *50 cm* usque alti, in parte inferiore subasperi brevissime hirtelli, in parte superiore g l a b e r r i m i. Folia late ovata vel oblongo-ovata, acuta, crenata, in petiolum breviorem subabrupte transientia, sparse hirtella. Stipulae oblique late-ovatae, fere ad mediam laminae usque pertinentes, m a x i m e a d t e r t i a m p a r t e m u s q u e f r e q u e n t e r i n c i s o-a c u t i d e n t a t a e (extrorsum ad 16 denticulos usque), lobo medio subelongato. Flores conspicui, in pedunculis 5—*8 cm* longis folia superantibus. Petala violacea, interdum subflavida; suprema divergentia, oblongo-obovata, ad *18 mm* usque longa; lateralia fere eadem forma sed multum breviora; petalum infimum ad apicem valde dilatatum, lateralia subexcedens. Sepala elongata, lineari-lanceolata, longe acuminata, distincte appendiculata. Calcar tenue, appendices calycinas subsuperans«. (W. Becker) *Violae Nicolai* Pant. proxima, ad *V^m^ dacicam* Borb. subvergens.

Bosna: U livadama Igrišnika kod Srebrenice oko *1400 m* vis. (Wettstein 1890, po *W. Becker-u, 1910).

V. polyodonta W. Becker, »može se bez napora sistematski uvrstiti između *V. Nicolai* [Pant. u Öst. bot. Zeit. XXIII (1873) 4] i *V. dacica* Borb. Njen vitki rast te orisi cvijeta i pališća približuju ju jamačno prvoj. Od nje se ali razlikuje ćelavim strukovima i preobilnom nazubljenosti stipula. *Viola dacica* Borb. uopće je niska rasta te ima dublje i manje nazubljeno pališće«. Po mom se mnijenju ima uvrstiti kao var. *polyodonta* u *V. dacica.* Sravni što je rečeno o *V. dacica.*

29. ***Viola dacica*** [Borb. in Magy növ. lap. (1890), 79; W. Becker in Consp. Viol, 333. — *V. prolixa* Panč. apud. W. Becker Beih. BCBl., XVIII/2 (1905), 383. — *V. declinata* v. *prolixa* Adam. in Allg. bot. Zeit. (1899), 114; subsp. *bulgarica* Form. in Verh. naturf. Ver. Brünn XXXVI (1898), 87 et in Allg. bot. Zeit. (1899), 153: Adamović, ibidem 114. — *V. prolixa* Velen., Fl. bulg., 52 (1891)] »Caulibus glabris vel subglabris, dense foliatis, 15—35 *cm* altis. Foliis ovatis usque oblongis, in petiolum angustatis, glabris vel. subglabris. Stipulis ad dimidiam vel. tertiam partem inferiorem usque palmato-partitis, rarius in reg. merid. inciso-lobatis; segmentis latiusculis, interdum in reg boreal. angustatis, terminali majore. Floribus majoribus; sepalis lanceolatis, appendicibus conspicuis; petalis dilute violaceis late obovatis, infimo obcordato rarius luteolo; calcare appendices calycis aequilongo vel vix superante«. (W. Becker.)

Bosna: U predalpinskim pašama, jugoistočno od oružničke kasarne Mliništa (Janch.), na grebenu Čardaka (Janch.); kraj Savraskog potoka uz put iz Prusca u Koprivnicu na škriljavcu, 1200—1500 *m* (Ha.-Fa 1904/5); o svim ovim nalazištima sumnja W. Becker. Nasuprot u šumskim čistinama na Stocu kod Višegrada 1200 *m* vis. (Schiller po *W. Beckeru 1910).

Po Simonkai [u ÖBZ. (1891) 183] podudara se *V. dacica* Borb. Magy. orv. munk., XXV, 197) sa *V. declinata* W. K. rasprostranjenom u Biharskim alpama. Borbás [u ÖBZ. (1891) 321], odgovarajući tome, misli da amo može spadati samo kao širokolisna varieteta, jer je *V. declinata* naslikana uskolisna. Kod Velenovskog [Fl. bulg., 53] ali piše: »*V. prolixa* Panč., quam e Serbia authenticam comparo et quae etiam in Bulgaria provenit, exhibet formam (*Violae declinatae* W. K.) foliis densis rotundato-ovatis. stipularum minus profunde divisarum laciniis latiusculis. Notae haec non sunt tanti momenti, ut sufficiant ad speciem propriam constituendam«. I Vandas (Reliquiae Formanekianae 53) piše o *V. prolixa* Panč.: »Stirps habitu satis variabilis. Stipulae praesertim in formis umbrosis profundius palmato-partitae, segmentis latiusculis, brevibus.«

Ako smijem po, doduše ne baš obilnom materijalu, što sam ga vidio, izricati sud o ovoj biljci, naglasio bi ponajprije, da *Viola dacica* Borb. (*prolixa* Borb.) i *V. polyodonta* W. Becker spadaju zajedno. Obje se razlikuju oblikom parišća sa široko trokutnim i zašiljkanim (ne linealnim) i kratkim ostrugama cvjetova od *V. elegantula* Schott a djelomice i od *V. declinata* W. K. U *V. elegantula* Schott može se pališće ovoga oblika primjetiti i na najgornjim listovima struka. Po W. Beckeru, kako se navodi u ÖBZ. (1908) 295, spadaju sve biljke, što su ih Handel-Mazetti i Janchen sabrali u zapadnoj Bosni i kao *V. prolixa* Panč. opredjelili, uz *V. saxatilis* Schmidt (*V. alpestris* Jord.), što bi značilo, da se obilježje duljine ostruga nije uzimala u obzir.

30. ***Viola elegantula*** [Schott in Öst. bot. Wochenbl. (1857), 167; W. Becker in Beih. BCBl. XVIII/2 (1905), 384 et Consp. Viol., 333. — *V. speciosa* Pant. in ÖBZ. (1873), 79 et Adnot. 99 fide W. Becker. — *V. gracilis* Vis., Fl. Dalm., III, 150 non Sibth. Sm. — *V. declinata* Murb., Beitr. Fl. Südbosn. in Lunds Univ. Arsskr. XXVII (1891), 164; Beck, Fl. Südbosn. in Ann. naturh. Hofm., II (1887) 82 et X (1895), 179 et aliorum; v. *bosniaca* Form. in ÖBZ (1888) 422 = *V. bosniaca* Form. (1887), 368. — *V. latisepala* Wettst., Beitr. Fl. Alban., (1892), 27; Wittr., Viol. Stud., I (1897) 99, t. VII fig. 32—88. — *V. gracilis* v. *elegantula* Asch. Kan., Cat. cormoph. Serb. 81 (1877)]. »Caulibus glabris vel breviter pubescentibus, 10—30 *cm* altis. Foliis infimis rotundatis vel rotundato-ovatis in petiolum abrupte angustatis, superioribus ovato-lanceolatis, sensim in petiolum decurrentibus, ut stipulae subglabris vel patule pilosis. Stipulis digitato-partitis extrorsum 3—6 segmentis introrsum 2—4 segmentis, partitione terminali paullum longiore et latiore. Sepalis lanceolatis, interdum ovato-lanceolatis, ut appendices glabris vel pilosis. Petalis superioribus et lateralibus ovatis vel ovato-rotundatis,

infimo late obcordato-truncato vel subemarginato, luteis vel rubro-violaceis et his coloribus mixtis rarius albidis vel roseolis. Calcare recto tereti-conoideo appendices calycis triplo superante « (W. Becker.) Na vlažnim, močvarnim livadama, travom obilnim mjestima i ledinama višeg brdskog područja do u alpinsko područje (600—1900*m*) na vapnencu i škriljavcu. Cvate od maja do jula.

Addo ad hanc descriptionem: Caules in internodiis infimis semper puberuli, in superioribus puberulis, glabrescentibus vel glabris —35 *cm* longi. Folia infima saepe exacte reniformia, sequentia rotunda in petiolum contracta, superiora oblonga et demum lanceolata in petiolum longe angustata, acutiora, cum stipulis ± hispidula vel ± glabrescentia rarius subglabra. Stipulae foliorum flores infraapicales fulcrantium in latere exteriore segmentis 4—10, in interiore 2—4 obsitae, varie ± profunde palmato-partitae, segmentis simplicibus rarius furcatis, linearibus acutis, in foliis inferioribus modo rotundato-obtusis. Sepala 2—4 *mm* lata, hispidula, in margine modo pilosula vel glabra. Petala normaliter rubro-violacea, rarius coeruleo-lilacina, roseola vel partim planeque lutea, superiora lateralibus majora. Calcar saepius pronus curvatum, appendices sepalorum bis rarius ter superans.

Viola elegantula Schott lahko se razlikuje po ovim opisima od *V. saxatilis* Schmidt (*V. alpestris* Jordan) pališćem, koje je s vanjske strane providjeno obilnim, većinom 7—10 njih, od kojih je srednji jedva ili nikako veći od postranih, dalje većim cvijetnim listovima list sa ostrugom je 20—25 *mm* dug.

Bosna: Često, osobito u predalpama na Klekovači (F., B.); u Grmeću pl., na Gorjevcu kod Begovca, Vrtoča (Fo.), Janjila, Bravskog (Fo.), između Gole Kose i Ovčara (Hand. Maz.), kod Mliništa, na Šatoru (Ja.); Plazenici, oko Savraskog potoka 1200—1760 *m* vis.; na Čardak livadama 1100 *m* vis. (Ha.-Fa.); u Dinari n. pr. kod Kolmuta, Pitomog vrha (B.), na Jankovom brdu, Sančijem brdu (Ja.-Wa.), Troglavu (B.); na Prologu (*Schott 1857); na Ratkovu kod Sitnice (Fo.), Karauli kod Travnika (Fo.), oko Travnika i na Vlašiću od 800—1500 *m* visoko (oko Mravinjaka 1100 *m* vis. (Br. u Magnier Fl. select. exs. nr. 2407!) (Brandis, Dörfler, Herb. norm. nr. (3107!) na Vilenici od 900—1000 *m* vis. (B.); kod Gučje gore (Franjić!); često na Vranici pl. tako: na Prokoškom jezeru (Mu., Sim. Vierh.), Grudama, Matoracu (B.), Krstacu (Pr.); oko Bistrice, Lučice (Schwarz!); na Zecu (Rl.), Incu (Schwarz!), Pogarima kod Vareša (Fo.), na planinama Preslici (V.), Hranicavi, Igmanu, Bjelašnici, Treskavici (B.), Golom brdu (M.), Trebeviću kod Sarajeva (Fo.!. M.), Romaniji (B., Plant. Bosn. Herc. nr. 4, 1726); kod Vučije luke (Fo., F.!, B., Plant. Bosn Herc. nr. 172 *a*); na Rogoju (Bucalović po M.); kod Čemerna (Weisbach po M.), na Stocu kod Višegrada (Ćurčić po M.); na Radovini (Schiller po Fri.), kod kasarne Meštrovac (Miller po Fri.). — **Hercegovina:** Kod postaje Bradine (Lindberg po W. Becker); na Lisinu i Prislabu pl. (V.), na obroncima Prenja pl. (B.); na Čvrsnici (Pi.!).

Mijenja u:

a) indumento:

calva [G. Beck]. Glabrescens fere subglabra. Caulis internodia infima modo puberula. Calix glaberrimus. Hinc inde. — **Bosna:** Na planinama: Klekovači, Vlašiću, Vranici, Romaniji (*B.) a valjda i na drugim.

b) stipulis:

latisepala [Wettst., Beitr. zur Fl. Alban. in Bibl. bot. t. 26 (1892), 27 pro spec.; W Becker, Consp. Viol. 334 pro subspec.]. Stipulae foliorum flores subapicales fulcrantium in latere interiore segmentis 1—2 in exteriore 2—4 obsitae. In typo segmenta in latere exteriore numerosiora —10, magis palmato-aggregata observantur. — **Bosna:** U Romaniji pl. (*B.); u bliskim formama i u drugim planinama. W. Becker u pripomenama uz biljke mog herbara računa amo *V. lutea* v. *albanica* G. Beck u Ann. naturh. Hofmus., XIX (1904), 73, koja je izostala iz njegovog Consp. Viol. Ali ova biljka imade posve drugačije, perasto razdijeljeno pališće, mnogo veće cvjetove i jajasto-dugoljaste listove čaše.

f. ***trifoliata*** [W. Becker Consp. Viol. l. c. 334]. Stipulae folio similes. — **Bosna:** Na Lupoglavu po W. Beckeru; (ima valjda da glasi na Lupoglavu u Prenj pl. u Hercegovini).

c) floribus:

micrantha [G. Beck]. Petala minora; calcaratum 15—18 *mm* longum, antice 6—10 *mm* latum, in typo 20—25 *mm* longum, antice 10—18 *mm* latum. — **Bosna:** Na Vranici pl. kod Prokoškog jezera; na Romaniji pl. (*B.).

rubro-violacea [G. Beck. — *V. declinata* α *typica* Beck Fl. Südbosn. in Ann. Naturh. Hofm., II (1887) 82 et in Verh. ZBG (1896)] Petala ± intense rubro-violacea vel rubro-lilacina;

petalum inferum in media parte luteo maculatum. Copiose, pervulgata. — *rosea* [G. Beck *V. declinata* var. *rosea* Freyn Brand. in Verh. ZBG. (1888) 597] Petala roseola. Rare. — **Bosna:** Na Škriljavcu u Vilenici (*Fr. Br. 1888); u Vranici pl. (Mu.). — *bicolor* [G. Beck. — *V. declinata* var. *bicolor* Beck, Fl. Südbosn. in Ann. Naturh. Hofm. II (1887) 82]. Petala inferiora flava, superiora lilacina. — **Bosna:** Kod Mravinjaka (Br.!), na Vlašiću (Br.!), na Krstacu (Pr.), u Romaniji pl. (*B. 1887). — **Hercegovina:** Na Čvrsnici (Pi.!) — *lutea* [K. Maly in Glasn. zem. muz. XXII! (911) 594. — *V. declinata* v. *lutea* Pantocz., Adnot. in Verh. Ver. Naturh. Pressb. II (1874) 99: Beck, l. c., 82]. Petala omnia lutea. Hinc inde. — **Bosna:** Na Vilenici (Fr. Br.), na Incu kod Kreševa (Schwarz!), u Vranica pl. (Pr. Br.), na Šivolji i u Hrbljini (Bucalović po M.), na Treskavici (*B. 1887), na Trebeviću (Mu.); Preslici (V.), Magliću, Volujku, Bregoču pl. (Pr.). — **Hercegovina:** Na Vranu- (V.), Visočici- (B.), Prenju-pl. (B.), kod Bišine (Pi.!).

Pažnje je vrijedno, da je f. *lutea* na nekim planinama, kao na Treskavici česta, dočim se na drugim, kao na Bjelašnici, Romaniji, Vlašiću nalazi samo pojedince između normalno obojenih forma.

31. ***Viola declinata*** [Waldst. Kit., Descr. et ic. pl. rar. Hung., III (1806—1807), 248; W. Becker in Beih. Bot. Centralbl., XVIII/2 (1905), 386 et Consp. Viol., 335; Reich., Ic. fl. Germ., III, fig. 4515; Wittr., Viol. Stud., I (1897), 98, t. XI, fig. 169—172, t. XIV, fig. 269, 270]. »Caulibus glabris e basi aphylla procumbente adscendentibus erectis caespitosis, 15—40 *cm* altis. Foliis inferioribus rotundato-ovatis vel ovatis, in petiolum ± abrupte angustatis, superioribus oblongis vel lanceolatis vel lineari-lanceolatis in petiolum sensim decurrentibus. Stipulis palmato-partitis, segmentis oblongis vel linearibus extrosum 3—4 introrsum 2—3, terminali pacello majore. Floribus submajoribus; petalis violaceis superioribs et lateralibus obovatis, infimo obcordato; sepalis linearibus vel lineari-lanceolatis; calcare curvato, tenuiter subulato appendices calycis conspicuas vix superante.« (W. Becker.) U vlažnim predalpinskim livadama, alpinskim pašama. Cvate u maju do augusta.

Addo ad hanc descriptionem: Caulis internodia inferiora puberula, superiora glabriuscula vel glabra. Folia pilosula vel glabra, infima saepe exacte reniformia vel rotunda, plerumque tempore florescendi evanida. Stipulae in latere exteriore segmentis 3—6, in interiore 2—3 obsitae, saepe hispidulae, segmentis linearibus, acutis, in foliis inferioribus modo obtusiusculis. Sepala 1·5—2·5 *mm* lata. Calcar appendices sepalorum longitudine aequans vel paulo superans.

Bosna: U livadama na Igrišniku kod Srebrenice [*Wettstein, Beitr. zur. Fl. Alban., 27 (1892)]. — Svi se drugi navodi odnose valjda ponajviše na *V. elegantula* ili na njene hibride.

Već sam u Flora v. Südbosnien [u Ann. naturw. Hofmus., X (1895) 179—180] pokazao, da između *V. elegantula* Schott i *V. declinata* W. K. nema razlike u obilježjima vegetativnih organa. Sravni o tom i J a n k a [u ÖBZ., VIII, (1858) 197]. Jedina razlika između spomenutih vrsta postoji prema tomu u duljini cvijetne ostruge. Ona je u *V. elegantula* 2 do 3-puta tako duga kao privjeska kaleža, a u *V. declinata* samo tako duga kao ova, ali i ona postaje primjetljivo duljom t. j. $1^1/_2$ puta duljom. U širini listova čaške oba se ekstrema sastaju.

Da li se prema tome *V. elegantula* Schott s pravom može podržati kao vrst, dvojbeno je, ali se čini, da joj je geografsko rasprostiranje drugačije i to južno Save, dočim *V. declinata* W. K. *typica* živi od istočnih i šumskih Karpata do Sedmogradske i Rumunske.

Čini se, da treba još potanje ispitati, ima li *V. declinata* doista uvijek kraću ostrugu. Vidio sam od nje premalo materijala a da to ustanovim, ali ću navesti autore, koji to niječu.

Nacrt R e i c h e n b a c h a oca u Icon. fl. Germ. III. sl. 4515, koji je, kao svi njegovi nacrti, načinjen po ekssikatima prikazanim u formatu njegovih tabla, pokazuje ostrugu više puta dulju, nego su privjeske čaške, a on sigurno nije imao pred sobom *V. elegantula* Schott; on i piše u svojoj Flora Germ., 709 »calcare subulato« adscendente, petala dimidia aequante«, I S c h u l t e s (Österr. Flora, 2. izd. I, 429) veli o *V. declinata*, da se od *V. tricolor* razlikuje duljom, tanjom ostrugom. Na slici *V. declinata* u P a x: G r u n d z ü g e

der Pflanzenverbr. in den Karpathen, I, 152, sl. 4 *c* ostruga je bar 2 puta dulje naslikana, nego privjeske kaleža.

Po Velenovskom (Fl. bulg., 53) nalazi se *V. declinata* W. K. i u Bugarskim planinama te se među inim ovako karakterizira: »calcari tenui appendicibus calycinis duplo longiore, calycis laciniis lineari-lanceolatis, sensim acutatis. — Indumento, foliorum forma, stipularum divisione lusus exstat indefinitus«. Bila bi to dakle samo *V. declinata typica* sa duljim ostrugama na cvijetu.

Po W. Beckeru u Beih. Bot. Centralbl., XVIII/2 (1905) ali ne navodi se ni *V. elegantula* Schott ni *V. declinata* W. K., nego samo *V. prolixa* Panč., a pošto se ova radi kratke ostruge ne može podudarati sa Velenovskovom biljkom, čini se, da monograf nije vidio bugarskih egzemplara od v. *declinata*, tako da se možemo oslanjati samo na sigurno pouzdane navode Velenovskove.

Pokazalo se, da se navodi o *V. declinata* W. K. iz naših krajeva, u koliko su se mogli ispitati, odnose na *V. elegantula* Schott, ali valja spomenuti, da se *V. elegantula* nalazi i sa kraćom ostrugom. Kod ovih biljka može da se radi dakako i o hibridama od *V. arvensis* Murray, kojih doista — makar samo i u prelaznim formama — ima.

Wettstein (Beitr. zur Fl. Alban., 27) navodi, kako je rečeno, tipnu v. *declinata* W. K., iz istočne Bosne. U Fritscha [u Mitt. naturw. Ver. Steierm. LI (1914) S. o. 25], koji je priopćio botaničke rezultate Wettsteinove, ne ponavlja se ovaj navod, tako da se smije pomišljati, ne razumijeva li se pod tim *V. polyodonta* W. Becker (v. ovu) sa kratkom ostrugom, koja je na istom nalazištu također sabrana.

Još je spomenuti, da ni *V. declinata* W. K. kao ni *V. elegantula* Schott nema nadzemnih izdanaka, nego samo uspravne mladice, koje cvatu slijedeću godinu.

32. ***Viola Beckiana*** [Fiala in Glasn. zem. muz. Bosn. Herc., VII (1895) 423, cum tabula et Wiss. Mitt. Bosn. Herc. V (1897), t. 78; Beck in Wien. illustr. Gartenzeit. XXI (1896) 197, t. II; W. Becker in Beih. Bot. Centralbl., XVIII/2 (1905), 385 et Consp. Viol., 334]. Perennis, pluriceps, laxe caespitosa, caules plures e. basi elongato repente procumbente ascendentes et stolones graciles, elongatos remote squamatos formans. Caules in basi aphylli, sursum copiose foliati, graciles, obtuse triangulares, glabri, cum pedicellis 12–20 *cm* longi, 1—3-flori. Folia caulina lineari-lanceolata, utrinque angustata, remote serrulata, 26—45 *mm* longa, 2—5 *mm* lata, parce hispidula vel glabra, summa linearia, inferiora breviora rhombeo-lanceolata latiora, infima minima subspatulata. Stipulae foliis circa dimidio breviores in margine parce retrorsum hispidulae, eae foliorum inferiorum anguste lineares subintegrae, eae superiorum palmato-partitae vel subpinnatae, segmentis anguste linearibus, acutis utrinque 1—3, in latere inferiore saepius 1; infimo cauli insidente. Pedicelli axillares vel pseudoterminales, longissimi, 6—12 *cm* longi, folia multo superantes, erecti, glabri, supra bracteolas 2 minimas remotas membranaceas ferentes. Flores nutantes, maximi, limbo corollae 2·5—3·8 *cm* longo, 2—3 *cm* lato. Sepala oblongo-lanceolata obtusiuscula vel subacuta, appendice subquadrato obsita 9—10 *mm* longa, 2—3 *mm* lata, saepius serrulata, glabra. Corolla tota luteola vel excepta macula faucis petali infimi intense purpureo-violaceo. Petala superiora latissime obovalia, abrupte unguiculata, lateralia paulo minora, ad basim purpureo-striolata et barbulata, infimum obcordatum vel obovale, ad faucem velutinum et aurantiacum quinque-striolatum, calcaratum, calcare cylindrico paulo curvato subobtuso, appendices sepalorum paulo vel duplo superante. Capsula oblonga, glabra 10 *mm* longa, 6 *mm* lata. — Na kamenim, travnatim mjestima i u svjetlim boricima u brdskom području 1000—1766 *m* visoko, na serpentinu, škriljavcu i na vapnencu? Cvate u aprilu do juna.

Bosna: Na Smolinu kod Žepča na Serpentinu na travnatim mjestima i šumskim livadama 1000—1100 *m* vis. (*F. 1895!, B., Dörfl. Herb. norm., nr. 3106! Navod da je 1800 *m* vis., je kriv, jer je Smolin samo 1143 *m* visok. Na Stolovcu (Tisovoj kosi) između Donjeg Vakufa i Jajca, na vapnencu oko 1200 *m* vis. u boricima *(Pinus silvestris)* sa *Erica carnea, Genista radiata, Vaccinium vitis idaea, Amelanchier ovalis, Ranunculus thora* (M. in litt.) Na cesti između Bugojna i Kupresa na škriljavcu kod Han Luke (F.), Han Koprivnice (R.), na Stožeru i Plazenici pl. (F.), ovdje na kamenim mjestima istočno od vrha 1700—1766 *m* vis. (po W. Beckeru 1910, sabrao valjda Ja.-Ha u Herb. bot. vrta bečke universe) [po Briquetu i Cavillieru u Burnat Fl. Alp. mar., IV, 269, (1906)].

Kao i u drugih vrsta ove sekcije može se i tu razlikovati f. *lutea* (Lindberg, Iter Austro-Hung. (1906) 77) »corollis luteolis« i f. *violacea* »corollis violaceis«. Potonja nađena je, kako se čini, do sada samo na Smolinu.

Nazori o srodstvu *V. Beckiana* Fiala nisu još razbistreni, W. Becker u Beih. Bot. Centralbl., XVIII/1 (1905), 385 stavlja ju u kollektivni species *V. lutea* Huds, sens. lat. što se može potvrditi a u Beih. Bot. Centralbl. XXVI/2 (1910) 331 u kollektivni species *V. palaeo-cornuta* W. Becker, koja u ostalom sadržaje i *V. lutea* Huds. I Burnat (Fl. Alp. marit., IV, 268) bavio se je s njom radi srodstva sa *V. heterophylla* Bert. v. *Cavillieri* W. Becker. *V. Beckiana* Fiala sravnjena je od Fiale i sa makedonskom *V. allchariensis* G. Beck, koja ali spada u kolo oblika *V. gracilis* Sibth. Sm.

Viola lutea [Huds., Fl. Angl. 331 (1762); conf. W. Becker in Beih. BCBl., XVIII/2 (1905), 387] ne nalazi se po Beckeru na balkanskom Poluostrvu; ali držim da v. *lutea* v. *albanica* G. Beck spadaju u ovo kolo. Sr. opasku *V. elegantula* v. *latisepala* (Wettst.). Navodi iz Bosne sa Zeca odnose se valjda na žutocvjetne forme *V. elegantula* Schott. Isto valjda vrijedi i za navode Aschersona Kanitza, Catal. cormoph. Serb. 81 (1877) iz Hercegovine.

I navod *V. calaminaria* Lej. ex DC., Prod. I, 303 = *V. sudetica* var. ibid., koja ide u grupu v. *lutea* Huds. sa Zec pl. (po Blau-u, Reisen, 173) čini se, da je kriv, jer se ova vrst ne spominje u Ascherson Kanitz, Cat. cormoph. Serb., Bosn. (1877).

33. ***Viola arvensis*** [Murr., Prodr. stirp. Gotting., 73 (1770); Röm. Schult., Syst., V, 382; Rouy Fouc., Fl. France, III, 44; W. Becker in Mitt. thür. botan. Ver. (1904), 26; Veilch. bayr. Fl. 280 et Consp. Viol., 336; Wittrock, Viol. Stud., I, 80—89; Reich., Ic. fl. Germ., III, fig. 4517 *a*—*d*; Borbás in Hallier, Syn. Deutsch. Fl., 224 (djelomično). — *V. tricolor* v. *parviflora* Hayne, Arzneig., III (1813), t. 4; v. *arvensis* Schmidt, Fl. boem., III 58 (1795); Reich., Fl. Germ., 709 (1832); Koch, Syn. fl. Germ., 87 (1837); Beck, Fl. Nied. Öst., 517; v. *micrantha* Neilr., Aufz. Ung., 272 (1866) p. p.]. — Annua vel biennis, ± hispidula vel glabrescens. Caulis simplex vel ramosus. Folia infima late ovalia vel reniformia, paucicrenata. Stipulae palmato-pinnatae, segmentis angustis in foliis superioribus brevioribus dentiformibus, in latere exteriore 3—6, in interiore 2 (3—1), medio foliaceo, subspatulato, oblongo vel lanceolato, alteris multo majore. Flores minores. Petala calyce breviora, eum longitudine aequantia vel paulo superantia, ochroleuca rarius superiora lilacina vel violacea; inferum 5—15 *mm* longum, saepe luteum; calcare plurimum crassiusculo, appendices calycis paulo superante vel iis breviore. Camera pollinifera plurimum aperta. — Na oranicama, ugarima, u vinogradima, na brdskim livadama, na suhim kamenim mjestima do u predalpe. Cvate u aprilu do augusta; katkada u jesen po drugi put.

Bosna: *Asch. Kan. 1877 gdje? Kod Donje Tuzle (M.), Petrovca (B.), Jajca (Gross Kneucker), Travnika i Putičeva (Fr. Br.), Lukavice kod Sarajeva (F.), na Igmanu (B.). — **Hercegovina:** Oko Trebinja (*P., 1874), Bileća (P., Haw.!).

Petala alba, inferum luteum vel luteo-maculatum rarius in f. ***bicolor*** [Hoffm., Fl. Germ., II, 170; Roem. Schult., Syst., V, 382] superiora et lateralia tota vel in margine modo coeruleo-violacea, infimum flavum. — **Bosna:** Kod Petrovca (B.). na Vranici, Kamešnici (*Pr. 1900); valjda rasprostranjenije.

f. ***Kitaibeliana*** [Roem. Schult., Syst., V (1819) 383; W. Becker in Mitt. thür. bot. Ver. (1904), 42 et Consp. Viol., 337; Rouy Fouc., Fl. France, III, 47 pro spec. — *V. pallescens* Jord., Observ. II, 10, t. I, fig. *A*]. Petala calyce plurimum breviora, rarius calycem aequantia vel supe-

rantia. Stipularum lacinia media foliis similis saepe integra; lacinia lateralia pauciora. — **Bosna:** Kod grada Sokôca kraj Bihaća, oko Ključa (B. po *W. Beckeru u Herb. Beck). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Mu., Pi.), na Stôcu kod Mostara (Raap Callier Pl. Herc., nr. 25!). kod Bune, u Mostarskom blatu (Mu. kao *pallescens),* kod Agića mosta kraj Trebinja (B.), na obim mjestima po W. Beckeru u Herb. Beck. — **Sandžak Novipazar:** Kod Prijepolja (P. Zahlbruckner po *Hayeku 1906).

Zaludu sam se mučio, tražeći odlučne razlike između v. *arvensis* i v. *Kitaibeliana.* Svakako — naprotiv mnijenju Hayekovu [Fl. Steierm. I, 598] — je nema u dlakama, nema je ni u veličini cvijetnih listova, jer u obih vrsta su cvjetni listovi kraći do jednako dugi kao kaleži. Obje čine jednogodišnje biljke sa nerazgranjenim i granatim strukovima. Ostaje za prispodobu samo mališće. Pošto neki autori pa i W. Becker podržavaju još uvijek *V. Kitaibeliana* R. Sch., umećem ovdje diagnoze od *V. arvensis* i *V. Kitaibeliana* u Römer i Schultes-a [Syst. V 382—383].

V. arvensis Murray. Caule angulato, decumbenti-diffuso, foliis ovato-oblongis, dentato-crenatis. Stipulis lanceolatis. basi pinnatifidis. Corollis calyce piloso vix longioribus. (p. 382.)

V. Kitaibeliana Röm. Schult. Caule erecto, simplicissimo; foliis grosse crenatis, inferioribus subrotundis, glabris, superioribus obovatis, stipulis similibus, subintegerrimis basive subpinnatis; petalo cornuto calycem glabrum aequante, reliquis brevioribus. *V. arvensi* proxima, hac praecocior multo (Aprili florens) tenerior et notis indicatis satis distincta. Flores 2 vel 1 raro tres, obliqe erecti in pedunculis folia excedentibus. Pannonia.

Iz ovoga se razabire, da su Römer i Schultes imali pred sobom samo jednogodišnju, sitnocvjetnu v. *arvensis* sa uspravnim strukom i to u onoj formi, koja se ističe više listolikim srednjim okrajcima pališća. Ovake forme nastaju u v. *arvensis* u proljeće, kada se radi naglijega razvoja cvjetova na mršavom tlu ne razvijaju gornji listovi. Nuzgredno lišće listova struka zato još nije tipno razvijeno kao u gornjih, naliči onome u dônjih listova, t. j. nemaju postrane okrajke (Zipfel) i obratno jajolike, čitavorube, plohi lista slične srednje okrajke. Gdje se može dalje razvijati, nastaje iz ove forme normalna biljka. *V. Kitaibeliana* nije dakle ni forma, nego samo stepen razvoja od *V. arvensis.*

Slična forma mediteranog područja valjda jednake vrijednosti, ali na koju se valja dalje osvrtati, je f. *Pichleri* [G. Beck]. Humilis, digitalis, uniflora. Folia omnia petiolata, cordato-reniformia, paucicrenata; segmenta media stipularum digitato-partitarum sicut folia formata petiolata, ovalia, saepe spathulata paucicrenata. Flores parvuli, petalo calcarato 8—9 *mm* longo; petala paululo sepala latiora superantia. In typo et etiam in formis primariis nanis folia superiora oblonga vel lanceolata.

f. *Pichleri* slično je *V. nemausensis* [Jordan Observ. II (1846), 18, tab. I. f. c], ali ima srcoliko ili jetrenasto lišće, dočim f. *nemausensis* [= *V. tricolor* v. *mediterranea* Gren. Godr., Fl. France, I 183] ima jajasto okruglo.

Izrazite posredne forme između *V. arvensis* Murr. i *V. saxatilis* Schmidt mogu se primjetiti u onim trajnim, obilno granatim biljkama, koje imadu veće cvjetno lišće, koje nadmašuje daleko čašku i kratke debele ostruge. Ovake vidio sam iz **Bosne** iz Lukavice kod Sarajeva (F.) i iz Bijelog polja u **Hercegovini** (Pi.).

Viola tricolor [L., Spec. pl., 935 (1753) emend.; Wittrock, Viol. Stud., I, 54 (1897); W. Becker, Veilch. Bay., 278 et Consp. Viol., 342] ne nalazi se navodno po W. Becker-u u području. Ja sam stoga odnosne navode uvrstio kod slijedeće vrsti.

Sumnjiv mi je položaj od *V. tricolor* subsp., *zermattensis* [W. Becker, Viol. der Schweiz = *V. alpestris* subsp. *zermattensis* Wittr., Viol. Stud., I (1897), 91], koju W. Becker, Consp. Viol., 343 ubraja u *V. tricolor*, na drugom mjestu (Veilch. Bay., 279) uz *V. alpestris.* Pošto je W. Becker biljku iz Sarajeva i okolice od K. Maly-a kao *V. alpestris* subsp. *zermattensis* navedenu, u mom herbaru označio kao *V. macedonica* Boiss. Heldr, a ova se ne prikazuje u drugom obliku, nego li žutocvjetna *V. alpestris,* bilo je uputno uvrstiti bosansku *V. zermattensis* u dobro karakterizovanu *V. alpestris.*

Annua vel biennis, plurimum hispidula. Caulis erectus vel ascendens. Corolla in linea mediana 12—20 *mm* longa; tricolor; petala superiora calycem conspicue plurimum triente superantia saepius violacea, lateralia, ochroleuca, inferum luteum. Calcar tenue, appendices calycis aequans vel summo sesquilongius.

Folia stipulaeque sicut in sequente.

34. ***Viola saxatilis*** [Schmidt, Fl. Boem., III (1794) 60; Röm. Schult., Syst., V, 384. — *V. tricolor* v. *alpestris* Ging in DC., Prodr., I, 303. — *V. alpestris*

Jord., Observ., II (1846), 34; Schott in Öst. bot. Wochenbl. VII (1857) 166?; Wittr., Viol. Stud., I, 90 (1897); W. Becker, Veilch. Bay., 278 et Consp. Viol., 344. — *V. tricolor* v. *grandiflora* Hayne, Arzneigew., III, t. 5.; — v. *saxatilis* Koch, Syn. fl. Germ., 87 (1837); Beck. Fl. Niedöst., 517. — *V. polychroma* A. Kern. in Sched. ad fl. exs. austro-hung. nr. 575 (1882)! = *V. tricolor* subsp. *polychroma* W. Becker, na o. mj. pod br. 3657 (ova po mom mnijenju?). — *V. macedonica* Boiss. Heldr., Diagn., sér. 2, I 56 et Fl. Orient., I, 465; Hal. Consp. fl. Graec., I, 144. — *V. consanguinea* et *blanda* Schott in Öst. bot. Wochenbl., VII (1857), 166]. — Perennis rarius annua vel biennis, ± hispidula vel glabrescens. Caulis plurimum ramosus. Folia infima late ovalia rarius reniformia. Stipulae palmato pinnatae segmentis angustis vel latioribus, in foliis summis ac triangularibus et dentiformibus, in latere exteriore 3—6, in interiore 2 (3—1), medio ± foliaceo, ceteris semper majore, oblongo vel lanceolato. Flores majores. Petala calycem multo superantia, ochroleuca, alba, violacea vel coeruleo-violacea, infimum etiam luteum, 15—20 *mm* longum, calcare gracili, appendices sepalorum conspicue 2—2·5 plo longiore. Camera pollinis plurimum pilis clausum. Na livadama, ugarima, travnatim mjestima, krševima, jarcima do u alpinsko područje. Cvate od aprila do augusta.

Bosna: Rasprostranjena i česta, osobito u višem brdskom i predalpinskom području. (B., Fo.). Novi (Fo.), Tihotina kod Novoga (B.), Vranjska (Fo.), Banja Luka (H. kao *tricolor),* Ivanjska (B.), Derventa (Breindl!), između Srebrenika i Gradačca (S.), Donja Tuzla (M.!), Ilinčica (B.), Zvornik (I kao *tricolor),* u dolini Drine južno od Zvornika (Wettst. po Fri. kao *macedonica);* na Uilici (Ha.-Wa.), Dinari (D) kod Duleva još u vis od 1400 *m* na ugarima (B.); kod Smoljana bl. Petrovca (Fo.); oko Travnika i okolice (S. 1848.), tako kod Bukovice, (S.), Guče gore (Franjić!), na Vlašiću do 1624 *m* (S., Franjić!), Komaru (Br. do W. Becker), Pruscu (S.) Lisini kod Ključa (B.), u Žepču (B.), Vranici pl. (Pr, B.), na Prokoškom jezeru (B.), Incu (Bl. kao *tricolor);* između Podselova i Pašinahana (S.), kod Vareša (Fo.), u dolini Stavnje kod Sutješčice (Fo.), na Igmanu (B. kao *monticola),* oko Sarajeva (H. kao *tricolor),* tako kod Koševe i na Popreniku (B. kao *monticola),* na Grdonju (M. kao *zermattensis!),* Trebeviću (B.), u Trnovom (Nm.), Vlaholju (Fo.), Treskavici (Pr), na Magliću, Volujku, Bregoču (Pr.), kod kasarne Meštrovca (Schiller po Fri.). Oko Srebrenice i na Igrišniku 1400 *m* vis. (Wettst. po Fri. kao *macedonica.)* — **Hercegovina:** Na Preńju pl. do 2000 *m* (Prodan), Plasi, Sljemenu, Čvrsnici (Prodan), kod Budnja u Čvrsnici 1200—1300 *m* visoko na oranicama (Pi.!); kod Mostara (Pi.) na Veležu (Fo, Pi.!, B.), između Jovanovića Karaule i Nevesinja (B.), u Nevesinjskom polju (Mu.), Gljivi kod Trebinja, oko Dedova dola i Dubovca u Bijeloj gori (P. 1874.), kod Bileka na Babi pl. (Hawelka!).

Pokazuje slijedeće forme: *a)* po boji cvjetnog lišća: 1. Gornji postrani cvjetni listovi blijedo žuti list ostruge žut sa narančastim biljegom. Često. 2. Gornji par cvjetnog lišća bijel ili ± modrasto prelazeći. List ostruge kao u 1. Nije rijetka. 3. Gornji par cvjetnih listova svjetlo lila do tamno ljubičast. List ostruge kao u 1. ili ± plavkast. Rjeđe. Šarolike boje cvijeća kao u *V. polychroma* Kern, iz alpinskih krajeva, nisam primjetio u ilirskih biljka ove vrsti; i grimiozno ljubičasta ili modro ljubičasta boja svih cvjetnih listova, kako se nalaze u Srbiji u *V. macedonica* Boiss-Heldr.. ne nalazi se u nas.

f. ***aetolica*** *[V. aetolica* Boiss., Diagn., ser. 2, VI, 24 et Fl. orient., I, 464. — *V. alpestris* subsp. *aetolica* W. Becker, Consp. Viol., 345 (1910.)]. Sepala latiora, late triangulari-ovalia, acuta. **Hercegovina:** Kod Trebinja (Adam. po W. Becker u Fri. 1915.); na istočnom Veležu (po W. Beckeru, 1910).

35. ***Viola elegantula* × *saxatilis* — *Viola Brandisii*** [W. Becker in Beih. Bot. Centralbl., XVIII/2 (1905), 392 sub *elegantula* × *tricolor*; *V. alpestris* × *elegantula* Becker, Consp. Viol., 390].

Facie *V^ae^ elegantulae,* ad 20 *cm* usque alta. Rhizomate pluricipite, caulibus subpilosis. Foliis ovatis obtusis in petiolum angustatis ut stipulae ad nervos et margines distincte pilosis. Stipulis eis *V^ae^ elegantulae* potius simillimis, subpalmato-incisis, lacinia terminalia majora integerrima vel rarius subcrenata. Petalis luteis vel violaceis; sepalis lanceolatis ut eorum appendices conspicue ad margines patule hirsutis; calcare curvato apendices calycinas plerumque duplo superante (W. Becker),

»Ova hibrida ima u velikom habitus od *V. elegantula.* Od nje potiče niski rast, dlakavost struka a osobito nuzlišća i privjesaka kaleža (!). Po obliku nuzlišća, većim privjeskama čaške i ostruge, koja ove vidljivo premašuje, opaža se lahko učin od *V. elegantula.* Neki egzemplari imadu na

privjeskama časke tako jasan indument, kako se u *V. tricolor* na ovom apendiksu nikada ne pokazuje. Upliv od *V. tricolor* razabire se i pokazuje u relativno slabijoj dlakavosti, u formi stipula, veličini lišća, širini sepala i duljini ostruge. Veličina srednjeg okrajka (Zipfel) u nuzlišća tumači se od forme stipula *V. tricolor,* koja se osobito u sjeveroistočnoj Evropi odlikuje lisnatim okrajnim okrajkom (*V. macedonica* Boiss. et Heldr.). *Viola elegantula* ne pokazuju uvjek jasno dlake, uslijed čega obilježja, koja se u opisu navode na osnovu indumenta, mogu faliti. Na nalazištu opisane biljke *V. elegantula* jasno je dlakava.« (W. Beker.)

Bosna: Na visoko ležećim oranicama kod Harambašića [na Vlašiću] izmedu svojih preda (Brandis 1901 po W. Beckeru; W. Becker Herb. (Viol. nr 1825 non vidi).

Po opisu je *V. Brandisii* jedna *V. elegantula* sa nuzlišćem od *V. alpestris,* to jest sa takovim, koje ima veći lisnati srednji okrajak. Cvjetni listovi su žuti ili grimizni.

Viola vranicensis [G. Beck]. Affinis *Violae saxatilis β* sed stipulae in latere exteriore laciniis 5—7 et lobo medio conspicue majore instructae. Petala superiora purpureo-lilacina, cetera ochroleuca.

Bosna: Vranica pl. na Matorcu između *V. saxatilis* rijetko (Schwarz in Herb. Beck) juni 1894.

Biljku našao sam usred *Viola saxatilis* sa sličnim cvjetovima, koje ali na na nalazištu imadu nuzlišće sa 4—5 izvanja okrajka (Außenziffel) i manje listu sličnim srednjim okrajkom. Čini se da je srodna sa *V. elegantula* × *tricolor (alpestris)* f. *pertricolor* W. Becker l. c.

31. rod: **Hypericaceae.**

[Lindl., Introd., ed. II, 77 et Veget. Kingd., 405 (1847); Brandza in Ann. sc. nat., sér. 9, VIII (1908), 221. — *Hypericineae* DC., Theor. élém. 214 (1813); Endl., Gen., 1031; Benth. Hook., Gen., I, 163. — *Guttiferae* Jussieu, Gen., 243 (1789) p. p.; *Hypericoideae* trib. *Hypericeae* Engler in NPflF., III 6, 194. — Važne radnje: Spach, Consp, monogr. Hyperiç. in Ann. sc. nat., sér. 2, V, 349; Treviranus, Hyperic. gen. animadv. (Bonae 1861.).]

1. **Hypericum.**

[L. Spec. pl., 783 (1753) et Gen. pl. ed. V, nr. 808; Endl., Gen., 1032; Benth. Hook., Gen., I, 165; R. Keller in Nat. Pflanzenf., III 6, 208.] »Pljuskavica«.

Sekcija: *Androsaemum.*

[Adans., Fam., II, 444 (1763) Allioni. Fl. Pedem, II, 47 (1785) Spach Suit. à Buffon, V, 414 et in Ann. sc nat., sér. 2, V 360; kao vrst; Endl., Gen., 1033; Boiss., Fl. orient., I, 785; R. Keller in Nat. Pflanzenfam., III 6, 211.]

1. ***Hypericum androsaemum*** [L., Spec. pl., 784 (1753). — *Androsaemum officinale* Allioni, Fl. Pedem., II (1785), 47, nr. 1440; Reich., Ic. fl. Germ., VI, t. 352, fig. 5192. — *A. vulgare* Gärtn., de fruct. et sem., I (1788), 282, t. 59]. — »Krvavica«. Pod šikarom, na vlažnim, hladovitim šumskim mjestima do u predalpe. Cvate u junu, julu.

Bosna: Na Poniru kod Banje Luke (*Conrath 1888); na Borji pl. i Bržljaku kod Liplja (*Fo. 1888), kod Kobaša (Prodan); oko Travnika (Brandis), u Kruščici prama Vijaci (Fr. Br.); kod Duboštice sjeverno od Vareša (Fo.); kod Hana Kopališta (Denz po Protiću); na Zelengori (Pr.).

Sekcija: *Euhypericum.*

[Gren.-Godr., Fl. France, I. 314 (1848); Boiss., Fl. Orient., I, 785; R. Keller in Nat. Pflanzenf., III 6, 211.]

Subsekcija: *Olympia.*

[Spach, Suit. à Buff., V, 406 kao vrst; Endl., Gen., 1033; R. Keller in Nat. Pflanzenf., III 6, 212.]

? ***Hypericum olympicum*** [L., Spec. pl., 784 (1753); Boiss., Fl. Orient., I, 790; Halácsy Consp. fl. Graec., I, 275; Sibth. Sin., Fl., Graec., t. 772. — *Olympia*

glauca Spach, Suit. à Buff., V, 406]. Na sunčanim, kamenim mjestima. Cvate u maju do jula.

Navodno u **Hercegovini**, bez oznake nalazišta [*Asch. Kan., Catal. corm. Serb., 89]. Po Halácsyu [l. c.] nalazi se tek u Tesaliji i Grčkoj.

Subsekcija: *Homotaenium*.

[R. Keller in Nat. Pflanzenf., III 6, 212.]

2. ***Hypericum hirsutum*** [L., Spec. pl., 786 (1753); Reich., Ic. fl. Germ., VI, t. 349, fig. 5189; Beck, Fl. Niedöst., 531. — *H. villosum* Crantz, Stirp. Austr., II 62 ed. II, 96]. — Na kamenim mjestima, stijenama u šumskim proplancima, drvosjecima, svjetlim šumama do u predalpe (—1700 *m*). Cvate u junu, julu.

Bosna: Rasprostranjena tako kod Vranograča (F.), u brdovitom kraju oko Krupe, Banje Luke do Bosne (Fo.), oko Banje Luke (H.), kod Kobaša (Prodan), oko Donje Tuzle (Wettst. po Fri.), oko Zvornika, Prosjeka (J.), kod Travnika (Fr. Br.), Fojnice (Pr.). Ne rijetko u zapadnoj Bosni, tako na planinama: Jedovniku (Ha.), Uilici, Strmcu (Ja. Wa.), Šatoru (Ja.), Malovanu (Pr.), kod Glamoča, Preodca (Pr.), na Šuljazi (*S. 1848); Humu kod Jajca (B); kod Visokog (Fo.), Tarčina (Pr.), na Igmanu (Fo.); oko Sarajeva (B, M), na Trebeviću (F.!), u dolini Miljacke (B.), na Metalci (B.), kod Stavnja u kotaru Rogatici (F. po M); na planinama Vitezu, Ranjenu (B.), Treskavici (R. Keller), u dolini Željeznice (Mu.) i Sutjeske (Pr.), kod Čajniča (B.) i na drugim mjestima. **Hercegovina:** Na Ivanu i kod Vrabca blizu Konjica (*Fo. 1889); na planinama Plasi (Prodan), Veležu, Crvanju (Mu.); u Nevesinjskom polju (Mu.).

3. ***Hypericum Degenii*** [Bornmüller in Magy. bot. lap. IX (1910), 88. — *H. atomarium* Panč., Addit. fl. princ. Serb. 126 (1884) non Boiss.]. — Caulis elatior, teres, tomentoso-canescens. Folia ovalia vel late oblonga, in basi cordato-amplexicaulia, obtusa, utrinque pilosa, dense pellucidopunctata. Cymae inflorescentiae glabrae, multiflorae, bracteis lineari-lanceolatis, stipitato-glandulosis. Flores breviter pedicellati. Sepala linearia in margine, stipitato-glandulosa impunctata. Petala calycem bis superantia, chrysantha, in margine lacero-denticulato nigro-glandulosa. Capsula vittis parallelis instructa. — Lahko se razlikuje od *H. hirsutum* L. čelavim cvatištem, većim cvjetovima i užim okrajcima čaške. Na kamenim kitastim mjestima cvate u junu, julu.

Bosna: Na Udrču kod Drinjače na vapnencu (Wettstein po * Fri. 1915).

4. ***Hypericum quadrangulum*** [L., Spec. pl., 785 (1753) et autorum; Reich., Fl. Germ., 836, et Ic. fl. Germ., VI, t. 343, fig. 5178; Beck, Fl. Nied.-Öst., 530. — *H. maculatum* Crantz apud Fröhlich in Sitzungsber. Kais. Ak. der Wiss. Wien, math. nat. Klasse, CXX (1911) 538]. Na mjestima zeljnastim, u livadama pod šikarom, u drvosjecima, šumskim čistinama predalpa do u vele-gorje (—1800 *m*). Cvate u julu, augustu.

Navodi se u slijedećim nalazištima, koja se valjda odnose na varietet β. **Bosna:** Kod Tursk. Dubovnika, Maslovara, Rujevice (Fo.); oko Šuice, Preodca (Pr.); na Šuljazi kod Koprivnice hana (*S. 1848); Karaule kod Jajca (Fo.); na Vlašiću (Fr. Br.), na podnožju Korića kod Tarčina (Pr.); na Osmači pl. (Fo.), kod Vareša, Pogara, Duboštice, Mokrog, Hana Posrednje, Ranjena Karaule, na Kmuru (Fo.). Trebeviću (V.), Glogu, kod Vučijeluke (Fo.), u dolini Željeznice, kod Kalinovika, Vlahovlja, Suhe (Pr.), na Dumošu pl., Morinjama (Fo.). **Hercegovina:** Na malom Veležu kod Nevesinja (Fo.).

Mijenja u:

α. ***maculatum*** [DC., Prodr., I, 548 (1824) = K. Maly in Glasn. zem. muz., XXII (1910), 687. — *H. maculatum* Crantz, Stirp. austr., II, 64, (1763); ed II, 98 = subsp. *quadrangulum* Tourlet in Bull. soc. bot. de France, L (1903), 307; Schinz in Vierteljahrschr. nat. Ges. Zürich, XLIX (1904), 240 = subspec. *typicum* Fröhlich, l. c., 540. — *H. Dubium* Leers, Fl. Herb., 165 (1775) = *H. quadrangulum* v. *dubium* DC., Prodr., I, 548; Conf. Schinz in Vierteljahrschr. naturf. Ges. Zürich XLIX (1904) 231. — *H. delphinense* Vill., Hist. pl. Dauph., III, 497 (1789). — *H. obtusum* Moench, Meth., 129 (1794). — *H. commutatum* Nolte, Nov. fl. Hols., 69 (1826); Reich., Ic. fl. Germ.,

VI, fig. 5180 c]. Folia glandulis punctiformibus nunc destituta nunc instructa Sepala glandulis punctiformibus obscuris et dilutis instructa. Petala glandulas plurimum obscuras punctiformes etiamque striaeformes continentia.

Bosna: Na Trebeviću i Vitezu (*M. 1910).

β. *immaculatum* [Murbeck, Beitr. Fl. Südbosn. in Lunds Univ. Årsskr., XXVII (1891), 152; Beck, Fl. Südbosn. VII in Ann. naturh. Hofmus., X (1895), 182; = subspec. Wettst., Beitr. Fl. Alban., 36 (1892) = *H. immaculatum* Vierh. Aufz. Pflanz. Sim. in Mitt. naturw. Ver. Univ. Wien IV (1906) 62] Folia glandulis punctiformibus dilutis vel obscuris instructa vel destituta. Sepala glandulas dilutas punctiformes et striaeformes, petala dilutas elongato-striaeformes continentia. U alpinskim pašnjacima, na livadama predalpinskog područja, u klekovini i velegorju, često do 1800 *m* na vapnencu i škriljavcu. Cvate od jula do u septembar.

Bosna: Na Vel. Raduši (Čurčić po M.), između Mliništa i Gole kose (Ha.), na Vilenici (B.), oko Travnika (Br.), na Vlašiću (Br.!, B.), u Vranici pl. (B.), tako na Prokoškom jezeru (*Mu. 1891, Schwarz!), na Matorcu do 1600–1800 *m* vis. (B., R!, S. V.), na gornjoj šumskoj granici šume Vrhova (S. V.) n. n. mj. Na planinama: Zecu (Schwarz!), Igmanu, Bjelašnici (M.), Treskavici (*Mu. 1891), Ozrenu (M.), Trebeviću (*Mu., B.), Vitezu, Vel. Glogu (M.); na Metalci kod Čajniča, na Vjeterniku, u Ljubičnoj (B.), kod kasarne Meštrovca (Schiller po Fröhlichu), na Stocu kod Višegrada (Schiller po Fröhlichu), kod Prijevora na Magliču (Mu.). — **Hercegovina:** Na Veležu pl. (*Mu. 1891); na sedlu između Malog i istočnog Veleža 1350 m vis. (Sag.).

Nalazi se u formama: ***epunctatum*** [Fröhl., l. c., 549]. Folia parce glanduloso-punctata. Često. — ***punctatum*** [Fröhl., l. c.]. Folia ± copiose glanduloso-punctata. Rijeđe.

5. ***Hypericum acutum*** [Moench, Meth., 128 (1794); Beck, Fl. Nied. Öst., 530; Fröhlich in Sitzungsb. Kais. Ak. der Wiss. Wien, math. naturw. Klasse, CXX (1911), 580. — *H. tetrapterum* Fries, Nov. fl. Suec., 94 (1814—1823), sec. ed. II, 236; Reich., Fl. Germ., 837 et Ic. fl. Germ., VI, t. 344, fig. 5179]. Na vlažim mjestima, u vodenim jarcima, močvarama do u predalpe. Cvate u julu, augustu.

Bosna: Kod Banje Luke (H.), Novoga, Krupe, Bihaća, Križova, Vedrog Polja, Ribića, Pritoke, Velagića, Dragoraja, Hašana, Kozine, Starog Majdana, Jurića, Šehovaca, Gustovara (Fo.), Ramića, Jajca (*Blau 1877), Karaule kod Jajca (Fo.), Kupresa, Bugojna, Šuice, Preodca (Pr.), kod Suhare kraj Donjeg Vakufa, kod Glogovca (Ha.-Fa.); u Vranici pl., na Prokoškom jezeru (Schwarz!) oko Fojnice, Mukačina hana, Kiseljaka (Mu.); kod Založja, Dabravine, Bačeva (Fo.); Ilidže (Fo., M.), u Sarajevskom polju (M.), oko Tarčina (Mu.), u dolini Miljacke (Mu.) i Lapišnice kod Sarajeva (M.), Gorovića kod Podviteza 1100 *m*, vis. na Vitezu (M.); na Hrbljini kod Kalinovika (V.), u Zelengori (Pr.); oko Foče, na Kmuru (Fo.), u dolini Sutjeske i Drine (Pr.). — **Hercegovina:** Na Vrabču kod Konjica (*Fo. 1889), na ušću Bune u Neretvu (Mu.); u Hutovom blatu (M.).

6. ***Hypericum montanum*** [L., Fl. Suec., ed. II, 266 (1755); Reich., Fl. Germ., 838 et Ic. fl. Germ., VI, t. 347, fig. 5187; Beck, Fl. Nied.-Öst., 531]. Pod šikarom u drvosjecima, svjetlim šumama, šumskim livadama do u predalpe. Cvate u junu do augusta.

Bosna: Između Dolnje Tuzle i Breške (B.); oko Banje Luke (H.), kod Bočca u dolini Vrbasa (Gross Kneuck.), na Grmeču pl. (Boller); Vel. Malovanu, kod Glamoča, Vagnja, Podgradine, Preodca (Pr.); na Ramiću kod Jajca (*Blau 1877). Oko Travnika na Tarabovcu (Fr. Br.); u donjoj dolini Lašve kod Trebeuše, na obroncima Papratnice prama Žepču na serpentinu (B.); kod Ravne, Duboštice, Sušjesna (Fo.), oko Potoka kod Vareša (Pr.). U dolini Miljacke kod Sarajeva (Fo.), na Trebeviću (M.), kod Galjive njive i na Treskavici (R. Keller); u Sutjesci, kod Tjentišta, Mješajaca, Belena (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Ledića (Landauer i Sündermann), oko Konjica (*B. 1887), na Glogovu (V.).

Opažene su slijedeće forme: ***typicum*** [G. Beck, Fl. Nied. Öst., 531. — *H. elegantissimum* Crantz, Stirp. austr., II, 63 (1763); ed. II, 97]. Često. — ***scabrum*** [Koch, Syn. fl. Germ., 135 (1837); ed. II 148; *scaberulum* G. Beck, l. c.] — **Bosna:** Između Donje Tuzle i Breške (B.); oko Sarajeva kod Starog grada, na Trebeviću (*M. 1910). — **Hercegovina:** U klancu Rakitnice (*M. 1910). — ***maculatanthera*** [Sagorski in Allg. bot. Zeit. (1914) 73.) Folia superiora non solum in margine sed etiam in facie, sicut petala et antherae nigropunctata. — **Dalmacija:** Kod Zelenike (*Sagorski).

Subsekcija: *Heterotaenium*.

[R. Keller u Nat. Pflanzenfam., III 6, 213 (1895).]

7. ***Hypericum perforatum*** [L., Spec. pl., 785 (1753); Reichenb., Fl. Germ., 836 et Ic. fl. Germ., VI, t, 343; Beck, Fl. Nied.-Öst. 530; Fröhlich in Sitzungsb.

Kais. Ak. der Wiss. Wien, math. naturw. Klasse, CXX (1911), 520]. »Strašno zelje, gospin cviet, Ivanova trava, rožica sv. Ivana, trava bogorodičina, gorač, zvončac, ranjenik, ručica, ručica gospina«. Na stijenama, kamenim i pješčanim, zemljanim, travnatim i pustim mjestima i u drvosjecima, svjetlim šumama do u predalpe (do 1700 *m*). Cvate u junu do augusta.

Bosna: Rasprostranjeno često! tako na pr. oko Bos. Gradiške (B.), na Krninu (B.), kod Donje Tuzle (M.), Zvornika (I.), Banje Luke (H.), Bugojna, Livna (B.), na Krugu pl. (B.), kod Glamoča (Pr.), Travnika (*S. 1848), u dolini Lašve (B.), kod Jajca (Gross Kneucker), Fojnice (*S. 1848), na Vranici (Schwarz!), oko Vareša (Pr.), svuda u južnoj Bosni (B.), tako oko Sarajeva (B.), na Trebeviću (B.), u Romaniji pl. (Blau), kod Trnova (Pr.), na Treskavici (R. Keller). Kod Kalinovika, u dolini Sutjeske i Drine (Pr.), kod Meštrovaca (Sc iller po Fri.) i na drugim mjestima. — **Hercegovina:** Često! tako na Ivanu (Laus), Lisinu (M.), Porinu (V.), kod Jablanice (V.), oko Mostara (*Str. 1880, B.), u Mostarskom polju (B.), na Podveležu (B.) kod Bune (Behrendsen), između Domanovića i Pileta (B.), kod Stolca (M.). — **Sandžak Novi Pazar:** Na Svjetlom borju (*B. 1895), u Prijepolju (P. Zahlbruckner po Hayeku).

Mijenja u:

α. *vulgare* [Schimp. Spenn., Fl. Frib., III 888 (1829) = Neilr., Fl. Wien, 562 (1846) et Nied.-Öst., 826 (1859); *typicum* forma Beck, Fl. Nied.-Öst., 530; subsp. *vulgare* Fröhl., l. c., 522. — *H. officinarum* Crantz, Stirp. austr., II, 66 (1763), ed. II. 99. — *H. perforatum* L. l. c. Reich. Ic. fl. Germ., t. 343, fig. 5177.

Često:

Nalazi se u formi ***lucidum*** [Fröhlich, l. c., 524] i ***lineolatum*** [Jordan apud Billot. Arch. fl. Franc. Allem. 343 pro spec.; Rouy Fouc., Fl. France, III (1896), 333].

β. ***latifolium*** [Gaudin, Fl. Helv., IV, 627 (1824) = Koch, Deutschl. Fl., V, 349 (1839) et Syn. fl. Germ., ed. II, 146 pro var., Fröhl., l. c., 525 pro subspec.; v. *typicum* forma Beck, l. c., 530; *platycalyx* Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 520 (1874)].

Rjede: **Bosna:** Na Krninu pod šikarom (B.); kod Zenice (Breindl!) u prelaznim formama. — Amo forma ***fimbriatum*** (Fröhlich, l. c., 529, fig. 4. — v. *latifolium* f. Maly u Glasn. zem. muz., XXII (1910) 687] Sepala parce glanduloso-ciliata. — **Bosna:** Gorovići kod Podviteza, na Igmanu (*M. 1910).

γ. ***angustifolium*** [Borkh. in Röm., Neu. Arch. I (1794), 26 = DC., Fl. franc., V (1815), 630 = Koch, Deutschl. Fl., V (1839), 349 (excl. syn.) pro var.; Fröhl., l. c., 534 pro subspec.; v. *stenophyllum* Wimm. Grab., Fl. Siles., III, 82. = *H. stenophyllum* Opiz, Naturalientausch, 158 (1825). — *H. Schlosseri* Heuff. in Flora (1853), 626].

Bosna: Na Kastelu u Sarajevu (*M. 1908); na obali Drine kod Višegrada (Schiller po Fröhlichu). — **Hercegovina:** Na Humu kod Mostara (B.); kod Trebinja (Brandis!).

δ. ***veronense*** [Schrank in Hoppe; Bot. Taschenb. (1811) 95 pro spec.; = Reich., Fl. Germ., 836; Murb., Beitr. Fl. Südbosn. in Lunds. univ. årsskr., XXVII (1891) 152 = Froehl., l. c., 530 pro subspec.; = Schrank, Hort. reg. Monac. (1829), 164 = Reich., Ic. fl. Germ., VI, fig. 5177 β = Beck, Fl. Nied.-Öst., 530 pro var.; — v. *microphyllum* DC., l. c., 630 (1815); v. *angustifolium* Vis., Fl. Dalm., III, 153. Conf. etiam Engler in Verh. bot. Ver. Brandenb. (1870), 49; *H. Schlosseri* Heuffl. in Schoss.-Vukot., Fl. Croat., 381]. Na kamenim sunčanim mjestima, na stijenama do u predalpe (1400 *m*).

Bosna: Kod Bihaća (Boller); Srebrenice (Keller po Fröhlich). Donje Tuzle (Bucalović po M.). Na Kamešnici, oko Livna, Vagnja, Preodca, na Hrbljini (Pr.), Vitorogu (Ha.-Fa.). Kod Jajca (Fo.), na Podhumu (Fr. Br.) i oko Travnika (Br. po Fröhlich), oko Foče (Fo.). Kod Međeđe, u Sarajevskom polju (M.), kod Krupca u dolini Željeznice (Landauer i Sündermann), oko Kalinovika, na Busaku pl. (Fo.) — **Hercegovina:** U dolini Neretve kod Jablanice (Keller po Fröhlich), oko Mostara (Str., Mu., Pi.!, B.), na Buni (Mu.), kod Žitomislića (Mu.), na Stocu kod Mostara (Raap Callier, pl. Herceg., nr. 39! ne tipna, Baenitz!), kod Stolca (B); na Humu i Gljivi kod Trebinja (V.), oko Trebinja (*P. 1874); na Gubaru (Hawelka;), u Sutorini (Reiser po M.). — **Sandžak Novi Pazar:** Kod Prijepolja (P. Zahlbruckner po *Hayeku). Mnogi od navedenih nalazišta valjda se odnose na var. γ.

Subsecija: *Drosocarpium*

[Spach in Ann. sc. nat., sér. 2, V (1836), 358; Endl., Gen., 1033; R. Keller in Nat. Pflanzenfam. III 6, 213.]

8. ***Hypericum alpigenum*** [Kit. in Linnaea (1863), 550; Beck, Fl. Südbosn. VII. in Ann. naturh. Hofmus. X (1895), 183. — *H. alpinum* Waldst. Kit., Ic. pl. rar. Hung., III, 294, t. 265 non Villars. — *H. Richeri* A. Kern., Fl. exs. austro-hung., nr. 517 et in ÖBZ., XVIII (1868) 244; Beck, Fl. Südbosn., III in Ann. naturh. Hofm., II (1887), 83 non Vill.; var. *alpinum* Asch. Kan. Cat. corm. Serb., 88 (1877). — *H. androsaemifolium* A. Kern in Fl. exs. austro-hung., nr. 518; Beck, l. c., 83 non Vill. = *H. Richeri* subspec. *H. androsaemifolium* Reich., Fl. Germ., 838 et Ic. fl. Germ., VI, t. 348. fig. 5186 β pro var. (?)]. — Differt ab *H. Richeri* [Vill., Hist. pl. Dauph., I, 329 (1786), III, 501 (1789)] sepalis late ovatis, marginibus imbricatis (rarius late lanceolatis), rotundato-acutis, vel subapiculatis, in margini pilis glanduliferis brevibus, capitulo nigro crassiusculo instructis, firmis, obsita. Bracteae pilos glanduliferos firmos, breves, rarius elongatos gerentes. — *H. Richeri* [Vill., Hist. pl. Dauph. I, 329 III, 50 t. XLIV; Reich. Ic. fl. Germ., VI, t. 348, fig. 5186 (calyce in latere eglanduloso?) = *H. androsaemifolium* Vill., Prosp. fl. Delph. 44 et hist. pl. Dauph., III 502 t. XLIV], alpes occidentales Pyrenaeosque incolans, sepalis angustioribus summo late lanceolatis, se non tegentibus, longe fimbriata terminali acuminato-aristatis, in margine copiosissime pilis glanduliferis microcephalis tenuibus fimbriato-serratis, basim versus fimbris longioribus obsitis, bracteis basim versus fimbris glanduliferis capillaceis longis copiose tectis exigua est. Folia in utraque specie in margine modo nigropunctata. — Na travnatim, zeljnatim mjestima, po livadama i alpinskim pašama od predalpa do u velegorje (2000 *m*) na škriljavcu i vapnencu. Cvate od juna do augusta.

Bosna: Na planinama: Klekovači, Goloj Kosi (Ha.), Čardaku (Ja.), između Hrastičeva i Glamoča, *na Plazenici, Vitorogu, Goliji (Ha.-Fa.), Hrbljini (Ha.-Ja.), Cincaru (B.), Vlašiću (*S. 1848., B.), Vlaškoj gromili (Fr. Br.), Vilenici (Br.!), Vranici (Mu., B.), Kosom brdu, Zecu, (Möllendorf po Blau), Hranicavi (B.), Bjelašnici (Landauer, Sündermann), Igmanu (F.!), Trebeviću, *(V., Beck, Pl. Bosn. Herc. nr. 175), Romaniji (B.), Goloj Jahorini, Kleku (F.), Vratlu, Treskavici (B.), Magliču (B.), Volujku, Bregoču (Pr.) Ljubičnoj, Radovini kod Meštrovca (Schiller po Fri). **Hercegovina**: Na planinama: Preslici, Lisinu, Porimu, Prislabu (V.), Lelji (B.). Prenju (* B. 1887), Trinači (V.), Plasi (B.), Muharnici (F.!), Čvrsnici (Begović po V.), Čabulji (M.), Medvedu, Vel. Vlahinji, Ošljaru (Prodan), Veležu (B.), Bjelašici (Mu.).

Mijenja u:

typicum [G. Beck]. Folia ovalia ad apicem rotundatum acuminata, 8—20 *mm* lata. Sepala late ovalia, 3—5 *mm* lata, in basi marginibus imbricata, acuta vel subrotundata, in margine pilis glanduliferis fimbris brevibus rarius elongatis ± ciliata. Često. — A. Kerner u Flora exs. austro-hung. nr. 518 misli, da se *H. androsaemifolium* Vill., u komu nazire na škriljavcu živuću formu o *H. alpigenum* Kit., može razlikovati po većim cvjetnim listovima i duljim kitama žlijezda po listovima časke, ali tomu nije tako, jer se veličina cvijeta u *H. alpigenum* znatno mijenja te se i na vapnenom tlu kojiput nalaze individui od *H. alpigenum* sa duljim žlijezdastim listovima, čaške.

latifolium [G. Beck] Folia ovalia rotundata vel vix attenuata, latiora, 15—24 *mm* et tam lata quam longa. Sepala ut in forma typica. — **Bosna**: Na planini Igmanu, Trebeviću, Treskavici, Vranici (* B.), Preslici (V.!). — **Hercegovina**: Na Rreni pl. (*B.).

ambiguum [G. Beck]. Folia ut in forma typica. Sepala angustiora 1·5—2 *mm* lata, oblongad acuminata, in basi distantia, in apice pilo glandulifero longiore praedita. Calycis forma (neque pilis glanduliferis) ad *H. Richeri* admovetur. — **Bosna**: Na Vlašiću (Franjić!); na Tikvi u Vranic pl. (* B.); na Trebeviću (B.). I u Hrvatskoj na Velebitu (Pichler u A. Kern. in Fl. exs. austro-hung, nr. 517 kao *H. Richeri* djelomično).

H. perfoliatum, što ga K. Maly [in Magy. bot. lapok, VII (1908), 221] navodi sa Trebevića kod Sarajeva. [L., Syst. nat., ed. XII, II 510 (1767) = *H. ciliatum* Lam., Dict., IV 170 (1796)] spada po obretniku [u Glasn. zem. muz., XXII (1910), 687] uz *H. alpigenum* Kit.

3. ***Hypericum barbatum*** [Jacqu., Fl. Austr., III, 33, t. 259 (1775); Reich., Fl. Germ., 838 et Ic. fl. Germ., VI, t. 349, f. 5188; Beck, Fl. Nied. Öst., 531]. Po livadama, rubovima šuma, na zeljnatim travnatim mjestima u pred-

alpinskim pašnjacima do u više predalpe (1700 *m*) na vapnencu i serpentinu. Cvate u julu, augustu.

Bosna: (*Asch. Kan. 1877) gdje?; kod Kobaša (Prodan); na Kamešnici, Hrbljini, kod Gubina (Pr.), u Suhom polju blizu Česme kod Hrastičeva i prama Glamoču južno Krunjcu (Ha-Fa.); na serpentinu kod Žepča (M., B.) i na Smolinu (B.); kod Pali (F.!), na Glasincu (F.!), oko Rogatice, Rusanovića (F.); na Vardi pl. kod Vardišta (M.). — **Hercegovina:** Na Ivanu (F., M.), Lisinu (V.); u Veležu pl., (Mu.) na istočnom Veležu (Sagorski, B.), Malom Veležu i (V), na obroncima prema Nevesinju (B.); na Crvanju pl. (Mu.). u Bijeloj gori, tako oko Dubrovca, u dolini Raduša broda kod Vučijaka (*P. 1874), između Ledenika i Milanova odsjeka V,). na Jastrebici (Adamović po Halácsy) Prasi, Svitavcu (V.), Orjenu (Huter po Aschersonu).

Forma *typicum* [Halácsy, Consp. fl. Graec., I, 278 (1901) pro var.] čini se da fali u području. Nasuprot nalazi se: f. *epirotum* [Halácsy, l. c.]. Folia anguste oblonga, saepe convoluta et sublinearia, non vel in margine modo nigropunctata. Tako u Bosni na Smolinu (B.), kod Pali, na Glasincu (F.!), između Crvenog Klanca i Galjive njive (B.) a sigurno i na drugim mjestima f. *trichanthum* [Boiss. Spenn., Diagn. pl. orient., ser. 2, I, 105 pro spec.; Boiss., Fl. orient., I, 816 pro var.] Folia oblonga, latiora, vix pellucido puncta, in margine autem nigropunctata. Često. U **Hercegovini** prvi put sabrao Huter 1869. na Orjenu (sr. Aschers. u ÖBZ. 1869, 69, 175.). Po Halácsyu [l. c.] odlikuje se, niskim strukovima, što ali ne odgovara, te se mogu naći svi prelazi k f. *pindicolum* [Hausskn. in Mitt. d. bot. Ver. Thür. V. 62, Halácsy l. c. pro var.

32. rod: Malvaceae.

[Adans, in Mém. ac. Paris (1761) 224 po Pfeiferu; rectius Kunth, Diss. Malv., 1 (1822); Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 30, sed Benth. Hook., Gen., I, 195 et Baillon, Hist. pl., IV 83 p. p.; Beck, Fl. Nied. Öst., 534.— Važna literatura: Cavanilles, Monadelph. class. diss., I—III (1785—1787); Baker, Synops. of genera and spec. of. Malv. in Journ. of bot. (1890). 15.]

Pleme: *Malopeae.*

[Reich. in Mössl., Handb. p. LXIII (1828) et fl. Germ., 770; Endl., Gen., 979; Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 34. Trib. *Malveae* subtrib. *Malopeae* Benth. Hook., Gen., I, 198.]

1. Kitaibelia.

[Willd. in Neue Schrift. Nat. Freunde Berlin, II (1799), 107; Waldst. Kit., Pl. rar. Hung., I, 29; Endl., Gen., 979; Benth., Hook., Gen., I, 200; Schumann in Engl. Prantl, Natürl. Pflanzenf., III, 6, 35.] »Kadivka«.

1. ***Kitaibelia vitifolia*** [Willd. in Neue Schrift. Ges. Nat. Freunde Berlin II (1799) 108, t. 4, fig. 4; Waldst. Kit., Pl. rar. Hung., I, t. 31; Reich., Fl. exc. Germ., 771 et Ic. fl. Germ., V, t. 165 fig. 4831; Neilr., Diagn. Ung. Slav., 30]. Na vlažnim, zemljanim, šikarastim mjestima nizine (—340 *m*). Cvate u junu, julu.

Bosna: Kod Barakovca blizu Banje Luke, Teslića, Doboja (*Fo. 1889), na Crnom vrhu kod Tešnja (Fo. po V.), na obali Drine kod Zvornika (Wettst. po Ja. po Fri); između Zvornika i Drinjače, tako kod Prosjeka, Djevanja i na Kravici i u dolini Jadra kod Nove Kasabe (J.); kod Križova i Ribića (Fo.); u donjem toku Lima i na Drini kod Međeđe *300—340 m* (M.) vis.

Pleme: *Malveae.*

[Asa Gray, Gen. pl. Am. bor. (1848—1849) f. Alefeld. Benth. Hook., Gen., I, 196; Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 30.]

Subtribus: *Abutileae.*

[Asa Gray, l. c.= Benth. Hook., Gen., I, 197 (1862). Subtrib. *Abutilinae* Schumann, l. c., 35.

2. Abutilon.

[Adans., Fam., II, 398 (1763) = Gaertn., De fruct., II, 251, t. 135, fig., 1 (1791); Reich., Fl. Germ., 771; Endl., Gen., 986; Benth. Hook, Gen., I, 204; Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 37.] »Mračnjak«

1. ***Abutilon Avicennae*** [Gaertn., de fruct. II, 251, t. 135. fig. 1 (1791); Reich., Fl. Germ., 771 et Ic. fl. Germ., V, t. 166, fig. 4832; Vis., Fl. Dalm., III, 209; Parl., Fl. ital., V, 117; Boiss., Fl. Or., I, 836. — *Sida abutilon* L., Spec. pl., 685 (1753). — *Abutilon pubescens* Moench, Meth., 620 (1794)]. Na groho-

tištima, na vlažnim mjestima, putevima, u jarcima, vinogradima. Cvate u junu do septembra.

Bosna: Kod Banje Luke, Berbira (*H. 1882), kod Donje Tuzle (M.).— **Hercegovina:** Oko Mostara kod Širokog brijega (*Bl. 1877)., na vlažnim mjestima sjeverozapadno gradu i (Str.) na drugim mjestima (M., Pi.).

Subtribus: *Eumalveae.*

[Asa Gray, Gen. fl. Am. bor. (1848/9) = Benth. Hook., Gen., I, 197 (1862); Subtrib. *Malvinae* Schumann u Engl. Prantl, Nat. Planzenf., III 6, 36 i 39.]

3. **Lavatera.**

[L., Spec. pl., 690 (1753) et Gen. ed. V, nr. 752; Endl., Gen., 980; Benth. Hook.. Gen., I, 200; Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 39; Beck, Fl. Nied. Öst., 536.] »Stola«

Sekcija: *Olbia.*

[Medic., Malv., 41 (1787) progen.; DC. in Mem. soc. Genév., I 2, 439 1823 et Prodr.. I, 438.]

1. ***Lavatera thuringiaca*** [L., Spec. pl., 691 (1753); DC., Prodr., I, 439; Reichenb., fl. Germ., 774 et Ic. fl. Germ., t. 177, fig. 4854; Beck, Fl. Nied. Öst., 536; —*Malva thuringiaca* Vis., Fl. Dalm., III, 207 (1852). Na kitastim kamenim mjestima u predšumama i na rubu šuma do u predalpe (1000 *m*). Cvate u julu, augustu.

Bosna: Rasprostranjeno ali raštrkano. Kod Bistrice na Prosari, u dolini Gujice kod Ćelića (B.); kod Windhorsta, između Klašnice i Dragočaja (B.), oko Banje Luke (H.), Podbrda (Fo.), Makljenovca (Fo.), kod Tešnja (?), Žabljaka (Fo.), kod Doboja (Ha.-Fa.), Dônje Tuzle (Wettstein po Ja. u Fri.). U dolini Drine kod Prosjeka, Zlohoćana, Djevanja, na Kravnici kod Nove Kasabe (J.), kod Ključa (Fo. po V.). Oko Jajca (Fr. Br.), Jezera (Gross Kneucker), Dônjeg Vakufa (Ha.-Fa.), Trbuka (B.), Gladnika (Fr. Br.), Travnika (Br.), u dolini Lašve kod Trebeuše (B.), oko Kiseljaka, kod Fojnice (H.), kod Krupca na Željeznici (F.!), oko Pazarića, na Bosni kod Hana Semizovca (B.), oko Sarajeva (Fo.), u dolini Mošćanice (M.), na Krbljini (V.), u dolini Zujevine (*Bl. 1877), u dolini Sutjeske kod Suhe (B., Pr.); u dolini Lima kod Rudog (Schiller po Ja. u Fri.). — **Hercegovina:** (*Aschers. Kanitz 1877) gdje? Oko Obalja, Uloga (Fo.), Boraka (Pr.), Vrapca kod Konjica (Fo.), u dolini Idbara (B.), između Lisičića i Ostrošca (B.), kod Jablanice (Pr.) na Muharnici (F.), u dolini Grabovice i na Čvrsnici (V.), u dolini Neretve između Drežnice i Mostara (B.), na obroncima Čabulje pl. (B.); oko Mostara (Fo.), na Podveležu (Fo.); kod Nevesinja (V.), u Nevesinjskom polju, kod Surića 850 *m* visoko (Sagorski), na Čemernu (Simonović po Ja. u Fri.). — **Sandžak Novipazar:** Kod Prijepolja (P. Zahlbruckner po *Hayeku 1906).

Pokazuje slijedeće forme:

typica [G. Beck, Fl. Niedöst., 536 (1892) pro var.] v. *vitifolia* Schur Enum. pl. Transs., 129 (1866)? Rasprostranjena; — ***protensa*** [G. Beck, l. c. 536 pro var. et Fl. Südbosn., VII in Ann. naturh. Hofm., X (1895) 185. — *L. vitifolia* Wierzb. in Flora (1845), 323 nom. solum ex statione cfr. Kern., Fl. exs. austro-hung. nr. 2857. Lobus medianus foliorum superiorum elongatus, protensus, longe acuminatus, lateralibus pluries longior. — **Bosna**: Kod Ključa (B.), kraj Slatine blizu Blažuja u Sarajevskom polju (M.), u dolini Sutjeske, u Suhoj na Vučevom brdu u Magliču pl. (*B. 1895.) — **Hercegovina:** Na Plasi pl. (R. po *M. 1908); na Glogovom kod Jablanice (B.). — ***obtusiloba*** [G. Beck, l. c.]. — **Bosna:** U dolini Moščanice kod Sarajeva (M.!).

2. ***Lavatera ambigua*** [DC., Prodr., I, 440 (1824). — *L. thuringiaca* var. *ambigua* Asch. Kan., Cat. cormoph. Serb. Bosn., 88 (1877); v. *dinarica* G. Beck Fl. Südbosn. VII in Ann. naturh. Hofmus., X (1895), 185. — *L. sylvestris* Cyrilli fide Tenore Prodr. fl. Nap., p. XL (vidi exempl. orig. *Tenoreana!* et Fl. Nap. t. 168. — *Malva Cyrilli* Vis., Fl. Dalm. III, 207 (1852)]. Floribus semper conspicue longe racemosis, brevius pedicellatis, pedicellis summo 12 *mm* longis, calycem longitudine aequantibus, in floribus superioribus brevissimis, fructibus conspicue transverse rugosis, foliis fere ad inflorescentiam quinquepartitis, omnibus partibus molliter stellato-tomentosis a *L. thuringiaca* differt, quae floribus inconspicue et irregulariter, saepe breviter racemosis, longius pedicellatis, pedicellis — 6·5 *cm* longis, calycem 2—6-ies longioribus, omnibus fructibus etiam sublaevibus (vel transverse rugosis), indumento firmiore minus molli praestat.

Bosna: (Ash. Kan., l. c. 1877) gdje? — **Hercegovina:** (Aseh. Kanitz. l. c. 1877) gdje? Oko Jablanice, na Glogovom (*B. 1895).

f. *muricata* [Panč. u Verh. Z. B. G. 1856, 497 pro spec.], čiji rod ima bijelo, mehko trnje, nije opaženo u području.

Sekcija: *Anthema*.

[Medicus Malv., 42 (1787) pro gen.; DC. Prodr., I, 439.]

3. ***Lavatera cretica*** [L., Spec. pl.] (1753); DC., Prodr., I, 439; Parl., Fl. Ital., V, 69; Rouy Fouc., Fl. France, IV, 42. — *L. silvestris* Brot., Fl. Lus., I, 277. — *L. neapolitana* Tenore Fl. Nap., II, 113, t. 65. — *Malva hederaefolia* Vis., Fl. Dalm., III, 205 (1852). — *Anthema cretica* Medicus. Malv., 42 (1787). — *A. scabra* Moench, Meth., 613 (1794). — *A. Tenoreana* Presl, Fl. Sic., I, 181 (1826)]. Na rubovima puteva, obrađenim mjestima u području mediterane flore. Cvate u aprilu do juna.

Hercegovina: Kod Trebinja, Bileća, u dolini Zaslapa kod Grančareva u Bijeloj gori (*P. 1874).

4. **Malva.**

[L., Spec. pl., 687 (1753) et Gen., ad. V; ad. 751; Endl., Gen., 980; Benth, Hook., Gen., I, 201; Schumann in Nat. Pflanzenfam., III 6, 40; Beck, Fl. Niedöst., 537.] »Sljezovača, sljez«.

Sekcija: *Malva*.

[Peterm., Fl. Lips., 517 (1838).]

1. ***Malva crispa*** [L., Spec. pl., ed. II, 970 (1763); Cavanilles, Monad. diss., 74 t. XXIII., fig. 1; Reich., fl. Germ., 771 et Ic. fl. Germ., V, t. 166, fig. 4834; Beck, Fl. Nied. Öst., 537. — *M. verticillata β crispa* L., Spec. pl., 689 (1753). — *M. breviflora* Gilib., Fl. Lith., I, 64 (1781)].

Potječe iz sredozemnih zemalja (Sirije?) te se koji put sadi u vrtovima. Tako valjda i u **Bosni** (po Asch. Kan. 1877).

2. ***Malva pusilla*** [Sm., Engl. bot., IV, t. 241 (1803) an Withering, Syst. arr. brit. pl., ed. III, 612?; Beck, Fl. Nied. Öst., 538. — *M. rotundifolia* L.; Spec. pl., 688 (1753) p. p. sed Wallr., Syll., I, 142; Fries, Novit., ed. II, 218: Reich., Fl. Germ., 771 et Ic. fl. Germ., V, t. 167, fig. 4835. — *M. parviflora* Huds., Fl. Angl., 268 (1762) non L. — *M. borealis* Wallm. in Liljebl., Sv. fl., ed. III, 374 (1816) fide Neilr.; Parl., Fl. Ital., V. 57]. — Na pješčanim, pustim mjestima, u livadama. Cvate u junu do septembra.

Bosna: Kod Karaule (*H. 1882); oko Sarajeva, Tarčina (Mu.).

3. ***Malva neglecta*** [Wallr. in Syll. pl. Ratisb., I (1824), 140; Beck, Fl. Nied.-Öst., 539. — *M. rotundifolia* L., Spec. pl., 688 (1753) p. p.; sed Huds., Fl. Angl., 268 (1762) Cavanilles, Monad. diss,, 79, t. XXVI, fig. 3; Parl., Fl. Ital., V, 55; Gren. Godr., Fl. franç., I, 290; Rouy Fouc., Fl. franç., IV, 37. — *M. prostrata* Gilib., Fl. Lith., I, 63 (1781). — *M. vulgaris* Fries, Novit., ed. II (1828), 219; Reich., Fl. Germ., 771 et Ic. fl. Germ., V, tab. 167, f. 4836]. Na pustim i obrađenim mjestima, na ugarima. Cvate u maju do oktobra.

Bosna: Oko Bos. Gradiške (B.), Banje Luke (*H. 1882), Maglaja (Fo.); u dolini Drine kod Drinjače, u dolini Jadra kod Nove Kasabe (J.). Oko Bugojna, Kupresa, Livna, Šuice, Vagnja. Gubina, Preodca, Fojnice, Tarčina (Pr.), Vareša (Pr.), Sarajeva (Fo.), Foče, Broda na Drini (Pr.), — **Hercegovina:** Oko Mostara blizu sjevernog logora (*Str. 1880), na neogenu (Pr.).

Navodi u Str., H., Fo., J., Pi. odnose se na *M. rotundifolia* L., pod kojom se moguće razumijeva i *M. pusilla* Sm.

4. ***Malva nicaeensis*** [Allioni, Fl. Pedem., II, 40 (1785) Cavanilles, Monad. diss., 79, t. XXV, fig. 1; Reich., Fl. Germ., 772 sed Ic. fl. Germ., V, t. 168, fig. 4838 p. p. (excl. fructibus); Vis., Fl. Dalm., III, 204; Parl., Fl. Ital., V. 52; Beck, Fl. Nied.-Öst,. 538]. Floribus breviter pedicellatis, pedicellis fructiferis erecto-patentibus, foliis calyculi ovalibus, corollis obscure lilacinis calycem bis longioribus bene a *M. neglecta* Wallr. distinguitur. Na pustim i obrađenim mjestima, uz puteve u području mediterane flore.

Hercegovina: Oko Mostara (B.); kod Metkovića (B.), oko Trebinja (*P. 1878).

5. ***Malva silvestris*** [L., Spec. pl., 689 (1753); Cavanilles, Monad. diss., 78, t. XXVI, fig. 2; Reich., Fl. Germ., 772 et Ic. fl. Germ., V, t. 168, fig. 4840; Vis., Fl. Dalm., III, 205; Parl., Fl. Ital., V, 48; Beck, Fl. Nied.-Öst., 538]. »Sljez mali«. Na grohotu, pustim mjestima, ugarima, kamenim obroncima do u predalpe. Cvate od juna do jeseni.

Bosna: Rasprostranjena. Česta, tako oko Banje Luke (H.), Zvornika (J.), Dônje Tuzle (M.!), Žepča (R.), Krupe (Fo., B.), Bihaća (Fo.), Petrovca (B.), Kupresa, Bugojna, Livna, Gubina, Preodca (Pr.), Travnika (*S. 1849), Fojnice (*S., B.), Vareša (Pr.), Visokog (Fo.); svuda u južnoj Bosni (B.), tako oko Tarčina (Pr.), Sarajeva (B.), Trnova, Kalinovika, Foče, Ustikoline (Pr.), Strmice (M. i Mivča na Limu (Schiller), oko Drinjače (Wettst. po Hohenauer u Fri.) i na dr. mj. — **Hercegovina**: Oko Jablanice (B.), Mostara (Str.), Mostarskog blata (B.), Stôca (B.), Trebinja (*P. 1878), između Trebinja i Drijena (B.), kod Bileće (Hawelka!), u dônjoj dolini Neretve (Laus). — **Sandžak Novipazar**: Oko Prijepolja (P. Zahlbruckner po *Hayeku 1906).

Uz f. ***latiloba*** [Čelak., Prodr. fl. Böhm., 515 (1867) — *typica* G. Beck Fl. Nied.-Öst., 538] opažene su f. ***hispidula*** [G. Beck, l. c., 538], **Bosna**: Kod Krupe, Vrbanje, Vranjske (Fo. po V.), oko Jajca-Jezera (Gross Kneucker); u dolini Miljacke (M.); rasprostranjena. — ***glabriuscula*** Peterm., Flora Lips., 517 (1838) = Parlat., Fl. Ital., V, 49. — **Bosna**: Na gradu u Krupi na Uni (*B.). — ***recta*** [Opiz po Čelakovsky-u, l. c, 515; *angustiloba* Čelak., l. c]. **Bosna**: Oko Lukavice kod Sarajeva (*M. 1903). — ***dasycarpa*** [Peterm., Pflanzenschlüss., 64 (1846) = Beck, Fl. Nied.-Öst., 538 (1892); *socialis* Gris., Spic. fl. Rum., I, 160?]. **Bosna**: Oko Zenice (Fo. po V.), Travnika (Br. kao *M. ambigua!*), na Udrču kod Drinjače (Wettst. po Hohenaueru u Fri.). — **Hercegovina**: Kod Jablanice (*B. 1895), na Humu kod Mostara (B.). Jamačno i dalje rasprostranjena.

Amo ide valjda i ***M. ambigua*** [Gussone, Fl. Sic. prodr., II (1828), 321 et fl. Sic. syn., II, 225; Gren. Godr., Fl. fr., I, 290 = *Althaea Godroni* Alef. u ÖBZ. (1862) 261. — *M. silvestris* var. *ambigua* Pospich., Fl. öst. Küstenl., II 1, 18 (1898) = Paoletti Fl. Ital., II, 267 = v. *polymorpha* Parl., Fl. Ital., V (1872), 49], koja je valjda samo više zvjezdasto dlakova *M. silvestris* L. sa malim šiljato-krpastim gornjim listovima, manjim cvjetovima, uskoklinastim cvjetnim listovima i većinom dlakavim djelovim plodom te se može samo teško utvrditi. Iz **Bosne** spominje se samo iz Stojkovića kod Travnika (*Fr. Br.) i oko Travnika (Br.). Da biljka, kako to tvrde Freyn [u Abh. ZBG. XXXI (1881) 362] i Hirc [u ÖBZ. XXXIII (1883) 356] ima veće cvjetove, nego *M. silvestris* a plodovi da nisu naborasti, nije pouzdano. Po Paoletti-ju [l. c.] razlikuje se od *M. silvestris* zvjezdastim dlakama, duljim cvjetnim peteljkama i zbliženim okrajcima čaške ploda, dočim se *M. silvestris*-u pripisuju jednostavne četinjaste dlake, kraće cvjetne peteljke i u doba roda uspravne čaške. Ali *M. silvestris* ima bar u gornjem dijelu biljke uvijek i zvjezdaste i kitnjaste dlake a isprva uspravni okrajci čaške pokrivaju, približujući se u doba sazrijevanja, plod. Duljina cvjetnih peteljka je, sravniv ju sa potpornim listovima, promjenljiva, jer se lišće prema vrhu jako smanjuje, dočim peteljke cvjetova imadu vrlo različitu duljinu. Razlike, koje se izvode iz njihove duljine i razmjera im sa potpornim listovima, dakle nisu valjane.

incanescens [Gris., Spic. fl. Rum., I. 160 (1843) pro var.; *eriocarpa* Boiss., Fl. Orient., I, 819 (1867). **Hercegovina**: Kod Domanovića (Fo. po * V. 1909).

Sekcija: *Bismalva.*

[Medicus, Malv., 39 (1787) pro gen.; Wallroth in Sylloge Ratisb., I, 149 (1822).]

6. ***Malva alcea*** [L., Spec. pl., 689 (1753); Reich., Fl. Germ., 772 et Ic. fl. Germ., V, tab. 169—170 fig. 4842—4843; Hayne, Arzneigew., II, 30; Beck, Fl. Nied. Öst., 539]. Pód šikarom, na putnim rubovima, osobito na tlu, oskudnom krečem. Cvate u junu do augusta.

Bosna: Oko Krupe, Vedrog polja, Vranjske (Fo. po V.), Banje Luke (*H., 1882) kod Vrnograča (F.); oko Kupresa, Glamoča, Preodca, Hrbljine, Suhe, Tjentišta, Miješajaca (Pr.); kod Krupca na Željeznici (Landauer i Sündermann u litt.). — Iz Bosne još nisam vidio ovu vrstu. Nije li zamijenjena sa *M. moschata*. — **Hercegovina**: Kod Bileće (Lerch po *M. 1910); na žalu kod Igala (*V. 1892).

7. ***Malva moschata*** [L., Spec. pl., 690 (1753); Reich., Fl. Germ., 772 et Ic. fl. Germ., V, t. 169, fig. 4841; Beck, Fl. Nied. Öst., 539]. U brdskim livadama, na rubovima šuma, pod šikarom do u predalpe (1800 *m*). Cvate u junu do septembra.

Bosna: Rasprostranjena i česta tako primjerice kod Banje Luke (H.), Ivanjske (B), Bos. Broda (V.), na Ilinčici kod Donje Tuzle (B.), Zvornika, Drinjače (Wettst.), Nove Kasabe, Srebrenice (J.), često u sjev.-zap. i zapadnoj Bosni: Između Une i Sane (Fo.), Bihaća (Boller), na Uilici, Jedovniku, Čardaku, Glogovcu i na dr. mj. (Ta. Ha.-Fa.), kod Glamoča, Preodca, Hrbljine (Pr.). Na Lisini (B.), kod Varcar-Vakufa (B.), Donjeg Vakufa (Ha.-Fa.), na Vilenici (B.), oko Travnika, na Vlašiću (*S. 1849), kod Fojnice, na Vranici pl. (Schwarz!), oko Vareša (Pr.), Visokog (Fo.). Tarčina (Pr.), često po svoj južnoj Bosni (B.), na Igmanu (F.), svuda oko Sarajeva (B.), na Trebe-

viću (F., B.), kod Pali (B.), Viteza (Pr.), na Romaniji pl. (Bl.), kod Kalinovika (Pr.) Meštrovaca (Schiller) Čajniča (Životsky!) Uvca (F.). I na sličnim mjestima. — **Hercegovina:** Na Preslici (V.), na Bijeloj lijeski kod Rakitnice (B.), kod Boraka, Jablanice (Pr.) na Lisin pl. (V.), oko Rakitnog (Begović po V.); na Borošnici pl. (Degen u litt.), oko Potoci-hana (V.), u Nevesinjskom polju (V.), na Veležu (B.).

Opažene su slijedeće forme:

laciniata [DC., Prodr., I, 432 (1824) = Vis., Fl. dalm., III, 207. — *M. laciniata* Desv. in Lam., Encycl. meth., III, 750. — *M. moschata* v. *angustisecta* Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 517 (1874)]. Svuda često. — ***latisecta*** [Čelak., l. c.]. — **Bosna:** Oko Fojnice (Schwarz! in Herb. Beck).

Biljke našega područja imadu većinom samo manje-više a često rijetko četinjaste kaleže = ***hispida*** [G. Beck]. Rijetko su u donjem dijelu čaške i zvjezdaste dlake = ***stellulata*** [G. Beck] tako na Trebeviću kod Sarajeva (*B.).

5. Althaea.

[L., Spec. pl. 686 (1753) et Gen., ed. V, nr. 749 (ampl.); Benth-Hook., Gen., I, 200; Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 40; Beck, Fl. Nied. Öst., 540.] »Sljez bieli«.

Sekcija: *Althaeastrum.*

[DC., Prodr. I, 436 (1824). — *Althaea* L., l. c.; sect. *Althaea* Reich., Fl. Germ., 773 (1832). — subgen. *Eualthaea* Rouy, Fl. France, IV, 48 (1897).]

1. ***Althaea hirsuta*** [L., Spec. pl., 667 (1753); Jacqu., Fl. Austr., II, t. 170; Reich., Fl. Germ., 773 et Ic. fl. Germ., V, t. 172, fig. 4846; Vis., Fl. Dalm., III, 208; Beck, Fl. Nied. Öst., 541. — *Malva hirsuta* Schultz, Fl. Pfalz, 94 (1846). *Axolopha hirsuta* Alef. in ÖBZ., XII (1862), 259]. Na oranicama, ugarima u vinogradima i voćnjacima, na pustim mjestima do u više brdsko područje. Cvate u maju do jeseni.

Bosna: Kod Sfratinske, Čelinca, Podbrđa, Plitske, Obodnika, Maslovara, Pribinića, Buletića, Teslića, Žabljaka, Kraševa, Doboja (Fo.), na Bjelevici kod Kaknja-Doboja (M.). Oko Zalina, Modre (Fo.), Petrovca (B.), Banje Luke (H.), Bočca (Behrendsen po M.). Kod Travnika (*S. 1849), Bunar baše (Fr. Br.), između Kaknja i Sutjeske (*S.), između Putkovića i Tolovića (*S.). Na Miljacki kod Sarajeva (Mu.), u dolini Mošćanice, Koševe i u Sarajevskom polju (M. in litt.), oko Rogatice, Rusanovića (F.); Vardišta M., Strmice na Limu (M. in litt.). — **Hercegovina:** Oko Konjica (Landauer!), Mostara (Fo., Pi., B.), na Vardi kod Mostara (B.), oko Radobolje (Behrendsen po M.), Busaka (Fo.), Stôca (Raap, Callier, Pl. Herc., nr. 290; B.), na Ošanića glavici (B.), kod Dretelja (M. in litt.); oko Trebinja (*P. 1878), Huma (M. in litt.), na obroncima Gljive (V.), kod Carine, Necvijeća, u dolini Zaslapa i Jazine (*P.).

2. ***Althaea cannabina.*** [L., Spec. pl., 686 (1753); Iacqu., Fl. Austr., II, t. 101; Reich., Fl. Germ., 773 et Ic. fl. Germ., V, t. 173, fig. 4847; Beck, Fl. Nied. Öst., 541; v. *vulgaris* Alef. in ÖBZ. XII (1862), 260]. »Tambalisk«. Pod šikarom, u jarcima, vinogradima do u brdsko područje, cvate u junu do u jesen.

Bosna: U dolini Drine kod Prosjeka, Zlohoćana, Dijevanja (*I. 1891). — **Hercegovina:** Oko Rame, kod Striževa u dolini Drežnice (Pr.), oko Jablanice (M.), kod Podgorana i Potoci hana na Bijelom polju (V.), oko Mostara (B.), Radobolje (Jurenc po M.), na Podveležu (Fo. nach V.); kod Pridvoraca, Trebinja (*V. 1892).

Biljka iz Mostara ima najviše 8 *mm* duge čaške = ***micrantha*** [G. Beck], dočim normalna forma ima 10—12 *mm* duge čaške.

3. ***Althaea officinalis.*** [L., Spec., pl., 686 (1753); Reich., Fl. Germ., 773 et Ic. fl. Germ., V. t. 173, fig. 4849; Vis., Fl. Dalm., III, 207; Beck, Fl. Nied. Öst., 540 — *Malva althaea* Schultz, Fl. Pfalz, 94 (1846)]. »Sljez veliki, sljez bijeli, konopljika, malovesak, linja«. Na obalama, vlažnim mjestima, u jarcima ali i u travnim vrtovima, na pustim mjestima niskih predjela. Cvate od jula do septembra. »Sljez, sliz«.

Bosna: (* Asch. Kanitz. 1877) gdje? U nizini Save vrlo često, tako kod, Medede, Bos. Gradiška (B.) od Bos. Broda do Bos. Šamca (F.), oko Brčkog (B.), u donjoj dolini Drine kod Šepaka (F.), Kozluka, Zvornika (I.). Donje Tuzle (M.!), Doboja (Fo., B.) Matužića (Fo.), Brankovca, Plitske (Fo.), Windhorsta, između Klašnice i Dragočaja (B.), oko Banje Luke (H., B). Oko Bihaća (Fo.), Zelina, Pritoke, Gorjevca, Ključa Karanovca (Fo.), Kupresa, Tarčina (Pr.); u dolini Sutjeske kod Tjentišta (Pr.); u dolini Une (Schiller i Stark po Ja. u Fri.). — **Hercegovina:** Kraj Klepaca, Gnjilišta, Višića, Krupe (M.); kod Domanovića (*Fo. 1889), oko Metkovića (M., B.), u velikoj množini na donjoj Neretvi (Petter, B.).

Opažene su ove forme:

typica [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 540 (1892). Često. — *lobata* [Wiesb. in ÖBZ. (1890), 97]. Folia superiora triloba, evidentius serrata. **Bosna:** Kod Matuzića (*Fo. 1890). Vandas [Reliqu. Form. (1909), 115] spominje ovu formu kao v. *latiloba* Wiesb. i primjećuje: »a typo foliis acutius profundiusque 3-—5-lobatis, lobis acutius dentatis parum differt«. — *micrantha* [Wiesb. in ÖBZ. (1878) 71 pro spec.; confer Beck Fl. Nied.-Öst., 540]. **Bosna:** Kod Bos. Dubice, Draksenića na Rakovici, Bistrici u Prosari (B.), kod Kobaša (Prodan), od Sijekovca do Bos. Broda (M.), kod Ripča kraj Bihaća (F. po M.). oko Travnika (*Brandis 1890/1). Wiesbaur razumijevao je pod svojom *A. micrantha,* kako to dokazuju njegovi originalni egzemplari, samo manjocvjetnu formu od *A. officinalis* sa trokrpastim, rovašeno-pilastim lišćem. Ali A. v. Kerner izdao je u Flora exs. austro-hung. nr. 2045 var. *argutidens* Borbás kao *A. micrantha* u Békésvármegye flórája (1881) 93 in Értek, a termész. köréb. tudom. akad., koja se odlikuje oštro i dvostruko piljenim 5—3-krpastim lišćem. I Wiesbaur poznavao je ovu formu te ju već 1881. nazvao in Schedis f. *aprica*.

Sekcija: *Alcea.*

[DC., Prodr., I. 437 (1824); sec. *Alcaea* Endl., Gen. 980; subgen. apud Rouy Fl. France, IV, 51. — *Alcea* L., spec. pl., 687 (1753) et Gen., ed. V, nr. 750.]

4. ***Althaea pallida*** Waldst. Kit., Pl. rar. Hung., I, 46, t. 47 (1802); Reich., Fl. Germ., 773 et Ic. fl. Germ., V, tab. 175, fig. 4850; Beck, Fl. Nied.-Öst., 540. — *A. rosea* var. *pallida* Vis., Fl. Dalm., III, 209. — *Alcea pallida* Besser, Enum. pl. Volhyn., 28 (1821)]. Na pustarama, u njivama, na ledinama, pod šikarom, u vinogradima do u predalpe. Cvate u junu do septembra.

Bosna: (*Asch. Kanitz gdje? — Na donjoj Drini do tursk. Šepaka, u Posavini (F.). U dolini Miljacke (M.), na Kastelu u Sarajevu (Schiller i Stark po Ja u Fri.), u klancu Lima kod Setihova—Rudog (M.); u Sutjeskoj kod Suhe (Pr.); u Rami (M.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (Raap Callier, Pl. Herzeg. nr. 322 non vidi; Pi.); na Crvenom grmu kod Ljubuškog (*F. 1895.); između Jovanovića Karaule i Nevesinja (B.).

Althaea rosea [Cavan., Monad. Diss., II, 91 t. XXVIII fig. 1 (1786); Reich., Fl. Germ.. 773 et Ic. fl. Germ., V, t. 175; Boiss., Fl. Orient., I, 831. — *Alcea rosea* L., Spec. pl., 687 (1753)]. »Rumen cvijet, grudničnik«. Potječe sa istoka te se koji put sadi u vrtovima. Cvate u julu do u jesen.

U području podivljala, tako u **Hercegovini**: Između Tasovčića i Domanovića (*B.) u donjoj dolini Neretve kod Metkovića (B.).

U vrtovima nalazi se var. ***Sibthorpii*** [Boiss., Fl. Orient., I, 832; Hal., Consp. Fl Graec.. I 263 = *althaea ficifolia* Sibth., Fl. Graec., t. 663 non L., kojoj valjda spada i biljka, koju je našao Degen in lit. na Borošnici planini u Hercegovini.

Pleme: ***Hibisceae.***

[Reich. in Mössl., Handb., ed. II, I, p. LXIII (1827); Benth. Hook., Gen., I. 198; Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 48.]

6. Hibiscus.

[L., Spec. pl., 693 (1753) et Gen., ed. V, nr. 756; Reich., Fl. Germ., 774; Endl., Gen., 982; Benth. Hook., Gen., I, 207; Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 48.] »Sljezika«.

Sekcija: *Trionum.*

[Pers., syn. pl., II, 258 (1807) = DC., Prodr., I, 453 (1824). — *Trionum* Medic., Malv., 46 (1787).]

1. ***Hibiscus trionum*** [L., Spec. pl., 697 (1753); Reich., Fl. Germ., 774 et Ic. fl. Germ., V, t. 181, fig. 4860; Vis., Fl. Dalm.. III, 209; Beck, Fl. Nied. Öst., 542. — *Ketmia Trionum* Scop., Fl. Carn., ed. II., 44. — *Trionum diffusum* Moench, Meth., 618 (1794)]. U njivama, po ugarima i na neobrađenim mjestima. Cvate u julu do septembra.

Bosna: (*Asch. Kanitz 1878) gdje? U dolini Jedovice (B.). Oko Dervente (B.); kod Brčkog i Ratkovića, na donjoj Spreči (B.), kod Doljne Tuzle (M.); na Kravici kod Nove Kasabe (I.), kod Ivanjske (B.), Vrbanje (Fo.), Banje Luke, Busovače (H.), Bihaća, Vedrog polja kao *Kitaibelia vitifolia* po V.), Velikog Radića (Boll.); Zaspa, Barakovca (Fo. po V.); kod Orašca sjeverno od

Kulen Vakufa (Schiller); oko Travnika (Fr. Br.), kod Podlugova i Vareša (Pr.), oko Sarajeva: tako kod Toplika, Cengića vile (F.), Ilidže, kod vrela Bosne (Gross Kneucker), u dolini Miljacke (M.); kod Uvca na Drini (B). — **Hercegovina**: Oko Drežnice (V.), Mostara (M., Pi.), Trebinja (*P. 1878), Pridvoraca, Gomoljana, u Dabar polju kod Bjeljana (V.).

Sve što sam vidio iz našega područja spada u f. ***ternatus*** [Cavan., Monad. Diss., III, 172, t. LXIV, fig. 3 (1787) pro spec.; Dc., Prodr., I, 453 pro var.]. Tipnu formu = f. ***longilobus*** [Borbás u Magy. bot. lap. (1903) 303 = *H. trionum* Cavan, Monad. diss., III 171, t. LXIV, fig. 1]» foliis dissectis, lacinia media foliorum superiorum elongato-lanceolata, paucidentata, bis lateralibus longiore« nisam još vidio.

7. Abelmoschus.

[Medic., Malv., 45 (1787); Moench. Meth., 616; Endl., Gen., 983; K. Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 49. — *Hibiscus* sect.: *Abelmoschus* DC, Prodr., I, 449 p. p.; Benth. Hook., Gen., I, 208.]

Abelmoschus esculentus [Moench, Meth., 617 (1794). — *Hibiscus esculentus* L., Spec. pl., 696 (1753); Cavan., Monad. diss., III, 168, t. LXI, fig. 2; DC., Prodr., I, 450]. Potječe iz istočne Indije te se goji u Bosni pod arapskim imenom »bâmiat« radi ploda, koji se cijeni kao varivo, što već *Blau (Reis., 138) spominje za Žepče i Banju Luku (sr. K. Maly u Verh. Zool.-bot. Ges. LIV [1903], 231). Ripać kod Bihaća (Ćurčić po M. in litt.).

8. Gossypium.

[L., Spec. pl. 693 (1753) et Gen., ed. V, nr. 755; Reich., Fl. Germ., 774; Endl., Gen., 984; Benth. Hook., Gen., I, 209; K. Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 51. Confer: Parlatore, le Specie dei Cotoni (Firenze 1866); Todaro, Prodr. monogr. gen. Gossypii (Roma 1878); A. Aliotta, Revista crit. del genere *Gossypium* in Ann. della r. scuola sup. d' agric. Portici V (1903.] »Pamučika, bumbak«.

Gossypium herbaceum [L., Spec. pl., 693 (1753); Reich., Fl. Germ., 774 et Ic. fl. Germ., V, t. 180; Parlat., Specie dei cotoni 30; A. Aliotta Revista critica del genere Gossypium l. c., 66].

Sadila se prije u **Hercegovini** kod Mostara i Čapljine (*M. 1903). O pokusima zasađivanja, učinjenim u Dalmaciji već god. 1863., izvješćuje se u Öst. bot. Zeitschr. (1864), 258. Sr. Flora L (1867), 92.

33. rod: Tiliaceae.

[Juss., Gen., 289 p. p.; DC., Theor. élém., 244; Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., III 6, 8. — *Tilieae* Benth. Hook., Gen., I, 228 p. p. — Važne radnje: Szyszyłowicz, Lipowate in Rospraw Wydz. mat. przyr. Akad. um. Krakov VIII (1885) i Zur Syst. der Tiliaceae in Engl., Bot. Jahrb. VI (1885) 428, VII (1885), 133.]

Tilia.

[L., Spec. pl., 514 (1753) et Gen., ed. V, nr. 557; Endl., Gen., 1008; Benth. Hook., Gen., I, 236; Schumann in Engl. Prantl, Nat. Pflanzenf., II 6, 24. Važne radnje: Spach, Rev. Tiliarum in Ann. sc. Nat., sér. 2, II, 331 (1834); J. Bayer, Monogr. Tiliae Gen. in Abh. zool.-bot. Ges. (1862) 3; Simonkai, Hársak (Revis. Tiliarum) in Magy. ak. Math. termész. Közl., XXII 1888), 271; V. Engler, Monogr. Gatt. Tilia (Leipzig 1909).] »Lipa«.

Sekcija: *Lindnera*.

[Reichenb., Consp., 209 (1828) = Kostel., Allg. med. pharm. Flora, V (1836), 1954; Endl., Gen., 1009. — *Tilioides* Medicus, Philos. Bot., II, 53 (1791). — *Lindnera* Reich., Handb. 303 (1837).]

1, ***Tilia tomentosa*** [Moench, Verz. Bäume Weissenst. (1785), 137 po Kew. Ind.; Beck, Fl. Nied. Öst., 533; — Borb. in Bot. Centralbl. XXXVII 164. Schneider, Laubholzk., II, 386. — *T. alba* Aiton, Hort. Kew., II 230 (1789); Waldst. Kit,, Pl. rar. Hung., I, 2, t. 3 (1799); — *T. argentea* Desf. in DC., Cat. Hort. Monsp., 150 (1813); Reich., Fl. Germ., 830 et Ic. fl. Germ., VI, t. 324, fig. 5150. — *Lindnera alba* Fuss, Fl. Transs., 131 (1866)], U šumama, klancima, na kamenim obroncima do u predalpe (1200 *m*). Cvate u junu.

Bosna: U sjevernoj Bosni na Savi (*Boué 1840), na desnoj obali Une kod Dobrljina, kod Demirovca, Orahova na Prosari, na Krivoj glavi kod Novoga (B.); oko Banje Luke, (H.), Gornjeg Šehera (C.); kod Broda na Savi (S.), Gradačca (S.), izm. Brčkog i Ratkovića (B.), oko Donje Tuzle (Br.), izm. Donje Tuzle i Breške na Velikoj njivi, Majevici, Ilinjčici (B.). — Kod Vrnograča (F.). na Velikoj Gomili (B.). — Izm. Jajca i Bočca u dolini Vrbasa (Lindberg); izm. Kaknja i Sutjeske (S.), kod Žepča (B), između Trbuka i Maglaja (R. in litt.). — U dolini Sutjeske kod Suhe, Tjentištu (Pr.); u dolini Drine kod Blaža poviše Višegrada; kod Dobruna (B.). — **Hercegovina:** (*Ascherson 1869). U dolini Tešanice (Blau, Gross. Kneucker), na šumskim rubovima kod Konjica Fo.!), Ostrožca i Jablanice i niz rijeku između Drežnice i Mostara (B.), na Porimu (M. in litt) (oko Mostara (Str.); na Veležu (V., Pi), kod Risna (Pi), Bune, na donjoj Neretvi (B.); na Leotaru (B.) i Ghivi kod Trebinja (P.). Dosada se malo pazilo na njene forme. Upadna je v. ***verrucosa*** [G. Beck]. Fructibus globosis, apiculo brevi instructis, 7—8 *mm* longis, dense verruculosis, appresse tomentosis. Bracteis inflorescentiam paulo superantibus. Folia ut in typo. **Bosna:** Dônje Drinsko kod Višegrada (*B.). **Hercegovina:** Na usponu sa Podporima na Ruište (M. in litt.). — v. ***subvitifolia*** [Borb. in ÖBZ. XXXVII (1887) 147; isto u Bot. C. B. XXXVII 166]. **Bosna:** Banja Luka (*Fo. 1890).

Nalazi li se ***Tilia petiolaris*** [DC., Prodr., I, 514 (1824)], koja je još dosta malo jasna [sr. Schneider, Laubholzk., II, 386; Fritsch, Neue Beitr. Fl. Balk. V. u Mitt. naturw. Ver. Steierm., 51 (1914) S. o., 17] i u Bosni, nije sigurno, ali vjerojatno, jer ovu biljku spominje Borbás [u ÖBZ. (1894) 428] kod Siska u Hrvatskoj (leg. J. Richter). Sumnjivo je, da se tamo izjednačuje sa *F. tomentosa* v. *obliqua* [Thüm. u ÖBZ XXVII. (1877) 334 non Host), što valja ali pobijati, jer De Candolle govori u diagnozi o »foliis cordatis«. Po De Candolleu (l. c.) je peteljka listu u *T. petiolaris* $^1/_2$ tako duga kao list a u *T. tomentosa* samo $^1/_4$ tako duga. Ako nema druge razlike idu srebrnaste lipe južne Ugarske, Hrvatske, Slavonije i sjev. Bosne samo u *T. petiolaris* DC., jer na najgornjim listovima imaju peteljke, koje su skoro uvijek $^1/_2$ tako duge kao ploha lista, dapače često i $^3/_4$ ili jednako duge, ili bolje, *T. petiolaris* je samo forma od *T. tomentosa*, kojoj ju je već Kirchn. [u Arb. Musç. (1864) 162] pripisao. U svojoj zbirci imadem dokazala za ovake biljke i sa plodom, koji je tipno razvijen kao i u *T. tomentosa* Mch. Da li je osnovano, kako Schneider [l. c. 386 fig. 255 *l—n*] navodi, da rod ima pet glavica, što bi bilo značajno za *T. petiolaris*, ne mogu odlučiti, jer mi fali materijal sa plodovima. Kod *T. tomentosa* ima manjih, nešto kugljasto stisnutih, rebrastih plodova uz normalne plodove, što je istaknuo već i Lang u Flora (1827) 233 po Reichenbachu (Fl. Germ. 830).

Sekcija: *Tilia*.

[Reich., Consp., 209 (1828); Endl., Gen., 1009.]

2. ***Tilia cordata*** [Miller, Gard. dict., ed. VIII, nr. 1 (1768); Beck, Fl. Nied.-Öst., 533; Schneider, Laubholzk., II, 372. — *T. europaea* γ L., Spec. pl., 514 (1753) = *T. officinarum* III Crantz, Stirp. austr. II (1763) 61 et ed. II, 96. — *T. silvatica* Haller, Hist. stirp. Helv., 1 (1768). — *T. ulmifolia* Scop. Fl. carn. ed. II, 374; — *T. parvifolia* Ehrh., Beitr. Naturk., V. 159 (1790); Reich., Fl. Germ., 828 et Ic. fl. Germ., VI t. 311—312; Hayne, Arzn. Gew., III, t. 46. — *T. microphylla* Vent., Diss., 4, t. 1 fig. 1 (1802). — *T. sylvestris* Desf., Tabl. éc. bot. mus. Paris, 132 (1804)]. Pod šikarom, u lisnatim šumama, većinom pojedince ili u skupinama. Cvate u junu, julu.

Bosna: Raštrkano. U dolini Drine kod Drinjače i u dolini Jadra kod Nove Kasabe (J.); kod Kuluzera kraj Srebrenice (Wettst. po Fri.). Kod Gubina, Glamoča (Pr.), Kukavice blizu Janjića (*S. 1848). Oko Vareša diljem Stavnje i kod Pajtova hana, oko Tarčina (Pr.). U južnoj Bosni nije česta, tako u dolini Miljacke (B), Mošćanice (M. in litt.), kod Starog grada (Blau, B.); kraj Toplika kod Kobiljdola, na Kukoru kraj Munića kod Pali (M. in litt,); u dolini Sutjeske i gornje Drine (Pr.).

Opažene su slijedeće forme:

typica [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 533 (1892). — *T. parvifolia* v. *genuina* Reich., Ic. fl. Germ., VI, 57 (1844)]. Rasprostranjeno. — ***cordifolia*** [G. Beck, Fl. Südbosn. VII in Ann. naturh. Hofm., X (1895), 184. — *T. sylvestris* v. *cordifolia* v. *major* Spach in Ann. sc. nat., sér. 2, II (1834), 334. — *T. ulmifolia* v. *major* Simk., Rev. Til., 342]. — **Bosna:** U dolini Miljacke (*B. 1895) i Mošća-

nice kod Sarajeva (M.). — *ovalifolia* [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 533 (1892) = K. Maly in Magy. bot. lap., VII (1908) 221. — *T. sylvestris* v. *ovalifolia* Spach, l. c., 334]. — **Bosna:** Na Trebeviću, tako na Orlovcu, Vagnju, dolje do klanca; kod Sejnovače, često na Igmanu i Lipovcu (Starigrad) (*M. 1908). — *eriocarpa* [Hoffm. po Sim., Rev. Til., 341] — **Bosna:** Kod Visokog (*Fo. 1890). — *cymosa* [G. Beck, Fl. Südbosn. l. c., 184. — *T. parvifolia* v. *cymosa* Reich., Ic. fl. Germ., VI, 57, t. 311]. — **Bosna:** U klancu Miljacke kod Sarajeva (*B. 1895).

3. Tilia cordata-platyphyllos.

T. intercedens [H. Braun ined. po K. Maly in Magy. bot. lap. VII (1908), *220*]. Rami annui glabri. Folia media vel magna, supra nitentia et saturate viridia, subtus pallida, in nervorum angulis ferrugineo-barbulata, in nervis parce pilosa; bracteae in petiolum longe attenuatae. Fructus oviformes, lanuginoso-pilosi.

Bosna: U dolini Mošćanice, kod Vrela Bosne (*M. 1908).

T. travnicensis [K. Maly in Magy. bot. lap. VII (1908), *220*]. Folia media vel submagna ovalia, in basi obliqua supra obscure-intra dilute viridia, in angulis nervorum subferrugineo-barbata, in nervo principali parce pilosa. Petioli foliorum longitudinem aequantes vel breviores. Cymae 4-—7-florae. Bracteae pedicellatae —2·6 *cm* latae, folia aequantes vel paulo longiores. Fructus anguste ellipsoidei, apiculati, subcostati, tomentosi, 10—12 *mm* longi.

Bosna: Na šetalištima u Travniku (*M 1908).

4. ***Tilia platyphyllos*** [Scop., Fl. Carn. ed. II, I, 373 (1772); Beck, Fl. Nied.-Öst., 534; Schneider Laubholzk., II, 376. — ***T. europaea*** *β, δ, ε* L., Spec. pl., 373 (1753) = *T. officinarum* I, II Crantz, Stirp. Austr., II (1763) 61 et ed. II, 96. — *Tilia grandifolia* aut. — *T. mollis* Spach in Ann. sc. nat., sér. 2, II (1834), 336]. U šumama, osobito u brdskom području do u predalpe (1200 *m*). Često pred džamijama i u baščama. Cvate koncem maja do juna.

Bosna: Valjda rasprostranjena ali malo opažena. Kod Orahova u Prosari (B.); kod Banje Luke (Blau, H.); između Pruta i Gradačca (*S. 1848), na Ilinčici kod Dônje Tuzle (B.) između Maglaja i Han Mravića, između Mravića i Foče (S.). Na Velikoj Gomili, i na Debeljači kod Bihaća (B.); na Šuljazi, Velikom Malovanu; Šator pl. (Pr.); oko Jajca (Bl.). Oko Travnika (*S. 1848) tako kod Paklara, Gučje gore, na Vlašiću do 1100 *m* (S.); između Kakrija i Sutjeske (S.), kod manastira Fojnice (S.), oko Vareša (S., Pr.). U i oko Sarajeva, također zasađena (H., B.), u dolini Miljacke (B), u šumama Sutjeske, oko Tjentišta, Miješajaca, kod Bjeljena na Drini (Pr.). — **Hercegovina:** Na usponu na Čabulju pl. 600 *m* vis. (B.); u klancu Neretve više Čapljine (*Blau 1877).

Od mnogobrojnih forma opažene su do sada samo ove:

spectabilis [Host in Endl., Cat. hort. Vind., 264 (1842); Borbás in ÖBZ. (1889), 363 pro spec. — *T. corallina* Host, Fl. Austr., II, 59; Simonk., Rev. Til., 333 non Ait. **Bosna:** Kod stanice Vogošće na Bosni (*B., 1895). — ***bosniaca*** [G. Beck]. Folio grosse biserrata, dentibus 1—2 ut in *T. vitifolia* vel *T. corylifolia* productis majoribus. Inflorescentia pluriflora. Fructus magni, —10 *mm* longi, globosi, costati. Cetera exacte ut in *T. spectabili*. **Bosna:** U muslimanskom groblju na Alifakovcu u Sarajevu (M.!). — ***mutabilis*** [Host, Fl. Austr., II, 60 pro spec.; Simonk., Rev. Til., 334]. **Bosna:** U klancima Miljacke kod Sarajeva, osobito kod Starog grada (*B. 1895); kod Svrakina sela, u dolini Mošćanice (M.). — ***praecox*** [Host, Fl. Austr., II, 60 pro spec.; Simonk., Rev. Til., 335]. **Bosna:** Na Vučevu više Čureva nefsi (*B. 1895). — ***obliqua*** [Host in Schmidt, Öst. Baumz., IV, t. 224 (1822) et Fl. Austr., II. 60 (1831) pro spec.; Simonk., Rev. Til., 335. — *T. flava* Wolny u Roch. Pl. Banat. rar., 2 (1828); 331 in Reich., Fl. Germ., 830 (1832) fide Ic. fl. Germ., VI, 60]. **Bosna:** Kod Travnika (S. po *Simonkai, Rev. Til. 331, kao *T. flava*); u klancu Sutjeske (B.).

Поријекло православнога народа у сјеверозападној Босни.

Приопћио

Владислав Скарић.

Већ одавно знамо за традиције неких породица у сјеверозападној Босни, по којима су оне дошле из херцеговачких, црногорских и старосрбијанских крајева. Те су традиције мутне и нејасне, а старост им се у опће неда никако одредити. С тога испрва нијесмо томе давали никакве важности, сматрајући традиције пуким комбинацијама, каквих у народу има много. Али смо се доцније по сигурнијим знацима почели све више увјеравати, да традиције имају реалног темеља. Ми смо нашли несумњивих знакова, да православни народ, ако и не сав, а оно добрим дијелом није аутохтон у сјеверозападној Босни, већ дошљак с далека југа. Само нијесмо знали сигурно када се извршило преселење. Уочили смо појаву великих маса православнога народа на далматинским и хрватским границама одмах чим су Турци узели Босну. Знајући да православнога елемента прије Турака није било у тим крајевима, осим нешто Влаха, који се јављају раније, природно је било мислити, да се православни народ појавио у сјеверозападној Босни вољом или дозволом Турака. Тиме је било ријешено питање када се доселио православни народ. Уништавши у ствар дубље ми смо нашли разних доказа, из којих се даде закључити поријекло маса и појединих породица. Та ћемо истраживања односно методе нашега рада изнијети прије него што пређемо на специјални дио т. ј. на поријекло народа у појединим крајевима сјеверозападне Босне.

При испитивању поријекла православнога народа испитивач има једно доказно средство, које му фали код народа друге вјере; осим католика по неким крајевима Далмације и Херцеговине. То је крсно име. Додуше крсно име као доказ није апсолутно сигурно, нарочито не она крсна имена, која славе велике групе породица, као што су св. Јован, Ђурађ, Арханђео, Никола и Стефан. Али су доста поуздана она крсна имена, што их славе мање групе породица, као што су св. Сава, Вериге, Трифун, Лазарева Субота и т. д.

У народу вриједи мишљење, да је један од сигурних доказа за сродство међу разним породицама њихово исто крсно име. Када се гдје нађу такви, иначе потпуно непознати и туђи људи, и када сазнају да имају исто крсно име зову се рођацима. У многим би случајевима, када би се за крвним

сродством могло трагати сигурнијим путем и поузданијим средствима, и било оправдано овакво народно мишљење. Али би се у много више случајева испоставило, да исто крсно име не значи и заједничко крвно сродство. У оним областима, гдје је племенска организација са својим крвним и економним везама још у чврстом стању, заједничко крсно име је врло често доказ за крвну заједницу. Велимо врло често, јер ни ту, како је у много случајева доказано, није крсно име ишло увијек у свакој породици и братству непромијењено с кољена на кољено. У прошлости породица и братстава су искрсавали разни узроци, који су силили на мијењање крсних имена. Код Кучâ су н. пр. мања братства по неки пут мијењала и славу и преславу с разлога, што су хтјела узимањем славе јачега братства, да му се јаче прињубе. У Дробњаку је до скоро био обичај, да племенски уљез мора славити племенску дробњачку славу св. Ђурђа, а своју је могао држати као прислугу. Када дакле ни у областима чврсте племенске организације нема сталности у нашљеђивању крснога имена, још је мање може бити другдје, гдје нема оних веза, што međусобно везују чланове једне заједнице. За то наилазимо свуда на свјеже трагове промијењених крсних слава у скорој и ранијој прошлости.

Кад се дакле не можемо поуздати у сталност крсних имена не можемо се ни послужити њима при трагању за поријеклом становништва. Која је корист, ако н. пр. нађемо у разним крајевима кршњака, који славе истога свеца, када нијесмо сигурни, да им је крсно име свима или бар већини остало у нашљедство од давних времена, већ морамо са великом сумњом помишљати, да су кроз стотине година многе породице измијењале своје старе крсне славе. Нарочито када знамо, да је промјена насеља често проузрочила и промјену крснога имена. Крсно би име могло послужити као доказ у случајевима, у којима не бисмо рефлектовали на испитивање далеке прошлости и неких давних миграција, већ би се ограничили на вријеме од задњих 100—200 година. У овоме случају је успомена о промјени или сталности крсних имена још колико толико свјежа. Ту крсно име може расвијетлити неку изблијеђелу успомену о поријеклу становништва, ако се успомене на пређашњу домовину и закључци, који се даду извести из истоветности крсних слава, слажу. Но ако се ради о испитивању прошлости дубље старости, онда морамо крсно име као доказ скоро сасвим одбацити, јер у томе случају немамо никакова знака ни сигурности, да је крсно име једне породице њено давно нашљедство. Та несигурност нам одузима могућност доказати, да једна породица води поријекло из некога краја, у коме су и данас налазе кршњаци, који славе исто, што и ова породица.

Али има друго нешто, што нам дозвољава, да се у крсно име као доказно средство можемо поуздати. Ако крсна имена, како је речено, нијесу чврсто везана за породице и братства, али су, ако и не врло често, везана за села и области. Свакако у много прилика чвршће него за породице. Примјера ради навешћемо Лучин-дан као крсно име у Никшићкој Жупи. Већ више стотина година има како Лучинштаци долазе из Никшићке Жупе у друге крајеве. Дакле је Лучин-дан као крсно име у Жупи старији него и најстарији никшићки дошљак у другом којем крају. Оваквих примјера има више. Чини се, да су везани нарочито за крајеве јаче племенске и братствене организације. Али ће их бити и другдје.

Крсно име као доказно средство добија овим већу важност. Но пошто ми нијесмо у стању утврдити колико је старо крсно име у коме крају, можемо се на њега ослонити само у неким случајевима, као што је Лучин-дан у Никшићкој Жупи, Ђурђев-дан у Дробњаку, Никољ-дан у Кучима и Братоножићима и т. д. Али крсно име као доказно средство може послужити ипак и то у оним случајевима, гдје се може комбиновати са другим доказима.

Међу другим доказима заузимају прво мјесто породична презимена и она мјесна имена, која су постала од породичних презимена. Када се презимена узимају као доказ за испитивање поријекла становништва, не могу се за тај посао употребити она, која су постала од најобичнијих личних имена или од најчешћих занимања, као што су н. пр. разни Јовановићи, Петровићи, Ковачевићи, Поповићи, Самарџијћи и т. д. За испитивање се морају узети само ређа и необичнија презимена, као што су она, што су изведена из старинских личних имена или других старинских ријечи, које нијесу више у употреби или се чују ријетко; даље имена, која су туђински преводи српских имена и ријечи, нарочито турски преводи, и у опће туђинска имена; презимена изведена од имена селâ, области и народа, одакле су некада доселиле породице. Ако се само тачније проматрају топографска имена видјеће се, да има невјероватно велики број онаквих имена, која су чиста презимена или су изведена од њих. Може се рећи, да је скоро свака породица или братство, које је кроз више задњих стољећа живјело у коме крају макар кратко вријеме, оставило трага од свог боравка у топономастици тога краја. Ми се данас сусрећемо са географским именима, која се спомињу у нашим најстаријим историјским споменицима. Ово је доказ, како су стара нека имена. Оваква географска имена, сама и у комбинацији са другим доказним средствима, могу одлично послужити при испитивању прошлости једнога краја с обзиром на поријекло становништва. Бавећи се испитивањем овога питања наилазили смо често на иста презимена у разним један од другог врло удаљеним крајевима сјеверозападног дијела Балканског Полуострва. Тако н. пр. имамо Пађене у Билећким Рудинама и у сјеверној Далмацији; Ардомеље (Ардомиле, Хардомиле) у Кучима и љубушком котару; Вражогрнце (Вражегрмце) у Црној Гори, Старој Србији и источној Србији; Мотике у Дробњаку, Унцу и код Бање Луке. Ова су имена несумњиви знак, да је једн крај, гдје се такво име налази, дао насељеника другоме крају, гдје се то име такођер налази.

Како се жилаво могу одржати нека презимена, а кадгод заједно с њима и крсна имена њихових породица, освијетлићемо неким примјерима. У сјеверозападној Босни има врло разграната породица Дрљаче, која слави св. Трифуна. То исто презиме налазимо као име једнога села у Азбуковици (Србија). У србијанској области Колубари има у два села, Бабајићу и Козличићу, досељеника из азбуковичких Дрљача и славе св. Трифуна, али имају друга презимена. Између азбуковачких Дрљача и оних у сјеверозападној Босни има као свеза опет породица Дрљача у источној Босни у области планине Коњуха, али су ови католичке вјере[1]).

Други примјер су Мацуре у сјеверној Далмацији и сјеверозападној Босни, који славе св. Арханђела. Породица је врло разграната, што је до-

[1]) Ову породицу спомиње Podlimbarski у своме роману Gospodin Franjo (Zabavna knjižnica Matice Slovenske XXV.) на стр. 160. и 161. Имамо озбиљна разлога вјеровати, да име није измишљено и ако се спомиње у једном роману.

каз за њену велику старост у овим крајевима. На другоме крају, далеко тамо у Братоножићима, спомиње Ердељановић (Насеља српских земаља књ. VI.) неку стару породицу Мацуре-Јелавиће, које више нема, али јој се спомен сачувао у народном предању. Св. Арханђела славе и данас у Братоножићима становници села Лутова. И Васојевићи су Арханђеловштаци, а познато је, да је њихова стара постојбина у Лијевој Ријеци, дакле у непосредној близини данашње братоножићке области. На основу презимена и крснога имена можемо са великом вјероватношћу тврдити, да су босанске Мацуре поријеклом из Братоножића.

Из наведених примјера се види, како се из презимена и географских имена, особито ако се још даду потврдити крсним славама, даду извести доста поуздани закључци о поријеклу неких породица. Додуше овакви примјери нијесу многобројни. Али ми имамо при руци и других доказних средстава, да докажемо поријекло, ако не појединих породица, а оно бар већих група.

Врло су важни за доказивање, поред имена, и друге ријечи, називи за разне географске објекте или друге предмете. Има неких ријечи, које се чују у двије удаљене области, а не чују се у областима, које су међу њима. У дјелу Насеља српских земаља наилазили смо на ријечи, које се чују у крајевима јужно, југоисточно и источно од Босне и Херцеговине, а оближњи дијелови Босне и Херцеговине их не познају. Али се те исте ријечи налазе у сјеверозападном крају Босне. Опазили смо и прибиљежили ове ријечи: точак, бубањ, рекавица, бобија (или боблија), бујад, јелах, натра (натрица).

Точак је назив за изворе, који теку на лулу или олук. Иначе се ова врста извора зове чесма. Ријеч се употребљава, колико нам је познато, на простору од Кучâ преко Потарја и Полимља све до Качера и Колубаре. У Херцеговини и горњој Босни се ријеч не чује, али је у употреби у цијелом сјеверозападном крају Босне.

Бубањ или бубан је такођер назив за једну врсту извора. У Ибру се бубњем зове извор, који је ограђен и покривен даском или плочом. Као име појединих извора употребљава се често у Ибру, Темнићу, Качеру, биоградској околини и у Млави. У горњој Босни и у Херцеговини се појављује, колико нам је познато, само двапут: у Трескавици близу Вратла и у Served Вележи код Невесиња. Али се често јавља у сјеверозопадној Босни: у Осињој (тешањски котар), Љешњој (прњаворски котар), изнад Дубице, у Јапри код Сухаче (новски котар), изнад уначког Врточа и код Кулен-Вакуфа[1]).

Рекавица је у Колубари и Подгорини назив за неке потоке. У студији Колубара и Подгорина (Насеља српских земаља IV.) стоји на стр. 418. ово: »Код планинских села имања су у долинама рекавица, гдје су и куће, или по по планинским косама.« Сјеверозападна Босна не познаје ове ријечи, али има у близини Бање Луке једна сеоска опћина, која се зове Рекавице.

Бобија или боблија значи у Колубари и Подгорини неку врсту врло старих гробова. Описивач колубарске области разликује бобије од тумула, али

---

[1]) На неким мјестима се овако зову извори, а на другим висови. Као изворско име долази Бубањ двапут: у Јапри код Сухаче и у Осињој. Изван ове области, али ипак у сјеверној Босни налази се Бубањ као изворско име у брчанском котару између Доње Скакаве и Поребрица.

не каже какве су бобије. И ако дакле бобије нијесу исто што и тумули, мора да су им у нечем сличне. Иначе не разумијемо како би се и чиме би се бобије могле истаћи у својој околици, да се могу разазнати. Чини се да је ријеч романска и мора значити нешто што је искочило, набубрило, за то и узимамо, да су бобије нека врста тумула. Исту ову ријеч имамо на другом крају у значењу хрпа, гомила. Као име географских објеката долази бобија у Доњем Драгачеву, Колубари и у Качеру. У Херцеговини и у горњој Босни нема овога географског имена[1]), а није нам ријеч позната ни из обичнога говора у тим крајевима. Међу тим у сјеверозападној Босни се чује ријеч бобија у значењу, како смо гори рекли, хрпа, гомила. Као име географских објеката налази се ријеч у овим крајевима и у сусједству на више мјеста: у Козари планини изнад села Ивањске, у Грмечу изнад Тукбобије, у Герзову, између Срнетице и Клековаче, између Грачаца и Велике Попине, сјеверно од Плавна, сјеверно од манастира Крупе у Далмацији.

Бујад је оно биље, које се у другим крајевима зове папрат. У овом значењу се ријеч употребљава у Горњем и Доњем Драгачеву и у Колубари. Без сумње се употребљава и по другим крајевима западне Србије. Херцеговина и јужна Босна употребљавају ријеч папрат. Али у сјеверозападној Босни не знају за папрат, већ то биље зову бујад.

Јелах или Јелав као географско име долази у Колубари, Левчу и Вишеградском Старом Влаху. У Херцеговини и средњој Босни нема тог имена, али има један Јелах у Усори код Тешња.

Таром или натром зову у сјеверозападној Босни ону справу, која се у другим крајевима зове стан или разбој. У Братоножићима то зову натрица.

Осим ових ријечи има и других дијалектских особина, које нас упућују на ближу сродност народа у сјеверозападној Босни са народом у земљама, што леже од Босне и Херцеговине југоисточно и источно. Опазили смо ове дијалектске истоветности: скраћивање ријечи испуштањем кратких вокала, употребу партиципа са наставком т мјесто партиципа са наставком н и још по неку говорну особину.

Народ сјеверозападне Босне врло често скраћује ријечи испуштањем кратких вокала. Ми нијесмо у стању констатовати у колико је ова говорна особина у обичају изван Босне и Херцеговине. Али смо у топономастици неких србијанских и црногорских крајева нашли трагова томе. Тако н. пр. у Дробњаку имају брда Велика и Мала Десмирница. Свакако је ријеч изведена од имена Десимир и требала би гласити Десимирница. У Качеру (Србија) се један дио села Штавице зове Бождаревац, који би, потпуно изговорен, требао гласити Божидаревац [2]), Народ сјеверозападне Босне, како је гори речено, скраћује на

[1]) У Црној Гори, колико нам је познато, имају двије Бобије. Једна је гора и село између Црнојевића Ријеке и Горњега Блата. Друга је у Опутној Рудини у планини Троглаву на граници гатачког котара.

[2]) Имамо још један примјер од друге врсте скраћивања. П. Мркоњић у својој студији Средње Полимље и Потарје (Насеља срп. земаља I.) спомиње на стр. 304. град Јагад под планином Бићем и у примједби наводи, да се тај град у једном ферману назива Бишћански Град. По томе је име планине Бића гласило у старије доба Бихаћ. Исти је случај са градом Бихћем или Бихаћем у Босни. Народ га зове и Бић. А тај исти облик наводи по споменицама и Лопашић у дјелу Bihać i bihaćka Krajina на стр. 30.

исти начин, па се н. пр. чује Малновић мјесто Малиновић, Мелна мјесто Мелина, Ошко мјесто Опсјечко.

Споменућемо још скраћивање ријечи испуштањем гласа **р**. У Качеру има Самаџина Орница мјесто Самарџина. У сјеверозападној Босни има Мачета мјесто Марчета.

За партиципе са наставком **т** мјесто оних са наставком **н** имамо изван Босне и Херцеговине само један примјер из Љубића у Србији, гдје се један извор у селу Острој зове Поклопити Извор[1]). Али смо опазили у литератури, да србијански писци употребљавају партицип са наставком **т** чешће него се то чује у живом говору Херцеговине и Босне осим босанских сјеверозападних крајева. У сјеверозападној је Босни оваква замјена врло честа, те се чује често сакрит мјесто сакривен, купит мјесто купљен, отворит мјесто отворен.

Народ сјеверозападне Босне врло често употребљава придјев црљен мјесто црвен. На другом крају имамо село Црљенице код Плеваља и Црљени у срезу колубарском округа београдског.

У брдима између Бање Луке и Кључа у Босни чује се мушко име Лујо изведено од имена Лука. Иначе код православног народа Босне и Херцеговине није нам познато овакво име, осим Вишеградског Старог Влаха. У томе крају има један извор Лујова Вода. Описивач тога краја изрично наводи том приликом, да је име Лујо исто што и Лука.

У колубарској Подгорини се једна гранична ријека зове Пецка. У варцарском крају има село Пецка. Ријеч је изведена из ријечи пећ = камен, стијена, па би потпуно озговорена гласила Пећска. Ово се најбоље види по томе, што у томе крају човјека из Пецке зову Пећанац. Иначе је говорна особина, да група гласова **ћс** даје глас **ц**, необична за сву Босну и Херцеговину. Ни за сјеверозападну Босну не знамо више ни једног примјера. Али је ово стапање гласова врло обично у горњем Полимљу и Потарју и у југозападној Србији[2]).

Још да наведемо овај примјер. У сјеверозападној Босни је врло често географско име Спасовина, Спасовине, Спасовиште. Како смо разумјели име локалитетâ је дошло отуда, што су на тим мјестима држане пољске молитве. Није нам познато, да ли се ријеч и данас још употребљава у овом значењу. По осталој Босни и Херцеговини нема ових имена осим једнога, којим је означен један дио планине Трескавице. Али је ово име, Спасовача, ипак нешто друкчије и могло је постати од мушкога имена Спасо. У области Колубаре и Подгорине има у селу Робајама један извор, који се зове Спасовина, а у београдској околини се зове тим именом једна махала села Лисовића.

И упоређивање привредних послова даје поузданих ресултата при испитивању миграција. Али је ово поље необрађено, те смо нашли само један примјер и примијенили га у овоме послу. У Босни је врло добро познат овчји сир, који се сири у планинском крају Влашића и оближњих сјеверних пла-

[1]) Чудновато је, да се у Сарајевском Пољу налази нешто слично од истога глаголскога коријена. У селу Рогачићима има Заклопити До.

[2]) Имамо један историјски примјер из старе Црне Горе. Владика Данило описујући турску погибију на Бадње Вече 1707. изражава се на два мјеста овако: »двие пушке пецке«, »побише Турке... ћеклицке«. Стари срп. записи и написи II. број 2180.

нина, као и у планинама око Бугојна. На пазар долази под именом травничкога сира. Прави се од цијела овчјег млијека, јомуже: мекан је, бијеле боје и долази на пазар у дрвеним каџама и качицама. У раду о Дробњаку (Насеља срп. зем. I.) спомиње Светозар Томић један сир од јомуже, који по свему, што он каже о њему, личи травничком сиру. Сазнали смо, да Дробњак није једина област оваквога сира. Он се сири и у крајевима бившега Новопазарског Санџака, а нарочито тамо даље к југу у сјеничком крају. Како нам је саопћено, сјенички је сир исти онаки као што је травнички. Област травничкога сира је права оаза ове врсти сирења у Босни и Херцеговини, јер се такав сир не сири нигдје више осим влашићке области. По томе би дакле имали тражити поријекло овога сирарства тамо негдје на југу од Дробњака до Новога Пазара. У осталом ово није једини разлог, који нас упућује да пастирима око Влашића тражимо ранију постојбину тамо у јужним крајевима.

Врло су важна доказна средства у испитивању миграција гробни споменици, народна ношња и орнаментика. Али су и ове научне области тако слабо обрађене, да смо се могли њима послужити у врло скромном опсегу.

Карактеристични су у сјеверозападној Босни високи дрвени крстови, често од храстовине, који се издижу изнад гроба по неколико метара. Неки и немају облика крста, јер су изрезани из једнога комада дрвета, па су им попријечни краци врло кратки. Профилисани су врло обилато и имају често изрезаних шара и на предњој и на стражњој страни. Нешто слично би могли бити они високи дрвени крстови са изрезаним орнаментима по унутрашњости Србије, што их по Милићевићу (Живот Срба сељака) спомиње К. Јиречек (Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien III. стр. 76.).

На свезе између сјеверозападне Босне и црногорских Брда упућује обичај ношења косе удатих жена у обје области. У сјеверозападној Босни жене дијеле косу у два бича и сваки бич опет дијеле на двоје, па их спуштају с једне и друге стране уха. Испод уха се коса сплете у плетеницу у коју се уплете мрка, црна или плава вуна, према боји косе, па се плетенице накићене цванцикама спусте низ прса. Овакво ношење косе чини се да је некада било на далеко раширено по земљама јужно и источно од Босне и Херцеговине. Данас се мало употребљава, а више спомиње као стара ношња у Кучима, Васојевићима и на горњем Лиму у Плаву. У Кучима је још у обичају код старих жена. Савршенија и дотјеранија форма, која се развила из ове, чини се да је трвељ у србијанском Поморављу[1]).

Познати су лијепи везови по бошчама на глави (Kopftuch) и на рукавима и прсима од кошуља, што их ради женскиње у брдским крајевима сјеверозападне Босне. Везови су тамно-плаве боје. Орнаменти су врло разноврсни. На једном малом црквеном збору, гдје је било неко стотињак жена, посматрали смо везове и нијесмо нашли ни два једнака. Колико нам је познато, оваквога орнаменталнога богатства нема нигдје више у Босни и Херцеговини. Сјећамо се, да смо негдје читали, како и српски елеменат Равних Котара у сјеверној Далмацији има велико обиље лијепих и разноврсних орнамената. Сјеверна Далмација

[1]) Др. Ј. Ердељановић: Кучи, племе у Црној Гори, Насеља срп. земаља IV. стр. 257. и 258. Лалевић и Протић: Васојевићи у црногорској граници, Насеља II. стр. 552. За ношњу у Плаву М. Велимировић: Гусињска нахија с погледом на Малесију, Годишњица Чупићеве Задужбине књ. 32. стр. 348. О трвељу М. Ђ Миличевић: Живот Срба сељака, Гласник срп. ученог друштва V. стр. 144. и 145.

је, како ћемо доцније видјети, учествовала знатно у насељавању сјеверозападне Босне. С тога мислимо, да је орнаментика пренесена из Далмације у Босну. Али гдје је поријекло далматинске орнаментике? Пошто су далматински Срби листом дошли с југа вјероватно је, да су собом донијели и орнаменте. У далеким јужним крајевима смо нашли двије области са богатом орнаментиком: изворна област Лима или Плав и Скопска Црна Гора. У Плаву је сво женско одијело украшено везом. У скопској Црној Гори су обилато везене женске кошуље. Према разликама у везу свака кошуља има своје нарочито име. Има их 22 различите врсте. Карактеристично је, да су скопски везови црни, те су дакле бојом донекле слични тамноплавим везовима у сјеверозападној Босни[1]).

Напријед смо споменули велику важност географских имена при испитивању миграција. Она нам дају материјал, на основу кога можемо констатовати миграције, које су се догодиле. Али је тиме питање само у пола ријешено, јер је остао неријешен онај дио, који се односи на правац миграција. Није доста констатовати на разним мјестима иста географска имена, јер тиме само добијамо доказа, да је било међу њима народних кретања, при којима је народ с једнога краја селио на други. Та констатација нам међутим не пружа ни чега, из чега би могли закључити из које је области народ отишао и у коју се другу област населио. Таква питања захтијевају за своје ријешење друкчијих података, него што је топономастички материјал. Најбољи су подаци, које нам дају хисторијски споменици, у којима се говори о сеобама или се спомињу људи са новим, у том крају необичним презименима, и. т. д. Али ми за наше крајеве таквих хисторијских споменика или немамо никако или их имамо врло мало. С тога се морамо послужити другачијим хисторијским материјалом, да утврдимо правац миграција у опће, па ћемо то примијенити на решавање нашега питања.

Ми смо напријед на основу позитивних доказа утврдили етничку заједницу народа у сјеверозападној Босни и народа у земљама средњевјековне Србије. Напоменом о појави великих маса православнога народа на далматинским и хрватским границама у 16. вијеку наговијестили смо, да етничка заједница долази отуда, што је народ из средњевјековне Србије доселио у сјеверозападну Босну и у сјеверну Далмацију. Али смо то учинили само узгред, па ћемо се овим питањем позабавити опширније на овоме мјесту. Претпостављене миграције из Србије у Босну морамо доказати на несумњивији начин. Остајући при претпоставци морамо најприје утврдити, у којим су правцима вршене миграције у средњевјековној Србији прије Турака и послије њихова доласка[2]). К. Јиречек (Staat und Gesellschaft III. стр. 23.) мисли да су се у средњем вијеку Срби селили из матице у оном правцу, у коме се и држава ширила, дакле најприје на запад, послије на исток, а у 13. и 14. стољећу на југ. И Цвијић (Антропогеографски проблеми CLXV.) је мишљења, да су миграције 13. и 14.

[1]) М. Велимировић op. cit. 347. Св. Томић: Скопска Црна Гора, Насеља III. стр. 468. и 469.

[2]) Ми ћемо доцније утврдити, да је доиста народ из Србије селио у Босну. Али има традиција, да су миграције вршене и у обрнутом правцу. У Црној Гори и Брдима има неких мутних сјећања о досељавању из Босне. У колико су те традиције истините ми нијесмо у стању констатовати. Због тога смо сматрали потребним унићи у ово питање и расправити га потање О црногорским и брђанским традицијама, које се односе на поријекло из Босне види Св. Томић: Дробњак, Насеља I. стр. 437. Др. Јов. Ердељановић: Братоножићи, Насеља VI. стр. 459. и 460.

стољећа имале јужни и југоисточни правац. Доласком Турака правац се миграција обрнуо у противни смјер; онако како се и Турска држава ширила, од југа к сјеверу. Али и ако ови правци и њихово вријеме могу важити као утврђени, за нас се тиме нијесу умањиле тешкоће, јер нам тим није дана могућност просуђивања, који топономастички материјал и друго, што се односи на миграције, припада старијим миграцијама прије Турака, а који млађим из турскога времена. За наше крајеве би могли узети при решавању овога питања друго нешто. Ми се морамо одрећи помисли, да из словенских имена у Босни и Србији стварамо какве закључке о миграцијама. И ако ће се, може бити, доцније на основу детаљних студија о именима доћи до каквих ресултата у овоме правцу, за сада је то немогуће, јер нам нијесу познати именски специјалитети појединих крајева у Босни и Србији у разна историјска времена. Ми се с тога морамо ограничити на материјал туђинских имена на нашој територији, од којих нарочиту важност имају влашка (романска) и донекле арбанашка имена. За то нам ваља знати у каквој су пропорцији стајала туђа имена према словенским у Босни у средњем вијеку. Јиречек (Die Wlachen und Maurowlachen стр. 117.) налази, да српске манастирске хрисовуље спомињу међу пастирима знатан број правих романских или романизованих имена. Напротив дубровачки споменици, који најчешће спомињу пастире из свога сусједства, дакле из Травуније и Хума, износе ријетко када по које романско или романизовано словенско име. Карактеристично је, што и Матија Нинослав босански бан 13. стољећа, назива Дубровчане Власима, а своје људе Срб љима. Дакле у његовој држави нема Влаха, нити име Влах значи, као доцније, пастира. Али се у 14. стољећу већ спомињу Власи бана босанског. По томе се чини, да у вријеме Матије Нинослава име Влах у босанској држави доиста још није важило као обиљежје пастира̂. Значајно је и то, што садањи испитивачи римске географије на босанско-херцеговачком земљишту врло ријетко налазе сачувана имена из римскога времена. Још су се највише сачувала у хидрографији ових земаља. Исто тако су у унутрашњости Босне и Херцеговине ишчезла имена, која сјећају на светитеље, којима су биле посвећене старе цркве, а црквених рушевина има. Из овога закључујемо, да је славизовање Босне и Херцеговине кроз средњи вијек било тако темељито да су тек у незнатној мјери остали у географији ових земаља трагови од ранијих становника. И С. Новаковић (Неколика тежа питања српске историје, Годишњица Чуп. Задужбине књ. 31. стр. 18. и 19.) је овога мишљења.

Па ипак ми данас имамо у топономастици толико туђинских имена, колико их не бисмо очекивали. Нарочито падају у очи нека имена, која су у свези са сточарством. Откуда то? Јиречек (Staat und Gesellschaft II. 23.) констатује, да је у 14. стољећу настало кретање међу пастирима Балканског Полуострва, које се турском инвазијом још појачало. Турци су продирући с југа доводили из Азије своје саплеменике пастирскога занимања, па су ови без сумње потисли пред собом пастирске старосједиоце. Ово пастирско становништво, дјеломично још романско, нагрнуло је к сјеверу и сјеверозападу, те сада сјеверозапад Балканског Полуострва добија наново елеменат, који ако и није чисто романски, али има романских примјеса. По Јиречку (Staat und Gesellschaft I. 25.) су ови пастири били двојезичан народ, који је говорио српски и романски или неким српско-романским жаргоном.

Продирање пастира с југа к сјеверу ишло је у двије струје, које констатује С. Новаковић (Неколика тежа питања, Годишњица 31. стр. 18.—23.). А даде се потврдити и неким именима у географији Босне и Херцеговине. Један појас обухвата данашњу Црну Гору, Херцеговину и западну Босну са сусједном Далмацијом. Други појас је дубље у унутрашњости, који по Новаковићу обухвата земље од Копаоника до планине Романије у источној Босни т. ј. област Старога Влаха и нешто мало даље к сјеверозападу. По нашем опажању се овај појас простире још даље к сјеверозападу између ријеке Криваје и Босне до боснине пробојне долине (Durchbruchstal) код Врандука [1]). Оба су појаса данас карактеризована романским именом В а р д а (и В а р д и ш т е), које се налази на доста мјеста. У западном појасу допире Варда скоро до 44° сјеверне ширине, а у источном до 44½°. Простор, што раздваја појасеве Вардâ обухвата горње Подриње око Фоче и Горажда — а ваљда и даље к југоистоку у Полимљу — горњу ријеку Босну до Зенице без њених десних притока, планине између горње Босне, горње Неретве и горњег Врбаса, горњу Неретву до испод Коњица, Раму и горњи Врбас заједно са планинама око Купреса [2]). Друго туђинско, уједно и пастирско, име је К а т у н (и К а т у н и ш т е), које се такођер налази у појасевима Вардâ. Али се појасеви Катунâ не поклапају са појасевима Вардâ, јер појасеви Катунâ иду даље к сјеверу, чак и преко Саве, а шире се и у онај средњи појас, гдје нема Вардâ. Али има ипак једна област и то, што је особито карактеристично, планинска област, у којој нема имена Катун. То је планински крај између горње Босне, горње Неретве и горњег Врбаса, од друма Сарајево—Калиновик па скоро до жељезничке пруге Травник—Доњи Вакуф. Ове разлике у распрострањености именâ Варда и Катун приписујемо двјема епохама и етапама у продирању пастира. Не зато што обадвије ријечи не би биле једнако старе, већ с тога, што мислимо да је ријеч в а р д а у значењу с т р а ж а, с т р а ж б е н и ц а ишчезла из говорне употребе, а к а т у н је остао.

Притисак на пастире, који их је кренуо на сеобу, налазио се на југу. Кренули су се најприје они, који су били први на ударцу. Они су се налазили далеко на југу и нијесу могли отићи врло далеко од својих старих боравишта. Могли су додуше ови први ставити у покрет и оне, који су боравили даље к сјеверу, али се овај посредни притисак није могао ни брзо ни интенсивно пренијети до најсјевернијих пастирских и влашких крајева. За то приписујемо разношење имена Варда овим првим пастирским миграцијама и мислимо, да нам сјеверне границе Вардâ преставља ју прву етапу влашко-пастирског кретања. Онда је морала настати једна пауза у влашком кретању и у том времену асимилација влашких пастира, који су дошли у средину чистих словенских пастира. Тада је могла и ријеч в а р д а у горе назначеном значењу ишчезнути. Овај период мировања могао је пасти у вријеме између Косовске битке и пропасти босанске државе. Карактеристично је, да се и име Стари Влах не спомиње прије год. 1443. [3]). Друга етапа влашкога продирања

---

[1]) У продужењу овога појаса смо нашли још двије осамљене Варде; једна је на десној обали Врбаса спрам села Лакташа, а друга на десној обали Сане сјеверно од Санског Моста.

[2]) Ове констатације и све што се односи на Варде и Катуне учинили смо по специјалној карти Аустро-Угарске у мјерилу 1 : 75.000 и по генералштабној карти у мјерилу 1 : 200.000.

[3]) Jireček: Staat und Gesellschaft I. 25. примј. 2.

припада времену када су Босна, Херцеговина и Далмација постале дијелови турскога царства. Овога времена је име Катун разнесено у оне крајеве, гдје га још није било. Овој етапи, али доцнијем времену, припада име Арнаут.

Овим мислимо да смо установили, да туђинске елементе у топономастици Босне и Херцеговине, а специјално сјеверозапада, не треба сматрати остацима из велике давнине, већ импортом 14. и 15. стољећа.

Потражићемо сада туђинска или у опће необична географска имена [1]) Тражићемо их и у далеким крајевимана југу и југоистоку, јер се надамо тамо, наћи крајеве одакле су макар и кроз више стољећа допрли исељеници до наших земаља. Још прије ћемо наћи таквога материјала у земљама ближим Босни и Херцеговини. У томе материјалу ћемо, наводећи га упоредо с материјалом наших крајева, тражити топономастичке сличности и истоветности. Ми ћемо у неким случајевима бити у недоумици, коме га миграцијоном правцу ваља прибројити, старијем сјеверно-јужном или млађем јужно-сјеверном.

На доњем Лиму, неколико километара изнад његова ушћа а с лијеве стране и спрам села Стрмице налази се махала Арбанаси (С. К. 31. XX. $^{4}/_{10}$) [2]). Један дио Села Крњевића у херцеговачкој Шуми зове се Арбанаска (Насеља Срп. Земаља II. стр. 1187.), а један дио земљишта у истом селу носи име Лопари .У арбанаском језику лопар значи кравар. Код Сиња у сјев. Далмацији (С. К. 31. XV. $^{4}/_{10}$) има село Арбанаси. На арбанаске досељенике сјећа и село Лопаре у зворничком котару у Босни. Овдје имамо несумњиво у именима сачуван спомен на дошљаке из арбанаских крајева или из њихове непосредне близине. Име Арбанас даје нам могућност приближно одредити вријеме њихова доласка, јер је име Арбанас старије од имена Арнаут. По томе можемо горња насеља ставити у вријеме непосредно иза доласка Турака, ако не и раније, док се још није била оддомаћила ријеч Арнаут, коју су у наше крајеве донијели Турци.

На граници српског и арбанаског елемента, у Кучима, живјело је у Фундани прије 8 генерација старо потурчено братство Бабаји или Бабањи, који су одселили у Подгорицу и Никшић. Код вароши Ђакова у Старој Србији

---

[1]) Да не морамо често понављати потпуним именом исте изворе, одакле смо шта узимали, послужићемо се мјесто пуних имена знацима. За специјалну карту Аустро-Угарске у мјерилу 1 : 75.000 узећемо знак С. К.; за генералштабну карту у мјерилу 1 : 200.000 знак Г. К. и латинским писменима име листа; за С. Гопчевића дјело Makedonien und Altserbien, чији смо статистички дио употребили, узећемо знак М. А.; за Светостефанску Хрисовуљу С. Х.; за Арханђеловску Хрисовуљу А. Х.

[2]) Из специјал. карте Аустро-Угарске црпљени материјал има осим знака С. К. арапске бројеве од 23—36, римске бројеве од XIII.—XXI. и разломке од $^{1}/_{10}$—$^{10}/_{10}$ или $^{1}/_{9}$—$^{9}/_{9}$ или $^{1}/_{8}$—$^{8}/_{8}$. Арапски бројеви и римски су обична позната обиљежја појединих листова те карте. Разломке смо ми додали, да потање наведемо у коме дијелу карте ваља тражити наведено име. Ми смо се служили листовима изрезаним и полијепљеним на платно. Они листови, код којих долазе разломци од $^{1}/_{10}$—$^{10}/_{10}$, пререзани су једанпут по ширини с десна на лијево и четири пута одозго доље. Тако је лист подијељен на десет десетина, које смо обиљежили са $^{1}/_{10}$—$^{5}/_{10}$ у горњем реду с лијева на десно, а у доњем реду, опет с лијева на десно, разломцима од $^{6}/_{10}$—$^{10}/_{10}$. Неки су листови разрезани по ширини и по дужини двапут. Тако је постало девет дијелова у три реда. У горњем реду су $^{1}/_{9}$—$^{3}/_{9}$, у средњем $^{4}/_{9}$—$^{6}/_{9}$, у доњем $^{7}/_{9}$—$^{9}/_{9}$ опет бројећи с лијева на десно. Листови, који су обиљежени осминама, расјечени су једанпут попријеко и трипут одозго доље. Тако су настале у два реда по четири осмине, које смо у горњем реду с лијева на десно обиљежили са $^{1}/_{8}$—$^{4}/_{8}$, а у доњем реду са $^{5}/_{8}$—$^{8}/_{8}$.

има село Бабији-Бокс (Г. К. Prizren). У полимском Врањешу крај Врањешке Ријеке има село Бабајић. У имотском крају у Далмацији има село Бабаја (С. К. 32. XVI. $^2/_{10}$). И овдје дакле имамо дошљаке из арбанаских крајева.

У Кучима и Братоножићима је остао спомен на неке давне становнике, који су се звали Букумире. Њих је из ове области нестало, али их има у сусједним Басојевићима и још знају да су давно некада доселили из Братоножића. Иначе се не зна ништа о њиховој старијој постојбини, евентуално изван кучке и братоножићке области. Ми смо међутим нашли на два мјеста исто име у чисто арбанаским крајевима као имена села: Букамире у племену Кушнени с десне стране ријеке Фанди (Г. К. Prizren) и друге Букамире у јужном дијелу племена Пулти (Г. К. Scutari). Нијесмо у стању ријешити имамо ли овдје тражити ранија сједишта братоножићких Букумира или њихове раселице из Братоножића.

У васојевићком Шекулару има братство Вајмеши. У сливу Црнога Дрина, с његове лијеве стране и изнад ушћа ријеке Зете, има село Vajmezi. Лежи у географској ширини највишега виса у Корабу (Г. К. Prizren).

На горњем Црном Дрину испод Охрида има неколико села са именом Годивја, Годивје. Два су на лијевој страни Дрина близу Дебра, а једно с десне стране и сјеверно од Охрида (Г. К. Elbasan, Prizren). Сјеверозападно од вароши Крушева има опет село Годивље (Г. К. Monastir). У другим крајевима далеко на сјеверу имамо два села под именом Годиње. Једно је јужно од Вир-Пазара у Црној Гори (Г. К. Scutari), а друго у Босни у сарајевском котару под планином Трескавицом (С. К. 31. XIX. $^1/_{10}$).

У области планине Шара имају два села именом Готовуша. Једно је у Доњем Пологу сјеверно од Тетова, а друго у Сиринићу (Г. К. Skoplje). Трећу Готовушу имамо као име ријеке и села сјеверозападно од Плеваља (Г. К. Plevlje и С. К. 32. XX. $^5/_{10}$).

У Албанији у сливу ријеке Девола, крај његова притока Томорнице има село Грева. Лежи близу села Томорице нешто мало јужније од географске ширине вароши Берата (Г. К. Elbasan). Друго село Грева има код Пишкопеје на десној страни Црнога Дрина (Г. К. Prizren). Далеко на сјеверу у Плеваљском Пољу има село Грево (Г. К. Plevlje).

Црногорски Дробњак има два своја имењака даље на југу. Овако се зове једно узвишење терена између Феризовића и Штимље на Косову. Мало јужније одавде у Скопској Црној Гори југоисточно од мјеста Качаника има опет Дробњак. Св. Томић у студији Скопска Црна Гора (Насеља III.) истиче велику сличност у економским и правно-имовним односајима код народа у сјеверном Дробњаку и у Скопској Црној Гори. Средином 14. стољећа живјела је негдје сјеверно од Скопске Црне Горе породица Дробњак, која је градила цркву у Ваганешу у гиљанском крају (Стари срп. записи I. бр. 105. и 106.). Несумњиво је, да су једни Дробњаци раселице других. Сјеверни Дробњаци су познати из нешто каснијег времена, из год. 1376. Јиречек, Staat und Gesellschaft I. стр. 33., примј. 1.).

У југоисточном крају Гацка лежи село Дулићи, а у сјеверозападном крају Гатачког Поља село Надинићи. Село Дуље крај друма Призрен—Штимља (Г. К. Skoplje) згало се у вријеме цара Душана Доухлıе (А. Х.) и при-

падало је властелинству манастира св. Арханђела у Призрену. У истом властелинству био је на граници влашкога катуна Голубоваца Н а д и х нинь Лазь Ова истоветност имена на два удаљена краја није случајна. Нити је ово једини примјер узајамности између јужних и сјеверних крајева. Вјероватно је, да су се неки становници призренске области преселили у Гацко, као што ћемо доцније видјети други случај пресељења из овога краја у Билећке Рудине.

У селу Глогошници на средњој Неретви близу Јабланице живи муслиманско братство И б а љ и. Они мисле, да су у Глогошници од времена султана Мехмеда II. и да су тада дошли са Бањака у Билећким Рудинама (Дедијер: Херцеговина. Насеља VI. стр. 377.). Али то неће бити тако. Ми смо нашли село И б а љ а у Дукађину ондје гдје ријека Дрин прави велику окуку. Херцеговачки Ибаљи су дакле Арбанаси.

Област Осат у Босни пада у очи због својих необичних географских имена. Много је туђинског у њима. Једно село се зове К â р и н а (С. К. 29. XXII. $^{6}/_{10}$). Исто се тако зове једно село у средњој Албанији на доњој Шкумбији сјеверно од вароши Пекиња (Г. К. Durazzo). Прије више година је Лука Грђић изнио у Гласнику Земаљ. Музеја за Босну и Херцеговину пробе једнога говора, што се чује у Осату, а зове се б а н а л а ч к и. Мислимо говоре га осатски дунђери. У томе жаргону има арбанаских ријечи.[1]) Стога мислимо, да нећемо погријешити ако устврдимо, да су у Осат доспјели некада становници средње Албаније.

Племенском имену К у ч â у Црној Гори нашли смо имењака у Албанији на лијевој обали ријеке Семени сјевероисточно од вароши Фијери (Г. К. Durazzo). Ту се налази село Кучи.

Васојевићком селу Л о п а т е у Црној Гори одговара именом једно брдо на западној страни Копаоника, које се диже изнад ријеке Сочанице (Г. К. Priština).

У кучкој 'ундани је живјело некада муслиманско братство Љ у х а р и, који су се давно разишли, дијелом у Плав, а дијелом у Никшић, па послије 1878. у Плевља (Ердељеновић, Кучи, Насеља IV. стр. 134.). У брдима источно од вароши Фијери у средњој Албанији има село Љ у а р и (Г. К. Durazzo).

Породично име Л и г а т и као име махала и села налази се чешће пута у источној Босни. Вјероватно је да је име донесено са горњег Ибра гдје има село К р-Л и г а т и. Али су носиоци имена могли бити још из веће даљине. Можда су из племена Краснића у сјеверној Албанији гдје има село Љ у г а т (Г. К. Prizren). Одступане у форми не може нас одвратити од идентивификовања имена.[2]) С тога мислимо, да је и Л у г а т и н П о д (С. К. 30. XV. $^{5}/_{10}$) добио име по дошљацима из Албаније.

Билећкој сеоској опћини М и р у ш е одговара именом ријека М и р у ш а, лијеви приток Бијелог Дрина, у Хвосну (Г. К. Prizren). Изнад хвостанске Мируше има село М а л е ш е в о. У Билећким Рудинама су крајеви 15. стољећа и послије живјели М а л е ш е в ц и, чијих потомака има тамо и данас, а како ћемо послије видјети и по сјеверозападној Босни.

---

[1]) Ову констатацију нам је саопћио госп. др. Петар Скок.

[2]) Имамо аналогију у именима Лим и Љума, за које мислимо, да имају заједнички коријен у латинској ријечи flumen. Љума је онако исто честа међу Арбанасима, као међу Србима Река, Ријека.

Имамо још један примјер за поријекло херцеговачких породица из Старе Србије. У сјеверном крају Скопске Црне Горе има, данас муслиманско, село Мучибаба (Г. К. Skoplje; Јастребов: Подаци за историју српске цркве стр. 209.). У Гацку у селу Равни живјела је некада породица Мучибабе, која се преселила у Љесков Дуб (Дедијер: Херцеговина стр. 362. и 367.).

Један вис јужнога Копаоника на старој српско-турској граници зове се Пилатовица. У Доњем Драгачеву у Србији има село Пилатовци. У Билећким Рудинама су били у 15. стољећу Власи Пилатовци, на које данас сјећа село Пилатовци (С. К. 34. XIX. $^{7}/_{10}$) у Опутној Рудини у Црној Гори.

Арханђеловска Хрисовуља спомиње у околини Призрена село Сѣножещани. Са овим се именом сретамо данас на три мјеста у крајевима, који леже далеко од Призрена на сјеверу. Један дио села Краљâ у црногорским Васојевићима зове се Сјеножета. Исто се тако зове једна страна изнад Штрбачке Ријеке у Вишеградском Старом Влаху. Један поток што силази са ове Сјеножете зове се Сјеножетски Поток (С. К. 31. XIX. $^{2}/_{10}$). Трећи пут се налази ово име као поток Сјеножета у брдима између Бијеле (приток ријеке Лашве) и Босне (С. К. 28. XVII. $^{10}/_{10}$).

Јужно од вароши Дебра на лијевој страни Црнога Дрина лежи село Тучепе (Г. К. Elbasan). Негдје у Хвосну у жупи Кујавчи било је у вријеме краља Уроша Милутина село Тучепи, које се у Светостефанској Хрисовуљи спомиње на граници села Осојанâ. Ово село Тучепи има и данас. С. Гопчевић га наводи у пећком санџаку (М. А.). Село истога имена налази се данас у Далмацији између Неретве и Макарске (С. К. 32. XVI. $^{8}/_{10}$). Може бити да је и Туђебин До у брдима изнад Конавала до зубачке границе (С. К. 35. XIX. $^{6}/_{10}$) изведено од имена Тучепи, па унесено у карту у исквареном облику.

Ако и није сваки од горњих примјера доказ за миграције с југа на сјевер ипак се код већине може рећи, да су имена однесена с југа на сјевер.

Осим горњих примјера, које смо већином напабирчили по генералштабној карти нашли смо по другим изворима још неколико примјера, од којих се већина односи на насељавање сјеверозападне Босне и њене околине. С лијеве стране мећемо оно што смо нашли изван Босне и Херцеговине, а с десне њихове паралелне примјере у Босни и Херцеговини.

Из Светостеф. Хрисовуље:

Коундгѣь, неки географски објекат на граници села Гумништа у Хвосну.	Кундед, село у југоисточном крају имотског котара југоисточно од села Руновића (С. К. 32. XVI. $^{10}/_{10}$).
Хранислав Мађеровић, Влах у катуну Пијаинцима. У Арханђ. Хрис се спомиње арбанаски катун.	Мађер, село на источној страни од Рогатице (С. К. 30. XX. $^{8}/_{10}$.)
Мађерци. Село Мађере у Скоп. Црној Гори. (Јастребов, Подаци стр. 209.).	Мађир, село код Бање Луке (С. К. 26. XVI. $^{9}/_{10}$). Мађерчића Брдо југоисточно од Тушиловића у Хрватској (С. К. 24. XIII. $^{7}/_{8}$). Ту негдје има и породица Мађерчићи.

Из Гопчевићеве статистике у дјелу Makedonien und Altserbien:

Бенчуг, село у вучитрнској области.

Бањани[1]), село у Скоп. Црној Гори. Спомиње се у Хрисов. Краља Милутина од год. 1309.—1316. Споменик Срп. Академ. III. 14.

Корaћица, село у вучитрнској области. Црква Кораћева или Кораћевића посвећена св. Николи у граду Призрену спомиње се год. 1592. (Стари срп. зап. и натписи I. број 832. и 833.) Кораћи, селиште у Клопоту у Братоножићима. Кораћи, срб-љачка породица у Васојевићима. Корaћ-Дô на Пелеву Бријегу у Братоножићима.

Пермија, село у вучитрнској области.

Село Варсаково у штипској области. Породица Варсаћевић у Мирковцима у Скопској Црној Гори.

Село Крабања у области Кочана.

Таор, крај у скопском санџаку у углу ријеке Пчињен и Вардара. Таор село у ужичком округу. Тауре, џемат и породица у селу Лесковицама у Колубари; поријеклом из Гор. Колашина. Таврићи, породица у Милутовцу у Темнићу у Србији.

Село Мотичан у приштевској области. Мотике, породица у Дробњаку.

Бенцун, Бенцуз, Бенцо, породична презимена у дабробосанским парохијама Зеници, Бусовачи, Вуковском и Живиницима. (По Шематизму за год. 1884., 1885. и 1886.).

Бањани, област у Црној Гори (прије у Херцеговини). У 14. стољећу су овдје били Власи Бањани.

Кораћ, породично презиме у многим крајевима Босне и Херцеговине. Кораће, село близу Босанског Брода (С. К. 25. XVIII. $^{6}/_{10}$, $^{7}/_{10}$).

Паремије (Парамишине) махала у прњаворском котару сјеверно од села Љешње (С. К. 26. XVII. $^{2}/_{9}$). Исто у Шематизму од 1882. под именом Паримије.

Породица Варсаковић у парохији Врелу у бихаћком протопресвитерату.

Крабања, вис и поток у планини Коњуху у источној Босни (С. К. 28. XIX. $^{8}/_{10}$).

Тахорски Бријег (С. К. 29. XIX. $^{4}/_{10}$) у сребрничком котару сјевероисточно од Сребрнице.

Мотике, села и махале на више мјеста у Босни.

[1]) Ми смо напријед навели неколико примјера за етничку заједницу Херцеговаца и становника Скопске Црне Горе. Томе ћемо додати још нешто што се односи на херцеговачке Бањане. У Скоп. Црној Гори кажу тупан мјесто бубањ. У херцеговачким Бањанима имају села Гор. и Доњи Тупањ. У Гор. Тупању се једно поље зове Ливерово Поље. Име Оливер је Србима дошло преко балканских Франака (Латина) у 13. вијеку. Један велики властелин цара Душана се звао Оливер. Отуда из Старе Србије пренесено је име у крајеве данашње Херцеговине. Један савременик војводе Сандаља звао се Покрајац Оливеровић (Стари срп. записи и натписи I. број 268). Гроб му је у Врхпољу у билећком котару.

Јагошце, село у ђаковичком крају. Јагјерци, село у скопском крају. Јагорско, село у кичевском крају. Јагоштица у Србији у ужичком округу до границе вишеградског котара (С. К. 30. XX. $^{5}/_{10}$).

Јагаре, село крај Бање Луке. Јагаруша, извор у селу Угорском код Сарајева. Јагорско вис у сарајевском котару (С. К. 30. XVIII. $^{8}/_{10}$).

Село Шурланци у области Ресна у Маћедонији.

Породица Шурлану више парохија сјеверозападне Босне.

Јастребов: Подаци за истор. српске цркве стр. 209.:

Католичко село Шатаре у Скоп. Црној Гори.

Шатаре, породица у парохијама Травник, Бугојно, Оборци и Герзово.

С. Томић: Скоп. Црна Гора, Насеља III.:

Зотовићи: породица у селу Мирковцима.

Зотовићи, породица у Љубомиру у Херцеговини.

Из наведених се примјера види како су исељеници из далеких крајева средње Албаније доспјели на сјевер, као Кучи и Љухари у област данашњих Куча и оснивачи села Карине у Осату. Из сјеверне Албаније су дошли братоножићки Букумири, васојевићки Вајмеши и херцеговачки Ибаљи. Ови су досељеници изгубили потпуно свако сјећање на земљу одакле су. Из тога закључујемо, да њихово доселење датира из далеке прошлости, најдоцније из времена када су Турци заузели њихову стару постојбину. У исто би вријеме могле падати миграције оних пастира, што су кренули из области сјеверно од Шара и Скопске Црне Горе. Неки као н. пр. Бањани, Дробњаци и Малешевци још и прије[1]). Ако узмемо, да су и Турци кренули пред собом пастире, онда падају у турско доба сеобе Мируша и Пилатоваца[2]) у Билећке Рудине; Дулића, Надинића и Мучибаба у Гацко; Лопата и Сјеножећана у Васојевиће: Мотика у Дробњак: Готовуша к Плевљима. Ово преселење би одговарало првој етапи влашкога кретања с југа на сјевер, о чему је говорено напријед. За Кундеге, Мађере, Бенцуне, Таоре, Шурлане и Шатаре можемо тврдити поуздано, како ће се видјети напријед, да су их Турци преселили у другој поли 15. стољећа или нешто касније.

Овим смо се примакли к сјеверозападној Босни и дошли смо до решавања нашега главнога питања т. ј. до питања одакле потјече православно становништво сјеверозападне Босне. Што се тиче времена досељавања стекли смо увјерење, да досељавање није извршено у једанпут. Томе је доказ насељавање сјеверне Далмације, на коју се морамо такођер обазријети с разлога, што су исте политичке прилике изазвале истодобна насељавања у Далмацији и у Босни. На Далмацију се морамо осврнути и с тога, што су доцнијих времена све до

[1]) Бањани су доселили прије 1319., Дробњаци прије 1365., Малешевци прије 1397. Jireček: Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien I. стр. 33.

[2]) Пилатовци се спомињу 1430. год., те су морали доћи прије тога времена. Jireček: Die Wlachen und Maurowlachen. Sitzungsberichte der königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften in Prag. 1879. стр. 114.

у садашњост Далматинци насељавали сјеверозападну Босну. Ове насељенике у Босни зову Каурима.

Утврдити вријеме досељавања појединих досељеничких група, а да и не говоримо о појединачном досељавању, није лака ствар ни за Далмацију, а за сјеверозападну Босну је скоро немогуће без испитивања традиција у самоме народу. Ми додуше имамо нешто историјских података и других знакова помоћу којих можемо констатовати неколико периода досељавања у Далмацију, за Босну највише четири. Али ни за Далмацију нијесмо сигурни, да ће нам низ досељеничких периода бити без празнине.

Најстарије познато досељавање пада у вријеме цара Душана, који је преселио неке Херцеговце у крајеве око Клиса и Скрадина.[1]) Вјероватно је да су то они Власи, који се послије налазе у Лици на Велебиту год. 1433. и у Цетини год. 1436. (Lopašić, Bihać i bihaćka Krajina, Dodatak, документ III. и IV.) Наша претпоставка добива потврду тим, што се један од тих Влаха зове Томаш Аладинић (докум. III.), дакле именом, које данас носи једно село у херцеговачким Дубравама. Факат да се име Аладинић више нигдје не налази искључује сумњу, да је Томаш од онога братства, које је основало село Аладиниће. Овоме раноме доселењу припада црква Вазнесења Христова у селу Цетини у парохији Врлици (кнински протопресвитерат) основана 1389. године.

Није нам познато, да ли је брзо иза овога досељења, још прије почетка 15. стољећа, било каквога досељавања у сјеверну Далмацију. Ако га је било онда би црква у Цетини могла прије њему припадати, него оном досељењу из Душанова времена. У 15. стољећу је било досељавања. На основу података о постанку неких православних цркава у задарском и книнском протопресвитерату можемо констатовати два три периода досељавања у 15. стољећу[2]). С обзиром на светитеље, којима су цркве посвећене мислимо, да су у 15. стољећу дошле породице, које су славиле као своја крсна имена св. Николу, Ђурђа, Петра, Арханђела и Стевана (љетњега)[3]) Досељени Ђурђевштаци су били барем дјеломично од братства Пађенâ из Билећких Рудина, јер држимо да није пуки случај, што је црква у далматинским Пађенима посвећена ономе свецу — св. Ђурђу — кога данас славе Пађени у Босни[4]). За Аранђеловштаке и Петровштаке можемо само нагађати, да су, први, из крајева гдје су Васојевићи, Озринићи, Пипери и, може бити, арбанаски Крастенићи[5]), а други са ријеке

[1]) Додијер: Херцеговина. Насеља срп. земаља VI. стр. 163. по Н. Милашу: Православна Далмација.

[2]) Црква у Кули Атлагића грађена 1440., у Пађенима 1456., у Голачи 1458., у Книнском Пољу 1468., у Мирању 1490. Шематизам православне епархије далматинске и истријске за год. 1907. стр. 25.—30.

[3]) Да су оснивачи цркава имали обзира на своје крсне славе, мислимо да је несумњиво. Познато је, да Никшићка Жупа даје другим крајевима силне Лучинштаке, а у њој је гласовити манастир св. Луке. У требињском крају има неколико цркава посвећених св. Клименту, а из тога краја долазе Клименштаци. У Врхпољу у Билећким Рудинама има црква Јоакима и Ане, а у томе су крају одавно неке породице, које славе тога свеца. Оваквих би примјера могли навести још много.

[4]) У Билећким Рудинама има цијелих цркава и црквених рушевина посвећених св. Ђурђу.

[5]) Милош Велимировић (Гусињска нахија с погледом на Малесију. Годишњица Чупићеве Задужбине књ. 32. стр. 345.) спомиње неке традиције о сродству Арбанаса Крастенића са Васојевићима, Озринићима и Пиперима. Те су традиције споменуте и у дјелу о црногорским

Зете (Јиречек: Историја Срба стр. 173.). Може бити да су напријед споменуте Мацуре, који славе св. Арханђела, дошли у сјеверну Далмацију овога времена. Никољштаци би могли бити из Куча или Братоножића. Исто тако и Стефањштаци, јер је љетни св. Стефан кучка прислужба.

У вријеме задњих деценија 15. стољећа пада без сумње насељавање босанских брдских крајева, који су граничили са мљетачком и угарско-хрватском државом и са јајачком и сребрничком бановином. Турци су из финансијских, а још више из војничких разлога морали одмах, чим су узели Босну, почети са насељивањем босанских граничних крајева православним елементом из унутрашњости. За Далмацију је констатовано, да је православни народ из Босне, Херцеговине и Старе Србије насељен по сјеверној Далмацији 1523.—1527.[1]) Аналогно овоме можемо са великом сигурношћу тврдити, да је и у Босни одмах по освојењу настало колонисање. Овоме у прилог иде и то, што се око год. 1530. спомињу Срби у Гламочу, Унцу и на извору ријеке Уне и већ желе да пређу на аустријско земљиште, а други су још 1526. године прешли и населили се по Жумберку.

Овоме периоду — 1523.—1527. — насељавања Далмације одговара постанак неких цркава, њих девет, у задарском, книнском и скрадинском протопресвитерату, које су основане 1524. и 1537. или од прилике тога времена (Шематизам православне епархије далматинске и приморске и истријске за год. 1907.). Овога пута су опет доселили Ђурђештаци и Никољштаци, али и знатан број Лучинштака (двије цркве св. Луке). Уз њих Петровштаци, Илијнштаци и они, који славе Ћирика и Јулиту. За Лучинштаке претпостављамо са великом вјероватношћу да су од Никшића. Овога пута је, може бити, дошла и основала село свога имена продица Жагровић из Старе Србије или из кога нешто сјевернијег краја[2]). Може бити да имамо у селу Ђеврскама спомен на какве дошљаке из села Дјевора у средњој Неретви. (У Ђеврскама црква св. Илије из год. 1537.).

Ако се ослонимо на постанак цркава као на доказно средство и претпоставимо, да између досељења и грађења цркве није пролазило много времена можемо у 16. стољећу констатовати још двије периоде досељавања у сјеверну Далмацију: једна прије 1567. до нешто прије 1574., друга прије 1590.[3]) У првој периоди су доселили Ђурђевштаци и они, што славе Јоакима и Ану. У другој периоди су дошли Јовањштаци, Илијнштаци и Никољштаци. Илијнштаци би могли бити из данашње јужне Херцеговине, гдје је прије био врло раширен култ св. Илије[4]).

Васојевићима (Насеља II. стр. 536.). Из тога закључујемо, да је Арханђео заједничка слава за сва четири племена. Из прве поле 15. стољећа датирају прве вијести о овим племенима, али то не искључује, да су они били ту и прије.

[1]) Дедијер: Херцеговина стр. 163. по Милашу: Православна Далмација.

[2]) Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи I. број 158. има натпис на гробу Тодора, сина Жьгра номика у Призрену из год. 1387. У Сарајеву има махала Жагрићи.

[3]) Црква у Смоковићу грађена 1567., у Брибиру 1574., у Бенковцу и Марковцу 1590., у Братишковцима 1592.

[4]) Многа брда у јужној Херцеговини носе име св. Илије; вјероватно с тога, што су ту некада биле цркве посвећене св. Илији. Црквених рушевина и цијелих цркава св. Илије има и данас у знатном броју по јужној Херцеговини.

Одмах иза ових досељавања било је једно прије 1618. у задарски и шибенички протопресвитерат и у Цетину (црква у Жегару, Дрнишу, Врлици и Стрмици). Дошли су Ђурђевштаци, Великогоспођинштаци, Јовањштаци и Никољштаци. Је ли се ко досељавао брзо иза 1618., а много прије 1682. не знамо. Али мислимо, да је била једна сеоба нешто прије 1682., јер су ове године грађене цркве у Обровцу и Бргуду у задарском протопресвитерату. Дошли су Лазаревштаци и Тројичинштаци. Тројичинштаци су однекле из јужне Херцеговине, Боке или сусједних крајева Црне Горе. Пошто су Турци ових времена изгубили Имотску Крајину прешло је 1717. год. са архимандритом Стеваном Љубибратићем 180 породица из Херцеговине, у тај крај. Једни су били из Зубаца. Од прилике истога времена или нешто прије прешли су браћа Новалићи са 40 породица у Неретву.[1]) Даља досељавања нам нијесу позната.

За сјеверозападну Босну смо аналогно Далмацији претпоставили и нешто доцнијом појавом велике масе православнога народа на граници утврдили досељење одмах пошто су Турци узели Босну. Као год што су у Далмацију долазили досељеници на махове, морало се и у Босни вршити досељавање на исти начин. И као год што су Турци ширили своју државу према сјеверу на махове тако су се догађала и досељавања. Турци су у главном око 1480. држали област око Купреса, Дувна, Хлијевна, Гламоча и изворни крај ријеке Унца, један комад земље у горњој Пљеви и на Сани до Каменграда, Скопље, Лашву и Влашић, источну Босну са Маглајем, Власеницама и Зворником. Свуд туда су Турци из војничких обзира морали насељавати Србе, који су као мартолози и други нередовни војници чували границу, четовали и у правилноме рату војевали на турској страни. До 1503. су турске границе на сјеверу од прилике исте, али су се иза тога брзо мијењале. Турци су 1512. узели сребрничку бановину. Од јајачке бановине су држали Угри и Хрвати још само доњу Пљеву и врбаску долину од Јајца до Саве. Од 1514.—1528. отели су Турци Лику и Крбаву, а 1528. и остатак јајачке бановине од Сокола и Јајца до Саве. Насељавање сјевероисточне Босне могло је почети одмах послије 1512., а крајева око средњег и доњег Врбаса послије 1528. По неким знацима судећи у ове су крајеве дошли колонисти из Србије, тадањег смедеревског санџака. Ми смо у сјеверној Босни нашли Бубањ као изворско име: у брчанском, дервентском и новском котару[2]). На основу овога имена смо напријед кушали доказати етничку заједницу народа у западној Србији и сјеверозападној Босни. Но ми имамо и директну потврду за ову претпоставку. То је савремени путник Бенедикт Курипешић, који је 1530. прошао Босном скроз од Кладуше преко Кључа и Сарајева. Он вели, да су Турци довели Србе из смедеревског санџака и населили их по Босни.

Досељеника је овога времена морало бити већ много по сјеверним и сјеверозападним крајевима Босне. Једна их вијест из год. 1530. спомиње под именом Влаха око Срба, у Унцу и у Гламочу (Lopašić: Bihać i bihaćka Krajina стр. 69. и 70.). Ко су били ти Власи види се по имену једнога њихова старјешине, који се звао Ладислав Стипковић. Могло је бити досељавања у групама и послије. Год. 1551. јавља генерал Ленковић да су Турци довели из унутрашњости више хи-

[1]) Дедијер: Херцеговина стр. 163. по Милашу: Православ. Далмација.

[2]) Други локалитети са именом Бубањ добили су своје име по свој прилици од герзовске породице Бубањ, која је своје име могла добити од изворног имена.

љада Морлака или Влаха и да су их населили око Срба и Книна. Вјероватно је, да је пред крај 16. стољећа Хасан паша Предојевић довео из Херцеговине своје сроднике и друге и настанио их у крајевима око ријеке Уне. Без сумње је велика сеоба пред крај 17. стољећа донијела досељеника и овоме крају, али за то немамо никакве историјске потврде. У народу сјеверозападне Босне сачувао се таман спомен на поријекло из Херцеговине и Старе Србије. Али баш с тога што је таман, доказ је велике старости досељења.

Сјеверна Далмација и западна Босна. На неким смо мјестима напријед са мањом или већом вјероватношћу констатовали појединачне случајеве досељења у сјеверну Далмацију. На основу истоветности имена закључили смо, да су се хвостански Кундези и Тучепи и ибарски, евентуално арбанаски, Лигати населили у јужном дијелу сјеверне Далмације, а братоножићке Мацуре у сјеверном. На основу црквене славе и истога имена констатовали смо могућност досељења билећких Пађена у кнински крај. Изнијели смо могућност да су Илијевштаци и Аћимовштаци из јужне Херцеговине, а Тројичинштаци такођер отуда или из крајева Боке Которске и Црне Горе. Другим кршњацима у сјеверној Далмацији смо тражили стару постојбину даље југу и југоистоку све до призренског краја.

Наше претпоставке и могућности, у колико се тичу Херцеговине као матице далматинских досељеника, оснивају се и на географском положају Херцеговине. Њено непосредно сусједство са Далмацијом чини је земљом, у којој морамо у првом реду тражити постојбину већине досељеника у сјеверној Далмацији. Али се Херцеговина и као пролазна земља, уметнута између Далмације и земаља, које су Херцеговини на југу и југоистоку, мора имати у виду. Преко ње су несумњиво прелазили исељеници из Црне Горе, Брда и још даљих крајева. Ми би на основу географског сусједства Далмације и Херцеговине и на основу утврђених сеоба православног елемента могли данас очекивати један непрекинут појас православног народа од Херцеговине до у сјеверну Далмацију. Али није тако. Између обје области православних насеља утиснуо се један широк католички клин, који обухвата сјеверну Херцеговину и јужни дио сјеверне Далмације. Ово не можемо објаснити ничим другим осим претпоставком, да су сеобе православнога народа у сјеверну Далмацију извођене по плану: У старој постојбини је већ одређен циљ сеобе, па је народ отишао директно тамо прелазећи преко других пространих крајева. Овако су, мислимо, вршене све сеобе у групама. За појединачна досељавања, која су кроз стољећа стално вршена и код којих су разне околности пуне случајности одлучивале гдје ће се ко настанити, нашли смо један пут, којим су ишли исељеници из Херцеговине у западну Босну. То је један појас старих православних насеља, који се пружа од Мостара преко Блата и Ракитна до Дувна. Овдје је Дедијер (Херцеговина) констатовао у Блату и околини традиције о угледним православним породицама, које су ту биле, па се дијелом истурчиле и искатоличиле, а дијелом ишчезле. Додуше овај појас, по Дедијеру, није потпун, јер у низу православних насеља фали онај дио, што спада на Ракитно. Може бити, да је то с тога, што тај комад није тачно испитан.[1]) Али све кад и не би било тако ми остајемо при

[1]) На специјал. карти Аустро-Угарске смо нашли и на празном простору трагова од старих православних насеља. Тако између Ракитна и Блата има планина Варда (32. XVII. 3/10) и Бован (32. XVII. 2/10). Позната је православна породица Бовани у љубињском котару и

својој тврдњи, јер нас у том потпомажу традиције православних породица у Дувну, које доводе своје поријекло из Херцеговине и Црне Горе. За њих је ово најкраћи и најзгоднији пут. Што оваквих путова нема и даље на западу мислимо да је узрок у томе, што је на десној страни Неретве пространа католичка област Броћно, која је имала неку автономију. Без сумње су католици у Броћну имали и право и власт недати, да се између њих насељава елеменат друге вјере.

Уваживши све ово вјерујемо, да се православни Херцеговци нијесу селили појединачно у сјеверну Далмацију и западну Босну преко широке католичке области на десној страни Неретве, већ само у групама са одређеним циљем. А пошто су спомени о сеобама тамни знак је да су миграције извршене давно. То ипак не искључује сваки случај појединачнога досељења из млађега времена, али га је изузевши Дувно било у малој мјери. Но није искључено, да су и Дувњаци дошли у групи, јер њихове традиције датирају из знатно далеке прошлости. А осим тога ми смо констатовали једну групу гатачких досељеника у Дувну.

Прећи ћемо сада на констатације појединих досељеничких породица, чије се досељење и стара постојбина могу установити помоћу истоветности имена или другим којим начином. Најприје ћемо извршити констатације у Далмацији сјеверно од Неретве. Овај крај строго узевши и не спада у оквир наших испитивања, али се морамо њим бавити као и са пограничним дијеловима југозападне Хрватске с тога, што је Далмација стајала с Босном у наизмјеничном давању и примању народа, а с Хрватском с тога, што је Босна за један дио њена становништва била пролазна земља.

На херцеговачком земљишту близу Љубушкога, али у близини данашње далматинске границе има село Хардомиље (33. XVII. $^3/_{10}$)[1]. Сумња је искључена да овдје имамо једно братоножићко насеље и то из даље прошлости. У братоножићком селу Павличићима зове се једно земљиште Ардомиле, у чијем се имену крије име некакве породице, о којој се данас ништа не зна. Братоножићко поријекло Хардомиља и велика старост досељења потврђује се и на други начин. Недалеко од љубушких Хардомиља има у селу Опличићима (Дубраве) породица Хардомеље, која о свом поријеклу не зна ништа више, него да је од Љубиња из села Жабице. Делијер барем ништа више не наводи. Они славе св. Петку, а то је преслава братоножићког племена. — Не знамо, да ли у селу Будимлијићима (32. XVI. $^3/_{10}$) западно од Подстрања имамо спомен на досељенике из Будимље на Лиму или из угарског Будима; као ни то, који су Селаци основали три истоимене махале (32. XVI. $^9/_{10}$), да ли старовлашки Селаци или досељеници из села Селаковића код босанске Фојнице и од Селакове Куле у сливу Неретвице. — Каражe (31. XV. $^{10}/_{10}$) у средњој Цетињи би могли бити из Дробњака или из Васојевића а оснивачи села Биорине (31. XVI. $^6/_{10}$) под Камешницом с цетинске стране из Бихора на Лиму. — Блискове (29. XIV. $^{10}/_{10}$) код Книна сјећа на Блишкову у изворном крају

Бијелом Пољу код Мостара. У самоме Ракитну зове се једна махала и једна планинска партија Влашани (31. XVII. $^7/_{10}$).

[1]) Ми ћемо се од сада често служити наводима из спец. карте Аустро-Угарске. Да заштедимо труда и простора од сада ћемо изостављати знак С. К., јер се и без њега могу познати наводи из спец. карте.

Ћехотине. — Село Риђане у парохији Звјеринцу (кнински протопресвитерат) именом одаје, да су му оснивачи из племена Риђана изнад Рисна. — Досељеници из Хаса у Васојевићима мора да су основали село Ашане (29. XIV. $^{4}/_{10}$) у Плавну, а Кричи из Потарја село Кричке у истоименој парохији (шибенички протопресвитерат). — Оснивачи села Крњеуве у брибирској парохији (скрадински протопресв.) ваљда су од Крњеушића из Зубаца.[1] — Из Црне Горе или из Брда су оснивачи Косорâ у парохији Врлици (имотски протопресв.).[2]

Херцеговачког су поријекла они, који су дали име Херцег-Гомили (32. XVI. $^{9}/_{10}$) код Макарске, и они даље на сјеверу који имају породично име Херцег.[3] У Совићима (32. XVII. $^{1}/_{10}$ Бобанова Драга) су били некада досељеници из Херцеговачких Бобана или од Дурмитора (Бобан, катун јужно од Дурмитора). — Одавићи (32. XVI. $^{3}/_{10}$) код Имотскога су такођер херцеговачког поријекла, као и оснивачи Небрижевца[4] (32. XVI. $^{4}/_{10}$). — Код Врхгорца (32. XVII. $^{1}/_{10}$ Мотокита) су се настанили Рудињани са Мотоките и (32. XVII. $^{1}/_{10}$ Котези) поповски Котези. — У доњу Цетину (32. XVI. $^{2}/_{10}$ Мерћеп) су доспјели Мерћепи из данашње Херцеговине или из Риђана. — Под Камешницу (31. XVI. $^{7}/_{10}$ Pocarnje) су се смјестили љубински Поцрњи (некада Власи Подцрњи) и (31. XVI. $^{6}/_{10}$ Aptovac) становници гатачког Автовца. — Код Врлике има Балаћа (30. XV. $^{1}/_{10}$) који су, може бити, са Балаћуше у селу Грабу у Зупцима. — У парохију Бaљке (шибенички протопресвитерат) и село Мириловић у истој парохији дошли су Рудињани са Баљака и од братства Мириловића. — Даље к сјеверу у Равним Котарима и код Книна има Ћеранића, који су по Дедијеру (Херцеговина стр. 166.) Гачани[5]) Угарчића (29. XIV. $^{7}/_{10}$ Ugherčić) по Јиречку (Staat und Gesellschaft II. 24) Невесињци или Љубомирци[6]). — Бендери[7]) у Плавну (29. XIV. $^{4}/_{10}$) су из Веље Међе у Попову. На босанској страни у брдима изнад хлеванског села Губина има Бендеровића Локва (30. XV. $^{4}/_{10}$). — Село Лишани у парохији Мирању (задарски протопресв.) сјећа на село Лишане у Бијелом Пољу код Мостара.

У западној Босни, у коју рачунамо крајеве око Дувна, Купреса, Гламоча и хљеванску област са Граховом, послужићемо се уз имена и крсним славама, колико буде могуће. Тако ћемо радити и код свих других крајева у сјеверозападној Босни. При истраживању у Далмацији то нам није било могуће,

---

[1]) У селу Ртијешу крај Буне у Херцеговини има породица Крњеушићи, која је из Зубаца. У Зупцима нема више Крњеушића.

[2]) Косорићи, породица у Дробњаку; Косор, група од три села у Кучима.

[3]) На више мјеста по Херцеговини има географских објеката, који су названи именом Херцег, као н. пр. Херцегова Бара у Доњем Пољу у Невесињу, Херцегова Градина у Гацку и у Опутној Рудини. Народ ова имена приписује Херцегу Стјепану. Али ми мислимо, да није тако, већ да су ово трагови од неке породице или братства, које се звало Херцег. И крсна слава Херцега у Босни, Лучиндан, води у Херцеговину (у старим границама) и то у Никшићку Жупу и околину.

[4]) Земљиште Небреговина у селу Ђедићима у Шуми.

[5]) Више смо склони вјеровати, да су Ћеранићи од дробњачких Ћеранића-Абазовића.

[6]) У Љубомиру има и данас село Угарци.

[7]) У Пирагићима и у Циновој Махали у Невесињу има породица Бендераћи, која је из Корјенића. Слави св. Јована, а прислужује Великој и Малој Госпођи. Прави Бендери су у Вељој Међи.

јер нијесмо имали података о крсним именима. Тражићемо истоимене породице у овоме крају и у другим крајевима, нарочито такве породице, које имају истога светитеља као крсно име. Ми ћемо се послужити и материјалом из таквих крајева одакле нијесу никако могли доћи исељеници овамо. Али само из оних крајева, који су примали дошљаке из истих области с југа одакле су могли доћи досељеници и у овај босански крај.

У овоме се крају може опазити, да су досељеници долазили у групама и настањивали се један крај другога како су становали и у старој постојбини. Такве двије групе чине насеља Рудињана, једна у сјеверном крају Хљеванског Поља покрај Ждраловца, друга у изворном крају ријеке Шујице. Чини се, да су тако дошли и неки Гачани, који су се настанили по источној и јужној ивици Дувањског Поља.

Досељено становништво ових крајева није из саме Херцеговине, већ га има и из даљих крајева. Најприје ћемо навести насеља и породице, за које мислимо да им је поријекло из веће даљине.

На досељенике из даљих крајева, од Лима и Ћехотине, сјећају имена врела у Бушком Блату, Кучинуша и Црљеница (31. XVI. $^{2}/_{10}$) и село Комарани (30. XVI. $^{7}/_{10}$) у Хљеванском Пољу [1]). — Крај извора Лопатинца и у махали Лопатици (30. XVI. $^{7}/_{10}$) близу ријеке Стурбе настанили су се, може бити, Васојевићи Лопаћани. — И граховске Пехуље [2]) (29. XV. $^{2}/_{10}$, $^{8}/_{10}$) су могли основати Васојевићи од брда Пеха и села Пеховца. — У Катанића Долу (29. XVI. $^{7}/_{10}$, $^{8}/_{10}$) су се настанили Катане из Дробњака. У овим крајевима Катанића има сада само у парохији Вуковско (бугојански протопрес.). Они и њихове раселице по другим крајевима сјеверозападне Босне славе св. Николу, неки св. Ђурђа. Катане у Дробњаку славе св. Ђурђа, а преслављају св. Николу. — Дробњаци су и Лугоње, породица, која данас живи у парохијама Вуковско и Равно (бугојаански протопресв.). Држимо их за Дробњаке по њихову крсном имену Ђурђев-дану и с тога, што смо нашли Лугоња Ђурђевштака у Колубари (село Ракари), који су старином из дробњачких Језера. — За Калабе у хљеванским и гламочким парохијама не можемо тврдити, да су Дробњаци, јер нијесу Ђурђевштаци или Никољштаци као дробњачки, већ су једни Стефањштаци други Јовањштаци. Калаба Стефањштака поријеклом из Дробњака има у селу Брезовицама у Колубари. Те по томе остаје ипак сумња да су и наше Калабе Дробњаци [3]). — Исти је случај са Цепинама у Пехуљама у Грахову. Њихово име нас сјећа на земљиште Цепине у кучком Кривом Долу. Али не славе ни једну кучку славу, већ св. Јована. Цепине би могле бити из још веће даљине, тамо од Скопске Црне Горе, гдје има породица Цепови у селу Чучеру, која слави св. Јована. — Село Дебељак у парохији Стекеровцима у Гламочу (29. XV. $^{5}/_{10}$) упућује нас именом, да му тражимо осниваче у у Братоножићима, Васојевићима и средњем Полимљу (Дебељ-До, Дебељак, по-

[1]) Кучин, село крај Лима испод Пријепоља. Црљенице село код Плеваља. Комаран крај на лијевој страни Лима испод Бијелог Поља.

[2]) Пеулића, који су сигурно раселице из Пехуља, има у неколико парохија у сјеверозападној Босни. Славе четири различите крсне славе, од којих није ни једна васојевићки св. Арханђео. Али би неки могли бити из васојевићког Шекулара, гдје се слави св. Ђурађ, јер у три парохије има Пеулића Ђурђевштака.

[3]) Калабе у парохијама Бистрици, Прњавору и Новом Граду славе св. Ђурђа. Ако им је ово старо крсно име, онда су прави Дробњаци.

родица Дебељевићи). — Под сумњом кучкога поријекла су и Лукачи у хљеванском, гламочком и уначком крају, који славе св. Јована. Лукача има и у сјеверној Далмацији (29. XIV. $^{9}/_{10}$) па би босански Лукачи могли бити отуда, али дакако као новији досељеници. Они су могли доћи у Далмацију врло рано, јер се спомиње Влах Лукач Милуновић у Лици на Велебиту год. 1433. (Lopašić: Bihać i bihaćka Krajina. Dodatak, документ III.) На њихово поријекло из Куча наводи нас име Лукачева Дола у кучком селу Убаоцу и породици Лукачевићи у истом селу, која је ту живјела до 1688. године. На планини Кругу изнад Хлијевна су били дошљаци из села Круга у старој Црној Гори (Цуце). — Породица Арнаути у неколико хљеванских парохија, која слави Ђурђевдан, без сумње је однекле са међе српског и арбанаског народа. Али не спада међу најраније дошљаке по своме имену. — Село Бранешци у Гламочу (29. XV. $^{10}/_{10}$) сјећа нас на истоимено село негдје у Старом Влаху, а породица Шапоње у Тишковцу (Грахово) на село Шапоње код Нове Вароши, дакле опет у Старом Влаху. Само се код једних и других Шапоња не слажу крсна имена. Тишковачке Шапоње славе св. Василија, а Шапоње, што су из нововарошког краја доселиле у Доње Драгачево, славе св. Стефана. — Из Старога Влаха би могле бити и ове породице: Шолаје, Јаракуле и Козоморе (или Козомаре). Шолаје, чије је име доста раширено по сјеверозападним крајевима српскога народа, живе на овим странама у гламочком протопресвитерату и даље изван Гламоча у травничком и бугојанском протопресвитерату. Босанске Шолаје су Ђурђевштаци. Тражећи им сродника по другим крајевима мислимо да смо их нашли у Шолајима у селу Милатовићима (Горње Драгачево), који су поријеклом из студеничког села Шолаћа. Ови славе св. Алимпију. Но пошто у неким крајевима југозападне Србије, па и у Ибру, овога свеца зову св. Ђорђе Алимпије мислимо да су обадвоји некако и по крсном имену исто. — Јаракуле у парохији Камен гламочког протопресвитерата рачунамо у старовлашке досељенике, и то можда од чувене властеоске породице Рашковића.[1]) Ми смо нашли, да је у 18. стољећу био кнез у Старом Влаху Јаракул Братул из породице Рашковића (Јов. Радонић: Зборник историјских докумената у збирци Књиге Матице Српске, документ 161.). — Козоморе или Козомаре, који славе дијелом Ђурђевдан, дијелом Јовањдан, живе у парохијама хлевањског и гламочког протопресвитерата. Козоморе по другим протопресвитератима су без сумње раселице ових. Презиме њихово сјећа на планину Козомор код Нове Вароши, те су вјероватно дошли отуда. — Из доњег Полимља од села Мокронога су били оснивачи дуваньских и уначких Мокронога[2]) (30. XVI. $^{9}/_{10}$ и 28. XV. $^{7}/_{10}$). Између ових и полимских има и у височком крају село Мокроноге (29. XVIII. $^{8}/_{10}$) у па-

---

1) Ми не знамо које крсно име славе старовлашки Рашковићи. Али мислимо да славе Никољ-дан. Ми смо нашли на спец. карти Аустро-Угарске (29. XIV. $^{9}/_{10}$) један крај близу Книна, у коме су четири махале са именом Рашковић и међу њима цркву и капелу св. Николе. У парохији Божићима у дубичком протопрезвитерату има породица Рашковић, која слави св. Николу. Вјероватно је, да је од далматинских Рашковића. Јаракуле славе такођер св. Николу.

2) Уначке Мокроноге по политичкој административној подјели спадају Гламочу. Али по административној подјели православне добро-босанске епархије спадају уначком протопресвитерату, а не гламочком. Пошто црквена административна подјела одговара ранијој турској политичкој подјели Мокроноге су прије и политички спадале Унцу. Ми смо цио изворни крај ријеке Унца из орохидрографских обзира урачунали у уначку област.

рохији Кралупи. — Кошчицама у Тишковцу одговарају презименом Кошчицовићи у селу Глувом у Скопској Црној Гори. — Из Боке би могли бити Буре у Хлијевну и Гламочу. Презиме им сјећа на властеоску породицу Буровиће у Боки Которској, од које су и требињски бези Ресулбеговићи. На путу од Боке према овим крајевима има пашњак Буровац у селу Кременом Долу (јужнохерцеговачка Површ). — Умољачки Поток (30. XVI. 5/10) на Купресу сјећа нас на село Умољане са границе сарајевског и коњичког котара под планином Бјелашницом.

Херцеговачког су поријекла, како је речено напријед, Угарци, којим се именом зове једно село у Грахову (29. XV. 1/10). Вјероватно је да су граховски Угарци од оних у Плавну у Далмацији, јер управо преко Грахова води пут — стари римски друм — којим су ишли Далматинци у Босну. — Однекле из Бањана би могли бити они, који су дали своје име граховском селу Зебе[1] (29. XIV. 5/10 и 28. XV. 6/10). — У Грахову су се настанили и билећки Малешевци (29. XV. 1/10, 2/10). — Недалеко од њих, крај Ждраловца (29. XV. 9/10 Богдашић и Врбица) смјестили су се други Рудињани из Богдашића и Врбице. — Рудињана са Баљака и из Богдашића било је и у Шујици (30. XVI. 9/10 Баљци и Богдашић), а уз њих и становника из поповског села Галичића (30. XVI. 9/10 Галичић). — Из Рорачког Дола у селу Церовцу (Шума) или из Доње Трусине[2]) у невесињском крају дошли су у Гламоч Рорићи и основали село Роре (29. XV. 4/10). — Гачана налазимо у Дувну (31. XV. 5/10 Срђани. Борчани, 10/10 Степен) и крај Шеварева Блата (30. XV. 3/10 Казанци). И крај Хлијевна у селу Срђевићима (30. XVI. 6/10, 7/10) могло је бити Гачана (из села Срђевића). — Вукобрати у хљеванском протопресвитерату (парохије Пећи и Тишковац) и на Трнинића Бријегу у Унцу може бити да су од Вукобратовића у зубачком селу Турментима (више их нема). Босански Вукобрати славе св. Ђурђа, а у Зупцима је било, па има и данас много Ђурђевштака. — У гламочкој парохији Камен има породица Белензада[3]), која слави св. Јована. Има их и у парохијама Бугојно и Доњи Вакуф у Скопљу. Њихово презиме сјећа на село Белене с лијеве стране ријеке Дрине изнад Фоче и на село Белениће у Херцеговини између Попова и мора. Нашли смо на спец. карти А.-Угарске лист 29. XIV. 4/10 локалитет Белинића Стаје близу села Бендера у Плавну. Напријед смо рекли, да су Бендери из Воље Међе у Попову. Пошто су обоји у Плавну настањени једни до других можемо по аналогији других случајева тврдити, да су дошли истога времена однекле гдје су такођер ста-

---

[1]) У Сарајевском пољу у селу Војнику има породица Зебе, која је доселила из Бањана и слави св. Николу. На спец. карти А.-Угарске лист 28. XV. 6/10 стоји забиљежено Zebe (Sabljići). Ми не знамо је ли Сабљићима, којих има у више парохија сјеверозападне Босне, старо презиме Зебе, али знамо, да скоро сви Сабљићи славе Никољдан. Иначе смо нашли у другим крајевима имена̑, која сјећају на Зебе, као село Зебинце код Владичина Хана у Врањској Пчињи, село Зебинце источно од Јањева (Т. К. Priština), породица Зебићи у колубарским Дивцима (славе св. Лазара) поријеклом из Јадра, Зебица село у крушевачком округу.

[2]) Доња Трусина се звала прије Рорићи због муслиманске породице Рорића, који су ту становали. Сада Рорићи живе у Мостару.

[3]) Белензада је састављено име од Белен и турско-арапске ријечи заде, те би српски гласило Беленовић или Беленић. Наставак заде се употребљава само код угледних личности као н. пр. шахзаде = царски принц. По томе би Белензаде били чланови неке угледне породице.

новали заједно. Бендери су из Веље Међе, па су по томе и Белензаде или Беленићи из Беленића у доњој Херцеговини, а не од Фоче. Гламочки Белензаде су сигурно из Плавна. — У Вуковском има породица В е л е н и, који славе св. Николу. У фочанском крају крај Таре има село Веленићи, а у Власеницама породица Веленчевићи, која такођер слави св. Николу. Гледајући на име власеначки су Веленчевићи из фочанског села Веленића (правије Веленâ)[1]). Пошто је и власеничким Веленчевићима и вуковским Веленима исто крсно име можемо са великом сигурношћу тврдити, да су обоји од Фоче. — Село Х а л а п и ћ у Гламочу (29. XV. $^{10}/_{10}$) сјећа на село Алапе у сарајевском котару. Али је вјероватније да је ово насеље у Гламочу основано од хрватских Алапића, који су у 16. вијеку живјели негдје у околини Бишћа.

Не знамо одакле су могли доћи у Гламоч Ш о б о т и (29. XV. $^{4}/_{10}$). Име им сјећа на херцеговачке и црногорске Шобе и Шобаје. Крсно име, Митровдан, упућује на кучке Мрњавчиће или још даље тамо у Стару Србију. — И о поријеклу Ђ е р м а н а у парохијама Гламоч II., Стекеровци и Равно можемо само нагађати. Крсна слава ових Ђермана је Марков-дан. У Врањској Пчињи има село Ђерман; у колубарској Бобовој има породица Ђерман, која је из Азбуковице и слави св. Аранђела. У Херцеговини у Љубињу има стариначка муслиманска породица Ђерманчићи.

Гледајући на презимена, која су изведена од обласних и сеоских имена, у овоме крају је било мало досељавања са стране послије 15. и 16. вијека. Неке смо случајеве доселења из Далмације споменули напријед. Далматинског су поријекла и К а у р и у парохији Стекеровцима. Судећи по презименима мало је било и унутрашњега селења. Нашли смо само ова презимена: Г р а х о в а ц, К у п р е ш а к, Д у в њ а к и В у к о в љ а к, из којих се види одакле су дошле те породице.

С к о п љ е. Чудновато је, да овдје не можемо опазити трагова од старог досељавања из Херцеговине и ако је овај крај ближе Херцеговини, него који други, гдје смо констатовали стара херцеговачка насеља, као н. пр. Пљева и горња Сана. Млађих досељеника из Херцеговине има. Јасних трагова од старог доселења су оставили само они, који су дошли из области бившег Новопазарског Санџака и једна породица из Скопске Црне Горе.

Ову породицу по имену Ш а т а р е споменули смо напријед. Овдје она живи у парохијама Бугојну и Оборцима (29. XVII. $^{2}/_{10}$) у бугојанском протопресвитерату. — На тромеђи бугојанског, фојничког и травничког котара има извор Ц и к о т (29. XVII. $^{9}/_{10}$ Zikot vrelo). Мора да су ту кадгод становали дошљаци из лимског села Цикота (у парохији Штрпци вишеградског протопресвитерата). Али није искључено, да овдје имамо примјер повратне сеобе[2]) и да је неко од Цикота из дубичког протопресвитерата основао ово насеље. — Досељеници од Плеваља са потока Сервановца (утјече у Ћехотину) основали су село С е р в а н е крај С е р в а н с к о г П о т о к а (29. XVII. $^{2}/_{10}$). — Некадањи становници села Обораца (29. XVII. $^{1}/_{10}$) у травничком протопресвитерату

[1]) Веленчевић долази од Веленац, а Веленац је човјек, који је дошао из Веленâ.

[2]) По селима око Сарајева, Високог, Зенице и Травника има знатан број породица са презименом Крајишник. Ст. Трифковић (Сарајевско поље, Насеља V.) наводи код многих породица, као Шикмана, Шпира, Шоба, Тинтора, Тубина и т. д. да су недавно доселиле из Крајине. То се исто може констатовати и око Високог по презименима и крсним именима.

су из унутрашњости Санџака, из Обораца (заселак села Ивања) на десној страни Лима близу Бродарева. — За Ковјене, Ковјениће (29. XVII. $^2/_{10}$) у парохијама Бугојну и Оборцима не знамо је су ли се настанили прије овдје или у хлеванском крају (парохија Врбица). Да су обоји једно исто види се како по презимену тако и по крсном имену, св. Николи [1]. Њихови братственици су данашњи Ковинићи, Никољштаци, у селу Љутићима у Полимљу.

Херцеговачког су поријекла, али нијесу давнашњи дошљаци, породице Мостарац и Кадијевић у парохији Бугојну и Вуковић-Галебина у Доњем Вакуфу. Кадијевићи су од манастира Завале у Попову. Ми не знамо имали их тамо још. Али их је било почетком 18. стољећа и били су угледна породица, јер се један од њих спомиње као војвода год. 1718.[2]. — Вуковићи-Галебине већ по свом крсном имену, св. Клименту, упућују, да им тражимо поријекло у околини Требиња. У селу Церовцу у области Шуми има стариначка породица Галеб, која се звала и Саћ, а још раније Радојичић. Они до душе славе св. Стефана. Али ми знамо да је у Херцеговини било промјена крсних имена и да св. Стефан не спада међу најстарија крсна имена у јужној Херцеговини. За св. Климента знамо поуздано да је његов култ у требињској околини врло стар. За то Галебине и Галебе узимамо као једно.

Породица Тузлак и Посавац у Доњем Вакуфу показују именом одакле су.

У овом крају има досељеника, који нијесу српске народности. То су познате Калајџије, по народности Цинцари, којих је највише у Чипулићу.

Унутрашњих досељеника т. ј. оних, који су из неког другог краја сјеверозападне Босне доселили овамо, има такођер. Највише их је из западних брдовитих крајева као што су: Дувњаци, Вуковљаци, Купрешаци, Гламочаци, Прибељци, Срдићи, Загорци, Калабићи и ваљда Белензаде. Из сјевернијих крајева су Крајишници, Томињаци, Јањани и Босанчићи (ови су из околине Бишћа).

Пљева и горња Сана. У овој области има трагова од досељеника из Санџака, из санџачке околине и из Херцеговине. Неки су несумњиво дошли одмах овамо, па су одавде као из нове матице пуштали раселице у друге крајеве. Али код свих нијесмо сигурни, да су дошли директно овамо, јер је ово прелазна област првога реда, у којој се укрштају миграциони путови.

Таква једна несигурна породица су Кор(у)гићи[3], који су основали село овога имена у Јању (29. XVI. $^4/_{10}$). Њих више нема овдје под старим именом, већ их има у Старом Мајдану са крсним именом св. Јованом и у Рујници (бихаћки протопресвитерат) Аранђеловштака. Коругића Јованштака има много у Полимљу. Поријеклом су из Колашина, па рачунамо да су и наши отуда. — Из Шекулара су доселили овамо Девићи (у парохијама Стројице и Варцар); Ђурђевштаци, као и шекуларски Девићи. — Герзовска породица Бубњи, Бубњевићи (28. XVI. $^5/_9$, $^7/_9$, $^8/_9$) у парохијама Бараћи и Герзово могли би бити из оних крајева, гдје се и данас чује ријеч бубањ у значењу извор. То

---

[1]) Ковијанићи у селу Драгову у Левчу (Србија) славе Никољдан. Поријекло им се не зна.

[2]) Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи II. број 2354.

[3]) Један примјер за скраћиване ријечи испадањем краткога вокала. На карти стоји Коргићи, па смо ми исправили у Коругићи.

нам потврђује и једна Бобија (28. XVI. 7/9) у овом крају. — Још из веће даљине су Убавићи, Убовићи у парохијама Герзов, Пецка, Медна, Варцар. Они су морали доћи одонуда, гдје се српски придјев лијеп замјењује србизираним турским придјевом убав, хубав. На путу за ове крајеве остао је траг од неких Убавићи у селу Убавој у вишеградском крају. — На граничне крајеве српског и арбанаског елемента сјећа локалитет Климента (28. XV. 10/10) у Врбљанима. — Опарнице, породица у парохијама Герзову, Барaћима, Гор. Медној и Варцару, и земљиште Опарица у оближњем Доњем Раткову (кључки котар) сјећа нас на село Опариће у србијанском Левчу. Опарнице славе св. Јована, а то исто славе старинци Миленковићи у левачким Опарићима. На путу између Левча и овога краја има село Опара (29. XVII. 9/10) у брдима травничког котара. — Берићима у парохијама Барaћима, Пецкој, Медној, Врбљанима, Волару и Варцару нијесмо нашли нигдје имењака. Њихово крсно име св. Стефан упућује на Црну Гору и Санџак.

Једна породица овога краја, која живи у парохијама Бараћи и Волар, сјећа нас на чудновато име дједа босанског валије Гази Хусревбега. То је породица Гафур, која слави св. Ђурђа. Не само по крсном имену, већ и по другим знацима мислимо, да јој је поријекло у Дробњаку. Познато је, да су се у вријеме Хусревбега водили љути бојеви око Јајца и других градова на Врбасу и Пљеви. У тим бојевима су учествовали и Срби овога краја као граничари. С тога мислимо, да је морало бити неких јачих веза између Хусревбега и породице Гафур. Не можемо пропустити да не упозоримо на двије чињенице, које се односе на свезе између Гафура и Гази Хусревбега. Гафури славе, како је гори речено, Ђурђевдан, дакле крсно име дробњачког племена. Народна традиција, додуше погрешно, тврди, да је Хусревбег погинуо у Дробњаку. Ради тога се намеће питање нијесу ли Гафури и Хусревбегова породица из Дробњака.

Херцеговачког поријекла, из Гацка, могли би бити оснивачи села̂ Шипово и Дуљци (28. XVI. 8/9.). Шипово нас сјећа на гатачке Шиповце, који су старином из Дробњака, а Дуљци на село Дуљиће у Гацку. У парохији Љубиши има породица Дулићи, која славе св. Луку. — Корaћи у Врбљанима и Варцару, који славе св. Илију, могли би бити из јужне Херцеговине. До душе данашњи су херцеговачки Кораћи у Шуми од братства Укропина̂, те славе св. Климента. Но ми смо раније споменули да у јужној Херцеговини има трагова од култа св. Илије. Није искључено да су Кораћи Братоножићи, јер се у братоножићкој области на Пелеву Бријегу сачувао спомен на неке Кораће, који су отишли у Васојевиће. Ако су наши Кораћи из Братоножића они су онда морали отселити у Херцеговину гдје су крсно име св. Николу замијенили св. Илијом, па су тек тада са промијењеном славом дошли у овај босански крај.

Како је напријед речено овај крај је пролазна област, што произлази из њена географског положаја, а види се и по именима оних породица, које су се на проласку овдје задржавале. Овуда је од римских времена, а ваљда и прије, водио друм од Солина до Саве код Бос. Градишке. Овим су друмом ишли исељеници из Далмације и западне Босне на сјевероисток. За то у овом крају и има дошљака из споменутих крајева. Далматинци су Каури и Вишекруне. Из западне Босне су Дувњаци, Купрешаци, Гламочаци (више породица са разним крсним именима), Граховци, Ињци, Билбије, Херцези, Срдићи, Лукачи, Арежине, Кудре, Меселџије,

Балаћи, Домузи, Копање, Калабе, Кесићи. Али има дошљака и са сјеверозапада, јер овуда води пут из Крајине за средњу Босну. Од Петровца и Унца су Бјелајци, Ткркуље, Раце, Балабани, Зељковићи. Из оближњег Скопља су Скопљаци.

Унац и оближњи лички крајеви. Топономастика уначких крајева, нарочито горњега Унца, крије у себи трагове знатног дробњачког насељења. По истим знацима судећи било је међу дошљацима и других Брђана, па Црногораца, Кричâ, Старовлаха и Херцеговаца. Дробњачка су насеља Мотике (28. XV. $^{8}/_{10}$), поток Дробњак (28. XV. $^{6}/_{10}$) и Штрпци [1]). Дробњаци би могли бити и Зорићи, Ђурђевштаци, у три уначке парохије. Али није искључено ни да су из Кричка, јер и тамо има Зорића Ђурђевштака. Зорића има и у петровачком протопресвитерату. — Из Мораче су без сумње Мораче, Никољштаци у овом протопресвитерату и у петровачком. — На кучко или братоножићко поријекло сјећа Пеловац (28. XV. $^{1}/_{10}$). — На Арбанаске Хоте или на неке Брђане и Црногорце, код којих је у обичају име Оташ, сјећа Отасовац (28. XV. $^{2}/_{10}$). — Исто тако Лопарница (28. XIV. $^{5}/_{10}$) сјећа на Арбанасе или на Србе у њихову сусједству. — Трњинићи у три уначке парохије (од којих се једна зове Трњинића Бријег) и њихове раселице по другим крајевима, сви Стефањштаци су из Цуцâ из села Трњинâ. У Колубари у селу Гор. Мушићу има једна породица Стефањштака, која је поријеклом из црногорских Трњина. — О Шоботима, којих и овдје има много, говорено је напријед. — Шеве, Шевићи у уначком и петровачком протопресвитерату и њихове раселице у крупском и дубичком славе Лучиндан. Имењака имају у Колубари, од којих су једни од Сјенице, други из Старога Влаха. Први славе св. Арханђела, други Ђурђевдан. Дакле по крсном имену нијесу исто с нашима. Ако се поуздамо у крсно име нашим Шевама би могла бити стара постојбина негдје око Никшића. — Кукуљева Колиба (28. XIV. $^{5}/_{10}$) у доњем Унцу сјећа на породицу Кукуље, које данас нема. Али има трага од њихових раселица у имену села Кукуље у Лијевчу. Истоимено село има у полимском Комарану (сјеверно од Бијелог Поља). Наше би дакле Кукуље могло бити отуда. — Танкосићи у уначким Бастасима и њихове раселице у бихаћком и крупском протопресвитерату славе Ђурђевдан. У селу Пшанику у Гор. Драгачеву има џемати поро-

---

[1]) Штрпци су политичка опћина у изворном крају ријеке Унца, а спадају гламочком котару. Дијеле се на Горње и Доње Штрпце. По црквеној подјели Штрпци спадају гламочкој парохији Брда, у којој живи породица Штрпци, која слави св. Арханђела. За дробњачко поријекло Штрбаца говори то, што у дробњачкој области под Дурмитором има локалитет Штрбачки Убли (Г. К. Plevlje). Овоме се донекле противи то, што горе споменута породица Штрпци у Унцу не слави дробњачку славу св. Ђурђа. Али, чини се, да то не смета, јер у Дробњаку има знатан број породица, које уз Ђурђев-дан као главну славу славе и Арханђеловдан као прислужбу. Ми знамо за много случајева, гдје су одсељени Дробњаци престали славити Ђурђев-дан и мјесто њега узели прислугу као крсну славу.

Штрбаца има још и изван Унца, али у његовој околини, и нијесу исто са уначким. У Грахову има Штрбаца Никољштака, а у петровачкој парохији Вођеници Ђурђевштака. Једни би Штрпци могли бити однекле са границе српске и арбанаске нације. Ово закључујемо отуда, што смо у босанском Скопљу на Врбасу нашли махалу Штрпци-Арнаути (29. XVII. $^{7}/_{10}$). Може бити да су ови Штрпци из села Штрбаца у Сиринићкој жупи у план. Шару (Г. К. Skoplje).

Како су рано Штрпци дошли у ове крајеве види се по томе, што се год. 1499. спомиње бански војвода Павао Штрбац Козулић као заповједник тврђаве Островице.

дица Танкосићи, који су из села Трудова у Старом Влаху и славе Ђурђевдан. — Ђиласи у три уначке парохије, Никољштаци, су сигурно из сјеверне Далмације, а далматински могу бити однекле одакле су и њихови истоимењаци у Гор. Драгачеву. — Оснивачи Тичева (29. XV. $^2/_{10}$) породица Тице, којих више нема овдје, имају имењака у Полимљу и у Зупцима. — И село Трубар у уначком протопресвитерату има имењака у Херцеговини у брду Трубару на тромеђи требињског, љубинског и билећког котара. — Херцеговци су лички (28. XIV. $^6/_{10}$, $^7/_{10}$) и босански (у петровачком протопресвитерату). Сопињи или Совињи, Никољштаци. Вјероватно је, да су од оних, што су основали село Сопиље у Невесињу. — У Лици, али не до Унца, већ тамо даље око Велебита живјео је око 1433. Влах Томаш Аладинић. Његово херцеговачко поријекло смо доказали напријед. — Масловара код Срба (28. XIV. $^8/_{10}$) је насеље васојевићких Масловарића.

При млађем досељавању су осим нешто Граховаца учествовали сами Далматинци, којима је овај крај био пролазна земља за њихово исељавање даље на сјевероисток. Чини се да су два пута водила из Далмације преко уначких крајева. Један је водио нешто западније преко Кулен-Вакуфа и то је, као да, споредније пут. Други, главни, пут је стари римски друм од Книна на Стрмицу и преко Грахова на уначко Врточе за петровачке крајеве и даље[1]).

Петровац са сусједним личким крајем. Чини се да у овоме крају није било досељавања у групама од истоплемењака и истокрајаца као у Унцу и у западној Босни. А може бити, да овај крај и није добио одмах много насељеника, већ су га доцније населили исељеници из Гламоча, Унца и сјеверне Далмације. Али је несумњиво, да су се неке породице населиле овдје истога времена када је насељаван и Унац. Судећи по једној вијести из год. 1573. овај крај је имао тада толико народа, да је могао дати приличан број војника[2]).

Таква једна старија породица су Богуновићи, који су по породичној традицији[3]) дошли из Рашке под Бјелај. Послије су се дигли и отишли у Зрмању (изворни крај ријеке Зрмање), па су се одатле раширили по Лици, сјеверној Далмацији и сјеверозападној Босни. Њихови су братственици Бероње, Ковачевићи, Пашићи и Пјанићи. Сви славе св. Јована. — За друге досељеничке породице не можемо утврдити, јесу ли дошле директно овамо или посредно преко сјеверне Далмације, Унца и Гламоча. Таква једна по-

---

[1]) Ph. Ballif: Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, стр. 12.—16.

[2]) R. Lopašić: Bihać i bihaćka Krajina. Dodatak, документ XI.

[3]) По казивању једнога члана овога братства, проте Косте Ковачевића, конзистор. савјетника у Бањој Луци. Ковачевићи су свештеничка породица, по свој прилици од давних времена, јер је познато, да се звање и част свештеничка наслеђивала. Отуда велики број Поповића међу свештеничким породицама. Не можемо пропустити ове прилике, да не споменемо нешто, што, како нам се чини, датира из давних времена. У расправи о Колубари и Подгорини (Насеља српских земаља IV.) спомиње се на страни 985. народна узречица у оним крајевима: »Поп рађа ковача, а ковач попа«. Са овим доводимо у свезу наређења краља Уроша Милутина у Светостефанској Хрисовуљи, која се односе на свештенике и њихове синове. Између осталога стоји ту, ако је поп меропшић или сокалничић т. ј. син меропхов или сокалников, да попов син буде оно што и дјед, дакле меропах или сокалник. Примијењено на наш случај треба да, по Светостеф. Хрисовуљи, попов син буде ковач. Отуда су, може бити, и наши Ковачевићи — Богуновићи по правним традицијама донесеним из Рашке били прије наизмјенце Поповићи и Ковачевићи

родица, која је по свој прилици дошла доцније из сјеверне Далмације, основала је село Крњеушу (27. XIV. $^4/_{10}$). О њој смо говорили у партији о сјеверној Далмацији. — Исти би случај могао бити и код Кецмана, којих овдје има у три парохије (Петровац, Буковача и Смољана), а има их и у Унцу на Трнинића Бријегу. Њихово раније поријекло не знамо. Нашли смо у Пољаници (јужна Србија) породицу Кесманце, али им се не слажу крсна имена. Наши Кецмани су Вартоломијевштаци, а пољанички Аранђеловштаци.[1]) — Из некога овако удаљенога краја могли би бити Балабани. Они су врло разграната породица по сјеверозападној Босни. Познати су по једноме својству, које је заједничко свима, душевна и тјелесна тромост.[2]) Ругају им се због њихова особита растегнута и мртва говора. С овим се слаже и њихово име, које по турском речнику Sami: Kamus turki значи медвједа, али и човјека, који је као медвјед. Босанска њихова матица мислимо да је овај крај. Једно село у Старој Србији за 15 *км* сјевероисточно од Приштине (Т. К. Priština) зове се Балабан. Осим овога ми можемо тражити њихову постојбину у овим крајевима и по Самију, који каже, да је балабан ријеч бугарска. Ради познатога турскога бркања шта је српско, шта бугарско, можемо узети, да је ријеч у горњем значењу позната и међу Србима у Старој Србији. Па ипак није сигурно, да су наши Балабани дошли непосредно из Старе Србије. Ми смо нашли ближу земљу одакле би могли бити. У Црној Гори близу Скадарског Језера има с лијеве стране Мораче село Балабани. По Јиречеку (Историја Срба стр. 173.) има на ријеци Зети много Петровштака, а тај дан славе и наши Балабани. И у Боци Которској има Балабана и ти су сигурно дошли из Црне Горе. Ту дакле, у Црној Гори, имамо тражити поријекло наших Балабана. — И Булајићи у петровачкој парохији Суваји су Црногорци (односно по старој политичкој подјели Херцеговци). Булајића има у данашњој Херцеговини. Старином су из Грахова и славе Никољдан као и петровачки Булајићи. — Ожеговићи у петровачкој Смољани и њихове раселице по другим протопресвитератима славе св. Стефана. У Црној Гори има село Ожеговићи у сјеверном Кчеву и село Ожеге југоисточно од Пиперске Планине (Т. К. Plevlje). — Врањеши овога краја врло су разграната породица по сјеверозападној Босни. Скоро сви славе Ђурђевдан. Њихово презиме је некада било лично име у овим крајевима, по Лици и по сјеверној Далмацији. Због крснога имена морамо им тражити стару постојбину тамо негдје око Дробњака, може бити у Полимском Врањешу. — Сантрачи овога краја и њихове раселице у крупском протопресвитерату су Пантелијевштаци. Нашли смо Сантрача Пантелијевштака у Сарајевском Пољу (село Слатина), који памте, да су дошли из Колашина прије 80 год. Без сваке сумње и наши су Сантрачи отуда. — Сеоска опћина Смољана морала је добити своје име од какве породице, која се звала тако некако. Разни Смољани, Смолићи, Смоловићи, разбацани по свијету, чини се да су једнога поријекла јер славе Ђурђевдан. Заједничка матица им је карстни плато између доње Таре и Пиве. Ту се налазе

[1]) У Пољаници и Клисури слави се у огромној већини св. Никола и св. Арханђео, те се по томе види да досељеници мијењају крсне славе. То су могли учинити и Кесманци. Ми додуше не знамо, је ли им св. Вартоломеј старо крсно име, али да није св. Арханђео скоро је сигурно.

[2]) Познавали смо једнога Балабана из Боке Которске, при коме смо опазили такођер особине босанских Балабана. Али је овај био иначе бистар, што није искључено ни код босанских Балабана.

и данас Смољевићи у Тепцима, Смоловићи у дробњачком Тимару и Јасиковцу. Сви славе св. Ђурђа. У нашим крајевима има у Пљеви у парохији Љувши породица Смољо, која такођер слави св. Ђурђа. — Басаре, Басоре у парохији Петровцу и Смољани и њихове раселице по другим протопресвитератима сви су Ђурђевштаци.[1]) Ми смо нашли њихових имењака у Полимљу, Љубићу и Гор. Драгачеву, који доводе своје поријекло из сјеничког краја. Србијански Басори славе Ђурђиц. За то можемо узети да су сви Басори једно племе и да им је матица негдје око Сјенице. За њихову велику старост у сјеверозападној Босни имамо доказа у томе, што се већ 1544. год. налазе у Хрватској као пребјези из Босне (М. Грбић: Карловачко владичанство I. стр. 19.). — Керкези у четири петровачке парохије и њихове раселице по другим крајевима славе Ђурђевдан. Њихових смо имењака нашли само у Гор. Драгачеву, али нијесу Ђурђевштаци, већ Никољштаци. — О Дрљачама, којих овдје има у четири парохије, говорено је напријед. Њиховвих раселица има све до Саве и доње Уне. — Крај Уне ниже Кулен-Вакуфа има село Штрпци, горњи и доњи, и брдо Пеово (27. XIV. $^{2}/_{10}$); изнад Небљуа у Хрватској има брдо Лопата (27. XIV. $^{1}/_{10}$). Ово ће бити раселице из Грахова, Унца и Хлијевна. — У истом крају има брдо Вел. и Мали Доман у Пљешивици изнад села Кругâ (27. XIV. $^{1}/_{10}$) Може бити да ту имамо спомен на Херцеговце од Домановића с доње Неретве или из другог неког краја гдје се употребљавало име Доман. Круге су дошљаци из Црне Горе или са планине Круга од Хлијевна. — Кричковићи у парохији Вођеници и њихове раселице по другим крајевима сјеверозападне Босне већином су Никољштаци. О њима је говорено код далматинских Кричака. Босански Кричковићи су без сумње отуда. — Калиновача (27. XIV. $^{7}/_{10}$), један дô сјеверно од Доњега Лапца у Хрватској, добила је своје име од некаквога Калина или Калиновића, којих има у сјеверној Далмацији и славе св. Николу. У Млави (Србији) има породица Калинци, која је из Ресаве и слави св. Николу. Калин значи на турском језику дебео, гојан. Да нису Калиновићи какви Дебељи? Ми смо напријед рекли, да нас име Дебељак води Кучима и Братоножићима. А тамо се слави св. Никола. — Мандићи, врло разграната породица — има их у 35 парохија сјеверозападне Босне — славе већином Никољдан[2]). Презиме им није обично, а још мање крсно име. С тога им је тешко наћи стару постојбину. Разних Мандића смо налазили по западној Србији, Санџаку и Горњој Херцеговини, те би и наши могли бити однекле из тих крајева.

Новији досељеници су долазили из сјеверне Далмације, Грахова, Гламоча и Унца. Карактеристично је да Далматинаца није много, а има приличан број Гламочана. Гламочане у петровачком крају сматрамо неком аномалијом, када узмемо у обзир да их нема у Унцу, који је Гламочу много ближи, него петровачка област. Ми мислимо, да су Гламочани у опће заобилазили уначки крај — узрока не знамо — и спуштали се у Петровац преко изворнога краја ријеке Унца, који је од најстаријих времена спадао политички Гламочу.

[1]) У овом случају, као и у ранијим и оним, што ће доћи, гдје смо год имали разгранате породице по жупским и брдским крајевима узимали смо, да им је матица у брдима. Код породица, које су се рашириле од далматинске границе до ријеке Босне матицу смо стављали у западне горске крајеве, јер знамо, да је расељавање ишло одатле према сјеверу, сјевероистоку и истоку.

[2]) Има их још приличан број Ђурђевштака разбацаних од Бусоваче до петровачког краја и до Саве, и Стефанштака у крупском и бањолучком котару.

Бравско, Саница и Кључ. Овај крај нема онако много православнога народа као други крајеви сјеверозападне Босне. Знатан је број муслимана у овоме крају, међу којима, како је познато, има много старинаца [1]). С тога у топономастици овога краја и нема никако имена, која би сјећала на дошљаке из даљих крајева. Само смо у парохији Кључу уочили породицу Племић, која је из села Племе у Вишеградском Старом Влаху. У селу Племи нема више Плема или Племића, али их има у вишеградској парохији Соколовићи-Вишеград, који славе св. Николу као и кључки.

Новијих досељеника има знатан број с разлога, што су ови крајеви добрим дијелом у жупи а колико нијесу ипак су питомији, него петровачки, уначки и они у западној Босни, па су привлачили к себи брђане, који због јаког и брзог умножавања имају увијек сувишног становништва. Највише су учествовали у насељавању Унац и Петровац, донекле Гламоч и Грахово, па нешто и Далмација. Од Петровца су Кокоруши, Шикмани, Кордићи, Латиновићи и Балабани; од Унца Грубише, Зорићи, Кецмани, Унчани, Карановићи, Рађеновићи и Грбићи; од Унца или Петровца Бањци; од Гламоча Курице и може бити Шоботи; од Грахова Вукобради, Сабљићи и може бити Ерцези; из Далмације Бурсаћи и Каури.

Област између Сане и Уне има старих директних досељеника из далеких крајева и млађих, који су се доцније спуштали са јужних брдовитих крајева.

Стари су досељеници Предојевићи (26. XV. $^{6}/_{10}$, Предојевићи, Предојевића Глава, Предојевића Поље) у Лушцима. Од њих је био Хасанпаша Предојевић у другој поли 16. стољећа, који је оставио трајан спомен у историји ових крајева. Њега турски историчари зову Херцегли Хасанпаша. По томе би и Предојевићи били Херцеговци. Са херцеговачким поријеклом Предојевића не слаже се њихова крсна слава св. Алимпије, јер у цијелој данашњој Херцеговини нема Алимпијевштака осим споменутих Бендера. Нема их ни у оним дијеловима старе Херцеговине, који су од данашње Херцеговине отргнути. Али је Предојевића било прије у Рудинама и међу њиховим потомцима је остао спомен, да је један од њихова племена био паша. Но не слажу им се крсна имена, јер су потомци херцеговачких Предојевића Никољштаци, а босански су, како је речено, Алимпијевштаци. — Херцеговци су Калањи у парохијама Крупи и Хашанима, Никољштаци. Њихово смо име нашли у Херцеговини на два краја, Калањевиће, дио опћине Мируша у Рудинама и Колојањ, брдо и село у Доњем Храсну. Може бити, да Калањи и нијесу дошли директно овамо, већ прије у који други крај. Нашли смо вис Калањушу сјеверно од извора ријеке Уне (28. XIV. $^{3}/_{10}$). — Тубини у крупском, санском и приједорском протопресвитерату би такођер могли бити Херцеговци. Њихово крсно име св. Вартоломеј није обично ни у старој, ни у данашњој Херцеговини. Али има у невесињском крају једна породица Вартоломијевштака, која је поријеклом из Грахова од братства Чурлијевића. Нашли смо у Херцеговини и један локалитет, неко старо насеље у Прокозићима у опћини Бурмазима, које се зове Тубине. —

[1]) У босанским крајевима гдје живе муслимани у компактној маси има на више мјеста географских имена, која сјећају на имена старих Бошњана. Уочили смо ово у крају између Сарајева, Рогатице и Фоче, на средњој Неретви, у Рами, Скопљу и у тузланском и кладањском крају.

Породица Атељи у Умцима (сански протопресв.) има заједничко само презиме са Херцеговачким Атељима у Љубомиру (дошли из Корјенића). — О Коругама и Штрпцима, којих има и овдје, било је говора наприjед. Коруге би могле бити директни дошљаци овдје, а Штрпци су по својој прилици сишли из брдовитих крајева с југа. — Исти је ваљда случај са оснивачима села Хашана у Јапри (26. XV. $^6/_{10}$), који су могли доћи доцније од Ашана у Плавну. — Дарде, породица у Оштрој Луци (сански протопресвитерат), могу се већ по имену сматрати досељеницима са границе српског и арбанашког народа. И по крсном имену их можемо тражити у тим крајевима. Они славе св. Пантелију, а ми смо раније споменули Сантраче Пантелијевштаке, за које смо утврдили, да су из Колашина. — Матаруге (26. XV. $^4/_{10}$), муслиманска сеоска опћина код Приједора, сјећају именом на неко раније православно насеље братства Матаруга. Православних Матаруга нема више овдје, али их има у близини по парохијама око планине Козаре и сви славе Ђурђевдан. Њихово нас име сјећа на старо братство Матаруге у црногорском Грахову, који се ту први пут спомињу 1318. године. (Jireček: Staat und Gesellschaft I. стр. 34.) Али има још један крај одакле би могле бити Матаруге. То је поље у изворном крају Ћехотине и у сливу Лима, које се зове Матаруге. — Матавази (26. XIV. $^5/_{10}$), два села с лијеве стране Уне између Крупе и Новог, имају туђински звук. Сјећају на Матаруге и Матагуже, чија имена такођер звуче туђински. Може бити да су арбанашка. За Матагуже у Црној Гори се мисли да су поријеклом Арбанаси. На другом мјесту у сливу Сане код манастира Гомионице има ријека Матаваз. — Не знамо имамо ли матицу Штековића тражити у овим крајевима или тамо с друге стране Сане у дубичким крајевима. Не знамо поуздано ни гдје им треба тражити стару постојбину, из које су дошли овамо. Судећи по имену сродни су им Шћекићи у турским Васојевићима. Али су Штековићи Никољштаци, а Шћекићи славе св. Петку. До душе ово не би била велика сметња, ако узмемо да је Никољдан главна слава, а св. Петка преслава Братоножића, непосредних сусједа племена Васојевића. Ближе им је имену име села Штековић негдје у прибојском кадилуку, које се спомиње у једном турском документу из године 1642. — Ни за насеље Цикоте (25. XV. $^8/_{10}$) крај Сане не знамо је ли основано од старих директних дошљака одакле је породица Цикоте у дубичком протопресвитерату или су ово раселице дубичких Цикота. Не знамо ни то јесу ли једни или други дошли овамо из травничког краја са Цикот-врела или директно из Старога Влаха. — Југовци (26. XV. $^4/_{10}$) су може бити из полимског села Југова или од херцеговачке породице Југâ из Југовића у горњо-херцеговачкој Површи. — Ољаче у крупском, савском и дубичком протопресвитерату имају своје имењаке у Ољачинцима у селу Дубници у Врањској Пчини, који су поријеклом из Лопардинаца код Прешова. Босанске Ољаче славе Ђурђевдан, а крсне славе Ољачинаца не знамо. — Грмуше у крупском протопресвитерату, Јовањштаци, без сумње су од далматинских Грмуша у Плавну, којима не знамо поријекла. — Доцнији су досељеници оснивали села Масловарâ (25. XV. $^6/_{10}$, $^7/_{10}$) и Дробњакâ (26. XIV. $^{10}/_{10}$). — Гаци, Гаковићи у крупском протопресвитерату, Никољштаци, могли би бити из Вишеградског Старог Влаха, гдје смо нашли локалитет Гаковину (30. XIX. $^9/_{10}$)[1]).

---

[1]) У Вишеградском Старом Влаху смо нашли локалитете, који нас сјећају на неке породице сјеверозападне Босне, као Гаковина, Рађен, Рогићево Врело (30. XIX. $^9/_{10}$) и Родић-Брдо

У млађем насељавању ових крајева учествовала је највише Далмација, Грахово, Унац и Петровац. Далматинци су долазили оном просјелином, у којој тече Бутишница и Уна и старим римским друмом преко Грахова и Унца. Змијање, премда је близу, није дало много досељеника. Гламоч и Хлијевно нијесу скоро никако ни учествовали при насељавању. Исто тако Пљева и Горња Сана. Има знатан број насељених Личана, али нијесмо били у стању констатовати који су.

Далматинскога су поријекла Бурсаћи, Пухаче, Родићи, Торбице, Пађени, Плавањци, Тинтори, Јапунџе, Мудринићи, Марчете, Деснице, Опачићи, Балаћи, Мацуре, Каури, Тишме, Дрче, Коралије, Жежељи, Омчикуси, Црнобрње, Мастикосе, Гужвице, Санадери. Од Грахова су Штрпџи, Граховци, Кудре, Билбије, Пеуље, Сабљићи. Од Грахова или Унца су Крнете, Вукобради, Тркуље. Од Унца су Вејновићи, Карани, Шеве, Грубори, Шипке, Бокани, Грбићи, Рађеновићи, Кецмани, Трнинићи. Од Унца или од Петровца су Медићи, Зорићи, Бањци, Шобати. Од Петровца су Ћулибрци, Крчмари, Латиновићи, Дрљаче, Ступари, Врањеши, Смољанци, Штрпци, Совиљи, Басоре, Сантрачи, Кордићи, Кокоруши, Бјелајци, Балабани, Керкези. Од Змијања су Згоњани, Змијањци, Трамошљани, Кољани. Од Гламоча су Срдићи и Гламочани, од Хлијевна Љевњевићи, а од Јајца Јајчани.

Крајина преко Уне (босанска и хрватска). На врло рано досељење из Херцеговине од Стоца сјећа име Батнога (25. XIII. $^{6}/_{10}$) сјеверно од града Цетина у Хрватској[1]). Опет из Херцеговине, али из Рудина из опћине Бањака са локалитета Плавча Долина доселили су они, који су своју нову постојбину назвали Плавча Драга (25. XIII. $^{6}/_{10}$). — Корјенички Дракулићи су по Грунду (Дедијер: Херцеговина стр. 166.) из херцеговачких Корјенића. Њихово крсно име Мратиндан (папа Мартин) потврђује ову традицију, јер тих крпњака има у Корјенићима. — Неко од племена Никшићâ могао је основати насеље Никшић (25. XIII. $^{3}/_{10}$), а Косијери (25. XIII. $^{4}/_{10}$) су Црногорци. — Комадине (25. XIII. $^{6}/_{10}$) су из Васојевића или из Куча, одакле су и васојевићке Коматине. — Насеље Тороманoвић (25. XIV. $^{7}/_{10}$) могли су основати Торомани из Полимља (Поблаће и Борак). — Тумарић (25. XIII. $^{2}/_{10}$) сјећа на Тумаре и Тумарић (27. XIX. $^{6}/_{10}$) и на Тумарску (27. XVIII. $^{10}/_{10}$) у источној Босни у области планине Коњуха. — Дурбабе (26. XVIII. $^{6}/_{10}$) код села Врховина су са босанског Угра од села Дорибабе (28. XVII. $^{6}/_{10}$).

Из веће су даљине Варсаковићи и Падежани. Породица Варсаковића у бихаћкој парохији Врелу су, како је напријед речено из Скопске Црне Горе или шта више чак од Штипа. — Породица Падежани (24. XIII. $^{7}/_{8}$) у Крњаку и локалитет Падешко (24. XIII. $^{4}/_{8}$) би могли бити од оних, који

(30. XIX. $^{10}/_{10}$). Ова су сва насеља на окупу, а одговарајуће породице у сјеверозападној Босни нијесу. С тога смо више склони вјеровати, да су ова насеља у Старом Влаху основали дошљаци из сјеверозападне Босне, него обратно.

[1]) Један стари натпис у Радимљи код Стоца спомиње село Батноге, које и данас има у столачкој ближој околини. Стојановић: Стари срп. записи и натписи III. број 4816.

су дошли однекле с југа у Темнић (Србија) и основали село Падеж. — Рендулићи (25. XIII. $^{9}/_{10}$) би могли бити од Сјенице, као што су и њихови имењаци у Лучанима у Доњем Драгачеву. Не знамо јесу ли и Рендићи, Јовањштаци, у Бусновима (приједорски протопресвитерат). — Гердијани (изопачено, право је Гваријани) нису давни дошљаци. Они су од Гвардијана из села Орашја у херцеговачкој Шуми. Обоји славе Ђурђевдан. Велимо зато, да нису давни дошљаци, што херцеговачки Гвардијани знају, да имају својих братственика негдје у Босни.

Не знамо ко је основао Бандино Село (25. XIII. $^{3}/_{10}$) крај ријеке Глине у Хрватској. Али нам се чини, да матицу свију Банда̂ Бандића и Бандулаја морамо тражити негдје у крајевима, што леже југоисточно од Босне и Херцеговине.

При млађем досељавању учествовали су, у колико се односи на босанску Крајину, исте оне области и од прилике у истој мјери, па чак и исте скоро породице, као и при насељавању области с десне стране Уне. Само се овдје може опазити нешто јаче досељавање из Лике.

Змијање.[1]) Мало је остало трагова од старих досељеника, јер су без сумње већим дијелом одселили к сјеверу, а замијенили су их новији досељеници из западних брдовитих крајева и из сјеверне Далмације. Знатан број старинаца има у опћини Раткову, што би се имало приписати околности, да су Ратковчани већином слободни тежаци. Али судећи по презименима има и међу њима дошљака, а тешко да има икога од најстаријих становника.

На старе досељенике сјећа брдо Тирићевица (27. XVI. $^{7}/_{10}$). Сјећа нас старога имена данашњега села Ранихуђа у Невесињу, које се прије звало Тировина. — Близу Тирићевице у селу Стражицама има махала Матља-Воће (27. XVI. $^{6}/_{10}$, на карти стоји Matelje). Може бити да је насеље дробњачких Томића-Матељевића. — Црљени (27. XVI $^{6}/_{10}$.) село у брдима изнад Сане, сјећа по облику свога имена на крајеве Санџака. — Село Вилусе (27. XVI. $^{1}/_{10}$, $^{2}/_{10}$) су основали, може бити, бањански Вилуси. — Брдо Кувељ (27. XVI. $^{3}/_{10}$) је сачувало чисту форму презимена породице Кувеља̂ у драгачевским Зеокама. Кувеље у Зеокама су од Сјенице, а крсна им је слава Ђурђевдан. У нешто изопаченој форми имадемо у оближњем селу Јелићкој (приједорски протопресв.) и даље тамо код Бос. Градишке у Стапарима и Кукуљама продицу Куваље, који су такођер Ђурђевштаци. Пошто су зеочке Кувеље од Сјенице можемо и нашим Куваљама тражити постојбину тамо. — Породица Кочића̂ у Гор. Раткову слави св. Игнатију. Дедијер (Херцеговина, стр. 118.) с тога наслућује, да су Кочићи од херцеговачких Малешеваца, јер и ови славе св. Игњатију. Наслућивање добија јачу потврду у једном документу из 15. стољећа, који се налази у цитираном дјелу Р. Лопашића о Бишћу. Ту се под годином 1436. спомиње Блаж Кочић у Цетини. Ми смо напријед споменули могућност да би ови Власи, којима припада Блаж, могли бити они Херцеговци цара Душана,

---

[1]) Ова област, коју је покојни П. Кочић отео забораву, обухвата карстни плато између Врбаса и Сане. Турскога времена, прије административних промјена у 19. стољећу, било је Змијање засебна нахија. За Сану као границу имамо потврду у народном сјећању, које сеоску опћину Ратково рачуна у Змијање. За врбаску смо границу нашли потврде у турским документима са почетка 19. стољећа, који сеоску опћину Рекавице крај Врбаса мећу у нахију Змијање. Сјеверна граница чини се да је била код Тимара, а јужна код Триjебова.

које је он населио око Клиса и Скрадина. А ако ова комбинација не би била тачна ми имао на располагању други доказ за малешевско поријекло Кочића. Напријед смо споменули насеље Малешевце у Грахову. Отуда су лако могли доћи Кочићи овамо, као што су дошли и многи други доцнији досељеници. У парохији Пискавицама сјеверно од Бање Луке има породица Мирослевићи, чије нас необично презиме сјећа на једини примјер, на Мирослојевиће у Херцеговини у љубинском селу Капавици. Ови се сада зову Гордићи, а поријеклом су из Мратиња од Никшића. Али се крсна имена једних и других не слажу. Наши су Никољштаци, а херцеговачки Мратињштаци. — Пискавице својим плуралним обликом одају да су породично презиме. Исто се тако зове једно насеље под планином Рањеном у сливу ријеке Праче (31. XX. $^{1}/_{10}$). — Селу Голеши у бањалучкој парохији Бистрици сјећа нас на село Голешу у Полимљу. Може бити, да су полимски Голеши дошли прије к Травнику и ту основали село Голеш (29. XVII. $^{3}/_{10}$) па послије сишли к Бањој Луци. Није немогуће ни да су поријеклом с Косова од планине Голеша, јер смо у оближњем Тимару нашли двије породице Косоваца. — Из исто овако велике даљине, али с друге стране, из крајева скадарског санџака, су Скендерије, у чијем се имену крије ранија постојбина. Као да и њихово крсно име св. Врачи упућује на тај крај.[1])

Као и сусједна област на Пљеви и горњој Сани и ово је пролазна земља, која веже крајеве до Саве са крајевима западне Босне и сјеверне Далмације. Кроз њу су пролазили исељеници из југозападних крајева, који су селили сјеверoистоку, те су се овдје у овом етапском кретању и задржавали. С тога у овом крају налазимо доста дошљака из Далмације, од Хлијевна, Гламоча, Грахова, с Унца, од горње Сане и из Пљеве. Далматинци су Каури, Марчете, Милетићи и Ченићи.[2]) Од Грахова су Чекићи, Пеуље, Граховци. Од Хлијевна и Гламоча Кајтази, Ињци, Загорци, Гузијани, Гламочани, Гламочаци, Копање, Калабићи, Куриџе. Од Унца и Петровца, а неки евентуално од Грахова, су Зељковићи, Балабани, Шобати, Врањеши, Штрпци, Бодироже, Бањци, Карановићи. Од Јајца су Јајчани (али не директно већ преко унско-санских крајева), од Варцара Тријебовљани, са горње Сане и од Пљеве Берићи, од Бишћа Босанчићи, од Дубице или Новога Штековићи и Шурлани.

Тимар са околином[3]). Овдје имамо врло мало трагова од старих насељеника, јер је овај крај насељен већином из области с лијеве стране Сане и из Змијања. Али је карактеристично, да имамо овдје двије породице, које су дошле од Косова (у Старој Србији) или његове близине. Те су породице Јаснићи и Абазе. Породица Јаснићи у Бусновима и Омашкој и њихове раселице у градишкој Гашници славе Ђурђевдан. Презиме је без сумње изведено од женског имена Јасна, које се чује у косовском крају. Истоимена продица

[1]) С. Новаковић: Село, стр. 204. спомиње по S. Ljubić: Skadarski zemljišnik. Starine XIV. село Санкто Аврачо у скадарском крају. Новаковић мисли да су то Св. Врачи.

[2]) Ове двије породице, које славе св. Јована, мисле да су поријеклом од Задра.

[3]) Под Тимаром се прије разумијевала сва она котлина, која лежи у средњем и доњем сливу Гомионице и на десној страни Сане изнад Приједора. Тај крај данас већином припада приједорском котару, а тек нешто мало бањалучком.

има у Ибру у селу Пискању, која је поријеклом из Забрђа у Старој Србији. Но крсно јој име није Ђурђевдан, него Врачи. Због необичности презимена мислимо, да се не морамо обазирати на крсно име, већ да можемо остати при тврдњи, да су Јаснићи од Косова, макар и не били исто братство са ибарским. — У Бусновима живи и друга породица, Абазе, који славе св. Пантелију. Даље одавде у градишкој парохији Драгељима живе њихове раселице Базе, такођер Пантелијевштаци. По имену би могли мислити на дробњачке Абазовиће, али нам смета крсно име. Ми смо споменули прије неке Пантелијевштаке из Колашина и околине. Тако нас крсно име доводи у близину Косова. Још већу вјероватност добија претпоставка, да поријекло Абаза ваља тражити негдје сјеверно од Косова, што смо нашли Абазовића у Драгачеву, који воде поријекло од Нове Вароши и Сјенице. Додуше нијесу Пантелијевштаци. — Биће нешто и Херцеговаца у овоме крају. По туђем смо опажању сазнали, да породица Кукићи у Бистрици (приједорски протопресв.) по свом презимену и по типу својих чланова мора бити из Бањана.[1])

Козара и Лијевче.[2]) Напријед смо рекли, да су стара досељавања у овоме крају и у опће у сјеверној Босни према току историјских догађаја млађега датума, него она у јужнијим крајевима сјеверозападне Босне. Констатацијом имена Бубањ ову смо тврдњу поткријепили, па смо тиме уједно одредили и стару постојбину неких досељеника. Поједини досељенички случајеви, о којим ћемо сад одмах говорити, потврђују ову констатацију о земљама, одакле су долазили досељеници у овај крај.[3])

Имена села Котурова и Драксенића (25. XVI. $^{6}/_{10}$, $^{1}/_{10}$) упућују нас на Стари Влах од Ибра до ужичког краја. У ибарском селу Лукама у бинићкој кметији има старинačка породица Котуровићи, а у ужичком крају село Драксин. И наш крај има Котурâ у више села дубичког и градишког протопресвитерата и сви су Никољштаци као и ибарски Котуровићи. У Ибру има породица Котурановићи у Јошаничкој Бањи. Они славе Јовањдан, те по томе нијесу исто што и Котури. Али њихово поријекло с Косова упућује, да тражимо у косовском крају село Котуре одакле су обоји. — Старовласи би могли бити и Алавуци у парохијама Брекиња и Драксенић, јер имају истоимењака Алавука у Добруњу у вишеградском протопресвитерату. Обоји, и дубички и вишеградски су Јовањштаци[4]). — Букве, Буквићи у двије дубичке парохије

[1]) Ово опажање је учинио госп. Алекса Јокановић конзистор. савјетник у Бањој Луци, који је родом из Рудина. Дедијер (Билећке Рудине, Насеља II. 842.) спомиње у рудинском селу Баљцима породицу Кукиће — не знамо како се акцентуише — и вели, да је старинска Крсно јој је име Ђурђев-дан. По томе не би могли бити исто, што и бистрички Кукићи. Осим ако није било промјене крснога имена. Или су бањански и билећки Кукићи два разна братства.

[2]) Чини се мало неприродно саставити у једну цјелину дубички дио Козаре и Лијевче. Али смо опазили, да се многе потпуно исте породице са истим презименима и крсним именима налазе у оба краја.

[3]) У приповијетци Суданија, за коју је покојни Кочић узео лица из Кнеж-Поља, спомиње се неки Ћиро или Ћико. Ст. Трифковић у своме раду. Вишеградском Старом Влаху (Насеља II. 650.) спомиње у селу Штрбачкој Ријеци породице Ћировиће и Ћиковиће, за које је сазнао, да су потекле од некаква Ћире, који је дошао из Мораче. Ово је нов доказ за везе између овога краја и Старога Влаха.

[4]) Пошто су добруњски Алавуци осамљен примјер те породице у вишеградском крају неможемо се отети сумњи, да у њима имамо такођер један примјер повратне сеобе, као код неких у крајевима између Уне и Сане.

могу и по имену и по крсној слави бити однекле из Старога Влаха. У близини Старога Влаха смо нашли Буквиће Стефањштаке у Љубићу, који су поријеклом из Доњег Драгачева. — У сусједству Старога Влаха је стара постојбина Угреновића у Брекињи и у градишком протопресвитерату. Нашли смо Угреновиће у селу Превешу у Левчу, који су и по крсном имену (Јовањдан) исто што и наши. — Напријед споменуте Цикоте, код којих нијесмо били сигурни гдје им ваља тражити босанску матицу живе у четири дубичке парохије. Велику вјероватност има претпоставка, да им је матица дубички крај с разлога, што их овдје има у знатном броју и што овај крај, како смо видјели, има у опће знатан број старих досељеника баш из крајева одакле могу бити Цикоте. На породицу Цикоте сјећа неколико села, која носе њихово име. Сва су груписана у Старом Влаху и његовој ближој или нешто даљој околини. Село Цикоте смо нашли у Вишеградском Старом Влаху, у ужичком крају, Левчу, Јадру и близу Власеница. Негдје у Насељима смо нашли да и у Црној Гори има село Цикоте. Породица Цикоте слави св. Ђурђа. — Из веће су даљине дубички Буразори, Буразери. У Темнићу у Србији има Буразеровића, који су поријеклом из Топлице. Обоји славе Никољдан. — Кондићи у много парохија дубичког протопресвитерата именмо сјећају на земље гдје се осјећао грчки утјецај [1]). Изван наше области нашли смо Кондића у Вишеградском Старом Влаху (село Омарине), у колубарском Дегурићу (из ужичких Крчагова), г. Михајловици у београдској околини (дошли из Старе Србије). Има трагова од Кондића и у Доњем Драгачеву у имену некога земљишта Кондовина у селу Пилатовцима. Али су сви ови Кондићи Јовањштаци и Аранђеловштаци, а наши су већином Никољштаци. — Из средњега Полимља би могли бити Абарде у парохији Градишка-Ламинци. Њихову имену одговара село Обарде у Полимљу. — Торомани или Туромани, који су већ споменути, у дубичком и градишком протопресвитерату, Стевањштаци, сјећају на полимске Торомане, али су ови Ђурђевштаци. — Шумани у градишком и дубичком протопресвитерату су двоји. Једни су Никољштаци, други Стевањштаци. У прњаворском протопресвитерату их има Јовањштака и Ђурђевштака. Њихово име сјећа на високу раван Шумане у Полимљу (у сливу Везичнице између Пљеваља и Потпећи). Трагова од њихова имена има у још даљим крајевима: Шуманска Река у селу Тумби, Шуманове Кочине у Големом Селу, у Врањској Пчињи. — Обућине у три дубичке парохије су без сумње Колашинци, јер су и колубарске Обућине (у селу Бачевцима) отуда, а обоји славе св. Ђурђа. Има у Звезду (Полимљу) муслимана Обућина, који су такођер из Колашина. — Породица Злојутро је из Куча, јер се зна, да је била једна од најстаријих кучких породица са презименом Злојутровићи, која је одселила у Подгорицу. Дубички Злојутри славе кучку славу св. Николу [2]). — И Комадине, како је речено напријед, из оног су краја, из Куча или из Васојевића. Пошто су васојевићке Коматине кучког поријекла од Криводољана можда су и Комадине и Злојутри дошли заједно директно из Куча. Васојевићки су Митровштаци, дубички Никољштаци. — У овоме крају има у четири парохије Селака Вартоломијевштака, који би по имену могли бити из Старог Влаха,

[1]) У новогрчком језику конда значи мали, мален човјек.

[2]) Злојутри у градишком протопресвитерату су Ђурђевштаци, као и Злојутровићи у Душманићима у Полимљу.

као што су они у Зеокама (Доње Драгачево) и у Сушици (Колубара). Али по крсном имену нијесу исто. — Стијаци у градишком и дубичком протопресвитерату су такођер само по имену исто са васојевићима Стиовићима и њиховим раселицама по Драгачеву и Полимљу. Крсна имена им се не слажу. Наши Стијаци су Јовањштаци, а васојевићки Стиовићи и њихове раселице славе св. Аранђела и Александра Невског, васојевићку славу и преславу. Али због ријеткости имена морамо им тражити постојбину негдје близу Васојевића. — На Шурлане породицу у дубичком протопресв. сјећа локалитет Шурјанов Кук у селу Ораху у Херцеговини (Шума). Али као да нијесу дошли директно из Херцеговине овамо, већ преко Далмације. Негдје у већој или мањој близини Сиња у Далмацији има породица Шурјан. Херцеговачко поријекло далматинских не би било ништа необично. Али је необично код дубичких, јер немамо уопће трагова од херцеговачких досељеника у дубичком крају. Дакле остаје посредно досељење преко Далмације. Али се то морало догодити давно, јер на путу из Далмације овамо не налазимо Шурлаца, као што је то случај код других Далматинаца, који су селили у сјеверозападну Босну. Може бити да је од истога братства онај Матко Шурановић, који је год. 1544. доселио на земљу бана Николе Зринског у Прилисју или Росопајнику (М. Грбић: Карловачко владаланство стр. 19.). Да ли је и име села Сурјан у варцарском котару у каквој свези са Шурланима ?

У Лијевчу (градишки и дјеломично бањолучки протопресв.) у парохијама Јунузовци и Кукуље живи породица Лопари, која слави св. Јована. Породица је без сумње арбанаског поријекла или из ког српског краја близу арбанаске границе. Ми не знамо имамо ли овдје директне досељенике из матице или су ово раселице од оних, што смо их нашли у Унцу. — Тим вјероватније се чини ово, што смо раније и за село Кукуље (25. XVII. $^{6}/_{10}$) у овоме крају претпоставили, да је раселица уначких Кукуља. — Бајинце (25. XVII. $^{7}/_{10}$) су основали Херцеговци из источних крајева, а евентуално Црногорци или Брђани, код којих је у обичају било име Баје. — У бањолучкој сеоској опћини Лакташима има ниже Лакташке Илице једна парцела, која се зове Дорбаба. Овдје су без сумње дошљаци са Угра (28. XVII.$^{6}/_{10}$ село Дорибаба). — У парохији Градишка Ламинци има породица Мачинко, која слави св. Илију. Осим парохије Ножичко у прњаворском протопресвитерату нема их више нигдје у Босни. Они ће бити зацијело од онога братства, коме је припадао бански војвода Марнинко, што је год. 1490. заповиједао у Книну и вјероватно је да су дошли однекле из Далмације.

И ако овај крај чини за се једну географску и етничку цјелину, ипак се при млађем досељавању могу опазити неке разлике између дубичког и градишког краја. Пада у очи, да је у западном дијелу т. ј. у дубичком протопресвитерату знатно мањи број досељеника из Далмације, западне Босне, с гор. Сане и Пљеве, од Змијања и Тимара. Иначе су знаци од млађега досељавања, нарочито у градишки крај, многобројни. Узрок овоме неће бити само у знатном досељавању, него и у остајању досељеника. Овај крај је морао бити у много мањој мјери пролазна земља, него што је то Змијање, горња Сана и да није било прелажења преко Саве, јер политичка граница између Аустрије и Пљева. Чини се, да је ријека Сава као досељеника. Тиме не мислимо тврдити. Турске знатно утјецала на згушњавање многи разлози говоре против тога, већ

мислимо да је миграциони талас на Сави ослабио и расплинуо се због политичких прилика.

Досељеници из Далмације су Мацуре, Балаћи, Плаваньци, Каури, Кауриновићи, Марчете, Црнобрње, Тинтори, Вишекруне, Матавуљи, Опачићи[1]; Пађени, Далманције. Од Хлијевна су Шормази, Тркуље; Црљенице, Кучине. Од Гламоча су Кесићи, Ђермановићи, Копање, Травари, Ињци; Шолаје. Од Грахова су Билбије, Ерцези, Штрпци, Раце, Граховци, Граорци, Сабљићи, Кудре, Арежине, Цепине, Пеулићи. Од Грахова или Унца су Крнете. Од Унца Шоботи, Вејновићи, Трнинићи, Грабићи, Кецмани; Трубарци, Бокани, Зорићи, Карани, Шипке. Од Унца или Петровца су Басуре, Басурићи, Мораче, Бањци. Од Петровца су Суваjци, Шербуле, Врањеши, Бјелајци, Ступари, Балабани, Кокоруши; Дрљаче, Ожеговићи, Керкези, Тубини, Крчмари, Совиљи, Ћулибрци. Од Бишћа Босанчићи; Из крајева између Сане и Уне Предојевићи, Санице, Мајданци, Качавенде; Бундали, Јајчани, Лушчани, Ћургузи, Инђићи, Ољаче. Са горње Сане и Пљеве су Грачани, Берићи, Драгорајци. Из Змијања су Драгојловићи, Клиновци, Добрњци, Змијањци, Кочићи Трамошљани, Шљиваньци, Скендерије, Кољани, Згоњани. Из Тимара су Тимарци и Куаље. Из бањалучког краја (парохија Јошавска) Јунгићи. Из Врховине Врховци.

Високо и Зеницу са околином, сматрамо, нарочито височки крај, пролазном облашћу и спојем између сјеверозападне Босне и југоисточних крајева, одакле су долазили стари досељеници за сјеверозапад. Овај крај има данас мјешовито становништво од све три вјере. Становништво је, бар колико се тиче православнога народа, мјешовито и с обзиром на своје поријекло. Три имена, Мокроноге (29. XVIII. 8/10), Веруша (30. XVIII. 2/10) и Сјеножета (28. XVII. 10/10) сјећају на дошљаке из доњег Полимља и Васојевића. — Полимци из села Жидовића може бити су основали село Жидово (29. XVIII. 3/10) у брдима подалеко на источној страни од Зенице. — На далеке дошљаке из Старе Србије сјећа село Тетово (28. XVIII. 1/10) у Зеничком Пољу. — На ибарско поријекло, на село Семетеш, сјећа насеље Семетиш (29. XVIII. 9/10.).

Много је у овој области Херцеговаца, чије досељавање датира из новијих времена, како је утврдио Ст. Трифковић (Насеља V.) за сусједно Сарајевско Поље. Херцеговци су у овоме крају разне породице са презименом Херо, па Балорде, Краљевићи, Шаренци, Шакоте, Неретљаци, Мауноге у височком протопресвитерату; Ерцеговци и Попаре у парохији Бусовачи.

Има много примјера досељавања из сјеверозападне Босне, које се није уставило овдје, већ је ухватило и сарајевску околину, а може бити и Подриње код Вишеграда.

---

[1]) Тачку и запету (;) узели смо овдје као знак, којим смо одвојили оне породице, што се налазе у градишком протопрезвитерату и у цијелој области, од оних што се налазе само у дубичком протопресвитерату.

Гори споменута полимска имена нас наводе, да у овоме крају тражимо пут, којим су ишли исељеници из Старога Влаха, Рашке, Полимља и херцеговачких Брда у сјеверозападну Босну, све када и не би овај пут био географски најзгоднији. А најзгоднији је био с тога, што је то најкраћи пут између југоисточних и сјеверозападних земаља. Кроз ове крајеве је у 16. вијеку водио важан друм, којим је прошао Бенедикт Курипешић. У сјеверозападном продужењу ове спојне области налази се споменуто врело Цикот и село Опара.

Угар и Врховина.[1]) Етничку карактеристику овога краја чини мали број Симеунштака. У другим се крајевима не би обазирали на ово; већ за то не, што су Симеунштаци свуда заступљени малим бројем. Али овдје имамо у непосредном сусједству планинску област Влашића, која је матица свију Симеунштака, што станују по крајевима око Влашића јужно, источно и сјеверно чак до Саве. Шта више Симеунштаци прелазе и преко ријеке Босне у маглајски протопресвитерат. Изузетак чине само Угар и Врховина, у којима има додуше Симеунштака, али не у онако великом броју као у споменутим крајевима. То је био разлог, што смо ову област издвојили као засебну цјелину.

По своме поријеклу становништво је овдје мјешовито. У њему су заступљени Полимци, Херцеговци и досељеници из западних области, којих је највише. Пошто су и ови крајеви, нарочито југ, играли важну улогу у борби између Турака и Угара у 15. и 16. стољећу, држимо, да су Полимци најстарији у овој области, пошто су Турци одмах по освојењу доводили колонисте и из далеких крајева. Тешко да је послије било досељеника из Полимља. Херцеговачки досељеници могу припадати дјеломично оном старом периоду досељавања, али су несумњиво долазили и доцније, јер традиције о херцеговачком поријеклу неких породица овога краја не датирају из велике прошлости. Најмлађи су они из западних крајева, али ће и међу њима бити доста старих досељеника.

По свој прилици је врло старо насеље Климента (28. XVI. $^{6}/_{9}$) на лијевој страни Врбаса код Јајца. Строго узевши и не спада у ову област, али га због близине спомињемо овдје. Име одаје арбанаско поријекло. Село Живинице (27. XVII. $^{6}/_{10}$) нас именом наводи, да му тражимо осниваче у полимском селу Живиницама, који су и у источној Босни и у дервентском крају могли оснивати истоимена села. Отоловић (27. XVI. $^{10}/_{10}$) именом сјећа на село Отиловић у Полимљу. И друга карактеристична имена: Јагаре, Шундуље[2]) и Дебељаци (27. XVI. $^{4}/_{10}$, $^{5}/_{10}$) упућују на Полимље и његове оближње земље. Јагаре, село крај Бање Луке, води нас именом натраг преко Сарајева к Ужицу и може бити чак старосрбијанском Скопљу и Кичеву, како је напријед речено. Село Дебељаци код Бање Луке крај ријеке Врбање упућује на крајеве западне Србије, Васојевића и Братоножића. А може бити да је насеље гламочких Дебељака. Породица Велауловићи у парохији Живиницама, Стевањштаци, и Алауле у Козарцу (приједорски протопресвите-

---

[1]) Врховином смо назвали карстни плато, што лежи између Угра, Врбаса и Врбање. Ово име нијесмо ми самовољно дали овоме крају, већ је то стари назив једне нахије у споменутим границама која се спомиње у турским документима од 16.—19. стољећа. Политички центар јој је био, чини се, Скендер-Вакуф.

[2]) У Пиперима у Црној Гори има породица Шундићи, који су у Пипере дошли давно из Никшићке жупе.

рат). Ђурђевштаци, само су по имену исто. Именом, али не крсном славом, сродни су им Белауловићи у Баху у Колубари, који су давни дошљаци и Аранђеловштаци.

Не знамо од којих су Шолаја оснивачи села Шолаја (28. XVI. $^{2}/_{10}$) у Милан-Кнежини. Тако исто не знамо ни за осниваче села Дорибаба (28. XVII. $^{6}/_{10}$) у Угру јесу ли аутохтони или су дошљаци.

За херцеговачке дошљаке знамо по туђим опажањима, али их не знамо по њиховим презименима. Ми смо у топономастици нашли нека имена која одају своје херцеговачке оснивачe. Попарин До̂ (28. XVI. $^{1}/_{10}$) сјећа на Попаре из рудинске Фатнице, Шумљаци (28. XVI. $^{3}/_{10}$) у Милан--Кнежини на досељенике из Шуме. На Обадушама (28. XVII. $^{6}/_{10}$) су може бити становали Обади из Борча у горњој Неретви, а у Дулићима (27. XVII. $^{7}/_{10}$) гатачки Дулићи. Херцеговци или Далматинци би могли бити Брбори, Стевањштаци, у Шолајима.

Босанског поријекла из западних крајева су Калабићи и Жуњићи у Шолајима; Качавенде у Живиницама; Копање, Гламочани, Шикмани у Поповцу; Вујасини, Катанићи, Чекићи, Гвере, Срдићи, Вишекруне, Зељковићи у Јаворанима; Крчмари, Марјановићи, Шурлани, Босанчићи и Домузи у Ребровцу.

Влашић и област између доњег Врбаса и доње Босне. Овај пространи крај чини за се једну етничку цјелину. Он додуше није тачно ограничен Врбасом и Босном, јер стоји у контакту са крајевима преко Врбаса и Босне примајући и давајући становништво на обадвије стране. С југа је међутим тачно ограничен географски и етнички. Географска му је граница јужни руб високе планинске области, којој средину заузима Влашић. А етнички је ограничен у толико, што се наслања на католички елеменат, у коме православнога народа има само спорадично. Етничком цјелином га чини у главном то, што је скоро сав насељен добрим дијелом раселицама из своје планинске области на југу. При просуђивању питања у колико је планинско становништво судјеловало при насељавању своје жупе на сјеверу ослонили смо се на једну крсну славу и на сточарска кретања. Св. Симеон Богопримац спада међу она крсна имена, која по свима српским крајевима имају врло мало кршњака. Међутим смо нашли у три парохије, који се простиру по брдовитој влашићкој области, у Корићанима, Имјанима и Угодновићу, несразмјерно велики број Симеунштака. Од 187 породичних презимена, која се налазе забиљежена у све три парохије 82 су Симеунштаци, а 105 отпадају на друга крсна имена. Ако из броја других кршњака издвојимо Ђурђевштаке у Угодновићу, који својим великим бројем — 43 породична презимена између 84 од свију кршњака — у тој парохији чине аномалију онда је одношај Симеунштака према другим кршњацима 62:82. С тога сматрамо јужну планинску област матицом свију оних породица између доњег Врбаса и доње Босне, које славе св. Симеуна. Сточарска кретања влашићких становника узели смо као доказ миграција с тога, што знамо, да су сточарски путови уједно и миграциони путови. Познато нам је, да су становници планинскога краја ове области, дакле Влашића и других оближњих планина, силазили у прољеће на јањила у ниске жупске крајеве на сјеверу све до Саве. На својим сточарским путовањима упознавали су се са питомином жупе, па су тамо слали своје сувишно становништво.

Као што смо напријед Угар и Врховину издвојили из ове области с тога, што смо у њима нашли незнатан број Симеунштака, морамо и овдје с истога разлога издвојити, али не сасвим, сјеверозападни крај, у коме је сав прњаворски протопресвитерат и три парохије од бањалучког, свега 15 парохија. Међу њима има 7 парохија гдје нема никако Симеунштака, а у 8 осталих има само 16 презимена, која славе овога свеца. Праву област Симеунштака у жупи чини тешањски и дервентски протопресвитерат.

Ми смо напријед споменули, да семо све друге области Босне и Херцеговине, па смо на основу тога тражили поријекло становништва овога краја ондје, због особитога начина сирења истиче ми јужни планински крај ове области гдје смо нашли исти начин сирења. Мислимо, да смо њихову матицу нашли у крајевима, који се пружају од Дробњака до у сјенички крај.

Морамо још споменути, и ако немамо довољно сигурних знакова, да су нам пала у очи два презимена у парохији Имљанима, која нас наводе, да у њима тражимо представнике старога бошњанскога становништва. То су презимена Г р у б а ч и К е л е м а н о в и ћ. Име Грубач се налази забиљежено на неколико средњевјековних мраморова у Херцеговини, у Опличићима и Бољунима. Чини се, да се односе на исту личност. Келемановиће у прошлости нашли смо на другој страни. У првој поли 16. стољећа живјела је у босанском (тада хрватском) Поуњу, у Копривници близу Цазина, породица некога властеличића Блажа Келеминовића, која би имала бити од племена Качића. Познато је, да један дио властеле у далматинским Пољицима доводи своје поријекло из Босне. По томе би и име Келеман или Келемин могло бити старо бошњанско. Овамо спада и презиме породице В а љ е в и ћ а у маглајској Порјечини, која слави св. Симеуна. Симеунштака и иначе има у знатном броју у маглајском протопресвитерату и по томе се види да су поријеклом из влашићких планинских крајева. Име Хваљ се понавља чешће у средњевјековним споменицима из Босне. Но, како рекосмо, ови су примјери и сувише слаб доказ за аутохтонство једнога дијела влашићких становника.

Мало је имена, из којих би се дало закључити на поријекло становништва у јужним планинским крајевима ове области и помоћу њих оснажити претпоставку, коју смо установили на темељу особитога начина сирења. Тако једно презиме је Б е н ц у н, које се додуше не налази у овом планинском крају, али по крсном имену породице закључујемо да је одавде. Бенцуни Симеунштаци данас живе изван области у парохијама Зеници и Бусовачи.[1]) Ми смо напријед споменули, да је име Бенцун постало од имена Бенчуг, које смо нашли у Хвостну у 14. стољећу и у садашњости као име села у истом крају. Исто ово презиме само мало друкчије, Б е н ц у з, има једна породица Јовањштака у пређашњој *области у селу Живиницама*. Под именом Б е н ц о има их у западној Босни у парохији Вуковско, опет Јовањштаци, и у истој парохији Б е н ц у н, али Митровштак. — И презиме породице К о в а н у ш а, К о в а н у ш и ћ, у парохији Угодновић, која слави св. Симеуна, упућује нас на крајеве оног особитог сирарства. Њихово презиме сјећа на Ковanушу у Полимљу, по којој су н. пр.

---

1) За бусовачке Бенцуне не знамо да ли живе изван ове области. Бусовачка парохија иде далеко на сјевер, те обухвата и један дио ове планинске области. Може бити да живе овдје негдје у планини.

прозвани и Ковановићи у Колубари (село Лесковице). — Једна породица Били са у Угодновићу слави такођер св. Симеуна. Напријед смо говорили о Биласима одакле би могли бити. — Може бити да је однекле отуда била и она породица Селака, којих више нема овдје, али им је остао спомен у селу Селачкој (28. XVII. 4/10) и Селачанима (28. XVII. 4/10). — Иначе су презимена толико измијењена, да се из њих не дају стварати никакви закључци. У Жупи се нађе по неко презиме, код кога се може мислити, да је донесено из планине у Жупу прије него што је ишчезло у планини. Тако н. пр. Југовићи Симеунштаци у маглајској Порјечини, Југовци, опет Симеунштаци, у градишким Јунузовцима и у Градишкој-Ламинцима, Балшевић Симеунштак у тешањској Јеланској.

Презимена су се мијењала и у Жупи, па је због тога немогуће по презименима установити дошљаке из јужних планинских крајева. А несумњиво је да су од вајкада силазили с планине у Жупу. Али се ту помажемо св. Симеуном и сматрамо свакога Симеунштака да је поријеклом с југа из планине. Са истога узрока су нам сакривена досељавања и из других крајева, премда се зна, да н. пр. има у Жупи знатан број Херцеговаца (Дедијер: Херцеговина стр. 165.) Херцеговачко поријекло смо установили само код неколицине. Тако имамо Тупановац (28. XVII. 3/10) и Колаковиће (28. XVII. 4/10). Прву махалу ваљда су основали Бањани из Тупања, другу досељеници из Никшићке Жупе одакле потјечу Колаковићи других крајева. — И Деровићи у Угодновићу, Лучинштаци, су Херцеговци. Ваљда од оних Дерана, по којима се зове село Дерани у Доњем Храсну и под њим Деранско Језеро. — По имену би могли сматрати Херцеговцима и Мастиловиће у парохији Тешњу. Али су ови Никољштаци, а херцеговачки Мратињштаци. — И по имену и по крсној слави су Херцеговци Зупци, Ђурђевштаци, у парохији Штрпцима (прњаворски протопресвитерат), Сикимићи, Ђурђевштаци, у парохијама Драговићи и Мартинац (прњаворски протопресвитерат) и Медани, Јовањштаци, у Дервенти I. — Може бити да су и Крвавци у Винској и Зорановићи у Новом Граду и Брестову Херцеговци. Зорановића давних старинаца има у Невесињу, а Крвавци су, како нам се чини, нека муслиманска породица у Херцеговини. — Породица Геринић у Штрпцима (прњаворски) сјећа нас Герина̂ у херцеговачким Бурмазима, којих ту више нема. — Пиштељићи, Никољштаци, у Каоцима (прњаворски) и као градски становници у Броду и Тешњу су Требињци, дошљаци 19. стољећа. — И Палавестре у Тешњу су градски становници, а поријеклом Херцеговци, без сумње скорашњи. — Породица Тарух, у Јеланској (тешањски протопресв.), која слави св. Николу, сјећа на Тараје у Гацку и Тараиле у доњој Херцеговини.[1]) — Кукићи у Дервенти I., Ђурђевштаци, спомињати су као Херцеговци на другом мјесту. — Периновићи Аранђеловштаци, у Винској-Лијешћу (дервентски протопресвитерат) с уод невесињских Периновића, који су поријеклом од Мучибабића. — Ђомбићи, Ђурђевштаци, у Винској-Лијешћу су, може бити, Херцеговци, а Кртолине — славе Јоакима и Ану — су по имену од сарајевских Кртолина, који су од Лубура у Риђанима, али по крсној слави нијесу.

---

[1]) Види Стојановић: Стари срп. записи и натписи III. број 4863., гдје се спомиње неки Богавац тарах Бољуновић.

Из западних области има много више досељеника, што је и разумљиво због близине овога краја западним областима. Карактеристично је, да је ових досељеника највише у прњаворском протопресвитерату. То би се могло тумачити у првом реду тим, што је прњаворски протопресвитерат западним областима најближи, али ће бити и других разлога. Ми смо напријед споменули, да Симеунштака, дакле влашићких досељеника најмање има у прњаворском протопресвитерату, а сада видимо да је западних досељеника највише ту. Из овога закључујемо, да је било нешто, што ми не разумијемо и што је пријечило Симеунштацима насељавање у прњаворском крају и обратно западњацима у тешањском и дервентском. Ми смо напријед спомињали, да се пријашњих вијекова све до друге поле 19. стољећа административна подјела православне цркве у Босни и Херцеговини поклапала са политичком административном подјелом. У политичким приликама дакле ваља тражити узрок оваквом размјештају становништва.

Западни досељеници се могу констатовати по породичним презименима, која смо налазили у областима западно од ријеке Врбаса и по онаквим презименима, која су изведена из обласних и сеоских имена. У прњаворском протопресвитерату су западног поријекла: Трамошљани, Сан(и)чани, Подгорци, Ратковци, Врховци, Чапљаци, Змијањци, Добрњци, Сувајци; затим Балабани, Калинићи, Шербићи, Бундали, Пеулићи, Комадине, Жунићи, Девићи, Домузи, Боснићи, Ковјенићи, Дебељаци, Калабе, Ерцези, Готовци, Сантрачи, Грбићи. У тешањском протопресвитерату: Ливњаци, Граорци, Купрешаци, Купрешевићи, Сувајци, па Солдатовићи, Зорићи, Тубићи, Бодићи, Калабе. У Дервентском: Купреси, Сувајци, па Кесери, Марјановићи, Инђићи, Курице, Гвоздеповићи, Башићи, Кресојевићи, Жунићи, Калабићи, Зелићи, Катанићи, Шкорићи, Кајтази.

Досељавање са истока је врло тешко констатовати и то с тога, што за тузланску епархију нема никаква именика породица. Други разлог је, што у оном дијелу дабро-босанске епархије, у коме су протопресвитерати сребрнички, власенички и маглајски народ готово никако и нема карактеристичних презимена. Ту су само презимена, која су изведена од најобичнијих, нарочито светачких, личних имена. Али се и по оно мало за распознавање згодних презимена може опазити по неки досељеник са истока. Много их у опће нема, јер у овоме крају фале она презимена, која су изведена од обласних и сеоских имена.

Источни су досељеници Моравци у двије прњаворске парохије, Јовањштаци. Може бити, да су давни дошљаци, који су дошли директно овамо не остављајући иза себе трага на истоку ове области. — Бабајлићи у Тешњу, Никољштаци, сјећају на Бабајића Хан (27. XIX. $^{10}/_{10}$) у тузланској околини, на колубарско село Бабајић, на Бабајић у Полимљу и арбанаске Бабаје. — Прекобосанац у Тешњу је по имену дошљак одонуда иза ријеке Босне. — Исто тако и Маглајца у Чечави (тешањски протопресвитерат) одаје име одакле је. — Сунарићи, Симеунштаци, у Мајевцу (дервентски протопресвитерат) су по крсном имену из влашићког краја, али по имену могу бити са истока. У Власеницама има породица Сунарић, која додуше слави св. Луку. —

И порijекло Шљивића je сумњиво. Има их по jедна породица или, може бити, група у сваком протопресвитерату и свака je са засебним крсним именом. За Шљивиће у Сарajеву знамо да су из Санџака или из Старога Влаха. Овима би по крсном имену, Никољдан, одговарали Шљивићи у Винскоj-Лиjешћу (дервентски протопресвитерат). Шљивића има и у Колубари (село Брезовице), коjи су из ужичког Годечева и Jовањштаци. — Бобари, Михољштаци, у дервентском и прњаворском протопресвитерату су само по имену идентични са Бобарима у власеничком протопресвитерату, али не и по крсноj слави.

Ugljenonosne naslage mlađeg tercijera u poljima zapadne Bosne.

Priopćio

Dr. **Fridrik Katzer.**

Ime Polje, koje u južnih Slovjena obično označuje sve ravne plohe tla i time izrazuje opreku prema manje rodnom brdskom kraju, koji ih opasuje, preneseno je u geografsko-morfološkom smislu na zavale, kojima voda ne otiče nadpovršnim točilima, nego se odvodnjuju podzemnim točilima a ravna su dna, opasana strmom zarubom te predstavljaju jedan od najznačajnijih oblika nadpovršnih udubina krasa. Ova su kraška polja osobito tipno razvijena u zapadnoj Bosni i Hercegovini. Skoro u svima ima kopnenih naslaga mlađeg tercijera: dokaz, da se nalaze na prostorima, gdje je već u srednje tercijerno doba bilo uvala zgodnih za sabiranje vodâ i formiranje jezerâ, čiji su orisi dakako mogli biti posve različni od današnjih, uslijed tektonskih procesa udubenih polja, ali su već imali raspoloženje za naknadno sukcesivno tonenje.

Vanredno, upravo jedinstveno veličanstvena je grupa od četiri velikih polja zapadne Bosne: Kupreškog, Glamočkog, Livanjskog sa Buškim Blatom i Duvanjskog[1]).

Najviše od ovih velikih polja, Kupreško (1140 *m* srednje visine nad morem), ima samo u svom sjeveroistočnom odsjeku ostanaka mladotercijarnih kopnenih naslaga, koje u niže ležećih polja: Glamočkom (900 *m* sr. nadmorske visine), Duvanjskom (880 *m* visine n. m.) i Livanjskom (710 *m* srednje visine n. m.), zapremaju skoro čitavo dno te mjestimice sižu prilično visoko i u zarubu. U ovim velikim poljima, osobito pako u Livanjskom i Duvanjskom kao i u malim, koja im se pridružuju, razvijen je kopneni tercijer tako jednolično a petrografska i faunistička suglasnost tako je izrazita, da nema sumnje, da su ove naslage nastale u isto vrijeme, ako baš ne u istoj zajedničkoj kotlini, a ono bar u suvislom nizu korita.

Prilike, u kojima se u kopnenom tercijeru u velikim zapadnobosanskim poljima nalazi ugljen, u jednu su ruku stoga važne, jer se ova polja nalaze

---

[1]) Poljima u zapadnoj Bosni, bavili su se potanko J. Cvijić (Morphologische und glaziale Studien aus Bosnien, der Hercegovina und Montenegro, II. Teil: Die Karstpoljen. Abhandl. d. Geographischen Gesellschaft, Wien. III 1901 br. 2, i A. Grund (Die Karsthydrographie. Studien aus Westbosnien, S. 85—170. Penck Geogr. Abhandlg. VII. sv, 3. 1903). Ali ovi bitno morfološki i hidrografski prikazi ne dotiču se skoro nikako ugljenih slojeva u Poljima.

usred kraškog područja, gdje bi se, ako se dobavi mineralni ugljen za kućnu i industrijalnu potrebu, moglo doskočiti oskudici drva a u drugu zato, jer je osobito Livanjsko Polje razmjerno blizu morske obale te bi se, ako bi tamo postojao produktivan ugljenik, odanle mogao obskrbiti ne samo znatan dio Dalmacije ugljenom, nego bi se ugljen preko mora mogao i izvoziti.

Premda su idući listovi u prvom redu namijenjeni znanstvenom prikazu geološko-paleontoloških odnošaja kopnenih tercijarnih ugljenih slojeva u velikim i malim zapadnobosanskim poljima, obazrijeti ćemo se na zgodnom mjestu i na ova rudarsko-gospodarska važna pitanja.

1. Kupreško Polje.

Ovo polje, koje se općenito duljinom prostire skoro od juga k sjeveru, ima nepravilan oblik, koji nastaje time, što se sastoji od tri pojedine zavale, od kojih osim toga svaka ima još nekoliko zatona. Uz najprostranije i prilično zatvoreno srednje korito, pravo Kupreško Polje, priključuje se na sjeveru Suho Polje sa kotlinom Barjamovca, na jugu Rilić Polje. Kupreško Polje svega je 23 *km* dugo a širina mu mijenja od 1—9 *km* te zaprema prostor od okruglo 95 km^2. Temeljno gorje, u koje je udubeno, pripada većim dijelom triasu a sastoji se pretežno od dolomita. Zapadnu granicu polja čine vapnenci, koji mogu biti jurasičke formacije.

Dvojbeno je, da li je čitavo Kupreško Polje nekoć bilo ispunjeno mladotercijarnim kopnenim tvorbama, jer ni u Suhom Polju ni u Rilića Polju rušenje i odnošenje nije toliko uznapredovalo kao u samom Kupreškom Polju, koje u istočnom dijelu nije više udubeno u kraško kamenje nego u werfenske slojeve, a unatoč tomu ono samo sadržaje tercijarne slatkovodne tvorevine, koje bi se, da su se staložile i u druga dva odsjeka polja, valjda prije tamo, nego li ovdje sačuvale. Međuzemni tercijer u Kupreškom Polju zaprema plosnato, valovito od humka Vatelja (1163 *m*) nadvišeno zemljište s desne (zapadne) strane potoka Miljča do potočića Mrtvice a od Pogane glave do predjela Obćevine na prostorn od kojih 5 km^2. Sastoji se od lapora, pretežno mehke, ilovačom obilne sastavine sa samo osamljenim slojevima žilavih laporastih vapnenaca. Ovi potonji imadu modrasto-bijelu ili svjetložutu boju a i mehki su lapori kojiput modrasto-sivi, rastrošeni postaju svjetlo-modrasti, ali su većinom sivobijeli ili žućkastobijeli. Na Vatelju imadu faunu sa obilnim izvrsno sačuvanim individuima, koja se u glavnom sastoji od puževa.

Šp. Brusina[1]) navodi i crta:. *Melanopsis Cvijići* Brus., *Melanopsis* sp., *Melanoptychia Bittneri* Neum., *Nematurella* sp. i *Martićia Hidalgoi* Brus., ali se ove vrste, čini se, ograničuju na strop sloja, dočim su u dubljim slojevima nađeni: *Planorbis Pulići* Brus., *Melanopsis* nov. sp. ex aff. *astathmeta* Brus., *Prososthema eburnea* Brus., *Bythinella* cf. *pachychila* Brus., *Neritodonta* sp., *Dreissensia* sp. blizu srodna sa *Dreiss. serbica* Brus.

Pomnijim sabiranjem znatno bi se možda proširila ova pažnje vrijedna faunula, koja ima mnoge Kuprešu osebne vrsti.

---

[1]) Iconographia molluscorum fossilium in tellure tertiaria Hungariae, Croatiae, Slavoniae, Dalmatiae, Bosniae, Hercegovinae, Serbiae et Bulgariae inventorum. Zagreb 1902, tab. XXIX.

Pošto je čitav kraj pokriven livadama i pašnjacima te je u vodenim žljebovima samo neznatno razgaljen, ne može se položaj slojeva jasno razabrati. Čini se, da je plosnato koritast a da opada pretežno prema zapadu.

Nije poznato, da u Kupreškom polju ima uglj ena, a sve vijesti, o tamo nađenom ugljenu, koje su se u zadnje vrijeme pronosile, pokazale su se neosnovanim. Pošto kopneni tercijer na dolomitu, koji se naokolo pomilja, tvori samo plitki pokrov, prilično je isključeno, da će tu biti znatnijih ugljenih slojeva. U ostalom pitanje bi se lahko riješilo dubokim bušenjem na sjevernoj stran Vatelja.

2. Glamočko Polje.

70 *km* u zračnom pravcu zapadno od Kupreškog polja, s onu stranu Malovana (1828 *m*), Cincara (2006 *m*) i Slovin planine (Velika greda 1851 *m*), koji se broji u najljuće bosanske planine, proteže se pravcem od sjeverozapada k jugoistoku Glamočko polje. Na sjevernom i južnom kraju sastoji se od kotlinastih proširenja, koja se zovu Gornje i Donje Polje a spojena su u sredini sa uskim jarkom, uslijed čega kontura dobiva oblik gombalačke ručke; ali je tu gornje korito skoro pet puta veće od donjeg. Ovo i spojni jarak oštro opasuju strme stijene, dočim je rub Gornjeg Polja blaže naklonjen i nepravilniji. Čitavo je Glamočko polje 36 *km* dugo; najveća širina sjeverne kotline na njenom jugozapadnom rubu, na komu leži kotarska varoš Glamoč, iznosi 7 *km*, a širina južne kotline malo je veća od 3 *km*, dočim je 13 *km* dugi spojni jarak između obih mjestimice samo 800 *m* širok a većinom 1 *km*. Ukupna površina čitavog polja je okruglo 130 km^2 a od toga zapremaju od prilike dvije trećine oligocene kopnene tvorevine, dočim ostatak otpada na izblanjano temeljno gorje.

Potonje pripada većim dijelom trijasu te obuhvata, kako se čini, sve stepene od verfenskih slojeva do glavnog dolomita a među njima u priličnom rasprostranjenju osobito ladiničke i karničke slojevne stepenove, koji na jugu i zapadu Glamoča tvore široku struju, koja se prema sjeveru, sa prekidanjima, može proslijediti do zemaljske granice kod Arežina brijega. Ovoj zoni pripadaju tropitni vapnenci, čiju faunu je prof. C. Diener izvrsno obradio[1]). Samo vapnenci na istočnom rubu polja, čini se, djelomice pripadaju ili jurskoj formaciji ili kredi, što radi nedostatka okamina dosada nije moguće bilo sigurno ustanoviti. U glavnom je Glamočko Polje tektonski poton među dvije raskidane i slomljene gorske česti, prem je naročito stvaranju dolnjeg polja znatno doprinjela i erozija. Veliki prostori dna polja, osobito u nižim odsjecima, izravnani su pjeskovito-ilovastim, djelomice i šljunkovitim aluvijem, iz kojega ali na mnogo mjesta, osobito u sjevernim dijelovima polja izmiljaju tercijarne kopnene tvorevine. U gornjem polju prostiru se one velikim prostorom na površini, osobito na sjevernom kraju u plosnato-valovitom terenu između Podgradine, Šumnjaka i Odžaka te dalje južno kod Klinova ponora i uzduž žljijebi Ribnika, u Kapinu brijegu, na istočnom rubu polja kod Mladeškovca i Dubrave, onda u humkama Homara, koje nadvisuju okolicu za 60—80 *m* i na zapadnom rubu polja kod Glamoča, kod Kamena i Sv. Petra. U spojnom se jarku nalaze kod Skačana, kod vrela Carevice i kod Vidimlja a u Dônjem

[1]) Glasnik zem. muzeja u Bosni i Herc. XXVIII, 1916., 359—396. Ova uzorna sa odličnim tablama providena radnja bavi se faunom cefalopoda tropitnih vapnenaca iz Glamoča i hallstattskih vapnenaca sa Draguljca kod Sarajeva i iz Očijevlja.

Polju ima mu tragova kod ponorâ. Sastoji se od različnih lapora, koji mjestimice uključuju bogatu faunu i od slatkovodnih vapnenaca.

Lapori pretežno su sivkasto-bijele ili žute boje, tankoslojni do pločasti, većinom ilovasti i mehki, koji put šljunkasti i opori. Pojedince nalaze se u njima kongerije sa oštrim hrpticama i slabo održani biljevni ostatci. U sjevernom dijelu polja jače su rasprostranjeni svjetlosivi do crnkasti bituminozni ilovasti lapori, osobiti prateći ugljeni sloj. Oni su dijelom gusti, jaki, naginju pločastom odvajanju, dijelom pjeskoviti, grubouglati u blizini ugljena protkani pougljenjenim biljevnim ostatcima te svuda imaju obilje fosilnih puževa, u velikoj množini osobito jedan *Melanopsis* sa 8—10 oboda, koji stoji blizu glatkom, vitkom, gornjoeocenskom *Melanopsis castrensis* Noul. U njega je zadnji zavijutak gotovo jednako visok, kao svi ostali zajedno te se često razabire još i smeđe crveni oštro vijugasti crtež te jedna srednje velika *Melanoptychia* sa više od 20 blizu šva sa po dvije kvrge providenih uzdužnih rebara, koji držim da je nov te sam ga na čast netom spomenutog obrađivača glamočke tropitne faune prozvao *Melanoptychia Dieneri.* Uz to se nalazi najčešće jedna *Bythinia* iz najbližeg srodstva sa *Byth. tentaculata* Lin., ali je po obliku ljepušastija, sa glatkom, sjajnom ljuskom i često sa pokrovčićem; dalje manje-više obilno: *Bythinella* cf. *pachychila* Brus., *Fossarulus* cf. *Crossei* Brus., *Lithoglyphus* sp., *Hydrobia* sp., *Prososthenia eburnea* Brus., *Stalioa parvula* Neum., *Sandria* sp., *Pyrgula* sp., *Planorbis Pulići* Brus. uz neke druge. Osobito prhki pjeskoviti lapori puni su ovih malenih puževa; nasuprot su dvoljuskavci vrlo rijetki.

Slatkovodni vapnenci, koji se nalaze lokalno, ali ipak prilično rasprostranjeni na stropu lapora, pretežno su finozrnasti sedrasti vapnenci, koji se sastoje od samih malih kugljica žute do snježno bijele boje te su vlažni kako se iskopaju tako mehki, da se mogu nožem obradivati i prem na zraku ne otvrdnu osobito, ipak su prikladni tesarski materijal. U njima se, osim malih, visoko svedenih kongerija bez hrptice, dosada nisu našle okamine.

Ugljen ustanovljen je samo u gornjem Glamočkom Polju i to u njegovom najsjevernijem odsječku. Tu u Jarugi Bivalice, u 4—5 *m* dubokom vodenom procjepu usred polja između sela Odžaka i Šumnjaka, proviruje prilično znatan komad ugljena. Sloj stoji na dnu procjepa te se, naginjući prema zapadu (12°/₀), odiže plosnato prema jugoistoku. Razgaljena mu je debljina ovdje 2 *m,* ali se navodno još nastavlja pod površinom vodene mlake, koja zaprema dno rubnog proširenja procjepa, za 1 *m,* dakle je 3 *m* debeo. Neposredna podnica, sudeći po udaljenijim provirivanjima su pločasti lapori. Strop sloja čine blagi, ilovasti i pjeskoviti lapori sa netom spomenutom bogatom faunom puževa, nad kojima dalje gore leže spomenuti sedrasti slatkovodni vapnenci.

U otvorenom dijelu protkan je sloj sa nekoliko pruga jako bituminozna crnosmeđeg lapora i ugljenog škriljavca, tako da se čini, kao da je samo donji dio sloja čišći, što bi valjalo ustanoviti rudarskom operacijom. Tamo gdje ugljen proviruje, rastvoren je uslijed ponovnog natapanja i sušenja jako, lisnat je i prhak; u partijama, koje su manje rastrošene je lignit mrkocrne boje i zagasita sjaja, protkan malim slojićima ljuskava sjajna ugljena a na plohama, gdje se razdvaja, pokrit je koji put sa pleterom od biljevnih strukova i krpa lišća, pretvorenih u crni, jako sjajan ugljen. Crta načinjena ugljenom je crnosmeđa, nesjajna. Hladnu

kalijevu lužinu oboji odmah tamnosmeđe. Imedijatna analiza jednog komada iz stropa sloja imala je ovaj rezultat:

Vlaga	24·50%
Ostatak nakon rasplinjivanja	62·11%
Pepeo	16·38%
Čvrsti ugljik	45·73%
Ishlapiva organična subtancija	13·39%
Vrijednost za ogrijev po Berthieru	3300 kalorija.

Drugi komad, koji potječe iz dubljeg sloja ugljene lavice, što ga je analizovao g. talioničar V. Stefko, imao je ovu sastavinu:

Vlaga	16·96%
Pepeo	13·50%
Ukupni sumpor	5·36%
Škodljivi sumpor	3·07%
Sumpor u pepelu	2·29%
Vrijednost za ogrijev proračunana kalorimetrički	4332 kalorije
Snaga ishlapljivanja	6·64 *kg*

Po rezultatu ove analize ima ugljen doduše prilično mnogo škodljiva sumpora, ali ne mnogo više, nego n. pr. mrki ugljen iz Banje Luke, čija je ogrijevna vrijednost od prilike jednaka gore navedenoj.

Prema tomu može se ugljen Glamočkog Polja smatrati mrkim ugljenom srednje kvalitete. On se ne speče, oskudan je plinovima i ne upali se lahko, ali bi bio ipak uporabiv za lokalnu potrebu a eventualno i za željeznički promet.

Na žalost nije poznato da igdje u višim položajima Glamočkog Polja proviruje ugljen, van samo u spomenutom dubljem, najsjevernijem odsjeku, gdje bi se — prem ovaj dio polja nije nikada trajno poplavljen — radi visokog stanja vode, osim bagerovanjem, sloj magao iskapati samo u ograničenoj mjeri. Između Odžaka, Šumnjaka i ponora »Klinovi« sva je prilika, da se nalazi radno polje od neka 2 četvorna kilometra prostora, koje je prilično neporemećeno. Uzmemo li, da je poprječna debljina uporabivog sloja ovdje samo 1 *m*, bilo bi tu već ugljena od okruglo 20 milijuna metričkih centi, od kojih bi se jedan dio mogao nadpovršno kopati. Pošto je ovaj do nedavna od svake bolje komunikacije daleko udaljeni kraj sada dobrom cestom spojen sa 20 *km* udaljenom stanicom Mlinište Steinbeissove industrijske željeznice, moglo bi se započeti rudarskim istraživanjem ugljenog polja. Ovisiti će od uspjeha ovog istraživanja, da li se može pomišljati na osnivanje ugljenog rudnika u Glamočkom Polju ili će se od toga pod sadanjim prilikama morati odustati.

3. Livanjsko Polje.

Na zapadu i jugu od Glamočkog Polja, u zračnoj udaljenosti od samo 5—9 *km*, ali s onu stranu visokog gorskog grebena Staretine (1490 *m*), Golije (1890 *m*) i Krug planine (1227 *m*), stere se Livanjsko Polje. Prostirući se u duljinu od 65 *km* pravcem od sjeverozapada jugoistoka a širinom 5—12 *km*, zaprema prostotor od okruglo 400 km^2. Ono je najprostranija kraška kotlina a

ujedno, jer je redovito od jeseni do proljeća, često 7 do 8 mjeseci poplavljeno, najveće periodično jezero ne samo Bosne i Hercegovine, nego i čitavog Balkanskog Poluostrva.

Livanjsko je Polje tektonski jarak, omeđen s obje uzdužne strane lomovima, po kojima je dno polja usjelo a sjeveroistočno je krilo preturano te ovo preturanje tvori kod Livna rub polja. Temeljno mu gorje pripada većinom kredi i starom tercijeru, samo na sjeverozapadu djelomice i juri i triasu te se sastoji od raznolikih vapnenaca a podređeno i od lapora i dolomita. U polju razlikuju se tri dijela, koji, premda su suvisla, imadu neku hidrografsku samostalnost, jer svaki predstavlja zasebno područje drugog glavnog vodenog toka. Na sjeveru je Ždralovac i Ševarevo Blato, komu je najdublji vodeni jarak Jaruga; u sredini je Livanjsko Polje u užem smislu sa rječicom Ploučom, koja nastaje sastavom kraških potoka Bistrice i Studbe; na jugu je Buško Blato sa periodičkim potokom Ričinom, koji mu je glavna vodena žlijeb.

Izuzev sjeverni odsjek Ševareva Blata zauzimlju tercijarni kopneni talozi čitavo Livanjsko Polje, koji su istina na dalekim prostorima pokriti i zaodjeti kvarternim tvorbama, ali se tercijer ne ograničuje na samo dno polja, nego, osobito prema jugoistoku, siže daleko preko njega, tako da je tlo, što ga zaprema kopneni tercijer i tamo, gdje je ravno dno polja najuže, naime kod Smričana (Odžak), jugozapadno od Livna, te samo 1·5 *km* široko, poprječno 8 do 10 *km* široko. Premda je ugljen u kopnenom tercijeru Livanjskog Polja vrlo rasprostranjen, moguće je, radi svakogodišnjih poplava, trajno crpanje ugljena samo u višim, od poplava netaknutim partijama polja, radi česa bi za sada bilo moguće samo jedan dio čitavog ugljenog blaga iskoriščivati.

Kopneni tercijer Livanjskog Polja može se dijeliti na dva stepena, kojima se pridružuju razne lokalne kamene tvorbe: dolje lapor i laporni vapnenac sa prelazima k pješčenjaku; gore konglomerati.

Laporasti stepen podnice ima ugljene slojeve. On posvuda leži neposredno na temeljnom gorju i to ne samo na lomnim rubovima polja, gdje bi se naslaganje na temeljno gorje eventualno moglo tumačiti tektonskim procesom, nego i kod mirnih slojeva usred polja, gdje temeljno gorje uvjek izmiljava iz tercijarnog pokrova. To biva kod sljemena Huma (716 *m*) sjeverozapadno od Livna u brježuljkastom kraju Studbe, osobito u području Tribnja (880 *m*) i Miljkovića (921 *m*) i kod Podhuma i Miša na jugozapadnim obroncima Tušnice planine (1700).

Lapori su raznolikog ustrojstva, u velikom obiluju ali samo u blizini ugljena sloja ilovačom i to osobito u podini ugljena te su blagi i raskvase se lahko u glinu, inače daleko pretežno obiluju vapnencem, manje ili više su tvrdi, tankoslojni do tankoplohasti, često žilavi, zvučni, lome se lušturasto, a koji put su kremenasti, dapače i rožnasti. Istrošeni i iscijeđeni slojevi ove potonje vrsti mogu postati kao neka vrst kremene sedre, ali se nije potvrdilo, da na visu Tribnja ima praktički uporabivih, debelih slojeva kremene sedre usred laporaste stepenice, kako je to E. v. Mojsisovics (Grundlinien etc. str. 68, 98) naveo. Ovaj vis kao i neke susjedne glavice sastoji se u istinu od krednog vapnenca. Stanovite gruboslojne tvorbe laporastih vapnenaca, osobito one, koje imadu materijal od *Confervita* i *Chara*, imadu se smatrati slatkovodnim vapnencima. To su, kako se čini, lokalne tvorbe, vezane uz blizinu ugljena sloja, koje kao ni boja laporâ za raščljanjivanje stepena nisu sposobne. Oni, dok su friški, su mo-

drasti ili zelenkastosivi, ako je sadržaj bitumena velik, su i crnkasti te izvjetrenjeni postaju smeđasti, žuti do bjelkasti. Na mijenu boje uslijed rastrošivanja upliviše osobito sposobnost, u kojoj li mjeri propuštaju vlagu, radi česa su lapori u podvodnom dijelu polja pretežno svjetlobojni, na obroncima više smeđasti i modrasti. Kao lokalni detalj u pojedinim profilima, osobito u nizovima slojeva, koji zaodijevaju ugljeni sloj, ističu se doduše ove pojave, ali nisu nikako podesne za općenito raščlanjivanje lapornog stepena[1]).

Isto vrijedi i za lavice pješčenaka, koje su mjestimice uklopljene u laporni stepen. U kopnenom livanjskom tercijeru ne označuju one nikakav stalni horizont, nego se pojavljuju u raznim razinama, prema lokalno ograničenom splavljivanju grubljih taložina, a s time je u savezu i njihova raznolika sastavina. U dubljim su horizontima većinom finozrnati sa obilnim laporastim spojivom i sa prelazima u pješčane lapore; u partiji stropa stepena, gdje čine prelaz konglomeratnom stepenu, općenito su srednje- ili grubozrnati, češće nalik brečiji, jer su pješčana zrna manje izglađena a većinom oskudijevaju vapnenim spojivom. Glavne su im sastavine vapnenac i dolomit, ali mjestimice i mnoge crvene i zelene kremene grude. Pješčenjake nalazimo osobito na istočnoj strani polja: finozrnate, laporaste, koji uključuju često pougljenjene ili limonitizirane biljevne ostanke, n. pr. kraj Livna te dalje na sjeverozapad kod Prispa, Žirovića, Čelebića i južno kod Smričana; grube na bazi konglomeratnog stepena u sjeveroistočnom zatonu naslage na Studbi kod mlina na Crnoj stijeni, na Miljkovači a osobito kod Podhuma blizu vrela Plouče i kod Batinića — Miša.

Konglomerati su gotovo skroz maleno- do srednje-zrnati sa šljunkom, velikim ko lješnik do šake. Grublje sastavine do veličine grumenja od 2 do 3 *dm* promjera nalaze se samo pojedince, finije nastupaju češće u obliku pruga ili slojeva te čine prelaz od brečija pješčenjacima. Redovito oskudno spojivo uvijek je vapnenasto, većinom fino pjeskovito ili laporasto. Valjutci su do 80% vapnenasti, ostalo je dolomit i kremeno kamenje (rožnjak, polujaspis, radiolarit). Pažnje je vrijedno, da se vapneni valjutci pretežno sastoje od rudistnog vapnenca, djelomice od numulitnih vapnenaca, osobito kod Podhuma i Mišâ.

Konglomerati su ne samo za ugljenonosne naslage livanjske, nego i za mlađu geološku povijest čitave zapadne Bosne od važnosti. Oni su u jednakom sastavu i u jednakoj slojnoj vezi kao u južno-istočnom dijelu Livanjskog Polja i s obje strane Buškog Blata, naime u stropu slatkovodnih lapora vanredno daleko rasprostranjeni i na istoku Tušnice planine kod Šuice, Duvna, i na istočnoj i južnoj strani Duvanjskog Polja, dalje kod Mesihovine, Zagorja, Vira, Studena vrela, Rakitna i Posušja te se s prekidanjem nastavljaju i južno od Neretve, u kraju oko Stoca i Nevesinja, sve do pred Gacko. Na jugoistočnoj strani Livanjskog Polja, odnosno na istočnoj strani Buškog Blata

[1]) U ovom i u drugim pogledima stoji jedna radnja I. Turine u »Montanist. Rundschau« 1916. br. 4 sl. o ugljenu iz Podkraja i Županjca (Duvno) na posve pogriješnom stanovištu. I kartica, priložena raspravi, nije točna a opća razlaganja odaju, da pisac nije bio kadar shvatiti probleme, o kojima se radi, te ne poznaje ni najbližu literaturu, koja se na stvar odnosi. To valja požaliti, jer se tu ne radi o stranoj, teško pristupnoj radnji, nego, primjerice, među inim o H. Engelhardtovom Prinosu k poznavanju fosilne flore Duvna i Livna u ovom Glasniku, XXV, 1913. str. 383., dakle u istom godištu, u komu je par stranica prije toga štampana jedna radnja od samoga Turine. Po tome mogu se procijeniti i druge njegovo primjedbe.

kod Podhuma i na drugim mjestima, osobito kod Rakitna i Posušja, izvrsno je razgaljena sveza konglomerata sa kopnenim laporima, koji pod njima leže. Prelaz iz jednog stepena u drugi je postepen, jer se najprije u lapore uklapaju pojedine lavice konglomerata, koje, idući na više, postaju sve brojnije i deblje, dok konačno ne prevladaju sami konglomerati.

Kako smo već spomenuli, sudjeluju kod sastavljanja konglomerata i valjutci valjda srednjo- i mladoeocenskih numulitnih vapnenaca, čime je dokazana starost konglomerata kao posteocena. Mjestimice ali ima numulita i u spojivu. Našao sam ih kod Mesihovine, kod naslaga boksita na Studenom Vrelu a za čudo i u Livnu u suhoj žlijebi više vrela Bistrice u jednom kamenom grumenu, koji je, ako nije slučajno dospio amo, dovučen ili od prednjeg platôa Krug planine više strmine livanjske, ili je sa same ove strmine. Po stepenu, u kom su im sačuvane kućice, ne potječu ovi numuliti sigurno iz numulitnih vapnenaca, ali bi se moglo pomišljati, da su izvjetreni iz starijih mekših slojeva, n. pr. iz lapora i da su splavljeni sa drugom pržinom. Ali tomu protuslovi okolnost, da nisu izbrušeni te da ulomci ovakog suponiranog izvornog kamena u konglomeratu posve fale, dočim se rečeni numuliti nalaze samo u spojivu. To dopušta prije da se tumači, da su se ovi konglomerati staložili u isto doba, kada su u litoralnoj zoni susjednih morskih rukava dotične vrsti numulita živjele te su im se ljušture nagomilale na žalu i od riječnih ušća prenesene su u nutarnjost kopna i uklopljene u spojivo konglomerata[1]).

Ovo je tumačenje sigurno vjerojatno, ali ga valja još naknadno dokazati i obrazlagati, što će se valjda moći, ako se u svoje vrijeme načini specijalni snimak čitavog područja rasprostiranja. Učini li se to, moći će se time i starost lapornog stepena, koji leži pod konglomeratima definitivno utvrditi.

U ovom je vidu važno, da se čini kao da svi numuliti, koji se nalaze u spojivu konglomeratu, pripadaju k *Num. vasca* d' Orb., dakle jednoj srednjeoligocenskoj vrsti, tako da bi laporni stepen livanjski i s njim identični duvanjski, u kome se nalazi ugljen, bio po starosti iz srednjeg do donjeg oligocena. Ovaj zaključak postaje od prve vjerojatnim uslijed toga, što konglomerati zapadne Bosne, o kojima govorimo, kako je već A. Grund opazio, imadu svoje analogije u stropnim konglomeratima Monte Promine, kojima se također pripisuje oligocena starost, premda im horizont još nije tačno ustanovljen.

Fauna je po sebi jednolična i relativno rijetka, a samo u blizini ugljena više nagomilana, inače je u laporima samo slojimice porazbacana. U glavnom se sastoji od kongerija, talasofila, često i od pisidija, dalje od melanopsida, neritodonta, planorba i nekih malih drugih puževa. Nalaze se i ostanci riba a medu njima i ljuske od meletta. Prividnu ustrajnost fosilija uz horizont uvjetuje jedino medij. Talasofili, stanovite kongerije i ostanci riba ograničuju se na gornji dio laporna stepena, gdje se već pojavljuju prelazi konglomeratnom stepenu i upliv stajaće vode; planorbi, koji vole rakitastu mirnu vodu, nalazi se u glavnom u slojevima, koji prate ugljene slojeve, dočim melanopsidi i neritodonti upućuju na to, da je u kotlini, u kojoj su nastali, bilo strujanja ili potočnih ušća.

---

[1]) O mogućnosti ovakog raznašanja sravni: W. Deecke, Palaeontol. Betrachtungen, VI. Foraminiferen, N. Jahrb. für Mineral. itd. 1914, II, 35.

Za livanjsku (i s njom identičnu duvanjsku) faunu značajni su *talassophili* iste vrsti, što ih je D. Gorjanović-Kramberger na osnovu nekolicine komada iz mostarskih slojeva opisao pod imenom *Valenciennesia Katzeri*[1]). Kod Livna i Duvna ne nalaze se ovi zanimivi plućni puževi baš tako rijetko. Ja sada mislim, da ove thalassophile nevalja pridružiti Valenciennesijama, nego da pripadaju starijem rodu, za koji bi predložio naziv *Krambergeria*, da ovo ime kao oznaka roda nije već upotrebljeno. Neka se zato zove *Clivunella*[2]). Ovo je prarod od Valenciennesia i živio je, kao i ova, u manje više stajaćim ušćima ili vodama na žalu, što se posve slaže sa malo prije rastumačenim porijeklom od *Nummulites vasca* u konglomeratnom spojivu. Prema tomu valjalo bi nazrijevati, da je *Clivunella Katzeri* Kramb. sp. oligocenska prethodnica pravih valenciennesia[3]).

I kongerije livanjskog kopnenog tercijera imadu starinske uspomene. Najviše je rasprostranjena jedna prilično plosnata, tankoljušturasta, hrpticom providena forma romboidalnog do avikuli sličnog orisa, sa dorzalnim poljem, koje je kod izraslih individua jako, kod mlađahnih umjereno krilato produženo. Blizu hrptice teče kojiput na dorzalnoj strani uski nabor, što je možda ponukalo Th. Fuchs-a, da ovu formu označi kao *Cong.* cf. *triangularis* Partsch. Za nju postavio je Andrusov novu vrst: *Cong. pernaeformis,* te primjećuje, da valjda spada u grupu triangulares ali da ima i odnošaje sa grupom subglobosa i rhomboidaea[4]). Forma spada u rodbinus *Cong. bihacensis* m. i *Cong. antecroatica* m.[5]).

Druga vrst, koja se ali nalazi češće samo u bituminoznim slojevima, što prate ugljeni sloj, ima oblik badema, velika je samo nekoliko milimetara, tankoljušturasta, prilično visoko svedena bez oštre hrptice a slična kao *Cong. euchroma* Opp. Ali pošto se radi krhkosti ljušture nije moglo nedvojbeno ustanoviti, imade li pločica na rtu ljušture, mogla bi ova forma možda spadati u grupu *Dreissensia rostriformis* Desh.

Vrijedno je pažnje, da se u ostaloj fauni obilno nalazi *Melanopsis tenuiplicata* Neum. a u blizini ugljena da ima planorba i bythinija a da su fossarule rijetke ili posve fale.

Fosilna flora livanjskog kopnenog tercijera sastoji se po dosadanjim nalazima skoro isključivo od otisaka lišća dikotiledona, od kojih je Engelhardt[6]) determinirao i opisao: *Myrica hakeaefolia* Ung., *Myrica acuminata* Ung., *Ficus lanceolata* Heer., *Nertinium dubium* Ung., *Myrsine caronis* Ung., *Celastrus pachyphyllus* Ett., *Cinnamomum Scheuchzeri* Heer., *Sapindus falcifolius* Al. Br., *Myrtus amissa* Heer., *Eugenia haeringiana* Ung., *Colutea Salteri* Heer., *Dalbergia retusaefolia* Web. sp., *Cassia berenices* Ung. — Engelhardt izjavljuje, da je ova florula oligocenska te ju stavlja na tongrijski stepen.

[1]) Glasnik zem. muzeja XVIII., 1906., str. 245., tabla I. sl. :. Wiss. Mitteilungen aus Bosnien u. d. Herz. XI. 1909, str. 579., tabla 46. sl. I.

[2]) Clivuna, staro Livno.

[3]) Na to ćemo se opširnije osvrnuti na drugom mjestu.

[4]) N. Andrusov: Fossile und lebende Dreissensidae Eurasiens. St. Petersburg 1897 str. 232., odn. u njemačkom resuméu str. 51. i tabla VIII. sl. 7.

[5]) I ovi će se odnošaji na drugom mjestu potanje razlagati.

[6]) Glasnik zem. muz. XXV. 1913. str. 383.

Ugljeni sloj livanjski bez dvojbe je vrlo rasprostranjen, ali na svu priliku nije suvisao a osim toga poremećen je i tektonskim procesom sloma polja. Samo na jugoistočnom rubu sloja, u zatonu Podkraja, poznato je, da je ugljen razgaljen a odavle na daleko u aljenim raznim točkama ravnog polja zapadno i sjeverno od Livna, osobito blizu zapadne zarube na podnožju strmine Prologa i zapadno od Čelebića. Na potonjim mjestima leži ugljen, plosnata valovita položaja, često blizu površine i nije nikako isključeno, da su, kada se čistilo polje, propale i veće plohe ugljena sloja. Samo intenzivno rudarsko istraživanje (kopanje rovova) dna polja moglo bi dati posve razjašnjenje, dokle se stere ugljeni sloj i kolika li je rudarsko-gospodarska vrijednost livanjskih slojeva mrka ugljena. Ako bi se pokazalo, da ima povećih ploha dovoljno debela ugljena sloja, koji leže tako plitko, da bi se ugljen mogao dobivati bagerovanjem, onda bi se mogao i znatni dio poljnoga dna, izvržen svake godine poplavama, takoder iscrpljivati, čime bi ugljevna zaliha, koja bi se dala iscrpljivati, postala naravski znatno većom.

Pošto je ugljen u zatonu kod Podkraja lijepi sjajni mrki ugljen a ugljen na dnu polja pretežno lignit, držao je E. v. Mojsisovics, da potonji pripada mlađemu sloju te da prema tomu u livanjskom polju imade dvojaki ugljeni sloj. Ovaj nazor preuzeli su poslije i drugi. Ali sastav i fosilije, što se nalaze u naslagama, koje prate sloj lignita ne daju tome nikake potvrde, nego nasuprot čine vjerojatnim, da se i u ravnom polju i u izdignutom kraju kod Podkraja radi o jednoj te istoj ugljenoj naslagi. Uvaži li se, da je zaton kod Podkraja utonuo u temeljno gorje platôa Dobra, Ošljara (1477 *m*) i Tušnice planine (1700 *m*) i da je stisnut između ove zarube; dalje da nekoliko tektonskih uzvisina temeljnog gorja u samom zatonu i nagla promjena položaja tercijarnih slojeva dokazuju, da je u ovom odsjeku taložina bilo jakih poremećenja, uslijed kojih je prouzrokovano i izdizanje kopnenog tercijera na više od 1000 *m* nadmorske visine; konačno da je iščišćivanje polja sigurno već prije započelo i bilo uznapredovalo, nego li je započela denundacija, idući od strši Tušnice prema susjednom kopnenom tercijeru te je uslijed toga naslaga u zatonu kod Podkraja bila dugo pod jakim slojevnim pokrovom, dočim su ovi na dnu polja ili posve ili osim tanke koprene odneseni: onda dolazimo do zaključka, da je raznoliko ustrojstvo ugljena u zatonu kod Podkraja i na dnu polja, ne obazirući se na moguću razliku u materijalu ugljene naslage, valjda posljedica upliva procesa pougljenjenja uslijed gorskog tlaka i tektonskih procesa.

Pod silnim gorskim tlakom u zatonu kod Podkraja mogao je proces pougljenjivanja dovesti do tvorbe sjajna ugljena, u ravnom polju, gdje je plosnato valovito položen i skoro neopterećen od gornjih slojeva, ostala je ugljena naslaga lignitična i muljikasta.

Pomišljati valja i na drugu mogućnost, naime, da je istočni dio zatona Podkraja bio više odvojen od ostalog Livanjskog Polja pragom temeljnog gorja, na koji nas upućuje niz mjesta, gdje u kopnenom tercijeru proviruje kredni vapnenac i uslijed toga su tu uvjeti tvorbe sloja bile inače, nego li u Polju. Bušenja na zgodnim mjestima dala bi ovom u praktičnom vidu važnom pitanju sigurna razjašnjenja.

U zatonu kod Podkraja izviruje ugljeni sloj samo na njegovoj na nekoliko stotina metara suženoj istočnoj izbočini. On tamo brazdi sjevero-istočno-sjeverno a pada prema sjeverozapadu sa poprječnim naklonom od 20°. Ugljen vadili su tu u

svoje vrijeme samostalni radnici malim građama, opasnim za to, jer bi potkopali strop sada radi erar tamo na rov a zasada samo u toliko, da opskrbi Livno i okolicu ugljenom. Prije nekog se vremena doduše namjeravalo ovaj mali rudnik proširiti u veliko te bi se odavle imao izvažati ugljen naročito u Dalmaciju, ali se za sada od toga odustalo radi teških prilika.

U ovom pogledu od odlučne je važnosti okolnost, da nije još nikako utvrđeno, ima li u zatonu kod Podkraja dovoljno veliko, ekonomski povoljno ugljeno polje, jer nam zasada fale dovoljna razjašnjenja. Zato se je i pomišljalo na to, da se eventualno ustroji veći ugljenokop na drugom odsjeku Livanjskog Polja, gdje ponajprije valja misliti na lignitični sloj ugljena na zapadnoj strani polja na podnožju strmine pod Prologom. Projektirana željeznica Bugojno Aržano imala bi preći južni ogranak livanjske kotline, Buško Blato, na takozvanom kraljičinom Prispu, koji naliči bedemu a pred njim ili za njim imao bi se priključiti željezni kolnik rudnika. Udaljenost zatona kod Podkraja do ovog priključka iznosi 10 *km*, a od prološkog ugljenog polja oko 17 *km*, iz čega se razabire, da realizovanje postojećih projekata o podizanju velikog ugljenokopa u Livanjskom Polju nije jednostavna u kratko vrijeme izvediva stvar te da ju valja već zbog velikih troškova temeljito promisliti.

Ugljeni sloj u zatonu kod Podkraja ima poprječnu debljinu od 4·5 *m*, koja mjestimice raste do 5·8 *m*, ali i pada ispod 4 *m* te, čini se da u nagnuću postaje u opće tanjim. Podnica obično je jače protkana jalovinom nego li strop, koji sadržaje redovito do 3 *m* čista ugljena u tri lavice, odijeljene sa tankim međuplast.

Tako se n. pr. sloj blizu ulaza u sadanji glavni rov kod Podkraja sastoji, idući odozgo dolje, od ovih članova:

Čista ugljena lavica	140 *cm*
ugljeni škriljavac	18 *cm*
nečista ugljena lavica, protkana ugljenim škriljavcem	120 *cm*
čisti ugljen	14 *cm*
jalovina	16 *cm*
ugljen	100 *cm*
ugljeni škriljavac	15 *cm*
lapor	20 *cm*
ugljen	50 *cm*
jalovina	5 *cm*
prilično čisti ugljen	33 *cm*
jako jalovinom pomiješan ugljen	30 *cm*

Čitava debljina naslage iznosi na ovom mjestu 5·6 *m*, od čega otpada na tri jake lavice stropa 3·6 *m* ili 64·2%. Od prilike 200 *m* dalje unutra u rovu smanjuje se debljina na 4·8 *m* a ugljeni sloj ima, idući ozgor dolje ove članove:

Lavica čista ugljena	110 *cm*
ugljeni škriljavac i škriljava ilovača	50 *cm*
lavica čista ugljena	70 *cm*
ojalovljeni ugljen	35 *cm*
prilično čisti ugljen	90 *cm*

jalovica . . . . 10 *cm*
nečisti ugljen . . . . 30 *cm*
lapor . . . . 10 *cm*
ugljen, protkan ugljenim škriljavcem . . 75 *cm*

Od čitave debljine od 4·8 *m* otpada na tri jake gornje ugljene lavice 2·7 *m* ili 56·3%, dakle doduše nešto manje, nego u prvom profilu, ali je ugljen čišći, nego tamo, gdje osobito u 1·2 *m* odnosno 1·34 *m* debeloj srednjoj lavici ima prilično jalovine. Ali osobito je pažnje vrijedna posve raznolika razdioba i debljina međuslojeva, koja između one tri jake ugljene lavice u prvom profilu iznosi samo 18 i 16 *cm* a u drugom profilu u jednoj samoj lavici 50 *cm*.

Ovaki jaki međuslojevi, koji vađenje ugljena znatno otešćavaju i poskupljuju, međutim se većinom zaklisuju.

Podnicu ugljenog sloja sačinjavaju modro-sivi tegli, koji su samo na taložnom rubu nedostatno razgaljeni; neposredni strop sastoji se od slojevitih, djelomice ugljeno-prutastih vapnenih lapora, koji sačinjavaju tvrdi trajni krov, uslijed čega može građa u jami da bude laglja i jeftinija, nego li bi bila, da se krov sastoji od prhka kamenja. Čvrsti pokrovni lapori sadržavaju u nizovima gore spomenute tankoljušturaste kongerije (*Congeria* cf. *euchroma* Opp.), zdrobljene uzdužno rebraste melanopside (valjada *Mel. tenuiplicata* Neum.) i srednjovelike neritodonte sa smeđim cik-caknim crtežom na ljušturi. U vapnenim laporima, koji slijede dalje gore, nalaze se prilično općenito rasprostranjeni otisci biljaka a mjestimice, ali nikako u nekom stalnom horizontu, naročito *Congeria pernaeformis*. Andr. i *Clivunella Katzeri* Kramb. sp. Dobra su nalazišta naročito prosjek Pašinca nedaleko ušća doline Mandaka i obronci ceste između Grgurića i Žabljaka, gdje ima više biljevnih otisaka a kongerije su većinom veće.

Mrki ugljen iz Podkraja ima lijepi izgled i naliči kamenom ugljenu crne kadifaste boje i živahna sjaja, koji se još povisuje obilnim, uslijed tlaka uglađenim pukotinama, koje su u ugljenu vrlo česte. Pošto je ugljen uslijed jakoga tlaka raspuckan, ne može se mjestimice, žalibože, vaditi u velikim komadima, nego se raspada. Kvaliteta ugljena odgovara boljem mrkom ugljenu sa malom sadržinom škodljiva sumpora. Točnu sastavninu ovog ugljena pokazuju slijedeće analize, od kojih se ona pod *a)* odnosi na ugljen iz nekadanjeg nadpovršnog ugljenika, *b)* na ugljen iz gornje 1·4 *m* debele lavice gore navedenog profila a *c)* na prosječne primjerke vađene 224 *m* daleko od ulaza u sadanji glavni rov:

	a	*b*	*c*
Ugljik	60·00%	—	—
Vodik	4·34%	—	—
Kisik, dušik i drugo	20·56%	—	—
Ukupni sumpor	—	2·26%	3·16%
Gorivi sumpor	0·92%	1·43%	1·80%
Higroskopska voda	4·90%	16·17%	15·75%
Pepeo	60·20%	10·27%	11·10%
Ogrijevna vrijednost	5247 kal.	4760 kal.	4820 kal.

Kod *a)* proračunana je ogrijevna vrijednost a po Berthieru pronađeno je 5011 kalorija; kod *b)* i *c)* ustanovljen je kalorički efekt kalorimetrički. Očevidno nastala je razlika time, da je prvi pokusni komad preveć isušen. Ustanovljivanjem kaloričkog efekta ugljena, što u Podkraju izmilja, što ga je načinio već Mojsi-

sovics pronašlo se 9·1% higroskopne vode i 10·9% pepela a 4316 kalorija. Neke novije, točnije analize čistoga ugljena odaju kalorički efekt od 5000 kalorija.

Na svim drugim mjestima, gdje u Livanjskom polju ugljen proviruje na površinu, slabije je kvalitete, nego li u Podkraju. Nema tamo naime sjajna mrka ugljena kao ovdje, nego muljikasti ugljen ili lignit, koji je po vrsnoći manje ili više slabiji od podkrajskog sjajnog ugljena.

Na zapadnoj strani polja, blizu bunara Pakline (Paklenice) kod Orguša, gdje ugljen izmilja na površinu, kopaju ga nadzemno samostalni kopači[1]). Ugljeni sloj, koji prema sjeverozapadu blago pada, leži tek 0·5 do 3 *m* pod ledinom te u ovim nadpovršnim rupama nije nigdje do cijele svoje dubine prokopan. U najboljim jamama viđaju se dvije ugljene lavice razdvojene 20 *cm* debelim ilovastim posrednim plastem. Gornji je sloj oko 80 *cm* debeo, donji više od 1 *m*. Nije poznato, ima li pod tim još drugih ugljenih lavica. Lavice protkane su od nekoliko ilovastih slojčića, koji većinom uklopljuju obilje malih, zdrobljenih planorba (*Plan. Pulići* Brus.) a u stropu ugljenog sloja u Jaruzi, zapadno od nadpovršnog ugljenika, nalazi se sloj pjeskovita slatkovodna vapnenca, koji je svjež modro-sive a istrošen žutosmeđe boje, koji osim pougljenjenih biljevnih krpa, kako se čini, osobito ostanaka alga, imade također mnogo planorba i bythinija, dalje ali i *Melanopsis tenuiplicata* Neum. *Neritodonta* sp. i *Congeria* cf. *euchroma* Opp., prema tomu dakle posve iste fosilije, kao i u bituminoznih lapora u stropu ugljena sloja u Podkraju. Prema tomu nema paleontološkog razloga, da se sloju lignita u Orgušu pripisuje manja starost, nego li sloju sjajna ugljena u Podkraju.

Slične su prilike i na istočnim mjestima, gdje ugljeni sloj kraj Grboraza i Bile proviruje.

Kod Grboraza izmilja ugljen na dan zapadno od prosjeka jaruge Hodžića, neposredno kod mosta ceste blizu kilometra 220·5. Pod oko 1 *m* debelim ilovastim rastrošnim produktom leži sivi, nešto pjeskoviti lapor, koji neposredno nad podinom jarka uključuje tri ugljena slojčića od ukupno 50 *cm* debljine, kojima sivi ili blijedobojni ilovasti lapor, protkan ugljenim slojčićima sačinjava podnicu. Kao i kod bunara Pakline pada sloj pod 12⁰ a brazdi prema 22. uri (sjeverozapadna). I u laporima stropa i podnice imade osobito u blizini ugljena velika množina *Planorbis Pulići*, a nadalje se obilno nalaze hydrobie i bytinelle i u svjetlom laporu podnice ima i *Bythinia tentaculata* sa svojim poklopčićima i u ugljen pretvorenom biljevnom pljevom. Ugljeni slojčići pripadaju valjda strehi ugljena sloja, ali se na dnu jarka nije našao deblji sloj ugljena, prem se kopalo doduše samo plitka jama. Ugljen u rečena tri slojčića više je muljikast, nego ligničan i ima također redove planorba.

Kod sela Bile, koje leži na rubu ravnoga polja u uspinjućem se tercijarnom kraju južno od Grboraza, proviruje od prilike jedan kilometar zapadno od

---

[1]) To rade zemljovlasnici, koji su krivoga nazora, da imadu pravo na svom zemljištu kopati ugljen a erar kao vlasnik tamošnjih zaštitnih polja to trpi, da olahkoti narodu u onom drvom oskudnom kraškom kraju nabavu goriva. Na žalost postizava se ova čovječna svrha samo djelomice, jer se centa ugljena, dostavljena u kuću u Orgušu i susjednim selima s ovu i onu stranu Prologa prodaje za 20—25 K pa i oni ljudi, koji ugljen sami kopaju, plaćaju zemljeposjedniku daću od 6 K na centu. Razumije se, da u ovakim prilikama ne kupuje mnogo ljudi ugljena. U Livno dobavlja se bolji ugljen Tušnice iz Podkraja daleko jeftinije.

sela u jarku, koji se proteže od vrela Lokve do potoka Opačice, ugljen na dan i tu se pred više godina pokušavalo kopati. Ugljeni sloj danas je razrovan te se ne bi mogao razgaliti, dok se ne pročisti poveći komad. Navodno samo je bio 60 *cm* debeo. Sivi ugljenasti lapori, koji bi se nalazili na mjestu, sadržaju *Planorbis Pulići* a u prilično visokom stropu ugljena sloja imade u žućkasto sivom laporu kod Bile pojedince *Congeria pernaeformis* i biljevnih ostanaka. Dakle ni ovdje nema ni stratigrafske ni paleontološke osnove za mnijenje, da je lignit u dnu polja mnogo mlađi od sjajna mrka ugljena u Podkraju. Dubljim kopanjem, eventualno bušenjem, imalo bi se tek ustanoviti, imade li u podnici neznatnih provirujućih slojeva snažnijih ugljenih lavica i leže li upoće između Bile, Grboraza i Orguša znatnije zalihe ugljena.

U sjeverozapadnom dijelu Livanjskog Polja izbija u prosjecima periodičnih vodenih jaruga na više mjesta ugljen na dan, osobito na zapadnoj strani između Čaprazlije, Prova, Sajkovića i u Ševarevu blatu, odnosno u Radića polju, zapadno od Kovačića i Čelebića. Sva ova mjesta, na kojim se ugljen pomilja, većinom su nepodesna za prosuđivanje odnošaja ugljenih slojeva, jer su i najdublje jaruge jedva 1 *m* ispod kvarternog pokrova, koji je izravnao dno polja izrovana u tercijarno gorje. Nekoliko boljih otkopa, načinjenih prigodom gradnje ceste u Arežinu brijegu i prigodom melioracionih radnja, pokazaše, da ugljen prate samo teglasti slojevi slabe debljine, ali u ostalom, da se strop sastoji od svjetlih, žućkastobijelih, djelomice mehkih, djelomice zvučnih pločastih lapora. U ovima se nalaze *Bythinia tentaculata, Congeria pernaeformis,* biljevni ostaci a u blizini ugljena *Planorbis* cf. *Pulići.* Položaj je pri pretežno jugozapadnom nagnuću plosnato koritast, samo prema rubovima polja strmlji. Jugozapadno od Čelebića načinjena je pred nekoliko godina građa, koja je pokazala, da je samo malo jalovi lignitni sloj barem 3 *m* debeo. U ljeti bi se doduše ovdje moglo kopati stanovita množina ugljena; ali tek bi podesna rudarska istraživanja morala ustanoviti, može li se tu u ovom čitave mjesece poplavljenom poljskom dnu udesiti znatniji ugljenik.

Dočim je ugljen u malenim izvirima na sjeverozapadnoj strani polja, možda uslijed jake rastrožbe, glibovit, obilan pepelom i od manje vrijednosti, lignit je iz Čelebića kao i onaj iz Orguša razmjerno dobre kvalitete. On ima pretežno mrku boju i jasnu drvenu strukturu, ali u nepravilnim partijama ili mrljama ili je crn, sa samo mjestimice vidljivom drvenom strukturom, u ostalom guste je sastavine, sa zagasitim, bezsjajnim prijekim lomom. Ovake su partije često protkane slojčićima sjajna ugljena. Partijalne analize *a)* na zraku osušena, nešto lisnata pokusa lignita sa drvenastom strukturom iz donje lavice rova istočno od bunara Pakline; i *b)* crnkastog lignita iz Čelebića dale su ovaj rezultat:

	a)	*b)*
Higroskopska voda	9·16%	19·60%
Pepeo	12·00%	17·26%
Ukupni sumpor	1·20%	2·50%
Gorivi sumpor	0·70%	1·18%
Kalorički efekt	4095 kal.	3767 kal.

Kako se iz ovoga razabire ogrijevna je vrijednost ligničnog ugljena Livanjskog polja od prilike za četvrtinu manja, nego u sjajnog mrkog ugljena iz Pod-

kraja, koji bi za izvozne svrhe u prvom redu dolazio u račun. Ali i ligniti su za običnu industrijsku porabu i za kućni ogrijev, osobito uvaži li se njihov slabi sadržaj škodljiva sumpora, posve podesni.

Glavna je tek stvar, da li ih ima u tolikoj množini, da bi se moglo trajno u velikom pothvatu crpati, a to bi se moglo pouzdano ustanoviti tek primjerenim rudarskim ispitivanjem.

4. Duvanjsko Polje.

Jugoistočno od Livanjskog Polja a odijeljeno od ovoga samo 5 *km* širokom kosom Tušnice planine, prostire se Duvanjsko Polje. Ono leži poprječno 170 *m* naviše nego li kotlina livanjska te imade kao i ova kopnene tercijarne naslage, u kojima ima ugljena te su posve analogne onima u Livanjskom Polju.

Kao u livanjskoj kotlini raščljanjen je kopneni tercijer u dva glavna stepena: dolje lapor sa prelazima na jednu stranu u slatkovodne vapnence, na drugu u pješčenjake; gore konglomerati. Donja stepenica lapora je kao i kod Livna produktivna, a ugljeni sloj je kao i tamo u poremećenom višem kraju uz planinu Tušnicu sličan sjajnom ugljenu, u ravnom je dnu polja ligničan ili muljevit. Isto tako su si u oba polja vrlo slični petrografski i paleontološki sastav slojeva, koji prate ugljeni sloj. Neku razliku uzrokuje u razvitku jedino to, da su u duvanjskoj kotlini i u njegovoj okolici mjestimice sačuvane grude gore spomenutog konglomeratnog pokrova, koje u Livanjskom Polju fale.

Sjeverozapadni zaton duvanjske kotline, koju ćemo nazvati zatonom od Buhova, ulazi u istočni silazak Tušnice planini posve onako, kao na drugoj, zapadnoj strani, zaton od Podkraja, a tercijarne tvorevine, koje ispunjavaju oba zatona, takog su jednoličnog sastava, da je jedan zaton u neku ruku palîk drugoga.

Kao u Podkraju, leži i u zatonu od Buhova ugljeni sloj i u tonjevini Vučjeg polja, koja se uzdiže prema vrelu »Ispod klanca« i diljem kosine Buljana strane ili neposredno na temeljnom gorju ili je od ovoga odvojen samo slabim slojem sivozelena tegla, a i tu ima kao i u Podkraju sjajnog mrkog ugljena. Prem je ugljeni sloj općenito manje čist i manje jak nego li u Podkraja te su naslage, koje ga prate uslijed lokalnih razlika u sedimentaciju manje-više protkane pjeskovitim taložinama, ipak je opći petrografski i paleontološki karakter taloga upadno jednak sa razvojem na podkrajskoj strani Tušnice. Ali ne samo u zatonu od Buhova, nego u čitavoj kotlini duvanjskoj je suglasnost sa kopnenim tercijerom Livanjskog Polja vrlo velika. Montanistički je važna naročito posvemašna analogija međusobnog odnošaja sjajnog ugljena naprama muljevitom, odnosno lignitu. Jer, kao i kod Livna podudara se fauna strojnih slojeva lignitskog sloja ravnog polja Duvanjskog sa onom u stropu sjajno-ugljenog sloja u zatonu kod Buhova, pa prema tome nema ni tu kao ni u Livanjskom Polju paleontološkog razloga za predpostavku, da tu ima dvovrsne ugljene slojeve razne starine, već nasuprot, paleontološki dokazi govore za to, da su sjajni ugljen zatona kod Buhova i muljevito-lignitični ugljen ravnog Duvanjskog polja samo različne tvorbe jednog te istog sloja.

Sastavine naslaga duvanjskog ugljenonosnog tercijera u glavnim se tipovim posvema slaže sa kamenjem u livanjskoj naslazi. Pretežni lapori u produktivnom donjem stepenu petrografski su identični sa onima kod Livna. Što je gore

o ovima rečeno, vrijedi u svakom obziru i za ove. Ali staložine slatkovodna vapnenca, pješčenjaka i konglomerata obilnije su uklopljene u laporni stepen duvanjske kotline, nego li u livanjskoj. Kao u potonjoj kotlini, ne zapremaju ni tamo stalni horizont, nego se prikazuju dijelom kao slabe lečaste, dijelom kao snažne naslage, koje većinom znatno ustraju brazdenjem u raznim položajima visine, pri čemu u podnom dijelu prevladavaju vapnenaste uklopine a u partiji stropa laporna stepena pjeskovito — konglomeratne.

Pješčenjaci naročito su rasprostranjeni u bližoj okolini Duvna (Županjca), te daju izvrsni građevni materijal gradu. Glavni se kamenolom nalazi sjeverozapadno više katoličke crkve, gdje je kamen pretežno jednolično sitnozrnati vapnenasti pješčenjak, koji osim zrna vapnenca sadržaje manje više obilno crvene i zelene grumenove polujaspisa (radiolarita) te ima prilično mršavo laporasto ili vapneno sedrasto spojivo. Iz debljih se slojeva vadi izvrsni građevni kamen. U ovom pješčenjaku ima samo sporadično fosilija, najviše ih još ima u blizini laporastih prutica, koje prolaze kroz pješčenjak ili u grublje zrnatim partijama, gdje su rascjepne plohe kojiput pokrite limonitizovanim otiscima biljevnih strukova i listovnih krpa.

Pješčenjaka iste sastavine ima u manje jakim uklopinama u lapornom stepenu u okolici Duvna opetovano, tako naročito na zapadnom rubu varoši i na usponu prema Podgaju, kod Kola, između Blažuja i Eminova sela i između ovoga sela i Buhova; snažnije su razviti s obje strane doline Jošanice, osobito zapadno na silazu Zelenjaka, gdje su ih u svoje doba kopali za građevni materijal za ćupriju preko Jošanice. Tu su oni u srednjem položaju gotovo masivni, tako da se ovdje mogu lomiti veliki monoliti. Mjestimice, kao na pr. sjeverno kod Eminova sela složeni su izmjenično lavice pješčenjaka sa lavicama mehka, fino muljikasta lapora, koje su ispunjene malim bademastim kongerijama, lithoglyphima i drugim gastropodima, koji put i biljevnim ostacima, nažalost većinom samo manjkavo sačuvanim.

Vrijedno je pažnje da između pješčenjaka i konglomerata ima samo rijetko postepenih prelaza, nego se u lapornom stepenu lavice konglomerata samo iznimno priključuju uz pješčenjake, te su većinom neposredno uklopljene u laporne slojeve, dokaz, da im se postanje ima pripisati nenadanoj povodnji. Zrna konglomerata su veličinom ko grašak do kolik pjesnica. Tanke uklopine u lapornom stepenu, koje se primjerice nalaze sjeverno i zapadno od Duvna, kod Eminova sela, na južnoj strani Gradine (1078 *m*) i kod gornjih mlinova u dolini Jošanice i koji proviruju gotovu u obliku hodnika redovito su sitnozrnasti, dočim je glavna masa konglomerata u stropnom stepenu naslage krupnozrnata. Sastavina je međutim svuda jednaka: vapneni valjutci su daleko pretežni, dolomit je podređen a sastavinu, koja nikada ne fali, čini šareno kremenje (polujaspis, rožnjak, radiolarit, kojiput i bjelutak), koji se prema množini, veličini zrna i izbrušenju jako mijenjaju.

Već je gore upućeno na rasprostranjenje konglomeratnog stropnog stepena u području Duvanjskog Polja. Stepen je u glavnom razvijen u istoj zoni širine kao u zarubi Livanjskog Polja, naime u kraju pred Krugom i Tušnicom planinom istočno od područja Studbe i Buškog Blata. Na južnoj strani Tušnice priljubiše se uz istočnu stranu kose Gradca konglomeratne grude isto tako kao na zapadnoj mu strani konglomerati ogranka Ričine u Buškom Blatu. Take grude leže diskor-

dantno nad laporima kod vrela Žbanice, kod Stupanića u kraj mosta na Jošanici zapadno od Duvna. Znatno, prem ne besprekidno, rasprostranjen je stropni konglomeratni stepen diljem Šuice od njena vrela do ulaza u Duvanjsko Polje, osobito kod Mokronoga i Luga. Kuk leži na granici konglomerata, Sarajlije već sasvim na vapnencu, ali sjeveroistočno od sela pojavljuje se još jedna konglomeratna gruda. Dalje na jugoistoku imade konglomerata tek na rubu polja kod Srđana i Mandina sela, gdje se od njega sastoji Mandino brdo (903 *m*) i susjedne glavice te terasa, na kojoj leže kuće Lučića. U najjužnijem odsjeku Duvanjskog Polja znatno se rasprostire konglomeratni stepen još kod Seonice, Stepena i Mesihovine, gdje pokriva većinom direktno eocensko temeljno gorje.

Fosilije kopnenog tercijera Duvanjskog Polja ograničuju se, ne obazirući se na rijetke iznimke, na produktivni laporni stepen.

Fauna u blizini ugljena sloja kojiput je tako nagomilana, da su gdjekoje naslage, a osobito mehki lapor, ostancima fosilija posve ispunjene. Nažalost su obično u ovom slučaju ljušture zdrobljene. U tvrđim pločastim laporima i lapornim slatkovodnim vapnencima nalaze se okamine samo pojedince, ali su često izvrsno sačuvane, što biva i u mehkim teglima i laporima. Po onom, što je sabirao A. Bittner već je god. 1880.[1]) opredijelio je M. Neumayr iz stropa lignitnog sloja: *Congeria* sp., *Melanopsis tenuiplicata* Neum., *Melanopsis plicatella* Neum., *Hydrobia* indet. (sa 6 jako ispupčanih zavijutaka), *Stalioa parvula* Neum., *Fossarulus pullus* Brus.[2]).

Ove vrsti općenito su rasprostranjene u kopnenom tercijeru Duvanjskog Polja, ali im se na raznim nalazištima pridružuju još gdjekoje druge, osobito bythinije, hydrobije, neritodonti, planorbe, dalje thalassophili, pisidije a prigodice i ostanci riba, o čemu će se niže dolje pobliže navesti. Važno je, da se od karakterističkih vrsta, istaknutih u opisu livanjskog mrkougljenog sloja, ovdje nalaze: *Clivunella Katzeri* Kramb.-Gorjan. sp., *Congeria pernaeformis* Andr. i male kongerije i dreissensije skupine Euchroma ili Rostriformis, jer su ove osebujne vrsti osobito značajne za faunističko suglasje u obje naslage. Potonja vrst voli nešto pjeskovitu blizinu ugljena sloja te je osobito rasprostranjena sjeverno od Eminova sela, diljem Buljane na mjestima, gdje ugljen proviruje; *Congeria pernaeformis* i *Clivunella Katzeri* pojavljuju se nasuprot tek u manjoj ili većoj visini nad ugljenim slojem, pretežno u tvrđim pločastim vapnenim laporima i to *Clivunella*, kako se čini, samo u redovima i relativno rijetko, *Congeria pernaeformis* doduše ne baš mnogobrojno, ali posvuda. Najobilnija nalazišta obih vrsta te i ostalih okamina, osobito biljevnih otisaka, nalazi se na kosinama doline Jošanice između Vedašićkog mlina i vrela Ostrošca.

Fosilna flora kopnenog tercijera duvanjskog još nije temeljito iscrpljena, ali dosadanji nalazi pokazuju jasno, da su tu sdružene vrsti, koje upućuju na oligocenu starinu. H. Engelhardt opredijelio je slijedeće vrsti: *Sabal haeringiana* Ung., *Myrica hakeaefolia* Ung., *Myr. laevigata* Heer., *Quercus neriifolia* Al. Br., *Qu. elaena* Ung. *Qu. lonchitis* Ung., *Cinnamomum Scheuchzeri* Heer., *Cinn. lanceolatum* Ung., *Sapotacites minor* Ett., *Leguminosites subtilis* Heer., *Celastrus* sp.

[1]) Grundlinien etc. l. c. str. 300 sl.

[2]) Ovdje navodi Neumayr kao nalazište »Seonicu kod Županjca na Neretvi«, što je svakako geografska omaška.

20*

Prvi spomenuti ostanak paome je krasno sačuvani lepezasti list jedne vrsti, koja se već u eocenu pojavljuje te je osobito u oligocenu do srednjeg miocena daleko rasprostranjena[1]). I u laporima Monte Promina u Dalmaciji nalaze se slične forme, što je važno za gore spomenuto opredijeljenje starine obih naslaga.

Isto vrijedi i za mala, najviše 1 *cm* duga i 4 *mm* široka tjelešca, većinom jajolika i trnima providena, koja su valjda identična sa okaminama, iz donjeg odsjeka mrkog ugljenog sloja u Sinju, što ih je F. v. Kerner pod imenom *Ceratophyllum sinjanum* opisao i za koje drži, da su plod ili sjemenke jedne vrsti *Ceratophyllum*[2]).

Istina je, da ova tjelešca imadu upadnu sličnost sa sjemenom od *Ceratophyllum,* ali kojiput su tako sačuvani, da bi se moglo prije pomišljati na životinjske tvorevine, možda ljuske od jaja ili slično. Valjati će sabirati obilniji materijal i sravnjivati ga, da se sigurno ustanovi za sada još zagonetna pripadnost ovih tjelešca. Svakako ostaje obilna pojava ovih fosilija kod Sinja i kod Duvna važna, jer može postati odlučnom za paralelizovanje starine obih naslaga, odnosno čitavog takozvanog dalmatinskog neogena sa bosansko-hercegovačkim oligomiocenom.

Čini se, da su prilike, u kojima se ugljen nalazi u Duvanjskom Polju, povoljnije i suvislije, nego li u livanjskom. Ne tičući u opću analogiju, ima prirodno u razvoju pojedinih ugljenih slojeva nekih razlika, koje su ali razmjerno neznatne, kako će se razabrati, promatrajući slijedeća mjesta, na kojima ugljen proviruje.

U zatonu Buhova nalaze se najzapadnija taka mjesta, gdje se već više godina s prekidanjem kopa ugljen, u Vučjem Polju od prilike 950 *m* nad morskom razinom, dakle približno onako kao i s onu stranu Tušnice u zatonu od Podkraja.

Vučjim se Poljem zove od prilike trećinu četvorna kilometra velika kotlina vrela Jošanice, koja je nastala na sastavu točila vrela Ispod Klanjca, Groznice, Hajdučkog vrela i torenta Subulje drage te ju prema istoku zatvara preko 1000 *m* visoka kosa Gradca i Liskovca. Ova oba brda pripadaju humovitom području duvanjskog kopnenog tercijera, koji na Zelenjaku dosiže do visine od 1101 *m* i koji se nad razinom polja izdiže okruglo za 250 *m* te u neku ruku u stisnutijoj formi odgovara ugljenonosnom terenu, koji se s onu stranu Tušnice u livanjskoj kotlini penje od Studbe u zaton kod Podkraja. Kao u onom, valja i u ovom visokom duvanjskom odsjeku kopnenog tercijera teoretski predmnijevati, da će se, ako u njem imade ugljena, ovaj prikazati kao posredujući član, odnosno kao posredni stepen između sjajnog ugljena uzdignutog i boranog odjela tušničkog i buljanskog i lignita ravnoga polja. I tu i tamo moći će se ovo pitanje samo bušenjem u dubini riješiti.

U Vučjem polju, u najistočnijoj jami između Ostrošca i Hajdučkog vrela imao je ugljeni sloj, koji tu upada sa *22°* prema 5^h, slijedeći niz naslaga:

1. Skoro neposredno na krednom vapnencu, odvojen od njega samo nedovoljno razgaljenim, kako se čini slabo debelim slojem zelenosivog tegla, leži *2·3 m* debeli ugljeni sloj, koji se sastoji, idući odozdo gore od *20 cm* ugljena

[1]) Vidi sliku u Engelhardta (Glasnik 1913.) i u Vodi minerološko-geol.-paleont. zbirke zem. muzeja (Glasnik 1914. str. 270.).

[2]) Vidi Jahrbuch d. geolog. Reichsanstalt, Wien, 55. sv., 1905., str. 594. i tab. XV., sl. 1.

škriljevca protkana ugljenim slojčićima, 40 *cm* čista sjajna ugljena, 90 *cm* bituminoznog lapora i ugljenog škriljavca, 80 *cm* škriljavog sjajnog ugljena.

2. nad time slijedi 60 *cm* debela lavica sivožutog pločastog vapnenog lapora, koji trošenjem postaje smeđast, koji uz gore spomenuta, plodovima *ceratophyllum*-a sličnih tjelešaca i strukova od *Cyprites* sadržaje poglavito pisidije.

3. Nad ovim 2 *m* sivog lapora, slojimice ispunjena većinom zdrobljenim, ali djelomice i dosta dobro sačuvanim okominama, naročito *Melanopsis tenuiplicata* Neum. sa grlom, istegnutim u dosta dugu žlijeb, uzdužno rebrastu kao i *Mel. brachyptycha* Neum, ali vitkijega oblika; *Neritodonta* sp., i to bar dvije vrsti, jedna veća sa pločasto raširenim unutrašnjim usnim obodom i crvenosmeđim cik-caknim crtežem; *Planorbis* cf. *Pulići* Brus. i jedna velika vrst sa krasnim spiralnim prugama, *Bythinia* sp. i dr. te mala *Congeria* aff. *Jadrovi* Brus.

4. 2·5 *m* sivomodrih, žuto trošećih se, tankoškriljavih, ilovastih lapora kroz koje prolazi 20 *cm* debela lavica tvrdeg bituminoznog laporastog slatkovodnog vapnenca, koji je u svježem stanju crnkast, izvjetren smeđ te se cijepa pločasto a ima raštrkanih obilnih okamina i zdrobljenih ljuštura, među njima: *Melanopsis tenuiplicata*, *Pisidia* i sjemenki slična zrna (*Ceratophyllum?*) kao u 2. sloju.

5. Profil završavaju u početku mehki, podalje žilavi, zvučni lapori, koji u svojim višim položajima imadu *Congeria pernaeformis* And. i pojedince *Clivunella Katzeri* kao i lišća od dikotiledona.

Ovaj se profil samo neznatno mijenja u drugim, naviše i sjevernije ležećim površnim rupama Vučjega Polja a mijenja se samo debljina i raščljanjivanje samog ugljenog sloja, koji primjerice u najzapadnijoj rupi pokazuje dvije lavice sjajna ugljena razdijeljena sa preko 1 *m* debelim ugljenim prugama protkanim ugljenim škriljavcem, od kojih je donja 60 a gornja 40 *cm* jaka. Ona prelazi u škriljasti prutičasti ugljen, pokrit snažnom laporastovapnenom pločom, u kojoj ima istih okamina kao i u gornjem sloju 3., samo što planorbi skoro posve nestaju a kongerije su češće. Čitava je debljina ugljena sloja 2·8 *m*. Upada pod 24° prema jugoistoku, jer sjeverna granica temeljnog gorja Vučijeg Polja teče sjeveroistočno a kopneni se tercijer u svom brazdenju posve prilagođuje ovom orisu.

Kopao se posvuda samo kompaktniji sjajni ugljen te se je pri tom silazilo 5—8 *m* u dubinu a ako je onda otkapanje postalo tegobnim, ostavljale bi se rupe te bi se započelo iznova s površine kopati na drugom mjestu. Kasnije se otkopavali i stupovi, koji bi ostali između prvih jama. Na ovaj su način samostalni radnici dugo godina vadili ugljen, a to je poslije uređeno pobudom erara; ali danas jedva da će se u Vučijem Polju površnim kopanjem mnogo postizavati a kopanje duboke rupe imati će valjda poteškoća uslijed vodenih prilika.

Slične prilike kao u Vučijem Polju postoje dalje na istok diljem strmine krednog temeljnog gorja Buljana strane kod Buhova i Eminova Sela, gdje su već prije koju godinu samostalni kopači vadili na otvorene jame ugljen, što bi provirivao i gdje je u novije doba, da se Duvno i okolica sigurnije obskrbi ugljenom, erar uredio male nadpovršne rovove. Debljina ugljena sloja sastoji se popreko 2 *m*, prema kraju, gdje proviruje, postaje tanjim a na upadanju odebljava do preko 3 *m*. I članovi sloja te odnošaji ugljena i posrednih slojeva su promjenljivi, tako da jedva jedan profil sloja posve naliči drugomu.

Ali svuda ima u dubljim lavicama ljepšeg i kompaktnijeg sjajnog ugljena, nego li u gornjim, gdje je ugljen ne samo obično rastrošen, nego po sebi nečist i škriljav. Slojevi, koji prate ugljeni sloj, općenito više su oskudni fosilijama, nego li u Vučijem Polju, ali se i tu najčešće pojavljuju *Melanopsis tenuiplicata* Neum. planorbi, pisidije i plodovima od *Ceratophyllum* slična tjelešca.

U raznim nadpovršnim jamama kod Buhova i Eminova Sela može se promjenljivost razvoja ugljena sloja vrlo jasno opažati. Tako je primjerice u jednoj napuštenoj jami blizu glavne skupine kuća kod Buhova 2·65 debeo te ima odozdo idući gore ove članove:

Ugljen	115 *cm*,
svjetlosivi lapor	12 *cm*,
ugljen	15 *cm*,
lapor protkan ugljenim prutama	25 *cm*,
ugljen protkan ilovastom prugom	50 *cm*,
crni ugljeni škriljavac	10 *cm*,
ugljen	10 *cm*,
tvrdi sivi lapor	8 *cm*,
ugljen	20 *cm*.
Gore ilovasto rastrošen lapor sve do busa.	

Na drugom u smjeru brazdenja oko 400 *m* udaljenom mjestu čitava je debljina ugljena sloja 2·99 *m* a članovi su slijedeći: dolje 50 *cm* škriljasti nečisti ugljen nad njim 60 *cm* kompaktna ugljena, 30 *cm* čvrsti sivožuti lapor, 80 *cm* lijepa ugljena, protkana tankom lapornom pločom a onda sve do ledine škriljavi, rastrošeni ugljen.

Bliže Eminovu selu u otvorenoj jami, iz koje se u zadnje vrijeme vadio ugljen, sloj je 3·25 *m* debeo. Njegova se dônja partija sastoji od 20 *cm* debele lavice nečista, škriljasta ugljena, pokrita 25 *cm* debelom lapornom pločom. Onda slijedi 50 *cm* debela lavica čista ugljena, koja je odvojena poprečno 30 *cm* debelim, valovitim laporastim slojem od 90 *cm* debelog sloja čistog ugljena. Samo u ovim se lavicama kopa ugljen, jer je sva gornja partija sloja, debela 110 *cm*, tako jako protkana i prorasla jalovinom, da se ne isplaćuje razlučivanje ugljena. Ali kopajući od površine, valja ovaj nečisti dio sloja otkopati, dok se dođe do ugljena, koji je vrijedan da se vadi, uslijed čega su ne samo radni troškovi skuplji, nego, pošto se debljina otkopa što dublje to više povećava, postaje do skoro nemogućim vaditi ugljen nadpovršnim jamama. Svijet si doduše pomaže na taj način, da jame raspoređuje prema strujanju, ali to nije za dugo probitačno. A pošto konfiguracija tla isključuje građu štolne, valjati će, ako se bude htjelo i dalje kopati ugljen u zatonu kod Buhova, preći na gradnju duboke vertikalne rupe.

I ugljen iz Vučijeg Polja kao i onaj iz Buhova i Eminova Sela je pretežno sjajni mrki ugljen crnosmeđe do kadifasto-crne boje a osobito na poprječnom razlomu živahna sjaja. On je dijelom kompaktan, ljušturasta loma, dijelom pločast do škriljav i prilično se ravno cijepa. Ovi potonji slojevi često imadu izgled kao smola crn ili pokazuju strukturu drva te prelaze u lignit. Sve ove vrsti ugljena boje hladnu kalijevu lužinu brzo tamnosmeđe, one ne peku, nego zaostavljaju, kad sagore, ostatak sličan krupici. O ostaloj im sastavini daju slijedeće tehničke analize razjašnjenja:

	a)	b)	c)	d)	e)
higroskop. voda	10·97 %	—	11·40%	13·10%	20·97%
pepeo	14·91%	16·75%	14·10%	12·60%	14·14%
vas sumpor.	—	—	3·86%	4·08%	3·99%
gorivi sumpor	—	—	2·50%	2·96%	2·62%
ogrijevna vrijednost . . .	4122 kal.	4706 kal.	4312 kal.	4060 kal.	3988 kal.

Prva tri pokusa *(a, b* i *c)* su iz Vučijeg Polja, četvrti *(d)* iz Eminova Sela, peti *(e)* iz novog nadzemnog kopališta kod Buhova. *a)* i *b)* odnose se na isti ugljen iz jedne prije godine 1905. postojeće jame ali je pokus *b)*, prije nego se ustanovio pepeo, sušen kod 100 ° C. Pokus *c)* je iz jame obrađene god. 1912.

Kako se iz ovoga razabire sjajni ugljen duvanjski po kvaliteti prilično je slabiji od onog iz Podkraja, jer osim što ima manju ogrijevnu snagu sadržaje više škodljiva sumpora. Unatoč tomu je to srednje-dobri mrki ugljen, koji od prilike naliči banjalučkom ugljenu.

Sva druga mjesta, gdje ugljeni sloj izmilja na površinu, nalaze se u ravnom polju, gdje se na nekim mjestima također nadpovršno kopa. Tu se radi svuda o slabijem, većinom pločastom do škriljastom lignitnom ili muljevitom zagasitom mrkom ugljenu, koji se ali po svojoj ogrijevnoj vrijednosti većinom ne razlikuje bitno od sjajnog ugljena.

Kod Vidašića, istočno od Duvna, blizu istočnog ruba polja i to odmah južno tik sela na raskršću Šitino pojilo proviruje ugljen i malom građom razgaljena je pod kvarternim šljunkom ravnine polja od prilike 30 *cm* debela ugljena lavica, pod kojom ima ilavasto rastrošenog žutog lapora te je možda ostanak velikog ugljenog sloja, komu je gornji dio raznešen. Do u dubinu od 1 *m* nije se tu navodno nalazila druga ugljena lavica. Nagnuće je plosnato prema sjevero-istoku, dakle prema rubnom lomu temeljnog gorja. Ugljen je prugasti muljeviti ugljen, smeđe boje kao kava i tamne crte. Za pokus se njim ložilo u Vidašiću, ali se radi ljuta dima, koji se razvijao, odustalo od toga.

U prosjeku Šujice, zapadno od Srđana na takozvanom Bijelom brijegu proviruje snažan sloj. Šujica, o kojoj se misli, da je nastavak potoka Malića, od čijeg je ponora na jugozapadnom rubu Kupreškog Polja jedva 2 *km* udaljena te kao prilična rječica provaljuje iz kraške pećine, ulazi kod Mokronoga u ravno Duvanjsko Polje, kojim se u bezbrojnim vijugama, općenito pravcem južnim, vijuga do njegove sredine te onda okreće na zapad i kod Kovača, jugozapadno od Duvna, nestaje u jednom ponoru. Kod Bijelog brijega, gdje između viših odsjeka polja Prosine ili Velike livade i Jabuke, Šujica čini prema zapadu okrenuti bok, vidi se za niske vode u koritu rijeke ugljeni sloj u povećem prostoru otvoren. Na desnoj (sjevernoj obali) zaprema kopneni tercijer skoro čitavu kosinu doline, na lijevoj (južnoj) obali pokriven je 4 *m* debelim diluvijalnim tvorbama, koje se sastoje od ilovače i pijeska. Ugljeni sloj, koji upada prema jugoistoku pod kutom od 20 ° pokazuje na dosežnim dijelovima ove članove: dolje slaba ugljena lavica; pod kojom navodno leži čvrsti, pjeskoviti slatkovodni vapnenac, koji se može samo kopanjem razgaliti kada potok posve osuši. Nad ugljenom slijedi sivi mehki lapor od 40 *cm*, onda ugljena lavica od 50 *cm* debljine, 30 *cm* mehka modrosiva lapora sa uklopinama od tvrdih, vapnenastih, crvenosmeđe rastrošivih gomolja, nad ovima treća, 60 *cm* debela ugljena lavica iznad koje slijede modrosivi pješčani lapori kao završetak tercijarnog profila. Ovi imadu uz

pougljenjene biljevne ostanke samo malo okamina. Komadić puta niz vodu, u takozvanom B a k e t i n o v c u, bolje se razabiru na desnoj obali Šujice donje naslage ugljena sloja, razgaljena tu u debljini od 80 *cm*. Sastoje se tu također od 1 do 1·5 *m* modro-sivog, mehkog a nad njim od 2 do 3 *m* debelog niza bolje složenog, tvrđeg, smeđežuto trošećeg se lapora, koji ima samo malo okamina te se time razlikuju od mehkog lapora neposredno nad ugljenim slojem, koji obiluje mnogim, na žalost većinom smrskanim ljušturama školjka. Pretežne su P l a n o r b e i to osobito malena, glatka vrst, valjda *Planorbis Pulići* Brus. i jedna vrst, koja je po veličini jednaka *Pl. cornu* Bg. te se odlikuje spiralnim prutanjem osobito s donje strane jako izraženim; dalje ima *Melanopsis tenuiplicata* Neum., *Bythinia tentaculata* L. sa svojim poklopčićima, *Bythinella* sp., *Hydrobia* sp. i dr. O v a j e f a u n u l a i d e n t i č n a s a o n o m u s t r o p u s j a j n o g u g l j e n o g s l o j a u V u č i j e m p o l j u (v. gore) i po tome nema ni tu paleontološkog razloga za mnijenje, da su oba ugljena sloja različite starosti.

I ugljen iz Bijeloga brijega i iz Baketinovca je lignitični muljeviti mrki ugljen, kavenosmeđe boje sa tamnijim ljagama i hrđasto žutim žilama i pjegama. U Bijelom brijegu ima većinom strukturu drva te je u sve tri lavice skoro čist; u Baketinovcu ima samo mjestimice drvenu strukturu, više je muljikasta a djelomice jako ojalovljen pun ulomaka od puževih ljuštura, *Melanopsida* i *Planorba*, ali u drugu ruku opet protkan je kolik prst debelim slojčićima sjajna ugljena. Oba nalazišta pokazuju, kako je promjenljiva i nejednaka sastavina ugljena sloja već u malenim udaljenostima. U Baketinovcu vade seljaci ugljen samo prigodice za slučajnu potrebu, u Bijelom Brijegu kopao je erar pred nekoliko godina svaku jesen (od augusta do oktobra), kada Šujica u ovom dijelu doline nebi imala vode, da ugljenom obskrbi Duvno. Onda se ugljen davao narodu za vrlo jeftinu cijenu (60 h po q) te se mnogo šta poduzelo, da se loženje ugljenom u ovom drvom oskudnom kraškom kraju što više uobičaji. Uspjeh medutim zaostao je za očekivanjima a upotreba ugljena, osim u gradu Duvnu, nije se u onom kraju znatno podigla. Glavni je navodno razlog tomu taj, da seljaci na ugljenu ne mogu ni kruh peći ni meso sušiti i kaditi te su, kada već moraju za ove svrhe dobavljati drva, rađe sasvim odustali od loženja ugljenom.

Nekoliko kilometara dalje na jugoistok i bliže istočnom rubu polja nalazi se u L e d i n a m a, južno od M a n d i n a S e l a, na mjestu zvanom G r l o c e, opet otvoreni sloj mrka ugljena. Sloj, koji je u susjednoj jaruzi samo nepotpuno provirivao, otvoren je bolje malenom građom. Nalazi se neposredno pod 40 *cm* debelim slojem zemlje te se, slabo prema sjeveroistoku nagnut, splošnjava pod konglomeratima strme njive. Konglomerati zauzimlju u Mandinu selu naprama lapornom ugljenonosnom slojnom stepenu isti stratigrafski položaj, kao na pr. konglomerati u Mokronogama naprama produktivnom lapornom sloju u zatonu od Buhova te im naliče i petrografski. Ugljeni sloj razgaljen je kod Grloca samo u debljini od 80 *cm*, ali se još oko 40 *cm* nastavlja u dubini; pod njim se navodno nalazi druga lavica. Ugljen je kao u Bijelom brijegu muljasto-lignitičan, ali kompaktniji a pošto redomice uključuje obilne slojčiće sjajna ugljena, izgleda djelomice prugast. On se djelomice ravnoplošno cijepa, ima tamni smeđecrni crtež, masna je opipa a kada se crta i tare postaje sjajan. Lahko se daje strugati nožem a ostrugana su mjesta živahna masna sjaja. Čini se, da ugljen sadržaje mnogo bitumena, što bi možda pogodovalo tehničkom iskorišćavanju. U većoj se mjeri ugljen u Grlocu nije vadio.

Dalje na jug, blizu Kongori, vadio se i vadi se još ugljen slična izgleda, ali također samo u skromnim količinama, a osobito u ritu Čavarinama, sjeverno od strmine brda Liba (1023 *m*). Ovdje tvori Duvanjsko Polje između Kongore i Lipe zaton, koji predstavlja grohotište, protkano obilnim jarugama. Ove jaruge često mijenjaju svoj pravac te razgaljuju čas ovdje čas ondje plitko pod busom ležeći ugljeni sloj. Seljaci iz okolice upotrebljuju zgodna mjesta te tu vade bez velike muke ugljen za kućnu porabu. Veća, ali već raznešena građa nalazi se zapadno od mjesta, gdje je prije bio mlin, druga, gdje se očevidno još nedavno vadio ugljen, je kraj puta, koji ide iz Brišnika u Lipu. Ugljeni sloj, nad kojim leže tegli, protkani čas sivim, čas hrđasto smeđim prutama ili je dijelom pokrit neposredno valjutcima i zemljom, stanjuje sa, kao i u Grlocu, vrlo polahko prema sjeveroistoku. Razgaljen je u debljini od 60—80 *cm*, ali se čini, da je znatno deblji. U njemu je ugljen više ligničan, nego li muljikav te je često protkan obilnim slojčićima sjajna ugljena te je, kako će pokazati niže priopćena analiza, vrlo dobre kakvoće.

Najjužnije u Duvanjskom Polju proviruje ugljen na istočnom rubu najjužnijeg obronka kod Seonice i Šepurâ blizu sastava Studenog potoka i potoka Drine. Tu izilaze na dan diljem temeljnog gorja žuti pločasti lapori, pod kojima u žlijebovima potoka na dva mjesta proviruje ugljeni sloj, praćen od nešto pjeskovitih, mehkih, sivih, smeđe rastrošenih lapora. Otvoren je samo oko pola metra te ima nečist, škriljav, ligničan ugljen od prilike slične kakvoće, kao na gore opisanom mjestu u Batinovcu kod Šuice.

I na drugim mjestima, bliže prema Crvenici i Stepenu, opaža se, da imade ugljena. Lapori stropa mjestimice puni su dijelom dobro sačuvanih okamina. Odavle bez sumnje potječu gore spomenute fosilije, što ih je sabrao A. Bittner a opisao M. Neumayr. Bittner[1]) navodi među njima i *Euchilus elongatus* Neum., što ga Neumayr ali spominje samo iz Avtovca. Najčešće su *Melanopsis tenuiplicata, Mel. plicatella, Bythinia* sp., malene hydrobije i kongerije. Stanoviti slojevi škriljavo stisnutih lapora, sadržavaju ne samo iste okamine, nego se ni u petrografskom vidu ne daju razlikovati od onih u stropu sjajnog ugljenog sloja u Vučijem Polju. Sve dakle prilike govore u prilog tomu, da ni ovdje ni igdje drugdje u Duvanjskom i Livanjskom Polju, između sjajno-ugljenog sloja uzdignutog i boranog rubnog područja Tušnice i muljikavo ligničnih slojeva u ravnini polja nema razlike u starosti, nego samo razlike u tvorbi, odnosno u pougljenjivanju.

Kakvoća lignito-muljikavih ugljenova Duvanjskog Polja prema dosadanjim tehničkim analizama je prilično promjenljiva. Tako su analize: *a)* ugljena iz Vidašića, *b)* ugljena iz nadpovršnih jama na Bijelom Brijegu i *c)* ugljena iz Čavarina kod Kongore dale slijedeći rezultat:

	a)	*b)*	*c)*
Higroskopska voda . . .	20·34%	20·80%	19·56%
Pepeo	20·99%	16·50%	9·10%
Ukupni sumpor	3·80%	3·12%	0·69%
Gorivi sumpor	2·12%	1·56%	0·39%
Ogrijevna vrijednost . .	2808 kal.	3050 kal.	4632 kal.

[1]) Grundlinien itd. str. 258.

Pošto su svi pokusni komadi dulje odležali te su se, kako se čini, na zraku osušili a usprkos tomu imadu ipak oko 20% vlage, biti će sadržaj vode u svježe iskopana ugljena mnogo veći, čime se ne samo snizuje ogrijevna vrijednost, nego se i težina suviše povisuje, radi čega se preporučuje, da ugljen prije uporabe odleži i osuši. Dok se ugljen samo vadi na male površne rupe samo radi nabave ugljena za kućni ugrijev, moglo bi se to lahko udesiti prema mjesnim prilikima, jer se ugljen kopa većinom ljeti, a zimi, gdje djelomične poplave polja i onako otešćavaju promet, obustavlja se kopanje. Za poduzeće, zasnovano u velikom, naravski ove prilike ne dolaze u obzir.

Iz analiza se razabire, da kod skoro jednakve sadržine vode, ogrijevna vrijednost ugljena ovisi o sadržini pepela: čim je više pepela, tim je manja ogrijevna vrijednost. Osobito začudna je neobično mala zadržina sumpora u analizi *c)* ugljena iz Kongore, što ju je gosp. povjerenik Stefko izveo. Po ovoj analizi ima ovaj ugljen istu ogrijevnu vrijednost kao bolje vrsti sjajna ugljena u zatonu od Buhova, ali sadržaje samo maleni dio škodljiva sumpora. Ali i obje druge analize ugljena *a)* iz Vidašića i *b)* sa Bijelog Brijega, pokazuju, makar im je znatno velik sadržaj pepela, relativno manji sadržaj sumpora, nego li sjajni ugljen iz Buhova.

Iz toga, čini se, proizlazi, da je sumpor u lignitičko-muljevitom ugljenu vezan više na organsku substanciju, nego li na mineralne sastavine pepela, kako je to uopće obično kod ugljena, koji obiluje bitumenom.

Svi ovi podatci o kemičnoj sastavini i kaloričnoj kvaliteti lignitičnog ugljena čine prilično vjerojatnim, da će budući ugljeni rudokop u području Duvna rađe dati prednost južnom dijelu ravnoga polja, osobito okolini Kongore, nego li zatonu kod Buhova.

5. Roško Polje.

Zapadno i jugozapadno od najjužnijeg ogranka Duvanjskog Polja utonula su blizu hercegovačke granice, ali još na bosanskom tlu, u kraški kraj tri pomanja polja, od kojih oba istočnija imadu tercijarnih kopnenih tvorevina, u kojima se nalazi ugljen.

Sjevernije od obaju, Roško Polje, usjelo se između Midene planine (1221 *m*) na sjeveru i Mošnjače (1190 *m*) na jugu. Počinje zapadno od Mesihovine na klancu Ušice u dolini potoka Vojkovića te se stere na zapad do selâ Roško polje i Krnina. Na istočnoj strani glavice Stražnice (988 *m*) stere se prema sjeveru između Hambara i Radoša ogranak prema Purkićima, uslijed česa dobiva polje nepravilni trouglati oblik sa jako krpastim orisom. Najveća mu duljina pravcem od istoka k zapadu iznosi skoro 9 *km*, najveća južno-sjeverna širina 2·6 *km*; u istočnom ogranku kod Vojkovića široko je ali samo 3—400 *m* a u glavnom odsjeku na sredini jedva 1 *km*, tako da mu površina ne zaprema više od ogruglo 6 *km*². Ovaj prostor zapremaju u glavnom sivi lapori i svjetlosivi ili žuti laporasti, sedrasti slatkovodni vapnenci, koji leže neposredno na vapnenom temeljnom gorju, koje većinom pripada kredi te ga opet na istočnom rubu doline Vojkovića kod Mesihovine i na južnom rubu na podnožju Zavelica (1346 *m*) kod Krnina pokrivaju konglomerati, koji se lahko raspadaju u grohot. Ovi konglomerati, kojima smo značenje protumačili opisujući Duvanjsko Polje, proširuju se kao taložine riječnih tokova, koji teku srednjotercijarnoj jezerskoj kotlini Roškog

Polja i neposredno transgredirajući nad temeljnim vapnenim gorjem i to koji put samo kao tanki, često probiti pokrovac, uslijed česa je vanredno teško ili nemoguće obje kartografski razlučivati. Ove konglomeratne grude imadu naravski vrlo promjenljiv položaj, a samo dublje suvisle i većinom i bolje naslagane partije priključuju se uz lapore i slatkovodne vapnence, koji zapremaju ravninu polja u suglasnoj naslagi. Ne obazirući se na mnoga lokalna poremećenja, nagnute su ove općenito jednostrano prema jugu.

U Roškom Polju poznato je za sada samo, da u g l j e n a ima u istočnom ogranku kod V o j k o v i ć a. Ugljen proviruje u južnoj strmoj obali potočnog klanca, oko 800 koračaja više sela. U tamošnjem profilu leži na temeljnom gorju niz naslaga modrosivih do tamnosivih, dijelom mehkih, dijelom tvrđih, nešto pjeskovitih lapora, koji upadaju prema jugu a u gornjem im je dijelu uklopljena pruga crno-mrkog do crnog ugljenog škriljavca. Debljina tamnih lapora, otvorena nad dnom potoka, iznosi od prilike 10 *m*; ugljena pruga vidi se da je često zdrobljena i sastoji se uslijed toga prirodno od nekoliko pruženih leća, kojima najveća debljina dosiže jedva 1 *m*. Ovaj ugljeni škriljavac sadržaje u nepravilnom rasporedu plosnato lećaste, koji put zavojite, rijetko od 5 *cm* deblje slojčiće m r k a u g l j e n a, na komu se djelomice razaznaje drvena struktura te je smeđe do tamno kadifasto-crne boje, zagasita do živahna sjaja. Suvisle ugljene lavice nema na mjestu, o kojem govorimo, te bi se kopanjem jedva moglo na ovom mjestu razgaliti. U praktičnom vidu imalo bi samo neko znamenovanje, da se nađe dalje na zapadu ugljeni sloj, koji bi bio vrijedan da se iskorišćuje.

U rečenom sloju od Vojkovića tamnosivi lapori, koji prate jako ojalovljeli ugljeni sloj, puni su pougljenjenih biljevnih krpa i sadržavaju i životinjske ostanke, koje su u redovima u velikoj množini naslagani ali na žalost većinom zdrobljeni te se dadu jedva opredijeliti. U p o d n i c i ugljena sloja lapori su više bituminozni, crnosivi, pjeskoviti, obiluju pougljenjenim biljevnim ostacima, ali imadu manje životinjskih ostanaka, među njima *Melanopsis* cf. *tenuiplicata* Neum. i *Hydrobia* sp. U s t r o p u ugljena sloja su lapori, koji su također ugljenim slojčićima i gnijezdima protkani te imadu mnoga sjemenja od *Chara*, općenito svjetlije sivi te su ispunjeni u prugama ili ljagama drobljevinom od ljuština smrvljenih okamina. Među najobičnije ide jedna vrlo tankoljušturasta *Congeria* do 1 *cm* visoka sa hrpticom iz rodbine *Cong. eocaenica* Mun.-Ch. te jedna samo 2—4 *mm* velika, također tanko ljušturasta vrst sedefasta sjaja iz grupe *Mytiliformes*, slična *Cong. aquitanica* Andr., onda malena *Dreissensiomya*, jedan srednje veliki, prilično jako ispupčani *Pisidium*, nadalje *Melanopsis tenuiplicata* Neum., *Melanopsis* sp. više zdepnast sa brojnim zavojima, nego li u prve i *Melanopsis* sp. sa naborima na švu kao u *Mel. Hranilovići* Brus.; dalje *Fossarulus Bulići* Brus., koji se slaže sa tipom iz Avtovca, ali uz to i forme, koji u neku ruku predstavljaju prelaze k *Fossar. pullus* Brus., *Bythinia* cf. *tentaculata* Lin., *Bythinella* cf. *pachychila* Brus. i dr. Usprkos nesigurnosti determinacija s l a ž e s e o v a f a u n u l a n a z a m j e r n i n a č i n s a o n o m u s t r o p u u g l j e n o g s l o j a u p o l j u k o d D u v n a.

Nad bituminoznim, sivim laporima, koji imadu ugljena, leže žućkasto-bijeli, mehki, nerazgovjetno naslagani s l a t k o v o d n i l a p o r i i s l a t k o v o d n i v a p n e n c i. Ovo kamenje, u naroda zvano m i l j e v i n a, upotrebljava se za razne klesarske radnje, a u naroda tamošnjeg kraja vlada pametni običaj, da sirovo grumenje ili ploče ostave preko zime da pomrzne, prije nego li će ga obrađivati. U pro-

filu kod Vojkovića imade u slatkovodnim laporima samo malo okamina, naročito *Congeria, Melanopsis* sp., *Bythinella* sp. i dr. na žalost samo u kamenim srcima ili šupljim otiscima, koji se ne dadu determinirati. U proširenom polju, gdje lapori i slatkovodni vapnenci zapremaju znatne dijelove površine i gdje na rubovima polja, osobito na južnom sižu daleko u visinu, također oskudijevaju okaminama, koje su samo slabo sačuvane i to osobito *Congeria* i biljevni ostanci.

6. Zagorje.

Usedlinu između kosa Mošnjače i Zavelima i Rošnjače, koje su sagrađene od krednih vapnenaca na jugu Roškog Polja, zapremaju konglomerati, koji se protežu preko Gradine, gdje temeljno gorje ispod njega opetovano proviruje i preko Zagorja. Oko Zagorja tvori tlo jednu okruglo 200 *m* dublje pod Roškim Poljem ležeću, nepravilno poravnanu stepenicu, u kojoj se nalazi niz plosnatozdjelastih udubina, gdje se pod konglomeratnim pokrovom mjestimice nalaze lapori i slatkovodni vapnenci iste sastavine kao u Roškom Polju. Nije poznato imali u Zagorju ugljena.

7. Vir-Polje.

Prema jugu od Zagorja uzdiže se opet tlo i opada onda naglo prema Vir-Polju, čije dno leži prosječno 100 *m* dublje, nego li Zagorje, odnosno 300 *m* dublje, nego li Roško Polje. Zaruba Vir-Polja naokolo je strma, ali je sjeverna litica, koja se većinom sastoji od konglomerata, znatno viša i izrazitija kao lom usjelenja, nego li ostala zaruba, koju tvori eocenski vapnenac, koji već kod Vira proviruje ispod konglomerata a na južnoj strani kod Budimirja i Glavice stanuje u znatnijim otocima, koji ovdje tvore razgraničenje između dna polja potoka Ričine, izravnana kvarternim tvorevinama i 80 *m* više ležećim humčastim konglomeratnim platôom od Budimirja.

Samo Vir-Polje imade dugoljasti oblik smjera istočno-zapadna, dug 5·5 *km*, koji se od 2 *km* na istoku prema zapadu diljem potoka Sutine suzuje na koju stotinu metara. Površinu mu — ne čitavih 6 km^2 — zapremaju dijelom lapori a dijelom laporasti, dijelom sedrasti, mehki do zvučni slatkovodni vapnenci, koji, osim lokalnih poremećenja upadaju općenito prema sjeveru, dakle prema sjevernom strmom lomnom rubu polja. Diljem ovog loma pokrivaju ih na daleke puteve konglomeratne grude i grohot valjutaka, ali su na rubovima stepenica dolinskog dna Ričine i u mnogim, ljeti isušenim vodenim jarcima svuda otvoreni. Na nekim se mjestima pločaste i lahko obradive suvrste vade za građevne i tesarske svrhe. Sve ovo kamenje vanredno je siromašno okaminama.

Prema sjeveroistoku izlazi ispod svjetlih lapora i slatkovodnih vapnenaca niz slojeva, koji se sastoje od izmjeničnog slijeda svjetložutih mehkih, ilovastih lapora sa bituminoznim, sivo do crnosmeđe obojenim teglima. U ovim slojevima razgaljen je nedaleko kuća Nikolića na sjevernoj strani humke Stećka (južno od Vira) u lijevoj strmini obale Ričine zvanoj Oblage, ugljeni sloj. Tamo otvoreni niz naslaga sastoji se dolje od crnosivog ugljenastog lapora, puna pougljenjenih biljevnih ulomaka, sa pojedinim zdrobljenim gastropodima i rijetkim zdrobljenim ljušturama. Nad tim leže 2 *m* debeli, golubasto sivi, nešto pjeskoviti tegli, onda 50 *cm* crnosmeđeg ugljenog škriljavca, koji uključuje nepravilnu, najviše 15 *cm*

debelu prugu muljikava uglјena; 2 *m* svjetložuta, mehka ilovasta lapora; 3—4 *m* bituminoznog, sivosmeđeg, tamno isprutanog lapora, protkana ugljenastim slojčićima: jedva 5 *cm* debeli slojčić zemljastog mrkog ugljena, praćen tamnosivim laporom i konačno bjelkasto žuti i sivi, dolje mehki, prema gore tvrđi i pločastiji lapori, nad kojima dalje na sjeveru leže slojeviti smeđasti slatkovodni vapnenci. Čitav niz slojeva opada pod 40° prema sjeveroistoku te ga presjecaju dva poprečna loma. Slojevi su općenito oskudni okaminama; samo mehki lapori i tegli imadu uz pougljenjenu biljevnu pljevu i ulomke ljuštura pojedince makar i stisnute fosilije, koje se mogu raspoznavati a među njima pretežno malene planorbe sedefasta sjaja, jako uriješene melanopside i *Fossarulus* cf. *Bulići* Brus. Vrijedni su pažnje i rebrasti ulomci ljuštura, koje možda potječu od *Limnocardium* a.

Kako se vidi, ugljeni je sloj otvoren u Ričini, jedini, koji je poznat u čitavom Vir-Polju, vrlo neznatan a nažalost nema ni konkretnog razloga mnijenju, da bi u dubini mogao biti bolji sloj.

8. Polje Vinice.

Radi potpunosti spomenuti je još na koncu, da u polju Vinici, koje leži na dalmatinskoj među zapadno od Roškog Polja na istočnoj strani doduše ima konglomerata, ali da u ovom polju, čije za čudo ravno dno zapremaju debele aluvijalne tvorevine, do sada nisu poznati tercijarni slojevi, koji bi imali u sebi ugljena.

Češka knjiga o vlaškom pravu.

Napisao

priv. doc. dr. **Petar Skok.**

Dr. Karel Kadlec, profesor slavenske pravne povijesti, poznat kod nas kao izdavač hrvatskih pravnih spomenika, publikovao je god. 1916. potporom češke akademije djelo, koje svojom sadržinom zanima ne samo lingvista, nego i historika, osobito pak historika prava. Posvećeno je izučavanju vlaškoga prava na balkanskom poluostrvu u bugarskoj i staroj srpskoj državi i na hrvatskom zemljištu, u madžarskoj, poljskoj i českoj državi i nosi naslov: Valaši a valašké pravo v zemích slovanských a uherských[1]).

Djelo nije toliko originalno u pojedinostima, koliko zbog široke koncepcije, po kojoj je zasnovano. Dosada naime nema ni u rumunjskoj ni u ostaloj evropskoj literaturi djela, koje bi nam prikazalo u svim detaljima pravo, što su ga imali rumunjski koloniste u gore spomenutim zemljama.

Koncepcija djela je i radi toga originalna, što nijedan dosadašnji ispitivač postanka rumunjskoga jezika, pitanja naime, gdje se je formirao, da li na Balkanu ili na sjeveru od Dunava, da li u Iliriku ili u Daciji, nije došao na misao, da pri rješavanju ovoga izvanredno teškoga problema uzme u obzir i vlaško pravo. Kadlec je došao na tu novu misao. Za to je njegovo djelo interesantno i za lingvistu. Radi toga se ja, koji nijesam pravnik, baš i laćam pera, da o toj lijepoj knjizi izvijestim našu naučnu publiku.

Kako nijesam pozvan, da govorim o pravnim pitanjima, ne mogu se upuštati ni u kakvu kritiku Kadlecovih pravnih izlaganja. U ovom pogledu mogu da se ograničim samo na referisanje. Posao mi je u ovom pravcu izvanredno olakšao sam autor, dodavši na str. 437.—451 »Doslov«, u kome skuplja u prijeglednu cjelinu sve svoje izlaganje. Meni kao referentu ne preostaje ništa drugo, nego da prenesem glavnije misli toga Doslova.

Kao kritičar mogu da nastupim jedino ondje, gdje autor iznaša lingvističke razloge u potkrepu svoga razlaganja. Na ove ću se detalje osvrnuti kao i na glavno pitanje, ukoliko iz pravne historije nesumnjivo slijedi, da je današnji rumunjski jezik nastavak balkanskoga latinskoga jezika, a nije nastavak onoga

[1]) S úvodem podávajícím přehled theorií o vzniku rumunského národa. Napsal — —. Praha Česká akad. pro vědy, slov. a umění, 1916. S. IV + 528 + 2. 8⁰. — Pri izrađivanju ovoga prikaza bio mi je na pomoći g. dv. savj. dr. Ćiro Truhelka. Njemu zahvaljujem za podatke o Vlasima u tursko doba, koje sam crpio iz njegovih ispisa iz dubrovačkoga arhiva.

latinskoga jezika, kojim su govorili romanizovani Dačani. Imam dakle da odgovorim na to, da li je Kadlec u polemici oko postanka rumunjskoga jezika, koja datira još od 18. stoljeća, a ni danas još nije završena, rekao odlučnu riječ time, što je u nju unio nov elemenat: pravnu povijest.

Autor započinje svoje djelo opširnim uvodom, u kome podaje prijegled svih teorija, što se odnose na postanje rumunjskoga jezika. U ovom je prijegledu vrlo iscrpiv. Prikazuje ne samo teorije stranih naučenjaka, nego i domaćih rumunjskih. Iscrpiviji je negoli Densusianu, koji je g. 1900. u Parizu izdao svoju Histoire de la langue roumaine. Nije ispustio ni teorije Rusa Jacimirskoga, koji je za osnov svoga stajališta u ovom problemu uzeo slavenske riječi u rumunjskom jeziku. On je naime, analizujući značenje ovih riječi, došao do zaključka, da su se Rumunji u vrijeme, kad su ih pozajmljivali, morali nalaziti u gorskim hladnim krajevima, negdje u južnim i istočnim Karpatima. Kadlec je blag, kad na str. 81 kaže, da je ova teorija »odviše lingvistička«, a pri rješavanju ovakvoga problema treba uzeti u obzir i stvarne historičke razloge. Jacimirskova je analiza riječi sasvim diletantska. On niti uzima u obzir starost pojedinih pozajmica niti njihovu geografsku raširenost, već onako đuture sve i stare i mlade tuđice klasificira prema značenju. Sve kad bi i bio ispravan njegov zaključak, da pokazuju na gorovit kraj, u kojem se Rumunji nalažahu u vrijeme njihova ulaska u pučki govor, ne bi se time pobijao nazor, da se je rumunjski jezik formirao na Balkanu, koji je također mahom gorovit, a rumunjski su pastiri sa svojim stadom dio godine provodili u planinama. I ako Jacimirskov posao nije uspio, držim ipak, da njegova misao nije bila loša. Možda će se u budućnosti morati ovakav rad još jednom obaviti, dakako boljim i skrupuloznijim znanstvenim metodom, nego što je on učinio.

Čudim se autoru, koji je u iznašanju teorija o postanju rumunjskoga jezika, kako rekosmo, vrlo iscrpiv, da je zaobašao teoriju rumunjskoga naučenjaka Candrea-Hechta (1905), kojoj se, izgleda, pridružuje i rumunjski slavista Ilie Bărbulescu (cf. Zbornik u slavu Jagića, str. 447). Teorija Candreova nije doduše posve originalna, nego se djelomice osniva na Hasdeu-ovoj u »Strat și substrat« (1892.). Izložena je u Buletinul societății filologice, București 1905. Prema ovoj se teoriji formirao rumunjski jezik u jugozapadnom uglu Erdelja i Banata, dakle ne na čitavom današnjem rumunjskom području u Ugarskoj, nego u t. zv. Olteniji. Ovo bi bila pradomovina Rumunja. Odavde se oni iseliše na Balkan i na zapad, sjever i istok, ne samo po ostaloj Daciji nego i u Galiciju, Istru, Moravsku (Vlaško) i Moldavsku.

Ali se mora i ovom prilikom spomenuti, da su mnogi rumunjski učenjaci, i Kadlec to ističe, osim Tiktina[1]) više manje patriote u ovom pitanju. Kad se zna, kako je pisanje historije intimno spojeno sa nacionalnim osjećajem, ovo je lako razumljivo. Jorga je upravo bijesan, kada piše protiv onih, koji zastupaju

---

[1]) Ispor. njegov Rumänisches Elementarbuch, Heidelberg 1905. str. 9—12. I Weigand je pristaša teorije, da su Rumunji nastali južno od Dunava (cf. Kritischer Jahresbericht üb. d. Fortschritte d. rom. Phil. 1904. I., str. 99). Znamenite tačke u ovome sporu tretira i Pușcariu u svojoj studiji Zur Rekonstruktion des Urrumänischen u zborniku Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft, posvećenom Meyer-Lübke-u, str. 64—75. ali sa gledišta često lingvističkoga. Ne izjavljuje se decidirano u ovom pitanju, ali izgleda, da je pristaša istoga nazora, kojega i Jorga, Densusianu, Onciul i t. d., naime da je rum. narod nastao i na sjeveru i na jugu Dunava

mišljenje, da se rumunjski jezik nije formirao u Erdelju i da su stari Rumunji bili pastiri. Densusianu opet, budući da se ne može nijekati srodnost leksikalna i fonetska rumunjskoga jezika sa latinskim elementom u albanskom govoru i sa romanskim narječjem na Krku i u staroj Dalmaciji, spaja obje teorije i kaže, da se je rumunjski jezik formirao i na Balkanu i na sjeveru od Dunava. Ovakav sinkretizam, kome je za cijelo izvor u nacijonalnom osjećaju, ne može se odobriti.

Autor se nije mogao osvrnuti na teoriju Peiskerovu, koju je ovaj iznio u prošlogodišnjoj svesci Zeitschrifta des hist. Vereines f. Steiermark Jg. XV., str. 160.—205., jer je izašla poslije njegove knjige[1]). Peisker osniva svoju teoriju u glavnom na principu, da nomadi mogu postati sjedilačkim narodom, ali da nema obratnoga primjera, gdje bi sjedilački narod mogao postati nomadom. Budući da su Rumunji kao ovčari (Schafwanderhirten) kroz čitav srednji vijek nomadizirali po Balkanskom poluostrvu, ne mogu da potječu od sjedilačkih naroda, koje su Rimljani romanizirali na Balkanu, nego odanle, odakle i svi nomadski narodi u Evropi, iz centralne Azije, iz turanske nizine između kaspijskoga i aralskoga jezera (cf. str. 193.). Odatle su došli u rimski dio Balkana i poprimili ovdje rumunjski jezik, stopivši se sa romaniziranim Balkancima. I ako, kako rekoh, autor ne spominje ove teorije, jer je docnija, ja to ipak činim u ovom savezu, da se vidi, kakove sve teorije niču u ovom teškom pitanju. Teorija je čisto doktrinarna, polazi sa jedne aprioristične premise i ostavlja po strani historička fakta. Suvišno je i spominjati, da historija ne zna ni za kakvu seobu Rumunja iz turanske stepe. Teorija dakle ne tumači ništa, nego zamršava još više ovo i onako tamno pitanje.

Na koncu ovoga poglavlja (str. 82.) autor zabacuje teoriju kontinuiteta, prema kojoj bi Rumunji bili potomci romanizovanih Dačana, t. j. da su Rumunji u današnjoj Sedmogradskoj, Ugarskoj i Rumunjskoj potomci rimskih kolonista, nego se izjavljuje za misao, da su se ovamo doselili sa Balkana, a to za to, što su Rumunji veoma »gibljiv« narod. Autor ovdje još ne opravdava potanje svoje mišljenje, nego se, kako se vidi, priključuje teoriji Roeslerovoj. Potkrepu njegovu mišljenju ima da dadne promatranje vlaškoga prava.

Prije ovoga poglavlja autor daje prijegled značenja, što ih je zadobila riječ *vlah*. Ovo bi poglavlje bolje pristajalo poslije uvoda o teorijama o postanku Rumunja, jer se ovim člankom već započinje tretirati vlaško pitanje. Stoga ja dajem najprije svoje opaske autorovu izlaganju teorija o postanju i iza toga prelazim na ovo poglavlje. Sve, što autor ovdje iznaša, držim ispravnim. Jedino je neispravna tvrdnja, da su Germani stvorili nazive *walh, vealh, welsch* od *Gallus* (str. 3.). Glasovi ne dozvoljavaju ovakvoga tumačenja, a danas je već utvrđeno, da njem. *walh, Walhe* potječe od imena galskoga plemena *Volcae,* koji su se dijelili na dvije grane, na Arecomici između Rhône i Garonne, i na Tectosages u području gornje Garonne[2]). Denominacija je donekle paralelna francuskom

[1]) Die Abkunft der Rumänen i posebice odštampano. Njegova teorija nije sasvijem razvijena. U lingvističkom pogledu drži se staroga Miklosicheva mišljenja (na str. 179.), da je rum. *cătun* mongolskoga podrijetla od mong. *Khoton, Khotun* = ovčji tor (cf. Berneker, slav. et. Wbch. 494 sl.). Ne osvrće se na najnovije mišljenje Joklovo, koji ovu balkansku riječ tumači iz albanskoga (v. Indogermanische Forschungen 1915.).

[2]) Kako su u historijsko doba *Volcae Arecomici* i *Tectosages* stanovali dosta daleko od Germana, mora se uzeti, da su Germani nazvali svoje zapadne susjede po onima *Volcae* za

imenu *allemand* za Nijemce, gdje je uzeto ime Alemannâ za sve Nijemce. Walch > Welsch označuje Nijemcima Romane, osobito Franceze i Talijane, dok Anglo-Saxoncima još označuje Wealh > Welsh keltske stanovnike Walesa. Da je slavenski izraz potekao ne direktno od imena keltskoga plemena, nego od njemačkoga *walh,* o tome nema nikakove sumnje. Kod južnih se je Slavena ovaj izraz dalje semantički razvijao. Sve to lijepo spominje autor. Samo je zaboravio upozoriti, navodeći riječ *vlah* u značenju pastira (str. 4. i 10.), na albansku paralelu. U alb. je naime riječ *romanus,* odakle potječe i naziv rumunjskoga naroda: rum. *Romîn,* srp. hrv.: *Rumunj, Rumun*[1]), dobila značenje pastira, baš kao i *vlah* u sredovječnim srpskim spomenicama. Alb. *rεmέr*[2]) znači vlah, pastir, seljak, upravo kao što u Grčkoj βλάχος = seljak. Gustav Meyer Alb. etym. Wörterbuch str. 365. spominje još, da čak u Trapezuntu ῥωμάνα znači pastirica. Dakle staro srpsko-hrvatsko značenje vlah = pastir nije osamljeno, nego se rasprostire po cijelom Balkanu.

Autor spominje na str. 6.—9. riječ *Vlah* i kao oznaku pripadnika pravoslavne crkve kod Hrvata. Ne donaša svoga mišljenja, kako je došlo do ove na prvi mah veoma čudne denominacije, nego mu se čini, da valja prihvatiti nazor madžarskoga učenjaka Réthy-a, koji je također iznio jednu teoriju o postanku rumunjskoga naroda. S pravom bi bio mogao autor zabaciti Réthyjevo mišljenje. Réthy naime mnije ovako: Budući da su se Bizantinci sami zvali Ῥωμαῖοι, a Slaveni su Romane uopće zvali prema njemačkom uzoru Vlasima, onda su taj

---

koje Cezar kaže, da su stanovali u srednjoj Njemačkoj (cf. Hirt, Indogermanen I. 169.). Glede daljnjega razvitka značenja riječi *walh* = Roman, čita se u najnovijem izdanju Weiganda, Deutsches Wörterbuch, 5. izd. 1910, 2. sv. 1238., da su Goti, došavši na donji Dunav, prenijeli ovu riječ na romansko stanovništvo toga kraja. Bilo tome, kako mu drago, slav. riječ *vlah,* koja se nalazi u svim slav. jezicima u značenju Romana (cf. Miklosich, Et. Wbch. str. 393. sl.), po svome fonetskom izgledu je jedna od najstarijih posuđenica iz germanskoga. Slaveni je donesoše sa sobom na Balkan i nijesu je istom ovdje posudili od Germana, nego na sjeveru, dok su još stanovali blizu Germana. O germ. *Walhoz* = Volcae v. još i d'Arbois de Jubainville u Revue celtique II. str. 287.

[1]) Srp.-hrv., češki i ruski oblik *румынъ* ne potječu direktno od lat. *romanus,* nego od dako-rum. *rumîn. Nj* pored *-n* u dočetku nalazi se i u drugim riječima kao *tigan* i *tiganj, žban* i *žbanj.* Dok se ovdje zamjenjuje velarni vokal *î* sa *u,* u najstarijoj hrv. potvrdi dolazi još *a: baša Rumanie* iz g. 1493. u bilješci na časoslovu iz Novoga v. Šurmin, Hrv.-srp. I. str. 376.; isto tako i u imenu mjesta *Romanj dol* niže Sinjavice (cf. Zeitsch. f. rom. Phil. 38. str. 552., bilj 2.). U aranđelskoj se hrisovulji nalazi *Roman* kao ime Vlaha; isto ime dolazi i u fogaraškom i marmaroškom kraju. Radi se dakle bez sumnje o vlaškom imenu. Na srpsko-hrvatskom teritoriju dolazi u izvednicama za oznaku familijskih naselja: *Romani* u kalinovičkoj okolici (ovdje ima i Vlaolje); *Romanovci* (kot. Gradiška); *Romanovac* brdo na karti austro-ug. gen. stožera 28./XIII. Nopcsa, Prinosi i t. d., v. Glasnik XXII. str. 365 bilježi nedaleko Plave brdo *Maja* (= *mal'* brdo) *Romanit.* Sa sufiksom *-ija* kao u *Srbadija* i t. d. (cf. Leskien, Gram. § 549.) dolazi dva puta u Bosni kao ime planine: *Romanija* kod Sarajeva. U Glasincu, koji spada u teritorij ove planine, ima pravoslavna porodica *Fürtula.* Ovo je prezime bez sumnje nadimak od rum. *furtul* = krada. Druga je *Romanija* iznad gornjeg Vardišta, a na lijevoj strani Crnog Rzava, dakle na teritoriju Starog Vlaha (cf. Zeitschrift ibid.). Budući da ovdje imamo izvedenicu s pomoću kolektivnog sufiksa, ne radi se više o imenu osobnom, nego o imenu naroda, isp. kod Daničića oblik романьскыи, Rječnik iz knj. star. III. str. 56. Izvjesno je dakle, da je u srp.-hrv. jeziku postojao i oblik *roman* za oznaku Rumunja. Ne znam, može li se sa vlaškim osobnim imenom identifikovati ime *Rumin,* koje se čita u istarskim i krčkim dokumentima, cf. Šurmin, Hrv. spom. I. str. 23. iz g. 1275. i str. 77. iz g. 1321.

[2]) Glede oblika isp. istrorum. *rumăr. r* mjesto *n* pokazuje istrorum. i toskički govor.

izraz radi sličnosti od Ῥωμαῖοι i Romani prenijeli i na Bizantince i na sve, koji su iste vjere. No autor na str. 8. odmah ispravno ističe, da su Vlah i Grk u konfesionalnom pogledu postali sinonimi daleko kasnije, nego što misli Réthy, koji ovo hoće da potvrdi na osnovu papinske listine iz g. 1202.—4. Ovi sinonimi potječu istom iz dobe turske okupacije, kako će se niže vidjeti, iz onoga vremena, kada se na identifikaciju Ῥωμαῖοι = Vlasi ne može ni pomišljati. Tumačenje je Réthyjevo jedan anahronizam.

Ova je čudna denominacija dala povoda velikoj konfuziji. Tražili su se Rumunji i ondje, gdje ih nema i ne može biti. A izrabljivao se ovaj naziv nažalost i u političke svrhe. To je i razlog, da je u naučno pitanje, odakle potječe ova zaista čudna denominacija, dosta teško unijeti potrebno svijetlo.

K tome dolazi još i to, da riječ Vlah ima, poput riječi *šokac* [1]), u nekim krajevima pogrdno značenje, koje se potencira izrazima: *šokci ubokci, vlasi siromasi; vlaški post i šokačka molitva* i t. d.

Pored svega toga valja istaknuti još i to, da smo još i danas nepotpuno obaviješteni o tome, kako su razna značenja riječi *vlah* geografski raširena. Osim značenja, što ih autor na str. 5. sl. navađa, zabilježio sam još neka. U Žumberku *Vlah* znači pripadnika unijatske crkve. Tako govore Hrvati čakavci-ikavci, dok pripadniku pravoslavne crkve kažu *mûtan*, a njihovoj zemlji *Mûtansko*. Ovu posljednju denominaciju upotrebljavaju i žumberački unijati. Za zemlju *Mûtansko* vele, da je ispod Karlovca. Belokranjci opet zovu Vlasima sve stanovnike Žumberka bez razlike vjere. Isto tako nazivaju *Vlahom* u bihaćkom kraju muslimani i katolike i pravoslavne, dok je katoliku *Vlah* samo pravoslavni. Tako je i u bosanskoj Posavini. Na Hvaru Vlah ne označuje stanovitu konfesiju, nego, kako me obavještava dr. Bulat, sve stanovnike bez razlike vjere iza planine Biokova. Ovakvo značenje nije poznato u kopnenoj Dalmaciji. Sinjani n. pr. ne znaju za izraz Vlah za pravoslavnoga. Oni zovu onoga, kome Hvarani kažu Vlah: gòrnjâk. Gornjaci su im obično stanovnici preko Prologa. Pravoslavnima se u Sinju kaže kao i u Bosni *rišćani*. Ali postoji u Sinju hipokoristik od *vlah vlájo*, kojim

---

[1]) I ova je riječ etimologički nejasna. Srbima znači nesamo konfesiju, nego im je narodno ime za Hrvate katoličke vjere u Slavoniji i Ugarskoj. Ovi se i sami tako zovu. U Broz-Ivekovićevu se Rječniku kaže prema Vuku, da dolazi od tal. *sciocco* lud. Ali riječ je raširena u krajevima, gdje nema talijanskoga upliva na naš jezik. Pokojni Florschütz i Truhelka, Les restes illyriens en Bosnie, str. 5. pomišljaju na alb *šok'*= drug od lat. *socius*. U ovom bi slučaju riječ bila semantički nerazumljiva. Izgleda mi, da ćemo se najprije približiti istini, identificiramo li *šokac* sa tursko-perskskom imenicom *šoh* ili adjektivom *šuh*, koji znači veseo, bezobrazan, drzovit: v. Zenker, Dict. turc-arabe-persan str. 552 s. v. شوخ ili u drugom obliku, koji još bolje pristaje شوغ = saleté; شوخ. Uz šoh = něčist može doći adjektivna particulá *g'in, k'in: šoh g'in* = sale, malpropre, sordide, ibid. s. v. شوخكين Odatle je mogao nastati augmentativni oblik *šokčina* odakle opet deminutivni *šokče, šokčić, šokac* i t. d. Kako riječ *šokac* ima pogrdno značenje, vrlo je lako moguće, da joj je temelj ova pogrdna tursko-đersijska riječ.

Paralelu za *šokac* u značenju »nečist« nalazimo u nazivu *peksìjān* (adj. *peksìjānskī, pesijanski, pasijanski),* kojim nazivaju »hrišćani u Srbiji i Bosni Turčina« (cf. Broz-Iveković, Hrv. Rj. II 13., 23., 27.). Ovaj je posljednji naziv bez sumnje u svezi sa adjektivima *pèsinav, pèsinast pèksin* (ibi d. II. 23.), koji se govore u Bosni, a potječu od turskoga *pes* ili *pis* = mauvais, sale (v. Zenker o. c. str. 196 پس ili پیس). U *peksin* vidi se opet gorespomenuta adjektivna particula *k'in* (isp. i *čališkin*), samo što je nastala metateza. Nastavak *-ijan* u peksìjān je nespretno imitirani perzijski plural (prema *dānājan*).

se označuje čovjek prostačkih manira bez razlike vjere[1]). Vlahom se naziva u Sinju primorski varošanin. Prema tome se vidi, da je *vlájo* u značenju prostaka došlo od varošanâ, analogno promjeni značenja od lat. *villanus*, koje u franc. i španjolskom označuje gada, čovjeka bez manira (frc. *villain*, šp. *villano*). Poput Hvarana zovu i Bračani i stanovnici poluotoka Pelješca, Korčule, Visa i po svoj prilici i Šolte sve stanovnike iza planine Biokova Vlasima. Budući da se ovi stanovnici razlikuju u nošnji od stanovnika ostaloga Primorja, zovu Hvarani i svakoga stanovnika Primorja Vlahom, ako nosi crvenu kapu i opletene opanke.

U svim ovim krajevima, gdje se stanovništvo još i danas služi izrazom *Vlah*, da njime označi ili stanovitu konfesiju ili ljude iz stanovitoga kraja, izmjenjena je populacija za vrijeme turskih ratova. Naselilo se novo stanovništvo pravoslavne i katoličke vjere iz Bosne, koje starosjedioci prozvaše Vlasima. Tako je u Žumberku, tako je i kod Otočana u Dalmaciji, a tako djelomice i kod Slovenaca.

Ako se hoće ovo značenje riječi *vlah* tumačiti, mora se ponajprije konstatovati identitet, koji postoji između današnje denominacije u Hrvatskoj i otočnoj Dalmaciji i između naziva, pod kojim novo stanovništvo dolazi u listinama za vrijeme seobe. Tu se gotovo bezizuzetno govori samo o Vlasima, a misle se Srbi.

Mislim, da sam se konstatacijom ovih fakata približio konačnom tumačenju. Pitanje glasi sada ovako: Odakle dolazi do toga, da starosjedilački Hrvati i listine zovu ovo novo stanovništvo, bez sumnje srpske narodnosti, Vlasima? Odgovor glasi: Za to, što ga i Turci tako zovu.

Kako ćemo niže vidjeti, Turci su nakon okupacije preuzeli vlaško uređenje, kakvo je bilo u staroj srpskoj državi. Nastavili su kolonizovati stanovite krajeve s pomoću Vlaha bilo u vojničke svrhe bilo u svrhe obrađivanja tla. Stanovito kršćansko stanovništvo obavlja im neke vojničke službe, služi im u komori i t. d. Oni ga nazivaju *eflāk*. Njihovi dokumenti govore o *Russumi eflākan* (vlaškim porezima); raju oko Novog Šehera u Novom Pazaru zovu *eflākan riajasy*[2]), a staru Srbiju oko Kosova Polja u sidžilima o srpskom ustanku *Istari eflāk*. U dokumentima se govori o plaćanju poreza po *adety eflākīje*[3]), a kako se taj izraz drugom zgodom zove *syrf adety*[3]), vidi se da su *syrf* i *eflāk* identični pojmovi.

Sada opet dolazimo do novoga pitanja. Odakle dolaze Turci, da Srbe nazivaju Vlasima? Tačnije ću odgovoriti malo niže, ovdje se može reći to, da Turci preuzeše društveno i ekonomsko uređenje, kakvo je bilo u pojedinim balkanskim državama prije njihova dolaska. Prema tome preuzeše i Vlahe kao pastire, kao prevozače[4]), kao vojnike i t. d. iz stare srpske države. Samo što im Vlasi ne znače stanovitu narodnost, jezik, nego čovjeka navedenoga zanimanja (pastira prevozača, vojnika), a to je ova riječ značila i u staroj srpskoj državi. Ovo se je značenje rasprostranilo, kako smo gore vidjeli, još u srednjem vijeku po cijelom Balkanu.

---

[1]) Ispor. u španjolskom *morlaco, -ca*; *morlòn, -ona* = koji se prikazuje, kao da je glup da nešto ne zna. Kako se vidi, riječ *Morlak* je došla čak i u Španiji i opominje na raširenost riječi *Ragusa* (isp. Meyer-Lübke, Etym. rom. Wbch. 7010) i *Croate* (ibid. 2334) u zapadnim jezicima

[2]) Ferman iz g. 1628.

[3]) Isp. Dr. Ć. Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja, u Glasniku zem. muzeja XXVII str. 157.

[4]) U 16. stoljeću znači u Dubrovniku Morlacco isto, što i kiridžija: morlachi ouero chirisie g. 1528, cf Jireček Die Wlachen u. Maurowlachen str. 124.

Kako su se u Bosni upotrebljavali za ovakve službe većinom pravoslavni, a ovi se i najvećim dijelom selili u Hrvatsku, nije nikakvo čudo, što se nazivaju u turskim dokumentima Vlasima. Onda je sasvim pojmljivo, da savremeni izvori i starosjedioci Hrvati nazivaju novo stanovništvo onako, kako i Turci. Kako to nije bilo u devetnaestom vijeku, u kojem se je zapravo razvila nacijonalna ideja kod našega naroda, nego u 16. stolj. bilo bi čudo, kad bi bilo drukčije.

Što se je na području, u koje je došlo novo stanovništvo, značenje riječi *Vlah* diferenciralo, pa negdje znači konfesiju novih stanovnika, negdje se prenijelo na stanovnike nove njihove postojbine uopće, a negdje označuje njihove neuglađene manire, pojava je sasvim obična u semantici, jer riječi putuju od jednoga kraja u drugi i mijenjaju na putu značenje prema novim prilikama. Nijedna naime riječ, kako se u lingvistici već odavna znade, ne označuje stalan pojam, koji se ne bi u vremenu i prema krajevima mijenjao.

U uvodni dio knjige ide i poglavlje o postanku rumunjskih kneževina, koje su se obrazovale u 13. stoljeću na teritoriji današnje Rumunjske. Podaje se prijegled prijašnjega stanovništva, pa se može doći do zaključka, da ni ovdje nijesu Rumunji autohtoni.

Kod tumačenja imena zemlje Besarabije i vlastitoga imena *Basarab* prihvaća autor (str. 90.) Réthy-evo mišljenje, koji na osnovu dokumenata identifikuje *Basarab* = *Bezermen* (= musliman), jer je to bila porodica kumanskoga podrijetla. Nije zgorega spomenuti, da to ime glasi u srpskom Letopisu iz 15. st. *Basaraba*[1]), ime naroda, kojim je ta porodica vladala, *Basarabi,* dok se za teritorij kaže *Basarabina zemlja* (14. stolj. Ak. Rj. I. 192). Isto tako i madžarsko *böszörmény* = rus. *бусурманъ* nalazi se i u srpskohrvatskim dokumentima: *beserъmenъski jarъmъ* (17. stolj.), *bestrъmansko sedlo* (ili sedlo *bestrimen,* Starine 3, 311, iz 16. stolj.), dok ruskome obliku odgovara *busloman* kod Karnarutića i Kavanjina, *buslomanin* kod Mrnavića, *buslomanski* kod Marulića, *busromanin* u 15. stolj. iz Mon. serb. 511, *busormani* kod Kavanjina, *busulman, busurmanin*[2]) kod Rajića (v. Ak. Rj. I s. v.). Nije isključeno nadalje, da ovamo spadaju osobna i mjesna imena *Basara*[3]), *Besara,* i izvedenice odatle *Besarović* i ime mjesta *Besarovina* (v. Ak. Rj, I 192, 293) kod Srba. Na ovu me misao navodi to, što je rumunjski oblik *Basarab* sa glasovnoga stanovišta teško dovesti u sklad sa *böszörmény,* nego se mora uzeti, da se je u dočetak-*man* umiješala druga jedna riječ, a to je *Arap* = arapin. U rumunjskim narodnim pripovijetkama kao i u našim narodnim pjesmama dolaze često Arapi[4]). Kako ni Rumunji ni naš narod s njima nije direktno došao u doticaj, došli su ovamo ili preko Turaka ili, ako su stariji, preko Kumana (ispor. i ime mjesta *Kumanovo* i *Koman, Komanič* u fogaraškom kraju i vlaška imena *Kuman, Kumanič* u hrisovuljama). Budući dakle da je u rumunjskom dočetak *man* u

[1]) Ime dolazi i kasnije. Na jednom se zapisu iz g. 1699. spominje Констаньдин Бранькованћ Басарабабег, v. Stojanović, Старн срп. записи и натписи br. 2079.

[2]) Također i rumunjski *busurman* v. Tiktin, Dicţionar I str. 246.

[3]) Kao ime mjesta dolazi i u Bosni, i to većinom kao ime familijskoga naselja; *Basarići* u džematu Tjentište, kotar Foča, muslimani (v. Rezultati popisa žiteljstva od g. 1910. str. 20); *Beserovići,* ako i to ime ide ovamo, u selu Zabukvica srpska, kotar Srebrnica, većinom pravoslavni (v. Rezultati popisa žiteljstva od g. 1895., str, 356.); *Besarovac* u selu Ravne, opć. Blaža, kot. ispostava Vareš, većinom muslimani (v. Rez. pop. žit. od g. 1895. str. 126.).

[4]) Isp. Lazăr Şăinénŭ, Basmele române, Bucuresci 1895 u indeksu str. 1005. s. v. *Arăpoică Arapŭ, Arăpuşcă* i str. 1043. *Harapŭ-Albŭ.*

böszörmény bio zamijenjen sa *arab,* držim. da nije odveć smiono držati, da i *Basare* ovamo idu[1]).

Istom nakon ova tri urodna poglavlja prelazi autor na samu temu, na vlaško pravo u gore spomenutim zemljama. Prije nego podam autorovo mišljenje o njemu prema »Doslovu«, hoću da stavim svoje primjedbe na nekoje izvode pred tim Doslovom.

Netom što je u poglavlju o Vlasima na balkanskom poluostrvu opisao pastirski život Cincara, Arnauta, crnogorskih plemena i Vlaha, koji još rumunjski govore, prelazi na opis pastirskoga života i na Vlahe u staroj srpskoj državi. Kako se o pastirskom životu Vlaha u staroj bugarskoj državi veoma malo ili gotovo ništa ne zna, to su podaci o Vlasima, koji se crpe iz sredovječnih srpskih vrela, tipični za poznavanje njihova života u srednjem vijeku na Balkanu. Sa propašću srpske države završuje autor i svoje prikazivanje pastirskoga života Vlaha. Ne saznajemo gotovo ništa o tome, kako se je turska okupacija držala prema vlaškom pravu, koje se razvilo u staroj srpskoj državi, a to je doista veliki nedostatak ove knjige.

Iz jedne se kanuname vidi, da su Turci preuzeli vlaško pravo stare srpske države. Ta je kanunama vrijedila za cijelu tursku carevinu. Ne zna se tačno, kada je pisana, ali budući da je zajedno uvezana sa drugom kanunamom, koja se dade tačno datirati (g. 1099. po H. = 1687. p. I.), a obje su pisane istim rukopisom, može se zaključiti, da su obje pisane u isto vrijeme, t. j. g. 1687. To još ne znači, da potječu iz istoga vremena; naprotiv, kako me uvjerava muzejski arhivar Riza eff. Muderizović, može se uzeti da je pisana za sultana Sulejmana[2]). U muzejskom arhivu nosi broj 1054. Poglavlje, koje radi o braničevskim i vidinskim Vlasima, nalazi se u odsjeku (fasl) 5., na str. 25. Publicirao ga je Dr. Ćiro Truhelka u Glasniku zem. muzeja XXVII. str. 156. Ovdje dajem još jednom prijevod dotičnoga mjesto onaka, kako su ga kontrolirali još jednom Dr. Truhelka i Riza eff. Muderizović:

»O Vlasima. Braničevski i vidinski Vlasi ne plaćaju ni harača, ni desetine, ni ispendže[3]), te su oslobođeni od svih avariza[4]). I još ne plaćaju resmi g'erdeka[5]), a plaćaju globe i kazne sandžakbegu. Od tih globâ i kazni[6]), što ih daju sandžakbegu, uzimlju knezovi[7]) desetinu. Spomenuti Vlasi davaju po jednoga kopljanika[8]) na 5 kućâ, koji čuva stražu na mjestima od opreza[9]). Kad se pokaže neprijatelj, oni vojuju svi kao konjanici[10]) zajedno sa muslimanima. Od svakog dima[11]) daju sandžakbegu godišnje po 83 akče.

---

[1]) Ovo bi bio hipokoristik od **Basarman,* gdje je izostavljen dočetak *-man,* koji se nalazi i u drugim vlaškim imenima, *Basara* prema **Basarman* odnosi se kao n. pr. *Rašul* prema *Rašman* u aranđelskom hrisovulju).

[2]) Druga se kanunama istoga teksta (u muzejskom arhivu kodeks br. 1076) dade tačno datirati. Pisana je g. 949. (= 1452.). Slavenske su riječi u njoj netačno pisane, n. pr. mjesto Braničevo stoji *Bračik, permik'ur.* Po staroturskoj se ortografiji vidi, da je to jedna od najstarijih kanunama (Riza ef. Muderizović).

[3]) O tome porezu v. Glasnik XXVII. str. 167.

[4]) O izvanrednom ovom porezu v. Hammer, Staatsverwaltung u. Verfassung I 190, 215 257 sl. 280, 302, 452.

[5]) Porez, što se plaća prigodom ženidbe.

[6]) *džurm ve džinājet.* — [7]) U tekstu *knezler.* — [8]) *k'ŵndur.* — [9]) *ihtijatlu jerlerde.*

[10]) *atlanyrler* = opskrbe se konjima.

[11]) *tutunden tutuna* = od dima do dima. Kasnije se kaže isto: *hāneden hāneje.*

Smederevski Vlasi ne davaju ni harača, ni desetine, ni ispendže, ni adety agnama[1]), ni resmi arūs[2]) niti išta od ostalih pristojbâ, samo na rođendan Isusov, kome vele Božić[3]), od svake kuće mjesto florije[4]) daju 45 akča i 15 akča, što vrijedi jedan ovan; i od 50 florija[5]), čemu se kaže jedan katun[6]), jedan kolač i dva ovna ili vrijednost od ovnova i dva kola sira i dva konopca i za tri ulara po tri akče. To daju na Božić[7]). Na proljeće na dan, kome kažu đurđev[8]), daju jednu floriju i od svake kuće mjesto vrijednosti jedne ojanjene ovce 20 akči; svega skupa 80 akči[9]). I od 5 florija[10]) jedan vrši vojničku[11]) službu izmjenice na mjestima od opreza[12]). Kad budne provala[13]), svaka kuća polazi na vojnu. I sandžakbegu jedan je komornica, koji mu služi 6 mjeseci[14]). Po zakonu daju globe i kazne[15]). Od pobrane globe desetina[16]) ide knezovima[17]). Ne donose luči ni daske i ne čuvaju grada[18]). Ni među vlasima ni na drugim mjestima[19]) ne grade sandžakbegu kuća. Ne kose mu livade niti mu donose drva. I premikjuru[20]) ne oduzimlje se premikjurluk bez krivnje[21]). Među njima je u običaju povlastica[22]), da su oprošteni od svih divanskih nameta i uobičajenih daća[23]). Među njih ne zalaze solari[24]). Ako vojnik ili vlah[25]) izvan svoga sela, na kome je zapisan, zirat na spahiskom timaru, plaća pola desetine. Od proizvodnje vina iz vlastitoga vino-

---

[1]) Porez od stoke, cf. Hammer, o. c. I 78 etc.

[2]) Porez od ženidbe, cf. ibid. I 215, 269 etc.

[3]) *mylādi Ysa alejhi selām ki ana Bwžjk' dyrler.*

[4]) Sc. što drugi plaćaju.

[5]) t. j. od 50 filuridžijskih kuća.

[6]) *ve elli florīje ki bir katona dyrler.*

[7]) *bwžjk'de.*

[8]) *ve ilikjaz hyzr Iliās alejhi selām ģunī didiklerynde.* Hyzr Iliās (= 23. aprila) neka se ne zamijeni sa sv. Ilijom (u Bosni *Ālīđun*).

[9]) 1 florija = 60 akči, dakle 60 + 20 = 80.

[10]) t. j. od svakih 5 filuridžijskih kuća.

[11]) *vojnak hizmetinў yduh.* Ovdje valja upozoriti na upotrebu srp.-hrv. izraza mjesto turskoga ask'erlik etmek. O *vojnak, vojnakbeg, vojnaklik* cf. Hammer, o. c. I 57. 407, 413, 432 II 32, 246.

[12]) *ihtijatlu jerlerde,*

[13]) *akyn.*

[14]) *sandžakbegina bir komorniče ki hizmetk'ardyr alty ay kuluk yder.* I ovdje valja upozoriti na srp.-hrv. oblik *komornica.*

[15]) *džurm ve džināјet.* Isti izraz dolazi dva puta u ovom tekstu.

[16]) *'š'r* (čit. ušur),

[17]) U tekstu *knezler.*

[18]) *hissar* = tvrđava.

[19]) *eflāklery ičinde ve ja gajrī jerde.*

[20]) *premjk'wrler.* Premikjuri se spominju još g. 1633. u dokumentu, kojim kajmakan hercegovačkog valije u Mostaru nalaže, da se na vojnu u Albaniju dignu svi knezovi, premikjuri, küpridžije i derbendžije. U fermanu od 1632. spominju se iz Hercegovine knezovi, premikjuri, dogandžije, šahindžije, küpridžije, derbendžije i kršćansko svećenstvo, koji svi spadaju pod kompetenciju budimskoga paše Musa Paše. Svoje berate imaju slati njemu na reviziju. Küpridžije, koji se na ovim mjestima spominju, bili su n. pr. g. 1632. sela Kroković, Šurmanci i Bilanić kod Gabele, jer im je bila dužnost popravljati most preko Neretve kod Gabele. Za to su bili oprošteni od svih drugih poreza. (Ove mi podatke saopćuje dr. Truhelka.)

[21]) *ģunahsyz.* Sc. ako nije ništa skrivio.

[22]) *šarti mu'tād.*

[23]) *awārizī divanīje ve tek'alifi urfīje.* O awārizī divanīje v. Hammer. o. c. I 180, 257 etc.

[24]) *tuzdži.* Sc. oni sami sebi nabavljaju sô. — [25]) *eger vojnak ve ja eflāk.*

grada plaća onome spahiji, na čijem timaru prodaje, od svake fučije po četiri akče. Ako kupi gdje drugdje, pa prodaje, onda plaća kao i raja[1]) 15 akči po fučiji.«

Kako se iz ovoga mjesta vidi, ovi su Vlasi pastiri, a obavljaju i vojničku službu, djelomice se bave i poljoprivredom, kao i Vlasi u staroj srpskoj državi. Imaju svoje knezove, koji se zovu i premićuri[2]), baš kao i u staroj srpskoj državi. Potanja analiza položaja premićura kao i porezâ prema ovome mjestu ne ide u okvir ovoga prikaza. Istaknuti još valja, da se razlikuju od ostale raje, kaošto su se i u staroj srpskoj državi razlikovali Vlasi od seljaka. Iz mjesta se još vidi, da su Slaveni, jer se izričito veli, da rođenje Isusovo zovu Božić. Nadalje se izrijekom veli, da 50 kuća sačinjava katun.

Turski dokumenti razlikuju poreze Vlaha od poreza ostale raje. Tako se u mostarskom sidžilu iz god. 1193. po Hedžri = 1779. u jednome zapisu od 24. džemadiulevvela spominje *russumi* (plur. od *resm* = porez) *eflākan*. Bosanska kanunama spominje, da se plaća filurija po *adety eflākije* državi a ne spahiji. U istoj se kanunami veli još i to, da ima u okoljšu sela praznih mjestâ, na koja se naseljuju Vlasi. Ovi plaćaju po *syrf adety* po dukat na glavu. Ovdje se dakle identificiraju izrazi *syrf adety* = *adety eflākije*. Po jednom fermanu plaćaju Drobnjaci *baduhavai eflākanije*[3]).

Kako mi dv. savj. dr. Ć. Truhelka saopćuje, plaćao se vlaški porez *resmi filurīje* god. 1178. = 1764. u Nevesinju, Žabićima i Duvnu. God. 1779. plaćaju *russumi eflākan*[4]) općine Dračevica, Risan, Novi, Hrasno, Vidovska, Stolac, Podgrad, Završje i Crkvica. Sve u Hercegovini[5]). U fočanskom su kotaru plaćala god. 1777. državi, a ova ih davala u najam podzakupnicima, *russumi eflākanije* sela Raštela, Gora, Jazvina, Hrkova, Dražak, Komik, Donji Škrobоćani, Šelište, Trnovo, Gostral, Popov Mosnik, Pijulovići, Vrnica, Gornja i Donja Crkvica, Predjel, Sodnje, Tujirina, Ulog, Presedlac, Srednja Crkvica[6]). U kotaru Počitelj Ljubinje su filuridžijska sela Raspić, Podvornica, Gornje i Donje Polje, Žirovna, Vardina Gomila, Kotezi, Donji Dođanić, Čavaš, Ravno. U kadiluku Počitelj ide ovamo Trebimlje. U kadiluku Kobaškom[7]) bilo 79 filuridžijskih baština, koje su god. 1753. plaćale 5250 akči. U kotaru prozorskom su filuridžijska sela Varvara Kopčići. O ovim stvarima nema nažalost podrobnije monografije. Jedino, što ima o filuridžijama[8]), je posebno poglavlje u raspravi dra Truhelke »Historička

---

[1]) *reijet gibi*. Dakle se raja razlikuje od Vlaha.

[2]) Vidi opasku 20. na predjašnjoj strani.

[3]) Ove podatke vadim djelomice iz rasprave dra Truhelke. Glasnik XXVII str. 157. i 158. a djelomice iz usmenoga razgovara s njime.

[4]) G. *1632./3.* pobire ovaj porez i baduhave u mostarskom i duvanjskom vojvodaluku vojvoda Ahmed.

[5]) Prema sidžilu mostarskog kadije u arhivu zemaljskog muzeja. — G. 1776. iznaša zakupnina za tapui-zemin eflākan u sandžaku hercegovačkom 90.000 akči. Amo ne spadaju nahije Završ i Crkvica (kot. Foča), gdje je bio zakupnik malikjane Abdulah Čengić, ni Stolac u nahiji Vidovskoj, ni Nevesinje, gdje je posjednik malikjane Husejin (njegovi su potomci Rizvanbegovići). G. 1779. su zakupnici rusumi eflākana u malikjanama Nevesinja, Novog, Risna i Crkvica (= danas Gacko) Husejinbeg i Hasanbeg.

[6]) Prema dokumentu br. 1399. u arhivu zemaljskog muzeja.

[7]) Prema dokumentu br. 4. u arhivu zemaljskog muzeja. — God. 1693. bio je pobiratelj rusumi eflākan-a u selima Vrhovine i Trebuna, nahije Kobaš, jajački ćehaja Mehmedaga.

[8]) Ovaj termin upotrebljava dr. Truhelka u svojoj monografiji, dok Joseph v. Hammer, Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung I. Wien 1815, str. 313. pozna

podloga agrarnoga pitanja u Bosni u Glasniku god. 1915., XXVII. str. 155.—158. Kadlecu je ova radnja, koja zasjeca u njegovu temu, bila nepoznata.

Onome, što autor govori o Vlasima u Hercegovini i današnjoj Crnoj Gori, dodajem još neke podatke iz dubrovačkoga arhiva, koje mi je stavio na raspolaganje dv. savj. dr. Truhelka, na čemu mu ovdje najljepše zahvaljujem. Iz tih se podataka vidi, da je na teritoriju oko Žabljaka i Stôca i u obližnjim krajevima u Crnoj Gori u 15. vijeku postojala posebna oblast, koja se zvala *Donji Vlasi* ili latinski *Vlachi inferiores*[1]). Ta je oblast imala svoga kneza, kasnije vojvodu, koji je obično bio musliman[2]). Ti su dokumenti ovi: 4. januara 1483. spominje se Cherach Vladissalić kao comes »in Vlachis inferioribus«. Ovdje je dakle taj comes kršćanin, ali g. 1502. 20. jan. govori[3]) se o vojvodi Džaferu ili Saferu: Prima pars est de donando voyvodae Saper, voyvodae Rudinarum et de Dogni Vlasi qui venit et donavit 18 juvencas, 18 castratos, aspra tria milia. Zatim se spominju još g. 1496. 7. maja: Prima pars est de dimittendo illum de Terris Novis (= teritorij od Pelješca do Orašca), qui fuit in carcere, quia occidit uxorem, attento quod dicta uxor fuit de Dogni Vlassi et parentela dictae uxoris parcit sanguinem secundum eorum consuetudinem et de hoc scribit Mustapha begh zanzach[4]). Zatim 24. jan. 1484.: Prima pars est de acceptando donum factum per

floridžijan. Odgovara donekle sredovječnim *dukatnicima*. Isp. u Dubrovniku 19. novembra 1488. *duchatnicus* sclavus dobiva 35 dukata nagrade (Cons. Rog.). Isp. iz dubrovačke listine još »Kasum Čelebija, koji piše hercegovu zemlju i bere vlaške dukate« kod Truhelke, Tursko-slovj. spom. dubr. arhiva Nr. 127 iz god. 1497. str. 114. Prema tome bi *dukatnici* bili poreznici, koji pobiru vlaške dukate, dok floridžije ili filuridžije, kako ih Truhelka naziva, znači prema vidinskoj kanunnami porezovnika, koji godišnje plaća floriju (ili filuri) ne spahiji nego državi (mirie), ali se za to mora brinuti za sigurnost putova, pa se stoga zovu i *derbendžije*. Definiciju filuridžija i dukatnika daje Truhelka na cit. mjestu, Glasnik XXVII. str. 155. Ovaj se porez zove u dokumentima obično *resmi flori* (ili *filuri*). Tako se u naredbi od god. 1037. = 1628. određuje, da »vlaška raja iz gornjeg Šehera ima da plaća 100 akči resmi-filurije« i t. d. Da je i ovaj porez vlaškoga podrijetla, vidi se iz bos. kanuname, gdje se kaže, da se plaća prema *adeti eflākīje*, cf. Truhelka o. c. 157. O tome porezu još mi saopćuje dr. Truhelka ove podatke. God. 1688. izdaje valija nekom Mustafa-Agi berat, da pobire resmi filuriju u kadilucima Mostaru, Ljubuškom i Imotskom. Dukati, koje će pobirati, neka budu pravi i čitavi, a ne ostrugani i šuplji. God. 1786./7. je posjednik hercegovačke resmi filurije u Melatiji, Hodovu, Foči i Nevesinju Ahaga, savjetnik vel. vezira. G. 1813. pripada jedan dio (1194 groša $18^1/_2$ para) od duvanjske resmi filurije kao plaća stražarima grada Sedi Džedida u prusačkom (= Akhissar) kapetanluku.

[1]) Prema pismu, što ga kaluđeri Damjan i Pavao poslaše u decembru 1597. papi Klimentu VIII. (v. Horvat, Mon. hist. Bosnae ill. u Glasniku 1909. str. 58.) može, se odrediti teritorij Donjih Vlaha ovako: *„i niže Trebinja župa e Popovo i Doni Vlasi i Drina* (= Drijeno, kot Trebinje) *i Bunia; i u Doniehъ Vlasiehъ esu glave Hrabreni“*. Prema tome biće ova župa indentična sa krajem oko Žabljaka prema Stôcu, gdje su nađeni i nadgrobni natpisi Hrabrenovi.

[2]) Ovo su prema dru Truhelki imena vojvodâ Donjih Vlaha: Herak Vladisaljić, knez 1483.; Junuz 1488., Mustafa 1493., Džafer, u listinama *Saper*, 1502., Hasan 1504.—5., Musa 1507., Jahja 1508., Husejn 1509., Hasan 1518. Osim *Vlachi inferiores* zovu se i *Murlachi Partis inferioris* 1535. Cons. rog. 42., 241. Budući da se nazivaju Donjim Vlasima, mora da se negdje nalaze Gornji Vlasi, koji se ne spominju u dubrovačkim listinama. Možda se Gornjim Vlasima ima smatrati oblast *Stari Vlah*. U pismu iz god 1597. zove se u plur. *Stari Vlasi:* »Među Bosnu i među Novi pazarъ su Stari Vlasi i Studenica i tu su glave Rajakъ voevoda i Vukašinъ i nih sluša ta zemlja« (v. Horvat o. c. str. 58.). Na kasnijim zapisima i natpisima dolazi samo u singularu, v. Stojanović. Стари ср. зап. и натп. a. 1644, br. 1389; a. 1650, br. 1446; a. 1744, br. 2889; i t. d. Nije međutim isključeno ni to, da se ti Gornji Vlasi imaju tražiti u današnjoj Katunskoj nahiji u Crnoj Gori.

[3]) Cons. rog. 29, 27. [4]) Cons. rog. 27, 254 v.

minus consilium de yperperis 30 voyvode de Dogni Vlassi et de dando libertatem domino rectori et suo minori consilio donandi voyvode de Drazevica ab yperperis viginti infra [1]). Vojvoda Vlachorum inferiorum spominje se još 27. aprila 1484. 16. maja 1489. šalje novus voyvoda de Dogni Vlachi u Dubrovnik 8 jalovnica. Ovi su Vlasi u službi Turaka [2]). 1. oktobra 1482. dolazi Kasumbeg, Ajasbegov hodža, sa Vlasima katunarima (Vlachi chatunarii) u Dubrovnik. Po njima šalje i sultan svoja pisma u Dubrovnik. Tako se 1. februara 1503. kaže: Prima pars est de deliberando pro iis que imperator Turcarum petit a nobis per suas litteras allatas per suum Vlachum sive caballarium [3]). Ovo je mjesto doduše nejasno. Kako me dr. Truhelka uvjerava, stoji mjesto *Vlachus* u drugim listinama u ovakovim rečenicama *Vulacus* ili *ulakus*. Moglo bi se dakle raditi o latinizaciji turske riječi *ulak* = skoroteča, kurir, koja dolazi i u srp.-hrv. jeziku, u bug. rum. kao *olac, olăcar, olăceste,* novogrčki ὀλάκης, srednjogrčki οὐλάκης cursor (cf. g. Meyer, Alb. etym. Wbch 457.) Da se o tome i ovdje radi, pokazuje to, što se riječ prevađa sa caballarius. Ali je svakako karakteristično, da se piše *Vlachus*. Po tome je dubrovački notar identificirao *ulak* i *Vlah*.

Ovih detalja ne iznosi ni Jireček u svojoj još uvijek nezastarjeloj radnji »Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa (u Zprávy o zasedání královské české společnosti nauk v Praze, r. 1879.), i ako na str. 112.—117. posvećuje posebno poglavlje sjedištima Vlaha (Wohnsitze der Wlachen).

Ovom prilikom spominjem i najstarije dubrovačke potvrde, u kojima se spominju Vlasi, prema podacima, koje mi dobrohotno stavlja dr. Truhelka na raspolaganje. To su iz 1305. g. 26. oktobra Dobrosclavus Moroblachus; 2. novembra 1305. Blachi de Grupssa Sudich in Cernoua, Div. canc. Najstarije su dakle potvrde o njima u Dubrovniku iz početka 14. stoljeća.

Već u prvo doba turske okupacije igrali su Vlasi znatnu ulogu u vojničkim poduzećima i javnom životu Turaka. To dokazuje ceribaša Vlah Svinjarević [4]). Ceribaša je bio zapovjednik čitavoga vojnikluka. Što se ranga tiče, dolazi prije spahijā i timarnika, a poslije subaša, koji su bili na čelu spahijskim provincijalnim odjelima. Vlah Svinjarević je bio često poklisar Isabegov poslije osvojenja Bosne. Isabeg je upotrebljavao kao poklisara i Heraka Vraneša, koji je bio valjda istoga podrijetla, jer se u dubrovačkim vrelima spominje često katun Vraneš [5]). Od Heraka Vraneša potječu bezi Vranješevići, od kojih su Ahmetbeg Vranješević 1497.—1500., a Skenderbeg Vranješević 1515.—1518. hercegovački krajišnici [6]).

U pogledu određivanja narodnosti Vlaha kao i u pogledu raspoznavanja Vlaha od drugoga stanovništva autor se služi često puta njihovim osobnim imenima, jer je to jedini lingvistički spomenik, što ga imamo od njih. U ovom pravcu autor slijedi Novakovića i Jirečeka, koji su pokazali na stanovita rumunjska imena Vlaha u srpskim i dubrovačkim listinama. Međutim autor u ovom pravcu

[1]) Cons. rog. 24., 220.

[2]) Isp. iz dubr. arhiva. Cons. rog. 20., 74 dokumenat od 17. aprila 1471., gdje se spominje Vlah Svignarevich kao poklisar Ajasbegov; *tu se kaže Vlachi et alii vasalli Turcorum.* Hodžu Hasanbega, poklisara Ajasbegova, prate u Dubrovnik Vlasi katunari, dne 1. X. 1492. Cons. rog. 24, 102. Vlah Pokrajac poklisar je sandžaka Mustafabega, dne 12. III. 1484. Cons. rog. 24. 229

[3]) Cons. rog. 29., 106.

[4]) Cons. rog. sv. 22. pod 19. VII. 1474.

[5]) Vlasi *Vraneši* g. 1428.. Cons. min. 4/173.

[6]) I ovaj podatak zahvaljujem dobroti dra Truhelke.

ide predaleko, ako neka slavenska imena drži specifično vlaškima. Upozorujem samo na str. 140.—144., gdje drži Rumunjima osobe, koja imaju čisto slavenska imena. Tako pčelari i ribari Vlasi nose gotovo sve sama slavenska imena. Lingvistički još nije ova stvar ispitana. Autor je doduše pokupio sva vlaška imena iz srpskih hrisovulja kao i imena Rumunja iz fogaraške zemlje i iz Marmaroša i to kao posebni dodatak dodao svojoj knjizi na str. 451.—468. Da se omogući lingvističko sravnjivanje, valjaće pokupiti sva imena Vlaha, što dolaze u dubrovačkim i hrvatskim listinama. Čak će valjati uzeti od slučaja do slučaja i imena, koja se završuju srp.-hrv. patronimičkim nastavkom *-ić* ili *-ović*. Tako se Vlasi, koji se zovu *Bun*, kasnije zovu *Bunišići*[1]), ili oni, koji su se zvali *Žur* (= rum. *jur* »okolo«, nadimak valjda čovjeku, koji najradije ide okolo), zovu se kasnije Žurovići [2]). Dapače i među Vlasima, što se za turske dobe preseliše u Hrvatsku, ima rumunjskih imena sa našim patronimičkim nastavkom *-ović*. Tako među unijatima sošičke općine u Žumberku ima prezime *Dančulović*[3]), koje katolici izgovaraju *Dânčalović*, a unijati i *Dânčelović*. Ime je identično sa rum. *danciu* = ciganče, a dolazi kao rum. prezime u fogaraškom i marmaroškom kraju kao *Danczel*, *Dančul* ili bez člana *Danč* (cf. str. 464.). Iz Dubrovnika bilježi Jireček iz g. 1406. *Danzullus* Vlachus (cf. o. c. 117.).

[1]) Vladil Bunissich Moroblachus de Zlocruha a. 1368. Div. Canc. 21. Ima još katun Bunčić g. 1419. Lam. de foris. Isp. *Vladil* sa nastavkom *-il* sa *Vasil* u žičkom hrisovulju, od *Vaso*.

[2]) Žurovići se spominju g. 1452., Cons. Rog. 12. 256. g. 1434. Podanici su vojvode Radoslava Pavlovića, a katun *Žur* g. 1367.: Milun Liepçinich Moroblachus de catun Zur, Div. Canc. 21.

[3]) Ovako se oni službeno zovu. Po službenim podacima piše ovako i Ak. Rj. II. str. 264. Tu se još govori o imenu Dančul. Ovom prilikom spominjem, da među žumberačkim Vlasima ima familijsko naselje, koje se zove *Pilatovci*. Ime je bez sumnje identično sa imenom Vlahâ u dubrovačkim listinama, g. 1430. *Pilatouzi* (v. Jireček u Zpravy č. sp. nauk 1880., str. 115.) također i g. 1436, 1474. Iz dubrovačkih listina spominjem još ova imena Vlaha: *Katun Hlapeç* (isp. današnje prezime Lapčević u Ak. Rj.) *Thomich* a. 1368., Vlasi *Regoie* a. 1434., *Pliske* ili *Plijeske*, *Kalendići* (13. stolj. bez bližeg datuma), *Rajan Turmentich* 1421. Da će se u našim vlastitim kao i u imenima porodičnih naselja naći mnogo takvih primjera, o tome sam uvjeren. U Žumberku imena unijatskih porodica *Odânovac*, *Badovinac* stoje za cijelo u vezi s vlaškim, imenima *Hodan*, *Baldovin* u hrisovuljama. *Šerbanovac*, ime naselja u istočnoj Srbiji blizu Zvezdana, u svezi je sa vlaškim imenom *Šarban*, koje dolazi u hrisovuljama i u Sedmogradskoj. Selo *Năhorevo* blizu Sarajeva, po narodnom izgovoru *Nârevo*, gdje je *aho* stegnuto u *a*, dolazi bez sumnje od rum. *năhor* (= einhodig). Sufiks *-evo* pokazuje, da se tako morao zvati čovjek, koji je na mjestu današnjeg Nahoreva imao svoj posjed. *Šerbanovac* označuje isto tako posjed nekoga Šarbana, isp. g. 1278. Scerban u Dubrovniku, cf. Jireček o. c. 117.

Po ispisima dra Truhelke navadam iz dubrovačkih vrela (Lamenta de foris, skraćeno L, Diversa cancellariae = Dc, Consilium rogatorum = Cr, Consilium majus = Cma, Consilium minus = Cmi) još ova imena Vlahâ, Morlaka i Katunâ, da dopunim Jirečeka: Vlasi de *Belize* (danas u kotaru Foča), Cma 4/273; *Banjani*, 14. II. 1436.. (vražda u Konavlima) 12. X. 1476. Cr. 23. (spominje ih i Jireček, d. Wlachen und Maurowlachen str. 114.), *Bobani* 21. VI. 1433. L. 21. VIII. 1428.; *Bogani* 25. IV. 1436.; katun *Bogdašić* (valjda kod Bileće) 18. VI. 1419. L.; katunar Vlatko *Branisaljić* Dc 36; Bogoslav *Bratoslavić* vlachus dni bani de Bosnia, Vendita c. 2, 4; cathonus de *Brumasorum* Dc 22 = *Burmasy* 28. IX. 1408. Dc. (ovi Vlasi imaju arnautsko ime, v. Jireček, d. Romanen Dalmatiens I., 41.); cathonus *Buchuichi* 1393. Dc 30; *Bugchinich* 22. I. 1422. L.: *Buroevich* na Koritu 4. I. 1436 L; katun *Craisalich* 1405. Dc 35.; de cathono *Crabicij* (valjda Grabići) Dc 35.; Vlachi de *Cuthlovich* in Popovo in Torumana 11. II. 1434 = *Kutlovići*, ljudi Grgura Nikolića 4. VI. 1425.; katun *Derpan* za Prijepolje 1368. Dc. 21.; katun *Dobreci* (Dobric Dobrievich) 1425. Cmi. 3, 248.; Vukosav *Dobrović* vlachus de cathon Vlachouich 8. III 1393. Dc. 30.; katun *Dragiša* 8. VI. 1507. Cr. 30, 242; Chiarach Radovani *Drasenovich* vlachus cathonarius de Bagnana 14. VIII. 1428.; vlachi Odroggnacha (= od Drobnjaka) 29. IX. 1433. L. = Odro-

Gdje se radi o čisto rumunjskim imenima, ondje se sa pouzdanošću može zaključivati na pređe rumunjske narodnosti. Ali gdje su imena slavenska, ondje se mora zaključiti ili da su Vlasi s takvim imenima već slavizirani ili da su u sabraćaju dvojezični, t. j. da u srpskom i slavenskom milieu govore slavenski, a kod kuće rumunjski. Ovo bi bio prvi početak potpunoga slaviziranja. Od slavenskih imena upućuju na rumunjsku narodnost samo ona, gdje su slavenska hipokoristika na *-a, -o, -e* bez ikakva dočetka. Rumunji su im, preuzevši ih od Slavena, dali oblik prema svojim imenima *Bun, Bukur, Singur, Surd i t. d.* Takova su: *Braikь* u dečanskom hrisovulju pored *Brajko, Milc* u žičkom hrisovulju od *Milko, Něg* u žičkom hrisovulju od *Něgoje, Něgoslav; Něž*[1]) u istom hrisovulju pored *Něžilo* u banjskom. Osobito je karakteristično ime *Rad,* koje se nalazi u sva četiri hrisovulja i danas je još često prezime kod Rumunja, a dolazi i u marmaroškom i fogaraškom kraju. Postalo je bez sumnje od *Rade.* Kako Rumunji u svome jeziku nemaju hipokoristika ovakvoga tipa, odbaciše jednostavno naš nastavak. Ovako je nastao i *Vlad,* koji dolazi, gdje i *Rad.* I danas je još vrlo obično prezime kod sedmogradskih Rumunja. Nastalo je od *Vlade.* U marmaroškom i fogaraškom kraju ima ovakovih slučajeva više: Tako *Belk*[2]), *Bilk, Balk* = slav. *Bělьko, Bud* = *Bude* od *Budislav, Dan* = *Dane* od *Danilo, Drag* = *Drágo* od *Dragomir* ili *Dragan, Grad* = *Gráde* od *Gradoje* ili *Gradimir, Man* = *Máne* od *Manojlo, Pank* = *Panko* od *Pantelejmon, Panth* = *Pánte* ili *Panta* od *Pantelejmon, Slav* = *Slávo* od *Slavomir, Stan,* koji se nalazi i u žičkom, banjskom i aranđelskom hrisovulju, = *Stáne* od *Stanislav, Stanč* = *Stančo* od *Stanislav, Vojk* = *Vojko* od *Vojislav.* Da ovako stvoreni oblici od slav. hipokoristika dobivaju postpozitivni član *-ul,* samo se sobom razumije, pa tako imamo *Bogdul* u

gnachus 9, II. 1436. = *Dropgnach* 13. IV. 1428.; *Dudojević* vlah de catono Mirillovich 5. X 1403. Dc. Vlach de *Garza* »in Glubomir in villa eorum« 7. X. 1420. L.; Vlachi *Ghermanovich* 24. VI. 1405.; Branko *Gojsalić* dictus Maslić de catono Novachi Mirilovich 24. VII. 1392. Dc.; *Grubačević* i u Vrmu kod Klobuka 21. XII. 1419. L.; Stjepan *Kaljević* »ex Vlachis de Pliesche« 20. VI. 1419. L.; *Kresojevići* u Plani 16. IX. 1408., 12. X. 1427 ; *Krstići* 21. X. 1403. Dc.; Morlachi de *Glubigna* 10. II. 1420. L.; katun *Malesseuacz* 1405. Dc. 35 : Ljuboje *Miltenić* (isp. Miltěn u banjskom hrisovulju) de catono Golubovich 1368. Dc. 22.; Bratulj *Milinić* Morolachus 6. VI. 1425.; katun *Mirilović* 1393. Dc. 30., koji se piše g. 1405. češće i Imirilović Dc. 35., 12. V. 1425., jer e pisar krivo rastavio *dei Mirilovići*; katun *Nenković* Dc. 36., *Oliverović* 24. VI. 1405. Dc.; *Papčić* 4. V. 1430. L.; katun *Perutinić* 1406. Dc. 36.; katona de Plyezche 1. II, 1436. L. = *Pliske* vlasi vojvode Stjepana Vukčića 1. II. 1437. = Pleschie 7. V. 1425. L. = de Plisach 1. VI. 1427.; *Pokrajac* 24. VI. 1405. Dc.; *Pozarnichi* 1434.; *Predojević* 18. VIII. 1433. L., kod Bileće 1. III. 1437., 27. X. 1421.; *Rakojevići* vlasi iz Sachovo (= Zakovo), ljudi Grgura Nikolića 6. VIII. 1419 ; *Rigiani* u Grahovu 31. VIII. 1433. L.; katun *Sadunović* u blizini Dubrovnika, jer prima stoku na polovinu Dc.; *Ugarci,* vlasi Sandaljevi 12. VI. 1433. = Morolachi de cathono Vgarçi 28. IV. 1410. L.; Vukac *Vignjević* »et sua catuna« 1. II. 1436. L.; catunus Dobreci *Visulovich* (jedino čisto rumunjsko prezime u ovom popisu, od rum *vis* = san) Dc. 24.; katun *Vlachovich* 8. III. 1393, Dc. 30,; *Vlasi* »in Nasa Gora« 6. I. 1429.; *Vojšinović* kod Trebinja 6. III. 1437.; katun *Vragović* (zove se zajedno sa katunima Predojević i Mirilović »morollachi«) 20. V. 1419. L., 12. IV. 1420. = Vlachi Vragovich oko Trebinja 4. II. 1436. L ; katun *Vučihna* Dc. 36.; *Vukovići,* Vlachi de catono Mirillovich 5. XI. 1403.; Juraj *Zagorčić* 14. VIII. 1433. L. Kako se vidi sve sama naša imena.

[1]) Isp. bos. pravosl. prezime *Nježić.*

[2]) Morao je postojati i hipokoristik *Běl,* jer kod istarskih Rumunja ima prezime *Belulović.* — Kaošto kod Srba i Hrvata ima rum. imena slaviziranih nastavkom *-ović* (isp. *Ursulović* u aranđelskom hrisovulju i t. d.), tako kod Cincara ima greciziranih nastavkom *-os,* n. pr. *Gorgoljatos* (trgovac u Sarajevu) od macedo-rum. *gurgul'at* ili *gurgul'atòs* = okrugao (v. Dalametra, Dicționar macedo-român str. 103.).

banjskom hrisovulju od hip. *Bogde* (Bogdan), *Dědol* od *Děd* ili *Dědoje* u žičkom hrisovulju ili *Djedoslav*, *Dojul* u arhandelskom od *Doja* od *Dojčin; Dražul* u istom hrisovulju od *Dražoje, Gradul* u istom, *Chrajul* u istom od *Hranislav*, *Něgul* u banjskom od *Něgoje, Něgovan; Radul*[1]) u istom od *Rade; Rajul* u banjskom i aranđelskom od *Raja = Rajak*[2]) = *Rajko; Rašul* u aranđelskom od *Raško, Stajul* u istom od *Staja* od *Stanislav; Stanul* u istom od *Stanislav; Vladul* u istom od *Vladislav*. Da takovih imena ima u izobilju u fogaraškom i marmaroškom kraju, samo se po sebi razumije: *Kostul* od *Kosta, Lackul* od *Lacko* od *Vladislav, Markul* od *Marko, Radul* (vidi gore), *Stančul* (v. g.), *Stankul* (v. g.), *Vasul* od *Vaso*[3]). Kad ovakva imena prelaze natrag u srpsko-hrvatski jezik, onda dobivaju nastavak *-a*, običan u hipokoristikâ, rjeđe drugi kakav sufiks. Najstarije potvrde za takov oblik bile bi *Bratula* i *Radkula* iz banjskog hrisovulja[4]). Bratula je nastalo bez sumnje od *Bratoslav*. Takvih će primjera biti više, kad se sakupe. Bilježim još iz današnjega govora *Jankula*, isp. u fogaraškom kraju *Jankul*[5]). Sa sufiksom *-in* imam samo jedan primjer: *Dragulin* iz dečanskoga hrisovulja, isp. gore *Drag*.

To bi bilo sve, što bih nova znao kazati o rumunjskim imenima. Od onoga, što autor iznaša o imenima, imao bih da spomenem samo to, da držim neispravnom njegovu identifikaciju imena rumunjskoga kneza *Seneslava* (str. 234 i prije) sa *Stanislavom*. Radi se bez sumnje o drugom slavenskom imenu, od kojega dolazi hipokoristik *Senь* kao ime Vlaha u banjskom hrisovulju. Drugi hipokoristik sa sufiksom *-ko: Sencho, Semko* dolazi u dubrovačkim listinama. *Senь* je možda identično sa *Sin* u fogaraškom kraju, isp. radi promjene *e* u *i* rum. *bine* < *bene* i *Sirbul* mjesto *Şerbul* u istom kraju.

Što se tiče narodnosti sredovječnih Vlaha, držim, da jedino tipovi imena kaošto su 1) *Rad* i 2) sa članom *Radul*, dozvoljavaju pouzdan zaključak, da su Vlasi onoga vremena bili dvojezičan narod (bilingues), jer se samo ovako mogu razumjeti ove hibridne tvorevine. Kao bilingues došli su u Sedmogradsku, kako pokazuje gornja analiza imena.

U srpskim hrisovuljama vidimo mnoštvo Vlaha sa čisto slavenskim imenima, koja pokazuju ne samo slavenska komposita, nego i slavenske sufikse *-an, -oje -ilo*[6]). Karakteristično je, da ovih komposita i sufiksa u tolikoj mjeri nema u imenima Vlaha u Sedmogradskoj. Razlog leži na dlanu. U Sedmogradsku dođoše Vlasi, i ako prilično slavizirani sa slavenskim imenima, u neslavensku sredinu,

[1]) Isp. i Radul Stanković, vlah iz katuna Perutinića, g. 1406.

[2]) U Banjoj Luci ima pravoslavno ime *Järakula*. Sve mi se čini, da je to metateza za *Rajakula* od *Rajak*.

[3]) Ime *Vasul* moralo je nekada postojati i među Morlacima oko Zadra, jer ga još i danas upotrebljavaju zadarski otočani.

[4]) Isp. i *Kustula* iz Sedmogradske kod Kadleca, str. 465. Prema tome su takove tvorevine došle sa Balkana i ovamo.

[5]) Isp. ime mjesta *Jankolovica* ili *Jankulovica* kod Vrane kraj Biograda na moru na teritoriju Morlaka.

[6]) Ovo su imena Vlahâ iz srpskih hrisovulja, koja se svršuju na *-ilo: Batilo, Berilo, Bratilo, Bolilo, Budilo, Bunilo, Deilo, Desilo, Dobrilo, Dragojlo, Dudilo, Gostilo, Gradilo, Manojlo, Mužilo, Nežilo, Ozrilo, Prědilo, Stanilo, Stroilo, Tolilo, Voilo*. Imena, gdje je ispušteno *-o*, možda su rumunjizirana prema tipu *Vlad*. To su: *Budmil, Bujsil, Dragomil, Kuril, Pačemil, Pomil, Pribil, Vasil, Vlčemil, Vojmil, Vojsil*. Ovakih skraćenih oblika ima i drugdje.

Interesantno je, da na *-ilo* nema nijednoga u fogaraškom i marmaroškom kraju, nego je *-ilo* rumunjizirano u *-ila* (kao u *sъto* > *sută*): *Bacila, Bratila, Fracila (?), Gostila, Gusaila (?),*

pa pomalo napustiše stari slavenski onomastički sistem, koji donesoše sa Balkana. U našem etnički zatvorenom području prilagodiše se već od najranijeg srednjeg vijeka sve više i više ovom sistemu, dok se napokon sasvim ne slaviziraše.

Havrilla (=Gavrilo), *Kornila (?), Manyila* ili *Monajla* (=Manojlo), *Mihaila, Negrila, Stanila.* U hrisovuljama ima samo jedan primjer za *-ila: Voila.*

Na *-oje* se svršuju ova vlaška imena u hrisovuljama: *Baloje, Beroje, Bogoje, Boloje, Boroje, Bratoje, Budoje, Bunoje, Daboje, Daroje, Dobroje, Dražoje, Godoje, Gradoje, Hodoje, Hranoje, Hvaloje, Ivoje, Krkoje, Laloje, Ljuboje, Miloje, Něgoje, Ninoje, Obroje, Odoje, Ozroje, Pegroje, Priboje, Prvoje, Radoje, Sladoje, Slavoje, Stanoje, Šakoje, Těhoje, Toloje, Tvrdoje, Vladoje, Vlkoje.* U fogaraškom i marmaroškom kraju gotovo izčezavaju, ima samo: *Nyagoe.* Na *-an* u hrisovuljama: *Balan, Běžan, Boljan, Botoljan, Brajan, Bratan, Bratešan, Bratovan, Brnjan, Bujan, Dejan, Dragan, Dragšan, Dražan, Dujan, Grdan, Grljan, Hodan, Lucan, Milan, Miran, *Mojan. Priban, Prvan, Prodan, Prvan, Radan, Rajan, Smoljan, Srdan, Stojan, Šlěman (?), Tīhan, Trošan, Zoran.* U fogaroškom i marmaroškom kraju ima ih naprotiv vrlo malo i djelomice nesigurnih: *Kokan* (isp. pravoslavno prezime *Kokanović* iz Bos. Dubice), *Ladvan (?), Prodan; Stojan, Vojkoan (?), Volkan* (=Vukan).

Ovu isporedbu mogli bi nastaviti i kod imena na druge sufikse i opazili bi uvijek isti rezultat: naime u srpskim hrisovuljama još čist slavenski način tvorenja imena u veoma mnogo potvrda, dok se u navedenim krajevima u Sedmogradskoj vidi, da je taj sistem među Rumunjima doduše nekada postojao u svoj svojoj čistoći i raširenosti, ali da već pomalo izumire.

Kako su vlaška imena donekle slika čitavog rumunjskog jezika, koji pokazuje neobičnu smjesu slavenskoga i latinskoga elementa, ne će biti zgorega, ako ovu isporedbu do kraja provedemo. Od imena na *-in* imaju hrisovulje 15 primjera, u Sedmogradskoj 2 *(Dobrin, Vlasin),* na *-če* hrisovulje 5, u Sedmogr. 1 *(Milče),* na *-ša* u hrisovuljama 16, u Sedmogr. 1 *(Komša),* na *-ota* u hris. 15, u Sedm. 1 *(Balota=Bělota),* na *-ko* u hris. 22, u Sedm. 13. *-ko* je u Sedmogr rumunjiziran dijelom prema tipu *Vlad,* dijelom prema tipu *Stanila,* a dijelom je sačuvan prvotni oblik. pa imamo *Bank, Ivank, Lack, Pank, Vojk* pored *Ivanka, Stojka, Šuška, Vaška* i pored *Hotko, Ivasko, Jako, Jakcho* (dem. od *Jakov), Jonasko, Majko* (isp. bos. pravosl. prezime *Mâjkić), Manko, Stanko, Vlajko.* Na *-eš* ima u hris. 5 imena, u Sedmogradskoj 1 *(Naneš),* na *-iša* u hris. 8, u Sedm. 2 *(Opriša, Vaniša),* na *-ica* u hris. 6, u Sedm. 1 *(Balica),* na *-ša* u hris. 14, u Sedm. 1 *(Lupša),* na *-uj* u hris. 8, u Sedm. 1 *(Kraguj,* isp. *Kragujević, Kragujevac, Kraguljac* u Ak. Rj. V 432 sl.). Na *-uš* poznaju hrisovulje *Draguš, *Něgušь, Raduš;* od toga Sedmogradska samo *Draguš.* Na *-oš* nema nijednog u Sedmogradskoj, dok ih u hrisovuljama ima 16. Na *-ča* ima u hrisovuljama samo *Hranča* i *Milča,* a u Sedmogradskoj samo *Vanča.* Inače je ovdje zastupan sufiks *-čo* u rumunjiziranom liku: *Penč < Penčo, Stanč* i s članom *Stančul < Stančo.* I čisto hipokoristički sufiksi *-a, -e* zastupani su na obje strane, i to *-a* u hrisovuljama 34 puta, uračunavši i 8 neizvjesnih primjera, u Sedmogradskoj 9 puta *(Bala < Běla, Barla, Buda, Kosta, Kozma, Kraja, Opra, Stoja, Streža;* od ovih su neka nesigurna). Na *-ta* u hris. samo *Milta,* u Sedm. *Manta,* nastalo valjda od *Mane.* Na *-e* u hris. 26, u Sedm. 4 *(Bale, Barle,* cf. *Bârlovci,* ime naselja u Bosni, *Mitre, Opre).* Za *-o* nema primjera u Sedmogradskoj. Značajno je, što u Sedmogradskoj nikakvoga primjera nema za patronimičke sufikse *-ić, -ović, -ević,* dok ih u hrisovuljama ima 90. Uzrok će biti valjda u tome, što Rumunji imaju za ovu funkciju svoj vlastiti sufiks *-escu* (n. pr. *Filipović = Filipescu).* Od komposita zastupana su u hrisovuljama imena na *-mir* 16 puta, u Sedmogr. 4 puta *(Dragomir, Radomir, Tatomir, Vladimir),* na *-slav* u hrisovuljama 41 put, u Sedm. 6 puta *(Dobroslav, Jaroslav, Miroslav, Seneslav, Stanislav, Vladislav),* na *-voj* u hris. sa 5 primjera, u Sedm. sa 2 *(Litvoj = Ljutovoj,* isp. *Ljutovojević* u aranđelskom hrisovulju, i *Locovoi).*

Ne znam, da li spadaju u izvedenice s pomoću sufiksa ili među kompozita vlaška imena na *-man,* kojih u hrisovuljama ima 9 *(Altoman, Dragoman, Drьman, Dušman, Grdman, Milman, Rašman, Strojman, Šišman),* u Sedmogradskoj 1 *(Dorman,* isp. ime pravoslavne porodice *Dûrman* iz Dvora u Hrv.). Ostali sufiksi kao *-adin, -aja, -ak, -ce, -čin, -ečь, -elja, -ěi, -ěn* i *en, -eša, -ešin, -eta, -i, -ic-, -ihna, -ija, -ije, -ina, -inja, -něg, -o, -ohna, -onja, -osin, -osta, -oš, -ovan, -ovin, -šin, -teg, -un, -ut, -utin, -ьc* i kompozita sa *-brat, -drag, -ljub, -mil, -muž, -sil, -živ* i sa prefiksima *ne-* i *prě-* zastupani su u imenima Vlaha u hrisovuljama u obilnoj mjeri, dok ih u

Kao dopunu prikaza autorova o Vlasima na hrvatskom zemljištu, imao bih da navedem jednu potvrdu iz XII. sveske Smičiklasova Codexa (str. 438. g. 1357), iz koje se vidi, da je Vlaha bilo i u okolišu Šibenika. Tu veli hrv. ban Ivan, sklapajući mir sa Šibenčanima, ovo: Item Olachy vel villani in districtu ipsius civitatis absque licencia et voluntate civium pascua ipsorum seu gramina depascere non possint. Od interesa je identifikacija izraza Olachy vel villani, koja upućuje na to, da je i u Dalmaciji već u 14. stoljeću riječ *Vlah* značila kmeta seljaka bez obzira na narodnost [1]).

Autor prelazi sada na Vlahe u Ugarskoj. Iznaša najstarije vijesti o njima, govori o vlaškoj kolonizaciji na kraljevskoj, gradskoj i saskoj zemlji u Erdelju, o knezovima i vojvodama njihovim i kako se je njihova vlast razvijala, o privilegovanim njihovim distriktima fogaraškom i severinskom. Spominje na str. 265 sl. slobodna njihova naselja, koja se zovu *Ochaba*. Uz put spominjem rum. izraz *slobozia*, koji dolazi vrlo često kao ime mjesta u Vlaškoj i Moldavskoj, a označivaće valjda isto, što i *Ochaba* u Erdelju.

Kao što mi je nemoguće, da ovom poglavlju činim ikakve primjedbe, isto tako ne mogu, da išta primjećujem člancima o Vlasima u Poljskoj, Moravskoj i Šleskoj. Na str. 302.—314. daje se tabelarni prijegled vlaških kolonija u Poljskoj državi prema Kałužniackome. Šteta, što takvoga prijegleda nema za srpskohrvatske i madžarske zemlje. Takova bi tabela dobro došla i onima, koji se zanimaju za pitanja migracije našega naroda.

Ovom prilikom hoću da upozorim na jednu paralelu između Poljske i naših zemalja u pogledu naziva Vlaha. U Poljskoj su nazivani i Rusini, koji su osnivali kolonije na pravu vlaškom, Vlasima, ma da to nijesu (cf. autora str. 273., 338.,

---

Sedmogradskoj nema. Ovu sam statistiku učinio prema popisu vlaških imena u autorovoj knjizi na str. 451.—468.

Prema ovom jugoslavenskom onomastičkom elementu gotovo isčezavaju imena, kojima je temelj rum. imenica ili adjektiv. U hrisovuljama dolaze *Bukor, -ur* (cf. bucuros = sretan), *Bun* (= dobar) i izvedrice odatle, *Fečor* (= *fecior* = mladić), *Kopil* (= dijete), *Mačkat* (= meglenski *măcĭkat* = velik), *Mik, Mikul* (= malen), *Mrgela* (= *mărgea* = biser, isp. Zeitschr. f. rom. Phil. XXXVIII, 548 sl. br. 20), *Oparitul* (= *opărit* = smeten), *Singur* (= osamljen), *Surdul* (= gluh, isp. drugo slav.-vlaško ime *Gluš'c*, oboje u aranđelskom hrisovulju, isp. ime mjesta *Surdulica* kod Vranje u Srbiji), *Ursulović* (= ursul medvjed). U Sedmogradskoj ima ih doduše nešto više, ali i ovdje razmjerno malo: *Barbat* (= muž, marljiv), *Bukur, Bolovan* (= kamen), *Dančul* (v. gore), *Lupul* (= vuk), *Mandra* (vrsta pure), *Mik, Negrila* (= negru = crn sa slav. suf *-ilo), Porkul* (= svinja), *Sziroul* (= şerbul sluga), *Ştirbul* (= škrbav), *Orda* (= urdă), *Ostaş* (= vojnik), *Strimbul* (= herav), *Judeţul* (= kotar), *Judele* (= sudac).

[1]) Da se u sredovječnim našim listinama upotrebljava riječ *Vlah* kao terminus technicus za zanimanje stanovništva, a ne za oznaku jezika ili narodnosti, vidi se i iz ovakih izraza: in comitatu Cetine villae, terrae, cultae et incultae, Ollachi, populi, incolae, iura etc., Smičiklas, Codex XIV. str. 441. *a*. 1372., gdje je sastavljač listine smatrao za nužno, da pored populi, incolae još kaže i Ollachi, dokle nije držao, da se ovim izrazima iscrpljuje i Ollachi. Dr. Truhelka me upozoruje i na jedan ispravak iz Dubrovnika od 20. srpnja 1429. (Lamenta de foris). U tužbi Radosava Mihanovića protiv Radivoja Radišića-Dobriljevića i Obrada Pribisalića-Cepšića zovu se ovi »homines voyvode Sandalj«. Ali je mjesto »homines« bilo prije napisano »vlachos« i precrtano, iz čega se vidi, da se tu pravi razlika između *homines* i *vlachos*. G. 1344. nije se pravila nikakva razlika, kako se vidi iz mjesta: Petrus coram dicto domino bano accusavit certos homines sive Blachos, qui venerunt Ragusium accipere salem, que omnia redundant in magnum sinistrum dicte civitatis, etc. V. Gelcich Mon. ragusina, I. str. 158. ali se već g. 1361 razlikuju oba izraza, jer se kaže, hominibus et Vlachis bani Bossine et Senchi, cf Jireček o. c. 116.

434.). U Moravskoj se opet prenaša riječ Vlah na sve, koji živu od stoke (cf. str. 410., 415.). Ovakvoga prenašanja imena Vlah na čisto slavensko stanovništvo, koje je živjelo ili od stoke ili izvršivalo za Turke izvjesne vojničke službe (*vojnugan, vojnaklük)*, bilo je na Balkanu u obilnoj mjeri koli za vrijeme Turaka toli i prije dolaska njihova. Bilo bi s toga sasvim ludo gledati u svim onim Vlasima, što se spominju u historičkim dokumentima, isključivo Rumunje.

Autor se napokon u Doslovu pita, što rezultira iz pravnog položaja Rumunja u svim ovim zemljama u pogledu pitanja o postanju rumunjskoga naroda. U svim su ovim zemljama sačinjavali Vlasi manjinu stanovništva. Iznimku čine samo u Erdelju, gdje sačinjavaju $^2/_3$ stanovništva. Ali kako je Erdelj bio staleška država, nijesu ni ovdje mogli doći do staleških ili narodnih prava. Pravo vlaško je pravo konkurentno, tuđe, t. j. stoji prema pravu domaćemu. I u Sedmogradskoj smatraju Rumunje tuđincima. Ništa ne mijenja na ovakovom značaju vlaškoga prava, ako se i domaće pučanstvo mjestimice služi njime. Pravo vlaško nije jedinstven pojam. Na rusinsko-poljskom i tješinskom zemljištu vrijedi samo za puk, koji se bavi pastirstvom. U Madžarskoj znači pravo nekolikih privilegovanih distrikta. U fogaraškom kraju uživaju rumunjski bojari položaj poluplemića. Ima čak razlika između uže Ugarske i Erdelja u pogledu vlaškoga prava. U privilegovanim distriktima vlaško stanovništvo uživa poseban položaj radi vojničkoga znamenovanja.

Negledajući na privilegovane distrikte, prikazuje nam se vlaško pravo kao isključivo pravo prostoga puka, koje se bavi stočarstvom. I ako je nastalo među Rumunjima, prestalo je s vremenom biti narodnim pravom i postalo pravom puka stanovitoga zanimanja i načina života.

Zaroci se vlaškoga prava nalaze u staroj srpskoj državi. Ovdje se međutim radi više o dužnostima puka, koji uživa tuđe zemljište, negoli o pravu. Već ovdje imaju Vlasi svoje knezove, za koje pravo saznajemo istom u Sedmogradskoj, Ugarskoj i Poljskoj. Budući da ovdje živu kao nomadi, njihovo je uređenje patrimonijsko, dok se u Ugarskoj i Sedmogradskoj odatle razvila autonomija, koja se kasnije opet pretvara u patrimonijski institut. U Ugarskoj nastadoše i šire sveze na pravu vlaškom, nepoznate u Srbiji. Razviše se krajine, sa krajnicima i vojvodama na čelu. U ovom liku prelazi ovo pravo na zemljište rusinsko.

Uzroci recepcije vlaškoga prava ne leže samo u prirodi (gorskom kraju), nego i u vjeri. Rumunjski se i rusinski pastir i seljak zbližuje već u Ugarskoj. Osim toga recepciju olakšava i to, što je vlaško pravo u svojoj suštini suvrsta njemačkoga. Jedno i drugo pravo dobivali su tuđi narodi, da kolonizuju puste krajeve. Oboje pravo daje kolonistima stanovitu jurisdikciju i autonomiju, kakove nema domaće stanovništvo.

Nakon toga navađa autor razloge, zašto se u Ugarskoj i Poljskoj razvila autonomija kolonija osnovanih na pravu vlaškom, a u Srbiji nije. Tome su u glavnom dva razloga: 1. što u Srbiji nije došlo do kolonizacije na pravu njemačkom, i 2. što su ovdje Vlasi zapravo stariji od samih Srba. Dolaskom Slavena bili su naime Romani prisiljeni, da se sklonu u brda i da se bave stočarstvom. Bili su lišeni zemlje, pa su došli u ovisnost pojedinih monarha, velmoža i crkvenih dostojanstvenika. U Ugarskoj je bilo manje stanovništva negoli u Srbiji, a i ovo je bilo prorijeđeno provalama Tatara. Da se pomnoža narod, zvalo se u zemlju najprije Nijemce, a onda Rumunje, mameći ih privilegijama, iz kojih se

nije mogao razviti politički stalež seoski, nego su se razvile autonomije, no i ove su bile u Galíciji i Ugarskoj kasnije ukinute.

Vlaško je pravo propalo i radi toga, što je bilo isključivo pravo pastirsko, a pastirstvo je samo prelazna gospodarska forma. Čim vlaški pastir postane obrađivačem zemlje, gubi vlaško pravo svoj raison d'être i približuje se pravu ostalog seoskog žiteljstva, njemačkom i domaćem, dok se na koncu ne stopi s njime. Pravo privilegovanih distrikta u Ugarskoj asimiluje se pak sa općim pravom na taj način, što pojedini Vlasi dobivaju ugarsko plemićsko pravo, a time, što su istrgnuti iz svoga milieua, gube svoju rumunjsku narodnost, i vlaška autonomija nema za njih više vrijednosti. Isto se događa i sa nobilitovanim vlaškim knezovima. Iz ovih se razloga vlaško pravo nije moglo razviti u potpuni pravni sistem.

Autor ne naglašava posebno onog momenta iz povijesti vlaškoga prava, koji je od osobita značenja za pitanje, gdje se je formirao rumunjski narod. Mislim, da ispravno interpretiram njegovo mišljenje, ako ustvrdim, da je to razlika, što postoji između vlaškoga prava na sjeveru od Dunava i vlaškoga prava u staroj srpskoj državi. Na sjeveru od Dunava je to pravo tuđinaca, koji dobivaju razne privilegije u kolonizatorne svrhe, nije pravo autohtonoga žiteljstva, dok je vlaško pravo u staroj srpskoj državi pravo prastarog stanovništva, koje je uslijed novih prilika promijenilo gospodarsku formu i potpalo u ovisnost vlastele i t. d. Ova činjenica iz pravne povijesti, kako ju je Kadlec utvrdio, govori dakle za to, da je domovina Rumunja na Balkanu.

Da ovaj nazor utvrdi još bolje, autor ustanovljuje i to, kada i gdje se Vlasi po prvi put javljaju. Za sjever od Dunava najstarije su vijesti o njima iz god. 1210., 1222.—4., a tiču se sedmogradskih Vlaha iz Fogaraša i Olta. U drugoj se polovini 13. stolj. javljaju u biharskom kraju, početkom 14. stolj. u Marmarošu, još kasnije u županiji Beregu. U drugoj se polovini 14. stolj. nalaze već preko granice u rusinskoj zemlji u Galiciji, u 15. stolj. u županiji oravskoj i blizu Novoga Targa. U toku 15. stoljeća idu dalje na zapad k Živci i u tješinski kraj, gdje se javljaju 16. stolj. U isto vrijeme dolaze djelomice iz tješinskog kraja, a djelomice iz Ugarske u Moravsku. Za sjever i zapad ishodište im je fogaraški kraj. U 300 godina poplaviše Rumunji svojim kolonijama čitav kraj od Fogaraša do Valaškoga u Moravskoj. Ali ni u Fogarašu nijesu starosjedioci. Nikakove potvrde nema, da su uopće starosjedioci u Sedmogradskoj.

Da su ovamo došli sa Balkana, za to ima više dokaza. Prije početka 13. stoljeća nije moglo biti Rumunja na sjeveru od Dunava, jer su i u Rumunjskoj i u Sedmogradskoj druge narodnosti stanovale do toga doba. Naprotiv na Balkanu spominju dokumenti Vlahe već od 10. stolj. G. 986. sele se Vlasi iz Larise u nutrašnjost Bugarske i uvrštavaju se u vojsku. To je prva seoba Vlaha na sjever. G. 1066. upriličuju Vlasi i Bugari zajednički ustanak protiv Grka. Vlaški vođe imaju — kao i kasnije — slavenska imena. Zovu se Slavota i Berivoj. Tesalija se zove Velika Vlaška. Kekaumenos pripovijeda, da Vlasi tjeraju ljeti svoje blago u bugarske gore. To čine sve do druge polovice 19. stolj. Može se dakle misliti, da su tesalski Rumunji već u 11. stolj. dolazili u bugarske Rodope. Vlachia 13. stoljeća je dio bugarske države i prostirala se od Niša preko sofijske okolice do konca rodopskoga gorja. U ovu su zemlju bili preseljeni Rumunji iz Larise g. 986. Tu ima još i danas rumunjskih mjesnih imena. Na Balkanu ima

međutim i drugih Vlachia [1], ne samo ova. Već u 11. stolj. imaju Rumunji slavenska imena. Svoje predstavnike nazivaju odtadá knezovima.

U razdoblju između prve i druge bugarske države Rumunji napuštaju djelomice pastirstvo i posvećuju se vojničkom zvanju. Počeci se vide već kod Vlaha iz Larise, koji se preseliše u Bugarsku. Ove upotrebljava car Samuel kao vojnike protiv Carigrada. Kao vojnici služe i Grcima, i to g. 1091. protiv Pečenega, a 1166. protiv Madžara. Napadaju na križare, kada ih Barbarosa vodi iz današnje Srbije u Sofiju. U 12. stoljeću vojuju za uspostavu bugarske države. Sam Asěn [2]) je vlaškoga podrijetla. Od Bugara primaju ne samo knezove, nego i vojvode. Sa Balkana donašaju u Ugarsku pored instituta knezovskog i vojvodskog još i krajnike. 3. Da u Ugarsku dolaze sa Balkana, dokazuju i imena njihovih vojvoda, koji se zovu Litovoj i Seneslav. Oba imena nalaze se i u srpskim hrisovaljama. 4. Da im je domovina na Balkanu, dokazuje napokon i bugarski jezik, kojim se služi rumunjska crkva sve do 17. stoljeća; 5. zatim naziv vlaškoga plemstva. Bojare pozna samo Rusija i Bugarska. Vlaško je plemstvo bugarsko-rumunjska mješavina, zato je naziv *rumîn* [3]) značio vlaškog seljaka i pastira. (cf. što je gore rečeno o alb. rεmέr). 6. Na balkansku njihovu domovinu pokazuju još i razni rumunjski nazivi za državne službe i časti, koji su mahom bugarskoga ili grčkoga podrijetla. 7. Da su Rumunji došli na sjever iz bugarskoga milieua, dokazuje i pravoslavna vjera, koju ispovijedaju, i njihova slavenska imena. 8. Rumunjska pastirska terminologija to isto dokazuje, jer ima dodira sa grčkom i albanskom. 9. Nadalje su imena sedmogradskih Vlaha identična sa imenima u srpskim hrisovuljama. 10. Jedan dokaz, da Rumunji nijesu autohtoni u Erdelju, vidi autor i u tome, što nemaju svoga izraza za tu zemlju; nego ju zovu *Ardeal* prema madž. *Erdély*.

Migracija Rumunja prema sjeveru počinje od Pinda. Odatle idu u dva pravca, jednim u Bugarsku i dalje preko Dunava na sjever, a drugim na sjeverozapad prema Jadranskom moru. Time nije rečeno, da se pradomovina Rumunja nalazi na Pindu, nego samo to, da je znatan dio Rumunja bio dolaskom Slavena potisnut u Tesaliju, odakle se je opet selio na sjever.

Ovime dokrajčujem prikaz djela i svoje primjedbe na pojedine izvode.

Držim, da je autoru uspjelo pridonijeti iz pravne historije važan prilog riješenju »rumunjskoga pitanja«. Pușcariu u svojoj studiji »Zur Rekonstrution

---

[1]) Peisker u cit. članku Zeitsch. d. hist. Ver. f. Steiermark XV. str. 197. spominje iz god. 1373. jedan distrikt circa metas Bosnae et Corbaviae, koji se zove Maior Vlachia. Ne kaže nažalost, na čemu ovu tvrdnju osniva. Radi se po svoj prilici o papinskoj listini, koju po Farlatiju donaša sada Smičiklasov Codex XIV str. 528. Tu se kaže: Vlachi schismatici quorum nonnulli in pascuis et montibus habitant, animalia, quibus abundant, pascendo. Među njima šire kat. vjeru bos. franjevci, kojima Papa dozvoljava uzimati mjesta za gradnju samostana, groblja, cirkvi in terris, castris seu villis et metis Hungarie circa Sabete (=danas po svoj prilici Šabac ili Šebeš, cf. Jelenić, Kultura i bos. franjevci I. 37) et maiorem Vlachiam, circa metas Bosne in Absan (=Alsan, ibid.) et Corbavia quarumcunque dioecesum catholicorum vel schismaticorum existant.« Jasno se vidi, da je ovdje »et maiorem Vlachiam« pobliža oznaka za izraz »in metis Hungarie«, kaošto je »in Alsan« pobliža oznaka za »circa metas Bosna«. Maior Vlachia je današnja Velika Vlaška, a nije teritorij circa metas Bosnae et Corbaviae, kaošto je Peisker pogriješno mislio.

[2]) Luccari, Copioso ristretto degli annali di Ragusa, Dubrovnik 1790. str. 99. tvrdi, da je i car Lazar Vlah, kaže: Lazzaro Grebeglianovich Catunar de Vitconiza e Kosorichi,

[3]) Isp. i Pușcariu, Etym. Wörterbuch d. rum. Sprache I. Heidelberg 1905. str. 132., br. 1474. Riječ znači još i sluga, rob.

des Urrumänischen« (Beihefte, 26, str. 64. § 13.) s pravom ističe, da ovo pitanje pripada historiji i da ga lingvistika ne može sama riješiti. Lingvist ima samo da na osnovu svoga materijala kontrolira i dopunjava ono, što je historičar iz svojih vlastitih sredstava ustanovio. Historija i lingvistika imaju da idu uporedo, da se podupiru i popunjavaju. Autor je dokazao, kako vlaške pravne institucije dođoše sa Balkana. Uporedo s time prikazao je u detaljima, koliko je danas moguće, historiju rumunjskih migracija, koje idu sa Balkana pravcem na sjever [1]). Poredbena je pak lingvistika već utvrdila ne samo srodnost rumunjskoga jezika sa starodalmatinskim i krčkim romanskim jezikom i romanskim elementom u albanskom jeziku, nego je pokazala i na indentične pojave u drugim balkanskim jezicima: u bugarskom i albanskomu (postpositivni član i t. d.), novogrčkom i t. d. [2]). Lingvistika je s toga već odavna tražila kolijevku rumunjskoga jezika na Balkanu. Njenu tezu potvrđuju u potpunoj mjeri Kadlecova istraživanja.

Dopune.

Str. 297. (3.) redak 5. odozdo: Isp. i izvode prof. Janka o riječi *vlah* povodom Kadlecove knjige u Časopisu pro moderní filologii a literatury VI., str. 280. sl.

Str. 300. (6.) bilješka 3. i

Str. 304. (10.) redak 15. odozgo: Isp. i Ć. Truhelka: Stari turski agrarni zakonik za Bosnu i Hercegovinu u Glasniku zem. muzeja XXVIII., str. 445., 5. red odozdo (original) i str. 467., red 14. odozdo (prijevod). Ovaj je zakonik iz god. 1637.—8. Potvrde za identifikaciju naziva *Vlah* = *Srbin* = *Rascianus* u historičkim dokumentima vidi kod Šišića, Hrvatska povijest, 1908., sv. II., str. 162. sl. bilj. 1.

Str. 311. (17) alineja 1.: Za poznavanje pitanja, kako su se Vlasi naseljavali na hrvatskom teritoriju prije velike seobe za vrijeme Turaka, veoma je važna listina iz god. 1365. izdana u Kninu. Donašaju je Smičiklasov Zbornik XIII., str. 425.—426. i Klaić, Acta Keglevichiana str. 3.—4. Kadlecu je ova listina, izgleda mi, bila nepoznata. Ban Nikola Seč naseljuje, veli se u njoj, na pustu kraljevsku zemlju (terra regalis, vacua [3]) et habitatoribus destituta) zvanu Wydchezelo [4]),

---

[1]) Puşcariu o. c. str 67. konstatira, da se u ovom pravcu kreću i promjene u rumunjskom jeziku.

[2]) Isp. o ovim stvarima prijegledni članak danskoga lingvistę Kr. Sanfeld Jensena: Die nichtlateinischen Bestandteile im Rumänischen u Gröberovu Grundrißu d. rom. Phil. sv. 1., izd. 2, Straßburg, Trübner 1904—1906, str. 524.—532. i odnosne partije kod O. Densusianu, Histoire de la langue roumaine I, Paris 1901—1902, str. 8.—39., 198. sl., 357. sl., 26.—29., 349.—357., 237.—287., 361.—369., 385.—388.

[3]) Isp. citirano mjesto iz turskoga agrarnoga zakonika: »I na nekim poharanim selima, koja su opustila, naseliše se Vlasi« i t. d.

[4]) *Vidče* je posjedovni adjektiv od *Vidak* (odatle valjda današnja imena *Vitković, Videković, Vidaković*). Nakon naseljenja Vlaha ne zove se više *Vidče Selo*, nego *„Bathechy et Krywonoz"* (=Krivonos, isp. Klaić o. c. str. 23.—5. a. 1486., str. 17.—19. a. 1466.) u kninskoj županiji, u distriktu Wnazycza. Vidi se, da su na teritoriju Vidčega Sela nastala nova familijska naselja, koja se prozvaše po svojim familijskim nadimcima.

između posjeda ·Kegel[1]) et Zirmana[2]), kraljevske vlahe (Olahi domini nostri regis in regno Croacie siti et existentes) Pribana, Ratka, Dudana, Voihnu i Mladena, sinove Zylanove[3]). Ban hoće naime, da se ta zemlja kultivira i da ima stanovništvo. Spomenuti Vlasi, kao i oni, koji bi s njima zajedno došli, da se nasele i da tamo sagrade kuće, oprošteni su od poreza kroz tri godine. Nakon što mine ovo vrijeme, dužni su ovi Vlasi, kao i oni, što odprije ondje stanuju (consimiles ipsius contrate), služiti u vojsci bana Seča i njegovih nasljednika (more armigerorum et woytanis[4]) servire).

Vlasi su i u ovom kraju, kao i drugdje, živjeli u katunima, kako se vidi iz listine iz god. 1398., izdane u Kninu (v. Klaić o. c. str. 109. sl.). Tu se kaže, da je »Brayk Merucich, olachus magistri Pauli filii Caruli comitis Corbavie cum suo catuno« navalio na Johannesa Tranicicha, kraljevskoga vlaha, i na njegov katun, isprebijao sve muško i žensko bez ikakva razloga na mrtvo ime i do gola oplijenio.

[1]) Ovo je također posjedovni adjektiv od osobnoga imena *Kegalj*. *Kegel* je danas *Keglević gradina* na Zrmanji (specijalna karta 29/XIV) ili *Kegalj-grad*. Premda je ovo ime dosta rašireno kod Hrvata (cf. Klaić u predgovoru o. c. str. XVIII. sl.), nije slavenskoga podrijetla, nego možda avarskoga (isp. Šišić, Geschichte d. Kroaten str. 55.). Isp. n. pr. ime pečeneškoga vojvode *Kegen*. Ova se misao ima uzeti naravski s najvećim oprezom.

[2]) Danas Zrmanja, kraj oko Pribudića, zabilježen na gore spomenutoj specijalnoj karti.

[3]) Svi ovi Vlasi imaju slavenska imena, koja dolaze kao imena Vlaha i u hrisovuljama. Jedino *Zylan* ostaje tamno (isp. i ime Vlaha *Wladislaus Gilanowyth*, Klaić o. c. str. 17.). Od ostalih imena, što dolaze u Klaićevoj zbirci listina, od interesa je *Kwpsor*, nadimak kraljevskoga Vlaha *Milutina Danycha* (cf. Klaić o. c. str. 9., 10., a. 1435.) iz istoga kraja. *Kwpsor* izgleda kao rumunjska riječ, deminutiv od *coapsa* = bedro (isp. slično prezime Tvrtkovih Vlaha *Kyćurići*, od rum. k'ičor = picior = noga; cf. Zeitschr. f. rom. Phil. XXXVIII., str. 552., 6.). Da su Vlasi onoga kraja nekada bili Rumunji, dokazuje i preostatak rumunjskoga brojenja u hrv. jeziku onih krajeva (v. o tom moj članak u Jagićevu Archiv f. sl. Ph. XXVII., str. 81. sl.). Moguće je također, da ime vlaha *Rathk* u gore spomenutoj listini pokazuje rumunjizirani oblik, kao *Rad, Vlad, Belk* i t. d. v. str. 308. (14.) sl. Ime se piše u istoj listini i po deklinaciji *-o, -onis: Rathkoni*. Isp. i imena krbavskih Vlaha *Brayk* i *Drask* mjesto *Brajko* i *Draško*, god. 1398., Klaić o. c. 110. sl.

[4]) Ove očito slavenske riječi nema u Bartala, Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Nijesam je ni u drugim listinama našao. Ne mislim, da stoji u svezi sa *vojt* < *Vogt*, nego će biti prije iskvareno *vojvoda*. Upada u oči, da ne zavisi od *more*, kao *armigerorum*, nego je u dat. pl. kao i »nobis et nostris successoribus«, t. j. ovi Vlasi moraju služiti ne samo kao vojnici banu Seču i njegovim nasljednicima, nego još i »vojtanima« (nekakvim možda vlaškim glavarima). Sa »woytan« isp. ime Влькьц Воитановикь i brat mu Радосавь iz Dračevice (a. 1419., Daničić, Рјечник из књ. ст. I. 147. iz Pucića, Сп. срп. str. 145., listina 259. Traže dubrovačko građansko pravo. Moglo bi biti, da su Vlasi, jer je u Dračevici bilo naselja Vlaha). Listina pokazuje tragove madžarskoga pisanja: *Maladen* za *Mladen*.

Prinos flori gljiva Bosne i Hercegovine.

Priopćio

Dr. E. **Baudyš** (Prag).

Koncem god. 1913. i početkom god. 1914., boravio sam u Sarajevu, gdje sam uslijed susretljivosti direkcije bos.-herc. zemaljskog muzeja imao prilike proučavati zoocecidije i gljive u botaničkoj zbirci muzeja. Zoocecidije priopćio sam 1915. u »Glasniku zemaljskog muzeja« a rezulate o gljivicama priopćujem eto sada.

Gljive, koje će se navesti, većim dijelom sabrao je kustos botaničke zbirke u Sarajevu g. Karlo Malý a ja sam osobno samo malo sabirao; više toga sabrala je moja supruga gđa Anuša Baudyš i moja mati Franja Baudyš, koje su sa mnom boravile u Sarajevu. Što je sabrao gosp. Malý, označeno je u tekstu početnim slovima njegova imena (K. M.) u zaporci. Gljive, što sam ih osobno sabrao, označene su uskličnikom (!). Dokazni egzemplari nalaze se u botaničkoj zbirci zemaljskog muzeja u Sarajevu, a oni, što su ih sabrali moji rođaci, nalaze se u mojoj vlastitoj zbirci. U ovu radnju uvrstio sam još neke gljive iz drugih susjednih zemalja, kao iz Hrvatske, Dalmacije, Crne Gore, Albanije itd., koje sam dobio od gg. dra I. Obenbergera, J. Rohlena i dra L. Čelakovskog. Svoj navedenoj gospodi, osobito g. K Malý-u, srdačno se zahvaljujem.

U ovoj je radnji navedeno 128 vrsti, od kojih je 76 za Bosnu i Hercegovinu novih. Gljive, nove za ovo područje, označene su zvjezdicom pred rednim brojem. Ovaj popis ima jedan novi genus *(Phaneroascus)* i niz novih biljaka na kojima žive nametnice. Broj gljiva, poznatih iz Bosne i Hercegovine, narasao je ovom radnjom na 500.

Imena Bosne i Hercegovine označena su početnim slovima B. i H.

Direkciji bos.-herc. zemaljskog muzeja dužan sam veliku hvalu, što mi je dozvolila proučavanje te mi stavila na raspolaganje listovni katalog gljiva Bosne i Hercegovine, koji sam ja uredio. Publikacije, u kojima su do sada priopćene bosanske i hercegovačke gljive, su slijedeće:

1. Baudyš E.: Beitrag zur Verbreitung der Mikromyceten bei Traiskirchen in Niederösterreich. (Österr. Botan. Zeitschrift 1914. p. 254—255, no 16. Pucc. carduorum).
2. Baudyš E.: Beitrag zur Kenntnis der Mikromyceten-Flora von Österreich-Ungarn, insbesondere von Dalmatien (Österr. Botan. Zeitschrift 1914. p. 482—486 no. 16 et 39).

3. Beck G.: Flora von Südbosnien und der angrenzenden Herzegowina. (Annalen des k. k. Naturhistorischen Hofmuseums in Wien 1886. I. p. 271—325 et 1890, II. p. 342—351, p. 361).
4. Bubák Fr.: Mykologische Beiträge aus Bosnien und Bulgarien. (Sitzb. d. königl. böhm. Gesellsch. d. Wissenschaften in Prag 1900).
5. Bubák Fr.: Zweiter Beitrag zur Pilzflora von Bosnien und Bulgarien. (Österr. Botan. Zeitschrift 1903).
6. Bubák Fr.: Adatok Montenegro gombaflórájahoz. (Dritter Beitrag zur Pilzflora von Montenegro). [Botanikai Közlemények, 1915, p. (39)—(83.)].
7. Dörfler: Herbarium normale (K. Malý br. 4893 i 4896).
8. Ђ. Ђокић: О појави житних снијети и о њихову сузбијању у Босни (Glasnik zemalj. muzeja 1903., p. 139—142).
9. Gschwind: Über die Ausbreitung und wirtschaftliche Bedeutung des Eichenmehltaupilzes in Bosnien und der Hercegovina (Österr. Forst- und Jagdzeitung, Wien 1916, p. 92—93).
10. Handel-Mazzetti H., Stadlmann J., Janchen E. und Faltis F.: Flora von Westbosnien. (Österr. Botan. Zeitschrift 1905, p. 350—354).
11. Höhnel Fr.: Mykologische Irrtumsquellen. [Hedwigia 1903 p. (185)—(188).]
12. Höhnel Fr.: Mykologische Fragmente I.—XLI. Annales mycologici Vol. I. 1903, No. 5, p. 391—414, 522—534).
13. Höhnel Fr.: Mykologisches I. Eine mykologische Exkursion in die Donauauen von Langenschönbichl bei Tulln. (Österr. Botan. Zeitschrift 1904. p. 429).
14. Kryptogamae exsicatae des Wiener Museums. (A. Zahlbruckner.)
15. Kummer et Sendtner: Enumeratio plantarum in itinere Sendtneriano in Bosnia lectarum cum definitionibus novarum specierum et adumbrationibus obscuram varietatumque. (Flora 1849, p. 3).
16. Lindau G.: Fungi imperfecti u Dr. L. Rabenhorst: Kryptogamen-Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz: Die Pilze, Abt. VIII. IX. Leipzig 1910.
17. Malý K.: Acer Bosniacum mihi (Österr. Botan. Zeitschr. 1906, p. 97).
18. Malý K.: Beiträge zur Flora von Bosnien und der Hercegovina (XX. p. 555—557, Glasnik zemalj. muzeja 1908).
19. Protić G.: Prilog k poznavanju gljiva Bosne i Hercegovine. (Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1898, p. 93).
20. Protić G.: Beitrag zur Kenntnis der Pilzflora Bosniens und der Hercegovina (Wiss. Mitt. Bosnien-Hercegov. 1901).
21. Ђ. Протић: Пети прилог познавању флоре околине Вареша у Босни (Glasnik zemalj. muzeja u Sarajevu 1903, p. 273—318, Gliva 288—297).
22. Rehm H.: Beiträge zur Ascomyceten-Flora der Voralpen und Alpen (Österr. Botan. Zeitschr. 1901).
23. Saccardo P. A.: Sylloge fungorum, Padua 1882—1914.
24. Sydow P.: Diagnosen neuer, aus verschiedenen Gegenden stammender Pilze [Hedwigia), 1899, (140)—(144)].
25. Sydow H. et P.: Monographia Uredinearum seu specierum omnium ad hunc usque diem descriptio et adumbratio systematica. Lipsiae 1904—1915.

Myxomycetes.

1. *Plasmodiophora brassicae* Woronin na korjenju od *Brassica oleracea* L. f. *capitata* L. kod Spljeta u Dalmaciji (L. F. Čelakovský).

Phycomycetes.

2. *Synchytrium aureum* Schröt. na lišću od *Pirola minor* L. kod Skrada u Hrvatskoj. (VIII. 1914 dr. J. Obenberger.)
*3. *Rhizopus nigricans* Ehrenb.: B.: na korjenju od *Apium graveolens* L.: Goruša u Sarajevu!
4. *Cystopus candidus* (Pers.) Lév.: B.: *Capsella bursa pastoris* u okolici Sarajeva vrlo često (vidi i Beck [3.]) skoro kroz čitavu godinu kod zemaljskog muzeja sabrao sam ga još u decembru 1913. i opet već u februaru 1914.! *Sinapis arvensis:* Gorica kod Sarajeva (1914.)! *Sisymbrium officinale* L.: obala Miljacke u Sarajevu, još u decembru 1913.!
5. *Cystopus tragopogonis* (Pers.) Schröt.: B.: *Pterotheca bifida* Fisch. ef. Mey: Dolina Miljacke kod Sarajeva (K. M. 1898.); Rusanović (Fr. Fiala 1895.). *Tragopogon balcanicus* Vel.: Vardište (K. M. 1911.). *Tragopogon major* Jacq.: Deljevac (K. M. 1900.). — H.: *Tragopogon balcanicus* Vel.: Stolac kod Mostara (K. M.) *Tragopogon dubius* Scop.: Stolac kod Mostara (K. M.).
6. *Bremia lactucae* Regel: B.: *Senecio vulgaris* L.: klanac Rakitnice (Fr. Fiala 1895.), na ugarima u Hutovu (K. M.).
*7. *Peronospora dipsaci* Tul.: B.: na lišću od *Dipsacus silvestris:* Goruša kod Sarajeva (23./III. 1914.)!
8. *Peronospora effusa* (Grev.) Rabh. var. *major* Casp.: B.: na lišću od *Chenopodium album:* Nova Goruša u Sarajevu (V. 1914. Anuša Baudyš).
9. *Peronospora ficariae* Tul.: B.: na lišću od *Ranunculus repens*: Goruša u Sarajevu!
10. *Peronospora parasitica* (Pers.) Tul.: B.: *Capsella bursa pastoris:* U okolici Sarajeva vrlo rasprostranjena, obično u društvu sa *Cystopus (Albugo) candidus* kroz čitavu godinu!
*11. *Empusa muscae* Cohn, B.: na *Musca domestica:* Sarajevo (K. M.).

Ascomycetes.

*12. *Protomyces pachydermus* Thümen: B.: na cvjetnim stapkama od *Taraxacum officinale:* obala Miljacke kod zemaljskog muzeja u Sarajevu (23./XI. 1913.)!
*13. *Protomyces kreuthensis* Kühn: H.: pod cvjetnim glavicama od *Inula spiraeifolia* L. na kraškoj visoravni kod hana Osmana Paprakuša (K. M. 1906.). Listne stapke jako su nabrekle, dimenzije trajnih spora skoro se podudaraju sa onima u *Protomyces kreuthensis,* radi česa ovu gljivu provizorno stavljam amo; ali kada uzmognem dobaviti obilniji materijal, mislim da ću moći uspostaviti novi species. Imam sličnu gljivu i sa *Sonchus arvensis,* koja prouzrokuje veliku nabreklinu na stapki i korjenu i koja je također nova.
*14. *Taphrina Sadebeckii* Johans. *(Exoascus flavus* Sad., E. Alni de By): H.: Jl. na Lisinu (1140 *m*) (K. M. 1912.) s lišću od *Alnus glutinosa.*

15. *Taphrina alni incanae* (Kühn) Magnus *(Exoascus amentorum* Sadeb.): B.: na plodnim ljuskama od *Alnus incana:* klanac Miljacke kod Sarajeva (K. M. 1908.). H.: na *Alnus glutinosa* jugoist. od Lisine (K. M. 1912.).

16. *Taphrina Rostrupiana* (Sadeb.) Giesenhagen: deformira plod od *Prunus spinosa:* B.: Trebević (Čolina Kapa) 890 *m* kod Sarajeva (K. M. 1906.). Već je Beck (3.) sabrao ovu gljivu u Bosni i naveo kao *Exoascus pruni* Fuck.

*17. *Phaneroascus* Baudyš n. g. *(Plectascineae).*

Mycelio septato, hypophyllo, arachnoideo. Perithecis imperfectis globulosis, monascis, sub vitro hyalinuis; sporidiis ellipticis muriformibus, fuscobrunneis.

Po nepotpuno razvitim plodovima srodan je ovaj genus sa rodom Gymnoascacejama, ali mu spore nisu jednostranične nego zidu slično višestanične i tamnosmeđe obojene, uslijed česa su bliže Myriangiacejama. Najbolje je ovaj novi rod stavljati u novi red *Phaneroasceae* [1]).

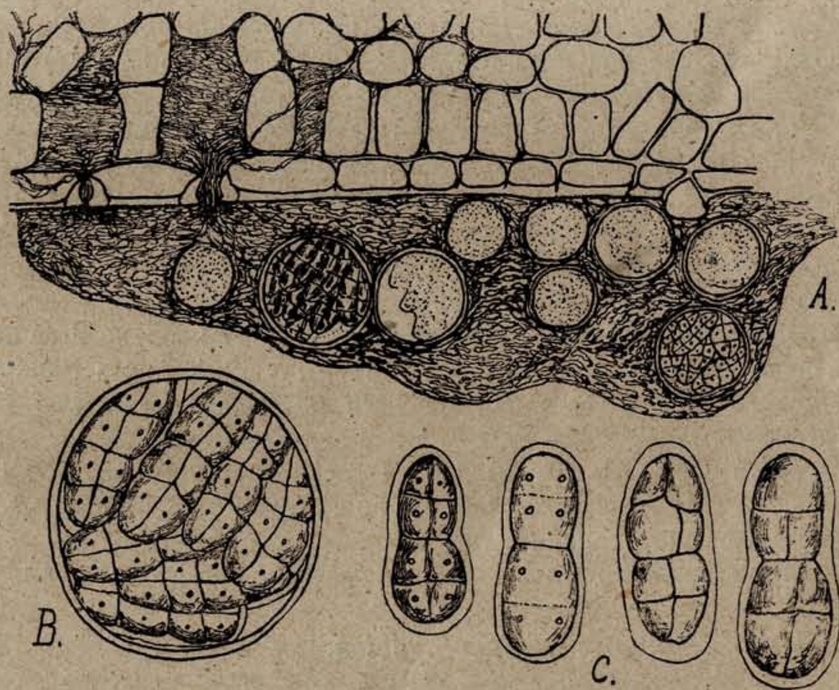

Phaneroascus quercinus Bdš.

A. prorez kroz žuto obojeni dio lista, gdje peritheciji leže u rahlom pletivu micelija; *B.* perithecij; *C.* spore.

Phaneroascus quercinus Baudyš n. spec.

Mycelio evanescente peritheciis imperfectis subglobosis sparsis vel aggregatis, epiphyllis in pallidis maculis. Microstomis albi oculo nudo ut atra puncta 23—38 μ diam. in foliorum paginam inferiori aparientibus. Membrana tenui, hyalina, 2 μ cr., sparsis hyalinis hyphis intricata. Ascis

[1]) Höhnel, u Annales mycologici p. 160, 1918. Mycologische Fragmente, opisao je srodnu gljivu, koju je prozvao *Monascostroma* a ubraja ju u *Pseudosphaeriaceae.* Spore su ali dvostranične, dočim su naše zidu slične.

octosporis, globulosis magnitudine formaque cum peritheciis identicis; sporidiis initio subhyalinis, dein fuscobrunneis, ellipticis anguste limbatis muriforme polyseptatis, medio constrictis, 17—20 μ long., 8—8·5 μ lat., exosporio laevi; paraphysis nullis.

Habitat in foliis vivis parasitans *Quercus Schneideri* Vierh. in Hercegovina, in silvis »Dubrava« prope Domanović (leg. K. Malý, 27./X. 1913.)

Slika 1. pokazuje kod *A* prorez kroz žuto obojeni dio lista gdje Perithecije leže u rahlom pletivu micelija, kod *B* jedan perithecij kod *C* spore, koje su isprva hyalinske te imaju uljenu kap. Zrele spore često nemaju uljenu kap i imaju uvjek tri pregrade a često nepotpunu uzdužnu stijenu. Najprije nastaje srednja pregrada kod koje su spore jako usukane. Ascus ne oboji se jodom, samo nezrele spore oboje se žutosmede.

Ova se gljiva nalazi na lisnim plohama zajedno sa *Microstoma album* Sacc.

*18. *Aspergillus glaucus* (L.) Linken B.: na slabo sušenim biljkama u Sarajevu (1914.).

*19. *Erysiphe graminis* DC.: na lišću od *Aegilops triuncialis* L. kod slapa Krke kod Šibenika u Dalmaciji (3./VI. 1910. L. Čelakovský). — B.: na *Bromus tectorum* L.: Miljacka kod Sarajeva (1899. K. M.); na *Bromus sterilis* L.: Grahovik kod Travnika (1886. E. Brandis).

20. *Erysiphe cichoriacearum* DC. na lišću od *Pterocephalus palaestinus* Coult. kod Šibenika u Dalmaciji (1910. L. Čelakovský).

21. *Erysiphe polygoni* DC. (*E. communis* Fr.) B.: na *Thalictrum lucidum* L. var. *laserpitiifolium* Hay. u Sarajevskom polju: Otez (495 *m*) (K. M. 1905.):

22. *Uncinula salicis* (DC.) Wint.: B.: na lišću od *Salix purpurea* L.: Miljacka kod Da Rive kraj Sarajeva (1897. K. M.).

*23. *Phyllactinia suffulta* (Rebt.) Sacc. (*Ph. guttata* Lév.): B.: na lišću od *Carpinus betulus* L. na Igmanu, Golom brdu, na Grdonju kod Koševe (K. M.); na *Corylus avellana* L.: sjeverni obronak Korana kod Pali (K. M.); na obronku Trebevića kod Sarajeva (K. M.). Na *Fraxinus excelsior* L.: između Hodidjeda i Rogoušića kod Sarajeva (1904. K. M.).

*24. *Capnodium salicinum* (Pers.) Mont.: B.: na *Salix cinerea* L. kod Kupine na Humu kod Sarajeva (27./IX. 1910. K. M.).

25. *Polystigma rubrum* (Pers.) DC.: B.: na *Prunus domestica*: Sarajevsko polje kod Slatine (K. M.). Gorica kod Sarajeva!

*26. *Claviceps sesleriae* Stäger, B.: na *Sesleria tenuifolia* Schrad. u razdolini kod Dobruna (K. M. 1908.). — H.: na *Sesleria argentea* Savi u Veležu (1901. Sagorski).

*27. *Phyllachora graminis* Fuck: B.: na lišću od *Poa nemoralis* L.: na Treskavici planini kod Sarajeva (1./VIII. 1896., Fr. Fiala).

*28. *Leptosphaeria culmifraga* (Fries) Ces. et de Not.: B.: na *Poa nemoralis* L.: Treskavica planina kod Sarajeva (7./VIII. 1896. Fr. Fiala).

*29. *Mamiania fimbriata* (Pers.) Ces. et Not.: B.: na lišću od *Carpinus betulus* L.: obronak Trebevića kod Sarajeva (1903. K. M.). Dolina Miljacke kod Sarajeva (an forma *serrata* G. B., 1888. Beck); na Boriji kod Sarajeva (K. M.); Udeš obron. na Palj. Miljacki (K. M.); na Obhodži kraj Da Rive kod Sarajeva (K. M.); na Gromoju kod Koševe (K. M.); u planini Ra-

kitnoj ispod Dubočana (K. M.); na Radenici kod Pali (K. M.); na Igman planini (K. M.); na Velikoj gradini kod Pod Viteza (1200 *m*) (K. M.); — H.: na Ivanu (900 *m*) (1908. K. M.).

*30. *Mamiania coryli* (Batsch.) Ces. et Not.: B.: na *Corylus avellana* L.: obronak Trebevića prema Sarajevu (1902. K. M.); ispod Viteza kod Stambulčića (1050 *m*) (1909. K. M.). Na *Corylus colutea* L.: Lijeska kod Oprašića (Rogatica) (IX. 1897. Fr. Fiala).

31. *Rhytisma acerinum* (Pers.) Fries.: B.: na lišću od *Acer campestre* L. var. *varbossanum* Maly na Trebeviću kod Sarajeva (1905. K. M.). *Acer monspessulanum* L.: klanac između Ubara i Jasekovice kod Sarajeva (2./IX. 1906. K. M.). *Acer obtusatum* K. et W.: Igman (Golo brdo) kod Sarajeva (K. M. 1905.). *Acer pseudoplatanus* L.: sjeverna strana Trebevića kod Sarajeva 1500 *m* (1906. K. M.); kraj Haliluka više Mokranjske Miljacke (1908. K. M.); kod Jasekovice na podnožju Nebesne (1906. K. M.). — H.: šume oko Bišine prema Grebaku kod Nevesinja (K. M. 1906. *A. pseudoplatanus)*.

*32. *Rhytisma salicinum* (Pers.) Fries.: B.: na *Salix arbuscula* L. na Matorcu (1800 *m*) kod Fojnice (VIII. 1881. Fr. Fiala). *Salix glabra* Scop. f. *obtusifolia* Beck: stijene Muharnice u Plasi planini (22./VII. 1889. Fr. Fiala).

*33. *Lophodermium arundinaceum* (Schrad.) Chev.: H.: na *Sesleria nitida* Ten. na Veležu (1700 *m*) kod Mostara (1896. Fr. Fiala).

*33. a *Poronia punctata* (L.) Fries.: B.: In stercore bovino prope pagum »Banja stijena« dicto. (1911. K. M.). Rasprostranjen na brdima oko Sarajeva (K. M. in litt.).

Hemibasidii.

34. *Ustilago avenae* (Pers.) Jens.: B.: na cvijeću od *Avena sativa* kod Pali (1905. K. M.).

35. *Cinctractia caricis* Magnus [*Anthracoidea caricis* (Pers.) Bref.] u rodu sa *Carex laevis* W. K. na Treskavici planini kod Sarajeva (1893. Fiala) u B.; kod Jelenka u Čvrsnici planini (1906. Bucalović) u H. Lovčen (1913. J. Rohlena).

*36. *Tilletia tritici* (Bjerk.) Wint.: B.: na rodu od *Triticum vulgare* kod Butmira kraj Sarajeva (1909. K. M.).

*37. *Tilletia controversa* Kühn na rodu od *Triticum repens* L. kod Bare u Čvrsnici planini (1906. Bucalović) i između Obrnja i Krune (1909. Bucalović) u H. — Na rodu od *Agropyrum (Triticum) intermedium* Host. kod Krstača kraj Njeguša (1913. Jos. Rohlena) u Crnoj Gori.

*38. *Entyloma calendulae* Wint.: H.: na lišću od *Zazyntha verrucosa* Gaertn. u Bijelom polju kod Mostara (1908. K M.).

39. *Entyloma corydalis* de By. na lišću od *Corydalis cava* kod Varaždinskih Toplica (III. 1918. Frant. Kazda) u Hrvatskoj.

Uredinales.

40. *Uromyces cacaliae* Ung.: B.: na *Adenostyles alliariae* Kern. na Igmanu: kraj Javornika (1908. K. M.).

*41. *Uromyces ambiguus* (DC.) Lév. B.: na *Allium scorodoprasum* na Gorici kod Sarajeva (1914. Fr. Baudyš).

42. *Uromyces erythronii* (DC.) Pass. na lišću od *Erytronium dens canis* kod Varaždinskih Toplica u Hrvatskoj (III. 1918. Frant. Kazda).

43. *Uromyces pisi* (Pers.) de By.: na *Euphorbia cyparissias* L. *(aecidium)* kod Sarajeva (1907. K. M.).

*44. *Uromyces geranii* DC.: B.: na *Geranium dissectum* na Novoj Goruši u Sarajevu (II. 1914. Anuša Baudyš).

45. *Uromyces striatus* Schroet.: B.: na *Medicago lupulina* na Novoj Goruši u Sarajevu (7./XII. 1913.)!

*46. *Uromyces flectens* Lagerh.: B.: na *Trifolium repens* na Gorici u Sarajevu (VI. 1914. Anuša Baudyš).

47. *Puccinia absinthi* DC.: B.: na *Artemisia paniculata* Lam. var. *Visianiana* K. Maly kod Gabele (1908. K. M.); (Maly in Herb. normale Nr. 4893 kao *P. tanaceti* Lam et DC.). — H.: na *Artemisia absinthium* L. kod Nevesinja (1895. H. Raap).

48. *P. carduorum* Jacky, B.: na *Carduus acanthoides* u okolici Sarajeva često! Deljevac (K. M. 1908.); na *Carduus arctioides* Wild. na Vlahinji u Bjelašnici (1893. Fiala); na *Carduus nutans* L. u Parošu (1910. K. M.) Ivan Dolac na jezeru Blidinje (1900. K. M.) u H.

49. *P. cardui pycnocephali* Syd.: H.: na *Carduus pycnocephalus* Jack. u Bijelopolju kod Mostara (K. M. 1908.).

*50. *P. carlinae* Jacky B.: na *Carlina aggregata* W. K.: Hodža kod Stambulčića (1907. K. M.).

*51 *P. divergens* Bub. B.: na *Carlina longifolia* Rb. na Trebeviću kod Sarajeva (1901. K. M.); na *Carlina vulgaris* L. na Trebeviću (1900. K. M.); H.: u Nevesinju (1895. Raap).

*52. *P. cyani* (Schleich.) Pass.: B.: na *Centaurea cyanus* na Novoj Goruši u Sarajevu po vrtovima (XII. 1913.)! na Gorici u Sarajevu (VI. 1914. A. Baudyš).

53. *P. centaureae* (D. C.) Mart.: B.: *Centaurea Weldeniana* Rchb. u Koševi kod Sarajeva (1906. K. M.). — H. *Centaurea deusta* Ten. kod Pričepa (1908. K. M.); na *C. macroptilon* Borb. kod mosta Doljanke kod Jablanice (K. M. 1903.); na *C. Weldeniana* Rchb. u klancu Neretve (K. M. 1908.).

*54. *Pucciniae jaceae* Otth: B.: na *Centaurea jacea* L.: Trebević (1902. K. M.), Obhodža kod Da Riva (1904. K. M.), Ilidža kod Sarajeva (1903. K. M.); Doboj (1903. K. M.); Dolac (1903. K. M.). Na *C. jacea* L. var. *banatica* Rohl. u dolini Mošćanice kod Sarajeva (K. M. 1902.).

*55. *Puccinia calcitrapae* DC.: H.: na *Centaurea calcitrapa* L.: Geljevmost kod Trebinja (1897. Lj. pl. Matulu).

*56. *Puccinia balsamitae* (Straus) Wint.: B.: na *Tanacetum balsamita*: pravoslavno groblje u Koševi u Sarajevu (1904. K. M.).

*57. *Puccinia acarnae* Syd.: H. na *Picnomon (Cirsium) acarna* DC. u Bijelom polju kod Mostara (1908. K. M.).

*58. *P. cirsii lanceolati* Schöt.: B.: na *Cirsium lanceolatum* Scop. u dolini Sarajeva rasprostranjen, ide u visinu do 1500 *m*! Bare kod Pali (1908. K. M.).

59. *P. obtegens* (Lk.) Tul.: B.: na *Cirsium arvense* Scop. na Gorici u Sarajevu (V. 1914.)! Visočica planina (1908. K. M.).

*60. *P. cirsii* Lasch.: na *Cirsium acaule* Scop. kod Borovca kraj Pali (1908. K. M.), Dolnja Jablanica u Herc. (1908. K. M.).

*61. *P. cirsii-eriophori* Jacky: B.: na lišću od *Cirsium Dinaricum* Petrak na Vlašiću kod Travnika (1886. E. Brandis). Na *Cirsium Velenovskýi* Vandas na Trebeviću kod Sarajeva (1907. K. M.); na Grbavici u Sarajevu (1911. K. M.); u Ljubogošti kod Pali (1911. K. M.).

*62. *P. Barkhausiae-rhoeadifoliae* Bub.: B.: na *Crepis rhoeadifolia* na Grdonju kod Sarajeva (1901. K. M.).

*63. *P. Crepidis grandiflorae* Hasl.: B.: na *Crepis grandiflora*: Šiljevina kod Hana na Hreši (1150 *m*) (1908. K. M.).

64. *P. Crepidis-aureae* Sydow: B.: na *Crepis aurea* Cass.: Dobra voda na Trebeviću (1906. K. M.); na *C. aurea* var. *Bosniaca* Malý: Jahorina planina (1903. K. M.).

*65. *P. crepidicola* Syd.: B.: na *Crepis viscidula* Fröhl. (III.): Trebević kod Sarajeva (1898. K. M.).

*66. *P. echinopis* DC.: B.: na *Echinops commutatus* Jur.: Buča potok kod Čengića Vile u Sarajevskom polju (1903. K. M.); Koševo kod Sarajeva (1906. K. M.); Paljanska Miljacka kod Pali (1910. K. M.).

*67. *P. hieracii* Mart.: B.: *Hieracium barbatum* Tausch: Ivan (K. M.); *Hieracium Bauhinii* Bess.: Igman-Grkarica (1908. K. M.); *H. bifidum* Kit.: Romanija planina (K. M.); Gola Jahorina (K. M.); *H. cymosum* L.: Ozren planina: Karića čair (1908. K. M.); Crni vrh kod Grkarice na Igmanu (K. M.); Puhovi čairi na Trebeviću 1360 *m* (K. M.); *H. glabratum* Hoppe: Treskavica pl. (1903. K. M.); *H. pilosella* L.: Pale: Gradina (900 *m*) (1906. K. M.); *H. plumulosum* Kerner: Kajabaša (1886. E. Brandis); *H. pratense* Tul.: Pavlovac kod Kasidola (1908. K. M.); *H. racemosum* W. K.: klanac Neretve: (K. M.); *H. scorzoneraefolium* Vill.: Osječenica planina (1891. Fiala); *H. subcaesium* Fr.: Treskavica planina (1893. Fiala); dolina Bosne između Zenice i Lašve (Ćurčić); Šator planina (Bucalović); *H. Tommasinii* Rchb. fil.: Barica kraj Mrkovića sjeverno od Sarajeva (K. M.); *H. Trebevićianum* Maly: Konjic (1905. K. M.), Vareš (K. M.). *H. villosum* L.: Treskavica planina (1896. Fiala), Vlašić kod Travnika (1897. O. Reiser), Trebević kod Sarajeva (Fiala 1897.). — H.: *H. Bauhinii* Bess.: Mali Ivan 1100 *m* (K. M.); *H. glabratum* Hoppe: Plasa planina (1908. K. M.); *H. subcaesium* Fr.: Glogova planina kod Jablanice (Fiala 1893); *H. Trachselianum* Christ.: Veliki Jelenak u Čvrsnici planini (1906. Bucalović); *H. villosum* L.: Glogova planina kod Jablanice (1893. Fiala), Mali Prenj 1800 *m* (Fiala).

68. *P. chondrillae* Corda: B.: auf *Lactuca muralis* L.: Brankovići (1897. Fiala), Mrkovići kod Sarajeva (1901. K. M.).

*69. *P. lampsanae* (Schultz) Fuck.: B.: na *Lampsana communis* L.: Svrakino selo kod Sarajeva (1901. K. M.), Kečine doline na Igmanu (1908. K. M.).

*70. *P. mulgedii* Sydow: H.: na *Mulgedium Pančićii* Vis.: Visočica planina kod Umoljana 1500 *m* (1893. Ćurčić; nova matrix).

*71. *P. tinctoriae* P. Magnus: H.: na *Serratula Cetinjensis* Rohlena: Gljiva kod Trebinja (1891. Vandas).

*72. *P. taraxaci* Plowr.: B.: na *Taraxacum Hoppeanum* Gries: Podivica kod Galjive njive (1912. J. Bucalović); na *Taraxacum laevigatum* Willd.: klanac Rakitnice kod Rogatice (1895. Fr, Fiala).

73. *P. menthae* Pers.: B.: na *Mentha longifolia:* Potok Sušica kod Sarajeva (XII. 1913.)!

*74. *P. bupleuri falcati* (DC.) Wint.: H.: na *Bupleurum aristatum:* kod Trebinja (1913. Dr. J. Obenberger). — Na *Bupleurum commutatum* Boiss. kod Sofije u Bugarskoj (1905).

75. *P. malvacearum* Mont.: B.: na *Malva rotundifolia:* Miljacka u Sarajevu (XII. 1913.)! na *Malva silvestris:* zemaljski muzej u Sarajevu (1913. K M.,) N. Goruša u Sarajevu (VI. 1914.)!

76. *P. asarina* Kze.: B.: na *Asarum europaeum:* Stambulčić (V. 1914. E. Holická).

*77. *P. dioicae* P. Magn.: B.: I. na *Cirsium rivulare* Lk. u Kupresu (1893. Fiala).

*78. *P. Schroeteriana* Kleb.: B.: III. na *Carex Oederi* Retz.: Hutovo gornje blato: Buš Orlovac (1909 K. M.).

*79. *P. silvatica* Schroet.: B.: II. et III.: na *Carex glauca* Murr.: Miljacka kod Sarajeva (1901. K. M.), Vrhgroznik kod Kupresa (1893. Fiala); na *C. divulsa* Good.: Banja Luka (1879. Hofmann); na *C. pilosa* Scop.: Trebević kod Sarajeva (1906. K. M.), kod Stambulčića (1911 K. M.); na *C. verna Chaix.:* Trebević kod Sarajeva (1886. Fiala).

*80 *P. caricis-montanae* E. Fischer: I. na *Centaurea Kotschyana* Heuff.: B.: Treskavica planina (1896. Fiala). — H. Lisina planina (1889 Vandas).

*81 *P. graminis* Pers.: B.: II. et III.: na *Agropyrum repens* kod Sarajeva (1901. K. M.); *Hordeum vulgare* L. na Hrastovoj glavi kod Sarajeva (1907. K. M.); *Secale cereale* na Grdonju kod Sarajeva (1902 K. M.), Pale-Bare (1910.); *Triticum aestivum* L. kod Paroša u kotaru Prozoru (K. M. 1910.); *Triticum sativum* L. u Ilidžama i Osieku u Sarajevskom polju (1909. K. M.); *Triticum turgidum* L. na Grdonju sjeverno od Sarajeva (1902. K. M.).

*82. *P. glumarum* (Schmidt) Eriks. et Henn.: B.: II.: et III. na: *Agropyrum apiculatum* Tschern: Draguljevac (1050 *m*) na Trebeviću kod Sarajeva (1909. K. M.); *Triticum aestivum:* Paroš, kotar Prožor (1910. K. M.); *Triticum turgidum* L.: dolina Miljacke kod Sarajeva (1901 K. M.).

*83. *P. dispersa* Eriks. et Henn.: B.: II. et III. na: *Secale cereale* L.: Trebević (1050 *m*) (1902. K. M.), Pale-Bare (1910. K. M.).

*84. *P. bromina* Eriks.: B.: II. et III. na: *Bromus arvensis* L.: Koševa kod Sarajeva (24. VII. 1899. K. M.), na obali Miljacke blizu zemaljskog muzeja u Sarajevu (XI. 1913.)!. *Bromus arvensis* L. var. *varbossanius* Malý: dolina Miljacke kod Sarajeva (1900 K. M.); *Bromus mollis*: Goruša u Sarajevu! (Uredo opažen čitavu godinu od novembra 1913. do jula 1914. 17. V. našao sam već *teleutospore*)! *Bromus secalinus* L.: Banja Luka (Fr. Hofmann); *Bromus sterilis* L.: Tarabovac kod Travnika (1884. E. Brandis); Nova Goruša u Sarajevu (1914. Anuša Baudyš);. *Bromus tectorum* L.: Travnik (1884. E. Brandis), dolina Miljacke kod Sarajeva (1899 K. M.).

*85. *P. triticina* Eriks.: B.: II. et III. na: *Triticum aestivum* L. Paroš u kotaru Prozoru (1910. K. M.); *Triticum monococcum* L.: Paroš u kotaru Prozoru (1910. K. M.); *Triticum turgidum* L.: dolina Miljacke kod Sarajeva (1901.

K. M.); *Triticum vulgare* Vill.: Ilidža-Osiek (1909. K. M.), Tušinci kod Visokog (1910. K. M.).

*86 *P. Baryi* (Beck et Br.) V int.: B.: na *Brachypodium silvaticum:* Krupačka stijena (1900. K. M.).

*87. *P. simplex* (Koern.). Eriks. et Henn.: B.: na *Hordeum murinum:* dolina Miljacke u Sarajevu (XII. 1913.)! *Hordeum distichon* L.: Pribanj kod Pali (1910. K. M.); *Hordeum sativum* Jess.: Bare — Pale kod Sarajeva (1910. K. M.), Vrh Prača (1910. Ib. Bucalović).

88. *P. longissima* Schroet.: II./III. na B.: *Koeleria cristata* Pers.: Dobretići kod Travnika (1884. E. Brandis), Kastel (1900. K. M.) i Trebević planina kod Sarajeva (1902. K. M.); *Koeleria pyramidata* (Lam.) Domin.: Banja stijena (1909. K. M.). — H. *Koeleria splendens* Presl var. *grandiflora:* između Podorošca i Konjica (1902. K. M.).

*89. *P. Trailii* Plowr.: B.: *Phragmites communis:* Hum kod Sarajeva (1901. K. M.).

*90. *P. poarum* Niels.: B.: *Poa nemoralis* L.: Trebević kod Sarajeva (1901. K. M.).

91. *P. agropyri* Ell. et Er.: B.: *Agropyrum intermedium:* Kastel u Sarajevu (1901. K. M.) u steljku Uredoa *Darluca filum* Cast.

92. *P. persistens* Plowr.: I. na *Thalictrum elatum* Murr. (*Aecidii* leže na donjoj strani lišća u pomanjim nabreklinama često natrpane u uglovima nerva. Pseudoperidije u $1^1/_2-2^1/_4$ *mm* visoke, lijevkaste sa grubo isčihanim rubom.) In fruticetis mt. Athos Hagion Oros cönobium Prodrom alt 400 *m* in anuum 5. 1909 leg, Dimonie.

93. *Phragmidium violaceum* (Schulz) Wint.: B.: *Rubus thyrsanthus* Focke: Kovačići kod Sarajeva (1912. K. M.).

94. *Coleosporium campanulae* (Pers.) Lév.: B.: *Campanula herzegovinae* Deg. et Fiala: klanac Neretve kod Karaule (1908. K. M.), Čvrstnica planina (1892. O. Reiser); *Campanula rapunculoides* L.: Kastel u Sarajevu (1901. K. M.); *Campanula sibirica* L.: Blizu Međeđe na Drini (1908. K. M.); *C. Witasekiana* Vierh.: Gola Jahorina (1907. K. M.) — H.: *Asyneuma limonifolium* (L.) Janchen: Mostar (1898. C. Baenitz); *Campanula Hostii* Baumg.: Na Lisinu kod Ivana (1905. K. M.).

*95. *Coleosporium Inulae* Rabh.: H.: *Inula candida* Cass.: dolina Drežnice (1892. O. Reiser), Jablanica (1889. K. Vandas), Doljanka nedaleko Rame (1883. Fiala).

*96. *Melampsora Evonymi-capraearum* Kleb.: B.: *Salix incana:* dolina Miljacke kod Sarajeva (30./VIII. 1918. K. M.).

97. *M. Euphorbiae-gerardianae* W. Müller na *Euphorbia falcata* L.: dolina Cetine iza Radmanova mlina u Omišu (1913. L. F. Čelakovský) u Dalmaciji.

98. *M. Helioscopiae* Wint.: B.: *Euphorbia Helioscopia:* dolina Miljacke u Sarajevu (XII. 1913.)! *Euphorbia polychroma* Kern.: Nova Goruša u Sarajevu (7./XII. 1913.)!

*99. *Melampsorella Caryophyllacearum* (DC.) Schröt.: B.: I. (*Aecidium elatinum* Alb. et Schw.) na *Abies alba* Mill.: Igman kod Sarajeva (1000 *m*), (1912. K. M.). Stambulčić (K. M. in litt.).

*100. *Aecidium compositarum* Mart.: B.: na *Aposeris foetida* Cass.: Simino brdo kod Sarajeva (1908. K. M.).

*101. *Aecidium crepidis incarnatae* Sydow B.: na *Crepis incarnata* Tausch (C. dinarica Beck): Sucha lastva u Treskavici planini (1888. Fiala), Treskavica planina (1900 *m*) kod Sarajeva (1893. Ćurčić).

Eubasidii.

102. *Stereum hirsutum* (Willd.) Fries.: B.: na grani bjelogorice kod Vraca u Sarajevu (1913. K. M.).
*103. *Merulius lacrymans* (Wulfen) Schum.: B : tvornica duhana u Sarajevu (1914.)!
104. *Polystictus (Polyporus) versicolor* (L.) Fr. B.: na panjevima bjelogorice na Vracima kod Sarajeva (1913. K. M.).
105. *Polystictus hirsutus* (Wulfen) Fr.: B.: na granama od *Corylus avellana*: Rasno (Vratna) kod Sarajeva (1913. K. M.).
*106. *Lenzites betulina* (L.) Fr.: B: u *Carpinus*-šumi na Vracima kod Sarajeva (1913. K. M.).
107. *Lenzites saepiaria* (Wulf.) Fr.: B.: na gredama u Visokom (1914.)!
108. *Coprinus comatus* Fr.: B.: u staklenom klijalištu zem. muzeja u Sarajevu (1913.)!
109. *Schizophyllum alneum* (L.) Fr.: B.: na drvljadi u staklenom klijalištu zem. muzeja u Sarajevu (1914. K. M.).
*110. *Lentinus stipticus* (Bull.) Fr.: B.: na panjevima bjelogorice na Vratcima kod Sarajeva (1913. K. M.).

Fungi imperfecti.

*111. *Phyllosticta Tabaci* Pass.: H.: na lišću od *Nicotiana Tabacum* kod Ljubuškog (1913. Jos. Zeman).
112. *Phyllostieta allii* Bds. u. sp.

Maculis indeterminatis, pallidis aut saepius nullis; pycnidiis sparsis vel saepius gregariis contextu immersis cinereis, globosis, poro circulari pertusis, minimis 35—40 μ in diam. Sporulis agregatis hyalinis, cylindricis rectis vel curvulis duobus minimis guttulis instructis, 5 – 12 μ latis. Sporophorio infectu.

Hab. in laminis vaginisque fol. mortibus *Allii ampeloprasii* L.: Dalmatia: Šibenik (4./VI. 1900. Prof. Dr. L. F. Čelakovský) in societate *Puccinia allii* Rud., *Macrosporium parasiticum* v. Thüm. et *Epiccocum vulgare* Corda.

Posve različna od *Phoma alliicola* Sacc. et Roum. i *Ph. asteromella* Died. Najsličnija sa *Phyllosticta liliicola* Sacc., ako možda nije s ovom identična.

*113. *Darluca Filum* (Biv.) Cast.: B.: na lišću od *Bromus arvensis* na steljkama od uredo od *Puccinia bromina* na obali Miljacke blizu zem. muzeja u Sarajevu (XI. 1913.)!
*114. *Septoria bromi* Sacc.: na lišću od *Bromus secalinus* L.: B.: Krupa (15. VI. 1888. Formànek).
*115. *Microstoma album* (Desm.) Sacc.: H.: na lišću od *Quercus cerris* L. i *Quercus Schneideri* Vierh. u »Dubravi« kod Domanovića (27./X. 1913. K. M.).
116. *Oidium quercinum* Thüm.: B.: na lišću od *Quercus sessilis:* Igman kod Sarajeva (K. M.). — H.: na *Quercus pubescens* Willd i *Q. conferta* Kit. u »Dubravi« kod Domanovića (1913. K. M.).

117. *Aspergillus glaucus* (L.) Lk.: B.: na vlažnom duhanskom lišću u tvornici duhana u Sarajevu (1914.)!

*118. *Botrytis cinerea* Pers.: B.: na korjenju povrća: Nova Goruša u Sarajevu (1914.)!

*119. *Trichothecium roseum* Link.: B.: na hrđavo sušenim herbarnim biljkama i na lišću od *Pirus communis:* Nova Goruša u Sarajevu (1913.)!

*120. *Ramularia geranii* (West): B.: na lišću od *Geranium pyrenaicum* L : Kobiljdol kod Sarajeva (1914. Ivan Přibyl).

*121. *R. filaris* Fres.: B.: na lišću od *Senecio Doronicum* L.: Osječenica planina kod Petrovca (1891. Fr. Fiala).

*122. *R. jurineae* Hollós: B.: na lišću od *Jurinea mollis* Rchb.: Pavlovac kod Kasidola (1906. K. M.).

*123. *Fusicladium dendriticum* (Wallr.) Fuck.: B.: na *Pirus malus:* Sarajevo (XII. 1913.)!

124. *Cladosporium herbarum* (Pers.) Link.: na lišću i stapkama od *Euphorbia amygdaloides* L.: Hrvatska: Varaždinske Toplice (III. 1918. Frant Kazda).

*125. *Alternaria tenuis* Nees.: H.: na hrđavo sušenom duhanskom lišcu u Čapljini (XII. 1913. Inspektor Jos. Zeman). — B.: u Sarajevu (1914.)!

*126. *Fusarium minimum* Fuck.: B.: na obamrlom lišću raznih trava iza kopnjevine rasprostranjeno u okolici Sarajeva epidemijski u martu i aprilu (1914.)! forma konidija od *Calonectria graminicola* (Berk. et Brme) Wr.

127. *Epicoccum neglectum* Desm.: na uvehlom lišću od *Holcus mollis* kod Skrada u Hrvatskoj (VIII. 1914. D. I. Obenberger) Konidije imadu 9—17 μ u promjeru. S ovom gljivicom se rijetko na biljkama pojavljuje jedna *Alternaria*, koja je valjda nova; ona spada u skupinu *A. brassicae*, konidije su 19—55 μ duge, 7—10 μ široke sa 3—7 prijekih pregrada, rijetko uzdužnom pregradom a u svakoj stanici sa uljenom kapljom; veće konidije produžene su u gotovo bezbojni šiljak, inače su konidije smeđe obojene. Ovu gljivicu prozvao bi rado *Alternaria holcina* n. s., ali nemam dovoljno materijala, da uspostavim potpunu diagnozu.

*128. *Sclerotium semen* Tode: B.: na truhlom korjenju od *Petroselinum sativum* Goruša u Sarajevu (IV. 1914.)!

Dr. Konstantin Jos. Jireček.

Dne 10. januara 1918. ugasnu za uvijek jedan čisto naučenjački život, koji je bio sav posvećen od najranije mladosti pa do posljednjih časova točno omeđenoj zadaći: ispisivanju, traženju, sređivanju i kritikovanju dokumenata, što se odnose na povijest južnih Slavena i uopće zemalja, koje su u ranom srednjem vijeku sačinjavale bizantinski teritorij na Balkanu. Umro je Konstantin Jireček, redoviti profesor nauke o slavenskoj starini na bečkom filozofskom fakultetu.

Svi, koji posvetiše svoje sile ispitavanju makar kojeg pitanja, što stoji u svezi sa političkom i kulturnom povješću, historičkom geografijom, etnografijom i jezicima balkanskoga poluostrva, najzamršenijeg od sva tri južno-evropska radi raznih etničkih i jezičnih pomicanja, uvjereni su jednodušno, da je njegovom smrću nauka, koja se ovim problemima bavi, pretrpjela ogroman i nenadoknadiv gubitak. Taj guditak postaje još vidniji, ako se u nekoliko tačaka sintetizuje, što je Jireček značio za tu nauku.

Ne ću da prejuduciram rezultatima budućega biografa Jirečekova, koji će mati da potanko osvijetli njegov tihi naučenjački život i metod njegova rada: *njegov* način pri sabiranju i kritikovanju dokumenata, *njegov* postupak pri sintezama i zaključivanju, ali držim, da se već danas dadu njegove zasluge za balkansku nauku izraziti u ovim tačkama:

1. On je uz Krumbachera i druge mnogo tome doprinio, da je ta nauka postala internacijonalnom. Ono, što je Jagić učinio svojim Archivom za opću slavensku filologiju, stvorivši za nju u tome časopisu internacijonalno poprište, to je Jireček stvorio za povijest Južnih Slavena: upotrebljavajući rezultate domaćih radova i kritikujući ih u raznim svojim raspravama pisanim najvećim dijelom njemačkim jezikom on je probleme iz njihove povjesti iznio pred internacijonalni naučni forum; iz užeg kruga domaćeg ispitivanja uđoše tako u internacijonalnu naučnu retortu. Da to napretku nauke može samo koristiti, vidi se najbolje iz silnog razvitka romanističke znanosti, koja je danas internacionalna znanost, jer i za promatranje naučnih fakata od potrebe je, da ih što više očiju vidi i kontrolira iz što različitijih distancija.

2. U metodologičkom pogledu je Jireček u brojnim svojim radovima pokazao, u kako uskoj svezi treba da stoji historija i filologija. Nema gotovo djela, gdje ne bi Jireček u istraživanje po dokumentima upleo razmatranje o riječima ili imenima

osobnim i mjesnim. To vidimo ne samo u čisto specijalnim radnjama, nego i u radnjama veće sinteze, kao što su historija Srba i Bugara. Ne zlorabi on filologiju tako, da je upotrebljava ondje, gdje uopće nema nikakovih dokumenata, pa da na osnovu kakvih duhovitih etimologijâ i konstrukcijâ nastoji začepiti prazninu nastalu nestašicom vrelâ, kako se je često nažalost događalo, ne, nego je on upotrebljava tako, da se ove dvije naučne sestre naizmjence dopunjuju, da fakt iz jedne discipline ilustrira fakt iz druge, i obratno. Kako je lijepo Jireček u Historiji Srba upleo u tok historičkog prikazivanja razmatranja o mjesnim imenima, kao što su Visitor, Durmitor i t. d.!

A i za samu filologiju je Jireček uradio posala od trajne vrijednosti. Tako će njegovi rječnici iz sredovječnih listina u »Romanen in den Städten Dalmatiens« i u izdanju dubrovačkog statuta biti za cijelo temelj budućem riječniku sredovječne latištine naših zemalja.

3. On je prvi, koji je započeo na podlozi historičkoj i filologičkoj ispitivati onomastički materijal južnoslavenskih zemalja, dok ga je Miklosich u savezu sa ostalim slavenskim mjesnim imenima studirao samo sa čisto gramatičkog gledišta. Jirečekova studija »Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer,« makar da je izišla prije dvadeset godina, ostala je dodanas ne samo nenadkriljena, nego se nije našao ni nasljednik, koji bi, pošavši stopama Jirečekovim, ispitivao u vezi historičko-lingvističkoj koje pitanje iz toponomastike Balkana, a ipak se sa toliko strana, osobito sa rumunjske, naglasuje, da će mnoga pitanja o jezičnoj rasprostranjenosti, o pomicanjima jezičnih i etničkih granica, tako karakterističnih pojava osobito na Balkanu, moći riješiti samo toponomastičko ispitivanje osnovano ne na samoj filologičkoj spekulaciji, nego na uzajamnom radu filologije i historije.

Jirečekova zbirka toponomastičkog materijala iz sredovječne Dalmacije i zbirka imenâ osobnih Romana i Hrvata u gradovima sredovječne Dalmacije ostaće za dugo vremena riznicom, iz koje će jednakom mjerom crpati i romanist i slavist, budući da nema nade, da bi se moglo naći suvislih tekstova pisanih čistim jezikom Romana onoga vremena. Ostadoše nam od toga jezika jedino po koje riječi zalutale u latinski ili mletački pisane listine, a i to je Jireček već dobrim dijelom pokupio.

Ostanci romanske nomenklature u Bugarskoj, koje je Jireček raznim prigodama pokupio, i danas još imaju veliku vrijednost.

Kako je već rečeno, Jireček gleda na imena mjesta dvostrukim okom: okom historičara i okom filologa, jer je ime mjesta, ako se filološki ispravno interpretira, također dokumenat za historičke odnošaje. Da je Jireček imao i fino filološko oko, pokazuje najbolje, ako se ne varam, njegova mala bilješka o romanskom nazivu Neretve: *Narenta*, koji oblik on izvodi od nepotvrđenog genitiva *Narontis*[1]). Iz toga se vidi, da mu je upalo u oči, da *-ta* u romanskom obliku valja nekako protumačiti i da kod identifikacijâ imenâ ne valja postupati na osnovu suzvučnosti, nego da za svaku razliku u obliku valja navesti razlog.

Da su Jirečeka osobito interesovala toponomastička pitanja, imao je pisac ovih redaka prilike opaziti iz korespondencije s njime.

---

[1]) Denkschriften d. Wiener Ak. phil.-hist. Kl. 48, III, 34

4. Njegovi radovi iz sredovječne historičke geografije ostadoše do danas nedostiženi i ostaće, budući da su rađeni isključivo po dokumentima, djela od trajne vrijednosti. Njegove Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, koje je izrađivao kao 25-godišnji mladić, od gotovo iste su vrijednosti danas kao i u vrijeme, kada su (g. 1878.) izišle i, kako Šišić ispravno kaže u »Savremeniku«, »nedavno g. 1915. preštampane bez ikakih promjena, dokaz, da ih autoru nije trebalo učiniti« [1]). A i bilješke u »Bedeutung Ragusas in der Handelsgeschichte des Mittelalters« (Beč 1899.) idu također ovamo i sadržavaju obilje znanja o staroj topografiji, da ne spominjem druga njegova djela.

5. Njegova istraživanja iz historičke etnografije kao o Vlasima: »Über die Vlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa«, koju je pisao kao 26-godišnji mladić i koja je izišla iste godine (1879.), kada i analogna Miklosicheva istraživanja o putovanju rumunjskih pastira: Über die Wanderungen der Rumänen in den dalmatinischen Alpen und Karpathen: zatim o Romanima u Dalmaciji i Albaniji, ostaju i ostaće temeljima za sva buduća ispitivanja ove interesantne materije.

Nije ovdje mjesto, da se bibliografski izbroje svi radovi Jireškovi i da im se poda karakteristika, niti se za to pisac ovih redaka kao filolog smatra pozvanim. Htjelo se jedino, da se u par tačaka označi veličina gubitka, koji je stigao nauku smrću Jirečekovom. U njemu gubi i naš časopis, koga je on u starije doba uresio svojim prinosima [2]), dobrog prijatelja i saradnika.

Bilo bi odviše banalno, da završim ove retke sa običnom izrekom za ovake prigode: »Neka mu je trajna uspomena među nama«, jer si je takovu Jireček i onako osigurao svojim istraživanjima trajne vrijednosti; bolje je da završim sa željom, da bi se našlo među Južnim Slavenima dosta naučnih radenika, koji će metodom Jirečekovim nastaviti njegov rad i pridonijeti svoj dio riješenju onih problema, kojima je on posvetio čitav svoj život.

Dr. P. Skok.

---

[1]) Savremenik XIII., str. 117.

[2]) »Властела хумска на натпису у Величанима« »Glasinac u srednjem vijeku« (1892.). Glasnik zem. muzeja. God. IV. str. 99.—101., 279.—255.

Hermann Engelhardt.

Vijest, da je H. Engelhardt umro 24. siječnja 1918., iznenadila je sve njegove prijatelje i štovatelje, jer je taj radini učenjak do zadnjih dneva radio i snovao opsežne planove za daljni znanstveni rad. Njegova smrt je za nas osobito velik, teško naknadiv gubitak, jer fitopaleontologija Bosne gubi njime svog jedinog dosadanjeg predstavnika.

Rođen je 10. ožujka 1839. u Oberhohendorfu kod Zwickau-a u Saskoj kao sin rudarskog namještenika te je za rana pokazao veliku ljubav za promatranje prirode. Očevo zvanje kao rudara, i prirodna ljepota kraja, u kom je sproveo mladost, doimali su se njegova bića a rudarski rovovi i biljevni svijet postali su značajni za njegov znanstveni rad.

Oskudne životne prilike očeve branile su mu normalni akademski studij. On je pohađao učiteljsku školu u Freibergu, postao je pomoćni a onda kućni učitelj u plemićkoj kući, gdje se je pripravljao za sveučilište. To mu doduše nije uspjelo, ali je bar našao prilike, da se pomnije zabavi geologijom. Postav učiteljem na Friedrichstadtskom seminaru u Dresdenu, dospio je u društvo znanstvenih ljudi, u komu je glasoviti geolog i paleontolog H. B. Reinitz djelovao, koji je upoznao darovitost samouka Engelhardta te ga uputio u metode stroge znanstvenosti. On ga je uputio, da obradi nagradnu žadaću Jablonowskovog društva »Prikaz Flore formacije mrkog ugljena u Saskoj«, kojom je dobio nagradu (1870.) te je time određen pravac njegovom daljnjem specijalnom znanstvenom radu.

Naglo je sada slijedila radnja za radnjom a skoro sve su posvećene tercijarnoj flori raznih područja, ponajprije osobito sjevero-zapadnog područja češke mrke ugljene formacije. (Sr. popis literature u »Glasniku« zem. muz, XII. 1901., 521.) S tim si je u brzo stekao ugledno znanstveno ime a razni instituti sve su ga češće molili, da obrađuje fosilne biljke njihovih zbirka. Mi specijalno dužni smo mu veliku hvalu zato, što se je posvetio i obrađivanju tercijarnih biljevnih ostataka Bosne i Hercegovine.

Živahno sudjelovanje u znanstvenom životu u Dresdenu, osobito u prirodoslovnom društvu »Isis«; pomoć, što je nalazio osim u Reinitza i u proučavatelja meteorita, v. Reichenbacha; priznanje na koje su njegovi radovi posvuda nailazili, bili su odlučni za njegov život. Oženiv se vrlo naobraženom kćeri

uglednog liječnika, postade skoro nadučiteljem na glasovitoj realnoj gimnaziji u Dresdenu—Neustadtu, gdje je radio sve do svoje 68. godine. Kada je 1906. umirovljen, podijeljen mu je naslov dvorskog savjetnika a od onda se još punih 12 godina kao krjepki starac bavio plodnim znanstvenim radom. Tek brige i oskudijevanja uslijed rata slomiše mu snagu te nije mogao odoljeti influenci, koja ga je nakon tri dana svalila u grob (24. siječnja 1918.).

I još nakon njegove smrti stigla mu je pošiljka okamenjenih biljaka iz Anadola, koje je dugo vremena željno očekivao, ali mu smrt nije dala, da ju obradi. Njegovo obrađivanje fosilnih biljevnih ostanaka iz tercijarnih slojeva Bosne i Hercegovine vanredno je važno, jer nam pruža pouzdani pregled glavnih karaktera naše tercijarne flore, makar da je niz i nepotpun, pošto materijal potječe od sabiranja prigodom geološkog kartiranja Bosne, koje je išlo više za tim, da dobavi što bržu orijentaciju, nego li za tim, da bude sistematski što potpunije. Premda je Engelhardt bio vanredno uslužan, ne bi se kraj svog opsežnog učiteljskog i učenjačkog zvanja latio obrađivanja bosanskih biljevnih ostanaka, da ga na to nije nukao opći interes za Bosnu i nada, da će tu moći uraditi posao temeljnoga značaja.

Već godine 1883. izašla je (»Isis« 85.) mala radnja, gdje Engelhardt objelodanjuje neke biljevne okamine sa Bijelog brda kod Višegrada, koje su probudile njegov interes za fosilni biljevni svijet Bosne. 1901. izašla je u Glasniku (XII. 473—526) njegova prva poveća radnja: Prilog poznavanju tercijarne flore najšire okoline D. Tuzle u Bosni, sa 6. tabla i 3 slike u tekstu. Uza nju nanizaše se slijedećih godina u istom »Glasniku zem. muzeja«:

Sv. XIV. 1902., str. 441—460: Prilog poznavanju tercijarne flore Bosne Hercegovine (2 slike i 2 table).

Sv. XV. 1903., str. 115—138: Prilog poznavanju fosilne flore iz naslage smeđeg ugljena u kotlini Zenica—Sarajevo u Bosni (1 slika i 4 table).

Ove tri radnje štampane su njemački u IX. sv. »Wissenchaftl. Mitteilungen aus B. u. H.,« 1904. str. 318—406.

Sv. XVI. 1904., str. 245—250: Prilog poznavanju tercijarne flore okolice Prozora (8 slika u tekstu).

Na istom mjestu str. 555—562: Tercijarne biline iz Foče na jugoistoku Bosne (2 table).

Prva od ovih radnja štampana je zajedno sa gornjima u IX. svesku »Wiss. Mitt.«; druga u XI. sv. »Wiss. Mitt. 1909.« str. 491—498.

Sv. XX. 1908., str. 203—212: Još jedan prilog poznavanju bosanske tercijarne flore (2 table).

Sv. XXII. 1910., str. 141—172: Novi prilozi poznavanju tercijarne flore Bosne (6 tabla).

Obje izišle su njemački u »Wiss. Mitt.« XII. sv. 1912., str. 593—637.

Sv. XXIV. 1912., str. 515—523: K poznavanju tercijarne flore sjeverozapadne Bosne (1 tabla).

Njemački u »Wiss. Mitt.« XIII. sv. 1916., str. 177—184.

Sv. XXV. 1913., str. 383—396: Novi prinos poznavanju tercijarne flore Bosne (2 slike i 2 table).

Ova zadnja radnja njemački još nije štampana a nisu ni štampani ni njegovi »Prilozi poznavanju fosilne flore iz Kumi« (Glasnik zem. muz. XXII. 1910.,

str. 671.—684.), koji su važni ne samo za poznavanje tercijera na Enboeji, nego na Balkanskom Poluostrovu uopće.

Navedene Engelhardtove radnje odnose se osim na tercijarne slojeve Tuzle i Zenica—Sarajevo i na fosilne biljevne ostanke tercijarnih formacija iz Dautovaca i Goduše kod Visokog; iz Banje Luke, Kamengrada, Zurunića, Umaca; iz Svodne, Teslića, Bugojna, Livna, Duvna, Krupe, Cazina; iz Mostara, Foče, Bijelog Brda—Štrbaca i drugih manjih nalazišta, koja sva Engelhardt vrsta u oligocen. Najstarijom drži floru iz Bijelog Brda—Štrbaca kod Višegrada, koju vrsta u podoligocen. Ali ja sam već u uvodu Engelhardtovoj radnji o biljevnim ostancima tuzlanskim (1901.) upozorio, da se čini, kao da karakter fosilne lokalne flore u Bosni i Hercegovini (a možda i na čitavom Balkanskom Poluostrovu), sravniv ga sa srednjo- i sjevernoevropskim, odgovara većoj starini, nego li ga ide po odnosnim slojevima.

Daleko veći dio biljaka, što ih je Engelhardt iz tercijera Bosne i Hercegovine opisao, pripada daleko rasprostranjenim vrstama; kao nove opisao je ove: *Sphaeria myricae* iz Banja Luke, *Equisetum Katzeri* iz Orašja kod Tuzle, *Poacites tenuiter-striatus* sa Paroša kod Prozora, *Cyperites subdimidiatus* iz Štrbaca-Bijelog brda, *Cupressites Richteri* iz Mostara, *Persoonia laurinoides* sa Jelovca *Banksia Katzeri* iz Štrbaca-Bijelog brda, *Hakea-bosniaca* iz Modre kod Kamengrada, *Celastrus acuminatoides* iz Kreke, *Maytenus marginatoides* iz Kreke, *Elaeodendron neogenum* sa Hana Gnojnice kod Tuzle, *Xylopia Ungeri* iz Kaknja, *Tilia bosniaca* iz Kaknja, *Tilia Katzeri* iz Kaknja, *Myrtus bosniaca* iz Špionice kod Tuzle, *Gleditschia repandifolia* iz Dautovaca kod Visokog, *Carpolithes capsularis* iz Krive glave kod Svodne, *Carpolithes alatus* iz Zenice i Popa, *Carpolithes foveatus* iz Zenice, Kaknja, Popa, *Carpolithes valvatus* iz Zenice.

Čini se, da su novi i *Equisetum* sp. srodan sa *Equ. limosellum* Heer iz Paroša kod Prozora, *Flabellaria* sp. iz Beširića i neki dvojbeni *Sabal* iz Goduše.

Amo idu još dvije vrsti iz Kumi: *Artocarpidium Menzeli* i *Gleditschia kumensis*.

Originali svih ovih novih vrsta, većinom darovani od b.-h. geološkog zem. zavoda, nalaze se u paleontološkoj zbirci našeg zemaljskog muzeja.

Nepotpuna bi bila ocjena Engelhardtovog znanstvenog rada, da ne spomenemo, da je sve nacrte za svoje radnje napravio sam svojom rukom, što dokazuje, da mu je i u starosti ruka bila vješta i da je bio upravo savjestno marljiv.

H. Engelhardt bio je čovjek priprosta, poštena mišljenja, blage ćudi i fina osjećaja. Smatrao se je sam sretnim, jer su mu u životu radost i tuga bili u ravnovjesju. Njegovi radovi osiguraše mu dično mjesto u fitopaleontološkoj literaturi, osobito u bosanskoj a kogod ga je lično poznavao, sačuvati će mu prijatnu uspomenu.

Slava mu!

Katzer.

Fridrik M. Berwerth.

22. septembra 1918. umrije u Beču direktor mineraloško-petrografskog odjela prirodoslovnog dvorskog muzeja, prof. dr. Fridrik Mart. Berwerth, poznati istraživač meteorita, komu i mi zahvaljujemo petrografski opis jedinog dosada iz Bosne poznatog meteora.

Pokojnik se rodio 16. novembra 1850. u Šegešvaru u Sedmogradskoj, te je 1874. došao kao asistent na dvorski muzej, gdje je 1905. postao direktorom dočim je od 1888. kao docent a od 1894. kao profesor na sveučilištu predavao petrografiju. Nekoliko ulomaka velikog meteorita, koji je 1. augusta 1897. pao kod Zavida blizu Zvornika s neba, bilo mu je podlogom za pomno petrografsko proučavanje ovog dragocjenog objekta, koji rijesi mineralno-petrografsku zbirku našeg zemaljskog muzeja. Njegov izvještaj o tomu priopćen je u »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina«, sv. VIII., 1902., str. 409. do 425. i tu je Berwerth ustanovio, da se ovaj meteorit, koji spada među chondrite, te ga karakterišu male krugljaste uklopine (chondre), odlikuje broncitnom mrežom, koja se kao okosnica spužve propliče kroz čitavu njegovu masu. Radi toga postavio ga je tipom za meteorno kamenje slične vrsti, prozvane retikularnim ili mrežastim chondritima te je došao do zaključka, da je ovakovo meteorno kamenje eruptivno kamenje, metamorfozirano ponovnim talenjem.

Savjesnom i marnom učenjaku Berwerthu sačuvati ćemo časnu uspomenu!

Dr. Fr. Katzer.

Zemaljska štamparija u Sarajevu.